

Arjan van Dixhoorn

Lustige geesten

Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden
(1480-1650)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Lustige geesten

Lustige geesten

Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden
(1480-1650)

Arjan van Dixhoorn

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Ter nagedachtenis aan Catharina van Dixhoorn-Van Langevelde (1916-2009).

Dit boek is tot stand gekomen met financiële steun van Gravin van Bylandt Stichting, Hendrik Mullers Vaderlandsch Fonds, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Thijssen-Schoute Stichting

Omslagillustratie: Anoniem schilderij, gedateerd 1659, 46 x 43,5 cm.

Inv.-no. OSI-552, Frans Halsmuseum, Haarlem

Ontwerp omslag: Geert de Koning, Ten Post

Lay-out: Prografici, Goes

ISBN 9789089641045

E-ISBN 9789048508716

NUR 621

© Arjan van Dixhoorn/Amsterdam University Press, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord / 9

1. In een traditie gevangen: rederijkers in het onderzoek / 11

Inleiding / 11

De prijs van literaire vooruitgang / 13

Een burgercultuur / 16

Het culturele, intellectuele en literaire veld / 19

Publieke sfeer en publieke opinievorming / 26

2. Een literaire netwerksamenleving / 35

De opkomst van het kamernetwerk / 35

Expansie en contractie / 40

Centrum en periferie / 43

Conjuncturen / 48

Kamernetwerken en samenleving / 50

Besluit / 54

3. Organisatieprincipes: literaire corporaties / 57

Een corporatieve samenleving / 57

Corporatie en gezelschap / 58

Devotie en gezelschapsleven / 58

Bezit, inkomsten en administratie / 60

Een zelfstandige rechtspersoon / 62

Het bestuur / 64

De bestuursfuncties / 64

Bestuurstaken / 65

Verkiezing, besluitvorming en verantwoording / 66

Opkomst van de factor / 67

Bestuursloopbanen / 69

Cameristen en beminnaars / 73

Lidmaatschappen / 73

Rekrutering van rederijkers / 75

Introductie en intrede / 82

Rederijkersjaren / 83

Kosten van lidmaatschap / 88
Besluit / 91

4. Het menselijk kapitaal: de kamerbroeders / 93

Inleiding / 93
Een handvol mannen / 97
Rederijkersgeneraties en hun maatschappelijk kapitaal / 99
 Bourgondisch-Habsburgse connecties, 1480-1520 / 99
 Hervormingsgeneraties, 1520-1560 / 105
 Opstandelingen, 1560-1600 / 109
 Gouden Eeuwers, 1600-1650 / 110
Integratiemechanismen: migranten en dissenters / 119
 Migranten / 119
 Religieuze diversiteit / 120
Leeftijd, loopbaan en vorming / 121
Besluit / 127

5. De missie: scholen van retorica / 129

Idealen en pretenties / 129
 Kamerethos en zelfbeeld / 129
 Intellectuele pretenties / 131
 Scholing en vorming / 132
Van ideaal naar praktijk / 139
 Socialiseren en vormen / 139
 De wekelijkse bijeenkomst / 140
 Competitie / 143
 Oefenen en spelen / 146
 Wellevenskunst / 150
 Collectievorming / 153
Status en reputatie / 155
Besluit / 158

6. De uitvoering: meesters en scholieren / 161

Inleiding / 161
Informeel openbaar / 162
Oefening en vorming / 168
Informeren en opiniëren / 170
Discussiëren en disputeren / 174
Status van meesterschap / 177
Strijd om meesterschap / 179
Toekomstdebatten / 185
Traditie en kritiek / 188
Besluit / 191

- 7. Media en loopbanen: feesten en publieksschrijvers / 193**
Theaterstaat en theatermaatschappij / 193
Verbeelding van de staat / 196
Verstrooiing voor heren, regenten en intimi / 200
Optredens tijdens algemene en politieke feesten / 202
Subsidies en geschenken / 204
Feesten en netwerken / 206
Besluit / 207
- 8. Strijd om het publieke domein / 209**
Monopolievorming en openbaarheid / 209
Katholieke autoriteiten tegen de rederijkers / 210
Gereformeerden autoriteiten tegen de rederijkers / 214
Argumenten tegen openbaar toneel / 219
Besluit: weg van straten en pleinen / 224
- 9. Media en loopbanen: festivals en prijsschrijvers / 227**
Festivals en openbaarheid / 227
Festivalcultuur / 230
Festivalconjunctuur / 234
Kernen en periferie / 238
Prijsvragen en maatschappelijke discussies / 243
 Het hervormingsdebat / 245
 Constructie van de Republiek / 249
 Het armoededebat / 252
 Bestandstwisten / 256
Vertegenwoordigers en particulieren / 262
Besluit: einde van de festivalcultuur / 265
- 10. Publicisten en volkstalige geleerden:
media, netwerken en loopbanen / 267**
Inleiding / 267
Kennisnetwerken in Holland en Zeeland / 270
 Rederijkers en vroege Reformatie in Holland / 270
 Rederijkers en culturele vernieuwing rond 1560 / 274
 Van Manders connecties: 1580-1615 / 276
 Radermacher en het Middelburgse rederijkersmilieu rond 1600 / 279
 Haarlem en Middelburg tussen 1580 en 1620 / 280
 Continuïteit in Haarlem en Middelburg na 1620 / 283
Schrijvers en publicisten / 285
Besluit / 292
- 11. Lustige geesten: vrolijke welsprekendheid / 295**

Bijlagen / 307

Lijst van afkortingen / 309

Noten / 311

Bibliografie / 373

Index / 409

Plaatsnamen / 409

Persoonsnamen / 414

Trefwoorden / 422

Voorwoord

Dit boek wijkt op een aantal kleine punten af van het proefschrift waarop het is gebaseerd, maar aanpak en argumentatie zijn ongewijzigd. De conclusie in hoofdstuk 11 is uitgebreid met een korte behandeling van de lustige of vrolijke cultuur waarnaar de titel verwijst. De lustige cultuur was cruciaal in de wereld van de rederijkers, en speelt een rol in het hele boek, maar verdiende afzonderlijke aandacht. Het is de cultuur die ook is weergegeven in de allegorische satire uit het Frans Halsmuseum (anoniem, gedateerd 1659), waarvan een fragment de omslag van dit boek siert. Het schilderij beeldt een groep Haarlemse rederijkers af die uit naam van Rhetorica, Charitas en Bacchus, en onder het genot van een glas wijn, hun waanwijze meningen vormen. Die (klassiek-geïnspireerde) nauwe band tussen rederijkerskunst, liefdadigheid (en burgerzin), en vrolijke gezelligheid staat ook centraal in dit boek.

Ontelbare collega's zijn in de afgelopen jaren bij de totstandkoming van dit boek en bij de uitwerking van de belangrijkste ideeën betrokken geweest. Zonder hen allen bij naam te kunnen noemen wil ik een speciaal woord van dank wijden aan de collega's van het rederijkersproject: Anne-Laure Van Bruaene, Bart Ramakers en Susie Sutch, en mijn promotoren, Marijke Spies, Johan Koppenol, Koen Goudriaan, en vooral aan Hilde de Ridder-Symoens, aan wie ik bijzonder veel te danken heb.

De afgelopen jaren heb ik gedachten uit mijn proefschrift verder kunnen uitwerken, met dank aan Paul Dekker van het Sociaal-Cultureel Planbureau, de collega's uit het publieke opinieproject (Hilde de Ridder-Symoens, Bart Ramakers, Henk van Nierop, Guido Marnef, en vooral Femke Deen), en aan de deelnemers van het internationale netwerk *Performative Literary Culture*, voor ons onderzoek naar de Europese dimensie van de Nederlandse rederijkerscultuur en vergelijkbare culturen in andere vroegmoderne verstedelijkte regio's.

Fouten uit het proefschrift zijn in dit boek rechtgezet, met dank aan vooral Mieke Smits-Veldt, Ed Grootes, Serge ter Braake, en Ad Tervoort. De fouten die nog resten zijn geheel mijn verantwoordelijkheid. Een woord van dank ook aan collega's die op verschillende manieren aan het ontstaan van dit boek hebben bijgedragen: in het bijzonder Willem Frijhoff, Jan Bloemendal, Sabrina Corbellini, Samuel Mareel, Katell Lavéant en Marie Bouhaïk-Gironès (met hun ideeën over de vrolijke cultuur), René van Stipriaan, Nick Ursem, Cees Mandemakers en Erik Akkermans, Inge Werner, Catrien Santing, Johan Hanselaer, Pieter Biesboer, Herman Brinkman, Gerard Nijsten, Garrelt Verhoeven, Fred van Lieburg, Mario

Damen, en tenslotte F.C. van Boheemen en Th. C.J. van der Heijden, de makers van het *Retoricaal Memoriaal*, de bronnenuitgave die mede de basis vormde voor dit boek.

De wereld van de rederijders en hun performatief-literaire cultuur, met zijn vele raakvlakken met de geleerdenwereld (Latijnstalig, Nederlands- en andersstalig) en de publieke sfeer, vormt een onderzoeksveld dat hopelijk de komende jaren internationaal steeds meer in de belangstelling zal staan. Het is een wereld die voor lokale historici en voor internationale comparatieve geschiedschrijving veel te bieden heeft, en vraagt om een interdisciplinaire aanpak, met de expertise van literatuur-, wetenschaps-, boek-, cultuur-, kunst-, en sociaal-historici, om de belangrijkste disciplines te noemen. Het onderzoek naar dit type cultuur is onderdeel van het veld van de communicatiegeschiedenis dat sterk in opkomst is. Ik hoop dat mijn analyse van de rederijderscultuur, en haar sociaal-culturele mechanismen, organisatorische, ideologische, en performatief-literaire principes, de komende jaren de nodige weerklank zal vinden onder literatuur-, kunst-, cultuur-, en sociaalhistorici. Het is ook een wereld die een fascinerende blik mogelijk maakt in het dagelijks leven van vroegmoderne mensen. Om die mensen en hun manier van samenleven gaat het in dit boek.

1. In een traditie gevangen: rederijkers in het onderzoek

Inleiding

Maart 1619 werd op een bijeenkomst van de rederijderskamer Het Vreuchdendal in Breda een dichtersgroet voorgedragen die was geschreven door de toen 22-jarige Constantijn Huygens. Hij had zijn opleiding als toekomstig overheidsdienaar afgerond en ook zijn vorming als dichter was voltooid. 'Grotius, Heinsius en Anna Roemer Visscher hebben mijnen sang gehoord, gepresen en bemint en mijnen dicht gesien', snoefde Huygens tegen de rederijders in zijn vaderstad. De jonge dichter verontschuldigde zich dat hij wel in binnen- en buitenland zijn dichtersreputatie had vergroot, maar zich nog niet had laten horen in zijn vaderstad en haar kamer. En dat terwijl een rederijderskamer daarvoor de aangewezen plaats was.

Cloeck-geestich Vreuchden-dal, daer ick behoor te leeren
Hoe een bedochten Sin op Maet en Rijm te keeren
Ist doenlijck Vreuchdendal, dat ick u niet en ken
U, Moeder van de Const, U, Voetster vande pen?

Huygens verzocht zijn Bredase kunstbroeders om een antwoord in dichtvorm om hem te verontschuldigen voor zijn verzuim. Een leeftijdgenoot kreeg de opdracht Huygens' dichterlijke reputatie te prijzen. De 23-jarige Dingman Beens die zich van de opdracht kweet was afkomstig uit een Bredaas patriciërsmilieu. Met zijn jeugdige leeftijd was hij reeds een gevierd rederijker. Hij nam tussen 1615 en 1620 deel aan twee rederijderswedstrijden in Holland en wedstrijden in Den Bosch, Antwerpen en Middelburg.¹

Vlak voordat Huygens met de Bredase kamer correspondeerde had Isaack Beeckman haar juist verlaten. Deze jonge Middelburger had na zijn promotie in de geneeskunde aan de protestantse academie van Caen enkele maanden bij een oom in Breda gelogeed. In 1619 werd Beeckman schoolmeester aan de Latijnse scholen van Utrecht en later aan die van Rotterdam en ten slotte Dordrecht. Van oktober 1618 tot januari 1619 bezocht hij echter wekelijks de bijeenkomsten van Het Vreuchdendal. Hoewel hij bekend werd om zijn natuurwetenschappelijke werk, had hij een veel bredere belangstelling. Uit notities in zijn *Journal* blijkt dat hij in 1613 nadacht over het refrein, een belangrijk rederijdersgenre. In Breda filosofeerde hij verder over het gebruik van de Brabantse maat in het refrein en in 1622 en 1630 gaf hij nog eens zijn oordeel over de traditionele

maat in het rederijkersvers. Hij vond die mooier klinken en beter zingbaar dan de metrische verzen van ‘onse nieuwe dichters als Cats, Heynsius, Aldegonde’. De jongere Huygens zal die mening niet gedeeld hebben.²

Wat hadden deze twee aanstormende talenten, die een plaats in Europese geleerdenkringen verwierven, met de rederijkerswereld van doen? Wat zegt het over de rederijkers dat Constantijn Huygens een rijmbrief verzond aan een Bredase rederijderskamer en dat Isaack Beeckman haar bijeenkomsten bezoekt? Sloot Huygens aan bij een traditie, waartoe ook de rijmbrief behoorde die Pieter Cornelisz Hooft in 1600 uit Florence aan De Eglentier in Amsterdam zond? Was Beeckmans bezoek aan de Bredase kamer uniek voor mensen van zijn niveau, was die kamer een uitzondering of hadden meer kamers leden als Beeckman? Met die vragen zitten we in het hart van het historisch onderzoek naar de rol van de rederijderskamers in de samenleving van midden vijftiende tot begin achttiende eeuw.³

Rederijderskamers zijn sinds de negentiende eeuw altijd beschouwd als literaire organisaties. Daardoor hebben vooral literatuurhistorici zich met hen beziggehouden. De kamers kunnen echter ook bestudeerd worden als een maatschappelijk fenomeen. Dat is de opzet van dit boek dat voortbouwt op onderzoek van literatuurhistorici, maar geen literair-historisch werk is. Het levert geen inhoudelijke en vormtechnische analyses van rederijdersliteratuur, rederijdersgenres, literaturopvattingen van rederijders en anderen. Toch spelen de literaire productie van rederijders en hun literaire opvattingen een belangrijke rol. Schrijven, dichten, spreken, acteren, vertonen, zingen, lezen, luisteren en kijken zijn ook sociaal gedrag en kunnen ook zo bestudeerd worden. Wanneer dat gedrag wordt genegeerd in het sociaal- en cultuurhistorisch onderzoek, beperkt dat onze blik op een belangrijk aspect van het maatschappelijk leven. In het afgelopen decennium neemt echter de belangstelling van sociaal-historici voor het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne spreken en schrijven toe.⁴

Dit boek sluit aan bij die ontwikkeling en bestudeert de rol van het rederijdersleven in het bestaan van zijn deelnemers, zijn publiek en de maatschappij. Het is het resultaat van bronnen- en literatuuronderzoek naar organisatiestructuren, doelstellingen en activiteiten van kamers, naar hun macht, invloed, status en reputatie, naar hun relaties met autoriteiten, instituties en groepen en naar de sociale samenstelling van hun ledenbestanden en achterban. Het beperkt zich tot kamers in het noordelijke deel van de Nederlanden en tot de twee eeuwen van 1480 tot 1650. De Noordelijke Nederlanden omvatten de gewesten Holland, Zeeland en West-Friesland, Friesland, het Sticht Utrecht, het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen en het Oversticht, dat het huidige Overijssel, Drenthe en Groningen omvat. Het Land van Heusden, de steden Zevenbergen en Geertruidenberg behoorden destijds tot Holland. De ambachtsheerlijkheid Sommelsdijk op het Hollandse eiland Overflakkee was Zeeuws. Het gebied rond Roermond was deel van Opper-Gelre. Het huidige Zeeuws-Vlaanderen, Limburg en het grootste deel van Noord-Brabant waren deel van de Zuidelijke Nederlanden, die in *Om beters wille* van Anne-Laure van Bruaene worden behandeld.⁵

Het onderzoek voor dit boek besloeg de periode van 1400 tot 1650. Die afbakening was gebaseerd op traditionele opvattingen over de opkomst van de

rederijdersbeweging in het noorden rond 1430 en haar neergang rond 1620. Daarmee strekte het onderzoek zich uit tot decennia voor en na de traditionele datering van op- en neergang van de rederijderskamers als maatschappelijke en literair relevante instellingen. Uit het *Retoricaal Memoriaal*, de bronnenpublicatie van Van Boheemen en Van der Heijden, waarop dit boek steunt, bleek dat de geschiedenis van de kamers tot in het midden van de achttiende eeuw reikte. Hoewel ontwikkelingen in het rederijderswezen van 1650 tot 1680 niet vermeden worden, wordt de periode na 1680 in dit boek niet behandeld. Duidelijk is wel dat in de jaren 1680 tot 1750 het rederijderswezen in de Republiek werd ontmanteld, totdat vier kamers in Zeeland en drie kamers in Haarlem waren overgebleven. Die geschiedenis tot 1750 vraagt om een zelfstandige studie, waarin ook aandacht wordt besteed aan een verklaring voor het verdwijnen van de kamers, precies in een periode dat nieuwe soorten lokale genootschappen werden opgericht.⁶

De prijs van literaire vooruitgang

Volgens Ed Grootes behoorden de rederijders en de rederijderskamers, zeker na 1616, tot de ‘dode rivierarmen’ van de literaire hoofdstroom.⁷ Dat is een mening die tot voor kort door literatuurhistorici algemeen werd gedeeld. Literatuurhistorici als Marijke Spies, Ed Grootes, Karel Bostoen, Mieke Smits-Veldt, Johan Koppenol en Nelleke Moser die deze ‘zijtakken’ hebben bestudeerd, baseerden zich in hun onderzoek op de aanname dat de geschiedenis van de rederijdersbeweging samenvalt met die van de rederijdersliteratuur; de geschiedschrijving over die beweging zou daarom ook tot het terrein van de literatuurgeschiedschrijving behoren. De rederijdersliteratuur ontstond na 1400 met het refrein, het lied, het esbattement, het tafelspel en het zinnspel als belangrijkste genres. Rederijdersliteratuur was veelal expliciet moraliserend en hoorde thuis in de sfeer van het publieke feest en het gezelschap.⁸

Het onderzoek was bovendien gebaseerd op de gedachte dat die rederijdersliteratuur vanaf 1560 werd verdrongen door de internationale Renaissanceliteratuur, waardoor de rederijdersbeweging in een crisis terecht kwam. Literaire principes uit de Franse en Italiaanse Renaissance werden rond 1560 in de Nederlandstalige literatuur geïntroduceerd door de Antwerpse jonker Jan van der Noot, de Gentse kunstschilder Lucas de Heere, de theoloog en politicus Philips van Marnix van Sint-Aldegonde en de Haarlemse stadssecretaris, notaris en graveur en volkstalig humanist Dirck Volckertsz Coornhert. Naar het voorbeeld van wat de humanisten met het Latijn hadden gedaan, begonnen figuren als Janus Gruterus, Hadrianus Junius en anderen rond 1560 de Nederlandse taal te bestuderen, te beschrijven en te zuiveren van bastaardwoorden. Rond 1580 werden Leiden, Haarlem en Amsterdam belangrijke centra voor de verbreiding van renaissancistische literaire principes. De Leidse stadssecretaris Jan van Hout stimuleerde de invoering van het sonnet en hij en anderen experimenteerden met de invoering van Nederlands toneel volgens de principes van de klassieke komedie en tragedie. Het werk van Jan van Hout, de publicatie van de Amsterdamse *grammatica, dialectica en retorica* rond 1580, en van de Haarlems-Leidse dichtbundel

Den *Nederduytschen Helicon* in 1610 markeerden volgens de traditionele visie de overgang naar een nieuwe literaire cultuur. Daar zou een vrij lange overgangsfase aan vooraf zijn gegaan, zoals Koppenol betoogt in zijn studie over Jan van Hout.⁹

Men gaat er veelal van uit dat na de publicatie van de tweede druk van de *Nederduytsche Poëmata* van Daniël Heinsius in 1616 de nieuwe literaire principes van de Renaissance de oudere rederijkersprincipes onder de culturele elite verdrongen. In die druk was een voorrede opgenomen van Petrus Scriverius, geschreven in klassieke alexandrijnen. Daarin riep Scriverius de poëzie van Heinsius uit tot kwaliteitsnorm voor de Nederlandstalige dichtkunst. Scriverius en zijn medestanders drongen aan op toepassing van een Nederlands volgens een correcte grammatica en met een juist gebruik van metrum en woordaccent. De nieuwe dichter moest een geleerde zijn, die de kennis van de klassieke en christelijke Oudheid in zijn poëzie moest kunnen toepassen. De nieuwe dichtkunst was niet langer bedoeld om voor publiek te worden voorgedragen. De lezer kon de geleerde stof alleen tot zich nemen door de tekst stil te lezen en goed te bestuderen. Bostoën en literatuurhistorici als Spies, Koppenol, Grootes, Smits-Veldt en Moser menen dat ten gevolge van de opkomst van deze nieuwe literaire principes een polarisatie ontstond tussen de oude en nieuwe poëzie. De Bredase rederijker Dingman Beens gebruikte in 1616 voor het eerst de alexandrijn in zijn gedichten, maar hij paste de nieuwe maat slechts sporadisch toe. Hij deed dat onder meer in zijn correspondentie met Huygens, die de alexandrijn gebruikte in zijn brief aan Het Vreuchdendal. Bostoën meent dat Dingman Beens zich door die sporadische toepassing van de nieuwe literatuur liet kennen als iemand die zich niet 'opgewassen voelde tegen de geleerdheid en de breuk met zijn rederijkersmilieu die van hem vereist werden'. Het positieve oordeel van een literaire leek als Isaack Beeckman over het rederijkersvers typeert volgens Bostoën de ouderwetse literaire opvattingen onder rederijkers.¹⁰

Bostoën sluit zich aan bij de kwaliteitsnormen van Scriverius, een houding die de literatuurgeschiedschrijving van renaissancisten kenmerkt. Hij waardeert de gedichten die Beens in de alexandrijn schreef ook het meest. Hij meent dat de kamers door hun afwijzing van de nieuwe poëzie 'niet meer (konden) meetellen bij literair geïnteresseerden die het lidmaatschap van een kamer onverenigbaar achtten met het schrijven van nieuwe poëzie'. De nieuwe dichtkunst zou zich buiten de kamers ontwikkelen. In de literatuurgeschiedschrijving wordt de breuk in het Amsterdamse rederijkersmilieu in 1617 gezien als een symptoom van de polarisatie tussen oude en nieuwe poëzie en literaire cultuur. Een jaar na de publicatie van Scriverius' voorrede stichtte een groep 'nieuwe dichters' rond Samuel Coster, Gerbrand Adriaansz Bredero en Pieter Cornelisz Hooft de *Nederduytsche Academie*. Deze nieuwe literaire instelling zou geïnspireerd zijn op de Italiaanse academies en zowel in ambitieuze opzet als in doelstelling een definitieve breuk hebben betekend met de rederijkerswereld.¹¹

Met Bostoën neemt men algemeen aan dat rederijkers zich door hun conservatisme, intellectueel onvermogen of gebrek aan dichterlijk talent niet aan de nieuwe literaire cultuur konden aanpassen. Een tijdlang deden sommige rederijkers nog pogingen zich de nieuwe principes eigen te maken. Smits-Veldt meent echter dat zulke rederijkers, zoals de leider van de kamer van Vlaardingen in 1617, een achterhoede gevecht voerden.¹²

De opvattingen van de renaissancisten zijn vooral sinds een artikel van Grootes uit 1992 paradigmatisch. Blijkens de vele aanhalingen in latere literatuur kan dat artikel gezien worden als de beste samenvatting van de stand van zaken op het gebied van de literaire cultuur van de Renaissance in de Republiek. De opvatting van Grootes en anderen biedt een verklaring waarin rekening is gehouden met veel ontwikkelingen in de literaire cultuur en de samenleving tijdens de overgang van een middeleeuwse naar een vroegmoderne maatschappij. De these van Grootes wordt door literatuurhistorici algemeen aangehangen, brengt nieuwe onderzoeksvragen voort en staat open voor nieuwe resultaten.¹³

Volgens Grootes droegen twee factoren bij aan de aantasting van de fundamenteën van de rederijderscultuur in de Noordelijke Nederlanden na 1578. Allereerst ging de maatschappij waaraan de rederijderskamers hun belangrijkste functie ontleenden in de Reformatie en Opstand ten onder. Na de Opstand en de overgang naar een publieke gereformeerde kerk waren de rederijderskamers 'niet langer de natuurlijke spreekbuis van een samenvallende stedelijke en christelijke gemeenschap'. De kamers waren immers altijd opgetreden bij de belangrijke religieuze feesten en processies van hun lokale gemeenschap. Die feesten en processies werden afgeschaft, zodat de kamers hun publieke functie verloren en slechts één uit vele vrijetijdsbestedingen werden. Grootes meent dat dit functieverlies samenviel met een trend waarbij een groeiend onderscheid optrad tussen werk en vrije tijd. Vrijetijdsactiviteiten kregen 'onvermijdelijk het karakter van iets vrijblijvends'. Ook het 'aristocratiseringsproces' zou een directe weerslag hebben gehad op de positie van de kamers. Volgens Grootes, die zich beroept op Burke, begon een verfijnde en individualistische elitecultuur zich te onderscheiden van de collectieve cultuur van het volk.¹⁴ Hij meent dat daardoor ook de traditionele betrokkenheid van de elites bij de rederijderskamers tot een einde kwam. In de dorpen, waar sprake zou zijn geweest van meer professionele en sociale cohesie, zouden de kamers hun positie langer hebben kunnen handhaven. Veel kamers wisten hun bestaan nog lang te rekken, maar de gestage uitholling van hun functies 'maakt het uiteindelijke afsterven onafwendbaar'. Volgens Grootes werd de ontwikkeling van de rederijkerij in de zeventiende eeuw gekenmerkt door 'marginalisering'. De maatschappelijke marginalisering was het gevolg van 'onvermijdelijke' religieuze, politieke, sociale en economische ontwikkelingen.¹⁵

In de tweede plaats werden ook de literaire uitgangspunten van de rederijderscultuur volledig ondergraven. Maatschappelijke trends steunden de 'overwinning van de renaissancistische poëtica', doordat ze leidden tot een 'duidelijke afwending van de collectieve, publieke en ambachtelijke activiteit van de rederijders'. De opwaardering van het individuele schrijverschap tegenover het collectieve werk van de rederijders, de verdere opkomst van de drukpers, de zwaardere eisen die gesteld werden aan de eruditie van de dichter en het opkomen van klassieke genres die slecht zouden passen in de traditionele rederijdersmanifestaties, waren wel de belangrijkste vernieuwingen. Individuele dichters als Jacob Cats, Constantijn Huygens, Joost van den Vondel en Pieter Cornelisz Hooft, zouden voortaan bijeenkomen in vlottende, informele netwerken. Ook de uitgave van bundels als *Den Nederduytschen Helicon* en *De Zeeusche Nachtegael* (1623) was volgens

Grootes het resultaat van een samenwerking tussen individuele dichters die weinig met rederijkerskamers te maken had. Literaire sociabiliteit zou zich tussen 1620 en 1700 in de Republiek vooral in zulke informele kringen afspeelen en niet in geformaliseerde literaire organisaties. In de literaire ontwikkeling speelden de kamers zeker na 1620 geen rol van belang meer. Nieuwe literaire organisatievormen van de zeventiende eeuw, als de Nederduytsche Academie in 1617 of Nil Volentibus Arduum in 1669, waren naar het voorbeeld van buitenlandse instellingen en niet naar dat van de kamers opgezet.¹⁶

Een burgercultuur

Een van de belangrijkste problemen in het huidige onderzoek naar de rederijkers is de verwarring over hun maatschappelijke positie. Uit welke lagen van de bevolking waren ze eigenlijk afkomstig en wie vormden hun publiek? Waren dat de elites of was dat het volk? In *De Sneeuwpoppen van 1511* stelt de medio-neerlandicus Herman Pleij een derde mogelijkheid voor: rederijkerscultuur was burgercultuur. Volgens Pleij ontstonden de rederijkerskamers in kringen van stedelijke elites die bestonden uit stadsadel, het patriciaat, allen die intellectuele beroepen uitoefenden, van stadssecretarissen tot geestelijken, en ten slotte ambachtsmeesters die bestuursfuncties in de gilden en ambachten vervulden. Het volk bestond uit de 'gemeente' en de armen, van handwerkslieden tot de zwervers. Rond 1400 was elitecultuur volgens Pleij te vinden aan het hof en in de kerk. Stedelijke elites eigenden zich die cultuur in hun eigen context toe en schiepen zo de stad als nieuw cultuurcentrum. De rederijkerscultuur was dan een burgercultuur, maar dat betekende volgens Pleij niet, en daarin verschilt hij van zijn voorgangers die hetzelfde beweerden, dat het een volkscultuur was. Omhoog strevende stedelijke elites begonnen zich rond 1400 af te zonderen in hun eigen cultuurkring waarin zij zich richtten op de cultuurkringen van hof en kerk. Onder invloed van het vroege humanisme begonnen deze elites rond 1500 hun normen aan hun medestedelingen voor te houden. Maar toen die tweede cultuurbeweging succes had en delen van de 'gemeente' zich conformeerden, wendde de oude burgerelite zich tot een nieuwe cultuur: die van de Renaissance.¹⁷

Het cultuurmodel van Pleij bleef niet onomstreden. In 1991 stelde Hilde de Ridder-Symoens in een bijdrage aan een discussiedossier over *De Sneeuwpoppen* een ander model voor. In dat model spelen de stedelijke middengroepen de hoofdrol en niet de stedelijke elites. Aan de top van de stedelijke samenleving stond volgens haar de stadsadel, nauw verbonden met de hogere burgerij daaronder, die weer was verbonden met de lagere burgerij. Deze drie groepen hadden de hogere en lagere stedelijke bestuursfuncties in handen. De Ridder-Symoens stelt voor deze hele categorie burgers te noemen. Ze waren intellectueel hooggeschoold en rentenierden of verrichtten geestesarbeid. Een tweede categorie werd gevormd door het 'gemeen' dat zijn brood verdiende met handenarbeid en vaak nauwelijks te onderscheiden was van marginalen, armen en zwervenden. In het grensgebied tussen burgerij en gemeen zouden de kunstenaars, drukkers en gewone schoolmeesters thuishoren: een groep die Pleij nadrukkelijk tot de elite rekent. In de Zuid-Nederlandse steden van de late vijftiende en vooral van de zestiende eeuw

– een samenleving waar veel sociaal gemengde circuits bestonden – tekende zich volgens De Ridder-Symoens een trend naar sociale geslotenheid en exclusiviteit af. Dat sluit overigens goed aan bij het model van Pleij en deze benadrukte in een replek dan ook de overeenkomsten met het model van De Ridder-Symoens.¹⁸

Het verschil tussen beide opvattingen ligt in de richting die de trend volgde. De Ridder-Symoens verwijt Pleij dat hij het bestaan van sociale dwarsverbanden voor 1500 en de trend tot elitevorming na 1500 negeerde. Die trend zou niet kunnen samengaan met een door Pleij gepostuleerde cultuurbeweging vanuit de stadselite naar de burgerij. Integendeel, de trend tot segregatie zou gelijk opgaan met pogingen vanuit de kleinere burgerij en de vertegenwoordigers van intellectuele beroepen om sociaal te stijgen. Omdat sociale stijging alleen mogelijk was voor wie de normen van de elite overnam, kon de beschavingsbeweging van rond 1500 geen elitair offensief ter beschaving van het volk zijn, maar was het een poging van lagere sociale milieus om zich op te werken. De rederijderskamers waren volgens De Ridder-Symoens instrumenten waarmee deze groepen zich een plaats trachtten te veroveren in de bestaande machtsstructuren. Deze opvatting is onverenigbaar met het cultuurmodel van Pleij, omdat de kamers hier geen ideologische instrumenten van de elite zijn, maar van de middengroepen. Mocht dat juist zijn dan wordt ook het cultuurmodel van de renaissancisten problematisch. Als geen of weinig personen uit de elites bij de kamers betrokken waren, legde hun afscheid van de kamers ook weinig gewicht in de schaal en kan hun vertrek de maatschappelijke marginalisatie van de kamers niet voldoende verklaren.¹⁹

Het lijkt er echter op dat bij Pleij en De Ridder-Symoens twee elitebegrippen door elkaar heen lopen. Aan de ene kant delen beiden de samenleving in naar de positie die groepen in de maatschappelijke machtsstructuren innamen. Maar aan de andere kant gebruiken beiden ook culturele categorieën. De vertegenwoordigers van intellectuele beroepen behoren volgens Pleij immers tot de elites en volgens De Ridder-Symoens horen ze thuis tussen de lagere burgerij en het gewone volk. Zulke indelingen gaan eraan voorbij dat binnen verschillende maatschappelijke circuits ook verschillende soorten elites kunnen ontstaan, die elkaar niet per se hoeven te overlappen. Een politiek-bestuurlijke elite heeft niet samen te vallen met de sociale, de economische of de culturele elite.

Het is voor de analyse van belang elites preciezer te definiëren en bijvoorbeeld eerst te bezien wat de sociale herkomst is van degenen die tot culturele elite behoren en pas daarna het culturele leiderschap een plaats te geven op de maatschappelijke ladder. Met behulp van het begrip 'maatschappelijk vermogen', ontleend aan de moderne sociologie, kunnen verschillende vormen van leiderschap ontrafeld worden. Het maatschappelijk vermogen van een persoon, instelling of groep valt uiteen in sociaal vermogen (milieu en netwerken), politiek (functies, ambten), economisch (kapitaalbezit en inkomsten) en cultureel en symbolisch vermogen (opleiding, kennis, vaardigheden prestige). De positie van een persoon, groep of instelling in de samenleving hangt af van de combinatie van maatschappelijke vermogens waarover men beschikt. Meer vermogens leiden tot een sterkere positie in de maatschappij en de ene vermogensvorm helpt bij het verwerven of behouden van een andere. In de late Middeleeuwen en de

vroegmoderne periode was het vooral de familie die maatschappelijke vermogens onder de bevolking verdeelde.²⁰

Om te bepalen welke plaats de rederijerscultuur innam binnen de maatschappelijke verhoudingen moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat een instelling cultureel gezien een elite positie bezat, en toch bestond uit vertegenwoordigers van lagere sociale groepen. Omgekeerd zou het kunnen zijn dat een instelling met veel figuren uit de sociale, politieke en economische elites in cultureel opzicht een middenpositie innam. Bovendien kan een culturele instelling heel goed vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke groeperingen verenigen. Het is om die reden niet noodzakelijk zo dat een terugtrekking van sociale elites uit de kamers het gevolg was van of zou hebben bijgedragen aan een daling van de kamers op de maatschappelijke ladder.

Voor een analyse van de positie van de kamers in de maatschappij en de culturele wereld wacht een hele reeks vragen op antwoord. Welke positie had een kamer als instelling in de maatschappij en in de culturele wereld? Welke pretenties hadden de kamers, wat was hun zelfbeeld en hoe trachtten ze dat waar te maken? Uit welke maatschappelijke groepen rekruteerden ze hun leden? Welke plek namen individuele rederijers in het culturele leven in? Welke maatschappelijke groepen wilden de kamers bereiken en wie vormden het publiek tijdens hun openbare optredens? Richtten rederijers zich rond 1500 als een maatschappelijke elite tot gewone mensen? Vertolkten ze meningen van welgestelden en hogeschoolden of waren ze de stem van en voor stedelijke middengroepen? Moeten we met Gary Waite aannemen dat de rederijers vanaf het begin een culturele elite vormden; een cultureel leiderschap van en voor de middengroepen, in concurrentie met andere culturele elites? Maar was het rederijkerstoneel dan een massamedium of juist een communicatiemiddel voor elites onderling, zoals Gerard Nijsten meende? En klopt het dat de kamers na 1600 steeds meer geassocieerd kunnen worden met de volksmening?

In de cultuurgeschiedenis heeft men sinds jaren de gedachte van het bestaan van een al te scherpe scheiding tussen elite- en volkscultuur laten varen. Zeker in de Middeleeuwen zouden de culturele levens van volk en elite nauwelijks gescheiden zijn geweest. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw zou dat veranderd zijn. Toch zou ook toen geen sprake zijn geweest van een kloof. Volgens De Ridder-Symoens bestond er een gemeenschappelijk 'cultuurpatrimonium' waar elites en volk deel aan hadden. Bovendien bestonden er 'tussenfiguren' die toegang hadden tot de 'elitecultuur' en tegelijk ook deelnamen aan de 'volkscultuur'. Deze tussenpersonen worden wel 'culturele intermediairs' of 'makelaars' genoemd. Zij zouden verantwoordelijk zijn geweest voor het doorsluizen van ideeën, vormen en praktijken van eliteculturen naar andere cultuurkringen. Zulke tussenfiguren konden in het overslagproces 'materiaal' zelfstandig bewerken. Dat was wat rederijers volgens Waite rond 1550 deden met de ideeën van de hervormers. Het is dus denkbaar dat de kamers een functie vervulden tussen verschillende culturele circuits.²¹

In het cultuurmodel van Pleij en dat van De Ridder-Symoens vervullen de kamers inderdaad zo'n intermediaire functie. Volgens Pleij deden kamers dat als onderdeel van een elitecultuur, die door haar vertegenwoordigers om verschil-

lende redenen werd uitgedragen om lagere sociale groepen erbij te betrekken. Omdat in Pleijs cultuurmodel de beweging van boven naar beneden gaat is er sprake van een elitaire dynamiek. De Ridder-Symoens meent juist dat de kamers toegang verschafden aan vertegenwoordigers van de middengroepen die zich uit zichzelf aan de elitaire waarden wilden conformeren. In haar cultuurmodel gaat de beweging van onder naar boven en gaat de dynamiek van de middengroepen uit. Beiden plaatsen de kamers te midden of in de nabijheid van de culturele wereld van maatschappelijke elites.²² De enige uitweg uit hun meningsverschil is een onderzoek naar het maatschappelijk vermogen dat de kamers via hun leden verenigden en de relaties die zij en hun leden onderhielden met maatschappelijke machten. Zo'n onderzoek kan ook uitwijzen hoe het maatschappelijk vermogen van de kamers zelf zich ontwikkelde vanaf de periode van hun ontstaan tot het midden van de zeventiende eeuw, het tijdperk waarin volgens Grootes en anderen hun maatschappelijke marginalisatie plaatsvond.

Het culturele, intellectuele en literaire veld

In haar studie over rederijkerspoëtica, de opvattingen van rederijkers over hun literaire kunst, benadrukt Moser dat rederijkers die poëtische teksten schreven deelnamen aan een literair discours en literaire debatten, een idee dat ook voorkomt in Koppenols studie over het literaire leven van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout. Moser meent dat de kritiek op de rederijkers en hun afbakening en verdediging van de rederijkerskunst onderdeel waren van een strijd om machtsposities in het zogenaamde 'culturele veld'. De uitkomst viel uiteindelijk in hun nadeel uit. In navolging van de Franse socioloog Pierre Bourdieu ziet Moser het culturele veld als het 'geheel aan relaties tussen instanties en personen die zich bezighouden met de productie, distributie en receptie van kunstwerken'. Het 'literaire veld' is een onderdeel van dat culturele veld. Rederijkers zelf streefden naar een positie als literaire elite, maar kregen als zodanig steeds minder erkenning. Mosers rederijkers zijn echter geen slachtoffers van een onvermijdelijk proces, maar zelfstandige en strijdbare actoren. Ze verloren hun strijd om het literaire leiderschap vanwege veranderingen in de positie van het literaire veld in de maatschappij, maar ook doordat ze zich op argumenten beriepen die anderen niet langer accepteerden.²³ Moser behandelt literaturopvattingen – in navolging van Bourdieu – als strategieën van auteurs om hun posities in het literaire veld af te bakenen, te verwerven of te behouden. Zo'n aanpak vraagt om onderzoek naar de opvattingen van alle relevante literaire actoren en om studie van hun werkelijke posities in het literaire veld; centraal of marginaal, invloedrijk of niet, gevestigd of aan het begin van een literaire loopbaan.²⁴

Moser erkent in haar proefschrift dat van een literair veld in moderne zin in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw nog geen sprake was. Bourdieu meende dat de macht die instanties als kerk en overheid uitoefenden over de literaire productie een belemmering was voor het ontstaan van een autonoom literair veld. Er is volgens Bourdieu alleen sprake van autonomie als alleen literaire factoren de literaire regels, de literaire strijd en de positie van werken, auteurs en instituties in het veld bepalen. Ondanks dat in de literaire wereld van

voor 1700 van een dergelijke autonomie geen sprake was, meent Moser dat de veldtheorie bruikbaar is voor een analyse van het literaire leven. Tegelijk erkent ze dat inzicht in de machtsverhoudingen tussen literatoren, overheid en kerk nodig is om te begrijpen wat rederijkers met hun pleidooien voor de dichtkunst wilden bereiken. De verontwaardigste klachten over de behandeling van de dichtkunst adresseerden de rederijkers immers aan de kerkelijke en wereldlijke overheid. Moser meent dat hun verdediging van de rederijkerskunst een reactie was op hun omstreden maatschappelijke functies en posities. Zij waren ooit de natuurlijke spreekbuis van een stedelijke en christelijke gemeenschap, maar konden dat na de Reformatie niet meer zijn. Toch presenteerden ze zich in hun teksten over dichtkunst nog altijd als ‘gelegitimeerde vertolkers van religieuze stof’ en daarmee streden ze met verouderde verdedigingstechnieken voor hun achterhaalde functie als ‘woordvoerders van de kerk’.²⁵ De rederijkers trachtten dus eigenlijk geen plaats te veroveren in een literair veld, maar in een weinig afgebakend en bij lange na niet autonoom veld.²⁶ Hoewel een autonoom literair veld daarmee ontbrak toont Mosers studie aan dat delen van Bourdieus veldtheorie heel bruikbaar zijn voor een analyse van de processen in de Nederlandse literaire cultuur in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw.²⁷

Het culturele, intellectuele en literaire veld kan men met Bourdieu zien als een relatief autonoom onderdeel van de samenleving. In een cultureel veld gelden speciale regels die het resultaat zijn van de wisselwerking tussen culturele krachten, instituties en personen. Binnen het culturele veld worden oude en nieuwe culturele (intellectuele of symbolische) producten vervaardigd, verspreid, geconsumeerd en hergebruikt. Organisaties, instituties, netwerken en andere deelnemers bezetten onderling machtsposities, als gevestigden of als nieuwkomers, in het centrum of in de marge. Instituties in het veld bevorderen door overdracht van tradities of beoefening van kritiek de ontwikkeling van culturele voorkeuren, interesses en een bepaalde smaak bij producenten en consumenten van cultuur. De concurrentieslag met de gevestigde orde daagt nieuwkomers uit tot culturele vernieuwingen, tot het bereiken van een nieuw publiek of het aanboren van een gat in de culturele ‘markt’. Sommige nieuwkomers, personen of organisaties, verwerven na verloop van tijd een eigen gevestigde positie. Figuren of instituties in het veld kunnen zich tot rolmodel of referentiepunt voor nieuwe generaties ontwikkelen. Een gevestigde plaats lokt imitatiegedrag uit of prikkelt juist tegenstrevers. Concurrentie kan zo leiden tot scholen met elk hun eigen praktijken en opvattingen. Een schrijver of een schrijversschool kan een oppositie bereiken dankzij niet-literaire krachten als succes onder het grote publiek of bij officiële instanties; maar ook door op eigen kracht erkenning of ‘consecratie’ onder collega’s of experts te verwerven.²⁸

Personen, instituties of tradities die nieuwe generaties aan zich binden zijn onderhevig aan schoolvorming. In het culturele veld kan de positie van gevestigde grootheden binnen een bepaalde culturele, intellectuele of literaire school door canonvorming voor langere tijd worden vastgelegd. Regels, praktijken en deelnemers in het culturele veld sturen en beïnvloeden het succes van cultuurproducten. Het formele scholingswezen – scholen, universiteiten en andere vormingsinstellingen – zorgt voor de vorming van een breed cultureel en intellec-

tueel handelings- en referentiekader (een habitus) bij nieuwe generaties cultuurdragers, cultuurvernieuwers en cultuurafnemers die de belangrijkste regels van het veld kennen en beheersen. De educatieve sector heeft daardoor een grote invloed op het voortbestaan van het culturele veld, op het jargon en op methoden en technieken. Maar ook instituties als de 'kritiek', de uitgeverij, de bibliotheek, het literaire gezelschap en intellectuele netwerken spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van producenten en consumenten in het culturele veld. Zij beïnvloeden het consecratieproces, het gevecht om culturele posities te verwerven of te behouden.²⁹

Bourdieu meent dat het literaire veld pas in het midden van de negentiende eeuw een eigen autonomie bereikte binnen het algemene culturele veld.³⁰ Geïnspireerd door Bourdieu onderzocht Viala in *Naissance de l'écrivain* hoe de sociale en mentale fundamenteën voor die ontwikkeling werden gelegd in de zeventiende eeuw. In die eeuw kwamen de belangrijkste academies tot stand en werden de commerciële verkoop van literaire werken, de toekenning van auteursrechten en het opstellen van lijsten van bekroonde auteurs algemeen gebruik. Tegelijk kwamen nieuwe genres op en werden oudere genres vernieuwd. In Frankrijk ontwikkelde zich zo een literaire infrastructuur met academies, auteursrechten en mecenaat en met literaire normen, stijlen en genres. De meeste academies die in Parijs en de provincies werden gesticht streefden volgens Viala een encyclopedisch of een specialistisch doel na. Degenen die voor de humanistische traditie kozen, die encyclopedische kennis stimuleerde, gebaseerd op de filologie en de studie van de Oudheid, waren de geleerden of 'lettrés'. De literatoren of 'littérateurs' waren degenen die de letteren, de wetenschappen en de kunsten als afzonderlijke disciplines beschouwden. Tot in de zeventiende eeuw vormden de geleerden volgens Viala de meerderheid.³¹

Nathalie Heinrich benadrukte – eveneens geïnspireerd door Bourdieu – dat kunsten en wetenschappen in het zeventiende-eeuwse Frankrijk nog niet institutioneel gescheiden waren. In de loop van die eeuw kwam de scheiding door specialisatie en het definiëren van culturele domeinen langzaam tot stand. Nieuwe opvattingen over de sociale rol van kunstenaars en literaire schrijvers stuurden die ontwikkeling. Kunstenaars maakten een nog sterkere sociale opwaardering door dan de schrijvers, omdat ze uit de wereld van de mechanische ambachten voortkwamen. Schrijvers daarentegen beoefenden reeds de vrije kunsten, die veel meer sociaal prestige hadden. Kunstacademies ontstonden in Frankrijk tegelijk met een nieuwe verdeling van kunsten en wetenschappen in gespecialiseerde instituten. De kunstenaars werden daardoor formeel erkend in de wereld van de vrije kunsten. Het Franse culturele veld werd in zijn vormingsfase gedomineerd door academies die ondanks hun erkenning door de overheid relatief autonoom wisten te opereren door te profiteren van verschillende maatschappelijke krachtenvelden. Discussies rond de stichting van de Académie des Sciences in 1666 tonen volgens Heinrich aan dat het niet langer voldoende was om als geleerde erkend te worden en veel te weten; men moest zich specialiseren, weten te experimenteren en zijn kennis kunnen uitdragen. De academies bevorderden een professionalisering van de geleerden- en kunstenaarscommunicatie. Een nieuwe hiërarchie van disciplines en geleerdentypen en een verdere specialisatie leidde

tot gespecialiseerde academies die nieuwe onderverdelingen een institutionele basis gaven. Academies stimuleerden daardoor de overgang van de oude Republiek der Letteren naar een Republiek van Geleerden.

Ook het culturele en intellectuele veld van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden werd tot in de zeventiende eeuw bepaald door het encyclopedische geleerdenideaal. Beeldende kunsten en andere ambachtelijke vakken werden als *artes mechanicae* traditioneel scherp onderscheiden van de intellectuele *artes liberales*.³² Maar reeds in de zestiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat schrijvers samenwerkten met schilders en beeldhouwers, bijvoorbeeld bij de opbouw van beeldenprogramma's voor processies of blijde intredes, het opbouwen van decors voor toneelvoorstellingen of het maken van prenten. We weten bijvoorbeeld dat rond 1530 en rond 1550 in Amsterdam schilders en schrijvers nauw samenwerkten. Haarlemse schilders en graveurs als Maarten van Heemskerck, Dirck Coornhert, Hendrick Goltzius, Cornelis Cornelisz, Karel van Mander, Frans en Dirk Hals, Cornelis van Kittesteijn en Willem Akersloot bewogen zich in de zestiende en zeventiende eeuw in intellectuele kringen. Zulke samenwerking leidde tot een intellectualisering van de beeldende kunsten. Mede als gevolg daarvan steeg in de loop van de zestiende eeuw ook de sociale status van beeldende kunstenaars. Bij drukkers en uitgevers deed zich een vergelijkbaar proces voor. In een institutionalisering van die ontwikkelingen richtten steeds meer boekdrukkers, boekverkopers en zilver- en goudsmeden in de zeventiende eeuw hun eigen gilden op en werden Lucasgilden hervormd.³³

Uit studies over figuren als Johan Radermacher, Isaack Beeckman, Jan van Hout, de Van de Venes en Schabaeljes, Karel van Mander, Dirck Coornhert en Simon Stevin blijkt nog eens dat de zestiende en zeventiende eeuw geen sterke individuele specialisatie kenden en dat humanistische geleerden, empirische onderzoekers, natuurwetenschappers, literatoren of uitvinders-ingenieurs en kunstenaars in dezelfde kringen verkeerden.³⁴ Een van de belangrijkste krachten achter de intellectuele en wetenschappelijke revolutie van de Renaissance was juist gelegen in de samenwerking tussen zulke typen, die in mensen als Radermacher, Stevin en anderen ook nogal eens in één persoon verenigd waren. De intensieve samenwerking tussen geleerden en ontwikkelde praktijkmensen zou in de Nederlandse Republiek vooral na 1650 door toenemende specialisering en professionalisering weer zijn afgenomen. Herstel van de samenwerking zou na 1750 zijn samengevallen met de opkomst van de Nederlandse genootschapsbeweging, die in Europees perspectief relatief laat was. De hoogontwikkelde wetenschapscultuur, de relatieve openheid van de universiteiten voor nieuwe inzichten, het ontbreken van wetenschappelijke censuur en centrale sturing zorgden ervoor dat er in de Republiek aan genootschappen aanvankelijk geen behoefte was.³⁵

De samenwerking tussen geleerden, literatoren, schilders en andere ambachtlieden bepaalde de culturele en wetenschappelijke dynamiek van de zestiende en zeventiende eeuw. Het is echter niet duidelijk waarop die samenwerking was gebaseerd. Men neemt blijkbaar aan dat er geen bemiddelende instanties nodig waren en dat individuen over voldoende middelen beschikten om tot culturele en intellectuele netwerken toe te treden. We zagen bovendien dat de renaissancisten menen dat het literaire leven zich na 1550, dankzij de individualisering onder

schrijvers en geleerden, vooral afspeelde in informele kringen en dus in niet-geïstitutionaliseerde netwerken. De corporatieve kamerorganisatie zou in de Republiek niet meer hebben aangesloten bij de maatschappelijke trend. Hoewel de Nederlandse universiteiten een belangrijke rol vervulden in het intellectuele leven en in de vorming van intellectuele netwerken, was men voor een bloeiend cultureel en intellectueel leven niet afhankelijk van deze instellingen. Steden als Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Haarlem hadden voor en na de stichting van de Leidse universiteit een rijk intellectueel leven. Het intellectuele leven in Leiden was niet zoveel rijker dan dat van een stad als Middelburg, waar men niet over een universiteit beschikte. Het dynamische intellectuele leven van Zeeland of in een stad als Rotterdam zou zich in de zeventiende eeuw vooral hebben afgespeeld binnen informele netwerken van personen en families. Afgezien van de universiteiten spelen institutionele krachten nauwelijks een rol van betekenis in recente studies over de intellectuele wereld van de Republiek na 1570; ook in studies van Willem Frijhoff, Wiep van Bunge, Jonathan Israel en Karel van Berkel ligt de nadruk op individuen en hun netwerken.³⁶

Volgens Van Berkel werd Erasmus toen hij rond 1500 naar het zuiden trok opgenomen in een reeds bestaand intellectueel netwerk. Maar toen Stevin in 1581 in omgekeerde richting trok zou zo'n netwerk in het noorden nog grotendeels opgezet moeten worden. Zonder de bijdrage van Zuid-Nederlandse schoolmeesters en boekdrukkers zou dat volgens Van Berkel niet zijn gelukt. De snelle opbloei van het noorden vertoonde daarom sterke continuïteit met Zuid-Nederlandse intellectuele tradities. Stevin maakte als wetenschapper deel uit van een Europees fenomeen: de opkomst van de ingenieurswetenschap. Hij behoorde tot een wereld van praktijkmensen met een intellectuele, onderzoekende inslag. Het ging om schilders, beeldhouwers, architecten, instrumentenmakers, cartografen, klokkenmakers, bouwers van waterwerken en vestingwerken en uitvindingswerktuigen. Ze onderscheidden zich door hun intellect, kennis en vindingrijkheid van de gewone praktisch ingestelde handwerkslieden. Hoofd noemde deze technici 'vernuftelingen'. Een disproportioneel groot aantal van hen kwam voort uit dissidente kringen in de Republiek. Ze vormden een nieuwe sociale categorie tussen academische geleerden en 'ongeletterde' handwerkslieden in. Zonder dat ze zelf altijd met wetenschappelijke vraagstukken bezig waren, zetten zij door de aard van hun empirische bevindingen anderen tot studie aan. Daardoor droegen ze bij aan de ontwikkeling van empirische kennis en van technische instrumentaria, versterkten de rol van wiskunde en van het Nederlands als wetenschapstaal. Vernuftelingen behoorden tot een intellectueel klimaat waar men geen onderscheid maakte tussen wetenschap, toegepaste wetenschap en techniek.³⁷

Een autonoom literair veld bestond in de zeventiende eeuw niet. Rederijkers maakten daardoor, net als de vernuftelingen, deel uit van een vrij diffuus cultureel of intellectueel veld. Maar aan welke kenmerken moet een persoon of instelling eigenlijk voldoen om voor de late vijftiende, de zestiende en de zeventiende eeuw het predicaat intellectueel te verdienen? Van Berkel rekent elke wetenschapper tot de intellectuelen, of hij nu wel of niet academisch of op vergelijkbaar niveau was geschoold.³⁸ Frijhoff hanteert een veel striktere definitie van de intellectueel, die een intellectueel beroep uitoefent en een intellectuele habitus heeft,

verworven door een formele opleiding of door eigen streven. Deze definitie maakt het moeilijk de vernuftelingen een plaats te geven in het intellectuele veld, terwijl ze daar toch nauwe relaties mee onderhielden. Deze studie sluit aan bij Van Berkels ruimere definitie, maar voor de duidelijkheid onderscheiden we hier verschillende rollen die men in het intellectuele veld kan vervullen. In navolging van Robert Merton kunnen personen als intellectueel worden gezien als zij zich wijden aan het cultiveren en formuleren van kennis. Ze hebben toegang tot kennisfondsen, helpen kennis te vermeerderen en zijn ten minste algemeen ontwikkeld. Hun intellectuele activiteiten behoeven niet beroepsmatig te zijn; veel intellectuelen vervulden geen intellectueel beroep. 'De intellectueel' staat voor een sociale rol en voor bepaald gedrag. De rol van intellectueel kon vervuld worden door professionele en semi-professionele geleerden en veel geestesarbeid werd verricht door 'amateurs'. Omdat kennis niet kan bestaan zonder een groep van bezitters en bewaarders van die kennis, hun groepstaal en hun gedragsvormen zijn intellectueel gedrag en intellectuele kennis onlosmakelijk verbonden met deelname aan een intellectuele gemeenschap.³⁹

Een intellectueel moet beschikken over een intellectuele habitus; enkele denk- en gedragspatronen die tot de intellectuele gemeenschap behoren. Een intellectuele habitus blijkt uit iemands beschouwelijke aanleg, diens neiging tot onderzoek, zorgvuldig nadenken en verstandelijk overwegen. Tussen 1500 en 1650 kon men die habitus het beste verwerven door een universitaire opleiding. Daarnaast kon men zich als autodidact een intellectuele habitus en intellectueel gedrag eigen maken en streven naar maatschappelijke erkenning als intellectueel. Geleerden die zelfstandig onderzoek deden en daarover met medegeleerden communiceerden – veelal in het Latijn, later ook in het Frans – behoorden zonder enige twijfel tot de kern van het intellectuele veld, ongeacht hun beroep. Een docent aan een universiteit, een academie of een Latijnse school behoorde door zijn beroep tot de intellectuele wereld, maar zijn beroep garandeerde hem daarin zeker geen toppositie. Wie zelfstandig onderzoek deed dat het algemene fonds of een specifieke fonds van kennis vermeerderde en daarvan verslag aflegde in gesprek of geschrift, gaf blijk van een intellectuele habitus. Hetzelfde geldt voor de intermediair die kennis uit de geleerdenwereld vertaalde en publiceerde in de volkstaal, die algemene culturele kennis verwerkte in een publicatie of doorgaf in gesprekken of voordrachten, of die op basis van zijn algemene ontwikkeling deelnam aan een publiek debat. De erkenning van iemands geesteswerk of niveau van specifieke geleerdheid of algemene ontwikkeling in de intellectuele gemeenschap bepaalde diens intellectuele vermogen en diens maatschappelijke status als intellectueel.⁴⁰

Aan de 'poorten' van het intellectuele veld stonden instellingen en groepen die de toegang tot de algemene of specifieke kennis bewaakten en kennis en vaardigheden bewaarden en overdroegen. Universiteiten en Latijnse scholen, maar ook academies en belangrijke kloosters en vorstelijke hoven die wetenschappen en kunsten bevorderden, maakten deel uit van de infrastructuur van het intellectuele veld. Wie behoorde tot zo'n instelling of deelnam aan een intellectueel netwerk nam automatisch een positie in het intellectuele veld in. Dat gold ook voor iedereen die intellectueel werk vervaardigde of pretendeerde te vervaardigen. De

door Van Berkel genoemde instrumentenmakers moeten aan één of meerdere criteria voldoen om te bepalen of ze een positie innamen in het intellectuele veld en zelf intellectueel genoemd kunnen worden. Ze behoorden tot het intellectuele veld als ze ten minste deel uitmaakten van intellectuele netwerken. Datzelfde criterium geldt ook voor de rederijerskamers en de rederijers. Ook de actieve consumenten van intellectuele en culturele producties behoorden tot het intellectuele veld. Wie op die manieren deel uitmaakte van het intellectuele veld kon echter niet zomaar aanspraak maken op *maatschappelijke* erkenning als intellectueel. Daar was meer voor nodig.⁴¹

Gedurende de vijftiende eeuw werden nieuwe wetenschappelijke normen ontwikkeld voor de studie van het klassieke erfgoed. Onderzoekers vervingen het middeleeuws Latijn op basis van klassieke voorbeelden door het Neolatijn. Deze humanisten domineerden het wetenschapsbedrijf van de late Middeleeuwen met hun nieuwe intellectuele taal, technieken en genres, in de Noordelijke Nederlanden, na 1480 in de oostelijke en na 1500 in de westelijke gewesten. Ze communiceerden met elkaar in het Latijn via brieven, handschriften, in gesprekken en in boeken. Hun communicatiegemeenschap wordt wel de Republiek der Letteren genoemd; ze vertoonde kenmerken van een internationaal en autonoom intellectueel veld (relatief onafhankelijk van staat en religie).⁴² Humanisten hechtten veel waarde aan de communicatie van hun ideeën en stelden hun kennis en literaire kunde bovendien vaak ten dienste van het onderwijs, de bureaucratie en de vorstelijke propaganda. Humanistische wetenschap was encyclopedisch en leidde niet tot een sterke specialisatie in de organisatie van het wetenschappelijk onderzoek of in de beoefening van genres. Wel concentreerden individuele humanisten zich vaak op een aantal wetenschappelijke deelgebieden. Humanisten schreven zowel geleerde traktaten als dialogen, gedichten en toneel en sommigen schreven ook in de volkstaal. Omdat deze geleerden veel waarde hechtten aan het bestuderen en opnieuw uitgeven van het wetenschappelijk erfgoed van de klassieke Oudheid en het Grieks, Hebreeuws en Latijn, het zuiveren van het wetenschappelijke Latijn en het beoefenen van Neolatijnse schrijfkunst spreekt Frijhoff van een filologisch paradigma in de vijftiende- en zestiende-eeuwse wetenschapsbeoefening. Aan het eind van de zestiende eeuw vond een nieuwe paradigmawisseling plaats met de opkomst van de Nieuwe Wetenschap.⁴³

In die Nieuwe Wetenschap lag de nadruk op empirisch en vooral natuurwetenschappelijk onderzoek. De universiteiten bleven de belangrijkste opleidingsinstituten voor wetenschappers, maar de wetenschappelijke revolutie in de zestiende eeuw werd vooral bepaald door samenwerking tussen geleerde wetenschappers en ingenieuze technici en instrumentmakers. Het communicatienetwerk van de Republiek der Letteren bleef een belangrijk middel om wetenschappelijke resultaten bekend te maken en te bediscussieren en het Latijn bleef een belangrijke wetenschapstaal. Maar na 1650 werden genootschappen als de Royal Society te Londen, de Académie des Sciences in Parijs en de Accademia del Cimento in Rome belangrijke centra voor wetenschappelijk onderzoek, geleerdcorrespondentie en het publiceren van wetenschappelijke kennis. Academies en individuele uitgevers richtten daarnaast geleerdentijdschriften op. Een aantal belangrijke tijdschriften werden in de Nederlandse Republiek gepubliceerd.⁴⁴

Volgens Ornstein was de behoefte aan middelen om bibliotheken en onderzoeksinstrumenten te kunnen aanschaffen een van de belangrijkste redenen voor wetenschappers om zich in academies te organiseren. Daardoor leidde de nieuwe wetenschappelijke cultuur in de loop van de zeventiende eeuw tot de oprichting van academies waar wetenschappers zich toelegden op natuurwetenschappelijk onderzoek en het experiment. Deze institutionalisering van specialisatie en professionalisering in de natuurwetenschappen stond niet op zichzelf, maar maakte deel uit van een trend in alle kunsten en wetenschappen. De oorsprong van de specialisering in genootschappen zoekt men algemeen in de Italiaanse academies van de zestiende eeuw, die zich in lijn met het heersende intellectuele paradigma vooral met literatuur en de Italiaanse taal bezighielden. Dat Italiaanse academiemodel zou zich in de late zestiende eeuw in Spanje en vanaf het begin van de zeventiende eeuw ook in Frankrijk verbreiden.⁴⁵

Anders dan de Italiaanse academies worden de Nederlandse rederijderskamers niet gezien als voorlopers van het Nederlandse geleerdengenootschapswezen. Dat zou in de Nederlandse Republiek niet eerder dan rond 1750 zijn opgekomen. In studies van Van Berkel, Van Bunge en Israel over de wetenschappelijke en intellectuele revolutie komen geen genootschappen en zeker geen rederijderskamers voor. Rienk Vermij nam de kamers evenmin op in zijn verklaring van de vertraagde opkomst van de Nederlandse genootschappen. Toch neemt men algemeen aan dat de rederijderskamers op z'n minst een plaats hadden in het literaire, culturele en geestelijke leven in de Nederlanden. Het is daarom de vraag welke positie ze in het culturele en intellectuele veld ambieerden en wat hun werkelijke plaats daar was. Welke positie namen ze in onder professionele geleerden, semi-professionele geleerden, amateurs en geïnteresseerde leken? Klopt het dat ze niet kunnen gelden als voorlopers van de latere genootschappen? En als ze toch een band met het intellectuele veld hadden, kregen de veranderingen in het intellectuele veld na 1600, van een encyclopedische naar een gespecialiseerde geleerdenpraktijk, misschien ook greep op het rederijdersleven?⁴⁶

Publieke sfeer en publieke opinievorming

Johan Huizinga stond in *Herfsttij der Middeleeuwen*, zijn cultuurhistorische studie van het Bourgondische hofleven, als een van de eersten uitgebreid stil bij de rijke hofcultuur met haar hofrituelen en ceremonies. Hij zag daarin een functieloze nabloei van de middeleeuwse feodale en hoofse samenleving. De rituelen, ceremonies en feesten van de dynamische Bourgondische steden komen in zijn *Herfsttij* niet voor. Sindsdien is echter de aandacht voor de rol van rituelen, ceremonies en feesten als communicatie- en propagandamiddelen, onder invloed van sociologen en antropologen, sterk toegenomen. Men begon in te zien dat symbolen, mythen, rituelen, ceremonies en feesten belangrijke culturele krachten waren – en dus niet functieloos – die mede vormgaven aan het individuele en maatschappelijke leven en aan individuele en maatschappelijke identiteiten.⁴⁷

De socioloog Norbert Elias kreeg eind jaren zeventig veel invloed met zijn studies naar de ontwikkeling van etiquette en naar de machtspolitieke functie van het Franse hofceremonieel. Historici als Peter Burke, Hugo Soly, Herman

Pleij, Gerard Nijsten, Bart Ramakers, Peter Arnade en anderen bestudeerden in de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw de sociale functie van de stedelijke feestcultuur. Dankzij hun studies wordt nu algemeen aangenomen dat blijde intredes van vorsten, processies op religieuze feestdagen en allerlei volksfeesten de groepsidentiteit van de deelnemers versterkten en hiërarchische verhoudingen beklemtoonden. Clifford Geertz, Wim Blockmans, Soly en Arnade hebben laten zien hoe vorsten, stedelijke elites en stedelingen tijdens blijde intredes met elkaar communiceerden; door politieke ceremonies en rituelen konden men de verhoudingen binnen de staat, tussen vorst en onderdanen, zichtbaar maken. Nijsten, Arnade en Ramakers benadrukten bijvoorbeeld dat in processies uitdrukking werd gegeven aan de sociale, culturele en religieuze eenheid van de stedelijke gemeenschap. In de volgorde van de groepen in processies toonde men zijn reputatie, status en machtspositie, waardoor de processies ook de verschillen binnen de gemeenschap weerspiegelden. Volgens Ramakers, Nijsten, Soly, Arnade en Blockmans ontwikkelden de rederijkerskamers zich vanaf de vijftiende eeuw tot de ceremoniemeesters van deze rituele cultuur. Arnade stelt dat hun opkomst samenviel met een vernieuwing van de rituele ruimte waarin vorst en volk elkaar ontmoetten. De toegenomen militaire macht van de vorst en zijn invloed op de stedelijke elites leidde tot een rituele cultuur met een literair in plaats van een militair karakter. De rederijkerskamers namen daarin de rol van de schuttersgilden over. Door dergelijk onderzoek is nu algemeen aanvaard dat rituelen en ceremonies een cruciaal en integraal onderdeel waren van de communicatie tussen de vorst en zijn onderdanen van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden.⁴⁸

Blockmans, Walter Prevenier en Arnade noemen de Bourgondische staat een 'theaterstaat', een begrip ontleend aan het werk van Geertz.⁴⁹ Anders dan Geertz bedoelen ze daarmee niet een staat die alleen bestond in, uit en dankzij zijn ceremonies. Blockmans en anderen hebben integendeel uitgebreid aangetoond dat de kracht van de Bourgondische staat was gelegen in de machtspolitiek van de vorst, in zijn huwelijkspolitiek en netwerken en in de opbouw van een gecentraliseerd hiërarchisch, bureaucratisch en militair apparaat. Bovendien was het gezag van de vorst in principe van bovenaf gelegitimeerd en niet van onderop. Toch vertoont de Bourgondische staat een aantal overeenkomsten met het systeem van de ceremoniële staat van het Bali van Geertz. Allereerst was er in de Nederlanden evenmin als in Bali sprake van een eenheidsstaat, maar van een personele unie van een toenemend aantal kleinere territoriale eenheden, waarover de Bourgondische vorst door erfopvolging de soevereiniteit verwierf. Deze onsamenvangende groep van landen telde veel centra van gedelegeerd gezag, sterke machtsfactoren waarmee de vorst terdege rekening moest houden: de groep van hoge edelen en een groot aantal machtige en rijke steden, die alle hun eigen machtspolitiek voerden. Ceremonies en rituelen waren voor de Bourgondische vorst belangrijke middelen om de bevolking van zijn landen aan zich te binden.⁵⁰

Met het begrip 'theaterstaat' wijzen Blockmans, Prevenier en Arnade op een belangrijk aspect van de Bourgondische staat, namelijk haar positie in het 'medialandschap'. Omdat ceremonies en rituelen ook tussen onderdanen onderling een belangrijke rol speelden – onvermijdelijk in een samenleving die op orale en

visuele communicatie was ingesteld –, gebruik ik naast het begrip ‘theaterstaat’ ook het begrip ‘theatermaatschappij’. Ook voor dit begrip geldt dat het dient om een belangrijk aspect van de onderlinge communicatie in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne samenleving te kenmerken en niet deze samenleving als geheel. In de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne context attenderen de begrippen ‘theaterstaat’ en ‘theatermaatschappij’ ook op de functie van het publieke toneelspel als een massamedium dat was ingebed in de rituele cultuur. Algemeen wordt aangenomen dat rederijkerskamers tot het midden van de zestiende eeuw zowel in de theaterstaat als in de theatermaatschappij een belangrijke rol vervulden bij het organiseren van ceremonies en het opvoeren van toneel ter verbeelding van een gebeurtenis en ter instructie van het publiek.⁵¹

In de publieke feestcultuur vervulden de rederijkerskamers volgens onderzoekers als Pleij, Ramakers, Gary Waite en anderen ook een belangrijke rol als zelfstandige opinieliders. Pleij en zijn school menen dat rederijkers tot het midden van de zestiende eeuw de belangrijkste propagandisten waren van een nieuwe burgermoraal.⁵² Sinds de late zestiende eeuw neemt men algemeen aan dat de rederijkers een belangrijke rol vervulden in de verbreiding van hervormingsgezend gedachtegoed via hun toneelspelen. In de afgelopen decennia is echter door verschillende onderzoekers getwijfeld aan die stelling. Ramakers bijvoorbeeld toonde in *Spelen en figuren* aan dat in de beeldenprogramma’s in de processies van Oudenaarde vanaf de vroege zestiende eeuw de aandacht voor bijbelse onderwerpen steeg. Volgens hem was dat gewoon een verandering in de lekenvroomheid van de late Middeleeuwen, en niet per se een uiting van hervormingsgezend denken. Waite meent daarentegen dat de bijbelse inhoud van spelen die tussen 1520 en 1550 werden geproduceerd, bijna altijd samenhang met een hervormingsgezend standpunt van de schrijver van het spel, al namen rederijkers volgens hem niet klakkeloos het denken van de grote hervormers over. Eerder verwerkten ze verschillende invloeden die hen bevielen zelfstandig. De stedelijke productiecontext van hun spelen stimuleerde een eigen hervormingsgezend denken in rederijkerskring, wat de druk op autoriteiten om religieuze hervormingen door te voeren deed toenemen. Spies heeft aangevoerd dat die druk vanuit rederijkerskring in Amsterdam na 1550 zowel in erasmiaanse als in calvinistische zin werd opgevoerd.⁵³

Na de Opstand bleven de kamers zich in de Nederlandse Republiek met religieuze controversen bemoeien. A.Th. van Deursen meende zelfs dat de Hollandse rederijkerskamers tijdens de Bestandstwisten de publicatiekanalen van het volk waren en als zodanig vooral contraremonstrantse opvattingen vertolkten. Spies bracht daar tegenin dat rederijkers tijdens hun wedstrijden juist verschillende meningen over de problematiek ventileerden. F.C. van Boheemen en Th. C.J. van der Heijden, Spies en Smits-Veldt hebben aangetoond dat de rederijkerskamers tijdens de beginjaren van de Opstand ook bijzonder actief bleven in het politieke ceremonieel en in de politieke propaganda. Volgens Olaf Mörke hadden de kamers die positie rond 1650 verloren, als gevolg van de aristocratisering van de politieke en culturele ruimte in de Republiek. Hij baseert dat oordeel op meningen van literatuurhistorici. Van Boheemen en Van der Heijden hebben echter aangetoond dat de kamers zelfs na het Rampjaar van 1672 nog politieke propaganda beoefenden.⁵⁴

De groei van de vorstelijke macht ging ten koste van die van de steden. Soly meent dat de kamers daardoor na 1550 geleidelijk hun positie als belangrijkste propaganda-instrumenten verloren. Rituele communicatie werd van hogerhand georganiseerd ritueel spektakel. Het publiek kon zich eraan vergapen, maar nam niet als zelfstandige partij deel. In de zeventiende eeuw zette de afbraak van de Bourgondisch-Habsburgse theaterstaat zich volgens hem in het zuiden verder voort, maar in het noorden doorbrak de Opstand dat patroon. Het onderzoek van Van Boheemen en Van der Heijden bevestigt dat beeld van de ontwikkelingen in het noorden. Desondanks neemt men algemeen aan dat de kamers in het noorden juist als gevolg van de Opstand hun belangrijke rol in het ceremonieel, de propaganda en de publieke opinie kwijtraakten. In de cultuurhistorische studie *Bevochten eendracht* van Spies en Frijhoff worden de kamers daarom niet genoemd onder 'instrumenten van cultuur' van rond 1650. Ook volgens Van Deursens *Bavianen en Slijkgeuzen* vormden de kamers – ondanks hun functie als publicatiekanalen van het volk – in de Bestandstwisten geen werkelijke sociale, politieke, culturele of intellectuele machtsfactor. In Craig Harlines studie over pamfletcultuur in de Republiek komen de kamers en hun vertegenwoordigers evenmin voor als een belangrijke groep van pamflettisten, naast predikanten en regenten. Historici delen dus de mening van Grootes dat de kamers vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw hun belangrijke positie in de publieke samenleving geleidelijk verspeelden.⁵⁵

Uit het literatuur-historisch onderzoek weten we dat volkstalige schrijvers in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw literaire teksten gebruikten om niet-literaire, maar politieke, sociaal-economische, religieuze en culturele effecten te bereiken. Een strikte scheiding tussen literaire tekstsoorten en trakta-ten, pamfletten en geleerde verhandelingen bestond niet. Het afzonderen van literaire teksten binnen een aparte traditie doet geen recht aan hun functie van destijds en aan de context waarin ze werden geproduceerd. Hoewel dat is wat in literair-historische theorieën gebeurt, beperken literatuur-historici zich in hun onderzoek naar literaire culturen en literaire figuren niet tot literaire teksten.⁵⁶

Zo heeft Johan Oosterman laten zien dat Anthonis de Roovere, topredrijker uit het vijftiende-eeuwse Brugge, het refrein vernieuwde en toneelstukken maakte, maar ook hele gedeelten van de *Excellente cronike van Vlaenderen* schreef. Bostoen bestudeerde het verzamelalbum van de in Aken geboren koopman-humanist Radermacher, die in Antwerpen, Londen en in Middelburg woonde. Het bevatte literaire en wetenschappelijke teksten en notities. Radermacher hield zich bezig met filologie en sterrenkunde, theologie en moraalfilosofie. Visser bestudeerde de intellectuele levens van de gebroeders Jan en Dirk Schabaelje. Deze Hollands-Zeeuwse doopsgezinde molenaars waren uitvinders, lied- en toneel-schrijvers, maar ze schreven ook pamfletten en trakta-ten. Ook uit het onderzoek van Koppenol naar het intellectuele leven van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout blijkt dat hij rederijkersgenres bewerkte, vertalingen maakte, het sonnet en het klassieke metrum in het Nederlands wilde introduceren, het gebruik van het Nederlands als geleerdentaal bepleitte en een kritiek schreef over de verhouding tussen retorica en poëtica. Hij schreef bovendien een nota over de armenzorg en wijdde aan datzelfde thema ook het 'Loterijspel' van 1596.⁵⁷

Rederijkersliteratuur bestond uit argumentatieve en dus bewust opiniërende teksten. Uit onderzoek van Spies, Koppenol en Bostoen blijkt dat in de Republiek rond 1600 de opvatting postvatte dat literaire of poëtische teksten iets eigens hadden onder de geleerde disciplines, maar die gedachte was zeker tot dan toe verre van vanzelfsprekend.⁵⁸ Dat gold niet alleen voor volkstalige schrijvers, maar ook voor geleerden uit de Republiek der Letteren. Ook zij schreven zonder zich veel om verschillen te bekommeren traktaten, redes, pamfletten, satirische werken, dialogen, toneelstukken en gedichten. Ook hun 'literaire' teksten bevatten politieke, morele of religieuze stof. Genres liepen in elkaar over: prozaboeken en pamfletten vertoonden veel overeenkomsten met toneelstukken, waren nogal eens op rijm en bevatten vaak liedjes. Toneelstukken bevatten vaak liedjes, gedichten, redes, proclamaties en preken en bovendien vertoonden hun structuur overeenkomsten met preken en universitaire disputaties. De rederijkers vormden het toneelstuk om tot een waar multimedialiteit, zodat het in zekere zin een spel werd in een netwerk van genres. Voor de doorbraak van pamflet, krant en prent was de nieuwsvoorziening even weinig gespecialiseerd en geprofessionaliseerd en vormden brieven, onderlinge gesprekken, overheidspublicaties en liederen belangrijke nieuwsmedia.⁵⁹

De Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw kenden dus geen autonome literaire sfeer; een gegeven dat belangrijke consequenties heeft voor het onderzoek naar de identiteit van rederijkers, hun verhouding met de kamers en de openbaarheid. De volkstalige schrijvers van de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw namen niet (alleen) deel aan een literaire sfeer, maar (vooral) aan een algemene publieke sfeer. In de voor deze studie gemaakte collectieve biografie van Haarlemse, Middelburgse en Haagse rederijkers zijn daarom niet alleen de typische 'rederijkersteksten' opgenomen, maar alle literaire, fictionele en niet-fictionele teksten die ze produceerden, al het intellectuele gedrag dat ze vertoonden en de algehele intellectuele reputatie die ze verwierven.

Rederijkerskamers en rederijkers speelden een rol in de publieke opinievorming. Toch is het vraag of we de begrippen 'publieke sfeer', 'burgerlijke openbaarheid' en 'publieke opinie' zoals die door Jürgen Habermas zijn geïntroduceerd, kunnen toepassen op de periode voor 1750. Habermas meende van niet en wordt daarin door veel historici gevolgd. Frijhoff en Spies verkozen in *Bevochten eendracht* bijvoorbeeld het begrip 'discussiecultuur' als benaming voor de vele debatten die in de Nederlandse Republiek, in geschrifte, in vergaderingen en in gesprekken plaatsvonden. Behalve dat dit begrip niet goed bruikbaar is voor internationale vergelijking kleeft er nog een ander bezwaar aan. Het benoemt immers alleen werken van schrijvers die aan een discussie deelnamen of een aanzet tot discussie wilden geven. De meeste publicaties hadden niet direct die bedoeling, terwijl ze wel bijdroegen aan het informeren van het publiek en zijn kennis van de wereld en daardoor aan de publieke opinievorming. Het model van de discussiecultuur van Frijhoff en Spies vertoont bovendien zoveel overeenkomsten met de 'bürgerliche Öffentlichkeit' van Habermas dat het beter zou zijn kritisch gebruik te maken van een vergelijkbaar begrippenkader. Dat Habermas zelf van mening was dat van een autonome publieke sfeer en publieke opinievorming voor 1750 geen sprake was, heeft Duitse historici en communicatie- en mediawetenschappers er

niet van weerhouden zich door hem te laten inspireren tot onderzoek naar eerdere vormen van openbaarheid en publieke opinievorming.⁶⁰

Habermas bood zelf de aanleiding om met zijn model verschillende stadia van openbaarheid te bestuderen. De moderne 'bürgerliche Öffentlichkeit' werd volgens hem voorafgegaan door een 'repräsentative Öffentlichkeit'. Hij meent dat in die premoderne openbaarheid de publieke sfeer en publieke opinievorming geheel afhankelijk waren van wereldlijke en kerkelijke machten. We kunnen van communicatie in de openbaarheid spreken wanneer een zender zich tot een breed publiek richt met een boodschap die hij van algemeen belang acht. Communicatie in het openbaar onderscheidt zich van andere communicatie doordat de ontvangers van een boodschap onbepaald zijn.⁶¹ Voorwaarde voor het kunnen bereiken van openbaarheid is de aanwezigheid van een relatief open infrastructuur waar afzenders en ontvangers van boodschappen met elkaar communiceren. Habermas noemt deze communicatieruimte de 'publieke sfeer'. Afzenders kunnen in een publieke sfeer boodschappen de wereld insturen. Dat kan in een directe en fysieke confrontatie met een publiek, het kan ook via allerlei algemeen toegankelijke media. Naarmate de publieke sfeer minder fysieke en meer indirecte contacten kent, heeft een afzender minder controle over de effecten van zijn boodschappen. Habermas meent dat autonome publieke opinievorming alleen kan ontstaan in samenlevingen met zo'n vrije en open publieke sfeer. Die sfeer moet bovendien zelf onafhankelijk zijn van het staatsapparaat en daarmee in een kritische verhouding staan. Habermas neemt aan dat aan die voorwaarden voor het eerst werd voldaan in het achttiende-eeuwse Engeland en Frankrijk, met de opkomst van salons, koffiehuisen, genootschappen en een vrije pers. De moderne publieke sfeer kon ontstaan dankzij economische en sociale ontwikkelingen die leidden tot de opkomst van de burgerij als dominante klasse. Onafhankelijke publieke opinievorming komt volgens Habermas alleen voor waar vrije burgers redelijk argumenteren over kwesties van algemeen belang.⁶²

Historici en sociale wetenschappers hebben veel kritiek geleverd op dit model. De kritiek richt zich op het primaat van het gesproken, maar vooral het geschreven woord. Non-verbale vormen van communicatie zoals beeldmateriaal, lichaamstaal en rituelen spelen echter een even belangrijke rol bij openbare communicatie. In de praktijk zou de openbaarheid ook nooit trekken vertonen van een algemeen toegankelijke rationele gedachtewisseling. In werkelijkheid zouden afzenders bijvoorbeeld hun reputatie en boodschappen manipuleren, om vertrouwen te wekken en een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Hoewel Habermas meende dat burgerlijke openbaarheid het resultaat was van één publieke sfeer, onderscheidde latere onderzoekers verschillende 'deelopenbarheden'. Elke publieke sfeer zou eigenlijk altijd uiteenvallen in meerdere circuits van afzenders en publiek, die elkaar niet per se overlappen. Een openbaarheid kan beperkt zijn of de hele wereld omspannen, afhankelijk van de communicatiemogelijkheden tussen afzenders en publiek.⁶³

Sommige historici hebben het openbaarheidsbegrip van Habermas ook toegepast op de periode van de vroege Reformatie. De periode van 1517 tot 1525 zou volgens hen het eerste voorbeeld van een politiek-gerichte burgerlijke openbaarheid zijn geweest, met het vlugschrift als belangrijkste medium. Maar

volgens Rainer Wohlfeil vormden de vlugschriften slechts een bescheiden deel van de burgerlijke communicatiesituatie rond 1500, waarin directe en mondelinge communicatie veel belangrijker waren. Het ontbrak volgens Wohlfeil aan een belangrijk kenmerk van het ideaaltype: een schriftelijk en rationeel discours. Kenmerkend voor de 'reformatorische openbaarheid' van de zestiende eeuw was de wisselwerking tussen mondelinge, schriftelijke, rituele en visuele media. Openbaarheid oversteeg tijdens de vroege Reformatie sociale groepen en lokale en regionale grenzen en voldeed daarmee aan een van de criteria van Habermas' ideaaltype. Ook gewone mensen werden als publiek aangesproken en in het communicatieproces betrokken. Volgens Wohlfeil onderscheidde die gewone mensen zich nogal van de burger uit Habermas' burgerlijke openbaarheid, omdat ze niet- of half-gealfabetiseerd waren en nauwelijks over algemene vorming beschikten. Overigens werd de kern van de reformatorische openbaarheid gevormd door geletterden: humanistische sodaliteiten, humanisten aan de hoven, geleerde raadsheren en juristen, predikanten, rondreizende predikers en stedelijke intellectuelen als drukkers, kunstenaars en ambtenaren. Maar ook hun openbaarheid kenmerkte zich niet zozeer door rationele uitwisseling van argumenten, maar door pogingen het publiek te bekeren. De reformatorische openbaarheid week zo dus af van die van de achttiende eeuw, maar tegelijk verschilde ze met haar vrijheid en kritiek tegenover de machtssferen van het hof en de kerk ook van de middeleeuwse 'representatieve openbaarheid'. Wohlfeil introduceerde daarom het begrip 'reformatorische Öffentlichkeit' van Schutte om de verschillen aan te duiden tussen de Duitse openbaarheid van kort na 1500 en die van de middeleeuwen en de achttiende eeuw. Door het debat over Habermas, maar ook door onderzoek naar de Reformatie heeft zich rond communicatie en opinievorming een eigen geschiedschrijving ontwikkeld. Dit boek laat zien dat onderzoek naar de rederijders daaraan een belangrijke bijdrage kan leveren.⁶⁴

We spreken van openbaarheid wanneer een boodschap wordt gecommuniceerd via mondelinge, schriftelijke, visuele of rituele media naar een breed en onbepaald publiek. Door de structuur van het communicatiesysteem, met de gebruikte media, mate van algemene toegankelijkheid, gebruikte taal, autonomie ten opzichte van de staat en de sociale identiteit van afzenders en publiek wordt bepaald wat voor soort openbaarheid mogelijk is, hoe vrij die is, of hoe onvrij. Meestal wordt bij openbaarheid gedacht aan de formele openbaarheid (waardoor nogal eens gedacht wordt dat openbaarheid een modern fenomeen is), maar de informele openbaarheid is niet minder belangrijk. Van formele openbaarheid kan gesproken worden wanneer georganiseerde media en instituties de communicatie vormgeven. Informele openbaarheid bestaat daarentegen bij de gratie van gesprekken, geruchten en geroddel. Hoe ruimer de communicatiemiddelen zijn en hoe groter het publiek, des te minder controle hebben afzenders over de effecten van hun boodschap. Wanneer groepen afzenders zich op bepaalde thema's of meningen concentreren, ontstaat een proces van opinievorming en debat dat voor een breder publiek waarneembaar is, maar het is onjuist om zonder nader onderzoek aan de hand van dergelijke publieke opinievorming zonder meer aan te nemen dat zij een afspiegeling is van de mening van de hele bevolking of zelfs maar van belangrijke minderheden (dat is het probleem van de representatie).

Representatief onderzoek naar de mening van de bevolking is voor de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode natuurlijk zeer moeilijk dan wel helemaal uitgesloten.⁶⁵

Wat die representativiteit betreft, en de betrokkenheid van verschillende sociale groepen aan communicatieprocessen, is het belangrijk te bedenken dat sociale systemen ook ongelijkheid kennen. Ook in het openbare communicatieproces vinden allerlei processen van integratie en uitsluiting plaats. Openbaarheid is immers het resultaat van directe of indirecte relaties tussen afzender en publiek, rollen die vervuld kunnen worden door individuen, maar ook door collectieven als bedrijven, kerken, overheidsinstanties en andere maatschappelijke organisaties, of pressiegroepen. Zij kunnen ook verschillende rollen als zender vervullen, zoals die van expert, representant, onafhankelijk opinieleider of intermediair.⁶⁶ Maar niet iedereen kan als gevolg van taalachterstanden, gebrek aan communicatieve vaardigheden, een geringe alfabetisering of een beperkte algemene ontwikkeling even adequaat de rol van zender of publiek vervullen. Wie over voldoende cultureel en sociaal vermogen beschikt, heeft gemakkelijker toegang tot communicatiekanalen. De rol van afzender vraagt natuurlijk om meer communicatievaardigheden. Of een boodschap succesvol de openbaarheid haalt hangt af van de beschikbare publicatiekanalen, de gekozen taal en het veronderstelde kennisniveau. Omgekeerd kan een afzender door de keuze voor een bepaalde taal, een bepaald jargon of het veronderstellen van een bepaalde voorkennis publieksgroepen uitsluiten van een adequate toegang tot een boodschap. Afzenders kunnen daarmee zelf een deel van het effect van hun boodschap bepalen. Toch kan iedere afzender na publicatie de controle over de boodschap verliezen, omdat die vertaald kan worden of via nieuwe kanalen verspreid en zo toegankelijk gemaakt voor een breder publiek. Tegelijk kiest dat publiek zelf ook wat het wil waarnemen. Afzenders, media en publiek zijn dus geheel van elkaar afhankelijk in de werking van de openbaarheid. Bij langdurige relaties tussen afzenders, media en publiek ontstaan stabiele, herkenbare rollen, gedragspatronen en wederzijdse verwachtingen en wordt de openbaarheid meer voorspelbaar en duurzamer van karakter. Een intensief samenleven in een ruime publieke sfeer is een belangrijke randvoorwaarde voor zo'n duurzame openbaarheid. Meer onderlinge communicatie leidt onvermijdelijk tot meer openbaarheid.⁶⁷

Ten slotte kunnen we het intellectuele of culturele veld beschouwen als een deelopenbaarheid waar deelnemers over veel sociaal en cultureel vermogen moeten beschikken. Bij onderzoek naar de maatschappelijke positie van rederij-kerskamers moet worden nagegaan hoe ze zich verhielden tot het intellectuele en culturele veld en tot de algemene openbaarheid. In welke communicatiesituaties opereerden kamers en rederijders en hoe en door wie werd openbaarheid bereikt? Hoe verhielden de publieke sfeer en de publieke opinie zich in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode tot de machtssferen van kerk en staat? De eerdergenoemde 'theaterstaat' was een publieke sfeer waarvan Habermas ten onrechte meende dat het publiek daarin slechts een passieve toeschouwersrol vervulde.⁶⁸ De theaterstaat vertoont als een vorm van openbaarheid overeenkomsten met Wohlfeils reformatorische openbaarheid: een half-schriftelijke, half-mondelinge, sterk visuele en rituele openbaarheid, waar nieuwsvoorziening, beeld- en opinievorming volkomen vermengd waren.

De sociaal-culturele positie van de kamers en hun leden in het intellectuele en publieke domein van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode staat in dit boek centraal. Daarbij worden vragen behandeld als: waren de kamers spreekbuizen van de autoriteiten of waren ze de stem van de burgers, of vervulden ze eerder een zelfstandige rol als makelaars tussen sociale groepen en religieuze, politieke, culturele, intellectuele en wetenschappelijke deelopenbaarheden? Daarmee sluit dit boek aan bij de toenemende aandacht voor de opiniërende rol van rederijdersliteratuur en de groeiende appreciatie voor de intellectuele prestaties van de rederijders. De gekozen benadering is niet literair-historisch, maar sociaal- en cultuurhistorisch, met een grotere nadruk op de organisatie van de kamers, hun leden en hun activiteiten, dan op de vorm en inhoud van de literaire productie. Toch speelt de literaire productie wel een rol in dit boek, omdat het schrijven, opvoeren en publiceren van teksten evengoed als een activiteit beschouwd mogen worden als het uitvaardigen van een wet. In het geval van de rederijderskamers vormden literaire activiteiten bovendien een fundamentele karaktertrek die daarom in een sociaal-historische benadering niet genegeerd kan worden.

2. Een literaire netwerksamenleving

De opkomst van het kamernetwerk

De eerste rederijderskamers of gezelschappen ‘van de retoricke’ ontstonden in Vlaanderen en Brabant uit een fusie van elementen uit het corporatiewezen, de regionale processie-, feest- en wedstrijdculturen (riddertoernooien en schutterswedstrijden, met hun literaire entertainment) en de literaire cultuur van aangrenzende Franstalige regio’s. De eerste aanzetten werden mogelijk al kort na 1400 gegeven. Uit de intensieve uitwisseling tussen Vlaamse en Brabantse steden ontstonden rond 1440 de eerste als zodanig herkenbare rederijderskamers. In de jaren 1440 en 1450 begonnen deze gezelschappen zich ook voor het eerst te tooien met het begrip ‘retorica’. Gezien de gebruikte woordvormen ‘retorique’ en ‘retoricke’ moet de bron daarvoor gezocht worden in de *seconde réthorique*, een Franstalige variant op de leer van de klassieke retorica. Het retoricabegrip in verbinding met een literair gezelschap duikt in het Nederlands op in Vlaanderen rond 1440. Het werd in 1448 gemunt in het oudst overgeleverde statuut van een rederijderskamer, dat van De Fonteine van Gent. Het nieuwgevormde cultuurmodel van de rederijderskamer werd snel een succes. Na een trage ontwikkeling vanaf 1440 begon het aantal Vlaamse en Brabantse kamers aan het eind van de jaren 1470 tot rond 1490 fors te groeien. De regionale literaire competitie, voorheen georganiseerd in de context van schutterswedstrijden, verzelfstandigde zich en de eerste rederijderswedstrijden werden gehouden. In de jaren 1480 was de rederijderscultuur een zichtbaar en zelfs prestigieus onderdeel van het Vlaamse en Brabantse culturele leven geworden.¹

Precies in die jaren werden ook de eerste kamers in Holland, Zeeland en het Oversticht opgericht. Dat men het ontstaan van de rederijderskamers in het noorden lang veel te vroeg dateerde, zelfs rond 1430, kwam onder meer doordat onderzoekers geen onderscheid maakten tussen ‘spelers van den esbatemente’ en ‘gesellen van de retoricke’, waar de bronnen dat wel doen. Bij een strikte toepassing van het begrip ‘rederijderskamer’ ontstaat daarom een ander beeld van het moment van verspreiding van het rederijderswezen in de noordelijke gewesten, dat goed aansluit bij wat nu bekend is over de ontwikkelingen in Vlaanderen en Brabant. Om te kunnen spreken van een rederijderskamer moeten in elk geval aanwijzingen bestaan voor een formeel gezelschap dat zich tooit met de varianten van de term ‘retoricke’. Als dat laatste niet met zekerheid vastgesteld kan worden moet minstens sprake zijn van een naam die later gevoerd werd door een organisatie die zonder twijfel een rederijderskamer was en door zichzelf, de autoriteiten en andere kamers als zodanig werd beschouwd.²

Het was gezien de ontwikkelingen in Vlaanderen en Brabant en de groeiende verbinding met het noorden niet vreemd dat de eerste kamers daar rond 1480 werden geïntroduceerd. Tot 1480 ontbreken in Holland en Zeeland alle sporen van rederijderskamers, maar het is wel duidelijk dat men in Holland en Zeeland al na 1475 bekend raakte met de nieuwe rederijdersliteratuur. Er zijn ook aanwijzingen dat tussen 1475 en 1480 de eerste inspiratie voor het introduceren van het rederijdersinstituut opgeld deed. Het valt weliswaar niet helemaal uit te sluiten dat vlak voor 1480 al kamers werden gesticht in Middelburg, Goes, Reimerswaal, Rotterdam, Den Haag, 's-Gravenzande of Dordrecht, maar zonder uitzondering dateren in al die plaatsen de eerste sporen van kamers van 1480 of enkele jaren daarna.³ Nadat Holland en Zeeland in 1430 in het Bourgondische landencomplex waren opgenomen en even later het rederijdersmodel zich in het zuiden begon te verspreiden, was het te verwachten dat de beweging zich vroeg of laat ook in het noorden zou vestigen. Het zuiden was immers de metropool waarop het culturele leven in Holland en Zeeland zich precies in die periode steeds sterker richtte. Het was het meest voor de hand liggend dat de eerste kamers zich zouden manifesteren tijdens de doorbraak van de beweging in het zuiden, en dat is ook precies wat gebeurde. Overigens is het ook mogelijk dat de culturele oriëntatie op het zuiden die zich in de late vijftiende eeuw in het noorden voerde niet alleen de oorzaak, maar ook een gevolg was van de introductie van het rederijdersleven in Holland en Zeeland.⁴

In elk geval oriënteerden de Hollandse en Zeeuwse economieën zich sterk op de Vlaamse en Brabantse markten en havens en kregen Vlamingen en Brabanders grote invloed in Holland en Zeeland. Brabanders hadden bijvoorbeeld rond 1500 belangen in de Amsterdamse vrachtafvaart, maar ook in de textielnijverheid op het Zeeuwse eiland Zuid-Beveland. Vlaamse ambtenaren werkten aan het Hof van Holland en de Rekenkamer. In de Zeeuwse steden vestigden zich vele Vlamingen en Brabanders. Vooral Middelburg was wat origine van de bevolking betreft aan het begin van de zestiende eeuw goeddeels een Vlaamse stad. Aan het eind van de vijftiende eeuw vond tussen Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland in politiek-bestuurlijk en sociaal-economisch opzicht een toenemende vervlechting plaats. Dat betekende vooral dat de relatief minder ontwikkelde graafschappen Holland en Zeeland geïntegreerd werden in het hart van de Bourgondische staat-in-ontwikkeling.⁵

Ook in cultureel opzicht raakten het noorden en het zuiden van de Nederlanden meer met elkaar vervlochten. Dat gold ook voor gewesten die niet onder Bourgondisch gezag vielen, maar wel tot de Bourgondische invloedssfeer behoorden, zoals Gelre, Sticht en Oversticht. Na 1450 bevorderden twee nieuwe culturele circuits de ontwikkeling van hechtere politieke, economische, culturele en sociale netwerken tussen de Bourgondische kerngewesten Vlaanderen, Brabant, Holland-Zeeland en Artesië, Rijsel en Henegouwen. In de context van die groeiende uitwisseling werden vervolgens de eerste rederijderskamers in het noorden gesticht. Een eerste factor die de banden tussen de Nederlandse gewesten zou verstevigen was de humanistische cultuur met zijn interlokale netwerken van geleerden die in Holland en Zeeland rond 1450 opkwam, en waarvan na 1500 Antwerpen het centrum zou worden. Rond 1470 voegde zich daarbij

een tweede verbindende factor van sociaal, cultureel en economisch belang in de netwerken van drukkers en boekverkopers, die elkaar ontmoetten op de Brabantse jaarmarkten van Bergen op Zoom en Antwerpen. Ook in dat circuit zou Antwerpen na 1500 het belangrijkste centrum van de Nederlanden worden.⁶

Desondanks lijkt het vreemd dat de doorbraak van de rederijdersbeweging en van de drukkersnetwerken in zuid en noord juist in de jaren 1470 tot 1500 viel en niet in economisch voorspoedige jaren daarvoor. Culturele bloei wordt immers vaak verklaard als een gevolg van economische bloei en politieke harmonie, maar die verklaring gaat hier niet op. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 volgden vijftien jaren van oorlog met Frankrijk en burgeroorlog in Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland. Bovendien leek er sprake van een neiging tot regionalisering en particularisme. De noordelijke kamers werden gesticht terwijl het geweld van de Hoekse en Kabeljauwse twisten Holland verscheurde. Holland werd dankzij de twisten ook nog eens getroffen door een economische en financiële crisis die stad en platteland trof. Daardoor verscherpten zich de sociaal-politieke tegenstellingen tussen bevolking, bestuurders en politieke elite. En juist tijdens zo'n algemene crisis besloten bepaalde groepen in een reeks belangrijke steden van Holland en Zeeland geld, tijd en energie te investeren in een kosmopolitische literaire cultuur door de oprichting van rederijderskamers.⁷

Dat neemt niet weg dat de basis van deze opkomst al gelegd werd tijdens de bloeiperiode onder Karel de Stoute. In Zeeland bevorderden de Schelde en haar zijtakken snelle en regelmatige contacten tussen de havensteden van de verschillende eilanden en van het omringende Brabantse en Vlaamse vasteland. Zeeland werd daardoor in de jaren 1440 gemakkelijk opgenomen in het Vlaams-Brabantse culturele leven dat steeds interlokaler, competitiever en theateraler werd. Na 1470 bezochten heel wat groepen amateurtoneelspelers over en weer publieke feesten van steden in het Scheldebekken. De Bevelandse stadjes Reimerswaal en Goes concentreerden zich op een gebied van Bergen op Zoom, Antwerpen en Leuven tot Hulst en Axel. Middelburg was meer gericht op Gent, Sluis en Brugge. Door hun contacten konden Zeeuwen kennisnemen van de stand van zaken in het culturele hart van de Nederlanden. Zo introduceerden *esbattementspelers*, informele groepen van toneelspelers, vanaf 1470 het *esbattement*, een kort satirisch toneelstuk, op publieke feesten in Zeeland. Niet lang daarna raakte ook de rederijderskamer in Zeeland bekend. Zulke *esbattementspelers* werden vanaf 1440 in veel Brabantse en Vlaamse steden vervangen door de gezellen van retorica. Reimerswaalse *gezellen* traden in 1470 op in de Veerse processie en in 1474 of 1475 waren Reimerswaalse *esbattementspelers* in Bergen op Zoom, waar zeker sinds 1471 de rederijderskamer De Vreuchdenbloem actief was. In 1473 voerden 'ghesellen van der Goes' in Hulst, dat sinds 1460 een rederijderskamer had, *esbattementen* op tijdens de processie. In 1476 reisden Hulsterse 'gezellen van Retorycke' naar Goes om een prijs te winnen in (wellicht) de eerste literaire wedstrijd uit de Zeeuwse geschiedenis. Goes organiseerde in 1480 of 1481 een tweede wedstrijd, waar de rederijderskamer De Roos uit Leuven zes zilveren lepels won. De Hulsterse en Axelse kamer bezochten Bergen op Zoom in 1481 en 1505 en omgekeerd waren Bergse rederijders in 1481 op de rederijderswedstrijd te Hulst.⁸

Esbattementspelers uit Zeeuwse steden onderhielden tussen 1470 en 1490

contacten met omliggende zuidwestelijke regio's waar steeds meer rederijderskamers actief waren. De Goese wedstrijden van 1476 en 1481 werden waarschijnlijk niet georganiseerd door een rederijderskamer; niets wijst erop dat Goes die toen al had. Het kan zijn dat het wedstrijden waren in het kader van een processie of een schutterswedstrijd, zoals dat ook in Vlaanderen voorkwam. Maar duidelijk is dat de organisatie van beide wedstrijden werd geïnspireerd door de opkomende rederijderscultuur in de buurt en de aanloop vormde tot de stichting van de Goese rederijderskamer die in 1494 voor het eerst opduikt. Niet lang nadat contacten tussen Zeeuwse esbattementspelers en Vlaamse en Brabantse rederijderskamers waren gelegd begon de rederijderskamer zich in Zeeland te verbreiden. De Zeeuwse hoofdstad Middelburg had, voor zover we nu weten, in 1480 als eerste stad boven de Schelde een kamer. In 1483 en 1484 traden Reimerswaalse rederijders samen met de De Vreuchdenbloem op in de processie van Bergen op Zoom. In 1494 voerden de 'ghezellen vander Retorycke vander stede vander Goes' esbattementen op tijdens processiedag in het nabije Vlaamse stadje Axel. In 1496 namen Reimerswaalse en Amsterdamse rederijders deel aan een grote rederijderswedstrijd te Antwerpen. Na 1496 nam dit soort culturele contacten tussen Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland weer af. Indien ze niet helemaal verdwenen, werden ze in elk geval minder ondersteund met stedelijke geschenken en daardoor minder zichtbaar voor historici. Zeeuwse kamers concentreerden zich op buurkamers in de Zeeuwse archipel. Een vergelijkbare regionalisering deed zich trouwens ook in Brabant, Vlaanderen en Holland voor.⁹

De culturele banden van Hollandse steden met Vlaanderen en Brabant waren niet zo intensief en gemakkelijk als die in het Scheldebekken. Er reisden tussen 1470 en 1490 geen esbattementspelers vanuit Holland naar publieke feesten in Zeeland, Brabant of Vlaanderen. Het fenomeen van de esbattementspelers drong in Holland niet eens door. Wel namen Hollandse schutters vanaf midden vijftiende eeuw deel aan zuidelijke schutterswedstrijden, waar ook toneel werd opgevoerd. Vanuit Holland onderhield men echter ook culturele banden met de oostelijke steden. Die laatste contacten werden niet gesteund door burgergroepen, maar door rondreizende professionele gezelschappen.¹⁰ Het rederijdersmodel arriveerde in Holland vooral door persoonlijke contacten vanuit het gewest met de Brabantse en Vlaamse steden. Dat gaf kringen in Holland ook allerlei mogelijkheden om kennis te nemen van culturele ontwikkelingen in het zuiden. Rond 1478 organiseerde een onbekende rederijderskamer in westelijk Brabant – en dat zou wel eens in Bergen op Zoom geweest kunnen zijn – een refreinwedstrijd. De geletterde Leidse stadssecretaris Jan Phillipsz voegde in 1478 zes refreinen die voor die wedstrijd geschreven werden toe aan zijn tekstverzameling. Brinkman meent dat het dialect van drie deelnemers westelijk Brabants was, één tekst was Zeeuws-Zuid-Hollands en een andere bijdrage was Zuid-Hollands-Brabants gekleurd.¹¹

Jan Phillipsz en zijn omgeving waren geïnteresseerd in de nieuwe Vlaams-Brabantse cultuurbeweging. De oudste rederijdersteksten die in Holland zijn overgeleverd stammen uit zijn handschrift. Het bevat ook een refrein van de Leidse patriciër Willem de bastaard van Wassenaer. Het is een zeer getrouwe navolging uit 1478 van het beroemde *Sacramentslof* van Anthonis de Roovere, de Brugse rede-

rijker wiens werk ook in Holland al bekendheid genoot. De tekst van De Roovere was in 1478 anoniem op de pers van de Goudse drukker Geraert Leeu gelegd. Het ging om een andere versie van de tekst waarop Willem van Wassenaer zich baseerde. Ook in de Goudse omgeving van Leeu was men dus bekend met het nieuwe cultuurmodel. Hoewel het niet valt te bewijzen, is het toch aannemelijk dat in milieus van bestuurders en drukkers, waar men geregeld contact had met Vlaanderen en Brabant, de gedachte is opgekomen om een rederijderskamer te stichten. Toen in 1484 Rotterdamse rederijders Leiden bezochten en door het stadsbestuur beloond werden, bestond er vermoedelijk nog geen Leidse kamer. Ook in het handschrift van Phillipsz wijst niets erop dat er rond 1478 al een rederijderskamer bestond. Maar al was Leiden dan misschien niet de eerste met een kamer, in 1493 organiseerden Leidse rederijders wel de eerste rederijderswedstrijd van Holland, waaraan ook kamers uit het zuiden deelnamen.¹²

De vroegste sporen van kamers doen vermoeden dat de eerste Zeeuwse kamer werd gesticht in Middelburg (1480) en de eerste Hollandse kamer in Den Haag (1482). Daarna werd een reeks kamers gesticht in Reimerswaal (voor 1483), Rotterdam en 's-Gravenzande (rond 1484), Dordrecht (voor 1485) en Delft (1487).¹³ In de jaren negentig groeide hun aantal verder, zodat heel wat Hollandse en Zeeuwse steden en stadjes in 1500 een kamer hadden. Aan de andere kant van de Zuiderzee, in Zwolle was ook al in 1497 een kamer actief. De andere grotere oostelijke steden volgden in de eerste decennia van de zestiende eeuw. Hoewel het centrum van de noordelijke rederijdersbeweging in Holland en Zeeland lag, was het verspreidingsgebied aanvankelijk ruimer. Dat het westen de kern werd was vermoedelijk te danken aan de intensievere contacten tussen Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant tussen 1476 en 1496. Na de interregionale festivals van Leiden (1493), Mechelen (1493) en Antwerpen (1496) hielden de bezoeken van kamers aan publieke feesten en festivals buiten het eigen gewest op. Brabantse en Vlaamse kamers oriënteerden zich gewestelijk en in Holland en Zeeland viel de georganiseerde interlokale uitwisseling tijdelijk helemaal weg.¹⁴

In het verder van de zuidelijke metropolen verwijderde oostelijke cluster ontwikkelden zich zelfs, voor zover valt te achterhalen, helemaal geen regionale rederijdersnetwerken. Toch lijkt de rederijdersbeweging ook de oriëntatie van de oostelijke steden op de Bourgondische kernlanden versterkt te hebben. Ten oosten van de Veluwe werden immers – ondanks traditionele banden met Duitse stedennetwerken – in de belangrijke steden rederijderskamers opgericht. Dat gebeurde in de IJsselsteden misschien onder Hollandse invloed. Het is opvallend dat de keizerstitel, die later door Zwolse rederijders werd gebruikt en in 1494 door de Haagse kamer Sint-Laurentius was ingevoerd, ook werd gebruikt door andere Hollandse kamers, maar niet in het zuiden.¹⁵ Na de stichting van de Zwolse kamer werden in 1501 in Amersfoort en in 1507 ook in Arnhem kamers gesticht. Arnhem was op 6 juli 1505 in handen van de Bourgondiërs gevallen en bleef dat tot 1508. In 1515 gaf het stadsbestuur van Kampen een pond groten aan 'keizer' Cornelis Ros. Het was een geschenk voor een spel dat Ros op verzoek van de raad had geschreven en dat tijdens de Kamper kermis was opgevoerd. Het is mogelijk dat Ros keizer van de Kamper rederijderskamer was, waarvan nauwelijks sporen resten. Tussen 1519 en 1522 werd in Utrecht een kamer gesticht,

en voor 1546 ontstond een kamer in Deventer. Daarmee stakte de uitbreiding van de kamers naar het noordoosten. In Groningen en meer oostelijke steden als Zutphen, Nijmegen en Roermond zijn geen sporen van kamers gevonden. Bovendien werden anders dan in Holland en Zeeland in de dorpen en kleinere stadjes van Sticht, Oversticht en Gelre geen kamers gesticht. Friesland kende voor 1570 evenmin rederijderskamers.¹⁶

Misschien had de beperkte expansie van de rederijdersbeweging in het oosten ook te maken met de verhouding tussen steden en achterland. Zwolle, Kampen en Deventer onderhielden wel culturele banden, bijvoorbeeld tijdens processies. Hun kamers hadden echter voor zover bekend geen contact, ze organiseerden zeker geen wedstrijden en namen ook niet deel aan wedstrijden elders. De oostelijke kamers waren daardoor ook minder zichtbaar, waardoor men in kleinere plaatsen misschien minder werd geprikkeld tot het stichten van een kamer. Het oostelijke netwerk weerspiegelde de urbanisatie van de oostelijke Nederlanden, waar enkele grotere steden een omvangrijk niet-geurbaniseerd achterland bezaten. De verstedelijking in Holland en Zeeland bereikte in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw een veel hoger niveau en bovendien waren daar de banden tussen stad en platteland zeer nauw. Rond 1500 waren de Hollandse en Zeeuwse dorpen en kleinere steden opgenomen in een verstedelijkt economisch, sociaal en cultureel systeem. En terwijl de Hollandse en Zeeuwse economie aan het eind van de vijftiende eeuw sterker werd, raakte de economische ontwikkeling van de oostelijke steden juist achterop. Dat had misschien gevolgen voor de culturele dynamiek van de regio en kan de ontwikkeling van een regionaal rederijdersleven zoals in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland hebben geremd.¹⁷

Expansie en contractie

Na 1540 lag het zwaartepunt van de noordelijke rederijdersbeweging duidelijk in Holland en Zeeland, met concentraties van kamers op Walcheren, Zuid-Beveland, de Zuid-Hollandse eilanden en in Delfland. Rond 1560 telden in Holland en Zeeland alle steden en stadjes en een reeks van grotere en kleinere dorpen een of twee kamers. In de honderdtwintig jaar nadat in 1480 de eerste kamers waren gesticht bleef het aantal kamers gestaag toenemen. In sommige decennia was die toename veel sterker dan de langetermijntrend. Dat was vooral zo tussen 1545 en 1554 en 1595 en 1599. Na 1620 ging de trend niet langer omhoog maar omlaag. Er zette zich een structurele daling van het aantal kamers in die tot 1650 voortduurde. Die neerwaartse trend werd tijdelijk krachtig doorbroken door een explosieve groei van het aantal kamers tussen 1615 en 1619.¹⁸ Nog voor 1580 breidde het kamernetwerk zich ook uit naar Friesland. Rond 1570 namen in Leeuwarden en Bolsward kamers deel aan de lokale feestcultuur. Toch ontstond juist kort na 1580 een eerste echte breuk in de ontwikkeling van het kamernetwerk. In Leeuwarden, Bolsward, Kampen, Zwolle, Deventer en Arnhem verdwenen de kamers. De grens van de rederijdersbeweging lag daardoor vanaf 1580 bij Amersfoort. Cultureel gezien leidde de vestiging van een protestantse Republiek in het noorden tot een culturele breuklijn tussen west en oost, die meer dan een eeuw zou duren. De oostelijke steden werden afgesneden van

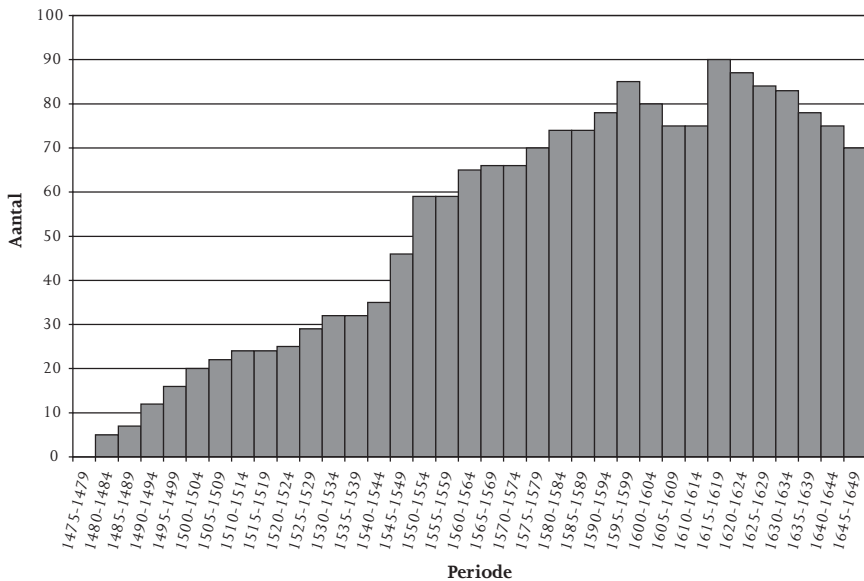
belangrijke mogelijkheden om deel te nemen aan het Nederlandstalige culturele leven van het hart van de Republiek.¹⁹

Het tijdstip van hun verdwijnen doet vermoeden dat de oostelijke kamers het slachtoffer waren van een eerste succes van het gereformeerde offensief tegen het rederijkerstoneel. De gereformeerden moeten daarbij gesteund zijn door de lokale overheden. Tekenend voor het succes is dat in 1596 en 1598 de synodes van Overijssel en Gelderland zich voor het laatst over de rederijkersspelen uitspraken.²⁰ Met de snelle calvinisering van hun publieke leven liepen de oostelijke steden iets vooruit op de ontwikkelingen in Holland en Zeeland. Rond 1600 waren de meeste kamers aan de Zuiderzee, tussen Amsterdam en Utrecht, in het Zuid-Hollandse rivierengebied en op het eiland Voorne echter ook verdwenen. In Brielle, Enkhuizen, Edam, Medemblik, Monnickendam, Naarden, Muiden, Woerden, Asperen en Leerdam kwamen na 1620 geen kamers meer voor. Terwijl de kamers aan de randen van het culturele hart verdwenen, werden de netwerken tussen Gouda, Leiden, Haarlem en de Zuid-Hollandse kust hechter. Daar beschikten alle steden en stadjes en vele dorpen rond 1620 over een of meerdere kamers. Ook op de Zeeuwse eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Tholen en Schouwen bereikte het netwerk rond 1620 zijn hoogtepunt.²¹

De bescheiden gegevens waarover we beschikken doen vermoeden dat vastberaden kerkenraden, classes en overtuigde lokale overheden samen met een succesvolle calvinisering van de betrokken bevolking opheffing van de kamers in deze plaatsen bevorderden. In het hart van de noordelijke rederijdersbeweging vormden Brielle en Delft de oudste centra van het gereformeerde verzet tegen de kamers. Nog geen drie jaar na de Opstand in Holland werden in 1575 in beide steden de krijtlijnen van de kerkelijke anti-kamerpolitiek uitgezet. Rond 1605 lukte het de Delftse kerkenraad de kamer op te laten heffen, maar in 1613 werd het gezelschap heropgericht en telde Delft zelfs even twee kamers. De classis van het Zeeuwse eiland Schouwen voerde na 1590 een krachtige lobby tegen de kamers van de dorpen Haamstede en Renesse. In Haamstede werd de kamer rond 1611 opgeheven. In het stadje Tholen verdween de kamer rond 1590, ongeveer een eeuw na het ontstaan; pogingen om het gezelschap in 1617 weer op te richten haalden niets uit.²² Het is opvallend dat de meeste bronnen over de strijd van de predikanten en classes tegen de kamers betrekking hebben op die streken waar het rederijkersleven bijzonder bloeiend was. Juist in plaatsen waar de kerkelijke politiek werkelijk succes had verdwenen de kamers geruisloos, zonder strijd tussen kerkenraden, rederijkers en overheden die sporen kon nalaten in de bronnen.

In 1600 telde het noorden minstens 85 kamers. Vanaf dat moment vielen aan de randen van het netwerk kamers weg. Maar rond 1620 groeide het netwerk weer sterk en klom het aantal kamers naar negentig. Dat waren meer kamers dan ooit tevoren, geconcentreerd in een kleiner gebied dan voorheen. Dertig jaar later was het aantal kamers weer gedaald naar zo'n zeventig. Dat waren er evenveel als rond 1580. Ze waren geconcentreerd in zuidelijk Holland. Juist in dit gebied besteedden de gereformeerde kerkenraden en classes bijzonder veel energie aan de bestrijding van de kamers. Hun strijd had bij lange na niet het succes dat men in het oosten, in noordelijk Holland en Utrecht, in het rivierengebied en ook op

Grafiek 1. Schatting aantal actieve kamers per periode (=5 jaar), 1479-1649

Bron: RRNN, 1480-1650.

sommige Hollandse en Zeeuwse eilanden bereikte. In zuidelijk Holland werd het kamernetwerk steeds hechter. Kamers bleven actief tot rond 1710 en in het Rijnland zelfs tot ongeveer 1740.²³

Het gereformeerde succes aan de randen van het Hollandse kamernetwerk werd nog vergemakkelijkt doordat het kamernetwerk niet hecht en werkzaam genoeg was om voldoende tegenwicht te kunnen bieden. Dat was anders in de Zeeuwse en Hollandse kerngebieden. Het kamernetwerk was daar zo dynamisch dat de gereformeerde kerken niets anders overbleef dan bijna een eeuwlang een krachtige lobby te voeren bij de lokale en gewestelijke autoriteiten. Pogingen van het Hof van Holland om de activiteiten van de rederijderskamers op het platteland aan banden te leggen liepen stuk op het verzet van de rederijders, lokale autoriteiten en plaatselijke ambachtsheren en ambachtsvrouwen.²⁴

De kracht van een streeknetwerk werd sterk bepaald door de aanwezigheid van werkzame stadskamers. Tussen 1670 en 1730 verdwenen de kamers in bijna alle steden. Daardoor viel een belangrijke stimulerende en verbindende kracht in het kamernetwerk weg en implodeerde het in enkele jaren tijd. Nadat de Leidse kamer in 1734 was opgeheven, viel ook het laatste rederijdersbastion, het Rijnlandse kamernetwerk. Een van de laatste leden van de Leidse kamer schreef als haar erfflater een geschiedenis van het kamerleven voor de leden van het nieuwe dichtgenootschap waarvan hij lid was geworden.²⁵ Rond 1650 was de bestaanscrisis die zich na 1670 in het rederijkerswezen zou openbaren echter nog niet zichtbaar. In de meeste oude rederijderscentra waren de rederijderskamers nog altijd even werkzaam en tussen 1670 en 1710 ontstonden vooral in zuidelijk Holland nog steeds nieuwe kamers.²⁶ Zelfs in Amsterdam – de stad waar de ka-

mers als eerste zouden zijn verdwenen – werd in 1649, 1664 en 1684 nog verwezen naar het gezelschap dat in 1632 door een gedwongen fusie ontstond. Tot eind zeventiende eeuw werd onder zijn blazoën gepubliceerd. Toen in 1669 het Amsterdamse dichtgenootschap *Nil Volentibus Arduum* werd opgericht was het rederijkerswezen nog volop aanwezig in het Hollands-Zeeuwse culturele leven.²⁷

Het is niet duidelijk wat de verklaring is voor het relatief plotse verdwijnen van het kamernetwerk in Zeeland na 1670 en in Holland na 1720.²⁸ Want zelfs na 1720 bleef het model van de rederijderskamer aanspreken. In 1739 – net vijf jaar nadat de Leidse kamer was opgeheven – stichtten vier Vlissingse notabelen *De Klimmende Leeuwerik*, een opvolger van de kamer die rond 1680 moet zijn opgeheven. Dit gezelschap was echter geen lang leven beschoren. Het werd in 1753 opgevolgd door het taal- en dichtlievend genootschap *Conamur Tenues Grandia*, dat in 1776 tot het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen werd omgevormd.²⁹ In 1786 werd in Gouda nog *De Goudsbloemen* in nieuwe stijl heropgericht en ingewijd met een lofrede door de rector van de Latijnse school. De Goudse kamer was in 1651 al eens geliquideerd en in 1677 heropgericht.³⁰ De rederijderskamers behielden dus tot in de achttiende eeuw hun reputatie als verenigingen van geleerden.

Het Amsterdamse *Nil Volentibus Arduum*, het Leidse dichtgenootschap en de Vlissingse en Goudse heroprichtingen wijzen misschien in de richting van een verklaring. Vanaf de late zeventiende eeuw ontstond een nieuw cultureel organisatie-model dat zeker na 1750 de lokale, regionale en nationale culturele infrastructuur zou domineren, en de rederijderskamers verving. Het blijft echter de vraag waarom dat nieuwe model leidde tot zo'n radicale breuk met een lang genootschapsverleden. Er bestonden vele overeenkomsten tussen het kamer- en genootschapswezen en bovendien werden pogingen gedaan om het rederijdersleven te reactiveren. Het was ook mogelijk geweest om de kamers om te vormen in de richting van de nieuwere genootschapsstijl. Toch deed men dat vrijwel niet.³¹ Waarom men dat niet deed, niet wilde of niet kon valt alleen te achterhalen door het rederijderswezen van 1650 tot 1740 te relateren aan de opkomst van nieuwe culturele gezelschappen.

Centrum en periferie

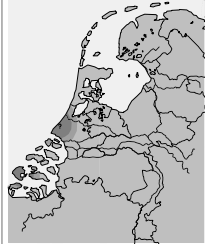
Tot 1520 volgde de ontwikkeling van de kamernetwerken het verstedelijkingspatroon. Tussen 1480 en 1520 stichtte men kamers in bestuurlijke, economische, culturele, institutionele en bevolkingscentra en bovendien bijna altijd in plaatsen met stadsrechten. In Zeeland waren dat Middelburg, Goes en Reimerswaal, Veere en Tholen. Of Zierikzee voor 1520 een kamer had is niet bekend en bij gebrek aan bronnen moeilijk na te gaan, maar de kamer die in 1535 actief was bestond zeker eerder. In Holland waren in 1520 kamers gesticht in het kleine grafelijke stadje 's-Gravenzande en in Den Haag, in Dordrecht, Gouda, Leiden, Delft, Rotterdam, Brielle, Goedereede, Amsterdam, Haarlem, Alkmaar en Vlaardingingen. Op Goedereede, 's-Gravenzande, Brielle en Vlaardingingen na waren dat steden met meer dan vijfduizend inwoners. Voor 1520 waren zo in de meeste belangrijkste

Tabel 1: Bevolkingscijfers Noord-Nederlandse steden, 1500-1650

	1500	1550	1569	1600	1622	1650
Alkmaar	5.000	8.000		11.000	12.417	15.000
Amsterdam	14.000	30.000		65.000	104.932	175.000
Arnhem	6.000	6.000		7.000		7.000
Brouwershaven			1.000			
Delft	14.000	14.000		20.000	22.769	24.000
Den Briel					3.632	
Den Haag					15.825	
Domburg			1.000			
Dordrecht	11.000	11.000		15.000	18.270	20.000
Edam					5.547	
Enkhuizen	4.000	8.000		17.000	20.967	22.000
Goes			1.750			
Gouda	11.000	11.000		13.000	14.627	15.000
Gorinchem					5.913	
Groningen	14.000	19.000		19.000		20.000
Haarlem	14.000	14.000		30.000	39.455	38.000
Den Haag	7.000	6.000		10.000		18.000
Den Bosch	16.000	23.000		18.000		15.000
Hoorn	6.000	8.000		12.000	14.139	16.000
Kampen	12.000					
Leeuwarden	4.000	7.000		11.000		15.000
Leiden	14.000	12.000		25.000	44.745	67.000
Maastricht	10.000	10.000		12.000		18.000
Medemblik					3.983	
Middelburg	0.000	7.000	5.500	20.000		30.000
Monnikendam					3.990	
Nijmegen	12.000	12.000		12.000		11.000
Purmerend					2.556	
Reimerswaal	4.000		1.000			
Rotterdam	5.000	7.000		13.000	19.532	30.000
Schiedam					5.997	
Schoonhoven					2.891	
St.Maartensdijk			1.000			
Tholen					<2000	
Utrecht	20.000	25.000		25.000		30.000
Veere		4.500	2.500			
Vlissingen			4.000			
Westkapelle			1.730			
Zaandam	7.000	10.000		16.000		24.000
Zierikzee			5.000			
Zwolle	5.000	0.000		0.000		10.000

Bron: De Vries en Van der Woude, 88; De Vries, *European urbanisation*, appendix 1; Rooze-Stouthamer, *De hervorming*, 18-19; Groenveld-Vermaere, 'Holland en Zeeland in 1569', 136-7; Ramaer, 'Middelpunten', 34-36; Blom, *Demografie*, 8; Santing, *Geneeskunde en humanisme*.

Verspreiding van rederijderskamers in de Noordelijke Nederlanden, 1480-1760.

1480

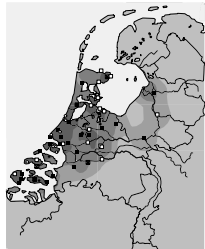
1500

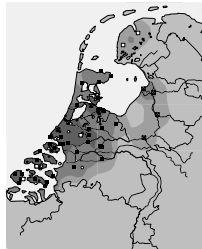
1520

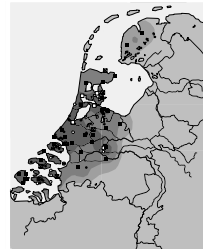
1540

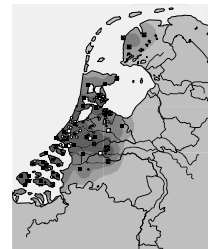
1560

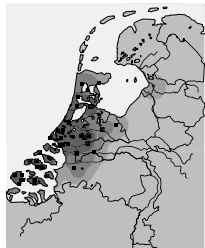
1580

1600

1620

1640

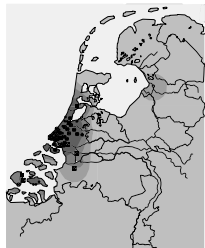
1660

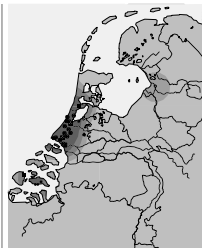
1680

1700

1720

1740

1760

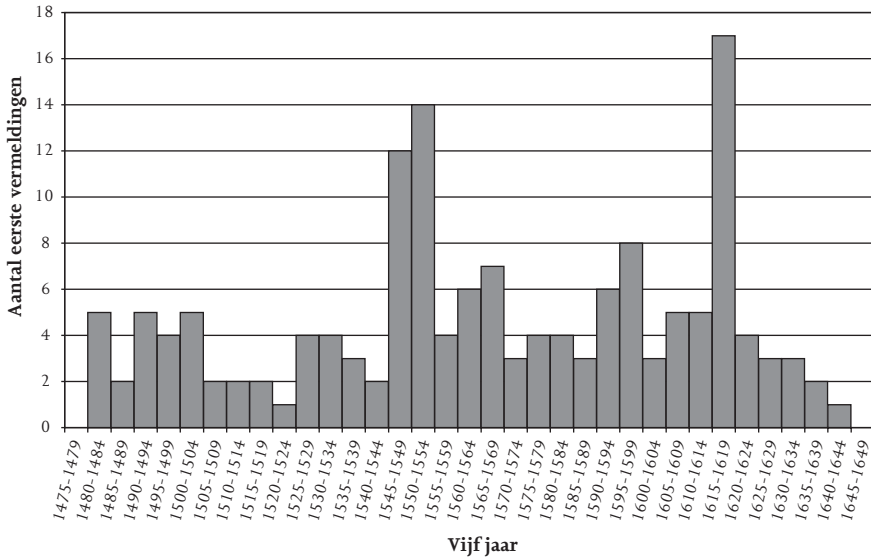
Zuid-Hollandse en Zeeuwse steden en stadjes kamers actief. Hechte netwerken van kamers ontstonden toen in kleinere stadjes en dorpen ook kamers werden gesticht. Dat gebeurde in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw in Zuid-Holland en Zeeland, maar niet benoorden Amsterdam en Haarlem, rond Utrecht, Amersfoort of steden als Zwolle, Kampen, Deventer, Arnhem en mogelijk Hasselt.³²

De eerste aanzet tot een verdichting van het kamernetwerk door stichtingen in dorpen werd gegeven op de Zeeuwse eilanden, waar misschien in 1495 in Poortvliet bij Tholen, en zeker in 1508 in Kapelle bij Goes en in 1515 in Sommeldijk bij Goedereede kamers werden gesticht. Het kamernetwerk van Tholen, Zuid-Beveland, Schouwen en Duiveland zou tot begin zeventiende eeuw steeds hechter worden. In de belangrijkste dorpen werden daar kamers gesticht. Dat patroon werd ook gevolgd rond de Zuid-Hollandse steden Brielle, Rotterdam, Delft, Den Haag, Leiden en Gouda. Vooral in Schieland, Delfland en Rijnland ontstond na de stichting van dorpskamers in Naaldwijk voor 1533, in Noordwijk voor 1545, in Rijnsburg, Rijswijk, Monster, Katwijk aan Zee en Katwijk aan de Rijn voor 1546 een kamernetwerk dat tot begin achttiende eeuw steeds hechter werd. Deze Zuidhollandse dorpen lagen voor op de Zuiderzeesteden en stadjes ten zuiden en ten noorden van Amsterdam en op kleine steden in het Zuid-Hollandse rivierengebied, waar de eerste levenstekens van kamers pas van na 1550 dateren. Rond 1560 telden alle stedelijke gemeenschappen in Holland en Zeeland minstens één kamer. Na 1560 kwam de groei van het netwerk daarom vooral voor rekening van dorpen op Zuid-Beveland, Tholen, Schouwen, Duiveland, de Zuid-Hollandse eilanden en in Schieland, Delfland en Rijnland.³³

Binnen steden met een bestaande kamer werden nog wel nieuwe kamers gesticht. Meerdere kamers per plaats kwamen bijna alleen in een paar steden en enkele grotere Hollandse dorpen voor. Deze kleine lokale kamernetwerken wezen op een flinke bloei van het rederijersleven ter plekke. Toch telden steden als Middelburg, Vlissingen en Rotterdam voor zover bekend nooit meer dan een kamer. In Dordrecht, Vlaardingen en Delft waren slechts heel kort twee kamers tegelijk actief. Alle zes steden hadden echter een bloeiend rederijersleven, dat bijna altijd geconcentreerd was in een soms zeer prestigieuze kamer. Die kamers of hun overheden wisten het ontstaan van nieuwe levensvatbare kamers te voorkomen zodat zij een monopoliepositie hadden in het organiseren van het lokale rederijersleven.³⁴

De Zeeuwse rederijerskernen Veere, Goes, Zierikzee en Reimerswaal hadden soms wel meerdere kamers. Veere had tot 1530 twee kamers, Goes telde van 1540 tot 1545 en van 1595 tot 1630 steeds twee kamers en Zierikzee had er rond 1568 twee. In Reimerswaal kwamen rond 1507 De Gentylen en De Korenbloem voor, wat vermoedelijk wijst op het bestaan van twee kamers die uiterlijk rond 1540 samengingen. In zeventiende-eeuws Zeeland kende alleen Goes veertig jaar lang twee kamers. Die werden in 1630 door de magistraat gedwongen te fuseren. In 1682 diende de Goese kerkenraad een rekest in bij het stadsbestuur met het verzoek om het 'paepsche als gereformeerde collegie' te sluiten. Goes verkeerde toen dus in het unieke bezit van een katholiek én een protestants rederijersgezelschap.³⁵

Grafiek 2. Eerste vermeldingen van rederijderskamers in de bronnen (Noordelijke Nederlanden, 1475-1650)

Bron: RRNN, 1480-1650.

In Hollandse steden als Haarlem, Amsterdam, Den Haag en Leiden kende men al voor 1570 een traditie van twee gevestigde kamers. Daarnaast hadden verschillende plaatsen in Holland soms tijdelijk verschillende kamers. Bovendien waren in Leiden (1586), Haarlem (1592), Amsterdam (1598) en Gouda (1617) migrantenkamers werkzaam. Het fenomeen van Vlaamse en Brabantse kamers kwam behalve in Holland alleen voor in het Friese Harlingen, dat in 1618 een Vlaamse kamer had. Het gevolg was dat Haarlem, Leiden en Amsterdam – de Academie meegerekend – in 1617 ieder drie kamers hadden.³⁶

De stichting van migrantenkamers na 1585 was het antwoord op een instroom van Vlaamse en Brabantse immigranten. Met de explosieve groei van de bevolking nam ongetwijfeld ook de toevloed van nieuwe rederijders toe. Nogal wat immigranten, zoals de schoolmeester Pieter Sterlinx, de schilder-intellectueel Van Mander en de wiskundige Stevin, waren in hun plaatsen van herkomst ook rederijker geweest. De meeste kamers konden zo'n toevloed van nieuwe leden niet aan, vooral omdat veel kamers een restrictie op het ledental hanteerden. Immigrantenzagen zich daardoor na enkele jaren genoodzaakt eigen kamers te stichten. Er is wel geopperd dat sommige inheemse kamers zich afsloten voor Vlamingen en Brabanders, maar in Haarlem of Amsterdam zijn daarvoor geen aanwijzingen te vinden. Immigrantenzagen ook gewoon lid van de bestaande kamers.

Tussen 1610 en 1630 werden opvallend veel tweede of derde kamers gesticht. Deze reeks van stichtingen viel samen met de Bestandstwisten – waar de kamers en veel individuele rederijders nauw bij betrokken waren – en met een hevig debat over de intellectuele koers van de kamers, dat ook vanaf ongeveer

1610 werd gevoerd. In Schiedam en Leiden (1614), Delft (1616), Gouda en Amsterdam (1617), Utrecht (1618), Harlingen (voor 1618), Den Haag (voor 1629), Dordrecht en Vlaardingen (voor 1632) en in de belangrijke rederijkersdorpen Katwijk aan de Rijn (1613), Zoetermeer (1616), Noordwijk (1619), Haastrecht (1620) en Hazerswoude (1623) werden extra kamers gesticht.³⁷

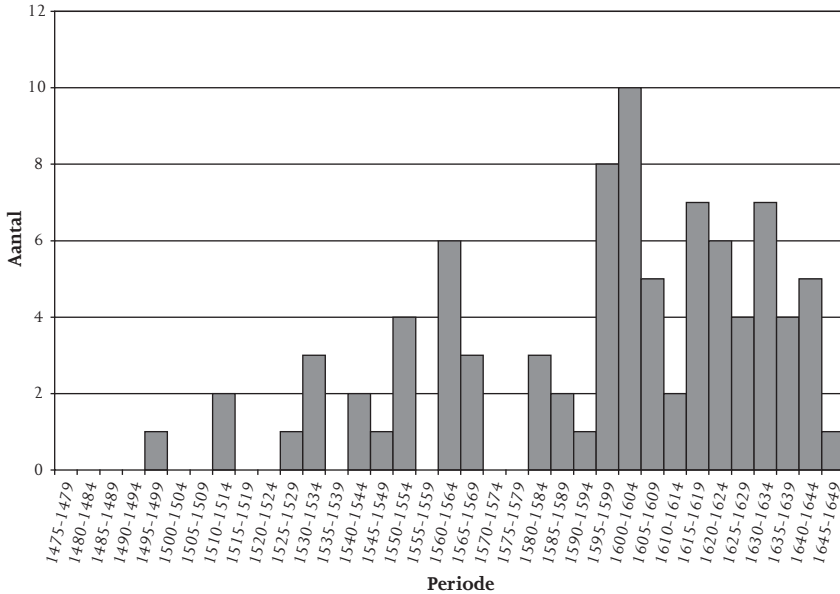
De bestaansduur van zulke kamers was meestal beperkt. In veel plaatsen was de achterban voor meerdere kamers toch te klein en bovendien hadden overheden – vooral in tijden van onrust – hun redenen om kamers tot samengaan te dwingen. Alleen in belangrijke rederijkerscentra als Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Leiden en Gouda konden decennialang verscheidene kamers naast elkaar bestaan, zowel voor als na de Opstand.³⁸ Conflicten in een bestaand gezelschap waren een belangrijke oorzaak voor de stichting van een tweede of derde kamer. De stichting van een tweede Haarlemse kamer in 1503 was het gevolg van ruzies in de oude kamer.³⁹ In 1617 leidde een jarenlang slepend conflict in De Eglentier tot de stichting van de Amsterdamse Academie.⁴⁰ De stichting van extra kamers viel ook veel vaker in tijden van maatschappelijke onrust. Dat was zo bij de stichting van een tweede kamer in Veere en Leiden (voor 1529), Amsterdam (rond 1533 en voor 1552), Haarlem (1541), Goes (voor 1540 en rond 1545) en Zierikzee (voor 1568), die samenvielen met de hervormingsbeweging.⁴¹

Conjuncturen

Een tweede of derde kamer werd meestal gesticht in tijden dat het aantal kamers in het algemeen steeg. Daarmee is de groei van het aantal kamers het beste kenmerk voor de fasering van hoogconjunctuur in het rederijkersleven: jaren waarin ook de dynamiek, het aantal activiteiten, de onderlinge contacten, de zichtbaarheid en het aantal leden van kamers steeg. Het totaal aantal kamers volgde na 1480 eerst een decennialange trend omhoog en ging na 1650 gestaag omlaag. Die twee trends waren niet het gevolg van een even gestage groei en afname van het aantal nieuw gestichte kamers (gemeten naar hun eerste vermelding in de bronnen). In sommige jaren groeide het aantal kamers op eens sterker dan in andere jaren. Een eerste fase van hoogconjunctuur deed zich voor van 1480 tot 1515, een tweede van 1525 tot 1535, een derde van 1545 tot 1555 en een vierde van 1565 tot 1570. Na de Opstand deed zich een vijfde bloeifase voor van 1590 tot 1600 en een zesde van 1610 tot 1625. Niet alleen het aantal stichtingen steeg tijdens bloeifasen, maar ook het aantal opheffingen steeg. Dat kwam wellicht door de beperkte achterban van kamers die enthousiast begonnen waren, maar na vertrek van de initiatiefnemers er spoedig mee ophielden.⁴²

Het toenemend aantal opheffingen van kamers rond 1530, 1550 en 1560, tussen 1595 en 1605, en de afname en stabilisering van het aantal kamers na 1620 waren zeker ook het gevolg van een succesvolle bestrijding door de autoriteiten. Zo drukte het Amsterdamse gerecht in 1533 een nieuw gestichte kamer de kop in en werden de leden tot een bedevaart naar Rome veroordeeld.⁴³ Elke periode van hoogconjunctuur viel samen met een verheviging van maatschappelijke controverses en groeiende activiteiten van de centrale autoriteiten om de loop der ontwikkelingen te beïnvloeden. De stichtingsperiode viel samen met de

Grafiek 3. Laatste vermelding van kamers per periode (=5 jaar), 1475-1650

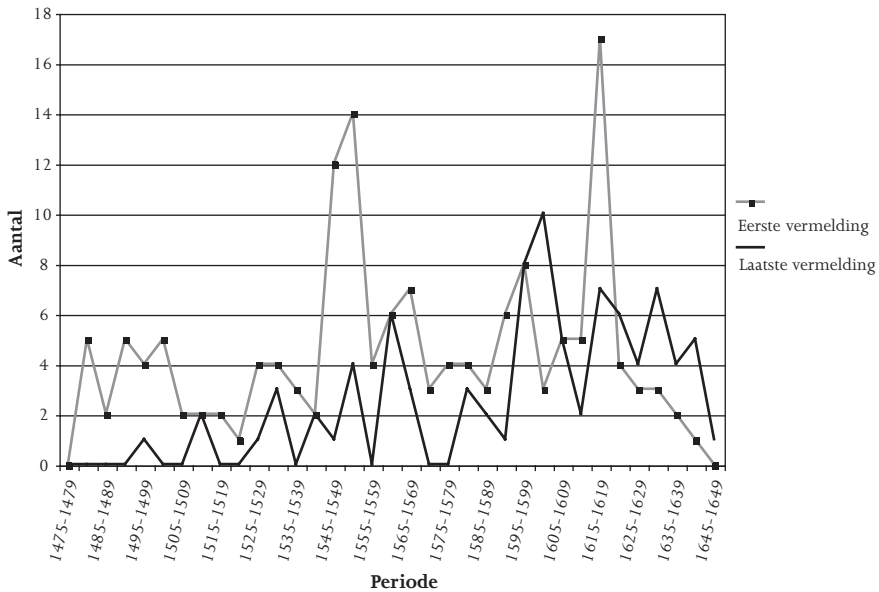

Bron: RRNN, 1480-1650.

Hoekse en Kabeljauwse twisten en de dynastieke crisis tussen 1477 en het pacificatiestreven in de jaren tot 1515. De tweede, derde en vierde groeifase vielen samen met de hervormingsbeweging, de vijfde met de vernieuwingen na 1580 en de zesde met de Bestandstwisten tussen 1610 en 1619. Later zal nog blijken dat de thematiek van de prijsvragen op rederijersfestivals deze relatie bevestigt. Ze verdween ook niet na 1630. Na het Rampjaar van 1672, tijdens de internationale politieke crises tussen 1680 en 1690 en gedurende de burgerbewegingen in de Republiek na de dood van Willem III in 1702 werden opnieuw kamers gesticht en namen de activiteiten in het nog bestaande kamernetwerk in Holland en (tot 1685) in Zeeland toe.⁴⁴

Het bestaan van een naburige kamer was een belangrijke, maar onvoldoende prikkel om tot de stichting van een kamer in de eigen woonplaats over te gaan. Gezien de duidelijke conjunctuurbewegingen valt te vermoeden dat een belangrijke prikkel tot het stichten van een kamer uitging van mensen die in de literaire cultuur van de kamers een uitdrukking zochten van hun betrokkenheid bij maatschappelijke ontwikkelingen. De concrete aanleiding voor de stichting van kamers is zelden bekend. In de weinige echte stichtingsakten die overgeleverd zijn werd meestal slechts verwezen naar intellectuele motieven voor het oprichten van de kamer. Het rederijersleven, de activiteiten van kamers en van individuele rederijers bevatten echter voldoende aanwijzingen om een oorzakelijk verband te veronderstellen tussen de dynamiek van de rederijersbeweging en ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen.⁴⁵

Grafiek 4. Eerste en laatste vermelding van kamers per periode (=5 jaar), 1475-1650

Bron: RRNN, 1480-1650.

Kamernetwerken en samenleving

Het hechte kamernetwerk van Gouda-Amsterdam-Haarlem-Leiden-Den Haag-Brielle-Rotterdam-Dordrecht bevond zich in de meest verstedelijkte regio van de Noordelijke Nederlanden, waar een protokapitalistische economie in ontwikkeling was.⁴⁶ De groei van het kamernetwerk tussen 1480 en 1620 viel samen met een gestage en na 1580 een snelle bevolkingsgroei. Rond 1500 kende de regio een functionele samenhang tussen stad en land, in economisch, sociaal maar ook in cultureel opzicht. Door het stedelijke grondbezit, de op stedelijke markten gerichte agrarische productie, door de aanwezigheid van ambachtslieden als bakkers, timmerlieden, metselaars en barbiers en vormen van proto-industrie had het platteland in grote delen van de Nederlanden een behoorlijk 'stads' karakter. Dorpen hadden hun parochiekerk – soms met een kapittel – hun schutterij, hun religieuze broederschappen en liefdadigheidsinstellingen en in de buurt lagen kloosters en adellijke huizen. Grotere dorpen deden inwonertal niet onder voor de kleinere stadjes.⁴⁷

Sommige dorpen ontwikkelden zich echter tot economische concurrenten van nabijge steden, zoals Kapelle bij Goes. Het stadje kende veel meer instellingen, maar wat inwonertal betreft oversteeg Goes het ambacht van Kapelle-Biezellinge niet ver. Het hele ambacht Kapelle telde rond 1500 ongeveer vijftienhonderd inwoners en Goes had er rond 1550 een kleine tweeduizend. De organisatiegraad van de inwoners, de aanwezigheid van een gespecialiseerde productie en ontwikkelde dienstensector, een sterke religieuze infrastructuur en goed onderwijs maakten het verschil uit tussen Goes en Kapelle. Rond 1508 streefden welinge-

lichte kringen in het ambacht Kapelle echter bewust een verdere ‘verstedelijking’ van de organisatie- en voorzieningsgraad van de dorpsamenleving na.⁴⁸

De meeste dorpen waren vooral opgenomen in streekgebonden netwerken van andere dorpen en wat nabijgelegen steden. Kleine steden waren daarnaast ook opgenomen in regionaal verkeer tussen steden, zeker als het ging om de grafelijke steden als Goes en Tholen of als ze een cultureel actieve stadsheer hadden, zoals Veere. Grote en middelgrote steden behoorden dankzij hun politieke, bestuurlijke, economische, religieuze, sociale en culturele functies tot vele stedelijke netwerken op regionaal of interregionaal niveau. Terwijl in dorpen de macht vooral geconcentreerd was bij een of meerdere ambachtsheren, die vaak elders woonden, was de macht in de steden verdeeld over grotere groepen inwoners, organisaties en instellingen, elk met hun eigen interlokale relaties. Stedelingen hadden daardoor ongetwijfeld ook eerder toegang tot nieuws en informatie van elders dan dorpelingen.⁴⁹

Migratie versterkte de sociale en culturele relaties tussen steden, het omliggende land en omringende plaatsen en regio’s. Dankzij hun plaats in het interregionaal verkeer namen grote en middelgrote steden veelal het eerst culturele vernieuwingen van elders over. Hoe sterker de centrumfunctie van een plaats of hoe sterker ze was opgenomen in interlokale netwerken, gericht op Vlaamse en Brabantse steden, hoe eerder men dus ook de introductie van een rederijkerskamer kon verwachten. De eerste dorpskamers ontstonden in dorpen in de directe omgeving van zulke steden en stadjes. Ze werden in het geval van Kapelle en Sommeldijk bovendien gesticht door mannen die door opleiding, professie en herkomst over connecties in Vlaanderen en Brabant beschikten.⁵⁰

Nadat in grote en middelgrote steden een kamer was gevestigd, begon de opmars van de kamerbeweging in kleinere stadjes in hun omgeving en in de grotere dorpen. Dat ging zover dat tenslotte nauwelijks nog een zinnige relatie bestond tussen het aantal inwoners en de stichting van een kamer. In een klein dorp als Poortvliet werd rond 1495 al een kamer gesticht. Dat was gelijk met de stichting van een kamer in stadjes als Tholen en Goes met elk maar duizend tot tweeduizend inwoners. Maar ook een stad als Rotterdam, met vijfduizend inwoners rond 1500, had eerder een kamer dan Amsterdam met veertienduizend inwoners. In het bedevaartsstadje ’s-Gravenzande werd rond 1484 een kamer gesticht. Dat was ongeveer tegelijk met belangrijkere plaatsen als Den Haag, Rotterdam, Delft en Dordrecht.⁵¹

Het tempo waarmee in grotere en kleinere steden en dorpen een kamer werd gesticht was onder meer afhankelijk van de ambities van plaatselijke culturele kringen en hun connecties met rederijkers uit omliggende plaatsen en regio’s. Contacten gaven een prikkel om een eigen kamer te stichten en verschaften het model.⁵² Rederijkers in Kapelle hadden bijvoorbeeld contacten in Leuven en Gent. Ze ontleenden de tekst van hun oprichtingsstatuut deels aan het Gentse statuut van 1448. Inwoners van het naburige ’s-Gravenpolder, die ergens voor 1560 een kamer stichtten, hadden contact met de rederijkers in Kapelle. Hun herziene reglement uit 1596 bevatte deels passages die teruggingen op de stichtingsakte van Kapelle van 1508. Haagse rederijkers hadden rond 1494 ook zuidelijke connecties. Een aantal van hen had in Leuven gestudeerd en anderen werkten als

grafelijk ambtenaar aan het Hof van Holland, en een van hen was zelfs afkomstig uit een Brugse patriciërsfamilie. Leidse rederijkers hadden contacten met Brusselsese rederijkers. Daardoor hadden ze toegang tot Bourgondische kringen rond de devotie van de Zeven Weeën. Ook de eerste rederijkers in Haarlem hadden rechtstreeks of indirect contacten met Bourgondische kringen in Brussel.⁵³

De vroege stichting van kamers in grotere en kleinere steden en dorpen wijst erop dat niet een bepaalde massa aan inwoners en aan culturele instellingen, maar individuele interlokale relaties en de aanwezigheid van enkele geschoolde inwoners doorslaggevend waren voor de stichting van een kamer in een bepaalde plaats. In de grotere steden vormde de ambitie om aansluiting te vinden bij culturele ontwikkelingen in Vlaanderen en Brabant een stimulans, terwijl in kleinere steden en in de dorpen de wens bestond tot aansluiting bij omliggende plaatsen. De grootte van een plaats en haar infrastructuur speelden in die ontwikkeling steeds minder een rol. Voor 1560 leek de kritische massa voor de stichting van een kamer nog te liggen bij ongeveer duizend tot tweeduizend inwoners en bij dorpen met een redelijk verstedelijkte infrastructuur, zoals Kapelle, Naaldwijk, Rijnsburg en Noordwijk. Maar in de loop van de zestiende eeuw bleken dorpen met veel minder inwoners een actieve kamer te kunnen onderhouden.⁵⁴ Een dorp als Rijnsburg telde bij de stichting van de kamer in de jaren 1540 tussen de zes- en negenhonderd inwoners. Naaldwijk had in 1514 ongeveer twaalfhonderd inwoners, waarvan vermoedelijk zelfs de helft armlastig was. Bij de stichting van de kamer rond 1533 waren het er vermoedelijk niet veel meer. In een dorp als 's-Gravenpolder, waar rond 1560 een kamer werd gesticht, lag het aantal inwoners ver onder de duizend. Het plaatsje had rond 1650 niet meer dan drie- tot vierhonderd inwoners, maar onderhield toen al bijna honderd jaar een bloeiende kamer. In 1638 was hier met 31 kamerbroeders op vierhonderd inwoners meer dan zeven procent van de bevolking rederijker. Van de volwassen mannelijke bevolking was dat zelfs meer dan tien procent. De ondergrens voor de stichting van een kamer kwam dus steeds lager te liggen, tot rond het geringe aantal van driehonderd inwoners.⁵⁵

Tegen de verwachting valt voor 1570 geen correlatie vast te stellen tussen het bestaan van een school en de vestiging van een kamer. Uit de inventarisatie van schoolmeesters door Post blijkt dat de streek tussen Amsterdam-Gouda-Dordrecht-Den Bosch-Arnhem-Amersfoort een bijzonder dicht netwerk aan dorpscholen bezat. Toch werden in dat gebied slechts enkele kamers gesticht, die na 1570 spoedig verdwenen. Voor Schieland en Delfland beschikken we over veel minder gegevens over schoolmeesters, maar omdat Posts inventarisatie niet volledig is, wat niet wil zeggen dat ze er niet waren. Juist dat gebied ontwikkelde zich tot de kern van het kamernetwerk. In andere streken die zeker een dicht scholennetwerk bezaten, zoals de eilanden Voorne, Tholen en Zuid-Beveland, werden ook relatief veel kamers gesticht. In de streek rond de IJsselsteden Arnhem, Deventer, Zwolle en Kampen lijkt het aantal scholen weer schaars. Maar daar werden alleen kamers gesticht in de steden zelf, die dan juist weer wel over een excellent onderwijsklimaat beschikten.⁵⁶

In Holland en Zeeland ging van vernieuwingen in de grote centra gemakkelijk een prikkel uit naar omliggende streekcentra en vandaar weer naar het netwerk

van omliggende stadjes en dorpen. Dit vliegwieleffect werd versterkt door bezoeken die kamers over en weer brachten aan publieke feesten en door de rederijersfestivals, die de rederijerscultuur voor iedereen zichtbaar maakten. Het is best mogelijk dat de stichters van de kamer in Kapelle zich in 1508 gestimuleerd voelden door het rederijersfestival van 1507 in Reimerswaal. Voor een stad als Goes waren Leuven, Bergen op Zoom en Hulst de voorbeelden en voor Middelburg waren dat de steden van Noordwest-Vlaanderen. Een dorp als Kapelle had omliggende stadjes als Goes en Reimerswaal tot voorbeeld, maar nog meer de 'grootstad' Gent. De Noordwijkse en Rijnsburgse kamers richtten zich op grote buurplaatsen als Leiden en Den Haag en een dorpje als 's-Gravenpolder was op Goes, Reimerswaal en het meer ontwikkelde buurtdorp Kapelle georiënteerd. Kamers in de belangrijke dorpen Naaldwijk en Monster stimuleerden misschien de omliggende dorpen in het Westland. In gebieden waar het vliegwieleffect in gang werd gezet beschikten rond 1650 bijna alle steden en vele dorpen over een kamer. Juist aan die interlokale verwevenheid ontbrak het in het oostelijke kamernetwerk. Dat ontwikkelde zich daardoor nooit van een potentieel tot een actief netwerk.⁵⁷

De impulsen die van een kamernetwerk uitgingen konden door lokale autoriteiten worden gestimuleerd of afgeremd. Na de Opstand probeerden kerkenraden in Holland en Zeeland de stichting van kamers in nieuwe plaatsen tegen te houden. Ze deden daarvoor een beroep op het Hof van Holland of de Staten van Zeeland. Zo'n strategie volgden ze ook in pogingen bestaande kamers te laten verbieden. Daarvoor waren kerkenraden afhankelijk van de lokale machthebbers. Voor de contraremonstrantse machtsgreep in 1618 waren die machthebbers de kamers meestal erg goed gezind. Stadsbesturen en ambachtsheren hadden al tijdens de jaren 1520 de neiging kamers te beschermen tegen de censuurpolitiek van het Hof van Holland en andere gewestelijke autoriteiten. Dat deden ze soms door het plegen van obstructie van regelgeving, het voorwenden van onwetendheid en soms door een zaak actief te bepleiten, bijvoorbeeld bij het Hof van Holland of naar aanleiding van een synodevergadering.⁵⁸

Alleen in plaatsen waar lokale machthebbers en kerkelijke rederijersbestrijders gemene zaak maakten, was het mogelijk kamers te laten verdwijnen. Dit gebeurde in het stadje Tholen in 1596, in Delft en op het eiland Voorne rond 1605 en vermoedelijk in alle Zuiderzee- en IJsselsteden na 1580. Het Delftse stadsbestuur besloot in 1613 de kamer en het publieke toneel weer toe te laten. In Delft werd echter de druk van het vitale en dynamische kamernetwerk in de regio sterk gevoeld. Niet overal waren de predikanten en kerkenraden zozeer gebeten op de rederijers als in zuidelijk Holland, Voorne, Tholen en Schouwen-Duiveland. In 1590 vroeg de predikant van Poortvliet, Thomas Ragebaum, tot verbijstering van de classis van Tholen of het geoorloofd was op zondag de prediking achterwege te laten en in plaats daarvan in de kerk rederijersspelen op te voeren.⁵⁹ Ragebaum was vermoedelijk wel een uitzondering. Toch lijkten de kerkenraden van steden als Haarlem, Den Haag, Gouda, Vlissingen, Goes, Veere en Middelburg zich eerder terughoudend te hebben opgesteld ten opzichte van de kamers.⁶⁰

Het voortbestaan van de kamers was uiteindelijk afhankelijk van de welwil-

lendheid van de lokale overheid, meer nog dan van hun financiële ondersteuning in ruil voor de publieke diensten die kamers tot ongeveer 1620 mochten blijven leveren. Overheden konden naar believen de vestigingsvoorwaarden voor een kamer verbeteren of verslechteren. Ze konden ondersteuning bieden bij het opstellen van regels voor het kamerleven, jaarlijkse subsidies of belastingvrijstelling verlenen, kamers het recht geven om publieke spelen op te voeren en ze konden kamers onderdak bieden in publieke gebouwen. Door die steun te onthouden konden ze de stichting en levensvatbaarheid van een kamer belemmeren. Lokale overheden traden overigens zelden of nooit op als oprichters van kamers. Dat werd overgelaten aan het krachtenspel in de samenleving zelf. Individuele gezagsdragers, overheidsdienaars en bestuurders, religieuze personen en kerkenraadsleden konden natuurlijk wel op persoonlijke titel, bijvoorbeeld als leden, het kamerleven steunen. Dat deden ze dan ook.

Besluit

Het rederijkerswezen was rond 1500 gevestigd in internationaal georiënteerde en regionale handels-, productie- en bestuurs- en verzorgingscentra, in kleine streekstadjes en in dorpen met een vergelijkbare bevolkingsomvang en organisatiegraad. In de expansiefasen na 1520 groeide vooral het aantal kleine stadjes en dorpen met een kamer. Kamers in grote steden werden daardoor de kernen van een ingewikkeld en fijnmazig kamernetwerk. Het hechte netwerk in enkele regio's in Holland en Zeeland bevorderde de groeiende symbiose tussen stad en land. De stichting van de vele dorpskamers versterkte zo het 'steedse' karakter van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse plattelandssamenleving. De groei van het kamernetwerk bereikte daar rond 1615 zijn hoogtepunt.

Vooraf in Holland en Zeeland leidde de invoering van het rederijkerswezen tot een vernieuwing van de culturele infrastructuur. Het kamernetwerk integreerde vanaf 1480 steeds meer inwoners van steden en dorpen in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland en enkele steden van Gelre, Sticht en Oversticht in één culturele ruimte. Die vernieuwing volgde in de Noordelijke Nederlanden op de opkomst van het netwerk van drukkers en boekhandelaren na 1470. Tijdens de crisisjaren van eind vijftiende eeuw ontwikkelden zich in de Noordelijke Nederlanden twee communicatiekanalen die samen een interregionale infrastructuur voor de circulatie van teksten, ideeën en stijlen vormden. Het rederijkersnetwerk ontplooidde vooral tijdens maatschappelijke crises meer activiteiten en werd juist dan verder uitgebreid; het zou interessant zijn na te gaan of dat ook gold voor de boekproducenten en boekhandelaren.

Deze infrastructuur stimuleerde ook de ontwikkeling van een algemeen Nederlands cultuurcircuit en een Nederlandse cultuurtaal die de gewestelijke en regionale verschillen te boven gingen. De opkomst van de rederijkersbeweging versterkte de oriëntatie in het vestigingsgebied van de kamers, ook ten oosten van de Veluwe, op het culturele hart van de Nederlanden in Vlaanderen en Brabant. Het centrum van het noordelijke vestigingsgebied lag na 1540 in zuidelijk Holland. Hoe verder men zich van dit centrum richting noorden en oosten bewoog, hoe geringer de interactie tussen de kamers werd.

Na de Opstand ontstond een echte culturele breuk tussen de opstandige gewesten, maar eigenlijk ook binnen de kerngewesten. De calvinisten slaagden na 1580 erin te voorkomen dat de kamers van Arnhem, Deventer, Zwolle en Kampen zich konden revitaliseren. De succesvolle calvinistische machtsgreep leidde tot een culturele kloof tussen de gebieden ten westen en ten oosten van de Veluwe. Oversticht en Gelre deelden niet in de opbloei van het kamernetwerk na 1580. Dat succes vereenvoudigde voor de calvinisten op zichzelf weer de verdere calvinisering van deze gewesten omdat ze daarmee een potentiële tegencultuur en een alternatieve culturele autoriteit wisten te elimineren. De voorwaarden voor heroprichting van het oostelijke kamernetwerk werden daardoor steeds minder gunstig. Toen tijdens de Bestandstwisten in Friesland weer nieuwe kamers werkzaam waren, keerden de kamers niet terug in Arnhem, Deventer, Zwolle en Kampen. Hetzelfde gold voor die delen aan de randen van Holland waar na 1590 de kamers waren opgeheven.⁶¹

In tijden van maatschappelijke crisis steeg het aantal kamerstichtingen en het aantal opheffingen van kamers. Die dynamiek verdween tussen 1670 en 1710. Daarmee werd een trend ingezet die onomkeerbaar was. Is dat een teken dat de kamers hun achterban niet meer het gewenste instrument voor het beleven van maatschappelijk engagement boden? Het is onduidelijk hoe de overgang van het kamerwezen naar het nieuwe genootschapswezen in de Nederlandse Republiek precies is verlopen. Zeker is dat de chronologische continuïteit tussen de culturele infrastructuur van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd en die van de achttiende eeuw groter was dan veelal wordt aangenomen. Tussen 1680 en 1740 vond een vrij snelle transformatie plaats van de bestaande infrastructuur, waarbij het tweehonderd jaar oude kamernetwerk binnen enkele jaren eerst in Zeeland en toen in Holland vrijwel geheel verdween en werd vervangen door nieuwe netwerken van genootschappen. Maar rond 1650 vormden de kamers nog altijd een literaire samenleving in het hart van de burgerlijke samenleving van Holland en Zeeland, en dus in het hart van de Republiek.

3. Organisatieprincipes: literaire corporaties

Een corporatieve samenleving

Corporaties, of ze nu gilden of broederschappen werden genoemd, waren de belangrijkste verenigingsvormen in West-Europa in de zes eeuwen tot 1800. Voor de meeste politieke, militaire, economische, sociale, culturele, didactische en religieuze functies van het civiele leven werden in de loop van de tijd corporatieve organisaties opgericht. In de Nederlanden telden steden soms vele tientallen corporaties. Ook in de grotere dorpen werden bijvoorbeeld religieuze broederschappen en schuttersgilden gesticht. Dat leidde tot een corporatieve samenleving waarin de midden- en bovenklassen samen de toon zetten.¹ Corporaties waren ledenorganisaties met eigen rechtspraak en bestuur en een door overheid erkende status als rechtspersoon. Corporaties vormden een machtsfactor in het continue onderhandelingsproces tussen groepen, personen en instellingen. Binnen dat onderhandelingsproces werd geregeld een beroep gedaan op de stedelijke overheid en de rechterlijke macht, die de bevoegdheid hadden bindende uitspraken te doen in conflicten tussen verschillende lokale instellingen en groepen. Vooral ambachts- en schuttersgilden hadden nauwe banden met de stadsbesturen. Die oefenden invloed uit op reglementen en de samenstelling van de besturen.²

Toch waren corporaties niet zonder meer instrumenten van stedelijke overheden. Als ledenorganisaties met hun zelfbestuur en verworven voorrechten en privileges bemiddelden ze tussen de overheid en individuele burgers. Corporaties betrokken hun leden bij gezamenlijke belangen en verwoordden die tegenover de overheid en andere stedelijke organisaties en groepen. Bovendien hadden ambachtscorporaties en schuttersgilden niet alleen professionele, politieke, sociale en religieuze taken. Ze hadden ook politieke pretenties. Volgens de corporatieve traditie was de stedelijke gemeenschap zelf een corporatie met voorrechten, vrijheden en privileges die aan de burgers toebehoorden. Het stadsbestuur vertegenwoordigde die stedelijke gemeenschap en behartigde haar belangen. Wanneer binnen de bevolking onvrede over het optreden van het stadsbestuur ontstond, konden de stedelijke corporaties zich ontpoppen als mobilisatiekanalen van de burgerij.

In sommige streken en plaatsen werd die politieke functie van gilden zelfs geformaliseerd door de instelling van een gildenvertegenwoordiging in het stedelijke bestuur. In Brabant en Vlaanderen was dat heel gebruikelijk, maar ook de steden in het Sticht Utrecht, in Oversticht en Gelderland kenden zo'n instituut.

In Holland slaagden de Dordtse gilden erin zo'n machtspositie te verwerven. In Zeeland verwierven daarentegen alleen de hoofdgilden van Middelburg – de schuttersgilden en na 1515 ook de rederijkerskamer – politieke voorrechten. Zij vormden echter geen permanente vertegenwoordiging. In potentie waren corporaties ook in Holland en Zeeland dé oppositiekanalen. De stedelijke gemeenschap kon zich ook, vertegenwoordigd door het stadsbestuur, keren tegen de centrale overheid. Het corporatieve systeem verschafte burgers en inwoners daardoor een eigen invloeds- en machts sfeer. Het was een onderhandelings- en vergadercircuit waar men – buiten het bestuurscircuit om – informatie over samenleving, bestuur en beleid kon uitwisselen en bediscussiëren, om vervolgens de opvattingen en belangen onderling af te stemmen.³

De corporatieve samenleving was een dynamisch sociaal systeem, waarin voortdurend werd gestreden en onderhandeld over belangen, rechten en plichten. Interne conflicten werden vaak opgelost door bemiddeling, arbitrage en rechtspraak van het corporatiebestuur zelf en eventueel door het stadsbestuur. Conflicten tussen corporaties onderling of tussen corporaties en het stadsbestuur veroorzaakten geregeld interventies van buitenaf. Zulke interventies leidden vaak tot nieuwe regelgeving en zelfs tot het afschaffen van corporaties of het instellen van nieuwe corporaties. Corporatisme valt daarom zeker niet samen met conservatisme en evenmin met een middeleeuws 'collectivisme'. Een burger verwierf door zijn lidmaatschap van een corporatie maatschappelijke waardigheid. Hij ontwikkelde een eigen sociaal profiel en ging onderlinge verbanden aan buiten familie, buurt en (zeker na de Reformatie) de kerk om. Bovendien kon een burger lid zijn van meerdere corporaties tegelijk, wat invloed had op zijn mogelijkheden om zich als individu te profileren.⁴

Corporatie en gezelschap

Devotie en gezelschapsleven

Rederijkerskamers waren corporaties met leden, een zekere autonomie, een eigen bestuur en rechtspraak. Net als alle andere corporaties hadden kamers hun eigen patroonheilige, onderhielden ze hun religieuze en administratieve kalenders en feestcultuur. Het gezelschapsleven van broederschappen, gilden, schutterijen en kamers bloeide op feestdagen van de eigen patroonheilige en algemene plaatselijke feesten. Met bijeenkomsten rond altaren in kerken of kapellen en met maaltijden namen leden van rederijkerskamers deel aan het religieuze gemeenschapsleven dat onlosmakelijk met het corporatiewezen samenhang. Onlosmakelijk, totdat het religieuze element in het noorden tijdens de Opstand, tussen 1578 en 1610, geleidelijk werd ontmanteld.⁵

De kring van leden speelde een rol bij overgangsruten als huwelijken, priesterwijdingen en begrafenissen, waardoor de corporatieve identiteit werd versterkt. Het corporatieleven rond altaar en tafel, bij religieuze, sociale en persoonlijke gebeurtenissen, had een relatief open karakter. Mannen en vrouwen konden op een zekere voet van gelijkwaardigheid deelnemen. Daarmee hielden ze de sociale en religieuze structuur van de corporatie in stand en werd ze verbonden met brede-

re sociale netwerken. Het gemeenschapsleven bevorderde de onderlinge band en hielp een broederlijke, vriendschappelijke en intieme sfeer te scheppen.⁶ In het geval dat kamers een open devotieleven kenden zonderde het eigenlijke rederij- kersgezelschap zich af als een mannengroep met eigen activiteiten en rituelen en soms een eigen patroonsheilige, die verschilde van de patroon van de corporatie als geheel.⁷ Deze kerngroep had altijd de bestuursfuncties in handen.⁸

Kamers kozen soms voor een patroonheilige die verwees naar het retorica- ideaal. Een van de belangrijke heiligen in rederijderskringen was de heilige Ca- tharina. Haar levensverhaal was een prachtig exemplaar voor de kracht van een door het christelijk geloof geïnspireerde kunst van het spreken. De Amersfoortse kamer verkoos bijvoorbeeld de geleerde Hiëronymus als patroonheilige. Hoewel een keus voor dergelijke heiligen voor de hand lag, speelden ook heel andere motieven een rol bij de keuze voor een kamerpatroon. De Goese kamer was bijvoorbeeld gewijd aan Maria Magdalena, de patrones van de Goese parochie en van het college van zevengetijdenmeesters dat verantwoordelijk was voor het zingen van de getijden in de parochiekerk. Ook de Delftse en Leidse kamers hadden nauwe banden met een college van zevengetijdenmeesters.⁹ Andere ka- mers kozen voor een heilige omdat de devotie in kringen van rederijders een bijzondere aanhang had. Dat gold voor de devotie tot de Zoete Naam Jezus in bijvoorbeeld Delft, Den Haag, Haarlem en Kapelle. In Zeeland was de heilige Anna bijzonder populair in rederijderskring.¹⁰

Net als andere corporaties namen rederijderskamers voor de Opstand deel aan het religieuze leven in parochiekerken door het stichten van altaren voor de verering van hun patroonheiligen. Jaarlijks lieten corporaties op de feestdag van de patroonheilige een priester, vaak tegen betaling, een mis opdragen. Het patroonsfeest vormde, met kerkdienst, maaltijd en een ledenvergadering een van de hoogtepunten van het corporatieve leven. Het altaar deed ook dienst bij de herdenking van de eigen overledenen en het gebed voor hun zielen. Op het Haagse altaar van de Zoete Naam Jezus werden door broeders en zusters me- mories gesticht. In 1552 werd in de kapel van de Goese kamer De Nardusbloem in de Maria Magdalenakerk een memorietafel bevestigd, ter nagedachtenis van de Goese burgemeester Matthias van der Straten, een overleden broeder van het gezelschap. Het kunstwerk was wellicht in opdracht van familie en kamer door de Antwerpse schilder Gillis Mostaert geproduceerd.¹¹

Na de Opstand verdwenen de oude devotionele gebruiken om overledenen te herdenken. In rederijderskamers bleef men op andere manieren de nagedachte- nis aan overledenen levend houden. In opdracht van haar overleden man, de re- derijker Willem Kos, schonk bijvoorbeeld diens weduwe in 1578 een bedrag aan de kamer van Missus Scholieren, die voor dat bedrag in 1595 een zilveren beker liet vervaardigen.¹² Jan Rembrantsz, wellicht rond 1550 rector van de Haarlemse Latijnse school, liet na zijn overlijden een gegraveerde penning aan De Wijngaert- rancken na. Toen Hendrik Lambertsz in 1604 de kamer verliet en toetrad tot De Pellicaen, eiste het bestuur van De Wijngaert- rancken de penning op, die door Hendrik Lambertsz inmiddels als persoonlijk bezit werd beschouwd.¹³ Ook door het bewaren van gildenpenningen met namen van bestuurders, een groepsport- ret als de Middelburgse kamer in 1591 liet vervaardigen en het aanbrenge van

inscripties en persoonlijke wapenborden in hun vergaderzalen, bleven kamers overleden broeders gedenken.¹⁴

Na 1573 was de devotie in Holland, Zeeland en Utrecht geen onderdeel van het corporatieleven meer en vielen geseculariseerde corporatie en rederijkersgezelschap nog sterker samen. De devotie rond het altaar en het rederijkersleven gaven prereformatorische rederijderskamers een gecompliceerde structuur. Voor de financiering van hun twee kerntaken hielden deze kamers twee geldstromen in stand: een voor de diensten op het altaar en een voor de rederijkersactiviteiten. Bij de Haagse kamer Met Genuchten bijvoorbeeld werden de binnenkomende gelden over twee bussen verdeeld.¹⁵ Na 1580 was het stichten en onderhouden van een altaardienst voortaan verboden. De Reformatie van het publieke leven leidde zo tot een vereenvoudiging van de organisatie van rederijderskamers. Omdat minder investeringen en inspanningen nodig waren, werd het gemakkelijker om een kamer op te richten. De afschaffing van de altaren maakte geld vrij voor de organisatie van het rederijkersleven, maar ontnam de kamers ook hun traditionele inbedding in een breder gemeenschapsleven. De betrokkenheid bij het kamerleven van vrouwen en niet-rederijders werd door de afschaffing van het devotieleven verminderd.

Gezelschapsleven was ondenkbaar zonder vieringen, herdenkingen en feesten. Leden van rederijderskamers waren verplicht aanwezig bij de rites de passage uit het leven van medebroeders.¹⁶ Daarmee versterkten corporaties de band tussen leden onderling, verwierven ze een vaste plaats in hun levensloop en onderscheidde ze zich als gemeenschap van andere verbanden. Daarom voerde een machtige corporatie als de Middelburgse rederijderskamer Het Bloemken Jesse in 1534 bijvoorbeeld een proces, opdat andere stedelijke corporaties hun monopolie op het begraven van kamerbroeders zouden erkennen.¹⁷

In Zeeland vierden rederijderskamers ook vastenavondfeesten. De kamers van Brouwershaven en Kapelle, die in 1594 en 1595 werden geseculariseerd, hielden dit traditionele feest in ere. Een 'koning' was de spil van vastenavondvieringen. Zeeuwse kamerbroeders wezen ruim voor vastenavond één van hen als koning aan. De koning moest tijdens de vastenavondmaaltijd een koningsfeest organiseren. In Sommelsdijk schonk hij dan een koppel konijnen of kapoenen en in Kapelle een stuk schapenvlees of een vette gans. De koning van Kapelle die zijn reputatie eer wou aandoen, mocht alleen met toestemming van prins en deken meer wildbraad bereiden of wijn schenken. Het koningsfeest ging voor 1595 in Kapelle ook gepaard met een hoogmis. De leden begaven zich dan in processie ter kerke. Zeeuwse kamers waren ook verplicht ter ere van hun koning een spel op te voeren. In Goes speelde de koning bovendien een rol na de Maria Magdalena-processie. Na het afzetten van het beeld van de parochieheilige hielden de Goese rederijders een schuttersfeest waar ze ter ere van de kamerkoning op de papegaai schoten.¹⁸

Bezit, inkomsten en administratie

Een corporatie kon bezittingen en rechten verwerven. Het blijkt echter dat de meeste rederijderskamers met een beperkte financiële en administratieve krachts-

inspanning in stand werden gehouden. De meeste kamers hadden nauwelijks onroerend goed in bezit. Op het Zeeuwse platteland hadden kamers nog wel eens een lap grond waarvan de jaarlijkse opbrengst bijdroeg aan de instandhouding van het gezelschap. De meeste kamers beschikten vermoedelijk ook niet over een eigen pand en huurden hun vergaderruimte. De minste investeringen vroeg de vergaderwijze van de Sommelsdijkse kamer in 1515. Dat gezelschap kwam bijeen in het huis van een van de leden.¹⁹

Het belangrijkste kapitaal van kamers zat in attributen voor het toneel, zoals een eigen wagen om spelen op te voeren, stellages, decorbenodigdheden en bijvoorbeeld kledij. Verder hadden kamers wat eigen en verworven blazoenen en prijzen, stoelen en banken, drinkgerei en andere benodigdheden voor bijeenkomsten van het gezelschap. De Amersfoortse kamer kreeg in 1579 het orgeltje van de Minderbroederskerk van de raad ten geschenke, dat men kon gebruiken bij het begeleiden van het zingen van liederen. De kamer van Middelburg had rond 1669 wellicht de oude toneelopbouw van de Amsterdamse Schouwburg van Jacob van Campen in bezit. Op een min of meer realistische afbeelding van een bijeenkomst van Haarlemse rederijders zit een aantal heren met hoeden in een rij banken in een ruime zaal, terwijl voor de schouw een van hen een voordracht houdt en een ander in een boek de tekst van de voordracht volgt. De wanden van de zaal waren bedekt met een reeks blazoenen en in een kastje en op de schouw prijken prijschalen, prijsbekers en -kannen.²⁰

Bij sommige kamers leverde het bezit van grond of een pand inkomsten op. De Middelburgse kamer verkreeg inkomsten uit de verhuur van vergaderzalen. Rond 1600 vergaderde het Landrecht in het rederijkerspand en in het midden van de zeventiende eeuw werd het door het St. Lucasgilde gebruikt voor bijeenkomsten, taxaties en veilingen van schilderijen.²¹ De belangrijkste vaste inkomsten van kamers waren echter de bijdragen van leden in inkomstgelden, boetes, jaargelden, doodschulden, schenkingen en legaten.

De vaste subsidies van lokale overheden vormden ook een belangrijke inkomstenbron. Die subsidies bestonden soms uit een jaarlijks geldbedrag. Maar lokale besturen stonden ook vergaderruimtes af, zodat kamers huurkosten bespaarden. De Veerse kamer Missus Scholieren vergaderde jarenlang in een zaal op het stadhuis en had daar zelfs een gebrandschilderd raam laten plaatsen. Na 1628 vergaderden de Veerse rederijders in een zaal in de nieuw gebouwde Vleeshal. Zolders en zaalruimtes in kerken en in andere publieke gebouwen werden in veel plaatsen aan de rederijders ter beschikking gesteld.²² Het was voor 1600 ongebruikelijk dat kamers bij optredens toegangsgeld vroegen van hun publiek, maar in de zeventiende eeuw sloten steeds meer kamers overeenkomsten met welzijnsinstellingen. Ze inden toegangsgelden en stonden een deel af in ruil voor speel- en vergaderruimte.²³

Uit stadsrekeningen blijkt dat rederijderskamers geregeld geschenken ontvingen voor publieke optredens en literaire dienstverlening aan publieke instellingen. Deze geschenken waren vaak niet veel meer dan een vergoeding voor gemaakte kosten. Kamers zelf, zo blijkt uit regelgeving, verwachtten geschenken wanneer ze optraden bij huwelijksfeesten of ter gelegenheid van priesterwijdingen van leden. Na een toneeloptreden voor particulieren rekende men op een

feestelijke onthaal door de gastheer.²⁴ Optredens voor derden leverden op die manier nauwelijks een substantiële bijdrage aan de kamerfinanciën. De kosten overstegen in veel gevallen de baten. Dat wil niet zeggen dat kamers armlastig waren. De Vlaamse kamer was in elk geval kapitaalkrachtig genoeg om geld te kunnen uitlenen. In 1644 leende de bemiddelde Haarlemse goudsmid Jacob Jacobsz Casselaer honderd gulden van de De Witte Angieren. Zijn zoon Jacob junior stond daarbij borg. De Casselaers, een familie van goud- en zilversmeden, hadden nauwe banden met het rederijkersleven in Haarlem. Een aantal van hen was lid van De Wijngaertrancken en zoon Alexander Jacobsz Casselaer was in 1657 bestuurslid van De Witte Angieren.²⁵

Kamers slaagden er niet altijd in een goede financiële positie te behouden. Zelfs het prestigieuze Middelburgse Bloemken Jesse, in het bezit van een ruim pand, had de laatste jaren van zijn bestaan met groeiende financiële problemen te kampen. De kamer werd in 1681 geliquideerd en het pand werd aan enkele oud-leden verkocht, die er een herberg van maakten, maar het interieur intact lieten.²⁶ Na de Dordtse synode van 1618 en 1619 droogde de subsidiestroom van de lokale overheden grotendeels op. Kamers moesten de kosten van optredens, van het laten uitgeven en drukken van werken en van het huren of onderhouden van vergaderruimtes voortaan geheel zelf dragen. Kamers kwamen hierdoor niet per se in grote problemen. Het was mogelijk om de rederijkersactiviteiten met een minimum aan investeringen te organiseren. Openbare activiteiten werden misschien minder betaalbaar en het kan zijn dat kamers na 1619 aan zichtbaarheid inboetten, doordat ze publieke voorstellingen schrapten of betaalde voorstellingen in besloten ruimtes organiseerden.²⁷

Een zelfstandige rechtspersoon

Als rechtspersoon kon een kamer rechten opbouwen, afspraken maken met de eigen leden en met andere organisaties en regelgeving ontwikkelen voor het kamerleven. Sommige kamers verwierven speelrechten of het recht op het organiseren van de processieprogramma's. We zagen al dat de Middelburgse kamer in 1515 de opdracht kreeg tot het 'stellen' van de processie en het verzorgen van producties tijdens een groot aantal stedelijke feesten, de vernieuwing van de wet en schuttersfeesten. De Veerse kamer verkreeg in 1530 van stadsheer Adolf van Bourgondië een monopolie op het opvoeren van publiek toneel in de stad. Omgekeerd kreeg de Leidse kamer De Witte Ackoleijen bij de heroprichting in 1578 de plicht alle spelen op te voeren die het stadsbestuur aan hen zou voorleggen. Het statuut uit 1578 stond model voor de statuten van de andere Leidse kamers.²⁸

Sommige kamers konden hun leden vrijstellen van schuttersplichten. Philips van Bourgondië, heer van Sommelsdijk en Souburg, vergunde de leden van de kamer van Sommelsdijk bij de oprichting in 1515 schuttersvrijheid. De heer van Veere verleende Missus Scholieren het recht leden met een bijzonder nut voor de kamer, zoals de schrijvende leden ofwel 'facteurs', met steun van de magistraat te ontslaan van schuttersplicht. In 1582 bevestigde Willem van Oranje als nieuwe heer van Veere die vrijheid. Wel werd in het vernieuwde statuut van

1608 toegevoegd dat die niet gold wanneer men reeds schutter was. De Middelburgse magistraat en de kamer legden in het statuut van 1515 vast dat het rederijkers verboden was lid te worden van een van de andere hoofdgilden (de drie schutterijen) van de stad. Omdat de Middelburgse kamer in 1515 de rang van hoofdgilde verwierf, was ze zelf tot schutterstaken verplicht. Rederijkers van de Leidse Witte Ackoleijen werden daar in 1578 geheel van vrijgesteld.²⁹ Het corporatieve statuut en hun opgebouwde rechten en vrijheden verschaften kamers een rechtspositie in de samenleving. Die positie maakte het niet gemakkelijk ze zomaar op te heffen. Wanneer een stadsbestuur daartoe overging, confisqueerde het de rechten van de kamer en moesten de statuten en kamerpapieren bij het stadsbestuur worden ingeleverd. Dat gebeurde in Tholen in 1597, in Amersfoort in 1640 en in Goes in 1679.³⁰

Tabel 2: Overlevering reglementen tussen 1480 en 1680

Plaats	Jaar van uitgifte	Overlevering
Reimerswaal	1484	verloren, rechtsregister Reimerswaal. Editie: Fruin 1905
Amersfoort	1501	origineel, rechtsregisters Amersfoort. Editie: Rootselaar 1885
Kapelle	1508	afschrift uit 1804 van een copie van de tekst van 1508 met latere aanvullingen (waarschijnlijk afschrift van het origineel), archief kamer Hansweert
Sommelsdijk	1515	afschrift uit 1624 met aanvullingen na 1515 voor gebruik. Notariële akte. Na 1624 in eigendom van de schutterij, nu in Streekmuseum te Middelharnis
Veere	1530	origineel, archief kamer, ZAM, GA Veere. Editie: Kops, 331-351
Goes	1563	afschrift voor gebruik 1577, KB, hs. 78C66. Editie: Schotel II, 173-183
Haarlem LBA	<1581	origineel? ongedateerd, UB Leiden, hs. LTK 1034
Leiden DWA	1578	statuut
Haarlem LBA	1584	bevestiging van het statuut van 1503. KB hs. 78H10.
Brouwershaven	1595	Kamerboek. UBU, hs. 8 K 28

's-Gravenpolder	1596	Hervorming van een ouder statuut van voor 1567 Uitgave: Archief Zeeland 1930, 92-105, volgens een afschrift uit 1774
Veere	1608	Hervorming van het statuut van 1530; origineel in kamer- archief kamer, ZAM, GA Veere. Editie: Kops, 331-351
Leiden DP	1616	Stichtingsbrief. GA Leiden, Archieven Gilden, inv.no.1476; GA Leiden, Register Diversorum, inv.no.42, f.241-242; UB Leiden, Ltk 368.
Voorschoten	1639?	Verblijfplaats onbekend.
Haarlem TMB	<1689	origineel? ongedateerd, archief TMB, afgeschaft 1689.

Bron: tenzij anders vermeld is de editie Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*.

Het bestuur

De bestuursfuncties

Het hoofdbestuur van Hollandse en Zeeuwse rederijderskamers bestond uit een deken. In Zeeuwse steden benoemde de magistraat – sinds de hervorming van de kamers van Reimerswaal en Middelburg in 1484 – bovendien een overdeken, net als dat in andere gilden het geval was. Hollandse kamers noemden hun deken na 1500 vaak 'keizer'. Deken en overdeken vormden het hoofdbestuur samen met de prins, die de vertegenwoordiger van het rederijdersgezelschap bij uitstek was. De titels van prins en keizer waren, hoewel ze leken te verwijzen naar de middeleeuwse jongerencultuur en de vrolijke omgekeerde spotwereld van het ludieke en carnavaleske, zeker geen louter ceremoniële functies.³¹ Prins en deken (of keizer) hadden een actief aandeel in het dagelijks bestuur van kamers.

Vanaf de zestiende eeuw verwierf de factor – een figuur die in de gedocumenteerde regelgeving nauwelijks een rol speelt – een vaste positie in het hoofdbestuur. De factor nam de verantwoordelijkheden in het literaire leven over van de prins en de leden. Hij schreef de prijsvragen uit en schreef de antwoorden op prijsvragen van elders.³² Deken of keizer en prins werden ondersteund door enkele lagere bestuursfuncties en door de bode of knaap, die de boodschappen van het bestuur aan de leden overbracht. In veel kamers wezen de ledenvergadering of de hoofdbestuurders een van de gewone bestuursleden aan als plaatsvervanger van deken, prins en keizer, de zogenaamde stadhouder. Het Haagse gezelschap *Met Genuchten* – dat in 1494 de keizerstitel invoerde in plaats van de presentitel – koos voor 's keizers plaatsvervanger de titel van kanselier. Van 1494 tot 1562 waren de functies van deken en kanselier van *Met Genuchten* gereserveerd voor een van de tien priesters die lid mochten zijn van het gezelschap.³³

De betiteling van de overige bestuursfuncties sloot aan bij de benaming van bestuurders in het lokale of regionale corporatiewezen. Zo heetten de gewone

Haarlemse gildenbestuurders vinders en noemden ook de Haarlemse rederijkers hun lagere bestuurders zo. In Noordwijk, Gouda en 's-Gravenhage sprak men van hoofdmannen. In Zeeland noemde men gewone bestuurders ook wel 'beleders' of dekens. Ook algemene termen als gezworene, regeerder of regent waren in zwang om bestuursleden aan te duiden.³⁴ In Noordwijk en Den Haag werden lagere kamerbestuurders ook wel 'retorijckmeesters' genoemd, maar zo'n verwijzing naar het rederijkersgezelschap in de lagere functies bleef ook een lokaal gebruik. Net als andere corporaties kenden kamers nevenfuncties als de gildenknecht en soms ook een schaftmeester, een busmeester of een boetmeester, een secretaris en een boekhouder en een zangmeester. Die functies konden ook tot het takenpakket van bestuursleden behoren, of in het geval van schaftmeesters, om beurten door de leden worden vervuld.³⁵

Bestuurstaken

Bestuurders en vooral deken en prins waren verantwoordelijk voor de vertegenwoordiging van de kamer naar buiten toe. Zij onderhielden contacten met lokale overheden en andere instellingen. Bestuurders vormden het aanspreekpunt voor personen en instellingen die diensten van de kamer verlangden, bijvoorbeeld wanneer een lid van de kamer ging trouwen of een priester zijn eerste mis zong en op hun feest een toneelstuk wilde zien opgevoerd.³⁶ In stadsrekeningen duiken vooral namen van prinsen en boekhouders op, die namens de kamer giften ontvingen in ruil voor verleende diensten. Dekens en prinsen belichaamden de reputatie en het prestige van de kamer binnen het netwerk van rederijderskamers en de rest van de samenleving.³⁷ Bestuurders hadden tot taak naleving van afspraken te bevorderen om zo het kamerleven te handhaven. Ze namen het initiatief tot het organiseren van vergaderingen, van bijvoorbeeld toneeloefeningen en van publieke optredens. Om rechten, plichten en competenties van leden te omschrijven namen zij het voortouw bij het ontwikkelen en vastleggen van regelgeving. Bestuurders droegen de zorg voor de sleutels van vergaderzalen en geldbussen. De taakverdeling binnen het bestuur verschilde van kamer tot kamer, maar deken en prins hadden de verantwoordelijkheid en leidden de corporatievergaderingen.³⁸

Deken en prins riepen vergaderingen bijeen, waartoe een kamerbode langs de huizen van leden ging om hen de 'wete' te doen. Het bestuur stelde een presentielijst op, die bijvoorbeeld in het rekeningboek van 's-Gravenpolder bewaard is gebleven. Leden die een bijeenkomst verzuimden moesten een boete betalen. Dekens en prinsen hadden de taak nieuwe leden voor te dragen voor ballotage en na goedkeuring van de kamer te benoemen. Nieuwe leden dienden zich eerst bij het hoofdbestuur te voegen. Na goedkeuring inde het hoofdbestuur de intreegelden die leden moesten betalen, en wanneer men dat nodig vond werden nieuwe leden in een register bijgeschreven. In Den Haag kreeg de deken in 1494 de taak alle broeders, buitenbroeders en buitenzusters in een boek op te tekenen. Nieuwe leden legden in de handen van deken of prins de eed af.³⁹

Net als andere corporaties mochten kamers zelf kleine vergrijpen berechten; criminele zaken bleven in handen van de lokale of landsheerlijke autoriteiten.

Een belangrijke taak van het hoofdbestuur was het bewaren van de broederlijke eendracht van het gezelschap en controle op het naleven van afspraken. Arbitrage, rechtspraak en sancties waren belangrijke bestuurlijke instrumenten. Overtreders van regels werden door het bestuur beboet. Dekens en prinsen moesten rechtspreken wanneer leden zich erg misdroegen of wanneer conflicten te hoog opliepen. Sommige kamers organiseerden een vaste rechtsdag, in andere kamers moest een zaak direct behandeld te worden. Om escalatie van problemen te voorkomen waren bestuurders verplicht te bemiddelen tussen ruziënde kamerleden. Ze konden zich voor advies ook wenden tot andere plaatselijke instellingen. In 1508 gaf de kamer De Wijngaertrancken in het Zeeuwse dorp Kapelle haar bestuurders de vrijheid zelf recht te spreken; ze mochten leden die zich hadden misdragen echter ook in andere rederijkerskamers laten berechten en hen daar eventueel voordragen voor royement.⁴⁰

Naast hun bemiddelende functie, hun organisatorische en bestuurlijke taken hadden dekens, prinsen en keizers en de overige bestuurders het administratief beheer van kamerfinanciën en kamerbezittingen in handen. Ze moesten inkomsten en uitgaven registreren en eens of tweemaal per jaar in een ledenvergadering verantwoording afleggen van hun beheer. Die verantwoording vond veelal plaats bij het aantreden van een nieuw bestuur. Dat was ook het moment waarop kamerleden aan hun achterstallige verplichtingen konden voldoen. Wanneer leden hun verplichtingen bij herhaling niet nakwamen, hadden bestuurders het recht om, soms met behulp van de overheid, het huis van de schuldenaar binnen te gaan, een onderpand mee te nemen en te verkopen. In Amersfoort waren in 1501 deken, busmeester en procurator verantwoordelijk voor het vereffenen van de jaarrekening. Bleven ze in gebreke, dan rustte de schuld op hun eigen schoulers.⁴¹

Als een kamer een eigen pand bezat konden bezittingen daar opgeborgen worden. In veel gevallen werd kamerbezit echter bij bestuurders thuis bewaard. Ze waren verantwoordelijk voor het kamerarchief, voor de prijzen in het bezit van de kamer en voor alles wat verder nog tot het bezit behoorde. In de roerige tijden na de Beeldenstorm van 1566 was het bewaren van het bezit een lastige opgave. Bij de vernieuwing van het statuut van De Wijngaertrancken van Kapelle werd in 1595 – met herinnering aan de voorafgaande jaren – vastgelegd dat de bestuurders de juwelen van het gilde moesten bewaren, zodat ze in troebele tijden niet verloren zouden gaan of in vreemde handen zouden vallen. Deze juwelen, de prijzen in de vorm van tinnen of zilveren kannen, bekers, kettinkjes, penningen, kolfjes en schildjes die de kamers toebehoorden, waren met de tooneelteksten hun meest waardevolle bezit. Dat is het bezit waarover bestuurders expliciet verplicht werden bij de jaarrekening verantwoording over het beheer af te leggen.⁴²

Verkiezing, besluitvorming en verantwoording

Bestuurders van rederijkerskamers werden jaarlijks op of rond het patroonsfeest aangesteld. Ze konden formeel onbeperkt worden herkozen, in dezelfde of een andere bestuursfunctie. Na hun verkiezing legden bestuurders de eed af en vond

de bestuursoverdracht plaats. De overdracht ging vaak samen met het afleggen van financiële verantwoording door het voorgaande bestuur, dat de boeken ter controle aan de kamerbroeders voor diende te leggen. Wanneer we afgaan op de overgeleverde regelgeving, dan werden de belangrijkste hoofden van de kamers, prins en de deken, in de meeste gevallen met meerderheid van stemmen door de kamerbroeders verkozen, dat wil zeggen, door de leden van het kerngezelschap. Iedere kamer had haar eigen verkiezingsprocedure. Na een ingreep in 1484 werd het gehele bestuur van de Reimerswaalse en Middelburgse kamers voortaan aangesteld door de lokale gerechten. In 1515 stelde de Middelburgse kamer, inmiddels verheven tot hoofdgilde, echter zelf haar bestuurders aan. In Den Haag bepaalde de kamer in 1494 dat het zittende bestuur vier notabele leden moest voordragen voor de functie van keizer.⁴³

Lagere bestuurders konden worden aangesteld door de kamerleden, maar ook door het hoofdbestuur zelf. In sommige kamers poogde men de bestuurlijke continuïteit te waarborgen door lagere bestuurders twee termijnen te laten dienen. In het Haagse Met Genuchten was het vanaf 1494 gebruikelijk dat het bestuur een nominatie opstelde voor twee van de vier hoofdmannen, waarna de leden vervolgens en keuze maakten. De overige twee hoofdmannen kwamen uit het zittende bestuurscollege en bleven een tweede termijn aan. In de Haarlemse Pellicaen en De Wijngaertrancken werden de vinders vanaf de vroege zestiende eeuw door de kamerleden aangesteld, maar een van hen werd bij lot door de uittreedende vinders aangewezen voor een termijn als oud-vinder.⁴⁴

In Sommelsdijk en 's-Gravenpolder werd de deken niet door de kamerbroeders gekozen maar door de prins en zijn stadhouder. In Den Haag koos het uittreedende bestuur één van de tien priesterleden als deken. Daarbij was de kamercorporatie nog autonoom, maar soms greep een instantie van buitenaf de bestuursbenoeming aan om invloed op een kamer te verkrijgen. De meeste ingrepen door de overheid leidden – voor zover valt na te gaan – slechts zelden tot een duurzame aantasting van het zelfbestuur van een kamer.⁴⁵ Hoofdbestuurders waren tot aan het eind van hun termijn steeds verantwoording verschuldigd aan de ledenvergadering. Ze moesten beslissingen die buiten de gebruiken of buiten hun mandaat vielen altijd aan de kamerbroeders voorleggen. Bij de ontwikkeling van regels namen bestuurders weliswaar vaak het voortouw, maar de beslissende stem kwam – onder de bekende regelgeving van Noord-Nederlandse kamers – van de meerderheid van de stemhebbende leden. Rederijkerskamers kenden daardoor een democratische interne besluitvorming.⁴⁶

Opkomst van de factor

Anders dan veelal wordt aangenomen was de figuur van de factor in de Noordelijke Nederlanden lang geen officiële functie. In vijftiende-eeuwse regelgeving kwam het begrip niet voor. Het stichtingsstatuut van de kamer van Kapelle was opgesteld door drie heren die zich 'componisten van retorica' noemden, wat wil zeggen dat ze zich als volleerde rederijkers beschouwden. Het Veerse statuut van 1530 doet vermoeden dat 'componist' en 'facteur' geen titels van welomschreven functies waren, maar informele benamingen van het schrijverstalent waarover

een kamer kon beschikken. In 1608 kreeg de Veerse kamer Missus Scholieren het recht op schuttersvrijheid voor 'facteurs' die zich verdienstelijk hadden gemaakt. Dat was een bevestiging van een recht dat in 1530 voor de 'componisten' van deze kamer gold.⁴⁷

Een vroege functie van factor is uit zestiende-eeuwse bronnen alleen voor Haarlem bekend. Daar hadden in De Wijngaertrancken van 1503 factor en deken de taak om de toneelproductie te leiden. Bij de fusie van De Wijngaertrancken en De Pellicaen in 1511 viel die taak toe aan een vinder en de factor. De bestuurders die de fusieakte namens de twee kamers ondertekenden waren 'die factoir ende vinders (...) van beyden zyden', onder wie de priester Garbrant van Soeten, prins van De Pellicaen. Een welomschreven bestuursfunctie had de factor echter niet en bepalingen voor zijn verkiezing waren niet opgenomen.⁴⁸

Gedurende de zestiende eeuw was in Haarlemse stadsrekeningen bij uitbetalingen aan de rederijders meestal sprake van vinders. In 1537 werd de subsidie echter uitbetaald aan een zangmeester en een factor. Na de splitsing in twee kamers ontving factor Louris Jansz in 1559 een bedrag en in 1561 kregen 'vinder of factoir' van De Pellicaen en De Wijngaertrancken een geschenk van de stad. Een jaar later werd de subsidie uitbetaald aan de 'factoir' van De Pellicaen.⁴⁹ De titel van factor viel dus blijkbaar toe aan een van de vinders. In de loop van de zestiende eeuw verwierf deze vinder speciale functies. Midden zestiende eeuw kreeg de factor erkenning in een reglement van De Wijngaertrancken. Regels over de factor bepaalden nog steeds niets over verkiezing of aanstelling. Wel werd hij samen met de prins verantwoordelijk voor de rolverdeling, had hij zitting in de jury tijdens refreinwedstrijden en moest hij of de prins bij de ontvangst van een kamerbode van elders een rondel of ander gedicht voordragen. Samen met de deken bezat de factor een sleutel van de kamerbus. De factor begon de prins naar de kroon te steken als spilfiguur in het literaire leven.⁵⁰

In Den Haag deed zich een vergelijkbare ontwikkeling voor. Bij de fusie en reorganisatie van de twee Haagse kamers in 1562 werd de titel van deken uit het reglement van Met Genuchten uit 1494 vervangen door 'factor'. Het statuut dat de kamer van Scheveningen in 1564 kreeg opgelegd bepaalde dat het kamerbestuur zou bestaan uit een koning, een prins en een factor, allen door de leden verkozen. De Haagse factor kreeg een speciale functie in de uitgifte van spelen. De Leidse statuten van 1578 en 1616 bevestigden de trend in opwaardering van de factor. Hij moest met prins, keizer en prijsmeester zitting nemen in de jury tijdens refreinwedstrijden en gaf met de prins de rollen uit. Net als in Haarlem werd de Leidse factor niet apart door de leden verkozen, zodat waarschijnlijk een van de bestuursleden de functie waarnam. Bij de reorganisatie van de zeer actieve kamer De Goudsbloemen werd de opkomst van de factor in 1607 nog eens bevestigd. Deze Goudse kamer bepaalde dat de factor jaarlijks door de leden zou worden verkozen. Hij moest een meelied, een nieuwjaarslied en een refrein schrijven, die hij drie weken voordat de kamer ze zou uitvoeren aan de keizer ter inzage moest geven. De factor leverde de bijdragen voor festivals, en ook die moest hij van tevoren aan de keizer voorleggen. Hij was ook verantwoordelijk voor de organisatie van toneelvoorstellingen en kon de prins vervangen als voorzitter van vergaderingen.⁵¹

In de loop van de zeventiende eeuw werd de factor de gezichtsbepalende figuur van Hollandse en Zeeuwse rederijderskamers. Hij werd in steeds meer kamers als bestuurslid verantwoordelijk voor de organisatie van rederijdersactiviteiten en hij trad steeds meer als auteur namens de kamer naar buiten. Zo werd hij aan het begin van de zeventiende eeuw de leidende dichter, die binnenskamers de refreinwedstrijden organiseerde, namens de kamer antwoorden op prijsvragen schreef en de verzorging van de wedstrijd bundel van een kamer op zich nam. Die formele positie verwierf hij geleidelijk aan in de zestiende eeuw, waarschijnlijk om te beginnen in Haarlem, om in de zeventiende eeuw ook in Zeeland door te dringen. Daarmee verdrong de factor de titulatuur van prins en keizer die verwezen naar de feestelijke laatmiddeleeuwse cultuur van de lach. De opkomst van de factor leverde zo een bijdrage aan de professionalisering van het kamerleven. Omdat het factorschap in Brabantse kamers rond 1500 al volop in ontwikkeling was zal de opkomst van de factor in Hollandse en Zeeuwse kamers daardoor zijn beïnvloed.⁵²

Bestuursloopbanen

In principe kwamen alle stemhebbende leden (de 'cameristen') in aanmerking voor een bestuursfunctie. Ze werden gekozen met meerderheid van stemmen, veelal op voordracht van het zittende bestuur. Daardoor had het bestuur in de praktijk een behoorlijke invloed op de opvolging en kon men voor een zekere mate van bestuurlijke continuïteit zorgen. In alle kamers waarvan regelgeving bekend is kwamen de meeste bestuursfuncties jaarlijks opnieuw vrij. Dat gaf leden de mogelijkheid het bestuur geheel te vernieuwen. Normaal gesproken vond een verkiezing binnen het gezelschap plaats en traden nieuwe bestuursleden met meerderheid van stemmen aan.

De kamerbestuurders kwamen in De Wijngaertrancken in Haarlem en De Fiolieren in s'-Gravenpolder voort uit de groep leden die langer dan twee jaar lid bleven. Het kwam zelden voor dat een lid een echte bestuursloopbaan opbouwde. Wie dat wel deed behoorde als vanzelf tot de harde kern van de kamer en verwierf daarmee een invloedrijke positie. Meer dan de helft van de leden van De Fiolieren – 52 van de 81 leden – vervulden tussen 1619 en 1648 een of meerdere jaren een bestuursfunctie. Onder het totaal aantal leden van De Wijngaertrancken lag het aantal bestuurders verhoudingsgewijs lager. Iets minder dan eenderde van de leden – 125 van de 411 – vervulde tussen 1609 en 1659 een bestuursfunctie. In Haarlem rekruteerde men bestuurders echter voornamelijk uit de cameristen en van hen vervulde ongeveer de helft een of meerdere jaren een bestuursfunctie. Heel wat leden kregen zo in beide gezelschappen de gelegenheid zich als bestuurder te profileren en zich in te zetten voor hun kamer.⁵³

Tabel 3: Aantal bestuurstermijnen (van een jaar) per persoon in Haarlem, Middelburg en 's-Gravenpolder

	Aantal termijnen					
	1-2	3-4	5-6	7-8	9+	N=
Aantal personen						
's-Gravenpolder	35	11	2	1	3	52
Haarlem (LBA)	88	21	6	5	5	125
Haarlem (TMB)	20	2	2	0	0	24
Middelburg	77	5	0	0	0	82

Bron: Ledenbestanden van De Wijngaertrancken (1609-1659) en De Pellicaen (1593-1609) van Haarlem, De Fiolieren (1619-1648) van 's-Gravenpolder en Het Bloemken Jesse (1580-1680) van Middelburg.

Gemiddeld was een rederijker twee tot drie jaar actief als kamerbestuurder. De 52 bestuurders van De Fiolieren bekleedden ieder op 143 functiejaren gemiddeld 2,7 jaar een bestuursfunctie, de 125 bestuurders van De Wijngaertrancken op 311 functiejaren ieder gemiddeld 2,5. De meeste bestuursloopbanen waren kort. In een klein gezelschap als De Fiolieren vervulden verhoudingsgewijs meer leden een bestuursfunctie dan in de grotere Wijngaertrancken. Ook in een klein en besloten gezelschap als De Pellicaen of in het Middelburgse Bloemken Jesse waren bestuursloopbanen van korte duur. Doordat in geen van deze kamers leden een functie jaren achtereen vervulden, bleef de greep van de ledenvergadering op het wel en wee van de kamer groot. Dat maakte het voor deze gezelschappen relatief gemakkelijk zich snel aan te passen aan nieuwe ontwikkelingen onder de achterban. Dat bestuurderspatroon gaf rederijkerskamers een democratische organisatie, waar men zijn positie vooral op persoonlijk gezag en niet met institutionele macht moest verwerven.⁵⁴

Idealiter zou een bestuursloopbaan binnen een kamer misschien bij functies als knecht of bode en vaandrig kunnen beginnen om via vinder, deken en prins te eindigen bij het factorschap. Dat soort carrières kwamen echter in De Wijngaertrancken niet voor. Adam van der Hagens loopbaan verliep zelfs omgekeerd: in 1612 werd hij lid en in hetzelfde jaar was hij factor, betrokken bij een reorganisatie en organisator van een lokale dichtwedstrijd, in 1616 was hij vinder en in 1620 sloot hij zijn lidmaatschap af als kleermeester. Joost Havens, die tussen 1611 en 1624 lid was, volgde in 1613 Van der Hagen op als factor, in 1618 was hij kleermeester en in 1623 vinder. Het is mogelijk dat beide heren – evenals Van der Eemdbd, die ook uit het niets factor werd – al een kamerloopbaan elders achter de rug hadden. Deze drie hadden in elk geval weinig moeite zich direct na hun intrede als prominente leden te profileren. Anderen werden uit het niets deken, zoals de chirurgijn Jan van Berckel of Arend Brusselman. Van Berckel bekleedde deze functie in de laatste twee jaren van zijn acht jaar durende lidmaatschap van 1649 tot 1650 en Brusselman – broeder van Van der Hagen en Havens van 1612 tot 1623 – werd in 1620 als deken leider van het gezelschap.⁵⁵

Leden die meer bestuursfuncties hadden wisselden die af zonder echte loopbaan. De meesten vervulden hun functies ook niet in aaneensluitende jaren. De loopbaan van Salomon Jansz de Cloet – lid van 1637 tot 1643 – was daardoor

nogal uitzonderlijk. Hij werd direct in 1637 verkozen tot vinder, en was al in 1638 als prins middelpunt van het literaire leven. In 1639 werd hij deken, van 1640 tot 1641 was hij opnieuw prins, in 1642 vinder en in zijn laatste jaar was hij weer prins. Gedurende zijn gehele zevenjarige kamerloopbaan maakte hij deel uit van het bestuur, waarvan vijf keer in de meest prominente functies van het gezelschap. De Cloet – een verder onbekende Haarlemse smalrederszoon van Vlaamse afkomst – was een spilfiguur in De Wijngaertrancken, maar literair werk is van hem niet overgeleverd. Pieter Stoffelsz de Mildt, afkomstig uit hetzelfde textielmilieu van smalreders, verwierf in de jaren na De Cloet op vergelijkbare manier een spilfunctie. Hij begon direct na intrede in 1640 als vinder, was deken van 1643 tot 1646, prins van 1647 tot 1649, waarna hij als camerist terugtrad, beminder werd en in 1650 zijn kamerloopbaan afsloot als kamerknecht.⁵⁶

De combinatie van prins en deken als onderdeel van een bestuurlijke loopbaan kwam vaker voor. Voor deze cruciale functies werden allicht de meest capabele personen verkozen. Reinier Jansz Bosdrager wist als enige jarenlang een hoofdbestuurfunctie te vervullen. Hij was tussen 1609 en 1624 lid van De Wijngaertrancken. Zowel in 1609 als in 1624 was hij prins. Van 1615 tot 1619 werd hij jaarlijks opnieuw tot prins verkozen. Hij verliet in 1619 of 1620 met meer prominente leden de kamer, maar Bosdrager keerde in 1622 terug als prins en bleef dat tot zijn vertrek in 1624. Hij was in totaal negen bestuursjaren lang als prins de spilfiguur van het literaire kamerleven, zonder twijfel vanwege zijn kwaliteiten. In die zin was hij vergelijkbaar met een andere prominente Haarlemse rederijker, van wie evenmin literaire werken zijn overgeleverd: Jacob Jansz Fruijtier. Die was de zoon van een van de meest beroemde rederijkers uit een eerdere generatie, Johannes Fruijtier. Hij bleef tussen 1600 en 1609 minstens zes bestuursjaren lang prins van De Pellicaen. Anders dan Reinier Jansz Bosdrager was Fruijtier een zeer bekende figuur in het Haarlemse sociaal-culturele leven. Als spilfiguren in het kamerleven van hun rederijkersgeneratie – de een in het eerste, de ander in het tweede decennium van de zeventiende eeuw – waren beiden even uitzonderlijk.⁵⁷

Namen van Middelburgse hoofdbestuurders – prins, deken, boekhouder – zijn overgeleverd in de stadsrekeningen, op gildenpenningen, uit een wedstrijdboek en de kroniek van Boxhorn en uit kamerpublicaties. Het gehele Middelburgse kamerbestuur bestond uit een prins, een deken, drie beleders (onder wie een boekhouder) en een overdeken uit het stadsbestuur. Die laatste functionaris werd na 1667 ook opperprins genoemd. De functies van deken en boekhouder wisselden tussen 1591 en 1680 bijna jaarlijks en dat gold waarschijnlijk veelal ook voor de functie van prins. Het kwam niet of nauwelijks voor dat een lid verscheidene malen achtereenvolgend de functie van deken of boekhouder vervulde. Omdat de functie van prins minder regelmatig in de bronnen voorkomt, is het niet duidelijk of dat ook daarvoor gold. Veel leden van de Middelburgse kamer moeten tussen 1591 en 1680 één functie in het hoofdbestuur hebben vervuld en minstens eenmaal als beleder zijn opgetreden. Meer dan twee vermeldingen in het hoofdbestuur komen voor 1650, op Christoffel Minne, Daniel Baltens van Wijckersloot en Hendrick van Cannenburgh na, niet voor.⁵⁸

In De Fiolieren te 's-Gravenpolder bestond het bestuur uit een hoofdman,

een deken, een prins en een ontvanger of boekhouder. Ook de meesten van hen vervulden slechts één à twee jaar een bestuursfunctie. De enkeling die de functie twee jaar achtereen vervulde moet een uitzonderlijk lid zijn geweest. Marinis Cornelissen Polderdijck was bijvoorbeeld in 1642, 1644, 1646 en 1648 deken. Jan Jansen Bay was deken in 1623, 1625 en 1627 en prins in 1626 en 1628.⁵⁹ Pauwels Adriaensse Steyn was bijna voortdurend bestuurslid en daarmee van 1629 tot 1650 zeker het meest invloedrijke lid van De Fiolieren. Direct na zijn intrede werd hij verkozen tot spilfiguur van het gezelschap: hij was prins van 1629 tot 1633 en hoofdman in 1634. Van 1636 tot 1637 was hij opnieuw hoofdman, in 1638 werd hij weer prins. In 1640 was hij deken, in 1647 prins, in 1648 hoofdman, in 1649 ontvanger en in 1650 opnieuw prins. Maar ook in De Fiolieren doorliepen leden normaal geen echte bestuurscarrière. Ze gingen vrij willekeurig van de ene naar de andere functie over en konden hun lidmaatschap zelfs beginnen met de meest prestigieuze functie, die van prins, waarmee toch de wekelijkse literaire oefeningen stonden of vielen. Toch was vrijwel ieder jaar een ander prins.⁶⁰

Relatief open gezelschappen als De Fiolieren en De Wijngaertrancken kenden een open bestuurscultuur. Ook Het Bloemken Jesse uit Middelburg past in dat patroon. In deze kamers zorgde een kleine groep bestuurders voor continuïteit en voor het overdragen van de tradities en gebruiken van het gezelschap. Zij werden zowel door hun lange lidmaatschap als door hun bestuurlijke activiteiten als vanzelf prominente leden, te midden van een vlottend ledenbestand en korte bestuursloopbanen. Het kamerleven draaide om deze harde kern van leden. De vigerende bestuurscultuur zorgde ervoor dat zij geen onaantastbare posities konden opbouwen en dat besturen voortdurend door verse leden bemand werden. Dat versterkte de toewijding van een brede groep van leden aan het gezelschap en zijn activiteiten. Het stimuleerde de betrokkenheid van leden bij beslissingen van het bestuur. De lange levensduur van veel kamers en het gemak waarmee ze zich aan veranderende maatschappelijke omstandigheden aanpasten, waren voor een belangrijk deel aan deze tegelijk flexibele en stabiliserende bestuurlijke organisatievorm te danken.

De continuïteit werd – zoals dat ook in ambachtsgilden gebruikelijk was – versterkt door een of meerdere leden als oud-bestuursleden te handhaven. Dat gebeurde zowel in de Haarlemse kamers De Pellicaen en De Wijngaertrancken als in het Middelburgse Bloemken Jesse, maar niet in De Fiolieren uit 's-Gravenpolder. Het is niet duidelijk of men elk jaar oud-bestuursleden aanwees, misschien liet men dat afhangen van de ervaring die het nieuwgekozen bestuur bezat.⁶¹ De snelle roulatie van functies liet niet toe dat bestuurders in Middelburg of Haarlem voor het midden van de zeventiende eeuw uit één sociale groep voortkwamen. Een brede groep kreeg de kans bestuurservaring op te doen. Veel leden konden door de roulatie van de prinsfunctie zelfs als spil van het literaire leven fungeren.

Cameristen en beminnaars

Lidmaatschappen

Een rederijkerskamer had verschillende soorten leden. Waar de devotie en de rederijkerij niet samenvielen hadden kamers naast de broeders van het rederijkersgezelschap ook nog de buitengewone broeders en zusters van de devotie. Het rederijkersgezelschap was meestal ook nog verdeeld over twee afdelingen. Zeker sinds de vroege zestiende eeuw vielen de rederijkers uiteen in actieve leden en liefhebbers. Deze groepen kwamen onder allerlei benamingen voor. In Haarlem en Gouda maakte men bijvoorbeeld onderscheid tussen *cameristen* en *beminders* en in Leiden tussen *broeders* en *beminders*. De kamer van De Wijngaertrancken in Kapelle had in 1508 *gezworen gildebroeders* en *extraordinaire liefhebbers*.⁶² Het verschil tussen *gezworenen*, *gezworen gildebroeders* of *broeders van verbond enerzijds* en *liefhebbers, beminders, beminnaars, broeders van minnen* of *lediggangers* anderzijds werd in de zestiende en zeventiende eeuw in regels vastgelegd. Reglementen uit de vijftiende eeuw, uit Middelburg, Reimerswaal en 's-Gravenhage zwijgen over een tweedeling. Ook in vroeg-zestiende-eeuwse documenten uit Haarlem en Amersfoort ontbreekt die tweedeling. Dat betekent nog niet dat in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw geen onderscheid werd gemaakt tussen actieve leden, vaste bezoekers en gasten.⁶³

Waarschijnlijk ontstonden in veel kamers problemen tussen kamerbroeders en vaste bezoekers en werd daarom steeds vaker ook de positie van die liefhebbers in regelgeving vastgelegd. Die regelgeving was meestal beperkt. Het kwam erop neer dat liefhebbers minder rechten en plichten hadden en geen deel hadden aan de besluitvorming in het gezelschap. De tweedeling van het rederijkersgezelschap was zeker vanaf de zestiende eeuw een formeel gegeven in het rederijkersleven. Hooft hield in 1613 vast aan een onderscheid bij zijn voorstel om de Amsterdamse Eglentier ingrijpend te hervormen, zij het onder de benaming van stemmatige en stemmeloze scholieren.⁶⁴ Anders dan gebruikelijk was dit onderscheid ingegeven door verschil in kwaliteit en niet in verplichtingen. Toen de Haarlemse Wijngaertrancken in 1602 besloten het onderscheid in rechten tussen *cameristen* en *beminders* op te heffen, hielden de *cameristen* wel de meeste plichten. Deze kamer experimenteerde tussen 1619 en 1621 ook met drie afdelingen met een mengeling van ervaren en onervaren leden. De traditionele benamingen werden daarbij vervangen door Romeinse cijfers. De hervorming – die mogelijk werd ingegeven door de enorme toeloop van leden in de jaren 1610-1620 – was niet blijvend en in 1621 werd de traditionele indeling weer ingevoerd.⁶⁵

Niet alle kamers kenden het onderscheid tussen broeders en liefhebbers. In De Fiolieren van 's-Gravenpolder bestond het na 1619 niet. Broeders die geen bestuurslid waren, werden er in de rekeningen geregistreerd als 'gemene gesel' of 'gemene camerigesel'. Het Bloemken Jesse in Middelburg had eind zestiende en gedurende de zeventiende eeuw geen verschillende afdelingen. In de Haarlemse Wijngaertrancken werd het onderscheid in 1602 verkleind en na 1634 afgeschaft. Het werd in 1640 weer opnieuw ingevoerd. De Pellicaen was opgedeeld in twee groepen van twaalf *cameristen* en twaalf *beminders*.⁶⁶

Het was in De Wijngaertrancken of in De Pellicaen niet gebruikelijk dat leden instroomden als beminders en opklommen tot camerist of omgekeerd. Sommige leden waren hun hele lidmaatschap lang camerist en anderen beminder. Het kwam ook voor dat leden afwisselend camerist en beminder waren. In de tellingen is met dat onderscheid daarom geen rekening gehouden. Borrit Pietersz Doorn was tussen 1600 en 1609 eerst beminder, vervolgens camerist en dan weer opnieuw beminder van De Pellicaen. Houtvester Nicolaas Evengroen was in 1603 als camerist deken van De Wijngaertrancken en tot zijn overlijden in 1624 beminder. Roelof Claasz (misschien de schilder Roelof Claasz Koets) was tussen 1605 en 1619 zes jaar camerist en vijf jaar beminder, hij wisselde om de paar jaar van afdeling. Frans Jansz van Duijnen die in 1605 als camerist begon, was het jaar daarop beminder, dan vier jaar camerist, opnieuw beminder, daarna weer camerist en tenslotte trad hij als beminder uit. Jacob Evengroen was tussen 1610 en 1617 acht jaar lang beminder en Johan Claasz Loo was tussen 1616 en 1626 elf jaar beminder. Jan Dirksz was tussen 1615 en 1627 elf jaar lang camerist en de schilder Frans Hals was tussen 1616 en 1625 tien jaar beminder. Vooral wie langer dan drie jaar lid bleef wisselde nogal eens van camerist naar beminder en omgekeerd. Misschien had dat te maken met de mate waarin hun leven hen toestond actief te zijn.⁶⁷

Anders dan in De Pellicaen was de verhouding tussen cameristen en beminders in De Wijngaertrancken nooit in evenwicht. Tot 1627 waren de beminders in de meerderheid en na 1640 de cameristen. Normaal lag het aantal beminders voor 1640 tussen de drie en de tien hoger dan het aantal cameristen. In 1617, 1618 en 1619 was dat heel anders. In 1617 waren er 18 cameristen op 48 beminders, in 1618 16 op 49 in het topjaar 1619 25 op 44. In 1624 en 1626 lag het aantal beminders ook beduidend hoger dan het aantal cameristen. In 1627 had De Wijngaertrancken 17 cameristen en geen beminders. De ledenlijsten van 1628 tot en met 1634 ontbreken, als gevolg van het vergaderverbod dat het stadsbestuur de kamer had opgelegd.⁶⁸ Tussen 1634 en 1639 werden alleen cameristen geregistreerd. In 1640 ving de lijst aan met 24 cameristen op 20 beminders. Vanaf dat jaar waren de cameristen in de meerderheid, in 1649 zelfs met 28 cameristen op 14 beminders. Na 1653 werd het onderscheid weer afgeschaft. Vanaf dat jaar vermeldt de ledenlijst alleen cameristen.⁶⁹

De typische beminder of camerist bestond eigenlijk niet, zelfs niet onder degenen die namens de kamers de antwoorden op prijsvragen voor interlokale wedstrijden schreven. Joost Havens, Jonas van Gherwen, Isaack de Rue, Philips Verstraeten en Pieter Verhelle waren – vreemd genoeg gezien de plichten van cameristen – bijna altijd beminder. Maar schrijvers als Govert van der Eemdbd en Adam van der Hagen waren daarentegen weer camerist. De keuze voor een bepaalde afdeling was wellicht afhankelijk van individuele wensen en had minder te maken met sociale positie, intellectuele rijpheid of het aantal jaren van lidmaatschap.⁷⁰

Veel kamers hanteerden een numerus clausus. In Den Haag lag het maximum in 1494 op 41, onder wie 31 wereldlijke leden en 10 priesters mochten zijn. In Kapelle lag het in 1508 op 31 en in 1595 op 30. De Leidse kamers beperkten het aantal cameristen vanaf 1578 tot 16, maar het aantal liefhebbers was onbeperkt. In 1616 bepaalde de Leidse kamer De Palmboom echter dat er niet meer dan 16

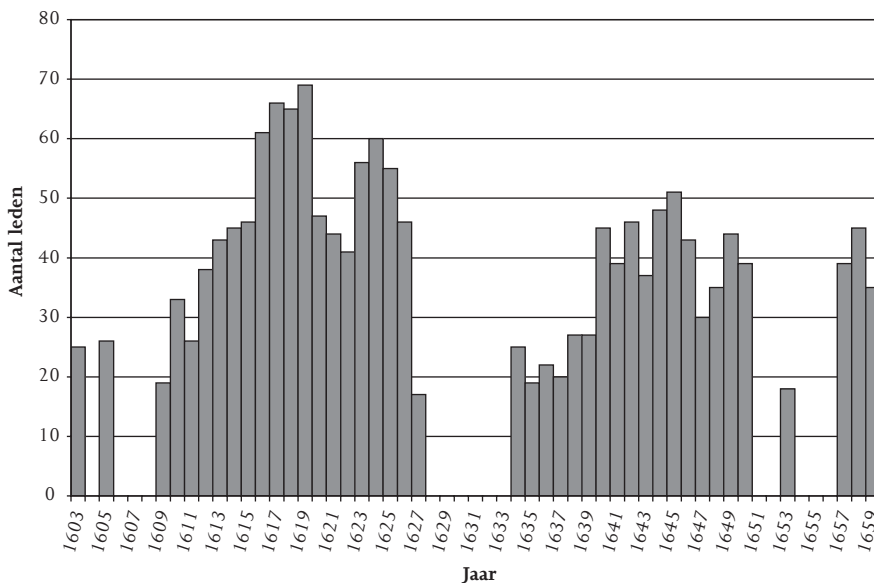
liefhebbers mochten zijn. Bij een reorganisatie door het gerecht werd het aantal cameristen in de drie Leidse kamers in 1649 zelfs tot 12 ingekrompen en het aantal beminders tot 6. De Haarlemse Pellicaen schafte in 1689 een reglement af dat het aantal leden tot 32 beperkt had. Er waren ook kamers die het aantal kamerbroeders en liefhebbers geheel vrij lieten. De Goese Nardusbloem besloot in 1563 iedereen toe te laten die van interesse blijk gaf. De Haarlemse Wijngaert-rancken legde na de beperkingen van het verschil tussen cameristen en beminders in 1602 geen maximum op aan het aantal leden.⁷¹

Rekrutering van rederijkers

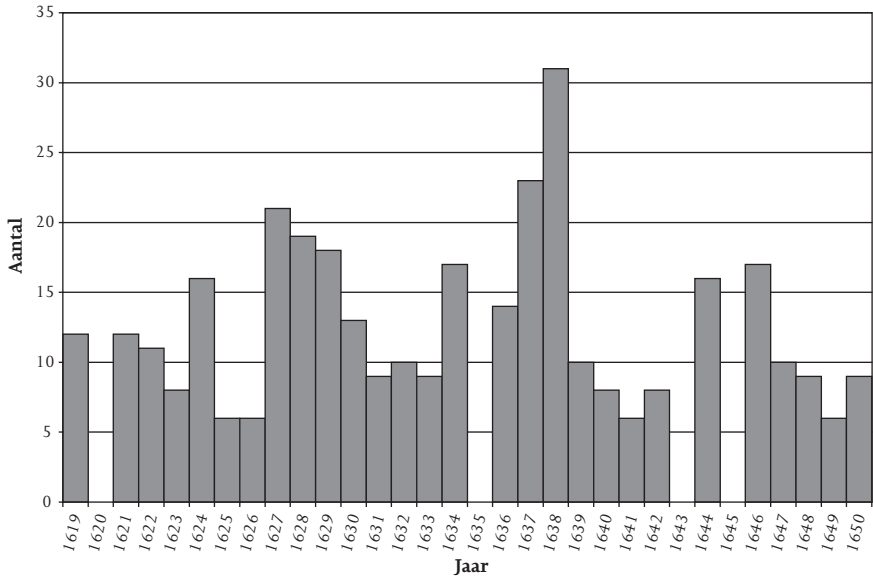
Het bijwonen van een vergadering was slechts toegestaan aan kamerleden en hun introducés. Aspirant-leden meldden zich uit eigen beweging of op aandrang van familieleden, vrienden en bekenden bij een kamer aan.⁷² Maar soms werven kamers ook zelf nieuwe leden. De kamers van Reimersswaal en Middelburg kregen in 1484 zelfs opdracht om nieuwe leden te werven, nadat hun gerechten een aantal leden hadden geroeyerd. Het tijdstip van de ordonnantie en het bovenlokale karakter ervan doen vermoeden dat de leden van deze kamers, op dat moment wellicht de enigen van Zeeland, in conflicten terecht waren gekomen met medebroeders en de overheid, wat allicht verband hield met de pro-Vlaamse koers van Zeeland in de opstanden die volgden op de dood van Karel de Stoute in 1477.⁷³

In 1618 had de Haarlemse doopsgezinde voorganger Lenaert Clock zijn eigen redenen om aan ledenwerving te doen. Hij was van plan het kamerleven van De Pellicaen te hervormen en zocht medestanders binnen de kamer. Tegelijk moedig-

Grafiek 5. Aantal leden van de Haarlemse Wijngaert-rancken per jaar, 1603-1660

Grafiek 6. Jaarlijks aantal leden van De Fiolieren van 's-Gravenpolder, 1619-1650

de hij kennissen aan lid te worden. Hij probeerde bijvoorbeeld tijdens een gesprek in zijn tuin de twintigjarige goudsmid Hildebrand Lakeman, telg uit een belangrijke Haarlemse gereformeerde familie, te overreden om tot de kamer toe te treden. Hij beloofde hem dat hij het direct tot vaandrig zou brengen. Clocks complot kwam echter uit en het zittende bestuur riep namens de overige kamerbroeders getuigen tegen Clock bij een notaris voor het afleggen van belastende verklaringen. Lakeman trad niet toe tot De Pellicaen, al was hij zeker geïnteresseerd in het rederijersleven. Hij was van 1624 tot 1626 lid van De Wijngaertrancken.⁷⁴

Normaal trachten rederijerskamers hun ledenbestanden te beperken, omdat een groot aantal leden een belemmering kon vormen voor de intensiteit van het rederijersleven. Het ligt voor de hand dat met het aantal leden ook de druk op de organisatie en op de onderlinge verhoudingen steeg. Eind vijftiende eeuw was de Zoete Naam Jezus, een devotie die werd gepromoot door het Bourgondische hof, populair onder de leden van de kamers van Den Haag en Delft. De ledentalen van de Delftse kamer groeiden na de keuze voor deze devotie zo sterk dat het bestuur de kamerorganisaties niet meer aan kon. De Haagse kamer, die ook deze devotie aannam, koos – vermoedelijk wijs geworden door de Delftse ervaring – in 1494 alvast voor een ingrijpende hervorming van de kamer om problemen voor te zijn.⁷⁵ Uit zeventiende-eeuwse gegevens blijkt dat ledenbestanden sterk konden schommelen. Fluctuaties waren afhankelijk van veel factoren: sterfte en verhuizingen konden de veelal kleine ledenbestanden in korte tijd reduceren. De draagkracht van leden kon jaarlijks wisselen en dat maakte de ledenbestanden mede afhankelijk van de economische conjunctuur. Bovendien konden, als eerder in Den Haag en Delft, ook ideologische factoren een rol spelen.

Het ledenverloop is alleen precies vast te stellen op basis van kameradministra-

ties waarin jaarlijks de leden geregistreerd werden. Dat gebeurde in veel kamers bij de afrekening die men een-, twee- of viermaal per jaar hield. Leden betaalden dan hun bijdragen van de hoofdelijke omslag, hun jaargelden en hun boetes. De Veerse kamer Missus Scholieren en De Fiolieren van 's-Gravenpolder hebben zo'n administratie nagelaten. Een lid van de Haarlemse kamer De Wijngaertrancken heeft – uit historische belangstelling – aan de hand van zo'n administratie in de achttiende eeuw een ledenregister aangelegd. Hij noteerde de namen van de leden die ter kamer kwamen. Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op het kamerregister van 's-Gravenpolder en de ledenlijst van De Wijngaertrancken.⁷⁶

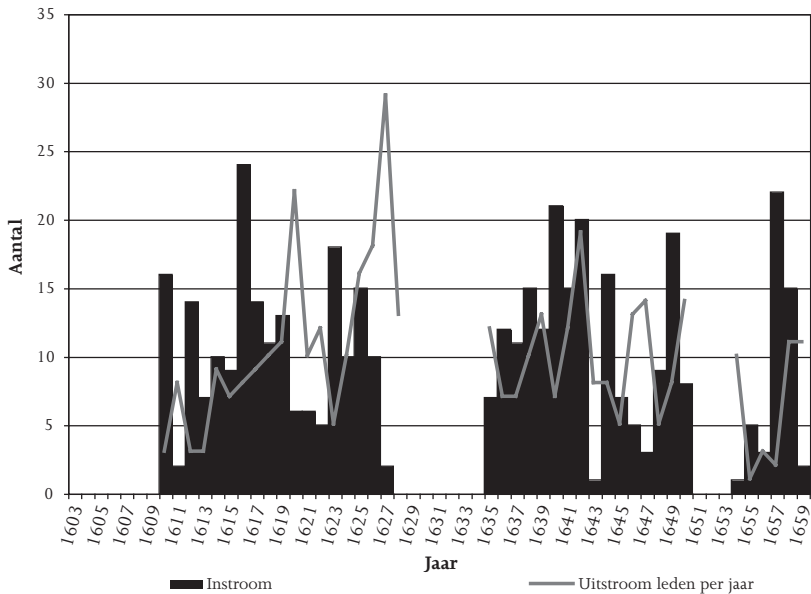
In De Fiolieren en De Wijngaertrancken fluctueerde het aantal leden per jaar sterk. De Fiolieren van 's-Gravenpolder had jaarlijks gemiddeld dertien leden. Het werkelijke aantal leden varieerde tussen 1619 en 1650 echter van 6 tot 31 per jaar. In 1624 had de kamer 16 leden, twee keer zoveel als een jaar eerder. In 1625 en 1626 waren er daarvan nog maar 6 over, maar in 1627 stond het aantal leden plotseling weer op 21. In de jaren daarna daalde het aantal leden stapsgewijs, het stabiliseerde een tijdlang tot onder de tien, om in 1634 weer omhoog te springen naar 17.⁷⁷

Het ledenbestand van de Wijngaertrancken kende een vergelijkbaar verloop. Tussen 1603 en 1650 telde de kamer gemiddeld 40 leden per jaar. Het ledenbestand varieerde echter van 17 tot 69 per jaar. Tussen 1603 en 1613 schommelde de kamer tussen de 20 en 40 leden. Van 1613 tot 1615 bewoog het aantal leden zich tussen de 40 en 50 en van 1616 tot 1619 had de kamer zelfs tussen de 60 en 70 leden. In de loop van 1619 of 1620 verdwenen veel leden plotseling weer. Het aantal leden stond in 1619 nog op 69, maar in 1620 waren er nog slechts 46 over. Van 1620 tot 1622 schommelde het aantal leden tussen de 40 en 50 om in 1623 weer te stijgen naar 56. In 1624 waren er weer 60 leden. In 1627 bereikte het ledenbestand met 18 een zeventiende-eeuws dieptepunt.⁷⁸

De Fiolieren en De Wijngaertrancken waren twee heel verschillende kamers in heel verschillende plaatsen en streken. Dat suggereert dat zo'n ledenverloop niet uitzonderlijk was. Inderdaad blijkt ook uit de Veerse rekeningboeken dat het ledental van Missus Scholieren tussen 1593 en 1658 schommelde tussen de 23 en 44. In 1598 telde de kamer 23 mannen en, wat in Zeeuwse en Hollandse kamers zeer uitzonderlijk was, ook een vrouw. In 1604 telde Missus Scholieren 23 mannen en twee vrouwen. Een jaar later telde het gezelschap naast twee vrouwen opeens 38 mannen. In 1658 was het aantal leden opgelopen naar 44 man.⁷⁹

Zulke wisselende ledentallen waren in bepaalde rederijderskamers blijkbaar normaal. Toch ging het niet overal zoals in De Wijngaertrancken, De Fiolieren en Missus Scholieren. De Haarlemse kamer De Pellicaen had tussen 1600 en 1609 een veel stabielere ledenbestand. Voor zover valt na te gaan gold dat ook voor Het Middelburgse Bloemken Jesse tussen 1640 en 1680. Misschien waren De Pellicaen en Het Bloemken Jesse meer besloten gezelschappen dan De Wijngaertrancken, De Fiolieren en Missus Scholieren. In dat geval kende het zeventiende-eeuwse Haarlem twee soorten kamers: een relatief open en vlottend gezelschap als De Wijngaertrancken en een meer gesloten en stabielere gezelschap als De Pellicaen.⁸⁰

Grafiek 7. Instroom en uitstroom in de Haarlemse Wijngeertrancken, 1603-1660

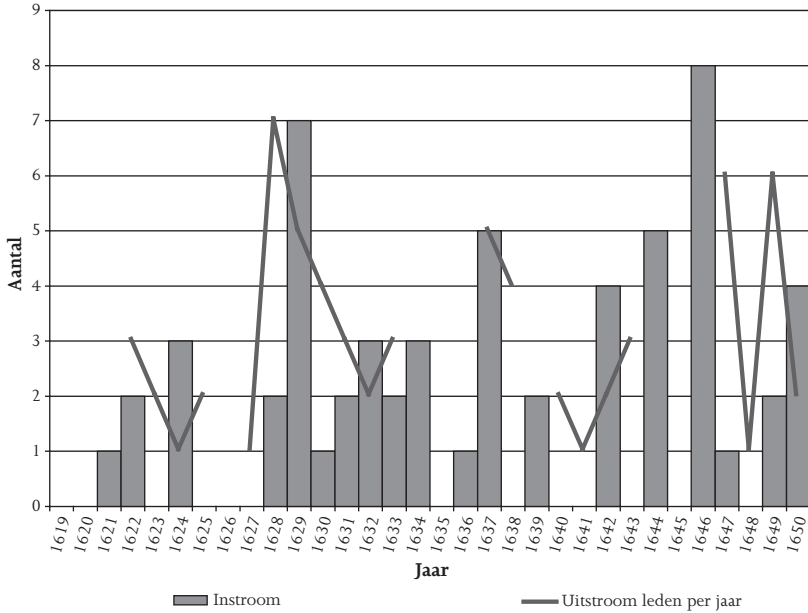

Tabel 4: Aantal leden (liefhebbers en cameristen) in enkele Noord-Nederlandse kamers, per jaar tussen 1480 en 1680

jaar	kamer	plaats	aantal leden	zeker	minimaal	opmerking
1494	St. Laurens	Den Haag	31	x		
1515	St. Anna	Sommelsdijk	10	x		
1515	Bloemken Jesse	Middelburg	15		x	
1561	De Witte Ackoleijen	Leiden	24	x		tot 16 april
1561	"	"	19	x		na 16 april
1578	"	"	7	x?		
1588	"	"	9		x	
1590	"	"	19		x	
<1640	St. Hiëronimus	Amersfoort	14	x?		
1640	Bloemken Jesse	Middelburg	11		x	
1649	"	"	10		x	
1650	"	"	10		x	
1651	"	"	9		x	
1654	"	"	7		x	
1656	"	"	7		x	
1657	"	"	5		x	
1658	"	"	8		x	
1662	"	"	13		x	
1669	"	"	12		x	
1680	"	"	11		x	

Bron: Ledenlijst Middelburg; Van Bommel, 447; Statuut Den Haag 1494; Statuut Sommelsdijk 1515; Leiden 1561.

Grafiek 8. Instroom en uitstroom in De Fiolieren van 's-Gravenpolder, 1619-1650

Het moet voor kamers als De Wijngaertrancken en De Fiolieren moeilijk zijn geweest de in- en uitstroom van leden te reguleren. De jaarlijkse instroom verliep nog veel grilliger dan de jaarlijkse ledentallen. Bij De Fiolieren schommelde het aantal nieuwe leden per jaar van 1621 tot 1650 tussen de 0 en 8. Gemiddeld traden zo'n 2 nieuwelingen per jaar toe. Meestal was de jaarlijkse toestroom dus bescheiden. Maar er waren ook uitschieters. In 1629 traden 7 nieuwelingen toe en in 1646 8. Dat was nog niets vergeleken met het aantal nieuwe leden dat het gezelschap van De Wijngaertrancken regelmatig te verwerken kreeg. In de Haarlemse kamer schommelde de jaarlijkse toestroom van 1610 tot 1659 tussen 1 en 24. Het jaarlijkse gemiddelde lag hoger dan 10. Meestal stroomden 1 tot 10 nieuwelingen toe, maar in elf verschillende jaren zag de kamer het ledental groeien met 10 tot 15 man. In acht verschillende jaren groeide het gezelschap zelfs met meer dan 15 rekruten. De topjaren waren 1616 met 24, 1640 met 21 en 1657 met 22 nieuwelingen.⁸¹

Voor de jaarlijkse uitstroom van leden gold hetzelfde. Binnen De Fiolieren varieerde die tussen 1620 en 1650 van 0 tot 7. Gemiddeld traden 2,7 leden per jaar uit. In 1627 trad geen enkel lid toe en verdween één man. Een jaar later hadden 7 leden afscheid genomen en waren 2 nieuwelingen toegetroeden. Hoewel 5 leden vertrokken daalde zelfs het totale ledental in 1629 niet spectaculair, omdat zich 7 nieuwe leden aandienden. In de jaren 1645, 1647 en 1649 verlieten 6 leden de kamer. Tegelijk waren in 1646 weer 8 nieuwelingen toegetroeden. Ook binnen De Wijngaertrancken veranderde het aantal uittrekkende leden jaarlijks. Tussen 1610 en 1659 varieerde het van 1 tot 29. Gemiddeld traden jaarlijks bijna 13 leden uit.

Tussen 1614 en 1619 steeg de jaarlijkse uitstroom geleidelijk, met een piek van 22 vertrekkende leden in 1620. In precies dezelfde periode steeg evenwel ook de instroom. Na 1620 daalden zowel de jaarlijkse uitstroom als de instroom. In 1624 steeg de uitstroom weer en bleek ook de instroom weer gegroeid te zijn.⁸²

In De Fiolieren en De Wijngaertrancken gingen groei en afname van in- en uitstroom gelijk op. Wanneer het ledental het hoogst was bewogen ook in- en uitstroom het sterkst. Een hoogconjunctuur in het ledenbestand van een dorpskamer in Zeeland of een grootstedelijke kamer in Holland hield dus ook een toenemend verloop onder de leden in. Daarmee werd de druk op de kamers – hoe meer leden, des te lastiger het beheer – nog eens versterkt. Meer beweging in de ledenbestanden leidde immers tot minder continuïteit. De regels ter bevordering van de beslotenheid van het gezelschap voorkwamen niet altijd dat een gezelschap in de praktijk juist een zeer open karakter kreeg. Leden traden in en uit, introducés werden ontvangen en aspirant-leden konden een tijdlang meedoen.

In elke kamer waren exogene en endogene factoren van invloed op de groei of de afname van het ledental. Toevallige factoren hadden grote invloed op de ontwikkelingen. Kamers waren immers afhankelijk van ieders persoonlijke beslissing om lid te worden en te blijven. Toch was de grilligheid van de ledenbestanden ongetwijfeld niet alleen afhankelijk van persoonlijke wensen van leden. De jaarlijkse fluctuaties in toe- en uitstroom en de sterke conjunctuurbeweging in ledentallen worden onvoldoende verklaard uit ontwikkelingen in individuele kamers en dus ook de beslissingen van individuele leden. Het lijkt erop dat de drang om lid te worden sterker werd in tijden van conflict en minder werd in tijden van rust. Dat betekent dat ook collectieve prikkels een rol spelen in de beslissing om tot een kamer toe te treden. Het feit dat tijdens grote maatschappelijke conflicten meer kamers werden gesticht wijst op het bestaan van zulke collectieve factoren. Blijkbaar leidden zulke conflicten tot een groeiende belangstelling voor het rederijkersleven. Die belangstelling vertaalde zich in de stichting van rederijderskamers waar ze nog niet bestonden. In plaatsen waar reeds een kamer bestond kon die belangstelling zich vertalen in de stichting van nog een kamer of in de groei van het ledenbestand van een gevestigd gezelschap.

Bij De Wijngaertrancken is de onderlinge dynamiek van kamerleven en samenleving goed te volgen.⁸³ De hoogconjunctuur in ledentallen van 1614 tot 1620, in 1624 en na 1634 viel steeds samen met verwikkelingen binnenskamers, verhevigde activiteit in het kamernetwerk en maatschappelijke conflicten. Tussen 1613 en 1629 namen de activiteiten in het hele kamernetwerk sterk toe. Die verhoogde dynamiek viel samen met de Bestandstwisten en met een hevig debat in de rederijkerswereld over de organisatie van het kamerleven. In Haarlem zelf liepen de Bestandstwisten hoog op. Na het overlijden van de geliefde predikant Johannes Bogaert in 1615 ontstond een conflict tussen de contraremonstrante kerkenraad en het remonstrantsgezinde stadsbestuur over zijn opvolger. De ruzie liep zo hoog op dat het in 1616 tot een scheuring in de Haarlemse gereformeerde kerk kwam. De controverses stimuleerden het publieke debat in de stad, wat blijkt uit het grote aantal pamfletten dat het licht zag. De sterke toename van het ledental van De Wijngaertrancken in deze periode was mogelijk een gevolg van de behoefte van Haarlemmers deel te nemen aan dat debat.⁸⁴

De Nederlandse Republiek wordt nogal eens gezien als harmonieus, maar de vroegmoderne Nederlandse samenleving was rijk aan conflictpotentieel wat regelmatig tot hevige en zelfs gewelddadige controverses leidde.⁸⁵ De onderdrukking van de remonstrantse beweging met de wijziging van stadsbestuur, schutterij en kerkenraad door Maurits in 1618 versterkte de maatschappelijke tegenstellingen. Maar ook het alledaagse stedelijke bestuur riep tegenkrachten op. Zo sloeg de schutterij in 1624 tijdens de zogenaamde Boterkrijg een opstand neer tegen een verhoging van de boteraccijns. Na 1618 bleven bovendien vooral godsdienstige tegenstellingen de Haarlemmers bezighouden. Net als in Amsterdam waren aan het eind van de jaren 1620 de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten nog lang niet verdwenen. Zo getuigde in januari 1629 de zilversmid en oud-rederijker Dirk Dirksz Wulp dat hij in de Doelen van de Oude Schuts 'op het prijs-mael van de hantbooch' de vaandrig Willem van de Camere had horen zeggen dat 'alle Arminianen schelmen waren'.⁸⁶

De druk van de overheid op de kanalen voor publieke opinievorming groeide na de contraremonstrantse wetsverzetten van 1618. In 1625 werd de libertijnse schilder Johannes Torrentius opgepakt en in een geruchtmakend ketterproces veroordeeld. Hij was in 1624 door het Hof van Holland als staatsgevaarlijk aangemerkt; het vermoeden ging dat hij Rozenkruiser was. De extravagante schilder had veel connecties in de wereld van religieuze dissidenten in Haarlem, Amsterdam en elders in Holland. Hij veroorzaakte in verschillende Hollandse steden onrust door als een zeventiende-eeuwse Socrates op straat, in huizen en herbergen vrijelijk over de godsdienst te discussiëren. In 1630 werd hij op voorspraak van de Engelse koning vrijgelaten en vertrok hij naar Londen.⁸⁷

In 1629 werd De Wijngaertrancken slachtoffer van Haarlemse censuurpolitiek. Volgens de burgemeesters was er op de kamer een zeer 'schandaleus' nieuwaarsgedicht voorgedragen. Ze droegen de prins op het blazen van de kamer binnen te halen en legden haar een vergaderverbod van twee jaar op. De kamer week daarop uit naar het nabijgelegen Overveen, maar in 1631 verboden de burgemeesters ook daar de bijeenkomsten. Het verbod op de kamerbijeenkomsten in 1629 en in 1631 zou een reactie kunnen zijn van de regering op de opleving van het maatschappelijke debat over de relatie tussen godsdienst, vrijheid van meningsvorming en politiek in deze jaren.⁸⁸

De ledentallen van De Wijngaertrancken werden beïnvloed door de ontwikkelingen. De piek rond 1619 was het directe gevolg van de Bestandstwisten. De scherpe daling vanaf 1619 weerspiegelde het einde van de twisten. Rond de Boterkrijg van 1624 stegen de ledentallen korte tijd scherp, dus wellicht stimuleerde ook dit lokale conflict de groei van het aantal leden. In 1638 nam het ledental opnieuw sterk toe, daarna daalde het snel weer om vanaf 1648 opnieuw te stijgen. De groei na 1638 viel samen met een toename van activiteiten in het kamernetwerk. Het opleven van remonstrantse activiteiten in Haarlem en de rest van Holland kan de groei van het ledenbestand beïnvloed hebben.⁸⁹

Introductie en intrede

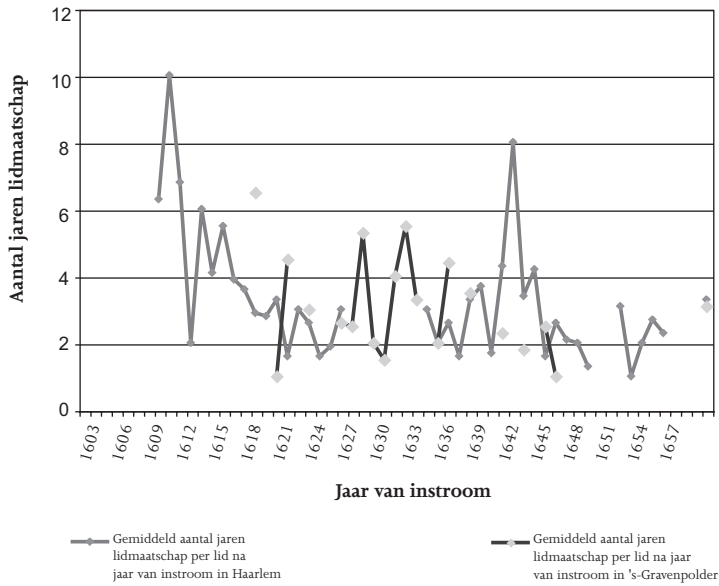
Wie eenmaal geïnteresseerd was in deelname aan het rederijkersleven kon zich aanmelden bij de kamer of een van haar leden aanspreken. In de regel meldden nieuwe leden zich bij een kamer, waarna het bestuur de taak had ze verder te introduceren. Na een ballotage door bestuur en leden kon men als lid aangenomen worden, al was daar soms ook de goedkeuring van de overheid nog voor nodig. In sommige Hollandse kamers moest een aspirant-broeder drie zondagen achtereen de rederijkersbijeenkomsten bijwonen, zodat de rederijkers hun nieuwe broeder 'ommegeens en wezenshalven'⁹⁰ konden beproeven. Hij moest namelijk een heer in de omgang zijn, van goede naam en faam, iemand die zich rustig kon gedragen en met eervolle mensen omging. Andere harde toetredingscriteria werden niet gehanteerd. Nergens was voorgeschreven dat men burger, poorter of buur moest zijn om toegelaten te kunnen worden. Men behoefde zelfs geen vaste ingezetene te zijn.⁹¹

De meeste kamers kenden wellicht een introductieperiode. In elk geval moesten de broeders in de gelegenheid gesteld worden de aspirant-rederijker te toetsen om na te gaan of hij een bijdrage kon leveren aan het rederijkersleven. In 1515 besloot men bijvoorbeeld in Middelburg dat men zoveel leden 'nut ende oirboir ter rethorycken' mocht aannemen als men wilde. Zulke retorische toegangseisen bleven algemeen geformuleerd. Nergens legde men specifieke lidmaatschapskwaliteiten vast. Meestal werd een nieuw lid met algemene stemmen of met meerderheid van stemmen aangenomen. De Haarlemse kamer De Pellicaen schreef voor dat een aspirant-lid na zijn introductieperiode de knecht bij de leden moest laten rondvragen of ze hem wilden toelaten. Ieder lid had ter vergadering een stem daarin. In Sommelsdijk deed de prins rondvraag en besliste men met meerderheid van stemmen over toelating van de geïnteresseerde plaatsgenoot.⁹²

De gebruiken rond het aannemen van nieuwe broeders waren eenvoudig. Sommige kamers waren verplicht nieuwe broeders voor te stellen aan het stadsbestuur. Wanneer hij aan alle randvoorwaarden had voldaan kon een nieuwe broeder zijn intreegelden betalen. Die gelden vloeiden in de kas van de kamer en soms was een klein deel bedoeld als vergoeding voor het werk dat de knecht tijdens de proeftijd had gedaan.⁹³ Nieuwe leden moesten hun instemming bevestigen met de reglementen. In Sommelsdijk werden die luidop aan hen voorgelezen, iets wat vermoedelijk ook elders werd gedaan. Sommige reglementen zijn in rijm opgesteld, wat het aannemelijk maakt dat ze door de leden moesten worden gememoriseerd. Nieuwe broeders zwoeren een eed waarin ze beloofden zich naar eer en geweten in te zetten voor de kamer en zich te houden aan de gemaakte afspraken. In De Pellicaen van Haarlem verwachtte men in het reglement van voor 1689 dat steeds twee nieuw aangenomen broeders, zes weken nadat de laatste van hen was ingetreden, de kamer 'eens eerlijck [zouden] tracteeren'.⁹⁴

Zeeuwse rederijkers moesten bovendien een speciale tabbaard in kamerkleuren aanschaffen. In Holland en Zeeland droeg men het kamerdevies op de kleding gestikt. De Goudse kamer verplichtte leden ook tot het dragen van de gildenpenning als teken van lidmaatschap. Gezien de overlevering van Zeeuwse gildenpenningen, Haarlemse schildjes en afbeeldingen waarop rederijkers met

Grafiek 9. Gemiddeld aantal jaren lidmaatschap per lid per lichting na instroom in De Wijngaertrancken en De Fiolieren, 1603-1660

gildenpenning zijn afgebeeld zal dat ook elders gebruikelijk zijn geweest. Met de ballotage, het voorlezen van de kamerregels, de eedaflegging en het verwerven van een gildenkleed sloten rederijderskamers aan bij de dagelijkse gang van zaken in allerlei soorten corporaties. Deze gebruiken versterkten de corporatieve identiteit en gaven de kamers een publiek gezicht.⁹⁵

Rederijdersjaren

Bij het grote verloop onder de leden had een kamer belang bij een vaste kern van leden om de continuïteit te garanderen. Het merendeel van de rederijders bleef maar kort lid; een kleine groep rederijders verbond zich echter voor langere tijd aan een kamer. Gemiddeld bleven nieuwelingen na hun intrede in 's-Gravenpolder tussen 1619 en 1650 3,1 jaar en in Haarlem tussen 1610 en 1657 3,3 jaar aan. De variatie was echter groot. Bovendien verschilde de gemiddelde duur van het lidmaatschap sterk per jaarlijkse lichting. De leden van de lichten die tussen 1609 en 1616 toetraden bleven gemiddeld langer aan dan leden van latere lichten. Leden die in de jaren van hoogconjunctuur lid werden bleven gemiddeld langer aan dan leden die in andere jaren toetraden. Ook in 's-Gravenpolder wisselde het gemiddelde per lichting sterk. De toename van de gemiddelde duur van lidmaatschappen in jaren van hoogconjunctuur versterkt het vermoeden dat actuele omstandigheden een belangrijke prikkel gaven aan de motivatie om rederijker te worden en te blijven.

In 1629 trad Pauwels Adriaensse Steyn toe tot De Fiolieren van 's-Gravenpolder. Tussen 1629 en 1650 was hij – met een korte onderbreking – in totaal zestien jaar lang lid. Hij was een uitzondering. Bijna even ongebruikelijk waren de jaren die Cornelis Dominekusse in de kamer doorbracht. Hij trad in 1633 toe en was tot 1646 – eveneens met een onderbreking – negen jaar lid. Gebruikelijker was de rederijkersloopbaan van Jan Cornelissen Knuyt die twee jaar lid bleef en van Cornelis Pietersen van den Velde, die het na één jaar voor gezien hield. Slechts 4 van de 81 mannen die tussen 1619 en 1650 lid werden bleven tussen de tien en vijftien jaar lid. Iets vaker kwam het voor dat iemand tussen de vijf en negen jaar lid was. Een meerderheid van 71 mannen hield het lidmaatschap na één tot vier jaar voor gezien. Van hen bleven slechts 25 één jaar lid en 18 bleven twee jaar aan. Een kerngroep van 17 mannen die tussen de vijf en zestien jaar actief bleven zorgde in 's-Gravenpolder voor continuïteit in een snel vlottend ledenbestand.

De kamer van het Hollandse dorp De Lier was vergelijkbaar met die van 's-Gravenpolder. Het gezelschap had in 1603 minstens 8 leden, in 1604 6 en in 1606 9. In 1604 waren 2 leden op dramatische wijze van de ledenlijsten verdwenen. Bij de feestelijke terugkomst van deelname aan een festival in Schiedam stak Simon Arentsz Bondt de keizer van de kamer, Willem Cornelisz Cocq, met een mes dood. De doodslag bracht de kamer in een langdurig conflict met het Hof van Holland en de plaatselijke kerkenraad. Vijf van de 8 leden uit 1603 waren in 1604 verdwenen. Pieter Vrankensz Burgersdijck was bankroet gegaan en verhuisd. Gerrit Jansz Romenburg, bode van De Lier, was in 1604 tijdelijk uitgetreden. In dat jaar traden 3 nieuwe leden toe: de twintigjarige landarbeider en zoon van de vermoorde keizer Cornelis Willemsz Cocq, de schipper Jan Claesz en Pieter Maertensz, armmeester. De 2 laatsten waren in 1606 alweer uitgetreden. Vijf nieuwe leden traden in 1605 of 1606 toe. De metselaar Elias Willemsz, de eenentwintigjarige schoutsknecht Adriaan Cornelisz en de vijfentwintigjarige timmerman Willem Cornelisz Rodenburch. Gerrit Jansz Romenburg keerde terug en werd keizer in 1606. Zijn dertienjarige zoon Adriaen Gerritsz werd ook actief. In De Lier wisselde het ledenbestand geregeld, en ook hier zorgde een kleine groep voor continuïteit. De landarbeider Cornelis Joosten was minstens tien jaar lid en de strodekker Jochum Adriaensz en Cornelis Willemsz Buys bleven minstens vier jaar aan.⁹⁶

Louris Jansz was tussen 1559 en 1580 lid van De Wijngaertrancken in Haarlem. Mogelijk was zijn rederijkerscarrière al rond 1549 begonnen. In dat jaar organiseerde de drapenier Louris Jansz de intrede van Philips II in Haarlem. Het is bovendien mogelijk dat hij ook na 1580 nog lid van De Wijngaertrancken was. Gezien zijn jarenlange staat van dienst was Louris Jansz geen modale rederijker. Bovendien was hij een leidend en vooraanstaand figuur in het Haarlemse culturele leven. Dat gold ook voor de ex-priester en humanist Simon Gorisz van Dijck, die tussen 1593 en 1609 lid was van De Pellicaen. Hij bleef minstens zeventien jaar als rederijker actief. De Franse-schoolmeester, publicist en uitgever Jacques van der Schuere was evenmin een modale rederijker. Hij was geboren als zoon van doopsgezinde immigranten uit het Vlaamse textielcentrum Menen en was tussen 1598 en 1620 lid van De Witte Angieren. Hij was meer dan 23 jaar lang actief rederijker. 's-Gravenpolder kende zulke figuren niet, maar ook in de groei-

stad Haarlem waren ze uitzonderlijk. Van de 411 personen die tussen 1609 en 1659 lid werden van De Wijngaertrancken was alleen Nicolaes Wolewijnsz twintig jaar lang rederijker. Hij werd in die jaren zowel actief in De Witte Angieren als in De Wijngaertrancken.⁹⁷

De Wijngaertrancken beschikte over een grote groep trouwe leden; 96 man bleef tussen de vijf en de twintig jaar lid. Het merendeel van hen – een behoorlijk aantal van 69 man – bleef net als Pieter Pietersz Savary, de Latijnse schoolmeester Govert van der Eembd, de arts Jonas van Gherwen en de chirurgijn Jan van Berckel zes tot zeven jaren lid. Een selecte groep van 20 man bleef tien tot veertien jaar aan. De schilder Frans Hals was tien jaar lid, net als de droogscheerder Laurens Arendsz Lepel. De rijke brouwer Johan Claasz Loo was elf jaar lid, net als de stadsbode Reinier Jansz. De spoelmaker Matthijs Jansz van der Star bleef twaalf jaar aan en Joost Havens veertien jaar. Langer dan vijftien jaar hield slechts een kopgroep van 6 man het vol. Steven Teunisz van der Lust was negentien jaar lid en de kapitein ter zee Abraham Jansz Prins zeventien jaar. Hoewel ook De Wijngaertrancken een zeer vlottend ledenbestand had, beschikte de kamer over een behoorlijk grote kerngroep van getrouwe leden, die de continuïteit konden garanderen.⁹⁸

Tabel 5: Duur van het lidmaatschap in 's-Gravenpolder, Haarlem en Middelburg. Aantal personen, absoluut en procentueel, per categorie

aantal jaren	personen Haarlem LBA		personen Haarlem TMB		personen 's-Gravenpolder		personen Middelburg	
	N=411	100%	N=43	100%	N=81	100%	N=108	100%
1-4	315	77%	20	46%	63	78%	79	73%
5-9	69	17%	2	5%	13	16%	11	10%
10-14	20	5%	16	37%	2	2%	10	9%
15-19	6	1%	3	2%	3	4%	4	4%
20-24	1	0%	2	5%	0	0%	3	3%
25-29	-	-	-	-	-	-	-	-

Bron: Ledenbestanden van De Wijngaertrancken (LBA, 1609-1650) en De Pellicaen (TMB, 1593-1609) van Haarlem, De Fiolieren (1619-1648) van 's-Gravenpolder en Het Bloemken Jesse van Middelburg (1580-1680).

Bij de 43 bekende leden van De Pellicaen zag het er tussen 1593 en 1610 anders uit. Van deze kamer bestaan alleen jaarlijkse ledenlijsten van de jaren 1600, 1606 en 1609. Tussen 1600 en 1606 kreeg De Pellicaen minstens 11 nieuwe leden en in 1607 werden nog eens 4 nieuwe leden genoemd. In 1600 had De Pellicaen 21; 17 van hen waren ook in 1609 nog lid. In 1606 had de kamer 20 en in 1609 22 leden. De meesten van hen waren ook in 1600 en 1606 lid. Voor 1619 traden weer 10 nieuwe leden tot De Pellicaen toe.⁹⁹

Het ledental van De Wijngaertrancken bleef van 1603 tot 1609 op een vergelijkbaar niveau, tussen 19 en 26, maar het verloop was veel groter dan onder de Pellicanisten. Slechts 6 van de 25 leden uit 1603 waren in 1609 nog lid. Slechts

4 van de 26 leden uit 1605 waren in 1610 nog lid. Bij een bestuurscrisis in 1618 telde De Pellicaen 11 stemhebbende leden, zodat het lijkt dat het ledenbestand van deze kamer tussen 1600 en 1619 een grotere stabiliteit en continuïteit vertoonde dan dat van De Wijngaertrancken. Blijkbaar kende De Pellicaen anders dan De Wijngaertrancken een vast aantal leden en voerde de kamer een restrictief toelatingsbeleid. De Pellicaen had daardoor een intiemer karakter dan kamers als De Wijngaertrancken en De Fiolieren. Bleven de meeste leden van de Wijngaertrancken hun organisatie tussen de één en vier jaar trouw, veel Pellicanisten hielden het begin zeventiende eeuw pas na een jaar of tien voor gezien.¹⁰⁰

Tabel 6: Aantal schuttersjaren per schutter in de Haarlemse Oude en Nieuwe Schuts vanaf het begin- of inkomstjaar (in periodes van drie jaar)

beginjaar	aantal periodes	1	2	3	4	5	6	7	8+
	Aantal schutters N=								
1594	604	324	66	39	56	37	30	32	20
	100%	53%	11%	6%	9%	6%	5%	5%	3%
1596	295	111	54	54	24	20	20	2	10
	100%	38%	18%	18%	8%	7%	7%	1%	3%
1612/3	577	258	154	37	62	18	10	8	30
	100%	45%	27%	6%	11%	3%	2%	1%	5%

Bron: SAKH, Archief Schutterij Haarlem na 1580; inv.nr. 29.1. Register 1594-1610; inv.nr. 30. Register Kloveniersdoelen 1612-1620; inv.nr. 31. Register van St.Jorisdoelen 1613-1652.

Het beperkte verloop in de ledenbestanden van De Pellicaen vertoont overeenkomsten met Haarlemse broederschappen die na de Reformatie selecte gezelligheidsverenigingen waren geworden. Het Heilig Kerstmisgilde, het Jacobsgilde en het Schonenvaardersgilde hadden alle een vast aantal stoelen, die toebehoorden aan leden die veelal tot hun overlijden lid bleven. Die stoelen gingen vaak over van generatie op generatie. In het Kerstmisgilde was het lidmaatschap eigendom, het kon slechts door de erfenis of koop van een stoel verworven worden. De Haarlemse broederschappen waarvan de leden onderling sterk verwant waren hadden het intieme van gezelschappen van sociaal gelijken. Het zou kunnen dat ook De Pellicaen een vast aantal stoelen had. In 1600 en 1609 schonken alle cameristen en beminders een nieuwe stoel aan de kamer met daarop hun wapen en zinspreuk. Een groot aantal van hen schonk de kamer tweemaal een stoel. Zij waren dus minstens negen jaar lid. Toch bleven zij niet aan tot hun overlijden en was lidmaatschap niet erfelijk.¹⁰¹

Het verloop bij De Wijngaertrancken vertoont weer meer overeenkomsten met de twee Haarlemse schutterijen. Na de reorganisatie van 1583 waren dat wijksgewijs georganiseerde exercitieorganisaties met politionele taken. Veel Haarlemse burgers dienden één of meer perioden in een korporaalschap. De

schutterijen kenden net als De Wijngaertrancken geen vaste ledentallen. Met de groei van de stad groeiden tussen 1583 en 1650 ook de aantallen schutters. Tussen 1596 en 1616 verdubbelde het aantal schutters dat jaarlijks dienst deed van 581 naar iets meer dan 1000, evenredig verdeeld over de twee schutterijen. Vanaf 1621 zijn alleen de cijfers van de Oude Schuts bekend. Die groeide tussen 1616 en 1645 van 558 naar 870 schutters. Het totaal aantal schutters zal toen zijn gegroeid van 1.053 naar 1.600 à 1.700 man op een bevolking van 38.000. Ruim eenderde van de rekruten uit 1596 was bij aanvang van de tweede periode in 1600 alweer uitgetreden en nog eens bijna twintig procent was na twee perioden van drie jaar uitgediend. Zeker de helft van de Haarlemse schutters diende niet langer dan zes jaar. Het ledenverloop maakt De Wijngaertrancken beter vergelijkbaar met de twee schutterijen dan met de drie broederschappen.

De leden die langer lid bleven zorgden ervoor dat de organisatiecultuur, de kennis en de tradities behouden bleven en werden overgedragen op nieuwe generaties. Wie slechts enkele jaren meedraaide profiteerde veelal meer van de organisatie dan hij eraan bijdroeg. De schutterijen vervulden voor een belangrijk deel van hun leden alleen de rol van exercitievereniging. Haarlemse mannen werden enkele jaren getraind in het hanteren van de wapens en het optreden in een semi-militaire structuur. Een flink deel verliet na enkele jaren training de schutterij, een kleiner deel bleef ook daarna nog enkele perioden actief. Mogelijk ging het ook zo in De Wijngaertrancken en De Fiolieren. Mannen stroomden in, namen één of meerdere jaren deel aan de oefeningen en verlieten daarna het gezelschap weer.

Hoewel De Pellicaen een gesloten karakter had, wisselde in de dertien jaar tussen 1606 en 1619 ook daar ongeveer de helft van de leden. Jacob Jansz Fruijtier kwam in 1606 voor als lid en was dat na 1619 niet meer, hij overleed in 1628. De droogscheerder Borrit Pietersz Doorn was in 1606 lid en in 1619 niet meer, hij overleed in 1625. In dat jaar overleed ook de organist Philips Jansz van Velsen. Hij was in 1606 Pellicanist, maar in 1619 niet meer.¹⁰² De Wijngaertrancken, De Witte Angieren en De Pellicaen behoorden tussen 1596 en 1619 tot de belangrijkste kamers van Holland. De Pellicaen verenigde net als de beide andere Haarlemse kamers een belangrijk deel van de culturele elite van de stad. Ondanks het exclusieve karakter was De Pellicaen een heel ander gezelschap dan de andere Haarlemse broederschappen. De Pellicaen was een literair gezelschap dat actief deelnam aan prijsvragen binnen en buiten de Republiek en volop deel uitmaakte van culturele netwerken.

De zeventiende eeuw kende twee soorten rederijderskamers. Aan de ene kant waren er De Wijngaertrancken, Missus Scholieren, De Fiolieren en de Lierse kamer met hun sterk vlottende ledenbestanden. Aan de andere kant stonden gezelschappen als De Pellicaen, met een compacter, stabielere en beslotener karakter. Het is niet duidelijk wat voor gezelschap het Middelburgse Bloemken Jesse was. Maar ook daar zorgden leden door de duur van hun lidmaatschap voor de nodige continuïteit. Isaäk de Visscher was maar liefst 24 jaar lid, de bakker Hendrik van Cannenburgh 23 jaar en Gilles Peyn meer dan dertien jaar. De handelaar Adriaan van Bullestrate bleef minstens vijftien jaar lid, schoolmeester Johannes de Swaef vijf, notaris Cornelis Quirijsen Boij zes, glazenmaker Jeronimus Rooselaer vijf en uitgever, publicist en musicus Remigius Schrijver bleef negen jaar lid.¹⁰³

Kosten van lidmaatschap

Rond 1550 was het nominale zomerdagloon van een timmerman of metselaar in Holland 7 à 8 stuivers en in de regio Haarlem 9 à 10. Rond 1580 verdiende een Hollandse ambachtsmeester ongeveer 12 stuivers per dag en rond 1650 was dat opgelopen tot 28 stuivers. De Hollandse lonen lagen wat hoger dan die in de omliggende noordelijke gewesten.¹⁰⁴ In 1530 moest een Veerse ambachtsman ongeveer een half dagloon inleveren voor het geld dat hij moest inleggen wanneer hij lid werd van Missus Scholieren. Een lidmaatschap van een jaar kostte hem aan inkomstgeld, jaargeld en doodschuld (het bedrag dat betaald moest worden bij uittreden of overlijden) minstens 12 stuivers of ongeveer twee daglonen. Tijdens dat lidmaatschap trad hij zeker eenmaal op als colfmeester. De colfmeester was als gastheer verplicht een bedrag van 3 stuivers per bezoeker neer te tellen wat bij tien bezoekers opliep tot 30 stuivers per colve. Alle kosten die de kamer maakte werden bovendien hoofdelijk omgeslagen over de leden. Een Veerse rederijker was vermoedelijk meer dan 50 stuivers kwijt aan een lidmaatschap van een jaar, wat rond 1530 neerkwam op ongeveer acht daglonen, wat een behoorlijke uitgave aan vrijetijdsbesteding was. Door hoge intregelden en doodschulden maakten kamers het aantrekkelijk om langer lid te blijven.

Tabel 7: Minimumkosten van één jaar lidmaatschap uitgedrukt in stuivers bij benadering

Statuut	Camerist		Beminder	
	Bij overlijden	Bij uittreden	Bij overlijden	Bij uittreden
Middelburg 1484	22	12		
Reimerswaal 1484	26	16	[10]	0
Den Haag 1494	8	13		
Amersfoort 1501	40?	-		
Haarlem 1503	6,5	-		
Kapelle 1508	34	-	1	-
Haarlem 1511	6	-		
Middelburg 1515	108	-	102	-
Veere 1530	12	-	9	-
Noordwijk voor 1581	14,5	-	10,5	-
Haarlem voor 1581	9	-		
Den Haag 1562				
Goes 1563	16	244		
Leiden 1578	30	-		
Brouwershaven 1594	62	-	12	-
Kapelle 1595	95	-	65	-
's-Gravenpolder 1596	26	20		
Haarlem ongedat.	20	-	20	-

Haarlem 1602	30	-	54	-
Gouda 1607	20	-	26	-
Veere 1608	48	63		
Leiden 1616	30	-	30	-
Voorschoten 1639	20	-	5	-
Haarlem voor 1689	100?	-		

Gebaseerd op inkomstgelden, doodschulden (bij overlijden en bij vrijwillig uittreden), jaargelden en colvegelden (voor minimaal één week).

Bij de reorganisatie van 1608 werden de kosten van een kamerlidmaatschap van Missus Scholieren aangepast. Het intredegeld steeg van 3 stuivers naar 33 stuivers, het vaste jaargeld werd afgeschaft, en de doodschuld werd vastgesteld op 15 stuivers bij overlijden en 30 stuivers bij uittreden. Wanneer hij niet kwam te overlijden kostte een lidmaatschap van een jaar een Veerse ambachtsman in 1608 63 stuivers met daarboven nog de jaarlijkse hoofdelijke omslag, de gelagkosten en mogelijke boetes. Bij een inkomen van ongeveer 12 stuivers per dag en een lidmaatschap van een jaar was een gewone Veerse ambachtsman vanaf 1608 gemakkelijk meer dan vijf daglonen kwijt aan de vaste lasten.¹⁰⁵

Een stijging van de nominale lidmaatschapsgelden leidde niet tot een verhoging van de reële lasten. Prijsstijgingen, wellicht bedoeld als inflatiecorrectie, deden zich ook in dorpen voor. De vaste lasten (bodegeld en doodschuld) van een jaar lidmaatschap werden in 1508 voor een rederijker in Kapelle vastgesteld op 34 stuivers, daarboven moest hij een hoofdelijke omslag betalen en een door de kamer vast te stellen intredesom. Bij de reorganisatie van 1595 verhoogde men de vaste lasten (intredegeld, bodegeld en doodschuld) tot 65 stuivers bij uittreden of 95 bij overlijden. Een lidmaatschap van een jaar kostte een rederijker in Kapelle rond 1508 ongeveer 50 stuivers, in 1595 was dat bedrag verdubbeld. De inkomsten van deze kamer hielden meer dan in Veere gelijke tred met de lonen en prijzen.¹⁰⁶

Sommige kamers vroegen relatief hoge bedragen van hun leden. De Kapelse kamer vroeg in 1508 een vast bedrag dat bijna driemaal hoger lag dan wat de Veerse kamer in 1530 van zijn leden vroeg. De kamer van Middelburg verhoogde in 1515 de lidmaatschapsgelden drastisch. Kostte een jaar lidmaatschap in 1484 nog maximaal 22 stuivers, in 1515 was dat gestegen tot 108 stuivers voor broeders die een tabbaard van de stad kregen en 102 stuivers voor gewone broeders (die daarnaast wel zelf hun tabbaard in de kleuren van de stad moesten aanschaffen). De Middelburgse kamer kreeg in 1515 zware en kostbare verplichtingen aan de stad, wat misschien de hoogte van de vaste lidmaatschapsgelden verklaart. Een Middelburgse ambachtsman was daardoor in 1515 meer dan tienmaal zoveel kwijt aan vaste lasten van een kamerlidmaatschap van een jaar als een ambachtsman in Sommelsdijk. Die telde ongeveer een dagloon neer, terwijl de Middelburger ongeveer vijftien daglonen kwijt was. De meeste kamers rekruteerden door de kosten die het lidmaatschap met zich meebracht zeker niet uit de armere kringen. Gezien de hoogte van de bijdragen rekruteerde Het Bloemken Jesse echter bewust onder de meer bemiddelden. Die waren in een middelgrote handelsstad als Middelburg natuurlijk ruimer voorhanden dan in een klein en landelijk dorp als Sommelsdijk.¹⁰⁷

In de meeste Hollandse plaatsen schommelde het vaste bedrag voor het lidmaatschap na 1580 tussen de 20 en de 30 stuivers, twee à drie daglonen voor een geschoolde arbeider. In Zeeland lag dit bedrag tussen de 50 en de 70 stuivers of vier à vijf daglonen. Ook voor 1580 vroegen Zeeuwse kamers hogere vaste bedragen voor een jaar lidmaatschap dan Hollandse kamers als het Haagse Met Genuchten, de Noordwijkse kamer en de Haarlemse kamers, die tussen de 6 en de 15 stuivers vroegen tegen 10 tot 30 in Zeeuwse kamers. Daardoor was het rederijersleven in Zeeland wellicht exclusiever dan in Holland, wat natuurlijk zijn weerslag had op de rekruteringsbasis van de kamers.¹⁰⁸

De meeste kamers sloegen na het opstellen van de jaarrekening of de kwartaalrekening de kosten over de leden om. Het bedrag van de aanslag was natuurlijk hoger wanneer kamers geen vaste jaargelden kenden. Voor rederijers die langer dan een jaar lid waren vormden die jaarlijkse aanslag, de kosten van de wekelijkse colve of van hun beurt als colfmeesters met de kosten van misen, jaarfeesten en boetes de financiële last van het rederijersleven. Hoe actiever leden waren, des te minder boetes ze moesten betalen en des te goedkoper het kamerlidmaatschap voor hen uitviel. Naast intredegeld en doodschuld kostte een lidmaatschap per jaar al snel zo'n 10 tot 25 stuivers of een tot drie daglonen van een geschoolde ambachtsman aan drank en gezamenlijke kosten. De kamer van Noordwijk rekende rond 1550 een oortje of een duit per colve (rond de 6 stuivers per jaar) alleen voor verwarming en verlichting.¹⁰⁹

Sommige kamers bevoordeelden cameristen boven liefhebbers, terwijl andere juist minder financiële bijdragen van liefhebbers vroegen en meer van cameristen. De grootste kostenposten voor rederijers waren intredegeld en doodschulden. Veel kamers hanteerden hoge bedragen voor rederijers die vrijwillig uittraden en lagere bedragen bij overlijden. De Goese Nardusbloem spande de kroon toen zij in 1563 het geld voor uitreden op 240 stuivers stelde tegen 12 stuivers als doodschuld. Kamers beloonden door hoge bedragen voor uitreden en lagere doodschulden leden die tot hun overlijden lid bleven. Ze maakten het onaantrekkelijk slechts een of enkele jaren lid te zijn. Voor wie eenmaal lid was lagen de belangrijkste kosten niet in de drankgelden voor de wekelijkse bijeenkomsten. Ze lagen vooral in de kosten van prijzen, kamerhuur, publieke optredens, gildenpenningen en de aanschaf van een speciale tabbaard. De hulp van lokale besturen kon de financiële lasten van het kamerleven aanzienlijk verlichten.¹¹⁰

Hoewel de kosten van een kamerlidmaatschap voor een doorsnee-ambachtsman relatief hoog waren, lijkt het toch niet dat kamers door hun lidmaatschapsgelden aan een gerichte ledenpolitiek deden. Het Middelburgse Bloemken Jesse was na 1515 vermoedelijk een uitzondering. In de praktijk waren de kosten van rederijersleven en kamerlidmaatschap voor ongeschoolden en armlastigen niet weggelegd en voor eenvoudige ambachtslieden vormden ze een kostbare investering. Veel families konden alleen al de kosten van lager onderwijs, in de eerste helft van de zestiende eeuw tussen de 15 en de 25 stuivers per jaar, niet opbrengen. Een rederijersjaar was duurder. Dat was zeker het geval wanneer overheids-subsidie aan de kamers werd ingekrompen of zelfs geheel wegviel en de kamers alle lasten over hun leden moesten omslaan. Voor leden uit de minder bedeelde

groepen was het kamerlidmaatschap een luxe besteding van hun schaarse middelen en tijd. Voor leden uit de betere middengroepen en bemiddelde kringen waren de lasten echter te verwaarlozen.¹¹¹

Besluit

Rederijkerskamers maakten deel uit van de corporatieve samenleving. Ze hadden een relatief open en democratisch karakter. Ze waren in verschillende opzichten afhankelijk van de lokale overheid, maar in de praktijk beschikten ze meestal over interne autonomie. Zeker na de afschaffing van de publieke devotie vergde de oprichting van een kamer weinig collectieve geldelijke en organisatorische investeringen. Wel vergde een kamerlidmaatschap een behoorlijke investering in tijd en geld van de individuele broeders. Kamers stimuleerden met intredegelden en hoge doodschulden broeders om zolang mogelijk lid te blijven. Ze sloten zich af voor de laagste groepen in de samenleving. Ook door ballotages, gedragscodes en de kamercultuur belemmerden kamers bewust en onbewust de toegang tot bepaalde kringen.

Ledengroei veroorzaakte organisatorische problemen binnen een rederijkersgezelschap. De gewenste intimiteit en beslotenheid kwamen door een toestroom van nieuwe leden in gevaar. Bovendien bleven de meeste leden slechts een, twee of drie jaar lid. Door een gebrek aan cohesie als gevolg daarvan nam het conflict-potentieel in tijden van hoogconjunctuur toe. Dat werd nog versterkt doordat groeiende ledenbestanden veelal samenvielen met controverses in de maatschappij. Het engagement met de organisatie werd bevorderd door de vaste kern van oudgedienden, door democratische besluitvorming en doordat veel leden snel en in relatief grote aantallen zelf deel uitmaakten van het bestuur.

Juist in organisaties met conjunctuurgevoelige en vlottende ledenbestanden en een snelle roulatie van bestuurders waren rituelen, gedragscodes en een gezelligheidsleven onmisbaar voor de interne cohesievorming. De kamerorganisatie gaf stabiliteit en continuïteit en maakte tegelijk vernieuwingen mogelijk: de institutionalisering van de liefhebbers, de opkomst van de factor, de secularisering en de stijging van lidmaatschapsgelden. De democratische besluitvorming en de jaarlijkse roulatie van bestuurders vergemakkelijkte het voor kamers om op maatschappelijke veranderingen in te spelen. Flexibel als ze waren konden veel kamers de ontmanteling van hun devotionele functies en van de publieke feestcultuur moeiteloos overleven. Taai als ze waren leken kamers in de zeventiende eeuw in bijna alles op hun vijftiende-eeuwse voorgangers. Kamers waren dus zeker de traditionele organisaties waarvoor men ze altijd houdt. Maar ze wisten tegelijk een rol te spelen in de introductie en verspreiding van nieuwe culturele vormen, principes en ideeën. In die combinatie van traditie en vernieuwing lag twee eeuwen lang hun culturele kracht.

4. Het menselijk kapitaal: de kamerbroeders

Inleiding

Mensen en instellingen hebben de beschikking over verschillende middelen die hun overleven bevorderen en – als het overleven verzekerd is – het mogelijk maken een plaats te verwerven in de samenleving. Het maatschappelijk kapitaal – het geheel aan vermogens van een persoon, groep of instelling – bestaat niet alleen uit economisch kapitaal, geld en bezittingen. Bourdieu en anderen hebben voorgesteld om ook andere vermogens van mensen als kapitaal te zien. Zo is er ook symbolisch kapitaal in de vorm van titels, reputaties, status en eer. Cultureel kapitaal bestaat uit kennis, opleiding en vaardigheden; politiek kapitaal uit politieke rechten, functies en ambten; en sociaal kapitaal uit verwanten, vrienden en kennissen en lidmaatschappen van organisaties.¹ Hoe meer mensen van deze kapitaaltvormen bezitten, des te sterker hun plaats in de samenleving is en des te hoger zij op de maatschappelijke ladder staan. In de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd vormden familie en sociale verbanden als ambachtsgilden en broederschappen, de parochie of kerkelijke gemeenschap belangrijke garanties voor een verzekerd bestaan. Zij beheerden reputaties, collectieve rechten, financiële middelen en ander bezit, kennis en waarden en normen die iemand een zo solide mogelijke plaats in de wereld konden bieden.²

Mensen in de verstedelijkte Nederlanden hadden veel mogelijkheden om door goed beheer en het grijpen van kansen hun maatschappelijk kapitaal te verbeteren. Een belangrijke weg voor minder welgestelden was het volgen van hoger onderwijs en het bekleden van een kerkelijke of andere religieuze functie. Uit de opkomst van de Hollandse Teding van Berkhouts blijkt bijvoorbeeld dat een familie binnen enkele generaties een maatschappelijke toppositie kon verwerven. Ook rederijderskamers verschaften hun leden vormen van maatschappelijk kapitaal. Maar omgekeerd waren die leden zelf ook het maatschappelijk kapitaal van de rederijderskamers. Door meer collectief menselijk kapitaal samen te brengen ontwikkelden organisaties als rederijderskamers hun maatschappelijke kracht.³

Volgens de gangbare verklaring voor de literaire ontwikkelingen in de Nederlanden behoorden de rederijderskamers in de vijftiende eeuw tot de avant-garde van het literaire leven in de volkstaal. Rond 1550 verloren de kamers echter de aansluiting bij de nieuwe renaissance literaire elite. Na de doorbraak van die nieuwe cultuur in minder elitaire kringen verloren de kamers rond 1620 ook de aansluiting met de middengroepen. Ze zouden daarna snel achter de coulissen van het culturele leven zijn verdwenen. De opkomst van de dorpskamers zou

bewijzen hoezeer de rederijkerij in de zeventiende eeuw een volkse aangelegenheid was geworden. De natuurlijke band tussen sociale en literaire elites en het klaarblijkelijke onvermogen van de kamers om die elites aan zich te binden veroordeelde deze gezelschappen niet alleen tot de literaire, maar ook tot de sociale marge.⁴

De enige grondige studie van de maatschappelijke achtergrond van Hollandse rederijkers wees uit dat ze wortelden in de goeude en de brede burgerij, die samen de middengroepen vormden. Net als de lagere klassen werden die middengroepen – en hun culturele leven – in de cultuurgeschiedschrijving altijd ondergewaardeerd. Inmiddels heerst de overtuiging dat juist die middengroepen een essentiële rol vervullen in de vorming van solide samenlevingen. Het ziet er naar uit dat dit ook in de late Middeleeuwen het geval was.⁵

Om met meer zekerheid vast te stellen of die indruk juist is moet nagegaan worden wie de rederijkersachterban vormden en omgekeerd, wat de plaats was van het kamerleven in de levensloop van rederijkers. Die vragen kunnen worden beantwoord door te onderzoeken of rederijkers en hun verwanten politieke en bestuurlijke functies vervulden, welke connecties ze hadden en welke beroepen ze uitoefenden, wat hun vorming en opleiding was en met wat voor sociaal-culturele activiteiten ze zich engageerden.⁶

De (Noordelijke) Nederlanden waren in veel opzichten een burgerlijke samenleving. Maar dat betekende niet dat het geen sterk hiërarchische samenleving was. De adel en – tot aan de Opstand – het vorstenhuis en een groep van rijke burgerlijke families hadden het bestuur in handen en deelden dezelfde aristocratische idealen. In de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd werd de top van de Hollands-Zeeuwse samenleving gevormd door families van hogere en lagere adel. Zij dankten hun positie aan een combinatie van inkomsten uit grondbezit en heerlijke rechten en de toegang tot hoge ambten. Hun afkomst, connecties, status, eer en hun specifiek waarden- en gedragspatroon verleenden hen veel macht en invloed. Deze families hielden hun maatschappelijk kapitaal in kleine kring. Tot de Opstand traden – door vorstelijke begunstiging – geregeld nieuwe families tot de adel toe. Nadat de soeverein in 1581 was afgezworen, werd voor aristocratisch-burgerlijke families de toegang tot de adel echter grotendeels afgesloten.⁷

In de maatschappelijke hiërarchie volgden na de adel families uit het stedelijke patriciaat waarvan leden lokale en regionale ambtelijke, politieke en kerkelijke functies vervulden. De economische basis van die families lag vaak in de hoofdbedrijvigheid van hun stad van herkomst. Patriciërsfamilies vormden weliswaar de top van de corporatieve samenleving, maar hadden vaak adellijke aspiraties en hielden als ze konden er een aristocratische leefwijze – met de pretentie van adellijke voorouders, buitenhuizen en het bezit van heerlijkheden – op na. De Alkmaarse familie Teding van Berkhout en de Haarlemse familie Van Adrichem van Dorp zijn daar mooie voorbeelden van.⁸

Na 1500 volgden leden van deze families steeds vaker een academische opleiding. Nadien werden ze priester en later predikant, medicus, advocaat, procureur, stadssecretaris of -pensionaris, lid van het stadsbestuur en de Staten of ambtenaar aan één van de gewestelijke bestuursorganen als de Rekenkamer en het Hof van

Holland. Sommige van deze regentenfamilies bezaten veel fortuin, dat niet alleen was vergaard door hun economische bedrijvigheid, maar ook uit grondbezit en heerlijke rechten bestond. De families Lakeman en Fabricius, een verwantschaps-groep rond de Haarlemse scheepsbouwer Arent Meynertsz, stegen na de Opstand op tot dit niveau. Zulke families stonden aan de top van het stedelijk patriciaat. Ze behoorden ook vaak tot uitgebreide interlokale verwantschapsgroepen, en vormden samen met de adel regionale elites.⁹

Nieuwe leden van het patriciaat kwamen voort uit de gezeten of gegoede burgerij. Die werd gevormd door welgestelde kooplieden en vooraanstaande ambachtsmeesters en beoefenaars van ambtelijke en intellectuele beroepen. Uit patriciaat en de gezeten burgerij rekruteerden de lagere lokale bestuurscolleges en de schutterijen hun leden.¹⁰ Lager op de maatschappelijke ladder stond de kleine burgerij van minder welgestelde kooplieden, ambachtsmeesters en lagere ambtenaren. Bestuurlijke en politieke functies waren voor het gros van hen niet weggelegd. Hun belangrijkste kapitaal was gelegen in hun reputatie, kennis, connecties en meesterschap, die veelal van vader op zoon werden overgedragen. Sommigen waren in staat flinke kapitalen te verwerven, maar meestal waren ze als kleinverdieners kwetsbaar voor economische tegenslagen. Ze beschikten over het stedelijk poorter- of burgerrecht, waren geregeld lid van een schuttersgilde en soms van een religieuze broederschap. Hun mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit waren beperkt, maar nog altijd veel beter dan van het gros van de volksmassa van gildegezellen, knechten en dienstmaagden in loondienst, losse arbeiders en arbeidsters die voortdurend op zoek moesten naar werk. Helemaal onderaan de maatschappelijke ladder stonden de ongeschoolden, de minder be-deelden en armen die nauwelijks over maatschappelijk kapitaal beschikten.¹¹

De vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw kenmerkten zich door een toenemende specialisatie, professionalisering en verwetenschappelijking in uiteenlopende sectoren als het onderwijs, de economie, de kunsten, het bestuur en oorlogvoering. Er trad een versnelling op in het innovatieproces en de verspreiding van innovaties. De productie voor anonieme internationale markten werd belangrijker; dat leidde tot vernieuwingen in de organisatie van nijverheid, handel en informatievoorziening. Sommige beroepsgroepen begonnen een proces van intellectueeliseren en verwetenschappelijking. Hun beroepsbeoefenaars emancipeerden daardoor geleidelijk uit hun traditionele status. Dat gold voor schoolmeesters, artsen, procureurs en advocaten; voor belangrijke lokale, gewestelijke en centrale ambtenaren; maar ook voor chirurgijns en apothekers, voor kunstschilders en andere kunstenaars, voor drukkers, boekhandelaren en uitgevers, voor bouwmeesters en architecten. Het leidde tot een nieuw soort professionals uit de ambachten: de ingenieurs en uitvinders, die in 1600 in Leiden zelfs een eigen opleidingsinstituut kregen. Het ging op voor groothandelaren en grootproducenten die interregionale markten bespeelden. Zij waren afhankelijk van een goed informatiesysteem en hadden meer algemene kennis, reken- en boekhoudkunde nodig bij het organiseren van hun bedrijf. Ook in het bestuur en de rechtspraak, geconfronteerd met een steeds complexer wordende samenleving, namen professionalisering, bureaucratisering en academisering toe.¹²

Die ontwikkelingen leidden in steeds meer beroepen ook tot een stijging van

de eisen die aan het opleidingsniveau werden gesteld. In veel vrije beroepen en in het ambtelijk apparaat bijvoorbeeld werden allengs meer academici aangesteld. In de loop van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw steeg ook het aantal bestuurders met een academische graad sterk. In schilderskringen werd ook nagedacht over de professionalisering van het onderwijs aan jonge kunstschilders. In de training moest immers ook aandacht besteed worden aan het intellectuele en culturele erfgoed waarmee zij in hun schilderijen of gravures werkten. Jonge schilders gingen vaker op reis, vooral naar Italië, en in Haarlem werd in 1583 nagedacht over een samenwerkingsverband van schilders voor de opleiding van jonge kunstenaars. Vakmensen uit geneeskunde, rechtspraak, bestuur, onderwijs, cartografie, zeevaart, technische wiskunde of bouwkunst verspreidden hun inzichten in handschrift en druk ten behoeve van anderen. De Nederlanden waren een belangrijk Europees knooppunt voor de verspreiding van innovaties. Er was een verband tussen de dynamische regio's in de Nederlanden en de aanwezigheid van rederijerskamers. Was er misschien ook sprake van een vergelijkbare relatie tussen innovatieve beroepsgroepen en het rederijerswezen?

De armen en allerarmsten uit de volksmassa's hadden vanzelfsprekend geen aandeel in de rederijerskamers. De kamers stelden eisen aan de sociale vaardigheden en aan de reputatie van rederijers, die hen vanzelf uitsloten. Het kamerlidmaatschap bracht continu financiële verplichtingen, tijdsinvestering en intellectuele inspanning met zich mee. De adel en het patriciaat vormden een zeer klein deel van de bevolking, en als ze al toetraden waren ze zeker niet de grootste groep onder de rederijers. Dat waren ongetwijfeld de middengroepen van de kleine en gezeten burgerij. Kamers verwierven natuurlijk meer maatschappelijk kapitaal als ze leden uit de gezeten burgerij, het patriciaat en de adel aan zich bonden. Om dat kapitaal vast te kunnen stellen is het vooral belangrijk na te gaan hoe groot de betrokkenheid van leden uit de betere kringen was. Dat kan vastgesteld worden door een prosopografische analyse te maken van ledenbestanden van kamers. Door een collectief sociaal profiel van de leden van rederijerskamers op verschillende tijdstippen te maken is het mogelijk de ontwikkeling van hun maatschappelijk kapitaal te volgen. Dat collectieve sociale profiel verschaft bovendien inzicht in de bijdrage die kamers leverden in de vorming van het maatschappelijk kapitaal van individuele leden. Werden zij en hun kringen beter van een kamerlidmaatschap?¹³

De moderne sociologie kent aan burgerlijke instituties die bemiddelen tussen individuen en de staat een belangrijke rol toe in de collectieve meningsvorming, in de ontwikkeling van 'burgerlijke' deugden, van sociale cohesie en groepsidentiteiten. Het verenigingsleven speelt een belangrijke rol in het versterken van verbanden binnen reeds bestaande groepen en het overbruggen van verschillen tussen groepen. De gedachte is dat het overbruggen van sociale verschillen het sterkste bijdraagt aan de vorming van onderling maatschappelijk vertrouwen, de bereidheid anderen te helpen en zich voor de samenleving in te zetten. Maatschappelijke participatie zou bijdragen aan het maatschappelijk engagement.¹⁴ Laatmiddeleeuws Europa, en zeker de Bourgondische Nederlanden, hadden talrijke instituties en gelegenheden die sociale participatie mogelijk maakten op lokaal, regionaal en zelfs landsheerlijk niveau.¹⁵ Wat was de bijdrage van de kamers

aan het maatschappelijk engagement en het sociaal kapitaal van hun samenleving? Leverden ze die bijdrage door het versterken van bestaande banden of door het overbruggen van sociale verschillen? Waren de kamers homogene gezelschappen van mensen met dezelfde achtergrond of werkten ze door een heterogene samenstelling een betere verdeling van reputaties, kennis, inzichten en vaardigheden uit verschillende maatschappelijke kringen in de hand? De maatschappelijke effecten van een instituut als de rederijderskamers worden ongetwijfeld groter wanneer meer soorten netwerken – verschillende groepen families, vrienden, collega's, bestuurders en gelovigen – bijeenkomen en meer verschillen overbrugd worden. Een homogene kamer, uit elites, de middengroepen of het volk bestaande, zal een geringere reikwijdte hebben en minder verbonden zijn met het brede maatschappelijke leven dan een heteroog gezelschap.

Een handvol mannen

Tussen 1480 en 1680 traden ongeveer twintig generaties van rederijders toe tot kamers in Holland, Zeeland en de rest van de Noordelijke Nederlanden. In de twee decennia na 1480 was slechts een handvol stedelingen bij de kamers betrokken. Rond 1500 waren – afhankelijk van de grootte van de kamer (tussen de twintig en de veertig leden) – misschien tussen de drie- en de zeventien mannen lid van zestien kamers in enkele grotere en kleinere steden. In 1650 – 150 jaar later – waren in totaal 138 kamers actief. Die kamers telden tussen de twee- en de zesduizend man. Ze waren gevestigd in meer dan honderdtwintig steden en dorpen in Holland en Zeeland. Het aantal kamers was na 1480 gestaag gestegen – met verschillende groeitempi afhankelijk van het maatschappelijk klimaat – en daardoor was het aantal actieve rederijders op een vergelijkbare manier gegroeid.

Tabel 8: Omvang van de rederijderspopulatie, tussen 1480 en 1650

Jaar	aantal kamers telling	omvang jaar schatting N1=20	omvang jaar schatting N2=40	bevolking x 1000	%1	%2
1500	16	320	640	900-1.000	<0,05%	<0,05%
1530	30	600	1.200	1.000-1.200	<0,05%	0,1%
1560	67	1.340	2.680	1.200-1.300	0,1%	0,2%
1590	93	1.860	3.720	1.400-1.600	0,1%	0,3%
1620	125	2.500	5.000	1.600-1.850	0,2%	0,3%
1650	138	2.760	5.520	1.850-1.900	0,1%	0,3%

Toelichting: N1 en N2 zijn hypothetische gemiddelden van het aantallen leden per kamer. De percentages zijn gebaseerd op het laagste bevolkingscijfer per jaar. Zie bijlage bevolkingsaantallen.

De bevolking van Holland en Zeeland was van 1480 tot 1650 overigens ook sterk gestegen. Het aantal rederijders oversteeg rond 1650 het inwonertal van een klein stadje of een flink dorp niet. Het bleef een handvol mannen, een kleine groep in de samenleving. In de twintig jaren van 1480 tot 1500 waren zeker

niet meer dan maximaal vijfduizend (bij gemiddeld een jaar lidmaatschap) en minimaal vierhonderd (bij gemiddeld tien jaar lidmaatschap) rederijders actief. Tijdens de Reformatieperiode van 1530 tot 1560 waren op die manier tweeduizend tot dertigduizend rederijders bij een van de noordelijke kamers betrokken. In de dertig jaar van 1620 tot 1650 moeten in Holland, Zeeland en het Sticht minstens zevenduizend en hoogstens tachtigduizend rederijders tot een kamer zijn toegetroten.

Van de enkele miljoenen mensen die tussen 1480 en 1650 in de Noordelijke Nederlanden leefden werden twintigduizend tot hoogstens een kwart miljoen ooit lid van een kamer. Er was nooit meer dan vijf procent van de volwassen mannen lid van een rederijderskamer. Hoe gering het aantal rederijders op de totale bevolking was valt ook te zien bij een vergelijking van het inwonertal met schattingen van het totaal aantal actieve rederijders in een bepaalde plaats. De bevolking van het noorden was geconcentreerd in de belangrijkste rederijdersregio's Holland en Zeeland, zodat het waarschijnlijk is dat het aantal actieve rederijders ook daar nooit de halve procent oversteeg.¹⁶

Tabel 9: Aantal rederijders in perioden van dertig jaar tussen 1470 en 1650

periode 30 jaar	aantal kamers periodegemiddelde	1 jaar actief aantal rederijders actief in generatie gemiddeld	10 jaar actief aantal rederijders actief in generatie gemiddeld
1470-1500	8	4.800	480
1500-1530	23	13.800	1.380
1530-1560	49	29.400	2.940
1560-1590	80	48.000	4.800
1590-1620	109	65.400	6.540
1620-1650	132	79.200	7.920
totaal: 1470-1650		236.280	23.628

Toelichting: op basis van een hypothetisch gemiddelde van twintig leden per kamer per jaar. Berekening: aantal leden = $20 \times \text{periode} = 30$ geeft 600 = het totaal aantal rederijdersjaren per periode. Dat wordt verdeeld over een populatie met een gemiddelde lidmaatschapsduur van 1 jaar ($600/1=600$) en een populatie met een gemiddelde lidmaatschapsduur van 10 jaar ($600/10=60$). 600 en 60 vermenigvuldigd met het gemiddeld aantal kamers per periode geeft de geschatte grootte van de rederijderspopulatie in een periode van 30 jaar.

Zeker in plaatsen van meer dan vijfduizend inwoners zal het aantal actieve rederijders nooit boven het halve procent zijn uitgestegen, zelfs niet in tijden van hoogconjunctuur. Rederijders vormden een kleine groep in de grote en middelgrote steden. De impact van de kamers op de bevolking werd natuurlijk wel vergroot wanneer lidmaatschappen van korte duur waren en wanneer de in- en uitstroom steeg, wat in bepaalde kamers en bepaalde tijden inderdaad het geval was. Getalsmatig drukte een rederijderskamer de grootste stempel op de samenleving van kleine steden en dorpen met minder dan tweeduizend inwoners. De verhouding van plaatselijke bevolking en rederijders kwam in 1515 in Som-

melsdijk vermoedelijk niet boven het procent uit. Maar in een klein dorp als 's-Gravenpolder lag die verhouding tussen de drie en acht procent. De lokale invloed van De Fiolieren moet nog zijn versterkt door de snelle wisseling van de ledenbestanden.

De invloed die de rederijdersbeweging op het maatschappelijke leven uitoefende stond – zeker in bevolkingsconcentraties – in geen verhouding tot het aantal leden. In grotere plaatsen waren de rederijderskamers altijd selecte gezelschappen. In dorpen als 's-Gravenpolder, Kapelle en Sommeldijk waren de kamers minder select, waardoor ze verhoudingsgewijs sterker verweven waren met de bevolking. Dorpskamers hadden institutioneel en sociaal veel meer invloed op de lokale samenleving. Over het geheel genomen verenigden de kamers echter maar beperkte groepen uit de bevolking, die ze opnamen in een interlokale literaire cultuur. Door het leggen van contacten en de oriëntatie op bovenlokale cultuurcentra kweekten de kamers een regionale culturele elite. Die werd vooral gevormd door degenen die langer dan gemiddeld lid bleven en meer dan gemiddeld bestuursfuncties vervulden. Getalsmatig was die kerngroep geheel te verwaarlozen. Dat maakt de rederijderscultuur nog meer het 'eigendom' van een kleine culturele voorhoede.

Tabel 10: Aantal rederijders in verhouding tot aantal inwoners

jaar	aantal kamers	Plaats	aantal rederijders	inwoners	%
1494	1, misschien 2	Den Haag	31, of tussen de 30 en de 60?	7.000	<1%
1515	1	Sommeldijk	10	1.000?	1%
1515	1	Middelburg	15, of ongeveer 30?	4.000	<1%
1561	1	Leiden	24	12.000	<0,5%
1590	2	Leiden	40 = 19 + ongeveer 20?	25.000	<0,5%
<1640	1	Amersfoort	14	5.000?	<0,5%
1649	1	Middelburg	10	30.000	<0,5%
1619	3	Haarlem	110 = 69 + ongeveer 20 + ongeveer 20?	30.000	<0,5%
1638	3	Haarlem	50 = 27 + ongeveer 20 + ongeveer 20?	39.000	<0,5%
1619	1	's-Gravenpolder	12	400	3%
1638	1	's-Graven-polder	30	400	7,5%

Bron: bijlage bevolkingsaantallen.

Rederijdersgeneraties en hun maatschappelijk kapitaal

Bourgondisch-Habsburgse connecties, 1480-1520

Herman Brinkman gaf de kringen die bij de opkomst van de Hollandse rederijdersbeweging betrokken waren voor het eerst een gezicht. In het door hem bestudeerde handschrift-Phillipsz bevinden zich onder meer teksten van de Leidse stadssecretaris Jan en zijn broer Vranck Phillipsz. Het handschrift bevat ook een

reeks anonieme refreinen – vermoedelijk geschreven voor een wedstrijd in westelijk Brabant – en een Leidse navolging van zijn *Lof van den heylighen sacramente* van Anthonis de Roovere. De Leidse navolging was rond 1478 geschreven door Willem de bastaard van Wassenaer, een Leidse patriciër met familiebanden in kringen rond het Hof van Holland.¹⁷ Het Brugse voorbeeld had Holland ook via een tweede weg bereikt: het werd in dat jaar gedrukt door Geraert Leeu in Gouda. Het drukkersmilieu en de wereld van bestuur en patriciaat speelden een rol bij de introductie van de rederijdersbeweging in de Noordelijke Nederlanden.

Maar er waren meer connecties tussen het rederijdersmilieu en de Hollandse drukkers. In 1493 werd een andere rederijkerstekst – het toneelstuk de *Historie vanden edelen Lantsloet ende die scone Sandrijn* – te Gouda door Govaert van Ghemen, de opvolger van Leeu, gedrukt. Het is mogelijk dat dit toneelstuk werd opgevoerd door de Goudse kamer De Goudsbloemen.¹⁸ In Haarlem zijn sporen te vinden van betrokkenheid van drukkers en aristocraten bij de vroege rederijdersbeweging: namelijk in de verzwagerde families Van Cats en Van Ruyven, beide van lagere Zeeuwse en Hollandse adel en in dienst van de graaf. Claes van Ruyven was gehuwd met Maria van Cats en zijn zuster Elisabeth was gehuwd met Jacob van Cats. Beide zwagers vervulden lokale en regionale bestuursfuncties. Jacob van Cats was de broer van Jan van Cats die – zoals Speakman Sutch heeft betoogd – tussen 1486 en 1489 als opdrachtgever optrad van de Goudse Franstalige uitgave van het werk van de Brusselse hofdichter Olivier de la Marche, de *Chevalier Délibéré*.¹⁹ De vrouw van Jacob van Cats – Elisabeth van Ruyven – was eerder gehuwd met Willem de bastaard van Zwieten, een hoge ambtenaar aan het Hof van Holland, en schoonvader van zijn opvolger als griffier, Floris Florisz Oem van Wijngaerden. De laatste was een van de leden van de Haagse kamer in 1494.

Ook de twee Haarlemse zwagers waren cultureel actief. Ze stimuleerden de Haarlemse drukker Jacob Bellaert tot het uitgeven van pro-Bourgondische werken. Claes van Ruyven was ook vriend en mecenas van de Haarlemse dichter Pieter Willemsz. Jaren na Van Ruyvens dood – hij werd in 1492 door opstandige Kennemer boeren en Haarlemse burgers als representant van het grafelijke fiscale regime op het stadhuis vermoord – verscheen in 1508 bij Jan Seversz in Leiden een tweede Nederlandse vertaling van de *Chevalier Délibéré*. De eerste was verschenen in Schiedam in 1503. De vertaling was van de hand van Pieter Willemsz, die eraan was begonnen op verzoek van Van Ruyven, ‘ter liefden eens hertelic vrients begeert’. Willemsz maakte melding van deze opdracht in de doodsklacht op Van Ruyven, die hij aan het eind van het werk toevoegde.²⁰

In kringen rond Van Ruyven, Van Cats, Willemsz en Bellaert moeten we misschien ook de vroegste Haarlemse rederijders zoeken. Het is niet bekend wie Willemsz was, maar hij zou de decoratieschilder kunnen zijn, die rond 1500 opdrachten ontving van het stadsbestuur en van de kerkmeesters van de Bavokerk.²¹ Een aanwijzing voor de betrokkenheid van deze kringen bij de eerste Haarlemse kamer is het bezoek dat Filips de Schone bracht aan het huis van Maria van Ruyven in 1504. Daags nadat ze een luisterrijke intrede in de stad hadden georganiseerd verzorgden rederijders daar een optreden in intieme kring.²²

Van Ruyven en Van Cats maakten deel uit van een netwerk van grafelijke en lokale ambtenaren – van adel of uit patriciërsmilieus – die betrokken waren bij de

eerste rederijkerskamers in Holland en Zeeland. Onder de leden van de Haagse kamer bevond zich een groep ambtenaren van het Hof van Holland. Sommigen van hen behoorden net als de Van Catsen en Van Ruyvens tot de meest vooraanstaande families van Holland, zij het niet tot de hoge adel. Sleutelfiguren waren Floris Florisz Oem van Wijngaerden en zijn neef Ysbrand Jansz Oem van Wijngaerden. Ysbrand Jansz was een jongere broer van de latere Leidse superintendant en rentmeester-generaal van Holland, Floris Jansz Oem van Wijngaerden.²³

Margriet Oem van Wijngaerden, moeder van Jacob van Cats, was een zus van Jan Oem en Floris Oem, de vaders van de twee Haagse rederijkers. Floris Florisz Oem van Wijngaerden was gehuwd met Maria van Zwieten, een dochter van Elisabeth van Ruyven en Willem van Zwieten, bastaard van Boudijn van Zwieten. Na de dood van Willem van Zwieten in 1482 was Elisabeth van Ruyven hertrouwd met Jacob van Cats en volgde zijn schoonzoon hem op als griffier van het Hof van Holland. Een kleindochter van Boudijn van Zwieten, Josina van Zwieten, was gehuwd met Willem de bastaard van Wassenaer, die rond 1478 een variant schreef op *De Rooveres Lof van den heylighen sacramente*.²⁴ Haagse rederijkers waren verwant aan Leidse en Haarlemse kringen, alle met pro-Bourgondische sympathieën.²⁵

Dit rederijkersnetwerk van Bourgondisch-georiënteerde bestuurlijke families strekte zich uit tot in Zeeland. Willem van Cats, een zoon van Jacob van Cats en Elisabeth van Ruyven, huwde met Maria van Bruëlis. Zij was de dochter van de pro-Bourgondische Zeeuwse jurist en edelman Anthonis van Bruëlis. Haar jongere broer Hendrik van Bruëlis was een van de drie 'componisten van retorica' die in 1508 de rederijkerskamer van Kapelle oprichtten.²⁶ Ook het Middelburgse rederijkersmilieu van rond 1500 kan met de nodige voorzichtigheid in verband worden gebracht met pro-Bourgondische kringen. In 1504 huwde Jan van Belle, raad en tesorier van Filips de Schone, in Middelburg met Agnes Boele. Van Belle was ongetwijfeld een bekende van de priester Jan van Coudenberge, secretaris van Filips de Schone, en iemand met connecties in het Brusselse rederijkersmilieu. In 1515 waren Adriaan Boele junior en Olivier van Belle tabbaarddrager van de Middelburgse kamer. Mogelijk waren zij verwant aan het echtpaar Boele-Van Belle.²⁷

Het is niet bekend of ook elders groepjes Bourgondisch-gezinde bestuursfamilies binnen het rederijkersmilieu actief waren. Het is toch opvallend dat de Arnhemse kamer voor het eerst opdook in 1506, in een tijd dat Bourgondische ambtenaren in de stad actief waren. Het is niet ondenkbaar dat deze pro-Bourgondische connectie nog veel verder gaat. Rond 1491 schreef bijvoorbeeld een Zuid-Hollandse rederijker enkele refreinen tegen het Hoekse regime van jonker Frans van Brederode in Rotterdam. De teksten hadden een pro-Bourgondische teneur, net als verschillende bijdragen in het Leidse handschrift-Phillipsz.²⁸

Tabel 11: Inschatting sociale positie van rederijders in verschillende plaatsen in Holland en Zeeland, 1480-1520

plaats	periode	n=	categorie					
			adel	patriciaat	gezetene burgerij	kleine burgerij	volk	onbekend
Haarlem	1490-1511	8	2	1	-	3	-	2
Leiden	1493	4	-	1	2	1	-	-
Gouda	1493-1510	5	-	-	-	5	-	-
Den Haag	1494	31	3	5	2	6	-	15
Dordrecht	1485-1506	6	-	1	-	5	-	-
Kapelle	1508	3	1	1	-	1	-	-
Sommelsdijk	1515	10	-	-	-	4	-	6
Middelburg	1493-1515	16	-	4	1	-	-	11
totaal	1480-1520	83	6	12	6	25	-	34
%totaal			7%	14%	7%	30%	-	41%

Bron: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal, en de prosopograficën Den Haag, Haarlem en Middelburg*. [vgl. tabel 12]

Aristocraten en patriciërs als Claas van Ruyven, Jacob van Cats, Willem van Zwieten, Willem van Wassenaer en Jan Phillipsz waren tijdgenoten van de eerste Hollands-Zeeuwse rederijders. Als ze niet zelf tot een kamer behoorden kwamen sommigen van de eerste rederijders in elk geval uit hun kringen voort. Een rederijker als Pieter Hanneman – die rond 1482 in Holland in grafelijke dienst trad – was afkomstig uit een Brugse patriciërsfamilie. Hij was ongetwijfeld van jongs af aan vertrouwd met het publieke rederijdersleven in de Vlaamse metropool, en het is niet ondenkbaar dat hij met zijn kennis mede aan de basis stond van de stichting van de Haagse kamer in of vlak voor 1482.²⁹ Floris en Ysbrand Oem van Wijngaerden, Hendrik van Bruëlis, Adriaan Boele en Olivier van Belle behoorden tot die eerste generaties. Zij waren zeker lid van een kamer.

Wat trok deze mensen aan in het rederijdersleven? De (herinnering aan de) culturele uitstraling van de grote Vlaamse en Brabantse steden zal daar niet vreemd aan zijn geweest. Dat lijkt evident in het geval van Pieter Hanneman, maar ook bij Willem de bastaard van Wassenaer en Jan Phillipsz speelde dat mee in hun interesse voor de rederijdersliteratuur. Maar ook de maatschappelijke omstandigheden prikkelden hen tot hun culturele engagement. Dat speelde bij Van Ruyven, de gebroeders Van Cats en Jan Phillipsz en de anonieme Zuid-Hollandse refreindichter zeker mee. De aansluiting bij de devotie tot de Zoete Naam van Jezus – de patroon van de door Filips de Schone in 1493 gestichte Soevereine hoofdkamer – in de kamers van Delft (1493), Den Haag (1494) en Kapelle (1508) versterkt de gedachte dat pro-Bourgondische kringen zich eind vijftiende eeuw tot de kamers voelden aangetrokken. In Haarlem, een ander centrum van vroeg rederijdersleven, werd in 1503 na ruzie in de oude kamer bovendien nog een kamer van Het Kindeke Jezus in de Wijngaertrancken gesticht.³⁰

Bovendien waren Leiden, Gouda en Veere betrokken bij de toneelpromotie

van de devotie van de Zeven Weeën. Deze devotie werd in Brussel sterk gestimuleerd door de pro-Bourgondische kamer van de Leliebroeders, waarvan onder meer Jan Pertcheval, vertaler van de *Chevalier Délibéré* lid was. In 1493 had Jan van Coudenberge in Brugge, Reimerswaal en Abbenbroek broederschappen van de Zeven Weeën opgericht, die gericht waren op het versterken van de onderlinge harmonie in de Bourgondische Nederlanden. De Brusselse Leliebroeders vormden zich in 1496 zelf om tot een broederschap van de Zeven Weeën. Tot de devotionele afdeling traden vele Bourgondische aristocraten toe, onder wie ook de raadsheer Olivier de la Marche en zijn vrouw. De Soevereine Hoofdkamer – opgericht om de controle van de Bourgondiërs over de kamers en de eenheid in hun landen te vergroten – werd grotendeels een mislukking, en kreeg bijvoorbeeld ook van de Haagse rederijkers – ondanks hun aansluiting bij de door de hertogen gestimuleerde devotie – geen actieve ondersteuning. Toch deelden de betrokkenen uit Hollands-Zeeuwse bestuurskringen mogelijk met de adellijke en geestelijke raadgevers van Filips de Goede de mening dat rederijkerskamers en hun literatuur in de volkstaal een middel waren om de vrede en rust in de Bourgondische kernlanden te doen weerkeren.³¹

De netwerken van onderling verwante rederijkers uit de top van de Hollands-Zeeuwse samenleving vormden een hechte en zeer invloedrijke groep. Hoewel de rederijkers uit hun midden op het totaal aantal rederijkers zeker een minderheid waren, is het belang van hun aanwezigheid in de vroege kamers niet te onderschatten. Ze beschikten over de middelen om steun te organiseren van maatschappelijke machten, hadden toegang tot belangrijke informatiebronnen, beschikten over de mogelijkheden om kamers een relatief onafhankelijke positie te verschaffen ten opzichte van lokale overheden en hun lidmaatschap verschaft de kamers aanzien. De eerste kamers waren echter geen institutionalisering van een besloten elitaire sociabiliteit en het ging ook niet zozeer om een pro-Bourgondisch project. Dat blijkt duidelijk uit de zorgvuldige manier waarop de Haagse kamer zich in 1494 een onafhankelijke positie wist te scheppen te midden van het Haagse bestuurlijke krachtenveld.³²

De autonomie van de Haagse kamer van St. Laurentius wordt bevestigd in de ledenlijst uit 1494, waaruit blijkt dat het gezelschap sociaal gezien zeer heterogeen was samengesteld. Ook de ledenlijsten van het Middelburgse Bloemken Jesse en van de Sommelsdijkse kamer uit 1515 en namen van rederijkers in stadsrekeningen en andere bronnen wijzen op een heterogene samenstelling van de vroege kamers. De brede basis werd gevormd door mannen uit de kleine en gezeten burgerij: het zijn leden die zich niet door achternamen onderscheiden, die een ambacht vervulden of van wie verder in het geheel niets bekend is. Over de verhouding tussen leden van families uit de gezeten burgerij en de kleine burgerij is niets te zeggen. Edelen en patriciërs vormden getalsmatig een kleine groep in de kamers, maar gezien hun aandeel in de samenleving waren ze wel oververtegenwoordigd. Hun aanwezigheid in het kleine en sociaal niet-exclusieve gezelschap die kamers waren is hoe dan ook opmerkelijk.

Grafelijke en stedelijke ambtenaren waren een kleine, maar belangrijke beroepsgroep onder de eerste generaties rederijkers. Hun vertegenwoordigers combi-

neerden een afkomst uit de bovenste lagen van de bevolking met posities in de gewestelijke en lokale bureaucratieën in opbouw. Ongeveer eenderde van de leden van de Haagse kamer werd in 1494 gevormd door een hecht netwerk van ambtenaren van Hof en Rekenkamer van Holland. Kernfiguren in dat netwerk waren de edelmannen Floris Oem van Wijngaerden en Jan van Zeventer, beiden secretaris en griffier aan het Hof, en Karel Grenier, onder meer procureurgeneraal bij het Hof. Leden van dit netwerk hielpen elkaar binnen het ambtelijke apparaat, werkten mee aan de professionalisering van het gewestelijk bestuur, hadden rechtstreekse toegang tot de entourage van de vorst en waren via de rederijkerskamer en – trouwens ook via het St.-Jorisgilde – betrokken bij vernieuwingen in het Haagse en Hollandse culturele leven.³³

Vertegenwoordigers van hoge en lagere juridische en administratieve functies, op stedelijk en gewestelijk niveau – klerken, rentmeesters, baljuws, ontvangers, griffiers, procureurs, suppoosten en notarissen – vormden vooral door hun sociale afkomst en hun professionele achtergrond een belangrijke groep binnen de eerste kamers. Ze beschikten over sociale en professionele vaardigheden en over kennis die niet algemeen toegankelijk was. Ze behoorden ook tot beroepsgroepen waarvoor een intellectuele training en habitus steeds belangrijker werden, zonder dat de meerderheid van de beoefenaren reeds universitair geschoold was. Hun aanwezigheid in de Haagse kamer was buitengewoon groot. In andere plaatsen behoorden vertegenwoordigers van deze beroepen ook stevast tot het rederijkersmilieu. Dat gold bijvoorbeeld voor procureur Willem Hals en stadssecretaris en stadspensionaris Jan Danckaartz in Middelburg en voor de edelman en lokaal bestuurder Hendrik van Bruëlis, medeoprichter van de kamer van Kapelle.³⁴

Een tweede weliswaar kleine groep die een belangrijke rol speelde in de eerste generaties rederijkers waren priesters. De Haagse kamer was hierbij opnieuw de uitzondering, met een hoog aantal van zes priesters op 31 rederijkers. Drie van hen waren verbonden aan de Haagse Jacobskerk en drie aan de Hofkapel. Een van hen was tussen 1494 en 1500 organist van de Jacobskerk. Een van de oprichters van de Kapelse kamer in 1508 was ook een geestelijke, de kanunnik en notaris Jan Cornelisz Brouwer. Bruëlis en Brouwer waren belangrijke instigatoren van het Kapelse kapittel in 1503 en streden samen tegen de pogingen van de inwoners van het dorp Biezellinge om zich van de Kapelse parochie af te splitsen. Ook drie van de tien Sommelsdijkse rederijkers die in 1515 een kamer stichtten waren priester. In 1511 was de priester Garbrant van Soeten prins bij de samensmelting van De Pellicaen en Het kindeken Jesus in de Wijngaertrancken in Haarlem³⁵

Een derde belangrijke groep rederijkers – meer in regelmatige aanwezigheid en sociaal-culturele kwaliteit dan in aantal – was betrokken bij het onderwijs. De derde van de drie stichters van de Kapelse Wijngaertrancken was de lokale schoolmeester en notaris Hubrecht Jansz van der Gois. Het kapittel in de Haagse Hofkapel speelde een rol in het Haagse onderwijs, waardoor mogelijk drie Haagse rederijkers daarbij betrokken waren. Geestelijken, schoolmeesters, ambtenaren en juristen behoorden tot beroepsgroepen waarvan de intellectuele en professionele vereisten groeiden. Dat uitte zich in een gestaag toenemend aantal beoefenaren dat academisch was opgeleid.³⁶

Een groeiende vraag naar een gedegen vorming bestond ook voor in de internationale groothandel, een vierde beroepscategorie waarvan men geregeld enkele vertegenwoordigers onder de vroegste rederijkers tegenkomt. De Haarlemse rederijker Jacob Jacobsz Hoflant was de zoon van een aanzienlijke linnenlakenkoper. Hij was vermoedelijk verwant aan de rijke Dordtse houtkopersfamilie Van Toll, waarvan in de vijftiende en zestiende eeuw verschillende leden zitting hadden in het Dordtse stadsbestuur. Een van hen was de rederijker Floris Florisz van Toll, wiens vader en broer burgemeester van Dordrecht waren. Zijn broer Frans Florisz van Toll was houtkoper. Floris van Toll en Jacob Hoflant behoorden daarmee tot een economische elite in dynamische interregionale import- en exportsectoren: de textielhandel in Haarlem en de houthandel in Dordrecht. Sociaal gezien behoorden ze tot hetzelfde milieu als veel ambtenaren, juristen en priesters: patriciaat en gezeten burgerij. Hoewel de regelmaat waarmee zij onder de rederijkers voorkomen opvalt, overtrof hun sociale en culturele belang hun aandeel onder de rederijkers. Zelfs van de 31 Haagse rederijkers had ongeveer de helft een eenvoudiger en meer lokaal georiënteerd sociaal en professioneel profiel.³⁷

De ambachtslieden zijn in het rederijkerswezen het nadrukkelijkst aanwezig. In 1494 had de Haagse barbier Arent Simonsz misschien zelfs de leiding over het rederijkersgezelschap van St. Laurentius. Zijn vakbroeder, meester Willem de barbier, leidde in 1493 het Goudse gezelschap. Het Haagse gezelschap telde mogelijk ook een bakker en een vleeshouwer en van de Goudse kamer waren een zeilmaker en een metselaar lid. Barbiers vertegenwoordigen producenten van goederen en diensten die in de rederijkerskamers ook een constante lijken te zijn: chirurgijns, barbiers, artsen, fijschilders, glazenmakers, bontwerkers, handschoen- en hoedenmakers. Rederijkers uit deze groep waren actief in een gespecialiseerde goederen- of dienstenmarkt. Ze vormden een maatschappelijke voorhoede in de professionalisering, intellectualisering en emancipatie van ambachtelijke beroepen.³⁸

Hervormingsgeneraties, 1520-1560

De rederijkers van 1520 tot de Opstand werden gevormd door veertig jaar van publieke en ondergrondse hervormingsbewegingen en landsheerlijke ketterpolitiek. Er ontstonden nieuwe verhoudingen tussen kamers, kerk en overheden en het is de vraag of dat zijn weerslag had op de sociale samenstelling van de kamers. Eind jaren 1520 werden de religieuze vernieuwingen een belangrijk thema in maatschappelijke discussies. Hervormingsgezinden waren voor 1530 vooral te vinden onder priesters, schoolmeesters en humanistischgezinde hogere ambtenaren en bestuurders. Die groepen speelden ook een belangrijke rol in de rederijkersbeweging. Juist in de kamers hadden groepen die gemakkelijk toegang hadden tot allerlei informatie-stromen en daarmee tot nieuwe opvattingen zich eind vijftiende eeuw gemengd met ambachtslieden. Bij de doorbraak van de hervormingsbeweging naar het bredere publiek rond 1525 bleken de rederijkerskamers te fungeren als verspreidingskanalen voor de controversiële ideeën.³⁹

Tot de gezamenlijke ervaringen van deze generaties behoorde ook de toe-

nemende activiteit van een sterk groeiend kamernetwerk. Rond 1520 waren de kamers nog schaars en geconcentreerd in zuidelijk Holland en Zeeland; maar rond 1560 waren ze in alle steden en grotere dorpen van Holland en Zeeland gevestigd. Het totaal aantal rederijkers groeide in die veertig jaar van enkele honderden tot een duizendtal per jaar. Door een toenemend aantal festivals kregen zij na 1520 veel meer de kans elkaar te ontmoeten dan rederijkers uit eerdere generaties. Voor deze periode ontbreken echte ledenregisters, waardoor het nog lastiger is te bepalen uit welke sociale milieus de kamers hun leden rekruteerden. Uit stadsrekeningen, gerechtelijke archieven en aan de hand van namen van schrijvers van toneelwerk en festivalbijdragen kan toch worden ingeschat uit welke kringen deze rederijkers voortkwamen.

De Haarlemse rederijderskamer had tussen 1520 en 1540 aantrekkingskracht op leden van enkele aanzienlijke families die gegroepeerd waren rond een geestelijke broederschap: het Heilig Kerstmisgilde. Ook na de splitsing van de kamer in 1541 – misschien als gevolg van religieuze spanningen in het rederijkersmilieu of als oplossing voor een groeiend ledental – waren Haarlemse patriciërs en gezeten burgers bij De Pellicaen en De Wijngaertrancken betrokken. De toneelschrijver Louis Jansz – lid van De Wijngaertrancken – behoorde tot de verwantschapsgroep van de patriciërsfamilie Lakeman. Uit die kring kwamen vanaf midden zestiende tot zeker midden zeventiende eeuw steeds weer rederijkers voort. De Lakemans zijn een voorbeeld van hoe in het rederijkersmilieu onderlinge banden werden bezegeld met huwelijken. Sommige familiegroepen stichtten daarmee een rederijkerstraditie.⁴⁰ De vorming van een hecht – door familiebanden versterkt – rederijkersmilieu strekte zich uit tot buiten de eigen woonplaats. Een schoonzus van Louis Jansz huwde met Joost Jansz, telg van een bastaard uit het Leidse adellijke geslacht Van Berendrecht. Broer Jan Jansz van Berendrecht was lid van De Witte Ackoleijen in Leiden en zoon Jan Joosten van Berendrecht was jarenlang lid van De Wijngaertrancken.⁴¹

Het rederijkersmilieu vertakte zich in Haarlem in kringen van het stadsbestuur en binnen het Kerstmisgilde. De zwager van Lakeman, Pieter Vlasman, rederijker en medicus, had in 1566 en 1572 samen met Adriaan van Adrichem, alias Groeneven zitting in de vroedschap. Deze Groeneven behoorde vermoedelijk tot een tweede – nog chiquere – groep binnen het rederijkersmilieu. De meeste verwanten van Lakeman waren autochtone patriciërs en gezeten burgers, maar de Groenevens behoorden tot adellijke en regionale patriciërsmilieus. Groenevens omgeving telde verscheidene rederijkersconnecties. Een oom was zoon van een Haagse rederijker, een neef was wellicht zelf rederijker, huwde een Amsterdamse die connecties in het rederijkersmilieu had en hertrouwde later met een verwante van een Haarlemse rederijker. Een dochter van Groeneven huwde de zoon van de Dordtse rederijker Van Nuyssenburgh. De Evengroens die tussen 1600 en 1630 tot De Wijngaertrancken behoorden, waren mogelijk zoons en kleinzoons van Groeneven.⁴²

Tabel 12: Inschatting sociale positie van rederijkers in verschillende plaatsen in Holland en Zeeland, 1520-1560

plaats	periode	categorie						
		n=	adel	patriciaat	gezetten burgerij	kleine burgerij	volk	onbekend
Haarlem	1526- 1559	15	-	3	4	-	-	8
Amsterdam	1533- 1558	18	-	1	1	9	-	7
Dordrecht	1550- 1560	7	-	4	-	-	-	3
Middelburg	1528- 1552	9	-	1	-	6	-	2
Reimerswaal	1548	4	-	2	1	-	-	1
totaal	1520- 1560	53	-	11	6	15	-	21
%totaal			-	20%	11%	28%	-	39%

Bron: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal, en de prosopografieën Den Haag, Haarlem en Middelburg*.

De feiten zijn zeker niet spijkerhard, maar het lijkt toch dat patriciërs en gezeten burgers als Groeneven, Vlasman en Louris Jansz tot een rederijkersmilieu behoorden waarvan meerdere leden ooit lid waren van een kamer en dat soms enkele generaties lang. Het betreft hier twee kleine groepen die een continue plaats in de rederijkerswereld bezetten. De ene groep bestond uit leden van aristocratische families van lagere adel, met adellijke verwanten of met adellijke aspiraties en met bestuursposities. Zij hadden buitenhuizen, verkeerden in exclusieve circuits als het Haarlemse Kerstmisgilde en waren bovendien relatief vaak onderling verwant.

Een andere groep bestond uit leden van een goedburgerlijk Haarlems patriciaat die ook toegang hadden tot het Kerstmisgilde en de lokale bestuurscolleges. Zij waren niet met adel en interregionale patriciërsfamilies verstrengeld, maar met de Haarlemse gezeten burgerij. Beide groepen leverden soms verschillende generaties lang rederijkers. Bovendien leverden ze ook invloedrijke rederijkers: Louris Jansz in Haarlem of Johannes Fruytiers in Leiden.

Fruytiers was een tijdgenoot van Louris Jansz. Hij huwde jonkvrouw Johanna van der Coulster, een dochter van mr. Abel van der Coulster en diens Brusselse echtgenote Maria Longin. Abel van der Coulster die in Keulen en Orléans studeerde was van 1505 tot zijn overlijden in 1548 raadsheer bij het Hof van Holland.⁴³ Fruytiers schoonzus Maria was gehuwd met Anthonis van Cats, de zoon van Willem van Cats en Maria van Bruëlis en dus kleinzoon, neef en schoonbroer van rederijkers. Jacob Jansz Fruytiers uit Haarlem die waarschijnlijk een zoon van Fruytiers was werd ook een prominent rederijker. De rederijkerstraditie uit deze kring zette zich daardoor tot in de zeventiende eeuw voort.⁴⁴

Sociaal vooraanstaande milieus hadden in de rederijwereld tussen 1520 en 1560 vermoedelijk nog evenveel invloed als rond 1500. De sociale top onder de rederijwereld werd nog altijd gevormd door mensen uit de groepen die lokaal en regionaal de touwtjes in handen hadden. De meesten van hen behoorden niet tot het rederijmilieu, en sterker nog: het lijkt dat vooral enkele families nu en dan één of meer leden tot een kamer zagen toetreden. Die families waren op lokaal en regionaal niveau onderling verwant en bekleedden verder ook een vooraanstaande plaats in het lokale politieke, religieuze en culturele leven.

Aristocraten (en zeker edelen) vormden ook rond 1560 slechts een kleine minderheid binnen de rederijpopulatie. Tabel 12 doet vermoeden dat ook in deze periode de brede basis binnen de kamers werd gevormd door de kleine burgerij. Het lijkt dat zich een daling inzette van het aantal leden uit de allerhoogste sociale kringen. Toch bleef hun aanwezigheid van gewicht. Het is wellicht niet toevallig dat het Haarlemse stadsbestuur met het jaarlijks verlenen van subsidies voor schriftuurlijke spelen begon juist toen dat door het Hof van Holland was verboden. Net als de bescherming van de Amsterdamse kamer door het Amsterdamse stadsbestuur rond 1535 kan dat heel goed het gevolg zijn geweest van de aanwezigheid van stadsbestuurders, hun vaders, broers, zoons of neven in de kamers.

Tabel 13: Beroepsgroepen onder Hollandse en Zeeuwse rederijwereld tussen 1480 en 1590

Plaats	Den Haag	Haarlem	Gouda	Middelburg	S'dijk	Kapelle	Dord.	A'dam
periode	1494	1500-1590	1493-1525	1500-1590	1515	1508	1485-1561	1530-1590
n=	31	25	6	33	10	3	15	38
textiel	-	3	-	1	-	-	-	3
bouw/ constructie	1	-	3	1	-	-	1	2
levensm.	1	-	-	1	-	-	-	
kunst/ boekhandel	-	2	-	-	-	-	-	2
groothandel	-	-	-	-	-	-	1	9
juridisch/ ambtelijk	7	-	-	6	-	1	1	7
medisch/ verzorgend	1	1	1	1	-	-	-	
onderwijs	-	-	-	1	-	1	-	
geestelijk	5	1	-	-	4	1	-	
overig	1	2	-	-	-	-	-	4
onbekend	3	16	1	22	6	-	12	13

Bron: biografieën Den Haag, Haarlem en Middelburg; Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Gouda, Sommelsdijk, Dordrecht en Amsterdam; voor Kapelle: Van Dixhoorn, 'Rederijwereld'.

Opstandelingen, 1560-1600

Voor degenen die tussen 1560 en 1600 rederijker werden waren de Opstand, de stichting van de Nederlandse Republiek, de Reformatie van de publieke kerk en de migratiebewegingen belangrijke gemeenschappelijke ervaringen. Immigratie van Vlamingen en Brabanders was na 1580 in de rederijkerskamers merkbaar. Veel immigranten waren in de kamers actief en de eigen kamers die ze in sommige steden oprichtten integreerden snel in het lokale en regionale rederijkersnetwerk. De kamers wisten in deze jaren van grote maatschappelijke transitie hun dynamiek, reputatie en maatschappelijke functies aan te passen aan nieuwe omstandigheden.

Na de Beeldenstorm in 1566 en de komst van de hertog van Alva in 1567 waren ook hervormingsgezinde rederijkers naar Emden en Engeland gevlucht. Na 1572 keerden ze terug en werden ze actief voor het opstandige regime. Na 1578 traden verschillende weergekeerde Amsterdamse vluchtelingen toe tot het nieuwe stadsbestuur. Sommigen behoorden tot het oude patriciaat en anderen tot de gezeten burgerij. Een deel van hen maakte ook deel uit van het Amsterdamse rederijkersmilieu. Van de 29 leden van De Eglentier in 1581 kwamen er in de jaren na 1578 zeventien terecht in het stadsbestuur. Dat was vermoedelijk een uitzonderlijk groot aantal. Maar ook kamers in steden als Leiden, Haarlem en Middelburg trokken na de Opstand nog altijd leden aan uit de adel en aristocratie, uit patriciërsmilieus of de gezeten burgerij. Oude patriciërsfamilies die de zaak van de Opstand niet steunden, die katholiek bleven of doopsgezind waren, verdwenen geleidelijk uit het stedelijke patriciaat. Zij vormden een eigen, vaak exclusief en aristocratisch circuit binnen de gezeten burgerij. In Haarlem overkwam dit verschillende takken van families uit het rederijkersmilieu. Sommige families, zoals de Lakemans in Haarlem, maakten juist hun opmars binnen het patriciaat. Ook families uit de gezeten burgerij wisten te profiteren van de regimewisseling.⁴⁵

Vlaamse en Brabantse immigranten uit adel of patriciaat drongen in Holland slechts met moeite en na een of twee generaties door tot de regerende elite. Ook zij vormden hun eigen chique circuits onder de gezeten burgerij. In Zeeland was het voor immigranten geen enkel probleem door te dringen in het patriciaat. In het Middelburgse stadsbestuur bezetten migranten immers ook voor de Opstand al sleutelposities. De familie Coorne was bijvoorbeeld afkomstig uit Antwerpen en behoorde rond 1580 tot het Middelburgse patriciaat. De jurist en stadsbestuurder Cornelis Coorne voerde de riddertitel; een indicatie van de aristocratische aspiraties van de familie. Hij behoorde tot een verwantschapsgroep waarvan tussen 1580 en 1680 verschillende leden tot Het Bloemken Jesse toetraden.⁴⁶

Door de komst van immigranten veranderde de achterban van rederijkerskamers weinig. De kamers trokken een enkele aristocraat en relatief veel patriciërs aan, en bleven in meerderheid bestaan uit gezetenen en kleinburgers. De Haarlemse immigrantenkamer De Witte Angieren werd in 1592 gesticht door de schilder en schrijver Karel van Mander wiens vader heer van Meulenbeke was geweest. Van Manders medebroeders Gillis van Elslant, Paulus Petit, Jacques van der Schuere en Peeter Heyns of een van zijn zoons behoorden tot de kleine burgerij. De Vlaamse kamer van Leiden werd rond 1600 aangevoerd door jonker

Jacob Duym. Ook het Middelburgse rederijersmilieu telde enkele patriciërs en een grotere groep gezeten burgers en kleinburgers. Gillis Peijn – een stadsbestuurder – was rond 1600 kamerbroeder van welgestelde immigranten als stadschirurgijn Lieven de Rijcke en handelaar Jacob van den Berghé of autochtone kleinburgers als timmerman Pieter Joosten.⁴⁷

Tabel 14: Inschatting sociale positie van rederijkers in Holland en Zeeland, 1560-1600

plaats	periode	n =	categorie					
			adel	patriciaat	gezetten burgerij	kleine burgerij	volk	onbekend
Haarlem	1564-1600	33	-	9	8	8	-	8
Amsterdam	1561-1600	48	-	23	7	4	-	10
Middelburg	1568-1600	14	-	6	1	1	-	6
Reimerswaal	1593	4	-	1	2	-	-	1

Bron: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal, en de prosopograficën Den Haag, Haarlem en Middelburg*.

Het elitaire karakter van het Amsterdamse rederijersmilieu in 1581 was uitzonderlijk. Dat neemt niet weg dat de kamers tot 1600 net als voor 1560 een trefpunt waren van een kleine en hechte groep van lokale en regionale elites en een heterogene meerderheid van personen uit de gezeten en kleine burgerij. Zelfs enkele edelen of aristocraten hadden geen moeite zich over te geven aan de democratiserende literaire cultuur van de kamers. De enkeling van hen die lid werd verwierf – zoals Van Mander en Duym – ook nog eens een leidende intellectuele rol in het rederijersleven.

De continuïteit in de samenstelling van de rederijersachterban had zijn effecten op de overlevingskansen van de kamers in het nieuwe publieke bestel. Door continuïteit in publieke functies en in achterban waren de kamers een stabiele factor in een samenleving waarin veel oude instituties verdwenen, van gedaante veranderden en aan voorspelbaarheid verloren. Aristocraten, patriciërs en gezeten burgers verschaften de kamers maatschappelijke reputatie, de juiste connecties en vaardigheden om zich staande te kunnen houden tegen de druk van vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk in. Het rederijersmilieu bleef bovendien een belangrijk knooppunt van netwerken van de top van de samenleving tot lager op de sociale ladder. De kamers waren zo een niet te onderschatten bron van sociale cohesie en mobiliteit.

Gouden Eeuwers, 1600-1650

Rederijersgeneraties die tussen 1600 en 1650 toetraden hadden het Bestand van 1609 tot 1621, de Bestandstwisten, de hernieuwing van de oorlog, de vredesbesprekingen en de vrede van Münster in 1648 tot hun belangrijkste gedeelde

ervaringen. De Republiek en de macht van de gereformeerde kerk waren voor hen voldongen feiten. De meesten zullen geprofitteerd hebben van de economische bloei in Holland, Zeeland en Friesland.

De overgang naar een protestantse Republiek betekende voor nogal wat families het einde van een bestuurlijke traditie. Katholieken konden zeker na 1600 bijna nergens meer toetreden tot de stedelijke, gewestelijke en centrale bestuurscolleges. Nieuwe families traden tot de regentenstand toe. De economische bloei deed de kapitaalskracht in steden als Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, Leiden en Middelburg groeien, waardoor het aantal rijken en welgestelden toenam. Bemiddelde families stuurden hun jonge zoons steeds vaker naar de universiteiten van Leiden, Groningen, Franeker, Harderwijk en later ook Utrecht en naar buitenlandse universiteiten of academies, als voorbereiding op een bestuurlijke loopbaan of een functie als predikant of medicus.⁴⁸

Hetzelfde soort families dat tussen 1480 en 1600 een rederijkerstraditie opbouwde deed dat na 1600. In Haarlem en Middelburg waren aanzienlijke familiegroepen nauw verbonden met het rederijkerswezen. Meerdere leden van de Lakemangroep in Haarlem waren tot het midden van de zeventiende eeuw lid van De Pellicaen en De Wijngaertrancken. De hoofdtek van deze familie behoorde tot de kern van het gereformeerde Haarlemse patriciaat. Dat patriciaat rekruteerde als vanouds uit kringen van brouwerij, scheepsbouw en textiel. Houtkoper Dammas Arisz van der Horn (Pellicanist) en brouwer Johan Claesz Loo (Wijngaertrancken), beiden stadsbestuuder, waren ook verwant aan de Lakemans. Een groep Haarlemse rederijkers behoorde tot een hecht netwerk van patriciërsfamilies, die hun tentakels uitstrekten in de belangrijke economische sectoren, in het bestuur en het gezelschapsleven van de gesecculariseerde geestelijke broederschappen van Haarlem: het Jacobs-, Kerstmis-, Schonenvaarders- en Hubertusgilde.⁴⁹

Leden van het Middelburgse rederijkersmilieu vormden een hecht geïntegreerde elite van autochtone en van zuidelijke komaf. Een verwantschapsgroep rond vader Tobias en zoon Cornelis Coorne leverde tot de opheffing van de kamer in 1681 een reeks rederijkers. Deze groep had ook nauwe banden met kringen rond stadsmedicus en bestuurder Jacob Lansbergen. Die stamde uit een vergelijkbaar milieu als Karel van Mander. Zijn grootvader was ooit heer van Meulenbeke. De aanwezigheid van het Middelburgse regentenpatriciaat en zeker van de groep-Lansbergen – die een zeer aristocratische reputatie had – is opmerkelijk. Er ontstonden bovendien hechte banden met groepen rederijkers van lagere komaf.⁵⁰ Zo behoorden verschillende rederijkers tot de Beeckman-familie; een oom, een neef en een familievriend van Isaack Beeckman waren lid van Het Bloemken Jesse, terwijl hijzelf in 1618 en 1619 lid was van de kamer Het Vreuchdendal van Breda. Hoewel de groep tot de bovenlaag van de kleine burgerij behoorde, waren verschillende leden zeer goed bevriend met aristocraten als Philippus en Jacob Lansbergen en predikant Herman Faukelius; gehuwd met Paschasie van Isenhoudt, dochter van schepen Nicolaas van Isenhoudt.⁵¹

Tabel 15: Inschatting sociale positie van rederijders in Holland en Zeeland, 1600-1650

plaats	periode	n =	categorie					
			adel	patriciaat	gezeten burgerij	kleine burgerij	volk	onbekend
Haarlem	1600-1650	493	4?	23	30	64	-	372
Middelburg	1600-1650	63	1	13	11	13	-	25
totaal	1600-1650	556	5?	36	41	77	-	397
%totaal			-	6%	7%	13%	-	71%

Bron: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal, en de prosopografieën Den Haag, Haarlem en Middelburg*.

Ook families uit de Haarlemse gezeten en kleine burgerij kenden zeker tot het midden van de zeventiende eeuw een rederijkerstraditie of ze behoorden tot het rederijdersmilieu. Leden van de families Croes en Van Limmen behoorden tot de gezeten burgerij en enkele rederijders onder hen vervulden ook stedelijke functies. Tussen 1620 en 1650 werden zes leden van de goudsmedenfamilie Kasselaar lid van De Wijngaertrancken en De Witte Angieren, drie leden van de chirurgijnsfamilie Van Berckel en drie leden van de verder onbekende familie Feyten. Zij behoorden tot de kleine burgerij, een heterogene groep onder de Haarlemse rederijders.⁵²

Tabel 16: Vergelijking sociale positie van rederijders in Holland en Zeeland, percentage-totaal 1480-1650

periode	n =	Categorie					
		adel	patriciaat	gezeten burgerij	kleine burgerij	volk	onbekend
1480-1520	83	7%	14%	7%	30%	-	41%
1521-1560	53	-	20%	11%	28%	-	39%
1561-1600	99	-	39%	18%	13%	-	25%
1601-1650	556	-	6%	7%	13%	-	71%

Bron: tabellen 8-11

Onder de generaties die tussen 1580 en 1650 tot de kamers toetraden, treffen we mannen aan uit enkele vaste beroepsgroepen. De belangrijkste verandering ten opzichte van de tijd voor de Opstand was een direct gevolg van het verbod op de uitoefening van de katholieke religie in 1580 in Holland, Zeeland en Utrecht. Tot dan maakten priesters deel uit van de kamers. Na 1580 was het priesterschap afgeschaft en daarmee verdwenen de priesters als belangrijke achterban. Gereformeerde classes en synoden verboden hun leden en predikanten het lidmaatschap

van een kamer waardoor vertegenwoordigers van publiek erkende geestelijke ambten geheel uit de kamers verdwenen. Meer dan voorheen kwamen de kamers en de lokale vertegenwoordigers van de publieke kerk – de predikanten – als concurrenten in geestelijk leiderschap tegenover elkaar te staan. Die tegengestelde groepsvorming werd door informele netwerkvorming tussen predikanten en het rederijersmilieu buiten de kamers om geregeld afgezwakt. Het lijkt waarschijnlijk dat de tegenstelling tussen kamers en predikanten daarom het sterkst opliep in steden waar dergelijke informele netwerken niet bestonden.⁵³

De ambtelijke en juridische wereld behield na 1560 haar sterke band met de kamers. Dat was zo in Amsterdam, Haarlem, Leiden en Middelburg, en in dorpen als Nieuwerkerk en Nisse in Zeeland en De Lier en Ketel in Holland.⁵⁴ Job Gommersz, secretaris van Nieuwerkerk, trad bijvoorbeeld in 1563 toe tot de lokale kamer. Hij was een tijdgenoot van Jan van Hout, van de Middelburgse stadssecretaris Jacobus Sagarus, de Veerse burgemeester en rentmeester Pieter Carbonier, de Brouwershavense procureur Marten Jansse en de Middelburgse deurwaarder Joos Mahieu; die allen ooit lid van een kamer waren.⁵⁵

Gommersz en Van Hout hadden rond 1580 beiden een rol in de professionalisering van administratie en bestuur. Sagarus maakte rond 1580 carrière aan het Hof van Holland. Johannes Fruytiers, een rederijker afkomstig uit Middelburg en woonachtig geweest in Leiden, Rijnsburg en Emden speelde na zijn terugkeer in Holland een rol in het bestuur van het opstandige gewest. In het dorpje De Lier verzamelde zich rond 1605 een groep jongere en oudere ambtenaren uit het lokale bestuur. Ondanks tegenwerking van Hof van Holland en kerkenraad hielden zij de kamer in stand en wisten ze hun ambtelijke loopbaan te vervolgen. De Haarlemse kamers en Het Bloemken Jesse telden tussen 1580 en 1650 steeds lokale en gewestelijke ambtenaren. Zo was de Middelburgse rederijker Tobias Coorne commies-superintendent bij de Zeeuwse Rekenkamer. Hij was nauw verwant aan het Zeeuwse bestuurlijke milieu. Na zijn dood volgde zijn zoon Cornelis hem op bij de Rekenkamer.⁵⁶

In de loop van de zestiende eeuw namen chirurgijns en artsen een nadrukkelijker rol in de kamers in. De Middelburgse, Haarlemse en Amsterdamse kamers telden verschillende chirurgijns en medici. Pieter Vlasman was rond 1560 lid van een Haarlemse kamer. Hij was in 1562 *doctoer* van de stedelijke schutterij die in dat jaar ingrijpend werd gereorganiseerd. Na 1600 waren verschillende chirurgijns en artsen lid van de kamers, zoals (misschien) Cornelis Coper rond 1600, Jan van Berckel de oude en de arts Jonas van Gherwen rond 1620 en Jan van Berckel de jonge rond 1650. Rond 1610 waren in Amsterdam de medici Samuel Coster en Johan Fonteyn belangrijke leden van De Eglentier en in 1640 was de bekende medicus Jacob Lansbergen lid van Het Bloemken Jesse in Middelburg.⁵⁷

Het onderwijs maakte ook een bescheiden opmars door. Schoolmeesters konden geregeld voor als rederijkers, soms zelfs in een hoge concentratie, zoals in Haarlem tussen 1600 en 1620. Bekende Haarlemse rederijkers als Jacques van der Schuere en Govert van der Eemdb waren schoolmeester. Hun aanwezigheid was vanaf de zestiende eeuw ook een constante in Middelburg, Amsterdam en Leiden. Bekende Middelburgse schoolmeesters waren rederijker; Jan Happaert

tussen 1550 en 1560, Isaack Beeckman rond 1618, Johannes de Swaeff en Arent Roggeveen rond 1650. In Amsterdam behoorde rond 1535 een geleerde leraar Grieks als Wouter Delenus (vermoedelijk) tot de kamer. Rond 1610 was dat bijvoorbeeld Willem Bartjens, bekend van zijn schoolboek voor het rekenonderwijs.⁵⁸

Tabel 17: Percentages beroepsgroepen onder Haarlemse rederijders tussen 1590 en 1660

periode	% van nb		% van nr	
	1590-1620	1620-1660	1590-1620	1620-1660
nb =	100	99	-	-
nr =	-	-	237	340
sector				
textiel	15-34%	15-49%	6-13%	4-13%
bouw/ constructie	1%	3%	0-1%	0-1%
levensmiddelen	2-7%	1-8%	0-1%	0-1%
kunst/ boekhandel	14-23%	8-24%	5-8%	0-1%
groothandel	2-5%	3-4%	0-1%	0-1%
juridisch	3-7%	3-6%	1-2%	0-1%
medisch/ verzorgend	2-4%	3-4%	0-1%	0-1%
pedagogisch	9-11%	-	3%	-
bestuurlijk/ ambtelijk	9-11%	3%	3%	0-1%
overig	2-8%	6-10%	0-1%	0-1%

Nb = percentage van aantal rederijders van wie beroepen bekend zijn.

Nr = percentage van totaal aantal rederijders.

Bron: persoonsnummers.

Er bestond een vrijwel constante verbinding tussen het rederijderswezen en de intellectuele en intellectualiserende beroepsgroepen in de samenleving; mannen uit de ambtelijke, juridische, medische, pedagogische en kunstzinnige wereld. De lijnen waren dun, omdat deze groepen een bijzonder klein aandeel hadden in de maatschappij als geheel. In kunstenaarscentra als Haarlem en Amsterdam vonden veel schilders, goud- en zilversmeden, graveurs, boek- en prentendrukkers en boekhandelaren hun weg naar de kamers. De sterke stijging van het aandeel van deze beroepsgroepen viel natuurlijk samen met de explosieve groei van de kunstmarkt en de boek- en prentenhandel in de Noordelijke Nederlanden met de komst van Vlaamse en Brabanders kunstenaars, drukkers en uitgevers na 1580.⁵⁹

De bestuurlijk-ambtelijke, intellectuele en kunstzinnige beroepsgroepen vormden een klein deel van de samenleving. Dat gold ook voor de kring van producenten, handelaars en investeerders die zich op interregionale markten richtten. Al deze groepen bleven tot diep in de zeventiende eeuw een belangrijk aandeel onder de rederijders. Rond 1580 behoorden meerdere rederijders in Amsterdam, Haarlem en Middelburg tot een economische elite van producenten en handelaren. In Amsterdam waren dat handelaren als Egbert Meynertsz

(rond 1560), Laurens Reael, Roemer Visscher, Adriaan Pauw, Hendrick Spieghel en Cornelis Hoofdt. In Haarlem waren het textielproducenten als Louris Jansz, Jacob Hopkoper, leden van de families Doorn en Lepel of van brouwersfamilies als Johan Loo. In Middelburg waren het groothandelaars als Isaäck Visscher, Jacob van den Berghe, de houthandelaar Adriaan van Bullestrate of de ijzerhandelaar Jan Baseliers.⁶⁰

Het belang van deze groep voor de kamers kan niet onderschat worden. Ze behoorden tot belangrijke kennis- informatie- en communicatienetwerken en hadden door hun beroep, sociale herkomst en kennissenkring vaak direct of indirect toegang tot maatschappelijke machtscentra. Bovendien beschikten ze allicht over goede communicatieve vaardigheden en hadden ze van huis uit of door hun opleiding toegang tot het culturele patrimonium. Dat maakte hen binenskamers tot natuurlijke leiders en mentoren en relatief veel schrijvende rederijkers waren uit hun midden afkomstig.

Maar ook vertegenwoordigers van minder specialistische beroepen konden een prominente plaats innemen in de kamers. In 1553 was de mandenmaker Pieter Gijsbertsz vinder van een Haarlemse kamer en de mandenmaker Junis Thonis was in 1533 en 1534 keizer van de Goudse kamer. De Middelburgse kamer raakte in 1533 in een hevig conflict verzeild met het gilde van de visverkopers. Die hadden de overleden Lenaert de visverkoper, alias Couwe Winter, ten grave gedragen. De kamer was echter van mening dat Lenaert door zijn rederijkersbroeders had moeten worden begraven. Heijnsz Adriaensz, de Haarlemse schoenmaker die in 1567 wegens ketterij werd terechtgesteld, was als factor van De Pellicaen de tegenhanger van de veel aanzienlijker Louris Jansz in De Wijngaertrancken.⁶¹

Ook in het gewone ambachtsmilieu hadden enkele sectoren een bijzondere relatie met het rederijkerswezen. Na 1600 leverden in Haarlem vooral de producenten van kleintextiel, de zogenaamde smalreders, een uitzonderlijk hoog aantal leden van De Wijngaertrancken. Tien procent van haar leden was afkomstig uit de textielsector; droogscheerders, drapeniers, linnenwevers, en -blekers en lakenkopers, en dus vooral het smalredersgilde. Veel van deze textielproducenten en textielhandelaren waren van Vlaamse en Brabantse afkomst, zodat hun aandeel in De Witte Angieren zo mogelijk nog groter geweest zal zijn. In Middelburg leverde de bouw- en constructiesector weer vrij veel rederijkers. Onder hen leden van de familie Verpoorte, die tussen 1600 en 1650 een sterke stijging op de sociale ladder doormaakte.⁶²

De ledenlijsten van Middelburg en Haarlem leveren na 1600 meer inzicht in de verhoudingen tussen beroepsgroepen binnen en buiten de kamers. In totaal traden tussen 1590 en 1660 tussen de twintig en dertig smalreders toe tot een Haarlemse kamer, en vooral tot De Wijngaertrancken. Tussen 1602 en 1648 telde het smalredersgilde meer dan zestienhonderd meesters, van wie dus maar een zeer kleine groep tot de kamers moet zijn togetreden. Van de 43 boekdrukkers en uitgevers werd na hun afsplitsing van het Lucasgilde in 1616 slechts een vijftal mannen lid van De Wijngaertrancken en De Pellicaen. Slechts een twintigtal van de meer dan 350 leden van het Lucasgilde trad toe tot een kamer. Onder de rederijkers vormden deze twintig, veelal de belangrijkste schilders en graveurs van Van Mander tot Cornelis van Kittensteijn, echter een belangrijke groep. In het

Middelburgse Lucasgilde, goudsmedengilde, chirurgijngilde en schoolmeestersgilde waren de verhoudingen niet anders.⁶³

Sommige gilden leverden nauwelijks rederijkers. In 1622 telde de stad eenenzestig korenmeesters, van wie niemand lid was van De Wijngaertrancken. Slechts één van de zestien stadsmolenaars uit 1605, Cornelis Clapmuts, was ooit rederijker. Ook van de zevenenveertig tappers uit 1610 werd niemand lid van De Wijngaertrancken, van de negentien bekende tingieters slechts een en van de negenenvijftig vleeshouwers uit de jaren 1604 tot 1609 niemand. Van de vijfenvijftig meesterkuipers die in 1606 een lijst ondertekenden werd niemand lid van De Wijngaertrancken. Misschien schuilt een verklaring voor het geringe aandeel van zulke beroepsgroepen wel in hun lage scholingsgraad en de geringe alfabetisering van de gildebreeders. Bijna de helft van de 55 meesterkuipers tekende in 1606 niet met zijn naam, maar met een merk. Wellicht lag voor leden van deze beroepsgroepen het lidmaatschap van een kamer te ver buiten hun sociaal-culturele vermogens. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het onmogelijk was. In een dorp als De Lier konden een landarbeider of een strodekker lid worden van de kamer, samen met lokale beampten.⁶⁴

Tabel 18: Percentages beroepsgroepen onder Middelburgse rederijkers tussen 1590 en 1660

periode	% van nb		% van nr	
	1590-1620	1620-1660	1590-1620	1620-1660
nb =	16	31	-	-
nr =	-	-	26	54
sector				
textiel	-	0-3%	-	0-1%
bouw/constructie	18-24%	12-21%	11-14%	7-12%
levensmiddelen	12%	0-3%	7%	0-1%
kunst/boekhandel	-	6-12%	-	3-6%
groothandel	0-12%	12-21%	0-7%	7-11%
juridisch	0-12%	6-9%	0-7%	3-4%
medisch/verzorgend	12%	3%	7%	1%
pedagogisch	-	6%	-	3%
bestuurlijk/ambtelijk	12%	12%	7%	7%
overig	0-12%	3-6%	0-7%	1-2%

Nb = percentage van aantal rederijkers van wie beroepen bekend zijn.

Nr = percentage van totaal aantal rederijkers.

Bron: persoonsnummers.

Sommige beroepsgroepen vormden blijkbaar een grotere stimulans om lid te worden van een kamer dan andere. Toch waren het ook dan slechts enkelingen die rederijker werden. Net als vermoedelijk de meeste kamers hadden die van Middelburg en Haarlem ook in professioneel opzicht een sterk gemêleerde samenstelling, wat de rol van kamers als knooppunten van kennis en circuits

versterkte. De sociale positie van de rederijker, het intellectueel niveau van zijn beroepsgroep en zijn economische, sociale en culturele horizon hadden eventueel samen met familietradities hun invloed op de keus voor het lidmaatschap van een kamer. De stap om lid te worden lijkt meer het gevolg van individuele afwegingen dan van een duidelijke groepsdwang of vaste familie- of beroepstradities. Verwanten en beroepsgenoten werden immers niet *en masse* lid van een kamer.

Iemand die hoger op de maatschappelijke ladder stond en dus meer van de bovengenoemde kenmerken vertoonde werd sterker geprikkeld om tot een kamer toe te treden. Voor wie lager op de ladder stond moet die individuele afweging nog veel meer een rol hebben gespeeld. Uit beroepsgroepen die steeds vaker intellectuele vaardigheden en een intellectuele instelling vereisten, sectoren waar kennis- en informatieverwerving steeds belangrijker werden en waar processen van specialisering, bureaucratisering en professionalisering plaatsvonden, kwamen vrijwel constant rederijkers voort. Dat suggereert een relatie tussen beroepsdynamiek, sociale emancipatie van beroepsbeoefenaars en het rederijkerswezen. Sectoren met een willekeuriger aandeel onder de rederijkers waren ook veel minder dynamisch.

De relatie tussen professionalisering en het rederijkerswezen gaat misschien nog verder, al moet die conclusie met grote voorzichtigheid worden getrokken. Individuele rederijkers lijken nogal eens betrokken bij allerlei vormen van professionalisering, innovatie, specialisering en reorganisaties in samenleving, bestuur en beroep. De Haagse rederijkers Floris Florisz Oem en Jacob Clamp waren bijvoorbeeld in 1511 verantwoordelijk voor de verbetering van de toegankelijkheid van het archief van het Hof van Holland, door het samenstellen van een staat van charters. Floris Oem en zijn neef Ysbrand waren in 1494 betrokken bij het besluit van het Jorisgilde om in de processie een dramatische voorstelling van St. Joris te organiseren.⁶⁵

In 1569 legde de Nieuwerkerkse rederijker en secretaris Job Gommersz de laatste hand aan een register van alle Duivelandse keuren. Jan van Hout reorganiseerde het Leidse archief en stelde plannen op voor de verbetering van de lokale armenzorg.⁶⁶ Ook in het gildenwezen vinden we rederijkers die zich met reorganisaties en verbetering in bestuur en administratie bezighielden. De Middelburgse rederijker Pieter Joosten was een kundige timmerman die blijkens een door hem geschreven kroniek een vakkundig oog had voor het beschrijven van bouwconstructies, hij was misschien actief als bouwmeester. In 1594 begon hij als deken van het timmerliedengilde een ledenregister waarin hij een aantal refreinen schreef. In het boek waarin dat register tot 1792 werd bijgehouden, nam hij ook een naamlijst op van vrijmeesters van 1544 tot 1594, die hij waarschijnlijk overnam uit oudere rekeningen.⁶⁷

In Haarlem waren rederijkers nauw betrokken bij vernieuwingen rond het Lucasgilde. Karel van Mander, Cornelis van Haarlem en Hendrick Goltzius vormden in Haarlem samen een schildersacademie, wat misschien niet veel meer wil zeggen dan dat ze – in de woorden van Van Manders biograaf – regelmatig bijeenkwamen om zich te bekwamen in het schilderen naar het leven. Een echt instituut werd het niet.⁶⁸ Het Haarlemse schildersmilieu was tussen 1580 en

1630 zeer innovatief, met belangrijke kunstenaars als Van Mander, Goltzius, Cornelis van Haarlem, Frans en Dirk Hals, Esaias van de Velde en graveurs als Jacob Matham, Jan van de Velde, Cornelis de Koninck, Willem Akersloot, Cornelis van Kittensteijn en Gillis van Scheyndel. Al deze kunstenaars waren nauw verbonden met het rederijersmilieu. Zij maakten van Haarlem het belangrijkste schilderscentrum van de Republiek. Hun Lucasgilde, was een van de meest dynamische organisaties binnen de stad.⁶⁹

In 1616 zonderden de boekdrukkers en boekhandelaren zich af in een eigen gilde, één van hen was de rederijker Daniël de Keyser. Het goud- en zilversmedengilde had zich rond 1539 afgezonderd binnen het Lucasgilde, met een speciale positie voor de goudsmiden. Rond 1630 was de oud-rederijker Salomon de Bray betrokken bij reorganisaties en archivering in het Lucasgilde. Zo'n belangstelling vinden we ook bij de Middelburgse glasmaker-rederijker Jeronimus Rosselaer. Hij werd in 1652 beloond voor het maken van een nieuw afschrift van de privilegebrieven 'omdat de oude niet meer leesbaer en waren'. Later begon rederijker Jan Pietersen Saleingere een nieuw gildeboek waarin boekversierder Jan Dane het rijk versierde privilege van 1585 inschreef. In het daaropvolgende 'constrijcke vaers' dichtte Saleingere voor het Middelburgse Lucasgilde over het belang van een goede organisatie voor de bloei ervan. Hij stelde zijn kunstbroeders de Romeinse 'wetten' en de 'goede wetten van het konstryck Amsterdam' ten voorbeeld.⁷⁰ Binnen het Haarlemse chirurgijns- en barbiersgilde, dat redelijk wat rederijders leverde, vormden de chirurgijns een aparte afdeling die later in de zeventiende eeuw opging in het Collegium Medico-Pharmaceuticum.⁷¹

Ook in de textielsector waren rederijders betrokken bij vernieuwingen. De Haarlemse rederijker en textielondernemer Frans Simonsz van den Bogaert was na 1618 regelmatig betrokken bij reorganisaties en discussies over vernieuwingen binnen het smalredersgilde, zoals de instelling van een looikamer die door controles de kwaliteit van het Haarlemse textiel verbeterde. Zijn collega Hans Boneval sloot in 1627 een contract met de smalreder Abraham Joosten en koopman Abraham van de Velde om in Zweden Haarlemse manufacturen te produceren. De Middelburgse rederijker Pieter de la Grange was wellicht de burger van Delft die in 1661 octrooi verwierf op een vernieuwing in de vlasbewerking.⁷²

De Amsterdamse rederijker Theodoor Rodenburch, als diplomaat en auteur vergelijkbaar met de Haarlemse diplomaat, geograaf (en vermoedelijke rederijker) Isaack Massa, schreef in 1621 een advies over het verplaatsen van industrieën vanuit de Republiek naar Denemarken. In de interregionale handel waren ook rederijders betrokken bij vernieuwingen. De Amsterdamse rederijker Jacob van Neck was een van de eerste Nederlandse Indiëvaarders. Het Middelburgse rederijersmilieu was nauw betrokken bij de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De pasteibakker Joos de Vivere schreef zich in 1602 in voor 2400 gulden, Jacob van den Berghe voor vijftienhonderd, Isaäck de Visscher voor duizend, stadsbestuurder Pieter Coorne voor twaalfhonderd en Pieter Baselier voor 4500 gulden. De eerste drie waren zelf rederijker en de beide anderen kwamen mogelijk uit het milieu.⁷³

Het rederijersmilieu had – zoveel kan wel gezegd worden – een sterke aantrekkingskracht op kringen in dynamische sectoren van de maatschappij. Maar

het aantal voorbeelden van ambitieuze individuen, actief in innovatie, professionalisering, reorganisatie, specialisering en bureaucratisering valt ook nog gemakkelijk uit te breiden. Het zou daarom goed kunnen zijn dat de kamers met hun pedagogische functie, hun competitieve literaire cultuur en hun gemengde samenstelling de kwaliteiten van deze mensen extra stimuleerden.

Integratiemechanismen: migranten en dissenters

Migranten

Na 1580 kwamen de ballingen uit Engeland en Duitsland terug, en bovendien kwam toen al snel ook een stroom vluchtelingen noordwaarts op gang. Na de val van de Vlaamse en Brabantse steden kwamen velen naar Holland en Zeeland. Veel Haarlemse, Middelburgse, Leidse en Amsterdamse rederijders waren afkomstig uit het zuiden. Hele netwerken van intellectuelen, van rederijdersfamilies en van individuele rederijders vestigden zich in het noorden. Door de routes die veel vluchtelingen hadden afgelegd en de manier waarop ze over Holland en Zeeland uitwaaierden bestonden die netwerken uit veel personen en waren ze wijdverspreid.⁷⁴ De netwerken van de families Beeckman, Lansbergen en Coorne in Middelburg en van Van Mander in Haarlem bestonden grotendeels uit immigranten.

Het Middelburgse rederijdersmilieu werd gedomineerd door migranten uit Vlaanderen en Brabant en vooral uit Antwerpen. Hoewel immigranten in Haarlem in 1592 een eigen kamer stichtten, waren ook veel leden van De Wijngaert-rancken, veelal behorend tot het textiel- of kunstenaarsmilieu, van Vlaamse of Brabantse herkomst. De arts Jonas van Gherwen was bijvoorbeeld afkomstig uit een Bossche patriciërsfamilie die na 1580 in Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Dordrecht was neergestreken. De gebroeders Hals waren afkomstig uit Antwerpen, de gebroeders De Bray uit Aalst en ongetwijfeld waren smalreders als Salombijn, Koekuyt, De Schepper afkomstig uit het zuiden. Immigranten en nieuwe Haarlemmers als Dirck Cornelisz Koeckebacker uit Alkmaar, Cornelis van Kittensteijn uit Delft en Govert van der Eemdb uit Den Haag versterkten het gemengde karakter van de kamers nog verder.⁷⁵

Tabel 19: Leden uit migrantenkring in Haarlemse en Middelburgse kamers tussen 1500 en 1650

periode	Haarlem	nr =	Middelburg	nr =
1500-1570	-	24	4?	27
1571-1650	89?	523	19-26?	76

Nr = totaal aantal bekende rederijders.

Bron: biografieën Haarlem en Middelburg.

Het rederijdersleven bood immigranten uit andere plaatsen en streken een goede mogelijkheid om zich in hun nieuwe woonplaats te profileren en contacten te leggen. In Holland meer dan in Zeeland was het zelfs voor welgestelde en aris-

tocratische nieuwkomers lastig om door te dringen tot de politieke macht. Immigranten konden de kamers echter gebruiken om hun maatschappelijk engagement vorm te geven. Misschien leidde het kamerlidmaatschap hen ook binnen in politieke netwerken.

Het is opvallend hoe gemakkelijk in Middelburg figuren uit rederijkersmilieus na 1580 doordrongen tot het hart van het lokale en regionale bestuur. Rond de families Lansbergen en Coorne vormden zich hechte bestuurlijke netwerken die gedurende de zeventiende eeuw steeds steviger posities verwierven in de Zeeuwse politiek. Dat gebeurde vaak via vriendschappelijke en familiale allianties met leden van het autochtone patriciaat of met leden uit families van goeude komaf. Maar ook een Dirck Cornelisz Koeckebacker, een Jacob Jansz Fruijters en een Cornelis van Kittensteijn in Haarlem of de familieleden van Jonas van Gherwen in Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Rotterdam drongen snel door in het bestuurlijke milieu of in de familiekring van het lokale patriciaat. Het is niet gezegd dat de rederijkerskamers hierin een beslissende rol speelden. Wel was het lidmaatschap van een kamer kenmerkend voor een bepaald soort bestuurlijke families. Het was allicht juist de combinatie van eigenschappen en strategieën die deze families succes bracht.⁷⁶

Religieuze diversiteit

Fundamentele meningsverschillen over het geloof werden na 1520 een gewoon onderdeel van het rederijkersleven. Gezien hun nauwe banden met kringen waar nieuwe religieuze ideeën zich verspreidden, kwamen rederijkers vroeg in aanraking met religieuze pluriformiteit in de eigen omgeving. Hoewel ze zich na 1580 graag beriepen op hun reputatie als wegbereiders van de Reformatie, was de meerderheid in de kamers lang zo ketters niet als velen blijkbaar dachten. In 1579 verweet de Amersfoorter Thymen Jansz de echtgenote van Gijsbert Berents dat ‘in de predicatie van reformeerden nyet en gingen dan Hieronimus en geen degelicke luden’. In zijn ogen hadden de rederijkers van St. Hieronimus geen al te degelijke reputatie en blijkbaar meende hij dat velen van hen gereformeerde sympathieën hadden. Of dat laatste waar is valt (vooralsnog) bij gebrek aan gegevens niet na te gaan.⁷⁷

Tabel 20: Religieuze gezindten in Haarlem en Middelburg tussen 1580 en 1660

plaats	gezindten						n =
	katholiek	doopsgez.	geref..	remonstr.	overig	onbekend	
Haarlem	23?	24?	35?	7?	-	487	577
Middelburg	1?	-	23	-	-	57	86

Bron: persoonsnummers.

Onder de overgeleverde rederijkersspelen bevinden zich vrij wat hervormingsgezinde teksten. Dat kan geweten worden aan een sterkere gedrevenheid van individuele hervormingsgezinden om zich uit te spreken, misschien in combinatie

met een betere zorg voor hun spelen bij het nageslacht. Toch was de katholieke stem onder rederijkers niet tot zwijgen gebracht, getuige het werk van de fervente katholieke Kamper rederijker Lucas Cornelisz of de Nieuwerkerker Job Gommersz. In plaatsen als Middelburg, Goes en Kampen bleven rederijkers de katholieke stem vertolken. Maar ook na 1580 traden katholieken nog altijd op als woordvoerder van hun kamers, al werd hun stem in de loop van de zeventiende eeuw zwakker.⁷⁸

Wat de religieuze opvattingen van leden ook waren, rederijkers waren na 1520 zeer actief in het hervormingsdebat. Na 1580 bleven kamers zich in publieke godsdienstige debatten mengen en bleef hun achterban religieus gemengd. De drie belangrijkste religieuze stromingen van de Noordelijke Nederlanden waren in de Amsterdamse en Haarlemse kamers vertegenwoordigd: katholicisme, calvinisme en het doopsgezinde geloof. Dat was niet het geval in Middelburg waar katholieken en doopsgezinden een zwijgzame minderheid werden. In de Zeeuwse hoofdstad bestonden wel allerlei meningsverschillen binnen de gereformeerde gemeenschap. Streng-gereformeerden rond de Beeckman-familie en meer gematigden rond de Lansbergens en Coornes speelden beiden een hoofdrol in Het Bloemken Jesse.⁷⁹

Kamers bleven in Holland en Zeeland, net als de gilden en schutterijen, multiconfessionele organisaties. Rond 1590 leidde de afschaffing van de devotie in verschillende kamers nog tot conflicten tussen aanhangers van het oude en het nieuwe geloof. Na 1600 was de overgang voltooid en had de gereformeerde kerk zich als publieke kerk definitief gevestigd. Hoewel hun kerkelijke leiders zich tegen de kamers keerden, bleven veel gereformeerden, zelfs uit de kringen van de Nadere Reformatie, deel uitmaken van het rederijkersmilieu. Zij mengden zich in de kamers met katholieken, doopsgezinden, remonstranten, ongebonden medeburgers, leden van kleinere religieuze groepen en misschien een enkele vrijdenker. Kamers boden aan leden van getolereerde religieuze gemeenschappen de mogelijkheid om een geëngageerd maatschappelijk leven te leiden, invloed uit te oefenen op de meningsvorming en geaccepteerde en gewaardeerde leden van de maatschappij te zijn. Het publieke leven behield mede door de kamers een pluriform karakter. De kamers waren daarmee een modelvoorbeeld van wat Frijhoff de 'omgangsocumene' heeft genoemd.⁸⁰

Leeftijd, loopbaan en vorming

Een jonge burgerzoon bezocht na het primaire onderwijs bij voorkeur de Latijnse of Franse school en de universiteit. Was hij afkomstig uit een ambachtsmilieu, dan ging hij bij voorkeur elders, zo mogelijk in het buitenland, in de leer. Was de Latijnse, de Franse school of de universiteit voor hem niet weggelegd, bijvoorbeeld omdat een broer hem was voorgedaan, dan kon zo'n jonge burger zijn basale maatschappelijke vorming ook opdoen in een rederijkerskamer. Kamers werden in elk geval beschouwd als instellingen voor de vorming van geest en moraal. Voor mannen uit minder goeie milieus konden de kamers onderdeel zijn van een arsenaal aan strategieën om hogerop te komen. Ze mengden zich er immers met mensen met meer sociaal, cultureel en intellectueel kapitaal. Door

de nabijheid van deze mensen, door de vormende werking van het rederijkersleven en door het podium dat de kamers hun verschafte, kwalificeerden zij zich beter voor maatschappelijke functies. Voor personen uit de brede en lagere burgerij en voor immigranten, veelal uitgesloten van andere lokale kringen, vormde het kamercircuit een belangrijk instrument om een publiek leven te leiden en zich een steviger positie te verwerven in de samenleving. Hoewel dergelijke strategieën nergens zijn vastgelegd, is het niet erg waarschijnlijk dat de achterban van de kamers de voordelen ervan niet inzag.

Rederijkerskamers hadden bovendien een reputatie als scholingsinstellingen voor jongvolwassen mannen. Ze kregen er niet alleen een aanvulling op hun sociaal-culturele vorming, maar werden ook ingewijd in het maatschappelijke leven. Zo dachten ook de predikant en de kerkenraad van het Hollandse De Lier erover. Het dorpje had rond 1600 een kamer met een flink zelfbewustzijn, een aanzienlijk engagement en een niet geringe maatschappelijke uitstraling. Rond 1603 meenden de geestelijke leiders van De Lier dat het gevaar van de kamer vooral gelegen was in het gemengde karakter van het gezelschap. Het zou ongereformeerde praktijken binnen De Lier steeds opnieuw voeden, omdat volwassen mannen hun jongere broeders inwijdden in moreel, politiek, sociaal, en religieus verderfelijke levens- en denkwijzen. In allerlei toonaarden vinden we dezelfde opvatting over de kamers terug in het lobbyrepertoire van veel Hollandse en Zeeuwse gereformeerde leidslieden.⁸¹

De Lierse gereformeerde leiders waren goed op de hoogte van een belangrijk structuurprincipe van het rederijkersmilieu: zijn gemengde karakter. Hoe moeilijk het ook bij gebrek aan voldoende gegevens met grote zekerheid valt vast te stellen, het lijkt vanaf de jaren 1480 tot ver in de zeventiende eeuw dat ook de leeftijdsopbouw van de kamers sterk gemengd was. Vijf van de tien Haagse rederijkers van wie de leeftijd te benaderen is moeten in 1494 jonger zijn geweest dan vijfendertig jaar. De drie stichters van de kamer van Kapelle waren 21, 23 en 33 jaar. Een stichter van de Sommelsdijkse kamer was in 1515 rond de 28 jaar. In hetzelfde jaar werden op een ledenlijst van de Middelburgse kamer drie van de vijftien rederijkers aangemerkt als junior, wat duidt op een relatief jeugdige leeftijd. Hun broeder Willem Hals moet in 1515 tussen de twintig en dertig jaar zijn geweest. Hij stond aan het begin van een succesvolle carrière als procureur, een functie waarmee hij tussen 1526 en 1547 in de archieven voorkomt.⁸²

Tabel 21: Inschatting van de leeftijd van Haagse, Middelburgse, Haarlemse, Lierse en Amsterdamse rederijkers in het eerste jaar van vermelding

	Den Haag	Middelburg	Haarlem	De Lier	Amsterdam
	1494	1590-1650	1590-1650	1603-1606	1581
n = categorie	31	71	562	12	29
15-25	-	14	57	2	7
25-35	5	9	41	3	7
35-45	3	9	32	3	4
45-55	2	7	16	-	2
55-65	-	2	3	-	2
onbekend	21	30	413	4	7

Bron: biografieën Den Haag, Haarlem en Middelburg en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam, 50-52 en voor De Lier, 609-634.

Rederijkers van wie teksten zijn overgeleverd kwamen uit allerlei leeftijdsgroepen. Er zijn wel aanwijzingen dat de meesten al op jonge leeftijd een positie als schrijver van werken voor hun kamer hadden verworven. Johannes Fruijters, een toprederijker uit Rijnsburg, was bij aanvang van zijn loopbaan als schrijver vermoedelijk ongeveer 41 jaar oud, maar dat lijkt geen standaard geweest te zijn. Zijn Haarlemse generatiegenoot Louris Jansz had een lange schrijversloopbaan, die is gedocumenteerd tot ongeveer 1598. In 1549 was hij als twintiger of dertiger mogelijk al een prominente rederijker. In elk geval kreeg hij toen de opdracht het beeldenprogramma te organiseren voor de ontvangst van Filips II. Hun tijdgenoot als schrijver was de jonge Job Gommersz, een rederijker uit het Zeeuwse dorpje Nieuwerkerk. Hij was 23 toen hij in 1563 toetrad tot de lokale kamer. Enkele jaren later schreef hij zijn eerste toneelspelen bedoeld voor opvoering in het publiek.⁸³

Een paar rederijkersgeneraties later werden in Amsterdam alle schrijvers die voor 1620 naam maakten op jonge of zeer jonge leeftijd rederijker. Samuel Coster was bijvoorbeeld 15 toen hij toetrad tot de Eglentier, en Pieter Cornelisz Hooft was 16 jaar. Theodoor Rodenburch en Gerbrand Adriaensz Bredero waren 27 en 23 aan het begin van hun rederijkersleven. De felste tegenstander van Bredero, Hooft en Coster tijdens de conflicten in het Amsterdamse rederijkersmilieu rond 1615 was de arts Johan Fonteyn. Een geleerde met een grote reputatie. Hij was rond 1608 als dertiger lid geworden van de Eglentier. In 1581 had die kamer een brede basis van jongemannen tussen de 15 en de 35 jaar. Een van hen was de 17-jarige Jan van Neck, de latere handelaar, ontdekkingsreiziger en stadsbestuurder.⁸⁴ De kamers van Den Haag, Middelburg, Haarlem, De Lier en Amsterdam hadden vermoedelijk een piramidevormige leeftijdsopbouw: een basis van twintigers en dertigers, een kleinere groep veertigers en vijftigers en enkele zestigers. Zeker is dat kamers sociaal, professioneel en dus ook naar leeftijd gemengde gezelschappen waren.

Naar opleiding waren kamers veel homogener samengesteld. De overgrote

meerderheid van de rederijkers was niet academisch opgeleid. Er waren wel rederijkers die een universiteit hadden bezocht, maar zij vormden een kleine minderheid. De meeste rederijkers zullen na wat primair onderwijs en in enkele gevallen na de Latijnse of Franse school een praktijkopleiding hebben gevolgd bij een meester in hun gilde of in ambtelijke dienst. De Haarlemse patriciërszoon Hildebrand Lakeman ging bijvoorbeeld op 22-jarige leeftijd in Delft in de leer bij een goudsmid, waarna hij een tijdlang te Parijs werkte. Van 1624 tot 1626 was hij, eenmaal terug in Haarlem, lid van De Wijngaertrancken, waarna hij toetrad tot het goudsmedengilde. Het zou kunnen dat de plaats die Hildebrands rederijkerschap in zijn levensloop innam vrij gebruikelijk was.⁸⁵ Ook in De Lier traden jongemannen aan het begin van hun beroepsleven toe tot de kamer, een niet ongevaarlijke stap, gezien de reputatie van het gezelschap bij kerkenraad en Hof van Holland. De kamer werd echter gesteund door de ambachtsheer en diens lokale ambtenaren, van wie er minstens twee als rederijker begonnen. De jonge Adriaan Cornelisz, knecht van de schout van Pijnacker, bracht de zondagen bij zijn moeder in De Lier door en bezocht dan ook de kamerbijeekomsten. Ook Elias Willemsz, een meesterknecht te Delft, was in De Lier lid van de kamer.⁸⁶

Het lijkt dat het lidmaatschap in sommige kringen het begin was van een maatschappelijke carrière. Voordat ze deelnemers werden van het maatschappelijk leven waren sommige jongemannen een tijdlang, tussen de twee en tien jaar, lid van een rederijderskamer. In Haarlem werden tussen 1600 en 1624 opvallend veel smalreders, schoolmeesters, schilders en goudsmeden aan het begin van hun beroepsleven lid van een kamer. Dirk Dirksz Wulp bijvoorbeeld was in 1600 lid van de Pellicaen, hij werd zes jaar later meester-goudsmid. Wouter Croes, zoon van de notaris en rederijker Willem Croes, werd in 1621 stadssecretaris en in 1629 werd hij toegelaten als notaris. In 1623 werd hij lid van de Wijngaertrancken. Simon van Dijck werd in 1620 meester-chirurgijn en in 1624 lid van dezelfde kamer. Een hele reeks smalreders werd in deze periode lid van de Wijngaertrancken, in de tijd dat ze ook werden toegelaten als gildemeester. Zo werd Daniël de Schepper in 1617 rederijker en in 1618 meester-smalreder en Jacob de Poorter werd rederijker in 1620 en smalreder in 1621. In Middelburg zien we een vergelijkbaar patroon bij vader en zoon Coorne. Tobias Coorne werd rond 1613 rederijker, zes jaar later volgde hij zijn oom Pieter Coorne op als commies-superintendent van de Rekenkamer van Zeeland. Zoon Cornelis was in 1640 rederijker en volgde in 1650 zijn overleden vader op als commies-superintendent.⁸⁷

De meeste rederijkers hadden een beperkte intellectuele vorming genoten. Dat neemt niet weg dat vanaf het begin geregeld academici en leden uit academische milieus bij het kamerleven betrokken waren. Die aanwezigheid is in aantallen weinig opvallend, maar lijkt toch een belangrijk kenmerk van het rederijkersleven. De Haagse kamer telde in 1494 vijf of zes universitair geschoolden. Ysbrand Jansz Oem was één van hen, hij had zich in 1482 samen met zijn broer Floris Jansz Oem ingeschreven te Leuven. Zoons van twee Haagse rederijkers studeerden aan een universiteit. Buiten Den Haag en ook in dorpskamers telde men academici onder de rederijkers. Een van de stichters van de kamer van Som-

melsdijk had zich in 1501 te Leuven ingeschreven en twee stichters van de Kapelse kamer hadden daar enkele jaren eerder gestudeerd. Jan Cornelisz Brouwer schreef zich in 1490 te Leuven in en Hendrik van Bruëlis volgde in 1493; zijn broer Joost had er eerder gestudeerd. Hun vader Anthonis van Bruëlis studeerde tussen 1458 en 1464 artes aan de universiteiten van Keulen en Orléans. Mischien had hij in Keulen wel kennisgemaakt met de Haagse studenten Willem Zuyrmont en Stephanus de Hagis die in 1494 lid waren van de Haagse kamer.⁸⁸

Tabel 22: *Academici onder rederijkers en in rederijkersmilieus tussen 1480 en 1650*

plaats	periode	n =	rederijkers	verwanten
Den Haag	1494	31	5	5
Amsterdam	1581	29	2?	1
Kapelle	1508	3	2	1
Sommelsdijk	1515	10	1	-
De Lier	1600-1605	16	-	1
Dordrecht	1480-1564	15	1?	1
Haarlem	1500-1650	547	5?	7?
Middelburg	1480-1650	103	6?	15 (vooral na 1600)

Bron: biografieën Den Haag, Haarlem en Middelburg; Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam, Sommeldijk, De Lier en Dordrecht; voor Kapelle: Van Dixhoorn, 'Rederijkers' en 'Writing poetry'.

In Middelburg studeerden rond 1600 verschillende jongemannen uit het rederijkersmilieu aan een universiteit, terwijl familieleden lid waren van de rederijkerskamer. Zo schreef in 1619 een broer van de rederijker Johannes de Swaeff zich in aan de theologische faculteit te Leiden in hetzelfde jaar als zijn plaatsgenoten David de Somer en Cornelis Coorne. Een enkeling sloot zich vervolgens alsnog bij een kamer aan, zoals De Swaeffs neef Isaack Beeckman, die in 1618 en 1619 lid was van de kamer van Breda of Jacob Lansbergen die rond 1640 lid was van de Middelburgse kamer. Na 1580 lijkt het in bepaalde Middelburgse rederijkerskringen gebruikelijk om een enkele zoon theologie, medicijnen of rechten te laten studeren. Dat was het geval in het patriciërsmilieu van de familie Coorne en rond Jacob Lansbergen, maar ook in kringen van kleinburgers als de families Beeckman en De Swaeff, waarvan verschillende leden de Latijnse school bezochten, aan een universiteit studeerden en rederijker werden (maar meestal niet in die volgorde). In een stad als Amsterdam kenden bepaalde families vermoedelijk een vergelijkbare praktijk. Het Haarlemse rederijkersmilieu telde minder academici dan het Amsterdamse en Middelburgse, al brachten enkele families ook hier na 1600 zowel een enkele academicus als rederijkers voort.⁸⁹

Het rederijkersmilieu zelf kan een stimulans geweest zijn voor het volgen van een academische opleiding. Stevin was bijvoorbeeld in 1573 lid van een Brugse rederijkerskamer en zocht rond 1583 aansluiting bij de Leidse universiteit. Slechts twee Amsterdamse rederijkers uit het begin van de zeventiende eeuw hadden een academische opleiding gevolgd. Hoof en Coster studeerden beiden te Leiden, maar niet nadat ze eerst lid waren geworden van De Eglentier. Coster was in 1608 in Leiden jaargenoot van Jacob Lansbergen, de latere Haarlemse pre-

dikant Samuel Ampzing en Marcus Valerius, zoon van de Veerse rederijker Adriaan Valerius en later zelf rederijker. Academisch opgeleide rederijkers hadden ongetwijfeld een grotere kans een leidende rol te spelen in het rederijkersleven. Ze brachten hun intellectuele kennis en vaardigheden mee en gaven kamers toegang tot de intellectuele netwerken waar ze na hun opleiding veelal toe behoorden. Dat blijkt bijvoorbeeld in 1635 in Leiden, waar De Witte Ackoleijen verguld was met het lidmaatschap van Johannes Bet, 'gewesende student van de universiteit tot Leijden', om zijn kennis van de retorica.⁹⁰

Het lijkt kenmerkend voor bepaalde rederijkersfamilies dat geregeld een neef, zwager, zoon of kleinzoon de Latijnse school en zelfs een universiteit bezocht. In andere gevallen lijkt het rederijkersleven van een oudere generatie jongere generaties te stimuleren tot het bezoeken van een universiteit. Een mooi voorbeeld daarvan levert het dorp De Lier rond 1600. Pieter Vranckensz van Burghersdijk was tussen 1603 en 1605 de leider van de kamer van De Lier. Deze landbouwer was Heilige Geestmeester rond 1600 en ouderling van 1594 tot zijn faillissement in 1605, waarna hij naar Noordwijk verhuisde. Hij vertegenwoordigde de Lierse kamer in 1603 in Schiedam, de Noordwijkse in 1613 te Amsterdam en de kamer van Oegstgeest in 1616 te Vlaardingingen. In dezelfde periode studeerde zijn zoon Frans Pietersz Burghersdijk te Leiden en Saumur. Hij werd in 1620 te Leiden hoogleraar in de logica en ethica.⁹¹ Mogelijk maakte de rederijkerstraditie van een aantal aanzienlijke en gegoede families dus deel uit van een vormingspraktijk voor jongemannen: enkelen bezochten een universiteit, anderen werden lid van een rederijkerskamer, sommigen combineerden beide wegen. Dat lijkt vooral het geval in families die actief waren in het bestuur en in dynamische economische kernsectoren of in intellectuele en intellectualiserende beroepen. Leden van sommige goedburgerlijke families, zoals de families Beeckman en De Swaeff in Middelburg of de families Coper en Croesen in Haarlem, richtten zich op intellectuele beroepen en gebruikten die om meer maatschappelijk kapitaal te verwerven.⁹²

Maar ook voor groepen uit minder gefortuneerde milieus speelden kamers mogelijk een rol in de sociale opmars. Zo was de Middelburgse timmerman Pieter Joosten vermoedelijk afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu. Hij werd in 1586 meestertimmerman. In 1594 blijkt hij lid te zijn van de rederijkerskamer, waar hij duidelijk in een intellectueel inspirerend milieu terecht kwam. Rond 1601 leefde hij met zijn gezin in eenvoudige omstandigheden in een huurhuis met twee haardsteden in een typische middenstandsstraat met schippers en kappers, een bakker en een arbeider. Vijf jaar later was hij de bezitter en verhuurder van een relatief groot huis met vier haardsteden. In 1623 bewoonde hij met zijn tweede echtgenote het huis Rechthout. In 1626 werd hij in de Oude Kerk begraven als Pieter Joossen in 't Rechthout. Hij was een redelijk bemiddeld man geworden, die verschillende malen bestuurder van zijn gilde was. In rederijkerskring verwierf hij ongetwijfeld aanzien met zijn goedgeschreven kroniek over Middelburg in de eerste jaren van de Opstand. Meertens meent dat uit de kroniek een bijzondere kennis van bouwtechnische details spreekt. Misschien had Joosten zich dus ook ontwikkeld tot bouwmeester in het snel groeiende Middelburg.⁹³

Joosten was in 1621 samen met Hans Coenen – oom van Isaack Beeckman – beleder van het timmerliedengilde. Willem Lauwreis Verpoorte was toen deken en diens zoon Laurens Verpoorte overdeken. De jonge Verpoorte was in 1604 bestuurder van de rederijderskamer en Coenen was dat in 1618. De Verpoortes klonnen in enkele generaties op in de kringen rond de chique rederijdersfamilie Coorne. Rond 1670 behoorden ze tot de rijkste patriciërsfamilies van Middelburg. Hans Coenen en de Verpoortes behoorden tot kringen in Middelburg waaruit na 1600 meerdere jongemannen aan een universiteit zouden studeren.⁹⁴

Besluit

In het rederijdersmilieu van Haarlem en Middelburg overbruggden enkele hechte groepen van patriciërs, gezeten burgers en kleine burgers de dagelijkse sociale verschillen. Leden van het Haarlemse en Middelburgse regentenpatriciaat mengden zich zeker tot 1650 in een bijzonder gemengd gezelschap. Sociale heterogeniteit bleef een constant kenmerk van de kamers en van het rederijdersmilieu. Dat was mogelijk dankzij de continue aanwezigheid van leden van belangrijke lokale en regionale families onder een heterogene meerderheid van gezeten en kleine burgers. Met de geleidelijke opheffing van de kamers vanaf 1680 in Zeeland en 1720 in Holland verdween ook een instrument voor de vorming van overbruggend sociaal kapitaal.⁹⁵

Rederijderskamers wisten zeker niet alleen individuele leden uit hogere en lagere kringen aan zich te binden. Haarlemse, Amsterdamse en Middelburgse kamers hadden integendeel een hechte achterban van enkele familiegroepen uit patriciaat en gezeten burgerij die om de zoveel tijd nieuwe leden leverden. Rederijders uit aanzienlijke families waren in Haarlem, Amsterdam en Middelburg vaak ook onderling verwant, ze waren bevriend of behoorden tot dezelfde colleges, gezelschappen en netwerken. Bij sommige families is dat patroon zo sterk dat gesproken kan worden van rederijdersfamilies. Het rederijdersmilieu of de traditionele rederijdersachterban bestond uit die paar netwerken uit de elite en families en netwerken uit de gezeten en kleine burgerij. De meeste rederijders hadden geen familietraditie in het rederijderswezen en moeten een veelheid aan persoonlijke motieven hebben gehad om lid te worden. Misschien werden ze aangemoedigd door vrienden, kennissen of collega's uit het rederijdersmilieu of raakten ze op andere manieren geïnteresseerd in een lidmaatschap.⁹⁶

Personen uit het maatschappelijk midden domineerden de kamers. Kamers rekruteerden echter ook veel uit kringen juist onder de maatschappelijke top, uit families die belangrijke posities innamen in gildebesturen, schuttersgilden en broederschappen en lagere ambtelijke en allerlei subalterne functies vervulden. Kenmerkend was ook de aanwezigheid van stadssecretarissen, geestelijken, schoolmeesters, procureurs, notarissen, chirurgijns, artsen, kunstenaars, drukkers en uitgevers; oftewel intellectuele beroepsbeoefenaars. Zij behoorden tot het *Bildungsbürgertum* van de Nederlanden. Hogere edelen kwamen onder de kamerbroeders niet voor en lagere edelen zeer zelden, maar uit het patriciaat kwamen tot diep in de zeventiende eeuw geregeld rederijders voort. Amsterdamse en Haarlemse gegevens wijzen op sociale constanten in de rekruteringsbasis van

de kamers tot minstens 1650 (en in Middelburg is dat het geval tot de opheffing in 1681). De maatschappelijke elite trok zich niet terug en er was dan ook geen toename van burgerlijke en nog weer later van volkse elementen. Het omgekeerde gebeurde evenmin: zelfs relatief chique kamers als Het Bloemken Jesse in Middelburg en De Pellicaen in Haarlem werden geen gesloten elitaire clubs.

5. De missie: scholen van retorica

Idealen en pretenties

Kamerethos en zelfbeeld

Het didactische in de rederijerscultuur werd lang gezien als een uiting van een middelmatige burgerlijke cultuur. Inmiddels worden de rederijerskamers beschouwd als instellingen die naast andere stedelijke instituties de rol hadden van morele, religieuze en culturele leiders.¹ Pleij meent zelfs dat de rederijerskamers zich in de vijftiende eeuw ontwikkelden tot de belangrijkste instrumenten van stedelijke cultuuroverdracht. Ze speelden een cruciale rol in het overdragen van het culturele erfgoed, aangestuurd door de specifieke vragen en behoeften van de stedelijke samenleving.² Er is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de praktijk van het rederijersleven. Wat waren de doelstellingen en pretenties van rederijerskamers en hoe brachten ze de cultuuroverdracht naar leden en publiek in de praktijk? Waarin onderscheidden de rederijerskamers zich van andere lokale corporaties en instellingen, die toch ook een rol speelden in de overdracht van cultuurofgoed?³

Met hun blazoenen presenteerden de kamers zich aan de buitenwereld. Het zelfbeeld dat kamers erin uitdrukten, bestond uit drie elementen: een maatschappelijk ethos, een geestelijke inspiratie en een intellectuele pretentie.⁴ Die drie elementen waren bijvoorbeeld verwerkt in de renaissancistische blazoenen van de Dordtse Fonteine en de Haarlemse Wijngaertrancken. Beide blazoenen werden rond 1550 ontworpen, de ene door de Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck en de ander door een onbekende kunstenaar. Op het Haarlemse blaas verbeeldde de wapens van de landsheer, Holland en Haarlem, het maatschappelijk ethos van de kamer. De figuren Hoop, Geloof en Liefde representeerden de geestelijke inspiratie en de figuren Retorica, Wijsheid en Matigheid de intellectuele pretentie. Het kind Jezus tussen de wijnranken, de druiventrossen, de rebus en de zinspreuk Liefte Boven Al verenigden de elementen die tot de retoricaopvattingen van de kamers behoorden.⁵

In het blaas van de Dordtse kamer werd minder nadruk gelegd op de geestelijke inspiratie en meer op de intellectuele pretenties van de kamer. De kern van dit blaas bestond uit de afbeelding van een bron, overschaduwde door een godsfiguur, als zinnebeeld voor de Heilige Geest, de patroon van de kamer. De bron bevindt zich in een omheinde tuin waarin de figuur Retorica is gezeten. De tuin is omringd door de wapenschilden van zestien Hollandse steden.

Deze tuin van Holland, het landsheerlijke wapen en de wapens van de Hollandse steden verbeelden het maatschappelijke ethos, het zinnebeeld van de Heilige Geest de geestelijke inspiratie en de figuren van Memoria, Eloquentia, Musica en Rhetorica de intellectuele pretenties. Een renaissancistisch blazoen uit 1542 van de Zuid-Nederlandse kamer Moyses Bosch uit Den Bosch had een vergelijkbare symboliek. De intellectuele ambitie (en gevoel van traditie) van deze kamer werd verbeeld door de figuren David en Orpheus, Rhetorica, Scriptura en Poesis. De wapens van de landsheer, Brabant en Den Bosch, verwezen naar het maatschappelijke ethos en de figuren van David, Scriptura en Mozes bij het brandende braambos naar de geestelijke (en schriftuurlijke) inspiratie.⁶

In de naamgeving en de blazoencultuur van de kamers waren drie fundamentele elementen uit de retoricatheorie van de kamers verwerkt die ook spreken uit teksten waarin rederijkers zich bezonnen op hun kunst. De nadruk op die elementen verschilde naar gelang de kamer, de tijd, gelegenheid en vraagstelling waarvoor blazoen of tekst werden geproduceerd. Omdat de inspiratietheorie na verloop van tijd steeds meer ter discussie kwam te staan, legden kamers in de Noordelijke Nederlanden na de Opstand meer nadruk op het maatschappelijk ethos en de intellectuele pretenties, zonder overigens de geestelijke of schriftuurlijke inspiratie geheel te negeren.⁷ Blazoenen die voor een gelegenheid waren geproduceerd verschillen ook sterk in de manier waarop ze de drie elementen weergaven. Zo verbeelde een groot aantal blazoenen die in 1606 op het grote Haarlemse loterijfestival werden gepresenteerd vooral het element van de geestelijke inspiratie, hier vooral ingegeven door het motief van het christelijke liefdesgebed, dat op de wedstrijd centraal stond. Het blazoen van de Haarlemse kamer De Pellicaen bijvoorbeeld – van Frans Pietersz de Grebber naar Hendrick Goltzius – bevatte vooral christelijke motieven. De schilder van het blazoen van De Haeselenboom uit het dorp Hazerswoude had veel meer nadruk gelegd op de intellectuele pretenties van de kamer. Hij verbeelde de figuren van de zeven vrije kunsten; Arithmetica, Dialectica, Musica, Geometria, Grammatica, Astrologia en Rhetorica.⁸

Kamers hadden voor de Opstand een voorkeur voor bloemen- en plantennamen, veelal als zinnebeeld van de patroonheilige en soms als woordspel met de woonplaats. Maar de bloemen- en plantensymboliek werd wellicht vooral een opvallend fenomeen, omdat de vruchtdragende plant in de retoricatheorie van de rederijkers stond voor het creatief proces. Uit de blazoencultuur van de kamers en de retoricatheorie van sommige rederijkersteksten blijkt verder dat kamers zich een maatschappelijke taak toedichtten uit kracht van een religieuze inspiratie en een intellectuele houding. Het veld waarin ze zich bewogen was de maatschappelijke arena, maar door hun naamgeving – kamers van retorica – markeerden de kamers allereerst hun positie in het intellectuele veld. De optredens in de processiecultuur, op de stedelijke feesten en op rederijkersfestivals vormden niet het fundament van het zelfbeeld van de kamers. Ze waren wel een uitvloeisel van hun ambitieuze taakopvatting: zich te ontwikkelen tot culturele en intellectuele leiders. Die positie was echter niet het uitgangspunt, maar het einddoel van een traject dat de kamers organiseerden.⁹

Ook in statuten en andere documenten werd het maatschappelijk ethos soms

verwoord. De twee Haarlemse kamers die na een conflict in 1503 waren uiteengegaan besloten in 1511 tot een fusie. In de akte waarin het samenvoegen van de twee organisaties werd geregeld onderstreepten de besturen hun maatschappelijk engagement. De reden voor de fusie was, zo stelden ze, dat ze ‘met redenen (...) aengemerct hebben, hoe datte tweedracht ende discoert doet steden en land vergaen, ‘twelck in der waerheit oock also is. En eendracht heeft godlike cracht ende hout landen en steden in vreden.’¹⁰ Soms werd direct gewezen op het nut dat de beoefening van retorica een plaats bracht. De Goese rederijkers vonden het nodig in 1563 bij de reorganisatie van hun kamer het gerecht te wijzen op de diensten die de kamer de stad kon bewijzen, en ze beloofden hun toelage te gebruiken voor niets anders ‘dan stadts eere, ende profijt ende tot der gemeente complacement’. De rederijkers van de pas opgerichte kamer van Arnemuiden, een plaats die vier jaar voor de oprichting van de kamer stadsrechten had ontvangen, raadden in 1578 hun stadsbestuur aan de kamer te ondersteunen, omdat het elke stad tot eer zou strekken om – in het algemeen belang – een kamer te onderhouden, volgens het principe dat een echte stad niet zonder kamer kon.¹¹

Om dat Rethorica es so zoet van manieren fier,
So hebben alle quartieren scier meest doen blycken nae,
Dedel const die rieckt gelyck de violieren hier,
Stadts verchieren wier daermen sulcke practycken las,
Tot rethoricam ende den musycken ras,
Heeft elck stadt haer jonstelicke daet ghestiert fyn,
Principael daer een camer der rethorycken was,
Want met Rethorica veel steden verchiert syn.

Intellectuele pretenties

De retorica waar de kamers naar verwezen behoorde tot het trivium van grammatica, dialectica en retorica. Dat is het eerste gedeelte van het curriculum van de zeven vrije kunsten, de propedeutische fase van het Latijnstalig onderwijs. Volgens de rederijkers behoorden de activiteiten die zij ontplooiden tot de kunst van de retorica. Omdat de kamers zich daarmee binnen het intellectuele veld plaatsden, betekende dat ook dat ze kritiek uit de geleerdenwereld konden verwachten. De positionering van de kamers in het intellectuele veld werd soms in statuten en andere kamerdocumenten uitdrukkelijk – zij het in algemene termen – verantwoord met twee motieven die in de intellectuele traditie thuishoorden.¹²

Het ene motief betrof de aard van de rederijkerskunst van retorica, die onderdeel zou uitmaken van de zeven vrije kunsten. De oprichters van de kamer van Kapelle stelden in 1508 dat hun woonplaats behoefte had aan een gezelschap van ‘retorijka, en konste van deugt’. De Kapelse oprichters lasten in de proloog – die grotendeels ontleend was aan het Gentse statuut van 1448 – een passage in waar ze nader ingingen op de kunst van retorica. Ze stelden dat deze ‘konste’ ‘een van de zeven vrije, liberale, prijswaardige konsten [is] en alle andre konsten en mogen niet staan zonder deze edele konste van retorijka’. Het gerecht van het stadje Brouwershaven keurde in 1594 het nieuwe statuut van de lokale kamer

goed. De bestuurders waren naar eigen zeggen ‘sonderlingen genegen [...] tot trechte gebruijck usantie ende verbreydingge van alle vrij consten ende oijck voornamentlijck vanden voorsz. eedele conste van Rhetorica’. De rederijkers uit Arnemuiden verwezen in 1578 naar twee van de zeven vrije kunsten: retorica als onderdeel van het trivium en musica als onderdeel van het quadrivium. De Haagse rederijkers noemden in 1494 hun kamer broederschap ‘van der retorike ende musike’ en volgens het statuut van de Brouwershavense kamer kwam men daar bijeen om ‘eenige conste van rhetorijcke ofte musijcke’ te beoefenen.¹³

Een tweede motief waarmee de kamers zich binnen het intellectuele veld plaatsten betrof het geestelijke nut van retorica voor zijn beoefenaars. Ook met dit motief werd binnen de kamers welbewust verwezen naar een bestaande intellectuele traditie: de therapeutische waarde die aan de beoefening van de retorica werd toegekend werd uit het Gentse statuut van 1448 ook in het Kapelse van 1508 overgenomen. De omgang met muziek en literatuur werd in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd aanbevolen voor de geestelijke hygiëne en als speciale therapie bij zwaarmoedigheid en verveling of melancholie.¹⁴ Melancholie werd gezien als een gevaar dat vooral intellectuele geesten bedreigde. Volgens het Gentse en Kapelse statuut ontsproten aan melancholische geesten allerlei slechte fantasieën, die de menselijke natuur corrumpeerden en zelfs delijk waren. De retorica werd beschouwd als een wapen tegen de melancholie, om ‘de genuchten te handhaven, midsgaders ook vreugde [] in deugtzaamheden en eerbaarheden’, zoals de Kapellenaars het formuleerden.¹⁵ In Sommelsdijk greep men in 1515 hier ook op terug. Volgens de Sommelsdijkers was de kunst van retorica ‘een van de seven vrye consten [...]. Welcke conste alle redelijcke menschen nut ende profijt is om melancolie te verdrijven, solaes ende vreucht te vermeerren.’¹⁶

Scholing en vorming

Uit het referentiekader en jargon dat rederijkers gebruikten om hun positie in de samenleving te bepalen, blijkt dat zij hun kamers wensten te zien als onderdeel van het intellectuele veld.¹⁷ Rederijkers schreven geen traktaten over de taakopvatting van de rederijderskamers. Zelfs Mathijs de Castelein ging in zijn *Const van Rhetoriken* uit 1550 niet in op het karakter van de kamers. Tussen 1584 en 1587 publiceerde de Amsterdamse kamer De Eglentier echter een driedelig Nederlandstalig handboek voor het trivium waarin een uitgebreide omschrijving van het instituut rederijderskamer was opgenomen.¹⁸ Die omschrijving sloot al dan niet bewust aan bij de taakopvatting van kamers zoals de Gentse rederijker Lucas d’Heere die had geformuleerd in zijn *Den Hof en boomgaard der poësie*n uit 1565. D’Heere zag de kamers als instellingen die bedoeld waren om het gebruik van de volkstaal te bevorderen.¹⁹ Volgens de *Twe-Spraack* – het Amsterdamse handboek voor dialectica uit 1584 – hadden alle ‘kamers van Rederyck’ als ‘ghemene scholen des Land-taals’ de taak te rijmen en de taal te zuiveren, te verrijken en te versieren. Het retoricahandboek *Rederijck-kunst* uit 1587, voegde hieraan een ruimere taak toe dan het zuiveren van de taal en het rijmen. Volgens de *Rederijck-kunst* waren de kamers vanouds bedoeld als ‘ghemene land taals scholen voor allen

bejaarden kunstlievenden menschen tot oefening van alle vermakelijcke ende land-nutte wetenschap'.²⁰

Door literatuurhistorici als Marijke Spies is deze Amsterdamse opvatting ten onrechte van de gangbare, pragmatische opvattingen binnen de rederijderskamers geïsoleerd. De Amsterdamse gedachte dat de kamers Nederlandstalige onderwijsinstellingen voor geestelijke vorming van volwassen mensen waren, sloot aan bij een lange traditie waarin de kamers zich als scholen en hun leden als scholieren beschouwden. In de late vijftiende en vroege zestiende eeuw werden bijeenkomsten van rederijderskamers in Vlaanderen ook wel 'schole van refereyen' of 'scholen van rethorijcke' genoemd.²¹ Maar ook de kamers in de Noordelijke Nederlanden zagen zich als educatieve instellingen. De Veerse rederijderskamer noemde zich na 1530 *Missus Scholieren* en de leden van *De Fiolieren* van 's-Gravenpolder omschreven zich in 1596 als 'vroome scholieren ende eerlicke retorijsurs'. Volgens de druk van *Den Boom der Schriftoeren* was dit Middelburgse spel in 1539 opgevoerd door Sint Anna's scholieren, dat waren leden van *Het Bloemen Jesse*. Het was heel gebruikelijk dat rederijders zich presenteerden als scholieren in de retorica. Even gebruikelijk was het om de activiteiten van kamers te omschrijven met begrippen als oefenen, leren en exercitie van de 'conste'.²²

In 1598 verzochten rederijders van de kamer *De Polderbloemen* van Ooltgensplaat toestemming om hun kamer te mogen heroprichten 'tot stichtinge ende onderwijsinge van veele jonge schoelieren ende veele andere ingesetenen'.²³ Enkele jaren later dienden de rederijders van het sterk groeiende vissersdorp Maassluis bij prins Maurits een rekest in met het verzoek hen toe te staan in het openbaar op te treden. Ze benadrukten dat ze enkele jaren eerder een kamer hadden opgericht 'tot eerlicke oefeninghe van de liefhebbende jeucht omme (...) haerselven met soodanige behoerlicken ende heerlicker exercitie te oefenen, sijnde stichtelick ende vermaeckelicken'.²⁴ De Leidse rederijderskamers moesten vanaf 1561 voor het aannemen van nieuwe kamerbroeders het gerecht om toestemming vragen. In 1635 dienden de broeders van *De Witte Ackoleijen* een verzoek in voor Jan Jacobsz van Rhijnsdorp. Die had zich al enige tijd 'geoufent (...) in de conste van redenrijckers bij de broeders onder 't woordt Liefde es 't Fondament'. In 1654 vroegen Jan Molenaer en Pieter Jacobsz van Overoren toelating als kamerbroeders van de Leidse kamer *De Palmboom*. Ze waren daar 'van jongs an (...) geweest ende haerselven hebben continuelijcken geoufent en geëxerceert in de poezij en het redenrijcken' door het 'voorstellen van heure redenen'.²⁵

Jongemannen werden beschouwd als de belangrijkste doelgroep voor de rederijderskamers. Ook de Veerse rederijders waren in 1530 volgens hun statuut het inzicht toegedaan 'dat dezelve exercitie, conste ende liefde zeer orborlick es, eerlic oick ende proffijtelic voor allen jongers de selve hanterende'. In 's-Gravenpolder vond men in 1596 de beoefening van de kunst 'eerlick en bijlick ende profitabel van alle jonge geesten om hunselven daarin te versieren en den geest te versieren'. Dat jongeren als belangrijke doelgroep werden beschouwd blijkt ook uit de verderfelijke invloed die tegenstanders de rederijderskamers op de geest van jongeren toedichtten.²⁶

Rederijders zagen hun kamers voor en na 1587 als scholen die tot taak had-

den de geesten en het gedrag van hun leden te vormen door de beoefening van de kunst van de retorica, waarbij het niet alleen ging om de techniek, maar ook om de inhoud. De Amsterdamse opvatting uit 1584 en 1587 was zeker uitzonderlijk pretentief, maar maakte toch school onder Hollandse rederijders. *Den Nederduytsche Helicon* – een dichtbundel met bijdragen van vooral rederijders uit Haarlem en Leiden – bevat twee teksten waarin de rederijders Jasper Bernaerds en Jacob Celosse hun opvatting over het rederijdersleven uitdrukten. Bernaerds liet in zijn ‘Veldt-dichtsche t’saemspraeck’ de figuur Konst-Oeffenaer aan zijn gesprekspartner Konst-beminder de taak van de rederijker uitleggen.²⁷

(...) Dat m’eertijts/ Gemeene lants-tael scholen
End’ ander Landt-nut-Konst, hiet de by-een-komst van
De Redenrijckers vroet. Dus Neer-landts Dichter dan
Moet dichten Neer-landts reyn/ en geen uytheems ontleenen.

Bernaerds baseerde dat op de Amsterdamse taakomschrijving voor rederijderskamers uit 1587. Ook volgens Bernaerds lag de primaire taak van de kamers in het geven van onderricht in het juist en zuiver gebruik van de Nederlandse taal en in andere nuttige wetenschappen. Dat was vermoedelijk ook het traject dat rederijderskamers in het algemeen aanboden: eerst het taalonderricht, waarna een verdere intellectuele vorming kon volgen, afhankelijk van het niveau van de individuele leden. Ondanks het gebrek aan schriftelijke reflectie op de eigen activiteiten bleef het in rederijderskring niet bij een algemene adhesiebetuiging aan retorica en de zeven vrije kunsten. Men had onder de rederijders concrete opvattingen over invulling en doel van een vormingstraject binnenskamers. De basis van het vormingsprogramma bestond uit elementen uit de vakken van het trivium: grammatica, dialectica en retorica. Daaronder viel eerst het verbeteren van de lees- en schrijftechniek van nieuwe leden.²⁸

In het statuut uit 1539 van de kamer van het Vlaamse Aalst ging men ervan uit dat de ‘instructie’ in de kamer de leden zou helpen ‘int lesen, scriven ende prononchieren nutter en bequamer te wordene dan zij gheweest en zijn’.²⁹ Dat dit niet alleen in Aalst werd verwacht blijkt uit het veel latere getuigenis van de jonge strodekker Jochem Adriaensz uit De Lier voor onderzoekers van het Hof van Holland in 1604. De landarbeider Cornelis Joosten, ongeveer 44 jaar oud, had eerder zonder nadere uitleg getuigd dat hij zich een jaar of acht, negen ‘geouffent heeft mettet speelen in de camer van De Lier’. Jochem Adriaensz, 20 jaar oud en een jaar eerder lid geworden van de kamer, vertelde dat ook hij zich ‘aldaer geouffent heeft’. Hij legde verder uit dat hij lid was geworden ‘uyt oorsaecke te beter soude leeren schrijven ende leesen’t welck syluyden deur ’t uytshryven van de rollen altemets te zulcx doen’. Behalve dergelijke schrijftechnische oefeningen leerde men binnenskamers toch vooral zelf teksten ‘stellen ende maeken’, zoals het werd geformuleerd in het statuut van de kamer van het Brabantse dorp Oudenbosch in 1548.³⁰

Een tweede basiselement uit het didactisch programma was de oefening in spreken, vooral de ‘pronunciatie’, en luisteren. De definitie van retorica uit de proloog van het statuut van de kamer van Kapelle uit 1508 legde grote nadruk

op de welsprekendheid en het statuut van 1595 stelde retorica kortweg gelijk aan welsprekendheid. Retorica was volgens Kapelse rederijkers de moeder van alle wetenschappen, bedoeld 'om ons manierlijk, zinlijk, en tamelijk te leeren spreken en verstaan, alle diverse 'pronunciatien' wel en puntelijk te onderscheiden, in alle plaatzen van eere, en manierlijk leven en spreken'. De nadruk lag hier op de uiterlijke welsprekendheid en bijbehorend gedrag, maar het Kapelse statuut liet andere, meer inhoudelijke 'manierlijke' en 'zinlijke' elementen van het spreken niet buiten beschouwing. Aan het eind van de zeventiende eeuw was het volgens de Leidse oud-rederijker Abraham Wijnbeek nog altijd gebruikelijk dat men zich op de kamer oefende in al dan niet voorbereid spreken over een opgegeven thema. De Middelburgse schoolmeester en rederijker Johannes de Swaeff onderscheidde in 1649 'te leeren spreekens konst, de rechte matens klanck' als een van de onderdelen van de oefening in de retorica. Na het midden van de zestiende eeuw behoorde men vloeiend te leren spreken in zuiver Nederlands.³¹

Men ging ervan uit dat beoefening van de retorica bijdroeg tot het scherpen van het verstand en oefening van de geest. De opstellers van de proloog van het Aalster statuut verwachtten uit die oefening te 'ontfangen ende leeren den wech der salicheden, ende den sin des redelicx verstants'. De rederijkers van 's-Gravenpolder meenden dat beoefening van de retorica nuttig was voor 'alle jonge geesten om hunselven daarin te versijeren en den geest te versieren'. De Leidse rederijkers van de zojuist opgerichte Palmboom vroegen in 1616 aan het gerecht toestemming om te mogen vergaderen en motiveerden dat door erop te wijzen dat ze een vergadering van 'constlievende personen' vormden 'die ledicheijt ende luijicheyt soucken te weeren en 't verstant tot wackerheijt ende wetenschap te scherpen'. Cornelis Franz, wellicht een Amsterdamse rederijker, en in 1617 uitgever van *Vlaerdings Redenrijck-bergh*, meende dat leden van rederijkerskamers zich 'hare zinnen ende verstanden ten algemeenen beste in dese hoog-loffijcke wetenschap trachten te scherpen'.³²

Volgens De Swaeff leerde men door scholing in retorica het principe van de 'vindingh' van argumenten, van de inventio uit de klassieke retoricaleer, beheersen. In 1649 beweerde hij in zijn antwoord op een prijsvraag van de Middelburgse kamer dat men van retoricaleer leerde om 'naer eisch [een] oordeel [te] strijcken', dat wil zeggen, een mening te formuleren. Samuel Bollaert, de bedenker van de prijsvraag, vond dat de beoefening van retorica de geesten scherpt. 'Wacker die de const beminnen', zo riep hij zijn medebroeders op, 'spant u herssens, geest, u sinnen'. Niet alleen de rederijkers zelf zagen dat zo, ook de Leidse hoogleraar retorica Marcus Boxhorn en anderen waren van mening dat de beoefening van retorica op de kamers bijdroeg tot 'oeffeninge van den gheest'.³³

De verwijzingen naar de zeven vrije kunsten in bronnen van het rederijkersleven doen vermoeden dat men het in rederijkerskring niet wilde laten bij een puur technische vorming in de kunst van retorica en de andere triviale vakken. Oefening in de kunst moest ook bijdragen aan wijsheid, kennis en geloofsinzicht bij de rederijkers en hun publiek. De kamer van Leuven stelde in de doopbrief voor de Kortrijkse Kruisbroeders in 1516 dat de beoefening van de retorica bijdroeg aan 'alle eerbaerheit (...) ende ghenouch-telicke tijdcoringhe', maar ook aan 'scientie' of kennis in het algemeen. Volgens de Vlissingse rederijker Vincent

Mathijsz stimuleerde de beoefening van de retorica het 'ondersoek van Gods Woordt waer in is te vinden den wegh der zaligheyt'.³⁴ De Amsterdamse kamer ging in 1587 nog veel verder en beweerde dat het altijd tot de taak van de rederijkerskamers had behoord volwassenen te scholen in allerlei wetenschappen. Jasper Bernaerds sloot zich daar in 1610 bij aan en ook de Leidse rederijkers van De Palmboom deden dat in 1616.³⁵

De Leidse rederijker Jacob Celosse zag in *Den Nederduytschen Helicon* een ambitieuze taak voor de kamers weggelegd. Hij voerde in zijn 'Vreught-eyndigh Spel' een bijeenkomst op die alle trekken vertoont van een rederijkersvergadering. De figuur Oudt Ghebruyck wordt er door kamergenoten verzocht hen in te lichten over de tradities van het rederijkersleven. De opdracht van een ideale rederijker was volgens Oudt Ghebruyck 'Voor eersten al/ met ernst de ware Schrift doorlezen/ Schied'nissen seer vermaert/ al t'ondersoecken snel/ Oudtheden met aandacht/ oock overdencken wel/ Gronderen klaer den gront/ der schoone wijsheyt gonstigh/ Wat te vermaken hem/ in reyn ghedichten konstigh/ Self dichten veersen soet/ waer door elck wort ghesticht/ Met sangh end' spraeck te zijn in duysterheyt een licht'.³⁶

Ook Johannes de Swaeff verwoordde in zijn leerdicht over retorica uit 1649 zo'n opdracht voor de ware rederijker. 'Die se wel verstaet rethorica de maeght, haer hooge schoole in 't oosten daer het daeght' die moest – zo meende hij – bij de klassieke schoolgaan, 'om daer de wijsheijt hoogh bevoolen, te leeren spreekens konst, de rechte matens klanck, jaer-bouckens trouw verhael, naerspeuren breedt en lanck, der dingen rechten aert'. De dichter, de ware leerling van de retorica, was volgens hem het product van studie van de hogere wetenschappen als 'historia, philosophia naturalis, ethica, theologia'.³⁷ Zonder kennis kon men volgens Celosse en De Swaeff geen goed rederijker worden, en een vollere rederijker was een geleerde dichter, volgens het toenmalige ideaal van de *poeta doctus*.³⁸

Bernaerds, Celosse en De Swaeff, De Eglentier en De Palmboom schetsten een beeld van de geschoolde rederijker dat het basisprogramma van kamers, dat zich tot het trivium beperkte, ver te buiten ging. Ook uit de proloog van het statuut van de kamer van Brouwershaven spreekt – zij het wat bescheiden geformuleerd – een hogere ambitie. De kamer werd in 1594 hervormd 'tot trechte gebruik usantie ende verbrijdingge van alle vrij consten ende oijck voornamentlijck vanden voorsz. eedele conste van Rhetorica'. Binnen de rederijkerkamers leefde dus vrij continu de ambitie om meer te bieden dan een basale training in communicatie- en presentatietechnieken. Het aanbieden van een brede algemene vorming was nauw verbonden met de oefening in retorica; sprekers en schrijvers moesten immers niet alleen in staat zijn een tekst te maken en uit te spreken, ze moesten ook argumenten kunnen verzamelen en een redenering uitwerken. Uit het Sommelsdijkse motief om te willen 'exceleren ende te verheffene die edele conste, een van de seven vrye consten, genaempt rethorica' spreekt de ambitie om de status van leerling te verlaten en die van meester te bereiken. Die ambitie werd versterkt door de publieke optredens van kamers.³⁹

Soms ging men erg ver en lijkt binnen de rederijkersbeweging de ambitie te hebben bestaan het einddoel van het vormingstraject binnenskamers te ver-

leggen tot boven het niveau van het propedeutisch programma van trivium en quadrivium, naar dat van de hogere faculteiten aan universiteiten. Het is niet duidelijk hoe wijdverbreid dat ambitieniveau binnen de rederijdersbeweging was, maar opvallend is wel dat het reeds in 1482 werd geuit in de proloog van het statuut van de kamer van het Vlaamse Ophasselt. Daarin werd de geschiedenis van de heilige Catharina – patrones van de kamer – aan de rederijders ten voorbeeld gesteld om hen te prikkelen zich te verbeteren in de retorica. De heilige Catharina was immers uitgedaagd door een groot aantal ‘rhetores, dewelke rhetores waren alle doctuers, meesters ende groote clercken, die gheordoneert waren omme haer met clergien te verwinnen ende van Gode te treckene’. De heilige sprak echter ‘met der groote overvloeyicheit van schoonen bloeyenden woerden, die sy uutstortte verantworde ende so instrueerde als dat sy alle bekeert worden, ende an Gode gheloofden’. De Ophasseltse rederijders stelden zich hun oefeningen in retorica voor als een stap op weg naar grotere geleerdheid. Wie zich oefende in de retorica kon de evenknie worden van ‘doctuers, meesters ende groote clercken’.⁴⁰

Juist in het jaar 1482 overleed de Brugse Anthonis de Roovere, de belangrijkste rederijker van zijn generatie. Tachtig jaar later schreef Eduard de Dene, factor van de Brugse rederijderskamer De Drie Santinnen, een voorwoord bij zijn uitgave van de *Rhetorice wercken van Anthonis de Roovere* die in 1562 bij Jan van Ghelen in Antwerpen verscheen. De Dene prees zijn beroemde Brugse voorganger die ‘maer een Idiotz/ ende simpel leeck/ ongheleert ambachtsman’ was geweest, niet aan een universiteit had gestudeerd en geen andere taal machtig was dan de Vlaamse. Desondanks verwierf hij met zijn antwoord op een Brugse prijsvraag al op zeventienjarige leeftijd de titel van ‘Prinche der Rethorijcken’. De Roovere klonk daarna op tot een geletterde van formaat, ‘artistich op wassende/ groeyende ende bloeyende tot scientificque wetentheden/ van veelderhande gheestelijcke redenen ende morale expositien’. Veel geleerden waren vol bewondering over zijn *Lof van den heylighen sacramente*. Dit refrein werd door de kerkelijke autoriteiten ‘geapprobeert, gheconsenteert ende toegelaten openbaer inde H. Kercke tot een yegelijcx devotie in gescrijten gestelt te moghen zijne’. De Roovere verwierf – volgens De Dene in zijn dichterslof – ‘fameuse fame’ en werd zelfs ‘Vlaemsch Doctoer ende Poetich Rethorizien’ genoemd.⁴¹

Dat De Dene misschien vooral een Vlaamse dichter wilde stellen tegenover de Franse canon van François Villon, Clément Marot en Jean Molinet doet niets af aan het feit dat hij in zijn lof op De Roovere de ambitie van de kamer van Ophasselt uit 1482 deelde. Zowel in 1482 als in 1562 bestond blijkbaar binnen de rederijdersbeweging de opvatting dat ‘idioten’, ‘domme burgers’, ‘plompe verstanden’ en ‘onduytschen’, de ongeletterden die geen deel hadden aan de Latijnse geleerdenwereld, zich binnen de kamers konden ontwikkelen tot ‘Poëten’ en ‘Rhetorizien’, geleerde mensen, die zelfs voor ‘doctuers, meesters ende grote clercken’ niet onderdeden.⁴² De zeven vrije kunsten – inclusief hun eigen retorica – werden in rederijderskring beschouwd als propedeutische vakken die toegang gaven tot de kennis van de hogere wetenschappen.⁴³ De Dene bewees met zijn canonisatie van De Roovere dat de rederijdersbeweging in staat was de Ophasseltse pretentie waar te maken. Natuurlijk was men zich ervan bewust dat

slechts een enkeling het niveau van de geleerde dichter kon bereiken. Volgens De Dene was De Rooveres talent immers te danken aan het feit dat hij 'sonder twijffele by godlijcker inghestorter gratie (...) inden gheest verlicht was'. Het hoofddoel van de kamers bleef daarom de basale vorming in de triviale vakken. Misschien had ook de Goese rederijker Matthias vander Straeten bij zijn dood in 1552 binnen dat trivium een hoog niveau bereikt. In het grafscript dat gehecht is aan een memorietafel die de kamer tot zijn eer liet vervaardigen werd hij geëerd als 'een fraai mercurialis eloquent ter talen'.⁴⁴

Ook uit namen van grote dichters, schrijvers en geleerden uit Oudheid en eigen tijd die men zich in de rederijkerswereld ten voorbeeld stelde, spreekt een ambitieuze doelstelling voor het vormingstraject van kamers. Tot lang in de zeventiende eeuw maakte men binnen de rederijderskamers geen scherp onderscheid tussen de volleerde rederijker ('rhetorizier') en de geleerde dichter (de poëet). Daarmee sloot men aan bij de *seconde réthorique*, de Franse volkstalige variant van de klassiek-Latijnse retoricatraditie.⁴⁵ Vertegenwoordigers van verschillende tradities zag men als voorbeelden en voorgangers. Daartoe behoorden Demosthenes, Cicero, Quintilianus en Hortensius, maar ook Orpheus, Mozes en David. De Vlissingse factor Vincent Mathijsz noemde in 1642 Marot, Dathenus, Uytenhove, Marnix van St. Aldegonde, Houwaert, Heinsius, Cats, Huygens en De Brune als voorbeelden voor de beoefenaars van de kunst van retorica of dichtkunst. Hoewel reeds vanaf Jan van Hout aan het eind van de zestiende eeuw een discussie werd gevoerd over de vraag onder welke intellectuele discipline men het rederijkersleven moest rangschikken, onder retorica of poëtica, gingen de meeste rederijders daar pragmatisch mee om. Cornelis Fransz, uitgever van *Vlaerdinghs Redenrijck-bergh*, stelde in 1617 dat de 'poesie' door sommigen ten onrechte 'rhetorijcke' werd genoemd, omdat die naam 'maar het gheringste deel harer waardigheyt uyt en druckt'. Volgens hem was het woord 'Reden-rijck-konst' een goed alternatief.⁴⁶

Middelburgse rederijders dachten rond 1650 vooral aan poëzie toen ze schreven over oorsprong en verval van de kunst van retorica. Zij lauwerden de prijswinnaars als 'sinrijcken poet', 'constvloeienden poet en geestich rijmer' of 'soet vloeienden poet'. Ze beschouwden de beoefening van de kunst van retorica overigens als noeste geestesarbeid. Factor Samuel Bollaert loofde de tweede prijswinnaar van 1649 voor zijn antwoord op de prijsvraag. Die prijsvraag 'maelt u in het breijn' zo sprak hij Isaack Vervaten toe, 'dat kittelt in u sinnen, om loff en prijs te winnen, en spant u hersens in en schiet soo doel en wit, bijnae tot op de pin'. Bollaert vatte in een leerrede de voordrachten van zijn medebroeders samen. Hij benadrukte dat de redekunst met ijver beoefend moest worden, met inspanning van verstand en geest en met toepassing van wetenschap en kunst. De prijswinnaar Isaack Vervaten betoogde in een dankdicht in 1650 dat het de plicht van de rederijders was om de poëzie te beoefenen. 'Kom hanthaeft hier u plicht, en hoeffent poezij, met over soet gedicht' riep hij zijn medebroeders op, waarna hij hen de vrucht van die oefening voorhield. 'De weerde poezij, brencht ons met cleijne trappen, tot groote wetenschappen, de weerde poezij die baert ons niet alleen de soete rijmerij, maer leijt ons met vermaeck, en brencht ons soo met vreuchden, ten spoore van de deuchden, gelijk nu is vervult, zij heeft gewesen aen de aldermeeste schult.'⁴⁷

Van ideaal naar praktijk

Socialiseren en vormen

In het midden van de zestiende eeuw hadden de Nederlanden een relatief hoge mate van geletterdheid bereikt, wat te danken was aan een dicht netwerk van scholen en een goed functionerend communicatiesysteem. Overheden en maatschappelijke instituties besteedden veel zorg en aandacht aan de vorming en opvoeding van jongeren. De traditionele plaatsen waar jongeren hun socialisatie ondergingen, verschilden naar gelang hun sociale positie. Voor jongeren uit de middengroepen droegen vooral het gezin, de buurt, het gilde en het leven op straat en in de kroeg bij tot hun socialisatie in de samenleving. Gokken, spelen, feesten, drinken, vrijen, dansen, op straat rondhangen, bordelen bezoeken, vandalisme en vechten vormden het belangrijkste tijdverdrijf voor jongemannen uit de midden- en lagere groepen. Jongeren uit de laagste sociale kringen organiseerden zich geregeld in bendes en voor jongemannen uit alle sociale groepen was geweld – vooral messengevechten – onderdeel van het dagelijks leven. Culturele en geestelijke leidslieden, plaatselijke overheden en ouders waren zeer bezorgd over de manier waarop jongeren hun vrije tijd doorbrachten. Jongemannen uit de middengroepen maakten zich maatschappelijke normen eigen door schoolbezoek, lidmaatschap van een schuttersgilde en een leertijd in een ambachts-gilde, voor de Reformatie door lidmaatschap van een religieuze broederschap en na de Reformatie ook door catechisatie. Regels en het leven in de stedelijke infrastructuur droegen uiteindelijk bij aan de vorming van jongemannen tot verantwoordelijke burgers. Ter voltooiing van hun beroepsopleiding gingen jongeren uit de lagere en hogere middengroepen geregeld in de leer bij ambachtsmeesters of andere ervaren beroepsbeoefenaars in een naburige plaats.⁴⁸

De vorming van kinderen uit de elite, de adel en het patriciaat, vroeg om heel wat investeringen in tijd en geld van de kant van de familie. Het succes van een leven in de hogere kringen vroeg om een grote mate van zelfbeheersing, zowel in sociale, professionele als culturele zin. Een positie in de maatschappelijke elite was niet alleen afhankelijk van afkomst, inkomen en bezit, maar ook van sociale en intellectuele vermogens. Voor hun socialisatie ontvingen kinderen in hogere milieus privéonderwijs of bezochten ze een schrijfschool, waarna de jongemannen soms de Latijnse school bezochten en in enkele gevallen hun vorming aan een universiteit voltooiden. Ze leerden zich te voegen in een elegante levensstijl. In de Republiek verscheen vanaf de zestiende eeuw een groot aantal liedboeken, speciaal gericht op de jeugdcultuur van de betere kringen. Daarbij hoorde dansen, paardrijden, schermen, musiceren, zingen, beschaafd converseren en het leren beheersen van het lichaam. Jongemannen leerden regionale contacten te onderhouden, brieven te schrijven en in het publiek te spreken. Ze moesten hun eigen gedichten kunnen voordragen bij verjaardagen, huwelijken, priesterwijdingen en allerlei andere belangrijke gebeurtenissen uit het sociale leven. Jongeren uit de hogere milieus leerden hun vaardigheden in hun familie, ze bezochten scholen en soms universiteiten en reisden, zoals bijvoorbeeld de jonge Pieter Cornelisz Hooft in 1600 of de jonge Constantijn Huygens in 1620.⁴⁹

Wie hogerop wilde – en nogal wat rederijkers zullen door die ambitie zijn

gedreven – deed er goed aan zich het verfijnde gedrag en de levenswijze van de hogere kringen eigen te maken. Rederijkerskamers boden daartoe met hun literaire cultuur een mogelijkheid. Bovendien waren ook jongemannen en ouderen uit eliteaire kring lid. Jongeren en volwassenen leerden er lezen, schrijven, spreken, musiceren, zingen, converseren en discussiëren, verwierven er een algemene ontwikkeling en de vaardigheid met mensen uit hogere en lagere milieus om te gaan. Een rederijker uit een eenvoudig milieu kon zich zo allerlei vaardigheden eigen maken die tot de cultuur van de intellectuele en maatschappelijke elite behoorden. Rederijkerskamers richtten zich niet alleen in hun prenties en hun literaire activiteiten naar de elitecultuur, maar ook in hun rekrutering, door de eisen die ze stelden aan het karakter en het gedrag van hun leden. Zowel binnen als buiten het gezelschap behoorde een rederijker de goede naam van het gezelschap eer aan te doen. Om beminlijk, beschaafd en verfijnd gedrag te bevorderen stelden kamers gedragsregels op, die een beschavingsideaal bevorderden en tegelijk een praktisch doel dienden. Kamers stimuleerden daardoor een beschaafde, professionele, studieuze, intellectuele en maatschappelijk georiënteerde attitude.⁵⁰

De wekelijkse bijeenkomst

De literaire cultuur van rederijkerskamers was verankerd in het wekelijkse ritme van zondagse bijeenkomsten, die in veel kamers in Zeeland en sommige in Holland de colve werden genoemd. Het begrip ‘colve’ – besloten gezelschap of sociëteit – verwijst naar het besloten karakter van de zondagse rederijkersvergaderingen.⁵¹ Wanneer de rederijkers van het Veerse Missus Scholieren hun colve hielden hingen ze ‘het tanneel’ of blazoën uit. Zolang dit teken uithing was de bijeenkomst besloten. Niet-leden konden deze bijeenkomsten echter wel bijwonen na introductie bij het bestuur en toestemming van de vergadering. In sommige Hollandse kamers waren alle rederijkers verplicht de wekelijkse colve bij te wonen. De Haarlemse Wijngaertrancken besloot in 1503 dat iedere broeder op zondag na de vespers op de kamer moest komen tegen een duit boete en een penning voor wie een rol moest spelen. Die verplichting werd bij de fusie met De Pellicaen in 1511 gehandhaafd. Ook in De Goudsbloem van Gouda of de Leidse Palmboom gold in 1607 en 1616 een presentieplicht, tegen een oortje boete. De Haarlemse Pellicaen kende voor 1689 zelfs een tijdlang een presentieplicht voor twee dagen in de week. Andere kamers in Holland en in Zeeland lieten hun leden vrij de colve te bezoeken en beperkten de opkomstplicht tot de colfmeesters.⁵²

Spil van de colve was de prins of in Den Haag en Voorschoten de keizer, die de vergaderingen leidde. Om diens persoon heen ontvouwde zich een literaire manier van onderlinge omgang die de kern was van rederijkersbijeenkomsten. De gebruiken tijdens de colven verschilden per regio, plaats en kamer en het is niet duidelijk in hoeverre sommige gebruiken die we uit regelgeving voor één kamer kennen ook voorkwamen in andere kamers. Een aantal gebruiken kwam echter zeker overal voor, zoals de centrale rol voor de prins. De praktische organisatie van de colve was meestal in handen van een of twee colfmeesters,

colveniers of waarden. Alle kamerleden traden gedurende het jaar in alfabetische volgorde verplicht een of meerdere keren aan als colfmeester. De twee Middelburgse colfmeesters waren vanaf 1484 verplicht kamerbroeders tijdens de colve op eigen kosten van drank te voorzien. De kosten van de colve werden meestal omgeslagen over de aanwezigen en soms betaald uit de kas van de kamer.⁵³

Vanaf 1508 was het in Kapelle regel dat de twee colfmeesters officieel in hun ambtsgewaad of tabbaard ter kamer kwamen en daar een refrein, een prose (een kort gedicht), een rondeel of minstens acht dichtregels voordroegen. Al zijn er geen gegevens over colvegebruiken in de late vijftiende eeuw, het is waarschijnlijk dat Kapelle in 1508 niet de enige kamer was die een officiële voordracht door colfmeesters kende en mogelijk bestond dat gebruik ook voor 1500 al. Gedurende de zestiende eeuw was de voordracht door een of twee colfmeesters in elk geval standaard tijdens veel Zeeuwse colven, als we afgaan op vermeldingen in overgeleverde regelgeving. Niet overal bleef de verplichte voordracht beperkt tot de colfmeesters. In Sommelsdijk moesten de broeders in 1580 tijdens elke vergadering in staat zijn om op verzoek van de prins een geleerd refrein en een ongeleerd rondeel op te zeggen. De Brouwershavense kamer De Rode Lelie verlangde in 1594 dat broeders tijdens de colve en elk koningsfeest een refrein, rondeel of ander gedicht voordroegen. Broeders die in Kapelle een fout maakten in hun voordracht riskeerden een ludieke boete; zij werden gedwongen drie lepels mosterd te eten.⁵⁴

Hollandse kamers gaven nog op een andere manier vorm aan het gebruik om tijdens de colve broeders een voordracht te laten houden. In Haarlem, Leiden, Noordwijk en Gouda behoorden broeders en vreemden die ter vergadering kwamen voor ze hun plaatsen innamen het aanwezige gezelschap te begroeten met het uitspreken van een rondeel of minstens twee dichtregels.⁵⁵ Soms moest de prins of factor de bezoekers op een vergelijkbare manier begroeten, wat zeker gebruikelijk was in het zestiende-eeuwse Haarlem en in Leiden en omgeving in de late zestiende tot eind zeventiende eeuw toe.⁵⁶ In Leiden was het verder de taak van de gastheer of waard om een rondeel of een strofe van een refrein voor te stellen, waar de broeders dan 'retorikelic' op mochten rijmen.⁵⁷ Tijdens de colve die meestal na de noen, bijvoorbeeld tussen klokslag één en vijf werd gehouden, mocht met mate gedronken worden. In Gouda was het uitbrengen van een heildronk in 1607 onderdeel van een speelse broederlijke omgang. Wanneer de beker rondging en men die in handen kreeg, behoorde men zijn buurman in dichtvorm een dronk toe te brengen.⁵⁸

In Kapelle kon de prins na de voordracht door de colfmeesters om stilte vragen en anderen verzoeken 'om eenige konste van speelen, muziek of zingen te oefenen'.⁵⁹ De Goudse Goudsbloemen eisten dat hun leden ieder kwartaal een nieuw refrein van buiten leerden om dat tot het volgende kwartaal te kunnen voordragen.⁶⁰ De aanwezigen mochten in Noordwijk en Haarlem ook zelf de prins om aandacht vragen voor de voordracht van een tekst. Bij het uitspreken van verzen richtte men zich tot de prins als voorzitter van het gezelschap. Door middel van het refrein, een dichtvorm met drie of meer strofen waarvan de laatste regel (de stokregel) steeds identiek was, en veel liederen werd met dit gebruik gespeeld. De laatste strofe van een refrein of lied begon traditioneel met

de prince-titel, waarbij de spreker rechtstreeks de prins aansprak. In Haarlem en Noordwijk moesten de aanwezige broeders iedere keer wanneer een van hen de prins in dicht aansprak hun hoed lichten als hoffelijke groet aan de leider van de bijeenkomst.⁶¹ Deze ceremoniële literaire omgang stimuleerde broeders om altijd gedichten paraat te hebben.

Naast oefeningen in voordracht en training van het geheugen kenden Hollandse kamers ook het zogenaamde *termen*. In Leiden, Noordwijk en Gouda was dat een vast onderdeel van de kamerbijeenkomst. Binnen het *termen* ontwikkelden zich in Leiden en omgeving – van de late zestiende tot de vroege achttiende eeuw – verschillende niveaus, alle met een competitief element. Bij de meest eenvoudige en meest voorkomende vorm gaf de waard van de dag een term op. De term was een willekeurig woord waarop de broeders om beurten rijmwoorden moesten opsommen, zoveel als ze konden bedenken, zonder daarbij rijmwoorden van de voorganger te herhalen. Wie zich daarbij vergiste was verplicht twee volle dichtregels te spreken. Moeilijker was het om gevonden rijmwoorden aan te vullen met zinnen en zo al termende een versstructuur uit te werken. In Wijnbeeks tijd droeg de prins de broeders op met de gevonden termen een vers uit te werken op een bepaald thema.⁶² Voor het *termen* stond een uur, waarna in een vrolijke bijeenkomst geconverseerd en gedronken, gemusiceerd, gezongen en voorgedragen kon worden. Maar wanneer de prins liet kloppen of met een belletje klingelde moesten broeders hun gesprekken staken en luisteren naar de voordracht van hun medebroeder. Om serieuze aandacht te stimuleren hieven kamers boetes op het onderbreken van een voordracht met opmerkingen, gelach, gespot of handgeklap.⁶³

Rederijkers leerden tijdens de wekelijkse bijeenkomsten technieken als rijm, maat en melodie te beheersen en maakten zich verschillende literaire vormen eigen. Door de voorbereiding van hun voordracht ontwikkelden ze hun begrip-pend leesvermogen. Rederijkers oefenden zich wekelijks in vergaderdiscipline door het spreken via de prins en het luisteren naar elkaars voordrachten. Ze leerden met de onvermijdelijke onderlinge competitie en kritiek omgaan. Door de verplichting van de wekelijkse oefeningen kreeg het rederijkersleven de intensiteit van een training in een aantal kernvaardigheden van welsprekendheid en verfijnde onderlinge omgang. Boetes voor verzuim en ludieke straffen als het eten van mosterd in Kapelle of het voordragen van twee dichtregels in Leiden spoorde leden aan tot discipline om hun kunnen te verbeteren of anderen te overtreffen.⁶⁴ In de oefening in versvormen, vocabulaire en voordracht in memorisatie en pronunciatie bood het vormingsprogramma van de wekelijkse bijeenkomst een aanvulling op het primaire onderwijs aan schrijfscholen en Latijnse scholen en voor rederijkers uit de lagere sociale groepen zelfs een alternatief. Met de humanistische hervormingen van het onderwijs werden declamatie en onderricht in de versleer onderdeel van de leerstof aan Latijnse scholen.⁶⁵

Voor veel jongeren uit de middengroepen en onderklassen was echter goed schrijfonderwijs nauwelijks weggelegd. Tot ver in de zeventiende eeuw leerden de meeste jongeren uit die kringen alleen met moeite eenvoudige teksten te lezen en met hun schrijfkunst was het nog slechter gesteld. Daardoor konden de meesten slechts moeizaam een tekst ontcijferen, laat staan een tekst vlot, verstaanbaar

en welluidend van papier voordragen voor een publiek.⁶⁶ De voordracht in kamers maakte van rederijders zowel getrainde lezers als geoefende sprekers, die een tekst zonder haperen in het publiek konden voorlezen of nadat ze de zinnen thuis in het hoofd hadden geprent voor de vuist weg konden voordragen. In de Kapelse kamer, waar colfmeesters formeel in tabbaard de wekelijkse voordracht moesten verzorgen, leerden de rederijders ook 'ambtshalve' te spreken.

Rederijdersbijeenkomsten versterkten de vertrouwdheid met schrift en schriftcultuur, maakten ingewikkelde teksten toegankelijker en brachten rederijders uit half- of ongeletterde milieus in contact met literaire taal, literaire vormen en eventueel met bepaalde geletterde kennis die in refrainen, rondelen en andere teksten lag opgeslagen. Dat gebeurde in een speelse omgeving, op vrijwillige basis en op voet van onderlinge gelijkheid en niet met de straffe hand van de schoolmeesters, met praktijkvoorbeelden en niet op basis van regels. Zo bevorderden de wekelijkse bijeenkomsten ook het plezier in literair taalgebruik en het opdoen van een algemene vorming, waardoor een geletterde instelling bij getalenteerde broeders werd aangewakkerd. De wekelijkse voordracht van refrainen en rondelen en het zingen van liederen bevorderden de eenheid van literaire taal, stijlen en vormen binnen de rederijderstraditie.⁶⁷

Competitie

De didactiek van de rederijderskamers kwam goed overeen met pedagogisch-didactische opvattingen van een auteur uit de Oudheid als Quintilianus of van zestiende-eeuwse humanisten als Erasmus, die een belangrijke rol toekenden aan het spelelement en onderlinge competitie in het leerproces van scholieren. Binnen rederijderskamers werden dergelijke pedagogisch-didactische principes toegepast zonder dat duidelijk is of deze op pedagogische theorieën waren gebaseerd. Vermoedelijk stelde de rederijderspraktijk op ervaringen uit het schutterswezen, de onderwijspraktijk op scholen, aan universiteiten en in gilden. Door de vernieuwingen die door de humanisten werden doorgevoerd kreeg wedijver een belangrijke plaats in het onderwijs. Vanaf de zestiende eeuw begonnen scholen jaarlijks prijzen uit te loven voor leerlingen met goede prestaties. Daardoor kreeg wedijver in het onderwijs een rol die in het vormingsprogramma van de rederijders al vanaf de vijftiende eeuw bestond.⁶⁸

De driemaandelijke refreinwedstrijden vormden het hoogtepunt van de wedijvercultuur binnenskamers. Wie met het best geformuleerde antwoord en met de beste argumenten op de uitgeschreven prijsvraag kwam kreeg de eerste prijs, waarna wellicht ook nog een prijs ging naar de deelnemer met de fraaiste voordracht. Het uitschrijven van een prijsvraag was daarom een belangrijk onderdeel van het vormingsprogramma. Rederijders werden eenmaal in de drie maanden uitgedaagd zelf een tekst volgens het refreinprincipe te schrijven. Een prijsrefrein moest antwoord geven op een vraag of commentaar geven op een stokregel. Het schrijven van een refreintekst dwong een rederijder om te gaan met de eisen van de refreinvorm. Hij moest de argumenten vinden voor zijn antwoord, door ze zelf te beredeneren of na te zoeken in andere teksten. De refreinvorm verplichtte hem kort en bondig te formuleren. Rederijders oefenden zich bij het schrijven

van een geleerd en ernstig refrein in het vroede en een komisch of spottend refrein in het zotte ook in het gebruik van verschillende taalregisters.⁶⁹

De voordracht tijdens de wekelijkse vergaderingen werd in steden en regio's op verschillende manieren uitgewerkt. Dat gold ook voor de refreinwedstrijden. Het is niet bekend vanaf wanneer deze interne wedstrijden in Hollandse, Zeeuwse en andere kamers werden georganiseerd. Zeker is dat de Haagse kamer in 1494 uitgebreide regels voor refreinwedstrijden opnam in haar nieuwe reglement. De Kapelse kamer nam in 1508 regels voor refreinwedstrijden letterlijk over uit de zestig jaar oude ordonnantie van de Gentse Fonteine. Het is waarschijnlijk dat ook andere Hollandse en Zeeuwse kamers in de late vijftiende en het begin van de zestiende eeuw refreinwedstrijden kenden. In de late zestiende eeuw was het gebruik algemeen verbreid, al vinden we niet in alle overgeleverde documenten regels voor refreinwedstrijden terug.⁷⁰ Kamers kenden verplichte en vrijwillige refreinwedstrijden. Bij de verplichte wedstrijden moesten alle broeders deelnemen aan een wedstrijd die volgens een vast ritme eens in het kwartaal werd gehouden. De vrijwillige wedstrijden werden uitgeschreven op vrij initiatief van de leden zonder verplichting tot deelname. Sommige kamers, zoals de Haagse in 1494, kenden beide vormen. Andere kozen voor één van beide, zoals de Kapelse kamer De Wijngaertrancken gedurende de zestiende eeuw. Daar liet men het initiatief over aan de leden. De Haarlemse Wijngaertrancken en de Leidse Witte Ackoleijen kenden in de zestiende eeuw de verplichte deelname.⁷¹

De prins, de prijswinnaar van de vorige wedstrijd of een willekeurig lid schreven geruime tijd van tevoren een stokregel of een vraag uit, waarop men een antwoord moest schrijven dat op de refreindag werd voorgedragen en ingeleverd. In het laat-vijftiende-eeuwse Den Haag was de prijswinnaar verplicht, wilde hij zijn prijs zelf behouden, acht dagen na de laatste refreinwedstrijd een nieuwe regel uit te schrijven. Bij de Haarlemse Wijngaertrancken kreeg de prijswinnaar ruim de tijd; zes weken voor de volgende refreindag moest hij zijn regel voorgesteld hebben. De 'regel', het 'woord' of de 'vraag' werd op de kaart geschreven en tijdens kamerbijekomsten opgehangen. De kaart legde de regels voor de wedstrijd vast en presenteerde de uitgelopen prijzen die voor rekening van de kamer kwamen. In Leiden was de prijsmeester verplicht de prijzen uit te zoeken, voor een vast bedrag van zes stuivers, op kosten van de kamer. In Den Haag werden de prijzen uit de kas voor retorica betaald, twee groten voor een refrein in het zotte en drie groten Vlaams voor een refrein in het vroede.⁷²

De mate waarin leden verplicht waren aan de prijsvraag deel te nemen verschilde per plaats en regio. Evenals bij de deelname aan colven waren Hollandse kamers strenger dan Zeeuwse kamers. Maar ook de eisen voor de bijdragen op refreinwedstrijden liepen van kamer tot kamer uiteen. In Gouda lijkt de regeling in 1607 een spiegelbeeld van de Haagse uit 1494 te vormen. Daar lag de nadruk niet op de productie van een nieuwe tekst, maar op het memoriseren en het voordragen of in rederijkersjargon, het pronunciëren. Elke broeder van de Goudsbloemen moest per kwartaal een bijzonder refrein van buiten leren en dat een kwartaal lang kunnen voordragen. De Goudse rederijker mocht daarvoor ook een bestaand refrein gebruiken. In Gouda was deelname weliswaar verplicht, maar de eisen voor deelname lagen veel lager dan in andere Hollandse

kamers. Aan de andere kant waren in Gouda de verplichtingen voor de factor sterker omschreven dan elders.⁷³

De Haagse kamer Met Genuchten verplichtte in 1494 alle leden om van klokslag één tot klokslag zes op de kamer te komen. Broeders moesten hun refrein in 't zotte en hun refrein in 't vroede voordragen tegen een boete van een oortje bij verzuim. Wie geen refreinen had geschreven kon zich echter aan de boete onttrekken door een bestaand refrein, lofdicht of ballade voor te dragen. Dat gedicht mocht evenwel nooit eerder op een refreindag geklonken hebben. Broeders die nog niet in staat waren een refrein te schrijven mochten zich beperken tot het schrijven van een rondeel van negen regels als antwoord op de prijsvraag.⁷⁴

Een jury werd op verschillende manieren samengesteld. In de zestiende-eeuwse Haarlemse Wijngaertrancken vormden prins en factor de jury. In de Leidse kamers kozen vanaf 1578 de factor, keizer, prins en prijsmeester een broeder uit de kamer om samen de jury te vormen. In de kamer De Fiolieren van 's-Gravenpolder schreef de prins in 1596 de vraag uit. Hij mocht zelf niet in de jury zitting nemen, maar moest daartoe enkele notabelen uitkiezen, die hij bekwaam genoeg achtte om de prijswinnaar aan te wijzen. In Kapelle stelde de broeder die de prijsvraag had uitgeschreven – de prijsmeester – de jury op vergelijkbare manier samen uit de broeders die niet op de vraag hadden gereageerd. Vervolgens nam hij het initiatief tot de beoordeling, door zijn mening in dicht, in proza of mondeling aan de jury voor te leggen. In 1595 besloot de kamer dat de jury naar believen op kosten van het gezelschap mocht worden aangevuld met één of twee broeders van een kamer uit de buurt.⁷⁵

De prijs werd gezien als een stimulans voor de rederijkers om hun medebroeders te overtreffen in de kunst. De Haarlemse rederijker Lenaert Clock wilde in 1619 het rederijkersleven van De Pellicaen stimuleren door zilveren prijzen uit te loven in plaats van tinnen 'om de maets lustich ende goet te maecken'.⁷⁶ Reglementen schreven nergens voor hoe de prijsuitreiking moest plaatsvinden. In 1649 sprak de Middelburgse factor een lofdicht uit op de winnaar van de eerste prijs. 'Cond ick naer wensch met lauwrieren, nu u geestich hoeft vercieren', zo sprak hij de winnaar toe, 'wat wou ick een lauwer croon, vlechten u tot eer en loon.' Nadat hij de prijswinnaar zijn tinnen schotel van drie pond had overhandigd en zijn lofredes had beëindigd, sprak hij de tweede prijswinnaar toe. 'Hijer komt een sinrijck hoeft een van apols scholieren', zo roemde de factor, 'het bloemken Jesse cieren, bethoont met wil en daet.' 'Daerom sijn wij verplicht', vervolgde hij, 'met cranskens van lauwrieren, u geestich hoeft te cieren.' Waarop hij zijn roemer wijn hief voor een heildronk op de winnaar van de tweede prijs, een tinnen schaal van twee pond. Het is mogelijk dat de factor het hoofd van prijswinnaars in Middelburg werkelijk met een lauwerkrans sierde; dat was immers het symbool voor de dichter. Na de lofredes van de factor was het de beurt aan de prijswinnaars voor dankredes en voor lofredes aan diens adres, zodat Middelburgse rederijkers ook bij een prijsuitreiking hun redenaarstalenten konden etaleren.⁷⁷

Misschien was de verwijzing naar de dichterskrans niet meer dan een gemeenplaats, bij uitstek geschikt om een lofredes mee te versieren. Het kwam er voor dat de lauwerkrans in verband werd gebracht met prijswinnende rederij-

kers. De schilder Jan Steen maakte na 1650 een reeks schilderijen van rederij-
kersgezelschappen met als centrale figuur steeds een rederijker die een gedicht
voordraagt en daarbij kritisch beluisterd wordt door een van zijn medebroeders.
Op twee van deze schilderijen is een dichter afgebeeld die te midden van zijn
mederederijkers een refrein voordraagt, terwijl een van zijn toehoorders een
heildronk uitbrengt en een heer met hoed en een pen achter het oor – misschien
een jurylid – de voordracht kritisch volgt. Op het schilderij *In Liefde Verwarmt*
draagt de spreker zijn tekst gloedvol voor, terwijl de spreker zich op een ander
schilderij moeizaam – welhaast prevelend – over zijn tekst buigt. Beide redenaars
zijn met een lauwerkrans gekroond.⁷⁸

Het spel van vraag en antwoord, van verdediging en weerlegging, van argu-
ment en tegenargument stond centraal in het didactische systeem aan de uni-
versiteiten in de Middeleeuwen. De methode van de *quaestio* was erop gericht tot
een beter begrip te komen en inzicht te verwerven in een bepaalde materie of
een bepaald vakgebied. Bij de *quaestio disputata* ging men in op argumenten voor
en tegen de oplossing van de vraag, waarna het eindoordeel werd geveld, aan-
gevuld met een weerlegging van de voornaamste tegenwerpingen. Volgens de
humanistisch geïnspireerde leerstof, die vanaf 1520 op de Latijnse scholen in
de Nederlanden werd ingevoerd, kregen scholieren geregeld de taak om *themata*
te beantwoorden en zich te oefenen in het houden van declamaties en disputa-
ties.⁷⁹

Refreinwedstrijden vertoonden overeenkomsten met de *quaestio*, *disputatio* en
themata. Binnenskamers werd natuurlijk geen vraag voorgelegd aan een autori-
teit, maar aan een groep van ‘scholieren’ en hele en halve meesters in de kun-
sten. Ieders bijdrage werd beoordeeld door een zo deskundig mogelijke jury, die
evenmin uit belangrijke autoriteiten hoefde te bestaan. Doordat de antwoorden
uiteen konden lopen, zowel wat de inhoud als de kracht van de argumentatie
betreft, stimuleerde een refreinwedstrijd de deelnemers ongetwijfeld tot discus-
sie over de geleerde antwoorden. Het element van de *disputatio* werd niet inge-
bracht door een respondent, maar door het geheel aan argumenten dat door de
verschillende deelnemers naar voren werd gebracht.⁸⁰ Misschien dat leden van
de jury in hun verslag bepaalden waarom een bepaald antwoord voor hen de
winnende oplossing was, en dat ook voordroegen, zoals in Kapelle werd gedaan.
In de Middelburgse kamer van midden zeventiende eeuw hield de factor die de
prijsvraag uitschreef na de prijsuitreiking een leerrede waarin hij de belangrij-
kste antwoorden van de deelnemers nog eens langsloep.

Oefenen en spelen

Marijke Spies heeft aangetoond dat de didactische principes van het rederij-
kerstoneel nauw aansloten bij de *disputatio* uit het middeleeuwse onderwijs aan
universiteiten en Latijnse scholen. De verwantschap met middeleeuwse bele-
rings- en argumentatietechnieken blijkt vooral in de wedstrijdspelen. Deze *spelen*
van zinne waren geschreven als antwoord op een prijsvraag, de kwestie of *quaestio*.
Spies noemt ze ‘door middel van personificaties zichtbaar gemaakte betogen’.
De personages stonden voor filosofische, ethische of psychologische begrippen

of verschijnselen. De zinnespelen tonen een protagonist, de mens, die op weg is naar het juiste inzicht of de goede levenshouding, naar het antwoord op de vraag van het spel. Helpers en tegenstrevers verbeelden allerlei krachten die de mens in zijn zoektocht steunen of tegenwerken. Aan het eind van het spel wordt het goede antwoord gevonden en worden de foute opvattingen weerlegd. Het tafelspel vertoont ook overeenkomsten met de disputatio.⁸¹

Moser heeft bovendien aangetoond dat de auteurs van wedstrijdspelen argumenten ontleenden aan de Bijbel, de kerkvaders, de natuur en de verbeelding. Rederijders gebruikten voor hun argumentatiemethode de termen schriftuurlijk, natuurlijk en figuurlijk, die ook voorkwamen in laatmiddeleeuwse preken en in de preektheorie. Betogende spelen maakten daardoor schrijvers, spelers en publiek bekend met discussie- en argumentatietechnieken die ook in het reguliere onderwijs en de preekpraktijk voorkwamen. Ze instrueerden het publiek en de spelende rederijders zelf. Die moesten zich immers via hun allegorisch personage identificeren met een bepaalde redenering, leerden omgaan met tegenwerpingen en het weerleggen van argumenten en met technieken om een standpunt te onderbouwen.⁸²

Het toneel vormde een belangrijk onderdeel van het pedagogisch instrumentarium van de rederijderskamers. Reeds voor de humanistische hervormingen in het onderwijs was het heel gebruikelijk dat scholieren publieke toneelspelen opvoerden op feestelijke gelegenheden. Humanisten beschouwden het schooltoneel ook als een zeer geschikte onderwijsvorm voor het taalonderricht en voor zedelijke instructie aan scholieren. Het toneelspel maakte deel uit van de eindfase van de opleiding van scholieren van de Latijnse school. Scholieren leerden hun Latijn spreken door het houden van redevoeringen en disputaties en door het opvoeren van toneel. Men was zich in de zestiende eeuw in kringen van onderwijzers bewust van de vele pedagogische doelen die men met het toneelspel kon verwezenlijken. Het zou scholieren minder verlegen maken, zelfverzekerder en vlot in het spreken. Scholieren leerden een tekst uitspreken en presenteren aan een publiek. Het instuderen van een rol was een perfecte manier om het geheugen te trainen, en memorisatietechnieken speelden een grote rol in het onderwijs. Toneelspel droeg ook bij aan het afderen van boers en onbeheerst gedrag en het ontwikkelen van een elegante lichaamshouding.⁸³

In kamerregelgeving werd veel aandacht besteed aan regels rondom toneelactiviteiten. Het toneel was niet alleen een interne aangelegenheid, maar met het publiekstoneel trad de kamer naar buiten. Daarbij hadden de rederijders een reputatie te verdedigen en concurreerden ze met professionele entertainers, publieke predikers en het schooltoneel. Over de productie van de speeltaksten zelf zweeg de regelgeving, maar rond de opvoering van publiekstoneel hoopte zich zoveel conflictpotentieel op en was een professionele houding zo cruciaal dat het aantal afspraken waaraan de leden zich bij intrede verbonden op dit gebied bijzonder uitgebreid was. De basisregels kwamen in de meeste regelgeving voor. Het bestuur was in de personen van prins, keizer, deken, de andere bestuursleden en soms ook een factor verantwoordelijk voor de gang van zaken rond het uitgeven van een spel. Omdat de kosten van een opvoering algemeen werden omgeslagen, bepaalden kamers dat rederijders een spel alleen met toestemming

van het bestuur namens de kamer mochten opvoeren. Daarmee had het bestuur de controle over de opvoering van spelen door leden. In Veere, waar de kamer in 1530 een speelmonopolie verwierf, moesten leden ook voor privéopvoeringen toestemming van de kamer vragen. In dat geval draaiden zij alleen en niet de kamer voor de kosten op.⁸⁴

Voorafgaand aan de productie werd de speeltekst geschreven, vastgesteld of uitgekozen, maar daarvoor werden nauwelijks regels ontwikkeld. In 1578 bepaalden de Leidse kamer De Witte Ackoleijen en het Leidse stadsbestuur echter in het vernieuwde statuut dat de broeders niet eerder 'spelen mogen leeren, omme openbaerlicken gespeelt te werden' dan nadat de teksten ervan 'alvooren in een gemeen vergaderinge getoont, gelezen ende angenomen zullen zyn' en vervolgens nog door de burgemeesters waren goedgekeurd. Die bepaling bleef van kracht in het gelijkkluidende statuut dat de kamer De Palmboom in 1616 aannam en misschien was de regel ook voor 1578 al in zwang onder de Leidse rederijkers. Aangezien de inhoud van een speeltekst nogal eens controversieel was, werd allicht in meer kamers de vergadering over een speeltekst geraadpleegd voordat men met de productie begon. Een toneelproductie vroeg een behoorlijke investering in tijd, geld en mankracht en dus om instemming van de meerderheid van de kamerbroeders.⁸⁵

Wanneer de speeltekst was uitgekozen en het bestuur tot uitgifte ervan had besloten, moesten de rollen gekopieerd en verdeeld worden. Voor het 'rolleren', het afschrijven van de rollen voor de afzonderlijke personages, zijn geen regels overgeleverd. Vermoedelijk werd dit gedaan door jongere kamerbroeders, zoals in De Lier aan het begin van de zeventiende eeuw, waar dat als een goede manier werd beschouwd om de lees- en schrijfvaardigheid te trainen. In Kapelle was het vanaf 1508 gebruikelijk om op de rol de speeldag en de naam van het personage te noteren, waarna de kamerbode de rollen naar de kamerbroeders bracht die in het spel zouden optreden. De spelers waren daarna verantwoordelijk voor de rol die men na het optreden ongeschonden bij het bestuur moest inleveren. In Kapelle (1595) en Veere (1530 en 1608) werden een fikse boete van twaalf groten (ongeveer zes stuivers) geheven wanneer iemand zijn rol beschadigde. In 's-Gravenpolder vroeg men in 1596 drie groten (anderhalve stuiver) voor iedere honderd regels en in Leiden in 1578 en Gouda in 1607 twee stuivers. In Kapelle en Veere moest men naast de boete ook de vervangingskosten betalen, het verbruik van papier en inkt en wellicht een vergoeding voor de afschrijver.⁸⁶

Prins, keizer, deken en andere bestuurders verdeelden de rollen en bepaalden wie geschikt was om een bepaalde rol te spelen. Bijna alle regelgeving verbood het een broeder een hem toebedeelde rol te weigeren. Al verschilden de boetes per plaats, op overtreding van deze regel stonden forse bedragen die toenamen bij recidive, tot meer dan een meesterdagloon. De Middelburgse en Reimerswaalse kamers beboetten in 1484 een broeder die voorkeur voor een andere rol had 'tsy oft hy daer wel oft qualic toe diende' voor een pond zwarten, elke keer dat hij de rol weigerde te spelen. De Veeerse Missus Scholieren beboette een broeder die een rol weigerde in 1530 met anderhalve stuiver en in 1608 zelfs met zes stuivers. De Goese kamer liet iemand die een rol weigerde in 1563 bij de eerste keer vier groten (twee stuivers), bij de tweede keer acht groten, bij de

derde twaalf groten en bij definitief verzuim voor een zinnespel tien schellingen (zestig stuivers) en voor een presentspel of esbattement vijf schellingen (dertig stuivers) betalen.⁸⁷ De kamer van Voorschoten bepaalde in 1639 dat een broeder die zijn rol niet wilde spelen een vervanger mocht zoeken, maar zelf opdraaide voor de kosten. De Leidse kamer De Witte Ackoleijen zette in 1578 de boete voor het weigeren van een rol op twaalf stuivers. De helft ging naar de vervanger.⁸⁸

Ook tijdens de repetitie van de rollen, die meestal na de zondagse colve plaatsvond, had de kamer belang bij het handhaven van de discipline. De Veerse kamer beboette in 1530 het verzuim om een rol op de kamer te komen oefenen met een stuiver, wat in 1608 werd verhoogd tot zes stuivers. Wie een rol had in een publieksspel moest in Goes een aantal weken lang elke zondag op de kamer komen oefenen, tegen een boete van twee stuivers per verzuim. In Gouda bepaalde men in 1607 dat de spelers bovendien op tijd bij de repetities aanwezig moesten zijn. Wie zich een half uur te laat meldde, verbeurde een stuiver en elk volgend uur kostte twee tot drie stuivers. In Kapelle en 's-Gravenpolder waren ook degenen die het boek met de hele speeltekst in bewaring hadden, de *boekhouders*, verplicht zich op de repetities te melden. De Kapelse boekhouder had de taak om de proloog van het spel te spreken 'indien 't den prinse belieft en hij daar bekwaam toe is, en wel pronunciëren kan'.⁸⁹

Kamers boden hun leden verschillende weken de tijd om hun rol te oefenen. Leden die het op de dag van de voorstelling zonder geldige reden lieten afweten, brachten de hele productie in gevaar, alle energie en tijds- en geldsinvesteringen waren dan voor niets geweest en de reputatie van de kamer was geschaad. De Kapelse kamer besloot een broeder die deze regel overtrad in 1508 te beboeten met het zeer hoge bedrag van vijf schellingen (dertig stuivers), dat men in 1596 ook in 's-Gravenpolder vroeg. Wanneer de Kapelse of 's-Gravenpolderse rederijker bij uitstel van het spel opnieuw niet aanwezig was, volgde 'hooger correctie'. In 1595 werd de boete voor deze overtreding verhoogd tot twintig schellingen (120 stuivers). De kamer van Brouwershaven was in 1594 aanmerkelijk milder voor overtreders van deze regel. Wie daar op de speeldag verstek liet gaan verbeurde slechts drie stuivers. In Goes bepaalde de kamer in 1563 dat een broeder die was uitgetreden, terwijl hij nog een rol te spelen had en dit weigerde, de gigantische boete van zes pond (120 schellingen) moest betalen. De Veerse kamer beboette vanaf 1530 iemand die op de speeldag zijn rol niet kwam spelen met drie pond zwarten.⁹⁰ In 1608 besloot men broeders die op de speeldag niet wilden spelen en toch aanwezig zouden zijn te beboeten met vijf schellingen (dertig stuivers).⁹¹

Om het succes van de producties te garanderen, en misschien ook om censuur te omzeilen, legden sommige kamers hoge boetes op aan broeders die de inhoud van een spel buiten de kamer rondvertelden, hun rol bekendmaakten of lieten weten wie de acteurs waren. De Veerse kamer vroeg in 1530 voor het schenden van de geheimhouding zes groten (drie stuivers) boete, en had dat bedrag in 1608 tot vijf schellingen (30 stuivers) verhoogd.⁹²

Toneel werd door Matthijs de Castelein beschouwd als een genre waaraan een schrijver zich pas kon wagen nadat hij zich voldoende bekwaamd had in het schrijven van balladen, rondelen en refreinen.⁹³ De Amsterdamse rederijker Eg-

bert Meynertsz stelde in een gedicht ter verdediging van de retorica rond 1565 met een verwijzing naar het toneelspel dat de retorica het hart beweegt door het vertonen van levende personages.⁹⁴ Enkele generaties later vatte de oud-rederijker Joost van den Vondel de didactische functies van het ernstige toneel nog eens samen. Hij deed dat ter verdediging van het toneelspelen tegen de calvinistische bestrijders in de uitgave van zijn fel bekritiseerde treurspel *Lucifer* in 1654.

Het wit en oogherck der wettige treurspelen is de menschen te vermorwen door schrick, en medoogen. Scholieren, en opluickende jongkheit worden door spelen, in talen, welsprekenheit, wijsheit, tucht en goede zeden, en manieren, geoeffent, en dit zet in de teere gemoeden en zinnen, een ploy van voeghelyckheit en geschicktheit, die hun, tot in den ouderdom toe, byblyven, en aenhangen.⁹⁵

Het creëren van een dialoog of een discussie tussen verschillende (allegorische) personages, het uitwerken van de argumentatie en de onderbouwing van het betoog via dialogen, monologen en togen of tableaux vivants vereiste een grote vakbekwaamheid van een rederijker. Wie zich het ambacht van het toneelschrijven had eigengemaakt, werd beschouwd als volleerd schrijver en beschikte zeker over goed ontwikkelde intellectuele vermogens. Spelers oefenden door het aanleren van hun rol, het lezen, memoriseren en vlot en duidelijk uitspreken van de tekst en het aanleren van een lichaamshouding die overeenkwam met het karakter van tekst en personage. Ze maakten zich al spelende vertrouwd met de technieken van het genre, met gespreks-, discussie- en argumentatietechnieken. Door de intensieve omgang met het spel maakte de speler zich de inhoud eigen en nam zijn algemene ontwikkeling toe. Meesterschrijvers instrueerden daardoor via de toneelspelen zowel hun medebroeders als hun publiek. Het toneel was tussen 1400 en 1600 een toonaangevend medium. Rederijkerskamers leerden hun leden dit medium te beheersen. Dankzij hun meesterschrijvers en hun professionele organisatie groeiden de kamers uit tot de voornaamste producenten van didactisch publiekstoneel. Dat bleven ze tot diep in de zeventiende eeuw.

Wellevenskunst

Een nieuwe broeder moest in de ogen van bestuur en leden van onbesproken gedrag zijn en vrienden hebben van goede naam en faam.⁹⁶ Die eisen zorgden ervoor dat de rekrutering van kamers sterk afhing van de sociale en culturele codes van de leden. Uit het soort gedrag dat zij zich op de kamer wensten, blijkt welke codes dat waren. Allereerst waren er natuurlijk de basisregels voor onderling sociaal verkeer die alle corporaties onderschreven. Geweld, fysiek of verbaal, was verboden. Wanneer bij conflicten, die met het soort activiteiten op kamers gemakkelijk konden ontstaan de zaken uit de hand liepen hadden bestuur en kamerleden het recht in te grijpen, te bemiddelen en een uitspraak te doen, waaraan de twistende partijen zich moesten houden. Alleen halsmisdaden mochten niet binnenskamers worden afgehandeld en moesten voor het stedelijk gerecht gebracht worden. De uiterste sanctie waarover kamers beschikten was royement. In Kapelle besloot de kamer in 1508 bij probleemgevallen een naburige kamer om advies te vragen voordat een broeder werd geroyeerd.⁹⁷

Het beledigen van medebroeders werd beboet en belediging van bestuurders werd soms zwaar aangerekend. Schunnige, vuile, onkuise, onbehouwen, schandelijke of oneervolle taal, vloeken of zweren bij God, heiligen of duivelen was verboden. Dat gold ook voor roddelen of iemand op andere manieren van zijn goede naam en eer beroven, bijvoorbeeld door het geven van bijnamen. Zo bepaalde de Goese kamer in 1563 dat wie 'vyleinich sprake vloeckende off sweerende van yemandt absent off present' een boete van een groot moest betalen. De Haarlemse Pellicaen gebood in de loop van de zestiende eeuw 'niemant (te) ontrijven met eerlose bijnamen hoe die 't zijn plegen', op de boete van een halve stuiver. In Brouwershaven verbood men in 1594 niemand anders aan te spreken dan 'bij zijnen kersten naem'. Ook onzinnige taal, gelach, geroep, gescheld en geklap waren verboden.⁹⁸

Kamers verlangden van hun leden dat ze zich aan de basisregels voor onderlinge omgang hielden. Hun regelgeving ging echter nog verder. Onbehouwen en boers gedrag, 'dorperheit', was uit den boze. Een bezoeker van een rederijdersvergadering had zich waardig, hoffelijk en elegant te gedragen. Bij binnenkomst moest hij de aanwezigen hoffelijk begroeten. Tijdens de vergadering moest men kalm en beheerst zijn. Men diende ongecontroleerde bewegingen te vermijden die ertoe konden leiden dat men schalen, bekers of glazen brak.⁹⁹ Een beschaafd rederijker onthield zich van gulzig eten en drinken en dronkenschap werd niet getolereerd.¹⁰⁰ Beschaafd drankgebruik was een vanzelfsprekend onderdeel van het vergaderritueel en de gezelligheid daarna. Maar rederijders mochten bij het drinken elkaars bekers niet overvol schenken.¹⁰¹ Het inschenken van de drank moest beheerst gebeuren. Wie bijvoorbeeld meer scheuten drank morste dan hij met zijn voet, de palm van zijn hand of een schotel kon bedekken, kon in verschillende kamers een boete krijgen.¹⁰² Drankspelen, dobbel-, kaart- en bal- of schietspelen waren verboden. De Goese kamer verbood haar leden in 1563 een ander te 'belasten met drincken, te weten met heele off halve croesen off kannen off eenighe gulsicheit bedryven', tegen tien groten (vijf stuivers) boete.¹⁰³

De interesse van rederijders in beschaafde omgang blijkt ook uit het etiquetteboekje *Van den heuschen burgerlycken ommegangh* dat de Haarlemse Pellicaen in de zeventiende eeuw bezat.¹⁰⁴ Regels rond sociaal gedrag vormen een belangrijk onderdeel van de overgeleverde regelgeving van Hollandse en Zeeuwse kamers, zeker in vergelijking met reglementen en statuten van andere corporaties. Alleen schuttersgilden kenden ook veel regels voor de onderlinge omgang en voor gedrag op de schietbaan. Bij schutters en rederijders behoorde waardig gedrag tot de professionele houding tijdens de uit te voeren activiteiten. Op de schietbaan moest men de motoriek beheersen en dienden de bewegingen geconcentreerd te zijn op het wapentuig en het schot. In de kamer moest de aandacht gericht worden op de voordracht. De gedragsregels waren behalve beschavingsnorm ook praktische noodzaak.¹⁰⁵

Kamers kenden regels die erop gericht waren de concentratie te bevorderen. Zodra de prins om 'audiëntie', 'silentie' of stilte vroeg door op tafel te kloppen of met een belletje te luiden, moesten de aanwezigen zwijgen om iemand gelegenheid te geven zijn voordracht of bijdrage uit te spreken, voor te dragen of te zingen. Het was streng verboden om iemands voordracht van een refrein,

rondeel of speelrol te onderbreken of iemand in de rede te vallen door geklap, groep, gelach of andere vormen van relschopperij.¹⁰⁶ De spreker mocht in zijn voordracht niemand provoceren en geen onkuise taal gebruiken, niemand beledigen of bespotten. In Kapelle legde men in 1508 vast dat gedichten met een verwerpelijke inhoud geen prijs verdienden.¹⁰⁷ Aan het einde van de zestiende eeuw begon men van sprekers te eisen dat ze aandacht zouden besteden aan taal, rijm en uitspraak. Na het Leidse statuut van 1578 kwamen regels die het gebruik van vreemde, 'onduitse', woorden moesten tegengaan steeds meer voor.¹⁰⁸ Rederijkers waren gedwongen zich te concentreren op zuiver spreken in morele en grammaticale zin. De toeoorders werden tot aandachtig luisteren verplicht.

Toch zijn er nogal wat rederijkersteksten overgeleverd waarin wel degelijk wordt gespot, geschimpt en ongemanierde taal wordt gebezigd.¹⁰⁹ Uit een regel, opgenomen in het fusiestatuut van de Veerse kamer Missus Scholieren uit 1530, blijkt dat men onder bepaalde voorwaarden onparlementaire taal gepast vond.¹¹⁰

[Geen] van den voorss. Gilbroeders en zullen spreeken eenege dorpelijcke woorden van vrouwen oft man, noch andere vuijle oft onnutte woorden, noch rampen, noch vloecken den anderen, noch zweeren, noch gheen vilonnye noch onnutschap voortstellen, op de boete van een oorkten, zo dikwils het gebeurde, ten waere dat de Camere open waere, oft orlof hadden van Prince ende Dekens, oft dattet in dichte, oft Rieme zoe quame.

De vrijheid om onder voorwaarden en wanneer het uitkwam oneervol taalgebruik te bezigen in dicht of rijm verdween in 1608 uit het gepestentiseerde reglement van dezelfde kamer.¹¹¹

In het rederijkersleven kwamen gespot, geschimp, gescheld en allerlei andere beledigende taal gewoon voor wanneer de schrijver of spreker dat nuttig of plezierig vond. Door de zot, door esbatterementen, kluchten en refrainen in 't zot hadden spot, sarcasme en ironie een vaste plaats in het rederijkersleven. Niet elke situatie vroeg immers om verheven taal en het kon in een conflict bijzonder effectief zijn om op de persoon te spelen. Kamers waakten er evenwel voor dat conflicten uit de hand liepen.¹¹²

Omdat ze deels fungeerden als instrument van georganiseerde jongerencultuur, stonden kamers geregeld bloot aan de kritiek over drankgebruik, onzedelijkheid en braniegedrag op straat die in het algemeen tegen jongeren werd geuit. Rederijkerskamers behoorden echter ook – als gezelschappen waar jonge en oudere volwassenen zich onderling vormden als eerzame, beschaafde, welopgevoede en welonderlegde leden van de maatschappij – tot de instrumenten van elitecultuur. Kamers onderhielden een cultureel leven waar men zich een intellectuele en culturele habitus en de stijl van de *honnête homme* kon eigen maken, zonder in een verfijnd milieu geboren te zijn. Genoodzaakt door de spanning tussen de praktijk – waarin veel leden uit weinig verfijnde kringen kwamen – en hun eigen eliteaire pretenties legden kamers meer dan twee eeuwen lang vergelijkbare gedragsregels voor het rederijkersleven vast.¹¹³

Collectievorming

Een belangrijk onderdeel van de overgeleverde regels voor het kamerleven betrof de zorg voor de kamercollectie van handschriften met speelteksten en afzonderlijke speelrollen. Het verliezen of scheuren van een speelrol kwam een speler op een hoge boete te staan. Na afloop van een optreden was een speler verplicht zijn rol zo spoedig mogelijk weer in te leveren bij de prins of een van de andere bestuurders. Zo eiste de kamer van 's-Gravenpolder in 1596 van haar leden dat ze 'alle boecken ende rollen' na gebruik zouden inleveren 'in des prinsen handen, die dezelve bewaaren ende opsluijten sal'. Op die manier poogden kamers hun collectie van speelteksten in stand te houden. De archieven vormden het literaire geheugen van de rederijkersbeweging. Nieuwe generaties rederijkers herlazen, herspeelden en bewerkten oude teksten uit de verzameling van hun kamers. Kamercollecties versterkten de rol van kamers als hoeders van het literair vakmanschap uit de rederijkerstraditie.¹¹⁴

Sommige kamers verboden spelen uit de collectie van de kamer aan anderen te leen of ter inzage te geven. De Goese kamer bepaalde in 1563 dat andere kamers spelen uit de collectie konden krijgen in ruil voor een andere tekst, volgens het principe 'dicht voor dicht naer 's Camere recht'. Ook de Brouwershavense kamer voerde een strikt uitleenbeleid. Prins en bestuurders mochten alleen esbattementen uitleenen, mits 'dat zijluijden alvoren gelijkje compositie daervoren hebben' en onder de voorwaarde dat de tekst werd teruggegeven. Prins en bestuurders beheerden de Brouwershavense spelcollectie. Ze waren verplicht jaarlijks verantwoording af te leggen van 'hare batementen ende spelen'. Wanneer teksten verdwenen bleken te zijn, was het bestuur verplicht ze terug te vinden. Als dat mislukte verbeurde elke bestuurder drie stuivers (zes groten) en moesten ze bovendien 'de verduijsterde spelen oft batementen' zien te 'repareren'.¹¹⁵

In Sommelsdijk werd in 1580 een strenge regel opgesteld voor het beheer van de collectie. Prins en bestuurders mochten een spel alleen uitleenen tegen een ander spel 'regel om regel' of tegen pand. Mochten de spelen niet terugbezorgd worden, dan was de verantwoordelijke bestuurder verplicht de kosten te vergoeden en moest hij bovendien een stuiver boete betalen. In Noordwijk werd in de zestiende eeuw niet alleen bepaald dat niemand zonder toestemming van keizer en kamerbroeders spelen, esbattementen of refreinen die de kamer toebehoorden mocht uitleenen, maar verbood men ook niet-leden kamerteksten uit het hoofd te laten leren, tegen een boete van zes stuivers per keer.¹¹⁶ Die zorg om de tekstcollectie van de kamer leidde in de vroege zeventiende eeuw in de Haarlemse kamer De Pellicaen tot het aanleggen van een verzameling handschriften ingebonden in leren banden met daarop de zinspreuk van de kamer, die nog steeds intact is. In het Zeeuwse dorp 's-Gravenpolder is een zorgvuldig bewaarde collectie rollen en speelteksten overgeleverd en in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht berust een band van De Rode Lelie te Brouwershaven, waarin spelen uit het midden van de zestiende tot begin van de zeventiende eeuw zijn opgenomen. Rederijkerskamers verzamelden speelteksten of refreinen in een band of bewaarden ze met andere belangrijke documenten in een archiefkist. Ze fungeerden als literaire bewaarplaatsen, al werd die functie geleidelijk minder belangrijk doordat rederijkers steeds vaker hun werken lieten drukken.¹¹⁷

Sommige kamers bezaten ook boeken, maar rond kamerbibliotheken werd geen regelgeving ontwikkeld.¹¹⁸ Het verzamelen van boeken was in de meeste kamers blijkbaar geen prioriteit. Een satirische voorstelling van een fictief Haarlems rederijkersgezelschap uit 1659 toont een kleine zaal met aan een wand de blazoenen van de drie Haarlemse kamers. Aan de andere wand bevinden zich bovenin naast de schouw de figuren van Retorica en Bacchus. Onder Retorica hangt een houten prijzenkastje met daarin bekers, kannen en schalen. Onder Bacchus hangt een kastje waarin de bibliotheek van de kamer is opgeslagen, die uit een dertigtal banden bestaat. In de zaal bevinden zich twaalf rederijkers en een bode. Een deel van de aanwezigen zit te lezen, sommigen bediscussiëren een boek en twee heren bespelen een instrument. Een satirische tekst, bevestigd onder de drie blazoenen, spot dat rederijkers zich eerst bedrinken en dan boeken bespreken ‘die elck door sijn ondersoecken, na sijn sin te draeien weet’. De ene rederijker hangt in zijn waan Calvijn aan, de ander Arminius, Luther, Menno Simons of Socinius; bovendien bevinden zich een libertijn, een jood, een collegiant, een mohammedaan, een sofist en een katholiek onder de aanwezigen.¹¹⁹

Binnen De Pellicaen besteedde men niet alleen bijzondere zorg aan de handschriften, maar ook aan de kleine kamerbibliotheek. De Pellicaen schafte in 1606 het *Schilderboek* van Karel van Mander aan. In 1608 kocht de kamer voor iets meer dan dertien gulden boeken bij boekhandelaar Passchier van Wesbusch. Op 3 mei 1610 kocht ze bij de boekhandelaar Daniël de Keyser voor tien gulden een Vorsterman-bijbel uit 1532 die in dat jaar als ‘een oude Bijbel van de armen’ werd opgenomen in de inventaris. De kamer bezat in 1610 naast deze bijbel en het *Schilderboek* een dertigtal boeken: vier wedstrijdbundels (de Antwerpse van 1562, de Haarlemse van 1607, de Leidse van 1597 en de Schiedamse van 1603), de zeven delen over de Joodse oorlogen van Flavius Josephus, de *Historie der Nederlandscher ende haerder Nae-buren Oorloghen ende geschiedenissen* van Emanuel van Meeteren uit 1614, de zestien delen van Houwaerts *Pegasides Pleyn* en diens *Den 4 uysterste*.¹²⁰

De boekencollectie van De Pellicaen werd met evenveel zorg omgeven als de handschriftencollectie en ingebonden in leren banden. In de loop van de zeventiende eeuw verwierf de kamer nog meer boeken, waaronder de uitgaven van enkele wedstrijden,¹²¹ twee extra werken van Houwaert, twee van Zacharias Heyns, een komedie van Coornhert en een van Schonaeus, een uitgave van *Den Boom der Schriftueren*, een vertaling van Boccaccio door Coornhert en door de Amsterdamse rederijker Gerrit Hendricksz van Breughel, de grafschriften op Karel van Mander en diens *Olijf-Bergh*, *Het heerlijk bewijs* van Jeronimus van der Voort uit 1595 en een *Dialogus*, gedrukt in 1554 te Leiden. De bibliotheek van de kamer bevatte ook het eerdergenoemde etiquetteboekje *Van den heuschen burgerlycken ommegangh*, een vertaling uit het Italiaans van Gomes van Triere, dat in 1603 bij Jacob de Meester in Alkmaar was verschenen. De boekencollectie van De Pellicaen is de enige bibliotheek van een rederijkerskamer die tot op heden is overgeleverd.¹²²

Uitgaven van de *Joodse Oorlogen* van Flavius Josephus waren na de Opstand zeer populair, zeker in rederijkerskring. De Pellicaen had een Josephus, de Leidse kamer De Witte Ackoleijen bezat er een in 1597 en ook de kamers van Maassluis en Arnemuïden hadden rond 1640 een Josephus in hun bezit. Anders dan De Pel-

licaen, die redelijk veel boeken bezat en ze actief aanschafte, hadden de meeste kamers misschien niet veel meer in bezit dan de kamer van Maassluis, die in 1634 naast zijn Josephus enkel nog een bijbel en een kist met handschriften bezat. Op inventarissen die de kamer van Noordwijk tussen 1641 en 1679 geregeld liet opstellen, kwamen in het geheel geen boeken voor.¹²³ De Witte Ackoleijen schafte vermoedelijk net als De Pellicaen regelmatig boeken aan, misschien een teken van een verschil in niveau of kapitaalskracht tussen kamers in grote steden en kleinere plaatsen. Volgens een inventaris uit 1561 beschikte de Leidse kamer over een lessenaar met daarop een werk van Titus Livius en over twee kisten met handschriften. In 1597 bevatte de boekenkast van De Witte Ackoleijen naast het werk van Titus Livius, een werk van Josephus en drie boeken van Johannes Carion, die waren gekocht uit de boetegelden.¹²⁴ Verder stond een vertaling van een werk van de Duitse humanist Johannes Sleidanus in de kast, een 'Cronyc van de Nederlantsche geschiedenissen', twee refreinboeken en een oud liedboekje.¹²⁵

Een kamerbibliotheek kon natuurlijk ook groeien door een schenking van een broeder of weldoener. Zo verkreeg de Middelburgse kamer op 7 oktober 1582 een druk van de spelen van Gent uit 1539. Die waren 'de Camere van Rhetorica binnen Middelburg in Zeelant geschoncken vuyt Liefden by Mr Pieter Wilsens, notaris aldaer', zoals de beheerder van de kamerbibliotheek erin aantekende.¹²⁶ Er zijn geen aanwijzingen dat kamers het nodig vonden grote collecties op te bouwen om die aan hun leden als intellectuele standaard voor te houden. De intellectuele bijdrage aan het kamerleven was grotendeels afhankelijk van de intellectuele bagage van leden zelf, opgedaan in hun opleiding of door zelfstudie. Misschien beschreef 'Oudt Ghebruyck' in het spel van Jacob Celosse de gebruikelijke gang van zaken in een rederijderskamer. Celosse liet zijn rederijders hun eigen boeken mee ter vergadering nemen en met hun medebroeders bespreken. Het soort boeken dat Celosses rederijders meebrachten was vergelijkbaar met de werken uit kamercollecties in Leiden en Haarlem.¹²⁷

Status en reputatie

Rederijders probeerden hun *esprit de corps* binnenskamers in stand te houden en op nieuwe leden over te dragen. Uit de overgeleverde regelgeving van kamers spreekt een grote zorg om de publieke reputatie van de kamer, zowel wat betreft het collectieve en individuele gedrag van haar leden als de professionaliteit van haar publieke dienstverlening. Naar binnen en buiten deden de kamers zich voor als instituties waar aan dichtkunst de hoge eisen van waarheid, wijsheid, kennis en geleerdheid werden gesteld. Kamervertegenwoordigers eisten van hun geleerde en ongeleerde criticasters gedurende de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw erkenning van de plaats die de kamers wilden innemen in het intellectuele veld.¹²⁸

Vanaf het begin waren de kamers redelijk succesvol in het afdwingen van maatschappelijke erkenning voor hun pretentieuze zelfbeeld onder brede kringen van de bevolking; naast de weerstand en weerszin die hun optredens ook veroorzaakten, zowel bij geleerden als bij het ongeleerde volk. Die maatschappelijke erkenning kwam vooral tot uiting in de centrale rol die veel kamers toe-

bedeeld kregen in de publieke feestcultuur. Daarin traden ze met morele en financiële steun van de overheid op als leermeesters van de bevolking, zowel van de bestuurlijke elite als van het brede publiek. Die optredens werden zolang de kamers het publieke domein betraden toegejuicht en verguisd. De hoge civiele en intellectuele idealen die de rederijders zichzelf en anderen voorhielden en die de reden waren voor sommigen om de kamers te prijzen, boden anderen juist de wapens om de kamers te bestrijden. Spoorden de kamers hun leden en anderen aan tot matigheid, zelfcontrole, juist gedrag en verfijnde onderlinge omgang en streefden ze naar waardigheid en geleerdheid in hun teksten, hun bestrijders verweten hen losbandigheid, liederlijkheid, drankzucht, lompe gedrag en ongeleerdheid. Een betere methode om de eer van de kamers en hun leden te besmeuren bestond niet, en ze werd dus tot in de achttiende eeuw gebruikt.¹²⁹

Na de Reformatie berustte de reputatie van de kamers op drie pijlers: de rol van de rederijders tijdens Hervorming en Opstand, hun traditionele positie onder de stedelijke publieke voorzieningen en de erkenning van hun rol in het intellectuele veld.¹³⁰ De Amsterdamse Eglentier en het Middelburgse Bloemken Jesse behielden hun reputatie op het laatste vlak, ook toen een aantal invloedrijke stemmen zich op verschillende redenen tegen het rederijdersleven keerden. Anders dan wel wordt gedacht wendde niet de hele intellectuele elite zich van de kamers af. De kritiek kwam van enkelen, zoals van de Katwijker predikant Pars, in wiens regio de kamers erg vitaal waren, van een geleerde als Scriverius en een outsider als Camphuysen. Bovendien was veel kritiek – zelfs die van predikanten – gericht op deelaspecten van het kamerleven: zo uitte Scriverius in 1616 hevige kritiek op het taalgebruik van de rederijders en op hun gezelligheidsleven. Scriverius had als ernstig geleerde en protestant weinig op met het drankgebruik waarmee de kamerbijeenkomsten werden opgevrolijkt. Hij was daarin niet de enige en het zal nog blijken dat daarover ook binnen de kamers een debat gaande was, als vervolg op eerdere hervormingen van het kamerleven in de jaren na de Opstand. Scriverius of een rederijker als Jonas van Gherwen ageerden niet per se tegen een excessieve drankcultuur binnenskamers. Ze vonden drankgebruik in gezelschappen met intellectuele pretenties als de kamers waren in het algemeen ongepast. Met hun kritiek op de kamers namen zulke scribenten positie in een debat over het publieke toneel, over de taal en over de organisatie van geletterde gezelligheid.¹³¹

Stadsbeschrijvingen en kronieken schaalden rederijderskamers onder de belangrijke stedelijke instellingen. Al in de kroniek van de Nieuwe Kerk van Delft beschreef de schrijver de stichting van de Delftse rederijderskamer in 1487 en haar reorganisatie in 1493. Als motief voor de reorganisatie van de broederschap voerde de kroniekschrijver aan dat die daarmee 'te bet in zijn wesen ende eervairdicheit' zou kunnen blijven bestaan.¹³² Jaren later besprak Guicciardini bij zijn beschrijving van Antwerpen na de gilden ook de drie rederijderskamers, die volgens hem dienden om in openbare plaatsen met stichtelijk toneel en dicht het volk te vermaken. Dat deden ze volgens Guicciardini naar het gebruik van de Grieken en de Romeinen.¹³³ Na Guicciardini behandelden meer stadsbeschrijvingen de rederijderskamers. De Amsterdamse predikant Pontanus bijvoorbeeld beschreef de twee rederijderskamers in 1612 onder de stedelijke instellingen als

intellectuele organisaties met een pedagogische functie. De Leidse hoogleraar retorica en geschiedenis Marcus Zuërius Boxhorn somde in 1632 de school van de Amsterdamse rederijkers op te midden van andere publieke werken in Amsterdam, zoals de gebouwen van de VOC. en de WIC., het Prinsenhof, de Admiraliteit en de school van de chirurgijns 'alle seer magnifique ende eerlijcke wercken'.¹³⁴

In zijn kroniek van Zeeland behandelde Boxhorn ook de belangrijke instellingen van de Zeeuwse steden, waaronder de Veerse en Middelburgse rederijderskamers. Boxhorn wijzigde de definitie van de rederijderskamer zoals Pontanus die in 1612 formuleerde. Waar Pontanus de intellectuele functie van de kamers vergeleek met die van historiezangers, vergeleek Boxhorn de kamers met eigentijdse instellingen als de Italiaanse academies. Boxhorns definitie maakte school, hij werd in 1696 overgenomen door de Middelburgse geleerde Smallegange in zijn heruitgave van Boxhorns kroniek. In Van Balens beschrijving uit 1677 van de Dordtse kamer klinkt misschien ook Boxhorns omschrijving van de intellectuele functie van de kamers door; in elk geval blijkt eruit dat daarover brede en langdurige consensus bestond. Historici van de Opstand als Hooft en Emanuel van Meeteren beschreven de pedagogische functie van de kamers en hun rol in de verspreiding van de Reformatie. Van Meeteren definieerde de kamers als "gilden oft broederschappen daer inne den geest ende sinnen geoeffent werden, in geleertheit, constighe ende manierlijcke welsprekentheyt ofte Rethorijcke, dat is so veel te seggen, als Redenrijcke". Tot diep in de zeventiende eeuw erkenden allerlei schrijvers uit de intellectuele elite de rederijderskamers aldus als belangrijke lokale publieke pedagogische en intellectuele instellingen. De kamers hadden toen nog nauwelijks aan hun oude status ingeboet.¹³⁵

Nog in 1717 behandelde M. Gargon de Veerse rederijderskamer in zijn beschrijving van lokale publieke instellingen. De rederijders oefenden zich volgens hem in dichtkunst en welsprekendheid. Bij zijn behandeling van de Middelburgse instellingen nam hij ook het pand van de voormalige rederijders op, waarbij hij teruggreep op Boxhorns omschrijving. Hij liet diens verwijzing naar de academies weg en voegde toe dat de toneelspelen van de rederijders vanwege misbruiken waren verboden.¹³⁶ De Middelburgse kamer was in 1717 bijna veertig jaar opgeheven, maar uit de herinnering waren de rederijderskamers niet verdwenen. Zelfs Bernardus Smytegelt, een Middelburgse predikant uit de traditie van de Nadere Reformatie, riep aan het begin van de achttiende eeuw in een preek over de Heidelberger Catechismus zondag 29 de herinnering op aan de rederijders, die 'troep van een deel dartele menschen', en hun positieve rol gedurende de Reformatie.¹³⁷ Een Zeeuwse kinderencyclopedie uit 1786 beschreef het complete interieur van de oude rederijderskamer, dat nog altijd intact bleek te zijn. Het gebouw deed inmiddels dienst als herberg, maar de schrijver van het werkje wilde de herinnering aan de kamer levend houden. Hij wijdde veertig bladzijden aan het gebouw en aan de geschiedenis en het historisch belang van de rederijders. Het pand was een waar 'lieu de mémoire' geworden voor het verdwenen Middelburgse rederijdersleven.¹³⁸

In 1756 signaleerde Justus van Effen een heropleving van de interesse in de oude rederijdersliteratuur en de taal van de rederijders.¹³⁹ Nu de meeste kamers waren verdwenen en nog slechts enkele kamers in Hollandse en Zeeuwse dorpen

en steden te vinden waren, maakte de maatschappelijke reputatie van de kamers plaats voor belangstelling in hun verleden. Zo publiceerde Balthasar Huydecoper in 1730 zijn *Proeve van Taal- en Dichtkunde* waarin hij de rederijkersliteratuur behandelde. Hij bezat een van de eerste alfabetische repertoria, bedoeld voor de studie van het rederijkerswezen. Er zouden spoedig meer van dergelijke repertoria opgesteld worden, zoals het manuscript voor een *Woordenboek der rederijkers*, dat Schotel in 1879 aanschafte en dat vermoedelijk ook uit de achttiende eeuw stamt. Het bevat een systematische lijst met kamers uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, verrijkt met gegevens uit wedstrijdbundels en publicaties over de kamers. Met de publicatie van Kops geschiedenis van de rederijkers uit 1774 was de basis gelegd voor verder historisch onderzoek. In 1790 schreef het Zeeuws genootschap daarover zelfs een prijsvraag uit, die overigens onbeantwoord bleef en werd teruggetrokken.¹⁴⁰

Besluit

Een rederijderskamer was een organisatie waarvan de leden zich op basis van vrijwilligheid onder meer aaneensloten om hun sociale, communicatieve en intellectuele vaardigheden te verbeteren of voor het algemene nut aan te wenden. Kamers presenteerden zich als educatieve instellingen aan de toegangswegen tot het intellectuele veld. Hoewel de ambities bijzonder hoog konden zijn, afhankelijk van de wensen van de leden en hun intellectuele niveau, bleef het programma van de rederijderskamers tot in de zeventiende eeuw in eerste instantie gericht op een praktische vorming in de volkstaal in de triviale vakken. Daartoe werd gekozen voor de vrijwillige onderlinge vorming en werd getracht door een ritualiseerde en speelse onderlinge competitie, door schrijf- en spreekopdrachten, het afdwingen van elegant en professioneel gedrag volwaardige rederijders en beschaafde burgers af te leveren. Die moesten in staat zijn tot vlot lezen, uit het hoofd voordragen, argumenteren op voorgelegde thema's, zelf dialogen schrijven, kritiek leveren en ontvangen. Een rederijker moest zonder schroom in het publiek kunnen spreken, beschaafd kunnen converseren en de vergaderrituelen beheersen, zowel in leidinggeven als in luisteren en spreken via de voorzitter.

Kamers legden geen eindtermen voor hun vormingstraject vast. Er waren geen examens en er werden geen titels van verdienste toegekend. Daardoor kregen individuele kamerleden veel speelruimte en bepaalden hun intellectuele aspiraties, talenten en vermogens het niveau waarop de onderlinge vorming zich bewoog. Het gevolg van dit pragmatisme was dat het einddoel van het vormingstraject geregeld voorwerp van discussie was en dat er verschillende opvattingen over bestonden. Naarmate rederijders zich – vanaf het midden van de zestiende eeuw – meer gingen bezinnen op de theoretische positie van hun kunst ten opzichte van het reguliere educatieve en intellectuele veld ontstonden er meer uiteenlopende stromingen en werden de onderlinge tegenstellingen duidelijker gemarkeerd. De auteurs en regisseurs van de spelen profileerden zich op hetzelfde niveau als schoolmeesters, maar ook als predikanten en andere professionele sprekers en opinieleiders in de publieke ruimte. De grote meerderheid van de leden van kamers had een rol die meer vergelijkbaar is met die van scholieren en studenten in

het trivium. In een aantal opzichten waren de kamers een praktisch en volkstalig educatief alternatief voor het klassieke, Latijnstalige secundaire onderwijs en de universiteiten. Vanuit bestaande intellectuele technieken ontwikkelden rederijkerskamers een eigen literaire traditie waarin ze hun leden communicatief en intellectueel vormden.

6. De uitvoering: meesters en scholieren

Inleiding

Het literaire en intellectuele leven van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa was geconcentreerd in universiteiten, geestelijke en wereldlijke hoven, kloosters, kapittels en stadsscholen. Het was verder georganiseerd in netwerken van mecenaat en geleerden en hun geestverwanten. Tot diep in de zeventiende eeuw werden literaire en intellectuele kennis en vaardigheden voornamelijk in het Latijn overgedragen. Het Latijn vormde de intellectuele lingua franca, de taal waarin geleerden en geleerdenvrienden spraken, schreven, correspondeerden en publiceerden. Jongemannen kregen in het Latijn hun intellectuele vorming en in die taal was het klassieke culturele erfgoed opgeslagen dat het referentiekader vormde voor alle intellectuele leven. De humanisten zorgden vanaf het begin van de vijftiende eeuw voor een ingrijpende vernieuwing van het geletterde leven, van de pedagogiek en van de taal. Hun vernieuwingsdrang was een sterke impuls voor de Latijnstalige cultuur. De humanisten waren verantwoordelijk voor innovaties in de wetenschappelijke methodiek en in het universitaire onderwijs, maar ook van het onderwijs aan stads- en parochiescholen.¹

In de loop van de late Middeleeuwen, voornamelijk na 1450, stichtte men in geürbaniseerde regio's in West-Europa organisaties van geletterden waar men niet het Latijn – de taal van hoogopgeleiden – maar de volkstaal de voertaal was. Literaire organisaties ontstonden tussen 1200 en 1400 in Zuid- en Noord-Frankrijk en de Franstalige Nederlanden, tussen 1400 en 1550 in de Nederlandstalige landen, Duitsland en Italië en na 1550 in Spanje en Engeland.²

Net als andere laatmiddeleeuwse en vroegmoderne gilden kenden de literaire corporaties ook de sociale rollen van leermeester/ingewijde en van leerling. Die rollen werden in Italiaanse academies, Duitse gilden van Meistersinger, gezelschappen van de Puy en compagnies joyeuses in de Franstalige Nederlanden en Frankrijk of rederijderskamers op heel verschillende manieren in de organisatie-structuren verwerkt. Academies en rederijderskamers waren gezelschappen van gelijken, waar de rolverdeling tussen leermeester en leerling in de praktijk tot stand kwam. Het basisprincipe van deze organisaties was onderlinge vorming. Er bestond nauwelijks een formele hiërarchie tussen gevorderde en aspirant. Academies en kamers kenden geen formele leerperiode met haar verschillende stadia. Maar blijkbaar kenden de Duitse literaire gilden die leerperiode wel. Hun leertraject zou geïnspireerd zijn op het leerlingwezen van de ambachtsgilden. Na een introductieperiode kreeg de aspirant als gezelschap een Meistersinger toegewezen,

die hem inwijdde in de kunst van het Meistergesang. Na verloop van tijd kon hij worden toegelaten als Sanger, waarna hij bij voorkeur een bezoek bracht aan naburige gezelschappen om zijn vorming te voltooien. Na zijn meesterproef werd de Sanger gelauwerd tot Meistersinger.³

In de loop van de tijd werden ook in rederijderskamers verschillende rollen verder geformaliseerd. Maar ondanks de introductie van het verschil in ‘cameristen’ en ‘beminders’ – dat weinig of niets met meester-leerlingverhoudingen van doen had – en de poging tot invoeren van ‘stemmatige’ en ‘stemmeloze scholieren’ of de opwaardering van de ‘factor’ – die dat duidelijk wel hadden – kwam daarvan in de praktijk weinig terecht. In Italiaanse academies lijken rolverschillen tussen leden niet te zijn geformaliseerd. In rederijderskamers en academies liet men de wisselwerking tussen gevorderden en beginners blijkbaar over aan het vrije krachtenspel tussen leden, waardoor individueel talent veel ruimte kreeg zonder zijn rol in een leidende organisatorische functie omgezet te zien.⁴

Dat had in rederijderskamers tot gevolg dat talenten met elkaar konden wedijveren om eervolle publieke posities, zoals het uitdenken en organiseren van een festival of een feestprogramma tijdens processies of vorstelijke intredes, het schrijven en regisseren van werken die in het publiek werden opgevoerd, of om een rol in publieke voordrachten. De wedijver kon zich ook richten op de vorming van nieuwelingen. De wedijver werd in de rederijderswereld binnenskamers en tussen kamers vormgegeven in een levendige wedstrijdcultuur. Het bleef in alle gevallen aan de rederijker zelf om te bepalen of hij een bepaalde literaire reputatie wilde opbouwen, en op welke manier. Dat gebeurde in een voortdurende wisselwerking met publiek van ingewijden en buitenstaanders, van gelijken, volgelingen en leerlingen. Getalenteerde rederijders konden hun meesterschap binnenskamers proberen te vestigen, binnen het kamernetwerk of in het lokale openbare leven. Ze konden dat doen door actieve deelname aan officiële activiteiten, maar ook op een informele, meer individuele manier of door een combinatie van rollen.⁵

Informele openbaarheid

Rederijdersbijeenkomsten hadden een semi-besloten karakter. Naast de vaste kern kwamen er bezoekers, introducés, aspirant-leden en rederijders uit naburige kamers misschien ook met een regelmaat die helaas niet door de weinige bronnen wordt onthuld. Alle bezoekers, zowel leden als niet-leden, moesten wat tijdens vergaderingen werd besproken sub rosa houden. Die regel bood bezoekers een plaats waar ze zich veilig konden uiten, en anderen en elkaar konden bekritisieren, zonder dat dit hun publieke reputatie zou schaden of tot represailles zou leiden. Door de geheimhoudingsplicht en het besloten karakter van de kamerbijeenkomsten vormden zij geen formele openbaarheid. Maar de vergaderingen vormden wel knooppunten in een informele openbaarheid; de ongerichte circulatie van informatie, geruchten, roddels, nieuwtjes en opinies door onderlinge gesprekken. Kroegen, markten, werkplaatsen, de straat, kerkdiensten en vergaderingen van besturen, gilden en andere organisaties waren de ideale locaties waar die ongerichte stroom werd gevoed.⁶

Samen met bijeenkomsten van stadsbesturen en andere bestuurscolleges en na 1573 ook van kerkenraden vormden kamervergaderingen knooppunten in die stroom van gesprekken. In stadsbesturen en kerkenraden werden zaken besproken die al geruchtmakend waren en die grote groepen aangingen. Ook leden van deze colleges hadden, net als de rederijkers, een geheimhoudingsplicht. Op rederijkerskamers werden niet per se geruchtmakende kwesties of zaken van algemeen belang besproken. Daar ging het om de onderlinge ontmoeting van intellectueelgezinden, in bijeenkomsten die waren gericht op discussie en op de vergaring en verspreiding van kennis. Hoe sterker de intellectuele habitus van de verzamelde bezoekers, hoe groter natuurlijk ook hun interesse in zaken van algemeen belang. Die interesse werd in rederijkerskamers gestimuleerd doordat zij geregeld op publieke gelegenheden naar buiten traden met werken waarin ze lering en verstrooiing combineerden. Op kamerbijeenkomsten vonden gesprekken plaats, er werd ongetwijfeld geroddeld, men wisselde nieuwtjes uit en er werd soms op het scherpst van de snede gediscussieerd over een breed scala aan onderwerpen. Daarbij speelde de samenstelling van het gezelschap een rol: hoe diverser de achtergrond van de bezoekers, hoe levendiger de uitwisseling en hoe ruimer de gespreksstof.⁷

Gesprekken vormden natuurlijk de grondstof voor het publieke optreden van rederijkerskamers. Men moest het immers eens zijn over het thema van de bijdragen en de stelling die men wilde verdedigen. De wekelijkse besloten oefeningen in retorica stimuleerden de onderlinge gesprekken en die gesprekken leverden weer stof voor interne bijdragen van leden. Vanuit rederijkersteksten – zowel die bedoeld voor publieke opvoering, als die bedoeld voor interne voordracht – kunnen we zeker ook de wekelijkse gespreksstof op kamers aflezen, maar dan ook alleen maar voor dat deel waarvoor een meerderheid van het gezelschap warm liep en waarover een bepaalde consensus bestond. De thema's van refreinen, liederen en spelen vormen weliswaar geen representatieve dwarsdoorsnee van de wekelijkse gespreksstof op kamers, maar ze omvatten wel wat door de broeders als belangwekkend genoeg werd beschouwd om op schrift te stellen. Het rederijkersgezelschap had daarmee ook een 'redactionele' functie, vergelijkbaar met die van uitgevers van boeken en vlugschriften. Binnen een kamer werden de thema's en opinies geselecteerd die weer aan een algemeen publiek werden voorgelegd. Wanneer we afgaan op de onderwerpen van toneelspelen, liedjes en refreinen, dan werd er op kamerbijeenkomsten in elk geval graag gesproken over morele kwesties, over religie, politiek en geschiedenis, over het intellectuele leven in het algemeen en de 'conste' of wetenschap van retorica in het bijzonder. Door het ontbreken van besluiten- of notulenboeken is die gesprekscultuur helaas in de vergetelheid geraakt.

De wisselwerking tussen nieuws- en geruchtencircuit en literaire verwerking valt uit sommige rederijkershandschriften af te lezen. Dat blijkt onder meer uit een handschrift dat toebehoorde aan de fel katholieke en koningsgezinde vermoedelijke rederijker Lucas Cornelisz, 'Doende Leert Men', uit Kampen. Volgens Meertens was deze boekdrukker in 1577 en 1588 gildemeester van het Lucasgilde.⁸ Cornelisz noteerde in 1567 dat er van de door hem bewonderde Anna Bijns een nieuwe refreinbundel, *Een scoen en suver boeck*, was verschenen. Over dat nieuw-

tje sprak de schrijver ongetwijfeld met zijn medebroeders. Hij voorzag in zijn refrainen andere recente gebeurtenissen, zoals de komst van Alva, de invallen van de Geuzen en de invoering van de tiende penning, van ongezouten commentaar dat was gebaseerd op nieuwsstromen en geruchten. Nieuws dat hij interessant genoeg vond tekende hij aan in zijn handschrift. Zo noteerde hij op 1 augustus 1567 dat 'de hertoch alvane doe quam de toe bruszel myt crychsz'. Ook dit geruchtmakende nieuws besprak hij allicht met zijn medebroeders en hij vertaalde het in een refrein, gericht tegen de Geuzen.⁹

Nieuwtjes, roddels, geruchten en discussies gaven aanleiding tot refrainen; die zelf weer nieuwsfeit konden worden en aanleiding gaven tot nieuwe discussies, roddels en geruchten. Zo vormden roddels de grondstof voor een refrein dat in 1597 door een aantal Leidse rederijders was geschreven en daarna was gedrukt en in de hele stad aangeplakt. Het refrein ging over de minder fraaie rol van stadsbode en vetweider Pieter Cornelisz van der Mersch in de verkoop van een aantal ossen. Het was ondertekend door de vleeshouwer Dirk Jacobsz van Doesburch, waarmee de suggestie werd gewekt dat de schrijver, immers een vleeshouwer, goed was ingelicht. Van Doesburch had echter wel zijn naam geleend, maar niet de tekst geschreven. Van der Mersch, Van Doesburch en de makers van het refrein waren lid van De Witte Ackoleijen. Van der Mersch, die zich in zijn publieke eer voelde aangetast diende bij het gerecht een klacht in tegen De Witte Ackoleijen, omdat het refrein tijdens een kamerbijeenkomst zou zijn geschreven. Het gerecht geloofde hem voetstoots, sloot de kamer en liet haar pas heropenen nadat de daders waren geroyeerd. Enkele prominente rederijders hadden dus roddels, geruchten of nieuws verwerkt in een refrein, en dat doelbewust via drukpers en publieke ruimte openbaar gemaakt. Daarmee voedden ze het geruchtencircuit in de stad, tot schade van Van der Mersch' toch al niet bijster solide reputatie.¹⁰

Tussen 1610 en 1620 namen rederijderskamers in alle openbaarheid deel aan een fel maatschappelijk debat, dat gevoerd werd tussen de remonstrantse en contraremonstrantse partijen. De Bestandswisten brachten Holland, Utrecht en Overijssel op de rand van burgeroorlog. In 1611 ontstond onder de broeders van de Leids-Vlaamse kamer In Liefde Groeyende hevige ruzie over een aantal refrainen die het actuele conflict in de gereformeerde kerken becommentarieerden. De refrainen waren op de kamer voorgedragen door Pieter van Hoverden, een vooraanstaand rederijker, welbekend in de vernieuwingsgezinde kring rond *Den Nederduytschen Helicon*. Diens tegenstanders slaagden erin Van Hoverden als lid te schrappen, waarop zijn medestanders de burgemeesters om bemiddeling vroegen. Die dwongen de kamer Van Hoverden weer als lid op te nemen. Maar tegelijk lieten ze de groep rond Van Hoverden weten het eens te zijn met het strenge optreden tegen hem en anderen. Ze waarschuwden iedereen 'yet wes te maecken of pronuntieren aengaende alle pointen, althans in de gereformeerde kercken questieus sijnde'.¹¹

Soms leidden zulke conflicten tot een scheuring in een kamer, zoals in Delft en Noordwijk tussen 1610 en 1620 misschien als gevolg van onenigheid over de Bestandswisten gebeurde. Ook in Bleiswijk namen de rederijders het felle maatschappelijke debat mee naar de kamer. Rond 1600 was in het dorp een

kamer actief geworden die in 1618 een festival organiseerde. Misschien werd de kamer als gevolg van een conflict geliquideerd, want in 1629 werd de kamer van Bleiswijk opnieuw opgericht. Bij die heropricting waren volgens de classis van Schieland – die zich daarover beklaagde op de Hollandse synode van Leiden in dat jaar – vooral aanhangers van de arminiaanse predikant Slatius betrokken. Slatius was een felle remonstrantse partijman, actief als schotschrijver en in 1623 het brein achter de mislukte aanslag op Maurits. Het is dus goed mogelijk dat de Bleiswijkse kamer rond 1618 werd opgeheven dankzij tegenstellingen tussen contraremonstrantse en remonstrantse leden.¹²

De Bestandtwisten zorgden voor veel gespreksstof binnenskamers en leidden tot een aanwas van nieuwe leden, die mee wilden praten. Er werd een reeks kamers opgericht in plaatsen waar er nog geen waren. De betrokkenheid van het kamernetwerk bij het publieke debat vertaalde zich rechtstreeks in de organisatie van een serie festivals over de controverses. Daarmee leverden de kamers nieuwe stof voor debat, zowel voor de leden en bezoekers onderling als voor het publiek. Door de groei van het aantal leden, het aantal kamers en het aantal festivals namen de spanningen binnen de kamerorganisaties toe. In precies dezelfde periode – de jaren 1610 tot 1620 – groeide een ander gespreksthemat binnen de rederijkersbeweging snel uit tot een onderwerp van fel debat: de literaire cultuur zelf. Het onderwerp werd weliswaar geen onderwerp van breed maatschappelijk debat, maar het werd in intellectuele kringen binnen en buiten de kamers met aandacht gevolgd. De wedijver om het intellectuele leiderschap, maatschappelijke spanningen en groeiende ledenbestanden en de aanwakkerende literair-intellectuele tegenstellingen gaven samen een geweldige stimulans aan het rederijkersleven van de vroege zeventiende eeuw. Het lijkt erop dat die explosieve combinatie van fricties zorgde voor een crisis in vele kamers in Holland.¹³

De discussie speelde vooral ook in de Amsterdamse Eglentier rond 1615. Een groep onder leiding van dr Samuel Coster en Gerbrand Adriaensz Bredero liet bij een notaris een aantal getuigenverklaringen opmaken over uitspraken van een medebroeder, de procureur Hendrick Boelisz. Die had volgens getuigen weinig op met kandidaten voor stedelijke ambten. ‘Sulck ende sulcke mannen maectt men schepen ende sulcke mannen maectt men sas ende dartigen, die gans nyet nut tot hetselve ampt syn’, had hij uitgeroepen. ‘Wat wil men veel van zeerovery seggen! Werpt sulcken burgemeester nyet wech, die syn soon laet leggen in Aleppo, om aldaer de gestolen goederen op te coopen.’ Jop Symensz was het met Boelisz eens. ‘Sulcken man gaet men daer ses ende dertich [lid van de vroedschap] maecken! Waerom? Omdat hy een kraeck gestoolen heeft!’ had hij volgens Bredero gezegd. De groep rond Coster en Bredero was van plan de akte aan het gerecht voor te leggen om dat tot ingrijpen over te halen. Maar Boelisz liet medebroeders voor een andere notaris een verklaring over Costers voornemen afleggen. Daaruit bleek onder de broeders nauwelijks draagvlak te bestaan voor Costers actie.¹⁴

Veel rederijkers hadden belangstelling voor specifieke wetenschappen of specialismen, als taalkunde, reken-, boekhoud- en wiskunde, bouwkunst en schilderkunst, astrologie, astronomie, geografie en kruidkunde. De Leidse rederijker Jacob Celosse liet rederijkers in zijn rederijkersutopie in *Den Nederduytschen Heli-*

con hun boeken naar de kamerbijeenkomsten meebrengen. Naast een reeks van dramatische en historische werken nam een van hen ook een kruidboekje van de zestiende-eeuwse Spaanse humanist Pedro de Mexia mee.¹⁵ Individuele interesses vonden een uitweg in individuele publicaties, lofdichten, handschriften, aantekenboeken en vriendschappen.¹⁶ De natuurwetenschapper Isaack Beeckman becommenarieerde op eerste kerstdag 1618 een gesprek dat hij tijdens een bezoek aan de Bredase kamer had bijgewoond. Een van de aanwezigen had beweerd dat een schip in het troebele water van het Haarlemmermeer sneller zou zinken dan in helder water. Zulke natuurwetenschappelijke onderwerpen waren begin zeventiende eeuw nog te specifiek om de interesse van een groot publiek te wekken. Natuurwetenschappelijke problemen werden – alleen al dankzij Beeckmans aanwezigheid – wel tijdens Bredase kamerbijeenkomsten besproken, maar ze werden niet behandeld in de publieke producties van kamers, in prijsvragen en in antwoorden op festivals.¹⁷

In rederijkerskringen bestond ook warme belangstelling voor het vaderlandse verleden. Volgens Celosse waren historische werken voor de ware rederijker even belangrijke lectuur als dicht- en toneelwerk. Veel kamers hadden wat geschiedwerken in hun boekenvoorraad opgenomen. Misschien had de kamer van Middelburg rond 1600 een exemplaar van Reygerberghs *Dye Cronijcke van Zeelandt* in bezit. Anders had de onbemiddelde Middelburgse meestertimmerman Pieter Joosten, 'Altijt Recht Hout', zelf de hand weten te leggen op een druk van dit werk. Dit exemplaar is nu gebonden in een leren band met koperen sloten. Achterin bevinden zich nog 78 aparte vellen, waarvan het eerste en de laatste 55 onbeschreven zijn. De overige vellen bevatten een vervolg op de kroniek van Reygersbergh, van de hand van Pieter Joosten. In helder proza verhaalt de timmerman van de Beeldenstorm, de repressie en het beleg van de stad door troepen van de prins van Oranje. Het verhaal breekt midden in het beleg van Middelburg af, blijkbaar is het Joosten niet gelukt zijn geschiedverhaal af te ronden of in het net zijn definitieve versie neer te schrijven. Het is niet bekend hoelang hij gedaan heeft over de veertig bladzijden. Misschien schreef hij niet lang voor zijn dood in 1626 nog aan het werk. Het is gezien zijn werkwijze en zijn verzorgde stijl niet onmogelijk dat hij jarenlang gewerkt heeft aan zijn onvoltooide kroniek. Hij kon als ambachtsman wellicht alleen in verloren uren van de dag aan zijn werk schrijven.¹⁸

In 1602 schreef Joosten de proloog van zijn kroniek waarin hij de kritische werkwijze uiteenzette die hem zeker veel tijd gekost moet hebben. Hij verklaarde dat hij zich een strenge werkwijze had voorgenomen om tot waarheidsvinding te komen en om 'recht de waerheyt te schryven'. Hij wilde zich allereerst baseren op zijn eigen herinnering, maar daar waar die hem in de steek liet zou hij zich wenden tot andere 'geloofweerdige mannen' 'om die te vragen om mijn noch in memorie te bringen'. Ook voordat hij aan het schrijven van zijn eigen kroniek, begon moet Pieter Joosten veel van zijn vrije uren besteed hebben aan de voorbereiding van het werk. Hij had zich – zo vertelt hij in zijn proloog – verdiept in de 'nieuwe Nederlansche cronicken, nu uitgaende ende van dese onse beroerlijcke tyden sprekende'. In die werken werd volgens hem veel te weinig verteld over de hevige strijd die in Zeeland aan het begin van de oorlog was uitgevochten.

Zijn lectuur inspireerde hem zo tot het schrijven van een vervolg op de kroniek van Reygersberch.¹⁹ De recente geschiedschrijving over de Opstand was rond 1600 zeker een gespreksonderwerp op de Middelburgse rederijkerskamer. Pieter Joosten voelde zich daardoor duidelijk aangemoedigd tot het schrijven van zijn kroniek. Dat blijkt uit een gedicht dat hij aan de proloog toevoegde. Boven dit gedicht noteerde Joosten de spreuk van de Middelburgse kamer *In Minnen Groeyende*. Joosten beklemtoonde in zijn gedicht dat hij de inspiratie tot zijn werk had opgedaan in de Middelburgse rederijkerskamer.

“In Minnen Groeyende” doet de liefde floreeren
om als te schryven met goed bescheyt,
Sooveel ick weet; wie wil dat weeren?
Suver reden seght, memoria salt noteeren
Eenvoudelijck, retorycka ten dienste bereyt
Niemant verveelt ghewillighen arbeyt.²⁰

Joosten droeg zijn kroniek op aan Het Bloemken Jesse en wees zijn kamerbroeders aan als zijn eerste publiek. Wellicht waren zij de ‘geloofwaardige mannen’ die hij kon raadplegen om zijn geheugen op te frissen. Hoewel hij zijn tekst tot een algemeen lezerspubliek richtte, zou het goed kunnen dat Joosten gedeelten van zijn werk voorlas aan medebroeders, misschien wel voordat hij zijn definitieve versie neerschreef in het handschrift dat we nu kennen.²¹

Gespreksstof uit heel verschillende delen van de lokale gemeenschap kwam in een kamer ter tafel. Hoe dieper een kamer via zijn leden was geworteld in de samenleving, des te meer maatschappelijke preoccupaties binnenskamers gedeeld konden worden. Zo konden niet-leden invloed krijgen op de gespreksstof van rederijkersbijeenkomsten en uiteindelijk ook op de inhoud van publieke optredens. Het gaat echter veel te ver te menen dat rederijkerskamers daarmee de stem van het volk of van de burgerij vormden. De kleine verzameling individuen binnen een rederijkerskamer kon onmogelijk de opinies van de meerderheid van medebewoners kennen en verwoorden. Bovendien was van een ongefilterde vertegenwoordiging van de stem van volk en burgerij in de kamers geen sprake.²² Door gesprekken en voordrachten werden op kamerbijeenkomsten bedoeld en onbedoeld, gericht en ongericht kennis, informatie en meningen overgedragen en van commentaar voorzien. Tijdens kamerbijeenkomsten vond op die manier een ‘intellectuele socialisatie’ plaats. Het niveau van die socialisatie was natuurlijk afhankelijk van het intellectuele gehalte van de verzamelde broeders. Als het niveau van de onderlinge gesprekken hoog lag, gingen er veel intellectuele prikkels uit van deelname aan een rederijkersgezelschap. Onderlinge gesprekken en voordrachten stimuleerden een intellectuele habitus bij vaste bezoekers. Dat moedigde leden als de meestertimmerman Pieter Joosten aan tot eigen intellectuele productiviteit. We moeten daarom aannemen dat de rol van rederijkerskamers in de openbare meningsvorming eerder bemiddelend, sturend, leidend en richtinggevend was dan volgend en vertegenwoordigend.

Oefening en vorming

Onder rederijders was men zich ervan bewust dat een rederijderskamer floreerde bij verschillen in scholing, ontwikkeling, kennis, vaardigheden en belangstelling van de leden onderling. Een kamer moest de beschikking hebben over meesters en scholieren, gevorderden en beginnelingen. Veel schoolmeesters vervulden een leidende rol in rederijderskamers, ze hadden daarvoor de geknipte achtergrond. In het Zuid-Hollandse dorp Schipluiden had de kamer rond 1659 bijvoorbeeld een oud-schoolmeester aan zich weten te binden, tot groot ongenoegen van de kerkenraad van het dorp. Schoolmeester Adriaan Jorisz van der Gaage speelde een belangrijke rol in de vorming van de rederijders van Schipluiden. Hij keek de rollen van de acteurs na, wat mogelijk inhield dat de acteurs zelf hun rollen uit een legger kopieerden en ze ter controle aan Van der Gaage voorlegden. Nadat ze hun rol uit het hoofd hadden geleerd, hoorde Van der Gaage hun 'opgeseide redens' aan en gaf hij ze aanwijzingen. Hij overhoorde niet alleen 'die onghesondene t'saemenspraeck', maar las zelf ook 'tot haeren vermaeck' voor. De schoolmeester Van der Gaage vervulde dus volgens de kerkenraad een sleutelrol in de vorming van de plaatselijke rederijders. Van der Gaage zelf werd door de kamerbroeders niet meer zo gescherpt en intellectueel gestimuleerd, maar de kamer bood hem wel een platform zich als leermeester buiten de schoolmuren te profileren.²³

Een vergelijkbare leidende en inspirerende rol zagen de broeders van de Leidse Witte Ackoleijen in 1635 weggelegd voor 'monscheur Johannes Bet, gewesen student van de universiteit tot Leijden'. De Leidse kamers waren verplicht het stadsbestuur om toestemming te vragen bij het toelaten van nieuwe leden. In 1635 diende de kamer een verzoek in voor vier broeders die al enkele jaren de kamer bezocht hadden. Van Bet werd niet, zoals te verwachten was, gezegd dat hij de kunst op de kamer had geoefend, maar dat hij die 'met goeden verstanden [had] gehandhaeft'. De kamer verzocht het stadsbestuur hem tot de kamer toe te laten, opdat 'de voornomde const van retorijca soude in goede stant blijven door soodanige liefhebberen, die 't hartgrondich verstaen'. Voor de notaris Wadden Engelsz gold hetzelfde, al zwaaide de kamer hem niet zoveel lof toe als Bet. Engelsz was jarenlang beminder geweest, en de kamer wilde hem nu broeder maken, 'alsoo wijluyden den dienst ende presentie van den voorsz Wadden Engelsz tot noch toe nodich hebben geacht ende alsooch ons ende de voorschreven kaemer daeraen gelegen is'.²⁴

Het niveau van de ene rekrut lag bij intrede hoog. Hij stroomde goed getraind binnen na een opleiding op een schrijfschool, een Franse of Latijnse school of zelfs de universiteit. Voor de meesten gold waarschijnlijk dat ze hun elementaire schrijftechnieken nog moesten verbeteren, de reden waarom Van der Gaage de speelrollen corrigeerde. Volgens het statuut van de kamer van het Vlaamse Ophasselt uit 1482 was dat een van de functies van de rederijderskamer, misschien vooral in dorpen.²⁵ Jochem Adriaensz uit het Hollandse dorp De Lier legde in 1607 immers ook uit dat hij in de kamer zijn schrijftechniek verbeterde door het kopiëren van de speelrollen. Volgens hem of de notulist was dat heel gebruikelijk in rederijderskamers. Men oefende zich op zijn kamer in het (elementaire) schrijven en in spreken, net als de rederijders van Schipluiden in 1659 onder toezicht van Van der Gaage deden. Zo droeg Adriaensz op een zondagse

bijeenkomst als oefening een monoloog voor.²⁶ Hij was een jonge strodekker met weinig opleiding. Toch klinkt in de neerslag van zijn getuigenis voor ambtenaren van het Hof van Holland de stem door van een welbespraakte jongeman, die goed wist hoe hij zijn activiteiten op de kamer in een zo gunstig mogelijk daglicht kon stellen. De spreekoefeningen op de kamer gaven hem en zijn kamerbroeders de retorische ervaring die bij de verhoren goed van pas kwam.²⁷

Mogelijk zijn sommige overgeleverde handschriften ontstaan als schrijf oefening. Zo bevat het handschrift van de Leidse stadssecretaris Jan Phillipsz, samengesteld in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw, werk van hemzelf en anderen. Het handschrift met kopieën van refreinen uit alle delen van de toenmalige rederijerswereld dat de Utrechtse kanunnik Jan van Stijvevoort in 1524 op 29-jarige leeftijd afsloot kan ook best als stijl oefening zijn ontstaan.²⁸ Misschien is een deel van de tekstverzameling van Trou Moet Blijcken in Haarlem, aangelegd door copisten als Adriaan Lourisz Lepel en Hendrik Goossen ten Berch, zo ook ontstaan. Ook een handschrift uit het bezit van Constantijn Huygens kan met dat doel samengesteld zijn. Het bevat een volledig afschrift van een van de illegale drukken van de zinnespelen van de wedstrijd van Gent in 1539. Op de afgeschreven titelpagina heeft Huygens het handschrift – dat niet van zijn hand is – als zijn eigendom gemerkt met de aantekening ‘16 Constanter 54’. Huygens bezat ook een exemplaar van de druk van het Antwerpse landjuweel van 1564 en twee exemplaren van de *Const van Rethoriken* van Mathijs de Castelein. Het is mogelijk dat deze boeken door een erfenis in Huygens’ bibliotheek terecht waren gekomen. Wellicht behoorde Huygens’ familie voor de Opstand tot het Bredase rederijersmilieu, Huygens onderhield immers ook goede banden met de Bredase rederijerskamer. Volgens Huygens’ biografie hechtte zijn vader bovendien grote waarde aan de rol van toneelspel in de vorming van zijn kinderen.²⁹

Het handschrift ‘Constanter’ bevat na de Gentse zinnespelen nog een ander spel, ‘gecomen uut valeria maximo ende andere schrijvers’. Het dertig bladzijden tellende spel was misschien een werk van de Leidse rederijker Jacob Duym.³⁰ Na het toneelwerk bevat het handschrift nog wat refreinen en rondelen en ‘Een schoone leeringhe tot den doctor Johan Taulerij’.³¹ Waarschijnlijk zijn deze teksten door de maker van het handschrift – dat in een laat-zestiende-eeuwse hand is geschreven – zelf gecomponeerd. Het ligt voor de hand de drijfveer van de afschrijver te zoeken in de beheersing van het genre die zijn kopieerwerk hem bracht. Gezien de samenstelling van het handschrift was de schrijver bijna zeker lid van een rederijerskamer, al bevat geen van de teksten een sleutel tot zijn identiteit.³²

Na het kopiëren volgde het imiteren en zo kon een beginnend rederijker zich toeleggen op het schrijven van origineel werk. Dat blijkt zeker uit het handschrift van Job Gommersz, secretaris van het Zeeuwse dorp Nieuwerkerk. Het bundeltje bevat vijftien refreinen, twee zinnespelen en een klucht. Het eerste refrein dateert van 17 december 1564, iets meer dan een jaar na Gommersz’ inschrijving in De Blauwe Ackoleijen van Nieuwerkerk. Het was het werk van iemand die zich liet inwijden in het tekstschrijven. Dit refrein in ‘t zot op de stokregel ‘Ick hebber geweest dat niemandt en weet’ was een variant op een refrein van een tijdgenoot, de rederijker Ardt Bierses uit Tongeren. Hij maakte nog een tweede variant op

deze stokregel. Dit refrein circuleerde blijkbaar onder rederijkers en was Gommersz of zijn medebroeders misschien tijdens een festival in handen gekomen. Hij kan het voor een voordracht uit het hoofd geleerd hebben of had tijdens het schrijven een afschrift voor zich liggen. Zo maakte hij zich het genre eigen en verkende hij de mogelijkheden ervan. Wellicht droeg hij zijn eerste probeersels voor op een refreinfest in zijn kamer. Gommersz schreef tussen eind 1564 en 1573 minstens vijftien refreinen, die in het bundeltje zijn overgeleverd. Ze waren wellicht bedoeld voor een reeks van vijftien refreinfesten.³³

Gommersz' eerste pennevruchten waren refreinen, wat overeenkomt met de instructies die Matthijs de Castelein in zijn *Const van Rhetoriken* had beschreven.³⁴ Na zijn eerste refrein in 't zot schreef Gommersz een reeks originele refreinen waarin hij de protestantse beweging aanviel. In 1565 schreef hij dan twee zinnespelen en een klucht. Het gegeven van zijn zinnespel *Van onser lyever vrouwen hemelvaart* zou hij volgens Meertens ontleend kunnen hebben aan het *Passionael* van Jacobus de Voragine. In zijn tweede zinnespel, het bekeringsverhaal *Van menigh mensche*, stelde Gommersz sociale problemen aan de orde, zoals de Haarlemmer Louris Jansz dat in die jaren ook deed, zij het dat Gommersz' stuk minder politiek was. Gommersz ontwikkelde zich binnen twee jaar tot een geofend rederijker. In 1565 voltooide hij zijn vorming met drie toneelteksten. Gezien het feit dat die toneelteksten uit één jaar stammen was hij in 1565 misschien aangesteld als toneelschrijver namens De Blauwe Ackoleijen.³⁵

Een beginnend rederijker kon zich op verschillende manieren oefenen in het schrijven van gedramatiseerde dialogen. Hij werd als acteur vertrouwd gemaakt met de technieken van zinnespel, klucht en tafelspel. Behalve door zelf op te treden kon een jonge schrijver zich ook vertrouwd maken met het schrijven van spelen door rollen uit te schrijven voor zichzelf en andere acteurs of door het aanleggen van een eigen verzameling van spelen. Jonge rederijkers werden daarbij allicht begeleid door ervaren broeders, zonder dat ze echter een vastgelegd vormingstraject doorliepen. Ieder had zijn eigen tempo. Gommersz bijvoorbeeld ontwikkelde zich sneller tot een volleerd rederijker dan Jochum Adriaensz uit De Lier, die het niveau van toneelschrijver vermoedelijk wel nooit bereikte.

Informeren en opiniëren

Een dag na St.-Michiel (30 september) 1578 schreef een koningsgezind bestuurslid van het Goese weversgilde aan het eind van het gildenboek mismoedig dat het die dag 'was dat wij gaen souden. Nijet sonder arbeit het scheijden deert'. Hij voegde eraan toe dat 'desen boeck behoort toe het weversgilde vander Goes. Die desen boeck vint eer zij verloren is, die mach geven dat zij geboren es.' Zijn notities vormden de kersverse schriftelijke neerslag van de Beeldenstorm, waarmee de Maria-Magdelenakerk die dag voor de protestantse eredienst gereed was gemaakt. De Goese wever was blijkbaar van plan de stad – in 1577 na de Pacificatie als laatste stad van Zeeland naar de Opstand overgegaan en in 1578 stevig in handen van de protestanten gekomen – te verlaten. Vlak boven zijn afscheidsverzuchtingen stond een gedicht dat hij in 1572 had geschreven, met in de marge 'Met Ganser Herten', de zinspreuk van de Goese rederijderskamer De

Nardusbloem. Het gedicht was zeker bedoeld om voorgedragen te worden op een kamerbijeenkomst. De schrijver gaf commentaar op de actualiteit, om die te kunnen herinneren en verwerken. Daarvoor gebruikte hij enkele vellen uit het gildenboek dat hij onder zijn hoede had. Zes jaar eerder, op 21 oktober 1572, had hij een nieuwtje tussen twee rekeningposten in genoteerd: 'Item op Sinte Severisavont ten es niet ghelogen/ zo zijn de Guesen van der Goes ghehoogen'.³⁶

Deze regel en het dichtfragment waren notities en penoefeningen voor een refrein. Het dertienregelig fragment uit 1572 eindigde op de conceptstokregel 'Maer als ick dit schreef en hebben wij se noch niet ghecregen'. In dit fragment beschreef hij de mislukte bestorming van Goes door de Geuzen op 28 juli en 31 augustus 1572, de bezetting van het havenhoofd van de stad op 11 september 1572 en de aansluitende belegering. De regels die de aftocht van de Geuzen op 21 oktober 1572 beschrijven, waren vermoedelijk bedoeld voor een volgende strofe van dit gedicht. De schrijver ging er in zijn tekst van uit dat hij zijn jaardicht voor een rederijkerspubliek van Met Ganser Herten zou voordragen. In de eerste regel vroeg hij zijn publiek om aandacht: 'Int tjaer anno LXXII den 28 in julij, wijlt hooren.' In de negende en tiende regel richtte hij zich nogmaals rechtstreeks tot zijn publiek: 'Maer den elfsten in september, wijllet verstaen/ Doen namen zij hoot inne, twert u niet verswegem.'³⁷ In de schrijfprouwen van deze Goese wever zien we een rederijker aan het werk die zich voorbereidt op een voordracht voor zijn kamerbroeders. Gebeurtenissen, nieuwtjes, geruchten, observaties en opinies verwerkte hij tot een commentaar tegen de Geuzen. Hij volgde op die manier een gebruikelijk procedé voor het schrijven van een refreintekst.

Zijn tijdgenoot Lucas Cornelisz uit Kampen schreef ook commentaren die bedoeld waren om te worden voorgedragen. Het bundeltje, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, bevat teksten die volgens de omslag alle van zijn hand waren. Het bundeltje bevat een 'Ghebed opt woordeken Vrede', het 'Spul van Palmen' en een 'Gedijcht van der joeden raedt tegen jesu omme hem ter doot toe brenghen', geschreven in 1556. Na een Latijns vers bevat het handschrift een reeks refreinen, waarbij de aanhef van de prince-strofe de indruk wekt dat ze bedoeld waren voor voordracht in een kring van rederijkers. Terwijl de Goese wever vermoedelijk een doorsneekamerbroeder was moet de boekdrukker Lucas Cornelisz (ca. 1530?-ca.1589?) tussen 1556 en 1572 eerder een vooraanstaand figuur geweest zijn in het Kamper rederijkersleven.³⁸ Cornelisz was een intellectueel die Latijn en wat Grieks kende. Zo besloot hij zijn paasspel en een refrein in elk geval met het Griekse 'telos' in plaats van het gebruikelijke Latijnse 'finis'. Hij maakte deel uit van een groepje intellectuele Kampenaren, wellicht ook rederijkers. Cornelisz' omgeving was niet alleen behoorlijk geleterd, maar ook nog eens uitgesproken katholiek. Blijkens zijn refreinen gold dat ook voor Cornelisz zelf.³⁹

Hij maakte tijdens bijeenkomsten als commentator en opinieleider zijn 'Prijnhelijcke broeders' en 'Prynhelyke vrunde' deelgenoot van zijn afkeer van calvinisten, rebellen en Geuzen. Hij riep ze op de rebellen niet te steunen, maar de hertog van Alva in vrede te ontvangen 'oft u nakomelijnghe sullent bescrijven'. Zijn verzuchting in 1572 was vredelievend genoeg: 'Prynhelyke vrunde is nijt

deerlick toe beclage desse [...] dat de ene aldus, de ander also is gesijnt.⁴⁰ Maar in 1567 was zijn taal oorlogszuchtiger. Een refrein op de Geuzen gaf hij toen de strijdlustige stokregel 'sie moeten als vossen in haer hoelen gaen crupe', en een ander refrein was een oproep zich bij de koning aan te sluiten en de rebellen te doen straffen.

Prijnchelijcke broeders, alle catholijke mijnschen,
laet ons eendrachtigh Godts ghenade bidden end wijschen
voer onsen coninck, andachtich ende stedijch
om de rebellen toe straffen voer alle mijnschen
de sich geholden hebben seer meenedijch
ghij steden treckt uijt mij ene lijnij vredich
coemt alle ende legdett hoeft ijnden schoodt
ende nemet exempelman Valenchijn sedijch
[...]
Want de ghuesen hebben tpsijdt inder assche gewentt
Ghuesen, dect u nuesen, dat men u nijet en kent.⁴¹

In 1567 deed Cornelisz zijn best te voorkomen dat zijn broeders sympathie zouden krijgen voor de Geuzen.⁴² Misschien schreef hij zijn teksten voor refreinwedstrijden of voor gewone kamerbijeekomsten. Zo vervulde hij eenzelfde rol als Job Gommersz (die enkele Marialoven schreef) of de anonieme anti-geusgezinde Goese wever. Zij verwerkten (op een meer of minder rechtstreekse manier) recente ontwikkelingen tot refreinen, waarmee ze tijdens kamerbijeekomsten stem gaven aan het loyaal katholieke kamp. Misschien riepen ze bij niet-orthodox-katholieke broeders weerstand op en spraken aanhangers van de Opstand een heel andere taal op die bijeenkomsten. Het refrein met zijn steeds herhaalde stokregel kon gemakkelijk een bijtende en aansprekende toon krijgen, zoals bij Cornelisz' 'Ghuesen, dect u nuesen, dat men u nijet en kent'. Het refrein was een prachtig medium voor commentaar, opinievorming en onderling dispuut. Met zijn vileine pen maakte Lucas Cornelisz allicht de tongen van zijn medebroeders los en prikkelde hij hen tot gesprek en discussie.⁴³

Soms legden rederijkers commentaar blijkbaar eerst aan hun broeders voor, voordat ze een breder publiek trachtten te bereiken. Daarbij ging de schrijver en spreker soms het debat aan met anderen. De Middelburgse bakker Hendrick van Cannenburch – medebroeder van Pieter Joosten – schreef bijvoorbeeld in 1602 een dialoog als reactie op het Zuid-Nederlandse pamflet 'Domp-hooren der Hollanscher fackel', van de Antwerpse jezuïet Johannes David. Diens pamflet was een reactie op een open brief van de Staten van Holland, waarin zij de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden opriepen de aartshertogen te verjagen en zich bij de Opstand aan te sluiten. Van Cannenburch legde het standpunt van David in de mond van 'Partialen Sin' en liet het door 'Polytick Verstant' weerleggen. Van Cannenburchs dialoog werd gedrukt en ging vergezeld van een aantal liederen, een refrein tegen de 'Domp-hooren', een ketendicht en een aansporing aan de infante Isabella om het land te verlaten. In het laatste couplet van een danklied op de overwinning van de Geuzen verwees Van Cannenburch met de spreuk 'In

Minnen Groyende' naar de Middelburgse rederijkerskamer. Ook in twee pamfletten uit 1629 verwees 'Iesses zoon' Van Cannenburch naar het Bloemken Jesse.⁴⁴

De Middelburgse rederijker Willem Wijnants – vermoedelijk de glasblazer afkomstig uit Deventer – verwees in 1628 naar die kamer in een pamflet waarin hij de arminianen aanwees als oorzaak van de rampen die het land bedreigden. Deze verwijzingen doen vermoeden dat zowel Van Cannenburchs dialoog, zijn liedjes en refreinen als Wijnants gedicht en lied werden geschreven om te worden voorgedragen of gezongen op bijeenkomsten van de Middelburgse kamer. Rederijkers lieten met zulke verwijzingen zien het kamerleven te beschouwen als inspiratiebron voor hun werk.⁴⁵ Van Cannenburch en Wijnants legden hun teksten vermoedelijk eerst voor aan hun broeders, om zich pas na kritiek en correctie tot een wijder publiek te richten. Niet alle teksten die binnenskamers werden voorgelegd behoefden per se als dialoog, refrein of lied geschreven te zijn. De kroniek van Pieter Joosten was een prozatekst, die hij wellicht aan zijn broeders voorlas. Gesprekken op kamers beperkten zich niet tot religieuze en politieke thema's; dat was allicht evenmin het geval met voordrachten die leden hielden en teksten die ze aan hun broeders voorlegden.

Vorm en inhoud van de drempeldichten en de voorrede in een rekenboek van Bartholomeüs Dankersz uit 1617 wekken de indruk dat het werkje allereerst was geschreven voor zijn broeders van de rederijkerskamer In Minnen Versaemt van Reimerswaal. In zijn 'Bewech redenen om lust tot cypheren te hebben' richtte hij zich immers niet tot gewone scholieren, die verplicht waren de hun voorgelegde rekenstof tot zich te nemen. Hij lijkt eerder een specifieke groep van geïnteresseerde jongvolwassenen voor ogen te hebben. 'Ghij aerdige geesten', zo sprak hij zijn doelgroep toe, 'om niet te verquisten/ uwer schoonen iongen tijt met ignorantie/ leert Arithmetyca souckt se vry met lijsten/ wantse u van nood is tot goder ordinantie/ in u coopmanschappen naer ouder usantie/ sijn in haer gelegen veel schoone practicken/ dus leertse pront soo comdy tot dilijvrantie/ van alle queesten wantse u niet sal beswijcken.' Hij besloot de eerste strofe van zijn drempeldicht met een nieuwe oproep aan zijn publiek 'hier in gij lustige geesten laet u begeert blijcken'. Het boek bevatte de rekenregels met uitleg en een aantal voorbeelden. In het tweede drempeldicht spoorde Danckersz zijn publiek aan om 'alle exempelen recht [te] proberem/ leert ende onderhout soo muchdij in eeren prosperem'.⁴⁶

Dat de drempeldichten in rederijkersvormen geschreven zijn, is op zich niets bijzonders, aangezien die tot lang nadien de schriftelijke communicatie in de volkstaal domineerden. Dat Danckersz zich daarvan bediende wil niet zondermeer zeggen dat zijn handboek ontstond in het kader van een rederijkerskamer. Er waren stijlvoorbeelden genoeg voorhanden voor wie een gedicht wilde schrijven. Toch zijn er aanwijzingen dat Danckersz' rekenboek tussen rederijkers ontstond, en dat hij hen de regels van 'Aritmetijcam betamt een van de seven vrije consten genaemt' wilde bijbrengen, 'de specien goet plaeijsant, ende de regel van drien int gehele ende gebrooke soo gij mucht sien'. Deze regels schreef Danckersz in het tweede drempeldicht aan de 'Beminde geesten in minnen versampt', waarmee hij de 'aerdige geesten' en 'lustige geesten' uit het eerste gedicht bedoelde. De toevoeging 'in minnen versampt' lijkt overbodig en was niet het

gevolg van rijm dwang. Danckersz onthulde hier zijn publiek: de leden van de rederijderskamer de Drie Korenbloemkens/De Gentylen van Reimerswaal, met hun zinspreuk 'In minnen versaemt'. Nog in 1593 vormden Jan van der Haghe, Jan Jansz Lipsen, Ingel Joosz Mol en Adriaan Jansz Camhoot het bestuur van de Reimerswaalse kamer van retorica. Reimerswaal werd nadat het in enkele stormvloeden langzaam was verdwenen in 1630 officieel opgeheven. De tekst van Danckersz kan een van de weinige overblijfselen zijn van de bijdragen van individuele rederijders aan het Reimerswaalse kamerleven.⁴⁷

Discussiëren en disputeren

Op rederijderskamers hield men zich graag bezig met actuele controversen. Maatschappelijke debatten stimuleerden de discussiecultuur op de kamers. Dat was vermoedelijk al tijdens de introductiefase van 1480 tot 1500 het geval. De oudste reeks Hollandse refreinen werd in 1490 geschreven als actueel commentaar op de Jonker Fransenoerlog, een laatste episode in de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Terwijl we voor de beginfase van de rederijdersbeweging verder moeten gissen naar tekenen van maatschappelijke betrokkenheid, vinden we daarvan na 1520 steeds meer sporen. De rederijkersspelen met ketterse inhoud, die vanaf 1526 steeds vaker werden gesignaleerd, wortelden zeker in onderlinge gesprekken en instemming binnenskamers. Rond 1560 groeide bij informanten van de centrale overheid de zorg over de inhoud van gesprekken en discussies die in kamers plaatsvonden. Een informant van Alva's commissarissen meldde bijvoorbeeld in 1567 dat voor de Beeldenstorm van 1566 in veel kamerbijeenkomsten – 'quas vocant de colfe' (die ze de 'colfe' noemen) – in openbare gebouwen als beurzen, wagen en herbergen 'disputationes de religione' plaatsvonden.⁴⁸ Het is niet duidelijk of hij hier doelde op formele oefeningen waarbij rederijders refreinen voordroegen. Het kan ook zijn dat hij doelde op de gespreks-, voordrachts- en dispuutcultuur op kamers in het algemeen. Zo zou in Gouda de calvinistische factor van de rederijderskamer rond 1564 met zijn broeders over de vrije wil hebben gedisputeerd.⁴⁹

Een refreinwedstrijd had ook de vorm van een dispuut. Deelnemers streden om het juiste antwoord op een vraag of stelling die over ieder onderwerp kon gaan. Maar één enkel refrein bood geen ruimte om verschillende standpunten te beschouwen en te weerleggen en zo tot het gewenste antwoord te komen. De vorm van een refreinwedstrijd liet ook geen tweede ronde toe, waarin de deelnemers elkaars antwoorden konden bekritisieren en op die manier hun antwoord, mening, argumentatie of stelling verder konden verdedigen. Over de uitslag van prijsvragen van festivals ontstond daardoor vaak onenigheid en allicht gebeurde dat ook bij besloten refreinwedstrijden. In 1612 was de uitslag van de jury van een refreinwedstrijd van De Wijngaertrancken in Haarlem aanleiding voor een fel dispuut in dichtvorm tussen de prijswinnaar, de verder onbekende In Weelden Siet Toe, en een andere deelnemer, de medicus Jonas van Gherwen. Alle bijdragen aan de wedstrijd en het dispuut werden in 1613 gepubliceerd onder de titel *Responiones diversae of antwoorden op verscheidene vragen*.⁵⁰

De prijsvraag was op 2 augustus 1612 namens De Wijngaertrancken door

Adam van der Hagen uitgeschreven. Hij legde in het voorwoord uit dat, ondanks de kritiek die men kon hebben, het altijd goed is zich 'te begheven tot oeffening van dese [retorica] en meer ander konsten ende wetenschappen', 'tot op-weckinghe der gheesten, en onderhoudinghe der konst'. Daarom daagde hij alle 'aerdighe geesten Rethorices Minnaren, vroet Phoebi Scholieren' uit tot het winnen van de groene lauwerkrans, tijdens een bijeenkomst op 30 september, om twee uur in de middag. Deelnemers moesten 'rethorijcklijck' antwoord geven op de vraag 'Wat ghelijckst van naem/ en onghelijckst van krachten is'. Van der Hagen eiste dat de werken geschreven werden in vier strofen van elk zeventien regels. De schrijvers moesten daarin alle 'redyt, schimp, vileny' vermijden. Ze mochten zelf kiezen om metrisch te schrijven of in de vrije maat: 'france- of kamers-maet'. De vier beste antwoorden zouden een prijs ontvangen, en een aparte prijs was er voor 'wie best prononceert'. 'Dus scherpt u sinnen', riep Van der Hagen zijn medeburgers op 'Komt dan uyt ionst, met konst Liefd boven Al besoecken.'⁵¹

Dertien bezoekers gaven gehoor aan die oproep en droegen op 30 september 1612 hun antwoorden in refreinvorm op de kamer voor, aangehoord door een onbekend aantal leden en een jury. Misschien was een aantal van de schrijvers van de drempeldichten uit het bundeltje – onder wie de Latijnse schoolmeester Govert van der Eembd – jurylid. Veel deelnemers waren geen lid van De Wijngaertrancken. De patriciër Jonas van Gherwen bijvoorbeeld was in 1611 wel, maar in 1612 geen lid. Joachim Targier was een vooraanstaand Pellicanist en ook de jonge deelnemer Isaack Massa was geen lid van De Wijngaertrancken. Gezien zijn vroegere connecties met Karel van Mander behoorde hij wellicht tot De Witte Angieren, waarvan ook Baut By Den Bergh lid was. Drie schrijvers leverden hun antwoorden na de bijeenkomst in en vielen daarmee buiten de competitie. Een van hen was de rederijker Jacques van der Schuere, die lid was van De Witte Angieren.⁵²

Veel deelnemers waren vooraanstaande figuren in het intellectuele leven van Haarlem. Van der Hagen, Van der Eembd, Joost Havens, Paulus Salombijn, Philip Verstraeten, Van der Schuere, Targier, Van Gherwen en Massa behoorden tot een kring van vernieuwingsgezinde geesten. De uitgave van het bundeltje was een uitzonderlijke zet; de bijdragen van lokale wedstrijden werden zelden uitgegeven. De Goudse kamer had het gedaan in 1585 met een lokale prijsvraag over de predestinatie. Van dat bundeltje was in 1611 een tweede druk verschenen, die Van der Hagen misschien inspireerde tot zijn uitgave. Hij had er vermoedelijk nog een bijzondere reden voor, die te maken had met het ontluikende debat over de inrichting van het literaire leven op rederijderskamers. Hij liet zijn standpunt doorklinken in zijn voorrede, waarin hij de lezer verzocht zich niet te zeer te storen aan eventuele fouten in de bijdragen, en altijd te bedenken dat de schrijvers 'alle gheen Meesters en zijn'.⁵³ Het werkje bevatte weliswaar niet slechts juweeltjes, maar om de 'weerdicheyt' van de deelnemers, liet hij rijp en groen in druk verschijnen. *Responsiones diversae* bevatte werk van 'meesters' en van 'scholieren'. Het bundeltje deed daarmee eer aan het ethos van de kamers: de onderlinge vorming van 'meesters' en 'scholieren', en dat lijkt precies de bedoeling van Van der Hagen.

Het unieke aan deze toch al bijzondere wedstrijd bundel was dat ze een dispuut bevatte over de uitslag van de jury. Van der Hagen nam deze reeks gedichten niet voor niets op: hij deed dat om de lezer zelf te laten oordelen over de aanval van deelnemer Jonas van Gherwen op de prijswinnaars en het juryoordeel en 'elck sou sien 't bescheyt, of van d'oord'laers t' onrecht hem prijs is toegeheylt'. In zijn 'Sonnet tot den leser' viel Van der Hagen scherp uit naar Van Gherwen, die zich publiekelijk tegen het juryoordeel had gekeerd. Vilein verweet hem dat hij wellicht dacht dat het alleen 'hem soud' voeghen als opper-President vermeynden feyl te wroeghen'. De meeste schrijvers en juryleden hadden 'sijn roem-sucht' verdragen, maar In Weelden Siet Toe, de winnaar van de eerste prijs, liet het er niet bij zitten. Hij schreef tot tweemaal toe een repliek op Van Gherwens aanvallen.⁵⁴

Van Gherwen droeg zijn kritische refreinen waarschijnlijk op een kamerbijeenkomst voor, terwijl zijn opponent het verweer schriftelijk indiende.⁵⁵ In twee refreinen betoogde Van Gherwen dat het antwoord van In Weelden Siet Toe, 'De Gheesten goet en quaet sijn onghelijckst van krachten', geen juist antwoord was op de prijsvraag. Van Gherwen beweerde dat goede en kwade geesten niet van dezelfde soort en dus onvergelykbaar waren. Op basis van de Schrift stelde hij dat de goede geesten engelen moesten worden genoemd, terwijl de kwade geesten juist gevallen engelen waren. In wezen, betoogde hij verder, was er maar één goede geest, die van God, die de krachten van de engelen voortbracht. De vergelijking van In Weelden Siet Toe ging alleen op voor de kwade geesten en Gods geest. Vandaar dat Van Gherwen in zijn stokregel 'Quade Geesten en Gods geest seer ongelijc van namen sijn' het antwoord van de eerste prijswinnaar tot besluit van tafel veegde.⁵⁶

In Weelden Siet Toe sloeg terug met een samenspraak tussen 'Konst-lievigh hert ende Ondersoecker'. Strofe voor strofe en regel voor regel weerlegde hij Van Gherwens reactie. Hij viel niet slechts diens redenering aan, maar wees hem en passant ook fijntjes op allerlei stijl- en taalfouten. Terwijl Van Gherwen hem een gebrek aan inzicht in de materie verweet, wees In Weelden Siet Toe zijn opponent op diens gebrekkige kennis van de grammatica. Spottend verweet 'Konst-lievigh hert' Van Gherwen dat hij met een onzijdig lidwoord bij een mannelijk woord 'geen onderscheyt tusschen manlijck ende gheenerley gheslacht' maakte. Volgens In Weelden Siet Toe ging Van Gherwen voorbij aan het verschil tussen persoonlijke en bijvoeglijke naamwoorden (geesten en goed of slecht) en was de rest van zijn betoog niet meer dan papiervulling en een poging indruk te maken.⁵⁷

In zijn tweede tegenrefrein ging Van Gherwen dieper in op de vraag 'wat anders den naem als substancy oft wesen is' en betoogde hij dat namen naar de aard der dingen verwezen. De naam 'angelus' sloeg bij engelen op hun taak als boodschapper. Om de verschillende taken van engelen te onderscheiden werden verschillende namen gebruikt, zoals 'machten/ troonen/ en heyscharen'. Boze geesten werden daarentegen satan genoemd, 'dat's tegenstrijder van aerte'. In Weelden Siet Toe wees hem er vervolgens nog maar eens op 'dat ghy naems aert' – het verschil tussen het zelfstandige en bijvoeglijke naamwoord – 'niet kent'. Als er geen misverstand ten grondslag lag aan zijn schrijven, zo voegde hij hem toe,

dan was het wel 'eergier, krevel-lust begheerigh om te kijken'. Op de laatste zin van Van Gherwens refrein: 'Autusia, is selfstandigh/ ondersoect wat dit beteecken' maakte hij een vernietigend rijmpje als besluit.⁵⁸

Dat Autusia is/ en weet ick niet,
Of ghy't wel weet/ en weet ick niet.
Of ghy't wel spelt/ en weet ick niet.
Of ghy't verstaet en weet ick niet.

In zijn venijnige en goeddoordachte aanvallen verried In Weelden Siet Toe zelf dat hij en Van der Hagen het bij het rechte eind hadden: in dit dispuut liepen oprechte meningsverschillen, wedijver, eerzucht en persoonlijke rivaliteit in elkaar over.

Status van meesterschap

Eerzucht, vit- en kijflust werden binnenskamers natuurlijk aangewakkerd. Streefden in een kamer verschillende 'meesters' naar erkenning, dan kon dat de gewenste vriendschappelijke sfeer in het gezelschap schaden, vooral als zij aanhangers verzamelden en partijen zich vormden. Dat gevaar bestond zeker in de grotere steden, waar een gezelschap flink wat 'volleerde' rederijkers kon tellen. Van der Gaage verwierf in Schipluiden allicht gemakkelijker een status dan Van Gherwen in diens Haarlemse kamer, waar hij minstens tien concurrenten naast zich moest dulden. De strijd om erkenning van het meesterschap bleef in principe onbeslist, omdat de kamers geen formele titel en status aan het meesterschap toekenden. Een rederijker als Anthonis de Roovere verwierf titels als 'Prinche van Rethorijcken' en 'Vlaemsch doctoer'. Die verwezen echter niet naar een formele status. Ze werden hem op grond van uitzonderlijke persoonlijke verdiensten toegeschreven.⁵⁹

Rederijkerskamers kenden wel functies die een erkenning van meesterschap op basis van persoonlijke verdienste en talent inhielden. Die erkenning gold dan altijd individuele leden en nooit een groep van leden die een traject hadden afgerond en bijvoorbeeld na het afleggen van een proef de meestertitel verwierven. Ook kenden rederijkerskamers wel selectiemethoden waarmee getalenteerde leden een informele status van meesterschap konden opbouwen. De interne refreinwedstrijden waren de formele kant van dat selectiemechanisme, maar allerlei vrijwillige individuele activiteiten konden natuurlijk tot die status bijdragen. Een meer institutionele bekroning van de volleerde rederijker en een formelere erkenning van het meesterschap volgden wanneer men een broeder getalenteerd genoeg achtte om een spel voor de kamer te schrijven en de opvoering ervan te organiseren en regisseren, zowel tijdens lokale publieke feesten als op rederijkersfestivals.

Voor zulke meester-rederijkers gebruikte men tot het begin van de zeventiende eeuw de termen 'factor' en 'componist'. Die titels waren niet de uitdrukking van een formele positie, maar dienden als omschrijving van het werk van wie voor de kamer schreef. Zeker na 1600 ontwikkelde het factorschap zich tot

een zelfstandige bestuurlijke functie. De zeventiende-eeuwse factor schreef de kamerbijdragen voor festivals en publieke optredens, overigens meestal zonder dat hij ooit een contract met de kamer had. Hij schreef de wedstrijden uit, verzond de prijsvragen, schreef de kaart, stelde de jury samen en was verantwoordelijk voor een druk van de wedstrijd bijdragen. De taak om namens een kamer het antwoord te schrijven op een prijsvraag, een bijdrage te schrijven voor een publiek optreden of een schepenmaaltijd betekende natuurlijk een quasi-formele erkenning van het meesterschap van een rederijker. Maar in de meeste kamers wisselde de functie van factor bijna jaarlijks. Uitzonderingen wisten de taken voor langer te claimen. Zij bouwden dan vaak een jarenlange loopbaan als vertegenwoordigend schrijver voor hun kamer op.

Het schrijven van bijdragen voor wedstrijden deed in tijd tot midden zestiende eeuw zeker onder voor het schrijven van stukken voor publieke feesten. Daardoor kennen we wel wat namen van publieksschrijvers, maar geen prijsschrijvers. Er werden wel rederijkersfestivals georganiseerd, maar de publieke feesten waren veel groter in aantal, zeker in steden met een rijke publieke feestcultuur als Haarlem of Middelburg. Leden van een kamer als het Middelburgse Bloemken Jesse moesten veel investeren in het schrijven van spelen, zeker nadat de kamer in 1515 een contract met het stadsbestuur sloot om alle publieke feesten een spel uit te brengen en het beeldprogramma van de grote processies te organiseren. Tussen 1550 en 1565 namen de schoolmeester Jan Happaert en de deurwaarder Joes Maninc of Mahuy die taak waar, waardoor zij belangrijke publieke figuren werden.⁶⁰

Happaert was toen de absolute meester van het Middelburgse rederijkersleven. De stad Middelburg betaalde hem in 1556 twee pond, omdat hij vijftientig spelen had geschreven, een spel voor elk gilde. Die spelen zou men jaarlijks bij de ommevang laten opvoeren, tot lering en vermaak van spelers en publiek. In 1569 kopieerde Adolphus van Lare, deken van het chirurgijngilde, een wagenspel in het gildeboek dat jaarlijks op ommevangsdag door de vier jongste leden van het gilde gespeeld moest worden. Het is vrijwel zeker een van de spelen die Happaert dertien jaar eerder had gecomponeerd. Het is een eenvoudige parafraze van het verhaal van Jezus, de overspelige vrouw en de Farizeeën. Als het inderdaad van zijn hand is, is dit het enige werkje dat van deze Middelburgse schoolmeester is overgeleverd.⁶¹

De drapenier Louris Jansz had een vergelijkbare positie in Haarlem. Anders dan van Happaert en Mahuy is van Jansz een flink aantal spelen overgeleverd. In 1559 werd aan 'Louris Jansz cum socijs factoir van die camere van Rethorica geintituleert Liefd' boven al betaelt de somme van drye ponden twaelf scellingen van veertich grooten 't pondt' voor de opvoering van 'een schoon, heerlyck ende leerlick spel van de verleende pays'.⁶² Al in 1549 was Louris Jansz betrokken bij het uitvoeren van het ontvangstprogramma voor het bezoek van Philips II. Als Louris Jansz in 1583 inderdaad een spel bewerkte voor St.-Jansdag, dan was deze drapenier tussen 1549 en 1583 de onbetwiste meester van De Wijngaert-rancken.⁶³ In 1565 had hij ook in heel Holland een stevige reputatie verworven. Willem Lubbertsz en Louris Jansz voerden in dat jaar tijdens de Leidse ommevang met een groep het 'spel van de Wijngaert' op, waarvoor ze van de stad een

geschenk ontvingen. In de Leidse stadsrekening tekende men de namen aan van de twee leidende figuren, Willem Lubbertsz en Louris Jansz, waarschijnlijk een teken van de reputatie die zij in Leiden genoten.⁶⁴

Uit de eeuw voor 1580 zijn voor de Noordelijke Nederlanden nauwelijks namen van publieks- en prijsschrijvers bekend. De kennis van het 'meesterschap' in de eerste generaties rederijkers is dus gering. Slechts over enkele rederijkers-carrières is meer bekend, zoals die van Job Gommersz, Johannes Fruytiers, Jan Happaert, Louris Jansz of Cornelis Meesz van Hout. Uit de anderhalve eeuw na 1580 zijn veel meer meester-rederijkers bekend. Toch blijft het ook dan moeilijk te reconstrueren hoe iemand het van vers ingetreden 'scholier' tot een meesterpositie bracht. Sommige rederijkers – zoals Job Gommersz en de Middelburger Samuel Bollaert – bereikten al op jonge leeftijd de status van meesterschap, anderen traden pas op latere leeftijd tot een kamer toe – zoals de Middelburgse schoolmeester en publicist Johannes de Swaeff – en verkregen die status allicht op basis van hun intellectuele overwicht.

Strijd om meesterschap

Discussies en competentiestrijd waren inherent aan het rederijkersleven. De competitieve sfeer die zonder twijfel ontstond door de wedstrijden, door het streven naar de status van meesterschap en naar de taak van publieks- en prijsschrijver zal zeker hebben geleid tot persoonlijke twisten, daar werd in de reglementen niet voor niets aandacht aan besteed. Een mooi voorbeeld van persoonlijke fricties tussen vooraanstaande rederijkers speelde in Leiden in 1588 en 1597. Pieter Cornelisz van der Mersch, alias Piero, was toen lid van De Witte Ackoleijen. Hij nam in 1578 – vers lid van de pas heropgerichte kamer – deel aan een prijsvraag die zijn neef Jan van Hout had uitgeschreven. In 1596 werd hij door de organisatie van een groots zottenfeest een van Hollands bekendste rederijkers. Zijn positie binnenskamers was echter niet onomstreden, evenmin trouwens als zijn maatschappelijk leven. Hij werd in 1583 wegens wanprestatie ontslagen als stadsbode en na een kort eerherstel nogmaals in 1584. Na het overlijden van een stadsbode kreeg hij in 1586 zijn aanstelling weer, maar in 1597 was hij nog eens gedwongen ontslag te nemen. Hij legde zich toen geheel toe op de vetweiderij (het vetmesten van vee dat elders was gefokt), waarmee hij zeer bemiddeld werd. In dezelfde periode versterkte hij echter ook zijn positie in het Leidse rederijkersleven en werden zijn rivalen zelfs uitgeschakeld. Na 1597 trad hij geregeld als particulier en kamervertegenwoordiger op tijdens festivals. In 1621 was hij betrokken bij de heropening van De Witte Ackoleijen, die om onbekende redenen, maar vermoedelijk wegens de Bestandstwisten, tijdelijk door het gerecht gesloten was geweest.⁶⁵

De aanvallen op zijn persoon volgden in 1588 en 1597 een duidelijk patroon. In 1588 werden de drie Leidse stadsboden – van wie Van der Mersch en Jacob van Noorden ook rederijker waren – zwaar beledigd in een refrein dat hun broeder Cornelis Bouwensz van Simpel in rederijkersgezelschap had voorgedragen en daarna in de stad had aangeplakt en verspreid.⁶⁶ De drie heren lieten het daar niet bij. Ze eisten een steunverklaring van bestuur en leden van De Witte Acko-

leijen en inzage in de gewraakte tekst. Om hun eisen kracht bij te zetten lieten ze notaris Willem van Oudevliet een akte opstellen, waarin ze zowel protest aantekenden tegen Van Simpel als hun kamerbroeders. Het optreden van Van Simpel druiste volgens hen in 'jegens den aert van retorica'. Met die opmerking deden twee van hen een beroep op hun rederijkersstatus. De kamer nam direct afstand van het refrein en verplichtte Van Simpel om zijn tekst op de kamer in te leveren en zijn verontschuldigen aan te bieden. Misschien dat hij nog meer sancties moest ondergaan, want de drie boden eisten bovendien dat hij zou worden gestraft 'naer 't gebruyck in alle cameran van rethorica onderhouden'.⁶⁷

Van Simpel werd niet geroyeerd en was net als Van der Mersch in 1596 en 1597 nog altijd actief in De Witte Ackoleijen. Mogelijk bleven beiden wrok koesteren, want in 1597 raakten Van Simpel en zijn medebroeders opnieuw in conflict met Van der Mersch over een refrein van 'Joncker Mors'. Deze keer was het een aanval op de persoon van Van der Mersch alleen, door een groep vooraanstaande rederijkers. Van der Mersch schakelde nu het gerecht in. Hij wist dat vier personen zeker betrokken waren geweest bij het opstellen van het 'fameus billet of libel'. Eén van hen was Mathijs Harmansz van Crenenburch, een van de meest prominente kamerbroeders van het moment, maar toch niet belangrijk genoeg. Samen met de andere betrokken broeders werd hij op 29 september 1597 op last van het gerecht van de ledenlijst geschrapt. De kamer kreeg de opdracht niemand nog toe te laten die betrokken was geweest bij 't maicken, drucken, plecken, divulgeren, verspreyden van 't fameus libel'.⁶⁸

Van der Mersch slaagde die 29ste september erin de kamer te zuiveren van een aantal medebroeders die overduidelijk zijn rivalen waren. De kamer kreeg bovendien het bevel Van Simpel te weren. Hij had met enkele medebroeders tijdens een vergadering van de schepenen een tafelspel van 'Vrou Lors' opgevoerd. Het spel was vertoond zonder dat het eerst was gecontroleerd en er toestemming voor was verleend. Het bekwam de schepenen blijkbaar zo slecht dat ze Van Simpel lieten royeren. Hij was bovendien ook nog eens betrokken bij het opstellen van het 'fameus libel'. Het gewraakte tafelspel en refrein waren allicht een variant op de zottenbruiloft van Joncker Mors en Vrou Lors, opgevoerd door kamerzotten van op het zottenfeest van 1596 dat Van der Mersch had georganiseerd. Van Simpel had daar overigens de rol van Vrou Lors gespeeld. Van der Mersch overtuigde het gerecht dat het refrein van 'Joncker Mors' op een kamerbijeenkomst was geschreven. Na de zuivering drong het gerecht er bij de kamer op aan zich in vergaderingen niet anders te gedragen dan 'stichtelicken ende eerlicken tot oufeninge, conste ende behoorlicken recreatie ende verlustinge gelijk den aert van den conste der redenrijckers es'.⁶⁹

De Leidse ruzies van 1588 en 1597 wekken de indruk dat zich rond vooraanstaande figuren als Van der Mersch, Van Crenenborch en Van Simpel rivaliserende groepen vormden. Er zijn geen aanwijzingen dat diepgaande meningsverschillen de oorzaak waren, al is dat niet uit te sluiten. De ruzies lijken onderdeel van de rivaliteit die inherent was aan het rederijkersleven. Kamerbijeenkomsten waar wekelijks teksten werden geschreven en voorgedragen waren een uitgelezen platform om opvallende personen en actuele kwesties aan de kaak te stellen. Natuurlijk liep de onderlinge rivaliteit hoog op wanneer een rederijker zich in

een refrein richtte op de persoon of het gedrag van een medebroeder. Zowel de hele gang van zaken, de afloop van de ruzies als het profiel van de ruziemakers doen vermoeden dat het hier ging om een strijd om posities binnenskamers. Opvallend is bijvoorbeeld dat zowel Van der Mersch als zijn rivaal uit 1597, Van Crenenborch, in 1610 samen met Jan van Hout en diens andere neef, de uitgever Jan Jansz Orlers, als meesters van de Leidse dichtkunst werden opgenomen in de lijst van Nederlandstalige modeldichters uit de 'Veldt-dichtsche T'samenspraeck' van Jasper Bernaerds. Die kende hen allicht persoonlijk uit zijn Leidse tijd. Bovendien waren ze publieke figuren in de Hollandse intellectuele wereld rond 1600.⁷⁰

Om het literaire leiderschap werd met vele middelen gestreden. Van der Mersch beslechtte de strijd zelfs met hulp van de stedelijke macht. Zijn rederijkersloopbaan ging na 1597 alleen maar opwaarts. In 1598 nam hij als particulier deel aan het festival te Rotterdam, in 1603 aan het festival te Schiedam en in 1613 aan dat te Amsterdam. In hetzelfde jaar nam hij namens De Witte Ackoleijen deel aan de Haarlemse wedstrijd, in 1615 was hij als particulier in Leiderdorp en in 1624 was hij namens zijn kamer nog eens te Amsterdam. Dat hij geregeld als particulier en niet als vertegenwoordiger optrad zegt misschien iets over zijn ambities en over de competentiestrijd binnenskamer. Zijn status in de Leidse en Hollandse rederijkerswereld bleef na 1597 tot zijn dood in 1629 onaantastbaar. Na het zottenfeest van 1596 werd hij door Cornelis Cornelisz van Haarlem geschilderd als 'Pieroo van Leyden, gewesen boode dezer stad en gek van de rethoryckers'. Het schilderij hield tot aan de liquidatie van de kamer in 1736 de herinnering aan hem levend. Bovendien deden lang verhalen over zijn redenaarstalent de ronde.⁷¹ Van Simpel echter verdween na 1597 in de vergetelheid nu hij van zijn platform verwijderd was. Van Crenenborch behield tot lang na 1610 wel zijn reputatie, maar zijn positie in de rederijkerswereld was hij kwijt; en net zo min als Van Simpel was hij een zelfstandig auteur die de drukpers kon opzoeken. Mede dankzij zijn connecties met het gerecht werd Piero de verpersoonlijking van de Leidse traditie van geëngageerde satire en actueel commentaar. Die traditie werd levend gehouden tijdens de bijeenkomsten, van het conflict met de Leidse minderbroeders in 1533, tijdens de Beeldenstorm van 1566, in 1588 en 1597 en tijdens de Bestandstwisten in 1611.⁷²

Niet altijd werd de strijd zo hevig gevoerd. De opkomst van een meester-schrijver werd ook met instemming begroet, zoals Samuel Bollaert overkwam. Hij werd in 1619 in Middelburg geboren als telg uit een goede familie. Hij behoorde tot een familienetwerk dat stevig geworteld was in het economische, politieke en intellectuele leven van de Zeeuwse hoofdstad. Verwanten werden lid van Het Bloemken Jesse. Onder hen bevonden zich in 1613 ook zijn schoonvader Tobias Coorne en in 1640 was ook zijn neef Cornelis Coorne kamerbroeder.⁷³ Het is niet bekend hoe Bollaert zich het schrijven had eigen gemaakt, allicht had hij onderwijs gekregen op een schrijfschool, van een privatdocent, op een Franse school of aan de Latijnse school. De jonge Bollaert had toen hij zich rond 1640 als lid van Het Bloemken Jesse aanmeldde zeker al heel wat sociaal-cultureel kapitaal verworven.⁷⁴

Toen hij tot de kamer toetrad was het refrein niet langer hét medium van het

rederijkersleven. Het sonnet had een plaats gekregen in de literaire oefeningen. In Middelburg, waar de jonge Bollaert zijn rederijkersvorming kreeg, gebruikte men rond 1640 ook allerlei andere versvormen. Bollaert presenteerde zich in 1640 direct als een volleerd schrijver aan zijn medebroeders, hij was toen 21 jaar oud. Hij voltooide in dat jaar het handschrift 'In minnen groeiende, dat is de gedurige liefde onses Heilants ende Salichmakers Jesu Christii, in rijm gestelt door Samuel Bollaert, beminner vande rijmconst' dat hij mogelijk in druk wilde uitgeven. Hij droeg het op aan de Middelburgse rederijkerskamer, waar hij de verzamelde teksten ongetwijfeld had voorgelezen. Het handschrift bevat allerlei dichtvormen, zoals het leerdicht 'Schriftmatige bekentnisse' – een berijming van het Apostolicum – en een berijming van het Onze Vader, maar ook een minnelied en een sonnet voor zijn geliefde Catharina Coorne. De dichter Claes Jacobsz Wits (1599-1669), burgemeester van Enkhuizen, schreef een lofdicht voor Bollaerts 'proeve van bekwaamheid', waarin hij Bollaerts status als dichter bevestigde.⁷⁵ Bollaerts werkje droeg wellicht bij aan een snelle erkenning van zijn meesterschap. Als 22-jarige vertegenwoordigde hij zijn kamer als schrijver op het Vlissingse festival van 1641. Een jaar later schonk de stad Middelburg hem vijf pond 'voor de donatie van zeeckere gedichten by hem gemaakt ten respecte van de loterye'.⁷⁶ Vijf jaar later gaf de 27-jarige Bollaert het pamflet *Munsters kleuter-spaen* uit, een politiek schimpdicht op het zwakke Spanje, waarin hij zich verzette tegen de vredesonderhandelingen te Munster.⁷⁷ In 1649 was hij als factor betrokken bij een hervorming waarmee de driemaandelijkse literaire competitie nieuw leven werd inblazen.

Rond 1650 voltooide Bollaert ook zijn eerste en enige toneelstuk. Het was een historisch treurspel, zevenduizend regels lang, over de geschiedenis van de Opstand vanaf 1555 tot aan de onthoofding van Egmond en Hoorne. Het spel was bedoeld voor zestig spelers, telde een groot aantal tableaux vivants, waarin onder meer de huldiging van Philips II, de wreedheden van de Spanjaarden, de Beeldenstorm en de terechtstelling van Egmond en Hoorne op zeer dramatische manier werden afgebeeld. Bollaerts treurspel was populair: het werd voor 1669 verschillende keren in een zaal van het rederijkerspand in Middelburg opgevoerd, waarmee het de herinnering aan de 'gruwelen' van de Spanjaarden levend hield. Schoolmeester Arent Roggeveen, vanaf 1662 een vooraanstaand rederijker, gaf het in 1669 in een ingekorte versie uit: duizend regels voor vijftig spelers. De uitgave leverde Roggeveen een berisping van de Middelburgse kerkenraad op,⁷⁸ maar betekende tegelijk een postume erkenning van het meesterschap van Bollaert. Roggeveen voegde – mogelijk met het oog op de nieuwe politieke context – de geschiedenis tot de moord op Oranje in 1584 toe. Die orangistische toevoeging maakt het aannemelijk dat de inhuldiging in 1669 van diens achterkleinzoon Willem III tot Eerste Edele van Zeeland de aanleiding tot de uitgave was. Roggeveen droeg het werk op aan de jonge prins. Op de kamer was deze verheffing gevierd met de inhuldiging van mr. Jacobus Peckius – als stadssecretaris deel van het oranjegezinde Middelburgse bestuur – tot opperprins van de kamer. Roggeveen wijdde aan beide huldigingen een gedicht in het voorwerk van *De Verkrachte Belgica* en maakte zich zo namens de kamer en via het werk van wijlen Bollaert tot stem van de Zeeuwse orangisten.⁷⁹

Het 'meesterschap' van Bollaert en Van der Mersch was nog enigszins geïnstitutionaliseerd, maar er bestond ook een informeler vorm, gebaseerd op gezag dat buiten de kamer was verworven. Rederijkers als Johannes Bet, Wadden Engelsz en Van der Gaage vervulden hun leidende rol niet in het openbaar, bij de opinievorming van medebroeders en anderen, maar meer in onderlinge vorming. De Middelburgse schoolmeester, dichter en publicist Johannes de Swaeff was ook iemand die zijn autoriteit vooral binnenskamers liet gelden. Hij groeide op in hetzelfde intellectuele middenklassemilieu als Isaack Beeckman. Hij was in 1649 als 55-jarige een van de meest geleerde leden van Het Bloemken Jesse en genoot zeker ook het daarbij behorende gezag. Het is niet duidelijk of hij al voor 1649 lid was; hij vervulde voor zover bekend geen bestuursfunctie en hij trad ook niet op als factor. Hij liet echter niet na zich op zeker twee interne wedstrijden met zijn medebroeders te meten.⁸⁰

Om een vernieuwing van de wedstrijdcultuur te doen beklijven begon factor Bollaert in 1650 een boek waarin de wedstrijd bijdragen verzameld werden. Voor de eerste wedstrijd was de prijsvraag door Bollaert op zondag 14 november 1649 aan zijn broeders voorgelegd. Hij riep in een uitvoerige rede zijn kamerbroeders op grondig na te denken over de oorzaken van de slapte die het intellectuele leven soms trof. De keuze van dit onderwerp had geen bijzondere actuele aanleiding. Het thema van de neergang van de kunsten was een gemeenplaats, en de vraag nodigde vooral uit tot het tonen van kennis van het thema.⁸¹

Wat doeter nu en dan de geesten soo verflouwen
Wat doet bij dees off geen de conste wederhouwen
Gij! Seght dewijl men hijer in vejile luste leeft
Waerom men niet de const haer vollen swier en geeft.

In een tweede vers legde hij hen de voorschriften voor waaraan elk antwoord moest voldoen om in aanmerking te komen voor de tinnen schotel van drie pond of de twee tinnen bekers.

Wacker die de const beminnen
Spant u herssens geest u sinnen
Antwoort kort en bondich dra
Dat het kort en grondich sta
[...] Wilt voor stop woorden wachten
Spreeckt goet neerlants, wilt betrachten
Dat u dicht, soet vloeyjen mach
Soo in const te bloeyjen plach.

Een week later kwamen de rederijkers weer bijeen in hun gildehuis aan de Grote Markt, om hun antwoord voor te dragen en aan de prins te overhandigen. In een gedicht legde Bollaert de wedstrijdprocedure nog eens uit. Ook wie geen lid was mocht zijn 'schriften overgeven': 'de konste is hijer dooff, de liefdde is hijer blent/ die sal een ijder een naer sijn verdienste loonen.' Bollaert riep de aanwezigen die geen antwoord hadden geschreven op 'goet gehoor' te geven 'opdat wij meer en meer in conste voort gaen en leeren'.⁸²

Acht broeders legden de aanwezigen uit wat naar hun mening de oorzaak was van de slapte in de kunstbeoefening. De antwoorden grepen terug op klassieke oplossingen: intellectuele luiheid, rijkdom, genotzucht en tegenstand van 'kunstverachters'. De schoolmeester-publicist De Swaeff vond inventievere oplossingen dan zijn medebroeders. Hij vatte de oorzaken van intellectuele slapte samen in de spreuk 'onkennis maeckt onmin, onminne onlust teelt'. Het verhaal van de retorica – zo legde hij zijn broeders uit – moest men niet wijten aan luiheid om te dichten, maar vooral aan een gebrek aan ijver om de kennis en kunde te vergaren die een goede dichter nodig heeft. Wie blind is in de kunst 'die vindingh [inventio] niet en kent, van maet klanck niet en weet spraeck const is ongewent' zou zich geen goede oordelen kunnen vormen en diskwalificeerde zich als dichter. Een dichter moest zich in veel stof verdiepen. Omdat velen niet zo gelukkig waren te zijn opgeleid in een wetenschap, moesten zij zich grote geestelijke inspanning getroosten om toch goede dichters te worden.

Maer die se wel verstaet Rethorica de maeght
Haer hooge schoole in 't oosten daer het daeght,
en ijder heeft dat luck, voor hem niet dat hij scholen
t athenen quam om daer de wijsheijt hoogh bevoolen
te leeren spreekens konst, de rechte matens klanck
jaer-bouckens trouw verhael naerspeuren breedt en lanck
der dingen rechten aert.

De Swaeff betoogde verder dat ook natuurtalenten zich van de wetenschappen op de hoogte moesten stellen. Dat was echter werk 'twelck menigen verveelt'. De Swaeff betoogde aan de hand van een reeks gemeenplaatsen dat maar weinigen voldoen aan de hoge eisen van de retorica. Wie haar wilde beheersen moest volgens hem de regels van de taal- en spraakkunst beheersen, maar hij moest ook op de hoogte zijn van geschiedenis, natuurfilosofie, ethiek en theologie. Dat waren wel erg hoge eisen voor wie niet het geluk van een klassieke opvoeding had gesmaakt, zodat het volgens De Swaeff geen wonder was dat 'de geesten verflouwden'. Hij toonde zich in zijn antwoord een voorstander van een elitaire opvatting over de dichtkunst en profileerde zich onder zijn broeders als leermeester in de retorica.

De jury liet zich door De Swaeff overtuigen. Een week na zijn voordracht ontving hij de eerste prijs en werd hij door Bollaert uitgebreid gelauwerd. Een goed onderlegde rederijker als De Swaeff haalde het inhoudelijke niveau van de bijdragen en de verzamelde argumenten omhoog. Zijn antwoorden waren subtieler en geleerder van toon en inhoud en door gebruik van bewijsplaatsen naar de vorm dan die van de andere deelnemers. Daarmee was hij zijn medebroeders ten voorbeeld. Als schoolmeester en erkend intellectueel had hij geen agressieve strategie nodig om binnenskamers een gezaghebbende rol te bereiken. Desondanks had hij – al jarenlang een erkend dichter – er geen moeite mee zich op middelbare leeftijd nog te laten lauweren door de jonge Bollaert, het ambitieuze nieuwe talent in de Middelburgse intellectuele wereld. De voordrachten van De

Swaeff en zijn broeders, de redes van Bollaert, het lauweren van winnaars en het toosten kenmerkten een literaire cultuur met sterke orale kenmerken. Redes en voordrachten maakten deel uit van literair gedrag, literaire krachtmeting en geletterde eerhandel die kenmerkend waren voor het rederijkersleven.

Toekomstdebatten

Rederijkerscultuur was debatacultuur. Meestal gingen die debatten over allerlei maatschappelijke kwesties, maar rond 1610 ontstond in Holland een discussie over de toekomst van het rederijkersleven zelf. Het debat werd niet alleen in Amsterdam gevoerd, waar het leidde tot de scheuring van De Eglentier en de stichting van de eerste Nederduytsche Academie De Byenkorf. Ook rederijkers in een kleine plaats als Vlaardingen raakten erbij betrokken. In 1614 verzochten zeven leden van de Vlaardingse kamer hun stadsbestuur in te grijpen, omdat hun kamer 'door verscheyden misbruycken ende veelerley abuysen tot groote hertleed van hen remonstranten was vervallen, daerdoor deselve redenconste niet alleen in cleyn achtinge gecomen ware, maer te beduchten stonde, dat deselve [...] soude comen te ruymen'. Het stadsbestuur benoemde een commissie met de baljuw en twee schepenen tot interim-bestuur. Zij zouden de geschillen op de kamer moeten beslechten.⁸³ Het interim-bestuur slaagde daarin. De rust keerde weer en in 1616 organiseerde de kamer een prestigieus rederijkersfestival. In een voorrede in de wedstrijd bundel van 1617 keerde factor Job de Wael zich tegen elitaire kritiek op het rederijkersleven. Die kritiek was in 1616 verwoord door Petrus Scriverius in zijn uitgave van Heinsius' *Nederduytsche Poëmata*. Scriverius had daarmee het debat onder rederijkers nieuw voedsel gegeven. De Waels verweer doet vermoeden dat de 'elitaire' partij in Vlaardingen in elk geval het onderspit had gedolven.⁸⁴

Misschien werd het conflict in Vlaardingen aangewakkerd door gebeurtenissen in Haarlem. Eind 1612 of begin 1613 escaleerden de tegenstellingen in de Haarlemse Wijngaertrancken. Met steun van het stadsbestuur werd een hervorming doorgevoerd onder leiding van de prins Lambert Teunisz, deken Michiel Dirksz, oud-vinder Gillis van den Boogaert de Oude en factor Jonas van Gherwen. In de opdracht van de wedstrijd bundel van het festival van 1613 aan schout en burgemeesters zette het bestuur zijn motieven voor de reorganisatie uiteen. De kamer zou 'door verloop des tijts, haer goede naem [...] verloren' hebben en zo vervallen zijn 'datse te gronde soude hebben gebleven, so niet eenighe Liefhebbers der Konst beweeght waren gheweest te versoucken de weder-oprechtingh, om deselve te brenghen in haren eersten staet'. Het bestuur had daarop de steun van het gerecht gezocht, opdat 'wy de wan souden in den hant nemen, en den dorschvloer suyveren'.⁸⁵

De Haarlemse hervorming was de achtergrond van het felle dispuut tussen Van Gherwen en In Weelden Siet Toe waarin zij het intellectuele gezag van hun opponent in twijfel trokken. Dat dispuut en de publicatie ervan in *Responsiones* speelden een rol in de partijvorming op de kamer. Een groep rond Van Gherwen stond net als de bekende groep rond Samuel Coster in Amsterdam een exclusiever gezelschap voor, in cultureel, sociaal en intellectueel opzicht. Een groep rond Adam van der Hagen streefde juist naar een open en minder exclusief gezelschap

waarin – in Van der Hagens eigen woorden – zowel plaats was voor meesters als scholieren. In 1613 uitte Van Gherwen harde kritiek op het drankgebruik, de zotteklap en het onzinnige gezwets, factoren die volgens hem het niveau van het rederijkersleven omlaaghaalden. Hij verwoordde zijn bezwaren in het ‘Welkomspel’, dat De Wijngaertrancken op het festival van 1613 opvoerden en dat werd opgenomen in de wedstrijd bundel. ‘Inde Intreische Feest/ was dat seer wel bevonden/ met Bachhus dranck ghelaen gingmen doen Konst vermonden/ Dan vloeyt ’tsot uyt den monde/ watmen spreeckt ’tis al dicht/ Het heet al Rhetorijck, hoe seer dat het ontsticht.’ Kritiek als die van Van Gherwen, de Vlaardingse klagers en de partij rond Coster heeft bij literatuur-historici het beeld doen ontstaan van een fundamentele bestaanscrisis van de rederijkersbeweging als serieuze literaire beweging. Alles wijst echter eerder op een vitale wereld waarin hevige debatten plaatsvonden over de te volgen koers.⁸⁶

Van Gherwen en Van der Hagen hadden in 1613 allebei een vooraanstaande positie binnen de kamer, de één als factor, de ander als oud-factor. In de *Responsiones* greep Van der Hagen de gelegenheid aan om Van Gherwens kritiek op de kunst van de retorica te pareren. Volgens Van der Hagen spraken ‘nu ter tyt in grooten overvloed (so van onwetende, als moet willighe lasteraers) seer spotteleyck ende verachtelyck daer van [...], ja so verachtelijck, dat dit nu by velen schier een gemeen spreek-woort geworden is: Retorijckers/ Wijvensmijters/ Kannen-kijckers’. Van der Hagen betoogde dat de achtergrond en de onbescheiden toon van die kritiek zo bespottelijk waren dat het niet eens de moeite waard was er serieus op in te gaan. Hij en Van Gherwen vertegenwoordigden duidelijk twee conflicterende visies op de toekomst van het kamerleven. Uit Van der Hagens verweer blijkt dat Van Gherwens kritiek een persoonlijk standpunt was, en geen onpartijdige weergave van de werkelijkheid. Dat gold ook voor de opvattingen van de zeven Vlaardingens en de groep rond Coster.⁸⁷

In 1614 trad de schoolmeester Van der Eembd toe tot De Wijngaertrancken. Hij was in 1616 tijdelijk geen lid, van 1617 tot 1621 weer wel. Hij was een spijfiguur in de groep rond Van der Hagen en wellicht zelfs de inspirator. Na 1613 raakte Van Gherwen zijn greep op de kamer kwijt. Dat was wellicht de reden van zijn overstap naar De Pellicaen in 1616. Hij werd er direct factor, maar het lijkt erop dat het conflict toen ook binnen die kamer ontbrandde. De leidende Pellicanist Joachim Targier verliet het gezelschap een jaar later. Deze literaire vriend van Van Mander, Van der Hagen en Van der Eembd werd nu lid van De Wijngaertrancken en ook hij werd direct factor. Ondanks het vertrek van Van Gherwen bleef het onrustig in De Wijngaertrancken. Dat had vermoedelijk ook te maken met de gestage groei van het aantal leden. De meeste nieuwe leden waren zeker niet de geleerden die Van Gherwen in Haarlem en Coster in Amsterdam als hun ideale broeders zagen. Aangezien de groei gelijk opliep met de Bestandswisten voelden die nieuwe leden zich wellicht door de controverses tot de kamers aangetrokken en werden ze niet gedreven door verheven intellectuele en culturele idealen.⁸⁸

Terwijl het aantal leden van de kamer gestaag groeide, verliet in 1618 een kleine groep rond Lambert Teunisz – medestander van Van Gherwen in 1613 – en Philips Verstraeten De Wijngaertrancken. Ze keerden weer terug toen de reorganisatie die onder Van der Eembd in 1619 werd doorgevoerd, in 1622 geheel

werd teruggedraaid. Van der Eembd en Van der Hagen hadden de kamer toen verlaten.⁸⁹ Hieruit blijkt duidelijk dat de weerstand bij de groep rond Van der Hagen en Van der Eembd tegen Van Gherwen niet voortkwam uit verzet tegen vernieuwing op zich. De twee groepen verschilden alleen ingrijpend van mening over de richting van de vernieuwing. Rederijkerskamers in Amsterdam, Haarlem en Vlaardingingen stonden rond 1615 voor de keus: moest een kamer als school plaats bieden aan meesters en scholieren samen of moest de kamer een exclusieve broederschap van geleerden en elitaire liefhebbers zijn? De rederijkersbeweging als geheel koos in het diep ingrijpende conflict voor de democratische optie en wees de elitaire variant af. In Amsterdam verkoos de Nederduytschen Academie de elitaire variant en lijkt het principe van onderlinge vorming losgelaten te zijn. Het resultaat was een concentratie op theateractiviteiten binnen een steeds professionelere organisatie.⁹⁰

Ook Van der Eembd was het standpunt toegedaan dat Van der Hagen in 1613 verdedigde. In een treurspel dat hij in 1621 publiceerde, na zijn uittrede uit De Wijngaertrancken, en dat in 1620 was opgevoerd door de Amsterdamse Eglen-tier, ging hij in op de kritiek van de elitairen. Wie van mening was dat alleen geleerden mochten dichten wierp hij tegen dat niemand 'met de konst in de vuyst geboren' is. De schampere kritiek dat rederijkers altijd 'vol ende beschoncken' zouden zijn pareerde hij met de opmerking dat zoiets altijd over dichters werd gezegd. Hij vroeg fijntjes 'waerom en zouden sy oock niet altemet vry wat van 't gekoockte ende gearste in-nemen?' Hij besloot zijn kritiek met twee ironische 'wijsheden'. Volgens hem kon geen gedicht lang behagen als het door 'waterdrinkers' was geschreven. En met een verwijzing naar de antieke Atheense schrijver van politieke satirische komedies Cratinus (ca. 520-423) stelde hij dat als zelfs de godinnen niet nuchter kunnen blijven: 'wat zullen dese boerkens doen?' Hij keerde zich ook tegen de puristen die het Nederlands van alle vreemde woorden wilden zuiveren. Van veel woorden was volgens hem de herkomst niet eens bekend. Hij zag niet in waarom de Nederlanders niet als de Romeinen met het Grieks in hun taal 'met anderer Volkeren veders' zouden mogen pronken.⁹¹

Persoonlijke rivaliteit zal het vuur onder de twistende partijen hebben opgerakeld.⁹² Dat was in Amsterdam zo waar figuren als Fonteyn, Rodenburgh en Boelisz tegenover Coster, Bredero en Hooft stonden. In Haarlem stond Van Gherwen tegenover Van der Hagen, Van der Eembd en Targier. In 1618 leek hetzelfde zich voor te doen in De Pellicaen, waar Van Gherwen blijkbaar geen lid meer van was. Lenaert Clock wierp zich nu op als criticaster van de literaire praktijk. Hij keerde zich speciaal tegen de beminders; kunsthandelaar Claes Suycker, schepen Albert Willemsz van der Meijde, oud-schepen Pieter Adriaensz Verbeeck, Andries Pietersz en schrijfmeester Thomas Pietersz, die volgens hem 'geen const voort en brachten'.⁹³ Naast inhoudelijke argumenten en hevige persoonlijke rivaliteit stimuleerden ongetwijfeld ook de Bestandstwisten de partijvorming. Rodenburgh was een felle contraremonstrant en Oranje-aanhanger. Coster, Hooft en Bredero hadden mogelijk remonstrantse sympathieën. Dat laatste gold ook voor de groep rond Van der Eembd, terwijl Van Gherwen daarentegen een felle contraremonstrant was.⁹⁴ De interne debatten over de Bestandstwisten, de maatschappelijke druk van overheid en kerk, en de interne druk van groeiende ledentallen dreven de partijvorming binnenskamers verder op.

Rond 1615 zorgden deze zaken voor hevige meningsverschillen. Zo hevig als toen waren controverses in het rederijersleven maar zelden. De controverses van de vroege zeventiende eeuw hadden dan ook een fundamenteel karakter: ze gingen immers over het belangrijkste organisatieprincipe van de kamers. In plaats van een aanwijzing voor een bestaanscrisis waren deze twisten echter een uiting van vitaliteit. De strijd om het intellectuele leiderschap werd vaker verhevigd door een intellectueel debat of een ingrijpende publieke discussie. Rond 1590 werden conflicten in nogal wat kamers van binnenuit gevoed door druk van bepaalde leden en van buitenaf door de publieke kerk om het kamerleven te ontdoen van de katholieke erfenis. Het leidde allicht tot hevige discussies, maar er zijn geen literaire teksten bekend die deze strijd verwoordden. Die werd vooral uitgevochten met steun van het lokale gerecht. Bij andere disputen die het uitvloeisel waren van een strijd om leiderschap vond men overal aanleiding om wederzijdse reputaties te beschadigen, zoals dat gebeurde rond Van Gherwen in Haarlem. Dat er voortdurend ‘crises’ ontstonden in rederijerskamers was inherent aan de onderlinge rivaliteit die het kamerleven kenmerkte, aan debatcultuur en engagement. Het was zeker geen effect van maatschappelijke marginalisatie, van een daling op de sociale ladder of van maatschappelijke weerstanden. Het was eerder een gevolg van de sterke intellectuele en maatschappelijke integratie van het rederijersmilieu.⁹⁵

Grootes zag in de klachten van Van Gherwen tekenen van een serieuze bestaanscrisis. Diens kritiek bewees dat de kamers het laatste stadium hadden bereikt in hun cyclische beweging van opgang, bloei en verval. Maar Grootes vergewiste zich niet van de relatie van de klager tot zijn omgeving, waardoor hij de positie van Van der Hagen over het hoofd zag. Literatuur-historici hadden lang de neiging zich te vereenzelvigen met de ‘moderneren’, met de literaire ‘voortuitgang’. Maar daarmee namen ze de standpunten over van de aanhangers van de ‘elitaire’ opvatting over het kamerleven, van een van de partijen in de strijd. Bovendien richtte hun onderzoek zich overwegend op incidenten. Daardoor zag men ook voorbij aan het serieuze debat dat verschillende partijen voerden over de toekomst van het rederijersleven, van De Eglentier in Amsterdam, De Wijn-gaertrancken en De Pellicaen in Haarlem en De Aeckerboom in Vlaardingen. Er is echter geen enkele reden om achteraf het standpunt van de ‘elitairen’ serieuzer te nemen dan het standpunt van de ‘democraten’.

Traditie en kritiek

Meester-rederijers speelden een belangrijke rol in de vorming van medebroeders en publiek op kamerbijeenkomsten en tijdens festivals. Het optreden van meesters was een belangrijke factor in de opbouw en ontwikkeling van een Nederlandstalige literaire traditie. Meester-rederijers oefenden kritiek uit op de gang van zaken, introduceerden nieuwe literaire vormen en nieuwe ideeën. Hun onderlinge discussies prikkelden hun broeders tot gesprek en debat. Hun literaire werk werd het ijkpunt voor hun medebroeders, ze waren hen ten voorbeeld, inspireerden en stimuleerden hen. Sommigen waren van cruciale betekenis in de literaire ontwikkelingen, omdat hun werken en ideeën op brede schaal werden

nagevolgd. Individuele rederijkers kregen een grote invloed door de verspreiding van hun werk via netwerken van literaire vrienden, door optredens op festivals en het publiceren van wedstrijdbundels en andere werken. De persoonlijke literaire netwerken van figuren als D'Heere, Fruytiers, Van Hout, maar vooral Van Mander omvatten grote delen van de Nederlanden. Een centrale positie in een literair netwerk bracht een grote bekendheid met zich mee. Dat garandeerde een plaats in lijsten van meesters van bijvoorbeeld Bernaerds en Celosse.⁹⁶

Door de bundeling van bestaande netwerken, ontmoetingen en optredens op festivals en de verspreiding van werk in druk en handschrift wisten de rederijkerskamers vanaf de vijftiende eeuw een literaire 'school' te vormen. Ze schiepen een autonome intellectuele wereld, met een eigen literair jargon en met literaire vormen als refrein, tafel- en zinnospel, die in de Nederlanden standaard werden voor publieke communicatie.⁹⁷ Door de geïnstitutionaliseerde literaire kritiek en de grote vrijheid van de individuele rederijker stond deze rederijkerstraditie tegelijk voortdurend open voor literaire en inhoudelijke vernieuwing van binnenuit en van buitenaf. Zo ontwikkelden de rederijkers het refrein op basis van de Franse palinod, creëerden ze het zinnospel door toepassing van disputatiotechnieken in het allegorisch toneel, introduceerden ze de commentaarstem van de 'sinnekes' in het zinnospel en maakten ze van het refrein in 't zot in de loop van de tijd een steeds ernstiger dichtvorm. Internationale ontwikkelingen werden binnen de eigen literaire traditie opgenomen. Zo maakten rederijkers na 1578 steeds vaker sonnetten, schreven ze vaker in het klassieke metrum en pasten ze de klassieke dramaturgie geheel of gedeeltelijk toe in hun eigen werken.⁹⁸ Die openheid leidde ertoe dat het zinnospel en het refrein tegen het einde van de zeventiende eeuw in onbruik raakten, terwijl de pedagogische principes van het kamerleven vitaal bleven. Ten onrechte wordt de verdringing van refrein en zinnospel door sonnet en klassiek drama gezien als teken van het verval van de rederijkersbeweging. De kamerbroeders moeten niet vereenzelvigd worden met de door hen geijkte literaire vormen. Vernieuwingen speelden zich af binnen de rederijkersbeweging, maakten integraal onderdeel uit van haar geschiedenis en moeten niet te gemakkelijk als een breuk daarmee worden opgevat.

Dat neemt niet weg dat binnen de rederijkerswereld het literaire verleden – van klassieken tot modernen – inderdaad een belangrijk ijkpunt vormde. Grote voorbeelden uit het verleden werden nagevolgd en bovendien gebruikte men het verleden als voorbeeld om elkaar te bekritisieren. Zo was de rederijkerstraditie een belangrijke inzet bij het debat over literaire vernieuwing van na 1610, stelde Van Hout de voorouders aan zijn eigen rederijkersgeneratie ten voorbeeld en deed de Amsterdamse Eglentier in haar uitgave van een Nederlands leerboek voor het trivium hetzelfde. De herinnering aan het verleden werd op verschillende manieren levend gehouden. Elke kamer bezat wel een verzamelbundel met teksten van voorgangers. De Haarlemse Pellicaen (Trou Moet Blijcken) liet aan het begin van de zeventiende eeuw haar tekstverzameling in fraaie leren banden inbinden. Handschriftenverzamelingen vormden, zeker vóór de gedrukte uitgave van de wedstrijd bundel van Gent 1539, de belangrijkste archieven van de literaire traditie. Na het midden van de zestiende eeuw namen drie gedrukte uitgaven, die veel kamers in hun bezit hadden, die rol deels over. Het waren de

bundel van 1539, de wedstrijd bundel van Antwerpen 1562 en het handboek van de rederijkerstraditie *Const van Rethoriken* van Matthijs de Castelein, uitgegeven in 1555. Die uitgaven vormden het gemeenschappelijke archief van de rederijkerstraditie.⁹⁹

De herinneringen aan individuele meester-rederijders bleven bewaard in hun persoonlijke handschriften, in verzamelhandschriften en in gedrukte uitgaven van hun werk. Binnen de rederijdersbeweging werd hun herinnering gekoesterd. De absolute grootmeester van de rederijdersbeweging aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw was Karel van Mander. De gedachtenis aan hem werd in de Vlaamse kamer De Witte Angieren tot ver in de zeventiende eeuw levend gehouden. Hij werd er vereerd als literair leermeester. Zijn status van toprederijker was door deze kamer uitgedrukt in een borstbeeld van de intellectuele schilder dat de gevel van het kamerpand sierde.¹⁰⁰ De eer die de Leidse Piero ten deel viel was evenmin gering. Een portret van hem als rederijderszot, dat in 1596 was gemaakt door de Haarlemse schilder Cornelis Cornelisz van Haarlem, hing immers tot aan de liquidatie van De Witte Ackoleijen in de vergaderzaal van de kamer. Piero's status als Hollands toprederijker kwam ook tot uiting in het statige portret dat de Haarlemse schilder-rederijker Frans Hals in 1616 van hem maakte.¹⁰¹ Figuren als Van Mander en Piero hadden een literaire heldenstatus bereikt, ze waren ware rederijderssterren.¹⁰²

Piero had zijn status voor een deel te danken aan zijn goede connecties in Haarlem. Toen hij op 25 november 1613 de prijzen van zijn tweede zottenfeest in Haarlem kwam overhandigen, schreef hij nog een prijsvraag uit, waarop improviserend geantwoord moest worden. Piero zelf jureerde en gaf de volgende ochtend zijn oordeel. Namens De Wijngaertrancken deden onder meer Philips Verstraeten en Van der Eembd mee, en voor De Witte Angieren gaven Pieter Vergeelseune en Jacques van der Schuere antwoord. Piero leerde Frans Hals – die in 1616 toetrad tot De Wijngaertrancken – wellicht tijdens dat verblijf in Haarlem kennen. De twee Haarlemse portretten van de beroemde Leidse rederijker vormden een uitdrukking van zijn status als literair voorbeeld. Door die schilderijen, door zijn bijdragen aan talloze wedstrijd bundels en dankzij verhalen die over hem de ronde deden bleef de rederijker Pieter Cornelisz van der Mersch in de herinnering voortleven.¹⁰³

Karel van Mander werd niet alleen met een borstbeeld herdacht en als held in het Nederlandse literaire Pantheon bijgezet. Na zijn overlijden in 1606 verscheen een bundel met grafdichten van 28 literaire vrienden, die in 1609 nog eens werd herdrukt.¹⁰⁴ Het grootste literaire monument voor Karel van Mander verscheen echter in 1610. Het was *Den Nederduytschen Helicon*, een uitgave van werk van hem en een groot aantal van de literaire vrienden die ook zijn grafinschriften schreven, en die merendeels nauw verbonden waren met het rederijdersleven in Haarlem en Leiden. Het werk was niet alleen een monument voor Van Mander, maar voor de hele rederijkerstraditie, zoals blijkt uit de rederijdersidealen van Celosse, Van der Schuere en Bernaerds die erin zijn opgenomen. Zowel in 'Vreught-eyndigh Spel' van Jacob Celosse als in 'Veldt-dichtsche 't Saemspraeck' van Jasper Bernaerds sommen personages de grote schrijvers uit verleden en heden op, van de klassieken tot de moderne Nederlandse meesters.¹⁰⁵

Met zijn opsomming van Nederlandse meesters legde Bernaerds zijn persoonlijke canon aan een breed publiek voor. Onder de moderne schrijvers bevonden zich veel rederijkers of schrijvers die hechte banden hadden met het rederijkersmilieu. Zo noemde hij in een lijst van 116 Nederlandstalige schrijvers de Haarlemmers Peeter Heyns, Isaack de Rue, Karel van Mander, Lenaert Clock, Paulus Petit, Gillis van Elstlandt. In enkele anagrammen verwees hij ook nog naar Van der Schuere, Vergeelseune en Targier.¹⁰⁶ Dirck Coornhert en Zacharias Heyns; de Amsterdammers Samuel Coster en Pieter Cornelisz Hooft; de Leidenaren Jan van Hout, Matthijs van Creenburch, Piero, Pieter van Hoverden, Jacob Duym, Jacob Celosse en Maarten Beheit werden ook opgenomen. Celosses lijst was veel kleiner en bevatte de bekende rederijkers Johannes Fruytiers, Jacob Duym, Jan van Hout en Karel van Mander. Bernaerds somde talrijke meesters, hele en halve literaire goden op; Celosse selecteerde een kleinere groep van meesters die hij graag als topschrijvers erkend zag.¹⁰⁷

Met *Den Nederduytsche Helicon*, dat in beperkte kring moet zijn verspreid, stelden de samenstellers zichzelf, hun literaire vrienden en literaire helden aan een publiek van fijnproevers ten voorbeeld. Ze traden op als ijkmeesters van literaire kwaliteit en als chroniqueurs van een zelfbewuste Nederlandse literaire traditie die stevig was geworteld in de rederijkerskamers. *Den Zeeuschen Nachtegael* die in 1623 in Middelburg verscheen had een vergelijkbare functie in het Zeeuwse literaire leven. De contribuanten vormden een netwerk van Middelburgse, Veerse en Zierikzeese schrijvers. De uitgever Adriaen van de Venne presenteerde hen als het summum van het Zeeuwse intellectuele leven. Minstens vijf van de negentien waren voor of na 1623 betrokken bij een rederijkerskamer. Een van die literaire grootheden was Johannes de Swaeff, toen 29 jaar. Hij was al tien jaar schoolmeester en zeker sinds 1619 actief als dichter. Een ander was de Veerse notaris-rederijker Adriaen Valerius.¹⁰⁸

Besluit

De kern van de vroegmoderne genootschappelijkheid van rederijkerskamers werd gevormd door onderlinge geestelijke vorming en algemene ontwikkeling van de leden. Kamers waren geen gezelschappen waar hoogontwikkelde geleerden of rijke liefhebbers zich bezighielden met kennisuitwisseling en kennisvergarig. Het waren daarentegen democratische instellingen met een opvoedende taak. Volleerde intellectuelen en ongeschoolden namen samen aan activiteiten deel. Dat principe was – zeker rond 1615 – niet onomstreden, maar het bleef tot na 1700 de kern van het rederijkerswezen.

De literaire sociabiliteit van de rederijkerskamers stond of viel met het bestaan van de rollen van ‘meester’ en ‘scholier’, ‘spreker’ en ‘publiek’, volleerd ‘kunstbeoefenaar’ en geïnteresseerd ‘liefhebber’. De meeste rederijkers bleven scholieren. Sommige rederijkers stroomden de kamer binnen als scholier en ontwikkelden zich tot meester-rederijkers, leermeesters en opinieleiders van rekruten, medebroeders en publiek buitenskamers. Er waren rederijkers die zich beperkten tot het algemene literaire repertoire. Anderen hadden meer gespecialiseerde interesses of ontwikkelden die tijdens hun kamerlidmaatschap door lectuur, gesprek-

ken of het beluisteren van voordrachten van medebroeders. Rederijkers hielden elkaar daardoor op de hoogte van actuele ontwikkelingen. De literaire cultuur en de retorische oefeningen stimuleerden hen tot het verwerken van informatie en meningen in teksten en voordrachten gericht tot medebroeders, om hun mening te beïnvloeden, hen tot debat te provoceren of van hun kritiek te leren. Zo stonden kamers midden in het maatschappelijk debat. Veel meester-rederijkers namen daar op verschillende manieren in het publiek aan deel.

Rederijkerskamers kenden twee vormen van meesterschap. Er waren echte docenten die binnenskamers jonge en oude rederijkers oefenden, instrueerden en informeerden. Hun meesterschap was informeel en gebaseerd op hun gezag, kennis en kunde. De andere vorm van meesterschap was naar buiten gericht en kon het resultaat zijn van een interne strijd om de positie van publieks- of prijsschrijver. Leiderschapsconflicten werden beslecht met literaire, sociale en juridische wapens. De status van een rederijker was in belangrijke mate afhankelijk van zijn algemene ontwikkeling, kennis en kunde, het aantal van zijn literaire vrienden en zijn ambitie. Het absolute leiderschap van figuren als Karel van Mander was gebaseerd op de bijna optimale combinatie van deze drie vereisten. Hij had een brede algemene ontwikkeling, grote intellectuele capaciteiten, een van de grotere intellectuele netwerken van Holland en hij had ongetwijfeld veel ambitie.¹⁰⁹

Een sterke sociaal-economische positie in de samenleving was geen voorwaarde, maar wel een voordeel in de strijd om rederijkersleiderschap. Er klommen zeker niet alleen leden uit de maatschappelijke top naar een geestelijk topniveau. Juist voor wie een bepaald niveau wilde bereiken en geen Latijnse school of universiteit had bezocht waren 'intellectuele vrienden' van groot belang. Zo iemand was sterk afhankelijk van zijn lectuur en van het intellectuele niveau van zijn netwerk. Wie binnen of buiten een kamer behoorde tot een 'kennisnetwerk' werd allicht meer gestimuleerd tot eigen geestelijke productie dan wie dat niet deed. Het intellectuele werk van een timmerman als Pieter Joosten of van een bakker als Hendrick van Cannenburch was deels de vrucht van hun ontwikkelde gesprekspartners.

Rederijkerskamers betekenden veel voor de individuele ontwikkeling van gewone burgers. Via hun sleutelfiguren met ieder hun eigen netwerk en gesprekspartners op de werkvloer, in huis en op straat, moeten kamers een bijdrage hebben geleverd aan de groei van het ontwikkelings- en kennisniveau in brede lagen van de samenleving. Zelfs wie 'scholier' was op de kamer kon in zijn eigen leefomgeving een 'meester' zijn. Veel meester-rederijkers publiceerden hun werk tijdens publieksfeesten, rederijkersfestivals en andere sociale gelegenheden, maar ook door manuscript-afschriften en de drukpers. Sommigen van hen ontwikkelden zich tot belangrijke intellectuele leiders, zowel in het kamercircuit als daarbuiten. Hele en halve intellectuelen traden juist tot een kamer toe en zetten zich in voor de vorming van hun broeders. Het optreden van de kamers en de werken van hun meesters vormden ijkpunten van traditie en kritiek in het intellectueel leven in de volkstaal. Ze vormden met recht een literaire school, in de breedste zin van het woord.¹⁰⁹

7. Media en loopbanen: feesten en publieksschrijvers

Theaterstaat en theatermaatschappij

In Zeeland, Holland, Sticht en Oversticht, Gelre en Friesland kenden steden net als in Vlaanderen en Brabant en overall elders in West-Europa een levendige, door de stadsbesturen en stedelijke corporaties georganiseerde en gefinancierde feestcultuur, die zijn hoogtepunt bereikte tijdens de grote jaarlijkse processies. Massacommunicatie werd in de vijftiende-, zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse stedelijke samenleving verzorgd door visuele media en het gesproken en gezongen woord. Dat waren belangrijke media in een samenleving waar de meerderheid van de bevolking analfabeet en zeker nauwelijks geletterd was. Juist processies, religieuze feesten en grote jaarmarkten waren de gelegenheden om informatie, kennis en opvattingen over te dragen op een grote verzameling mensen.

Publieke festiviteiten waren ideale – en daarom streng gereguleerde en geregiseerde – kanalen voor wie publiciteit zocht. Publieke feesten waren ook ontmoetingsgelegenheden, voor het leggen van lokale en interlokale contacten. Hooggeplaatste bezoekers van elders en gewone toeschouwers van het omringende land vulden pleinen en straten. De toestroom van publiek maakte van stedelijke feesten ook belangrijke economische evenementen. Publieke feesten en grote jaarmarkten vormden een deel van de infrastructuur voor culturele interlokale contacten. Rondreizende sprooksprekers, groepen zwaarddancers, schutters, trompetblazers of toneelspelers uit omringende plaatsen namen deel aan publieke feesten. Zuid-Beveland kende bijvoorbeeld veel culturele contacten tussen de stadjes, dorpen, kloosters en adellijke huizen van het eiland, maar ook met groepen van elders. Net als in de economie en de politiek waren steden – met hun rijke feestcultuur – in de culturele infrastructuur de centrale plaatsen van een regio. Evenals bij andere activiteiten, hadden sommige feesten een streekgebonden, andere een regionale of een interregionale functie.¹ Dit hoofdstuk bestudeert de plaats van de rederijkerskamers in die publieke feestcultuur. Welke rol speelden de kamers en hun leden in de gedramatiseerde openbaarheid van theaterstaat en theatermaatschappij?²

Processies vormden een belangrijk onderdeel van de media-infrastructuur van de laatmiddeleeuwse theatermaatschappij. Ze gaven op een rituele en ceremoniële manier uitdrukking aan reële en ideële relaties en aan formele hiërarchieën binnen de lokale gemeenschap. Hoe dichter een persoon, groep of corporatie zich bij de kern van de stoet bevond – waar men een relik of het heilig sacrament meedroeg – hoe hoger het sociale prestige.³ In de processie droegen

stedelijke corporaties hun symbolen mee, bijvoorbeeld in de vorm van een heiligenbeeld. De identiteit van de corporatie kon ook op een complexere manier worden uitgedrukt in voorstellingen die werden meegedragen of op wagens meegereden. Zulke spektakelstukken verbeeldde heiligen- of bijbelverhalen of figuren uit de antieke geschiedenis, tot lering en vermaak van het publiek, en ter versterking van de reputatie en identiteit van de organisatoren. Sommige groepen of corporaties hadden een vast repertoire, maar er was voortdurend vernieuwing mogelijk. In de zestiende eeuw begonnen bijvoorbeeld schriftuurlijke voorstellingen die uit de kerkgeschiedenis en de Germaanse en klassieke Oudheid te verdringen. Daarnaast veranderden ook individuele corporaties hun voorstellingen, bijvoorbeeld door ze nog meer te dramatiseren.⁴

Zo droegen in 1494 twee Haagse schutters het beeld van Sint-Joris mee in de processie op Heilig Kruisdag. Dat jaar besloten koning, dekens en hoofdmannen van het gilde echter om voortaan de hele geschiedenis van Sint-Joris en de draak in de processie uit te beelden. Sint-Joris werd gespeeld door een schutter, gezeten op het paard en in het harnas van stadhouder Jan van Egmond – lid van Sint-Joris –, terwijl hij de draak, die men te Delft leende, met een speer stak. De voorstelling werd begeleid door vier trompetters en enkele toortsdragers en de schutters liepen waarschijnlijk mee in hun tabbaards. Op verschillende plaatsen langs de route kregen trompetters, toortsdragers en beeldridders bier aangeboden. De optocht werd door toevoeging van dit tableau vivant in 1494 omgetoverd tot een spektakel dat goed aansloot bij het sociale prestige van het Sint-Jorisgilde.⁵

Op die manier waren processies hoogtepunten in het publieke en sociale leven van ambachtsgilden, schutterijen en broederschappen. In 1547 verrekende het Haarlemse chirurgijns-gilde teerkosten voor een maaltijd in het naburige dorp Heemstede na afloop van de processie. Het gilde betaalde ook onkosten gemaakt voor de opvoering van een spel van Sint-Jozef, wellicht een kort toneelstuk met eenvoudige dialogen. Ook in Haarlem begonnen de Sacraments- en de Sint-Albrechtsprocessie in 1564 voor het Sint-Jorisgilde met een ontbijt, waarna de schutters met vaandels, pijpers, tromslagers en trompetters aantraden in de stoet. Na afloop hielden ook zij een gezamenlijke maaltijd en geleidden de muzikanten de koning, dekens en anderen naar huis. In 1565 schonken de schutters aan een van de rederijderskamers twee pond voor een voorstelling die per wagen met de ommegang was meegevoerd.⁶

Processies en feesten, waarin het vertonen van meer en minder complex dramatisch spel en spektakel traditie was, boden rederijderskamers een prachtige gelegenheid voor publieke optredens. Zij konden tijdens processies hun kunsten tonen met geoefende optredens en originele en geleerde spelen. Daarom was een optreden in of rond de processie voor hen nog meer dan voor andere gezelschappen een prestigekwestie. Dankzij de kamers kregen de opvoeringen tijdens processies ook een instructiever en didactischer karakter. In Zeeland waren de esbattementspelers, gestimuleerd door ontwikkelingen in Vlaanderen en Brabant, de kamers weliswaar voorgestaan in een zekere specialisering in toneel, maar zij vormden losse, informele groepen. Kamers daarentegen waren vaste gezelschappen, waarin men veel zorg en geld besteedde aan het ontwikkelen, schrijven en oefenen van de dialogen en het opvoeren van een spel. Het was onvermijdelijk

dat de kamers de complexiteit en het inhoudelijk niveau van de processiespelen verhoogden. De opkomst van de rederijderskamers leidde tot een professionalisering van het mediaspektakel van processies en andere feesten.⁷

In sommige steden kregen rederijderskamers of individuele rederijders bovendien de taak het hele programma van de processie 'te stellen' of te organiseren. De Brielse schilder en rederijker Ariaen Jacobsz ontving in 1543 een geschenk van het stadsbestuur voor het regisseren van het spel van 'Ecce Homo', het organiseren van tableaux vivants en het vertimmeren, met ijzer beslaan en beschilderen van de speelwagens voor de processie van 1542.⁸ In Goes belaste het stadsbestuur de rederijderskamer De Nardusbloem rond 1550 met het organiseren van de processie, zodat 'eenen ygelicken bevolen werdt te gaene, te staene ende te doene dat die selve rethorzijs of hueren gecommiteerden bevelen zullen'.⁹ De Goese corporaties voerden in dat jaar – voor het eerst? – complexe voorstellingen mee in de processie. Op verschillende plekken langs de route werden ook korte wagenspelen opgevoerd. Met hun aanstelling als stedelijke ceremoniemeesters bezetten de Goese rederijders in 1550 natuurlijk een eervolle plaats in de stedelijke samenleving.¹⁰

Het Bloemken Jesse bekleedde rond 1550 een vergelijkbare positie in het naburige Middelburg. In 1515 hadden het stadsbestuur en de kamer in een contract vastgelegd bij welke feestelijke gelegenheden de kamer als tegenprestatie voor de financiële gunsten van het stadsbestuur een opvoering diende te verzorgen. De kamer was verplicht op verzoek van het stadsbestuur spelen te vertonen, zowel als de stad iets bijzonders te vieren had als op alle heiligendagen en zondagen gedurende de jaarmarkt. De kamer moest 'nair oude costume' op nieuwjaarsdag en driekoningenavond op het stadhuis een spel opvoeren voor de heren van de Wet. En tenslotte zou de kamer moeten helpen met het organiseren van de processie, in ruil voor de jaarlijkse subsidies en vergoedingen.¹¹ Tegelijk met het afsluiten van dit veeleisende contract, dat op verzoek van de kamer zelf tot stand was gekomen, verhief het stadsbestuur de rederijderskamer tot de rang van hoofdgilde van de stad. Die eer was tot dan toe voorbehouden aan de drie schuttersgilden. Vanaf 1515 moest echter ook de rederijderskamer schuttersplichten vervullen, moesten rederijders een tabbaard in de kleuren van de stad dragen en was het stadsbestuur verplicht de kamer samen met de drie schutterijen te raadplegen in belangrijke stedelijke aangelegenheden. In 1566 eiste een ordonantie dat alle rederijders op Ommegangsdag en Sacramentsdag op straffe van een boete zouden meewerken om de processie te helpen 'stellen', een duidelijk teken dat sommige leden zich aan die verplichting wilden onttrekken en de processie controversieel geworden was. Na de Opstand verloor de kamer zowel haar monopoliepositie in de feestcultuur, als met de andere drie hoofdgilden ook haar vertegenwoordigende rechten namens de stedelijke gemeenschap.¹²

Het recht om de processie te stellen werd zeker niet aan alle kamers verleend. Het kwam behalve in Middelburg en Goes ook voor in Zwolle in 1533. En in 1510 verwierven de Goudse rederijders het recht om de jaarlijkse processie op Sint-Jansdag te organiseren, waarbij ze verplicht waren zelf ook op te treden. Als vergoeding voor hun moeite kregen ze wekelijks een kan accijnsvrij bier en een jaargeld. Kamers in steden als Brielle, Leiden, Haarlem, Veere en Utrecht daaren-

tegen verzorgden opvoeringen van spelen op ommegangsdagen, maar hadden niet de hele organisatie in handen. In elk geval vinden we geen aanwijzingen dat ze daarvoor betaald werden of dat recht ontvingen.¹³

Na 1580 werden in Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Gelre in het geheel geen processies meer gehouden. In 1577 organiseerden de Goudse rederijkers er voor het laatst een, maar zeker niet tot genoegen van hun goed katholieke stadgenoten. Tijdens deze processie 'liep alle dinck recht contrarie dan nae ouder gewoonte'. Wouter Jacobsz, prior van het klooster Stein, noteerde in zijn dagboek dat de rederijkers wilden bewijzen 'dat sij [...] vijanden waeren van al 't gheen hoer voerouderen eertijts gehanteert hadden'. De middag na de processie speelden de rederijkers 'seer spitige spelen in schomp van den catholike religie'.¹⁴ Met hun ontheiliging van de Sint-Jansprocessie markeerden ze het afscheid van de oude processiecultuur in hun stad. Stedelingen en dorpelingen verloren na 1580 een hoogtepunt uit hun sociale en religieuze leven, een ritueel ijkpunt in hun samenleving. Corporaties raakten een belangrijke gelegenheid kwijt die hen in staat stelde publiek hun positie in de samenleving te profileren. Een jaarlijks weerkerende feestelijke ontmoeting waarin lokale elites, instellingen en bevolking samenwerkten verdween. De rederijkerskamers verloren een belangrijk platform voor het opvoeren van hun spelen. Zo werd een fundamenteel en structureel onderdeel van de theatermaatschappij definitief ontmanteld.¹⁵

Verbeelding van de staat

Blijde inkomsten waren belangrijke momenten waar de politieke cultuur van staat en maatschappij in elkaar grepen. Ze verschaften een toneel voor organisatoren en uitvoerders van de programma's, dat zeer prestigieus was, maar hen tegelijk nog meer bewegingsruimte bood dan bij processies al het geval was. Evenals processies waren de grote publieke ontvangsten van de vorst in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw nauwkeurig geregisseerde gebeurtenissen. De blijde inkomsten waren weliswaar incidenten in een door dramatische ontmoetingen gereguleerde theatermaatschappij, maar in de representatieve infrastructuur van de staat waren ze een cruciaal onderdeel. Vaak vormden ze het ceremoniële antwoord op het aantreden van een nieuwe vorst of het einde van een machtsconflict tussen vorst en gemeenschap. Bij vorstelijke intredes werden de onderlinge betrekkingen tussen vorst, bestuurders en bevolking gedefinieerd door middel van rituele handelingen, het zweren van eden, het gezamenlijk bijwonen van kerkdiensten en maaltijden. Daar behoefden weinig woorden aan te pas te komen en de uitdrukkingsmogelijkheden bleven beperkt. Door toespraken, beeldprogramma's, voordrachten en vertoningen langs de route die de vorst aflegde van poort tot stadscentrum kon men in de ceremoniële dialoog tussen vorst en bevolking een specifieke en actuele boodschap overdragen. Organisatoren, stadsbestuur en vorstelijke entourage stemden de inhoud van voorstellingen en teksten van te voren af zodat men niet voor onaangename verrassingen zou komen te staan. De opdracht voor het organiseren van zo'n gebeurtenis leverde natuurlijk aanzienlijke prestigewinst op.¹⁶

De huldigingen van Maria van Bourgondië en haar echtgenoot Maximiliaan

van Habsburg in 1478 gingen in Holland noch in Zeeland gepaard met veel feestelijkheden. Datzelfde gold waarschijnlijk voor de hulding van Maximiliaan als regent voor zijn minderjarige zoon Philips in 1482. In 1494 werd Philips de Schone te Reimerswaal gehuldigd als graaf van Zeeland en in november 1496 vond een eenvoudige hulding plaats in Middelburg.¹⁷ Enkele maanden later, in juni 1497, maakte Philips de Schone echter een reeks intredes in de grafelijke steden van Holland. Hij reisde langs Dordrecht, Rotterdam, Delft, Den Haag, Haarlem, Amsterdam, Leiden en Gouda. De tocht eindigde in Dordrecht, vanwaar de jonge hertog weer naar Brabant terugkeerde. Hij was in alle Hollandse steden 'mit groter feesten ende bliscappen' ontvangen. Naar het voorbeeld van ontvangstprogramma's in Vlaamse en Brabantse steden werden nu voor het eerst 'vele costelicken batamenten ende stomme figuren' vertoond op de route die de hertog bij zijn intredes aflegde. De straten waren verlicht met toortsen en vuren en er waren allerlei feestelijkheden. Toen dit bezoek plaatsvond waren in alle bezochte steden rederijkerskamers actief, alleen voor Haarlem is dat niet bekend. Het ligt voor de hand dat deze kamers nauw betrokken waren bij de vertoningen.¹⁸

De prestigieuze intrede van Philips was het begin van een reeks ceremoniële bezoeken in Holland tussen 1497 en 1507. Na het overlijden van Philips de Schone in 1506 zou het weer tot 1540 duren voordat Karel V zich met dergelijk ceremonieel in Holland liet huldigen. Ook in Zeeland waren ontvangsten met uitgebreid ceremonieel uitzonderlijk. Middelburg, Reimerswaal, Goes en Vlissingen kregen tussen 1478 en 1567 regelmatig bezoek van regerende vorsten of hun plaatsvervangers, maar slechts bij enkele bezoeken werd een groots feestprogramma opgezet.¹⁹ De organisatie van een ceremonieel rond een hooggeplaatst bezoek hield rechtstreeks verband met de politieke situatie. Na de burgeroorlogen aan het eind van de vijftiende eeuw werden blijde inkomsten benut om uitdrukking te geven aan de banden tussen de vorst en de bevolking van de voornaamste steden. In 1503 bezochten Philips de Schone en Isabella van Aragon Dordrecht, waarbij de kamer De Fonteine 26 pond en 40 groten ontving voor onkosten die waren gemaakt bij de organisatie van een vuurwerk bij de blijde inkomst.²⁰ In hetzelfde jaar werd Maximiliaan in Haarlem door De Pellicaen onthaald met enkele tableaux vivants.²¹ In Haarlem, rond 1500 de belangrijkste stad van Holland, organiseerden de twee rederijkerskamers in 1504 bij een intrede van Philips de Schone een rijk beeldprogramma, waarvan ze de kosten in 1505 verhaalden op de stad. Het programma, met uitleg in Franse en Latijnse teksten, verbeeldde de vorst als handhaver van vrede en harmonie, een actueel thema vlak na de burgeroorlogen van de late vijftiende eeuw.²²

Toen Utrecht zich in 1528 onder het gezag van Karel V plaatste, verzorgden de rederijkers op verzoek van de raad bij diens intrede de vertoning van esbattementen en andere spelen 'tot loff ende eere der Key. Mat. ende der stadt van Utrecht'.²³ In 1540 reisde Karel V via Dordrecht opnieuw naar Utrecht, waar de burgerij in opstand was gekomen. De Dordtse kamer De Fonteine organiseerde vermoedelijk bij deze gelegenheid een festival ter ere van de keizer. De prijsvraag die de kamer uitschreef verwees in elk geval naar de imperiale ideologie van de Habsburgers. In Utrecht werd een uitgebreid beeldenprogramma georganiseerd,

echter niet door de rederijkers, die mogelijk verdacht waren. Van de intocht werd verslag gedaan in een pamflet dat in 1540 in de Domstad werd gedrukt. De Utrechtse intrede en het verslag waren bedoeld om Karel V stevig te verankeren in de politieke verbeelding van de zelfbewuste Utrechtse burgers. Ook hier greep het beeldprogramma terug op de imperiale propaganda. Landvoogdes Maria van Hongarije bezocht Leiden in hetzelfde jaar. Haar intrede werd opgeluisterd met een tableau vivant, georganiseerd door de Leidse rederijkers. De reeks intredes van 1540 maakte deel uit van het unificatieproces van de Nederlanden, dat met de vorming van de Bourgondische Kreits in 1548 een voorlopig hoogtepunt bereikte.²⁴

Overheden konden kiezen uit kamers, individuele rederijkers, schoolmeesters, kunstenaars en geleerden om festiviteiten te organiseren. De kamers konden de centrale positie die ze tussen 1480 en 1580 in de feestcultuur van steden en dorpen in de Noordelijke Nederlanden opbouwden ook weer kwijtspelen.²⁵ In 1549 maakte de toekomstige vorst Philips II zijn rondreis door de Nederlanden. Hij deed daarbij onder meer Middelburg, Amsterdam, Utrecht en Haarlem aan. In Amsterdam was de kamer sinds de dopersopstand van 1535 verdacht bij de gewestelijke regering en wellicht verzorgde zij daarom in 1549 geen programma. Het kan zijn dat de Utrechtse Violetten een ketterse smet op haar blazoens had. In 1540 werd een vooraanstaand lid, de boekbinder Reinier Pouwelsz, op grond van het ketterplakkaat gearresteerd wegens het bezit van verboden boeken.²⁶ Door het weren van de rederijkers en de voorkeur voor Latijnstalige programma's werd het voor Philips II wellicht moeilijker om door te dringen tot het politieke bewustzijn van zijn gewone onderdanen.

Het lijkt erop dat in Haarlem rederijderskamers wel betrokken werden bij de ontvangst. De organisatie van het beeldprogramma stond in elk geval onder leiding van de drapenier Louris Jansz met zijn 'medegesellen ende ordonneermeesters', een uitdrukking die wijst op de betrokkenheid van een instelling, allicht een of beide kamers. De groep kreeg subsidie van de stad. Ook de schilder Maarten van Heemskerck leverde met zijn gezellen een bijdrage aan het beeldenprogramma. Louris Jansz was waarschijnlijk de latere veelschrijver van de Haarlemse kamer De Wijngaertrancken. Van Heemskerck was rond 1540 ook lid van dat gezelschap. Dat maakt het aannemelijk dat hij en Louris Jansz het programma namens deze kamer hebben opgezet. Jansz was in 1549 nog jong, het is niet waarschijnlijk dat hij als zelfstandige specialist, en niet namens zijn kamer, voor de klus was aangewezen.²⁷

In de verslagen van de twee intredes in Utrecht, in 1540 en 1549, is geen spoor van betrokkenheid van een rederijderskamer te bekennen. De Utrechtse intredes behoorden wel tot de rijkste ceremoniële bezoeken van vorsten in de Noordelijke Nederlanden. Beide keren waren het allicht geleerden en figuren uit de vorstelijke entourage die verantwoordelijk waren voor de iconografie en de verduidelijkende teksten die in 1549 in het Latijn gesteld waren. Vrijwel zeker was in 1540 de humanist Cornelius Valerius – schrijver van een Latijnstalig verslag van de intrede – de bedenker van het programma. Volgens Snoep waren de Utrechtse versieringen complexer dan gebruikelijk was in het Noorden en gaf de Utrechtse ceremoniële cultuur in 1540 dus de toon aan. De Utrechtse intredes

zijn echter ook de enige waarvan een uitgebreid verslag werd gedrukt. Gegevens over de Haarlemse intrede van 1504 en de Middelburgse van 1515 vertonen een complexiteit die niet onderdoet voor de Utrechtse intredes. Het politieke belang van intredes in het juist geïntegreerde Utrecht was veel groter dan in Holland en Zeeland, wat kan verklaren dat juist deze verslagen werden gedrukt.²⁸

De Opstand betekende een keerpunt in de ceremonieel-politieke cultuur van Holland, Zeeland en Utrecht. Na 1575 nam het aantal ceremoniële ontvangsten in de grote steden sterk toe. De ontwikkeling van de ceremoniële cultuur in Holland die in 1497 nog in het teken stond van de culturele integratie in een Bourgondisch-Habsburgse theaterstaat waarvan Vlaanderen en Brabant de kerngewesten waren, weerspiegelde nu de snelle opkomst van Holland als politiek centrum. De jonge Republiek, althans het gewest Holland, maakte na 1575 ruim gebruik van de middelen van de theaterstaat.²⁹ Het Oranjehuis nam in de opstandige gewesten de plaats over van de Habsburgers als nieuwe kern van de theaterstaat. Dankzij hun residentie in Delft en na 1584 in Den Haag raakte de opkomst van het Oranjehuis als ceremonieel middelpunt vanzelf verweven met de opkomst van Holland als ceremonieel centrum. Door de ceremoniële samenwerking tussen Oranje en de rederijkerskamers stond Holland vooraan in de ontwikkeling van een nieuwe zelfverzekerde politieke cultuur, die in vorm en organisatie geheel voortbouwde op de ervaringen van de Bourgondisch-Habsburgse staat. Zo kreeg de nieuwe staat vanaf 1575 een plaats in de politieke verbeelding van zijn inwoners, op eenzelfde manier als de Bourgondisch-Habsburgse dynastie dat tot dertig jaar eerder kreeg.³⁰

De opmars van de Oranjes in de nieuwe politieke cultuur begon in 1575 in het kerngebied van de Opstand, in Delft en Dordrecht. Op 25 september 1575 gaven de Delftse burgemeesters de kamer De Rapenbloem een vergoeding van elf pond voor onkosten die ze hadden gemaakt bij de inkomst van Oranje.³¹ Rond die tijd was ook de Dordtse kamer waarschijnlijk betrokken bij een ontvangst van de prins. De Delftse kamer had zelfs zeer goede connecties met het prinselijk Hof, want in 1584 ging het gerucht dat ze tijdens het doopfeest van Frederik Hendrik een opvoering zou verzorgen.³² In 1580 verzorgden de kamers vertoningen bij de inkomst van Oranje in Haarlem en Amsterdam.³³ Na diens moorddadig einde groeide de graaf van Leicester, namens de Engelse koningin door de Staten-Generaal aangesteld als landvoogd, uit tot middelpunt van het staatsceremonieel. Gedurende Leicesters korte en controversiële verblijf in de Republiek kwam het Hollandse staatsceremonieel in een fase van hoogconjunctuur door een reeks bezoeken aan Hollandse steden in 1586 en 1587. Op 6 januari 1586 organiseerde Den Haag – mogelijk de Haagse kamer – de blijde intrede van Leicester met een reeks tableaux vivants, waarvan de impact werd vergroot door de gravurereeks die ervan werd gemaakt. Daarop bezocht hij Haarlem, Leiden en Amsterdam, waar rederijkers zijn ontvangst opluisterden met vertoningen. In 1587 traden rederijkers opnieuw op bij een bezoek van Leicester aan Amsterdam en in december van dat jaar ontvingen de Alkmaarse rederijkers de landvoogd nog eens met vertoningen, op kosten van de stad. Deze ceremoniële ontvangsten konden echter niet verhinderen dat Leicester door Elisabeths opdracht om vre-

desonderhandelingen met Spanje te openen zijn laatste medestanders in Holland verloor en in 1587 door zijn vorstin werd teruggeroepen.³⁴

De twee Oranjetelgen Maurits en Frederik Hendrik slaagden er spoedig in hun symbolische macht te combineren met een groeiende politieke positie. In 1589, twee jaar na het vertrek van Leicester, organiseerde de kamer van Monster een luxueus rederijkersfestival voor de Hollandse kamers ter gelegenheid van de hulding van Maurits als ambachtsheer van Monster. De tekst van het tafelspel van de schoolmeester van Monster werd gedrukt te Rotterdam bij Jan van Waesberghe en de stadhouder en zijn gevolg ontvingen een aantal luxe presentexemplaren. De overwinning op Groningen leidde in 1594 tot een ware triomftocht van Maurits langs de grote Hollandse steden op de route naar Den Haag. Van Groningen trok de 'onvergelijkelijke Held' via Alkmaar, Amsterdam – waar hij in een vertoning werd vergeleken met David die op verzoek van Saul Goliath versloeg – Haarlem en Leiden als triomfator langs voorstellingen van de plaatselijke rederijkerskamers naar Den Haag, waar hij feestelijk werd ingehaald. Zo droegen de kamers bij aan de groeiende reputatie van het Oranjehuis en de ontwikkeling van een nieuw nationaal politiek bewustzijn. De festiviteiten bij overwinningen waren voor de kamers tegelijk perfecte gelegenheden om zich met hun kunst te profileren en hun eigen prestige, zowel lokaal als interlokaal te versterken.³⁵

Na de triomftocht van 1594 nam het publieke ceremonieel rond bezoeken van Oranjes aan Hollandse steden af. Bijgevolg verminderde ook het gesubsidieerde optreden van kamers in het politieke ceremonieel rond vorstelijke bezoeken fors. Kamers vormden niet langer de geijkte organisatoren van symbolische communicatie tussen staat en onderdanen. In Amsterdam organiseerde Hooft in 1613 wellicht namens De Eglentier de teksten voor een programma bij de intocht van Elisabeth van de Palts. Na het beslechten van de Bestandtwisten in 1618 werd Maurits met groot ceremonieel ontvangen in het contraremonstrantse Amsterdam. De Eglentier, het Wit Lavendel en de Nederduytsche Academie organiseerden daarbij uitgebreide vertoningen. Een dag later bezocht de prins nog een voorstelling in het gebouw van de Academie. Jaren later, in 1642, organiseerden Rotterdamse rederijkers nog een voorstelling bij het bezoek van de Engelse koningin. In 1645 werd prins Frederik Hendrik door de Haagse rederijderskamer De Corenbloem triomfantelijk onthaald na zijn overwinning op Hulst. Het was de laatste officiële intrede waarvan we weten dat die door rederijderskamers werd georganiseerd.³⁶

Verstrooiing voor heren, regenten en intimi

Voor kamers waren de grote geregisseerde publieke festiviteiten niet de enige gelegenheden om in het publiek op te treden. Kamers beheersten niet alleen de prestigieuze en relatief dure spektakelmedia van esbattementen, zinnespelen en tableaux vivants die ze opvoerden tijdens publieke feesten. Ze oefenden zich ook in het zingen van liederen, het voordragen van refreinen en het opvoeren van korte dialogen voor een beperkt aantal spelers, de tafelspelen. Tafelspelen werden opgevoerd in besloten ruimtes, voor kleine gezelschappen, rond het nuttigen van de maaltijd. Ze waren bedoeld voor een exclusief publiek.³⁷

Bijzonder exclusief waren natuurlijk de opvoeringen die kamers verzorgden voor de vorst, de stadhouder, lokale heren of het stads- of dorpsbestuur. De zondag voor Sint-Maarten 1494 bijvoorbeeld was de heer van Veere vanuit Mechelen op het Veerse stadhuis aangekomen, waar hij 'de rethorike deser stede alsdan hoirde spelen'. Als dank liet de rentmeester de rederijkers, waarschijnlijk in hun vergaderzaal op het stadhuis, wijn en brood brengen.³⁸ Toen Philips de Schone in 1504 Haarlem bezocht, speelden de twee kamers de dag na zijn grote intrede voor vorst en entourage in het huis van Maria van Cats. Zij was de weduwe van Claas van Ruyven, de schout van Haarlem die in 1492 door Haarlemse burgers en Kennemer boeren op het stadhuis was vermoord.³⁹ Zo'n tachtig jaar later, in 1583, bezochten Willem van Oranje, Jan van Nassau en de jonge graaf Maurits Haarlem ook. Terwijl de heren met het stadsbestuur een maaltijd gebruikten, voerde De Wijngaertrancken een tafelspel voor hen op.⁴⁰ Leicester, die in 1586 Leiden bezocht, kreeg na zijn publieke intrede waar de Leidse kamer een vertoning organiseerde bij de maaltijd nog een tafelspel te zien.⁴¹ In 1595 en 1596 trad de rederijderskamer van Dirksland op tijdens het feest en het banket van de plaatselijke heer. De rederijders kregen daarvoor in 1595 vijftig stoopdelen wijn geschonken.⁴² In 1617 voerde de Delftse kamer De Rapenbloem voor de burgermeesters en het gezelschap van Frederik Hendrik een spel op vanwege de nieuwe mei.⁴³

Zulke optredens voor een klein gezelschap van prinsen, heren en regenten waren uitzonderlijk. Optredens voor bestuurders, op het stadhuis, kwamen wel regelmatig voor. De Middelburgse kamer verplichtte zich in 1515 tot optredens voor de Wet ten stadhuize op nieuwjaarsavond en dertienavond (op 6 januari, de avond van driekoningen).⁴⁴ Dat deden ze op dertienavond 1524, voor de 'koning' en de heren van de wet, samen met de scholieren van de Grote School, de zangmeesters, gezellen en zangers van de kapittels van Westmonster en Sint-Pieter en de trompetters.⁴⁵ In Leiden trad de kamer tussen 1554 en 1560 zelfs jaarlijks op tijdens de schepenmaaltijd. Ook vanaf 1582 speelde de kamer tijdens de maaltijd van Sint-Maarten voor het gerecht. In 1592 ontvingen De Witte Ackoleijen en de Vlaamse Oranje Lelie samen eenentwintig flessen zwaar bier voor een optreden tijdens de gerechtsmaaltijd. Tijdens de schepenmaaltijd van 1600 presenteerde De Witte Ackoleijen de heren in de stadsdoelen een 'tafelspel van drie personages: Philosophische Scientie, Poetelycke Inventie, Geleerde Eloquentie'. De Vlaardingse kamer eerde een vergelijkbare traditie. Tussen 1594 en 1619 verzorgde de kamer geregeld een spel tijdens het stedemaal, de maaltijd ter gelegenheid van het afhoren van de stadsrekeningen. In 1578 of 1579 vereerden de Brielse rederijders op meidag het nieuwe gerecht in hun vergaderzaal op het stadhuis met een optreden, waarbij tien kannen rijnwijn werden geschonken. Zover oostelijk als in het Gelderse Arnhem traden tussen 1507 en 1560 rederijders geregeld op voor hun magistraat.⁴⁶

Ook personen, groepen en instellingen konden een kamer verzoeken een spel op te voeren, een lied te zingen of een voordracht te houden tijdens maaltijden of besloten feesten. De rederijker Jacob Fransz van Leijden (of uit Leiden) voerde in 1535 een monoloog op in de Amsterdamse kloveniersdoelen.⁴⁷ De Haagse schutterij van Sint-Joris schonk in 1559 drie pond wijn aan de rederijders, als

dank voor de esbattementspelen waarmee ze de schutterskoning en de schutters gedurende twee feestdagen hadden vereerd.⁴⁸ Op 30 april 1624 namen enkele Leidse rederijkers zelf het initiatief. Ze vereerden de hoofdmannen van de Leidse schutterij met een nieuw meilied en verzochten in ruil daarvoor enkele afgedankte schuttersvaandels.⁴⁹ Voor dergelijke optredens was niets vastgelegd in de overgeleverde kamerregels. Dat was wel het geval met optredens op bruiloften en priesterwijdingen van leden, waarbij het waarschijnlijk gebruikelijk was dat de bruidegom zijn broeders vereerde met spijs en drank. Op 30 april 1581 speelde de kamer van het Zeeuwse dorp Haamstede voor tweehonderd gasten het zinnespel 'hoe Jacob troude Rachel de dochter van Laban' op de bruiloft van de secretaris van Haamstede.⁵⁰ Rederijkers konden ook zelf een bijdrage leveren aan een bruiloft. In 1590 verscheen in Amsterdam een refreinboek 'vol Amoureuse ende sotte ofte boertelicke Refereynen', verzameld 'tot groote vermakelijckheit van alle vrolijcke maeltijden, bruyloften ende bancketten, alwaer deselve sullen ghesproken worden'.⁵¹

Optredens op bruiloften en feesten kwamen vaker voor, maar het door de Delftse kerkenraad verijdelde optreden van de Delftse kamer op het doopfeest van Frederik Hendrik was vermoedelijk toch een incident. Het Hof van Holland vond het in 1589 wel nodig om in De Lier een plakkaat te publiceren waarin werd bepaald dat de trouwplechtigheid 'in alle zedicheyt [moest] geschieden sonder voortaan gebruyct te moegen worden trommel, pijpje, rethorijckers'.⁵² Hoe gebruikelijk rederijkersoptredens op bruiloften en andere feesten precies waren zullen we nooit weten. Evenmin zullen we ooit weten of het ontroerende grafdicht op de Goese rederijker Matthias van der Straeten dat in 1555 gedicht moet zijn ook is voorgedragen aan zijn graf, bij zijn grafmaal of bij de inwijding van het altaarstuk tot zijn gedachtenis waaraan het is bevestigd en dat de kamer tot 1578 in haar kapel had hangen. Het is echter wel waarschijnlijk dat het voordragen van berijmde grafredes veel vaker voorkwam. Begrafenissen zijn immers ideale gelegenheden om redenaarsgaven tentoon te spreiden.⁵³

Optredens tijdens algemene en politieke feesten

Processies waren niet de enige momenten op de feestkalender die rederijkers aangrepen voor hun publieke optredens. Het lukte het calvinistische regime na 1580 niet de vele feesten uit te roeien, zoals dat wel lukte met de processies. Processies vroegen om een geregisseerde inzet van de hele lokale gemeenschap en om heilige voorwerpen en rituelen. Stadsbesturen en corporaties konden na het verbod op de publieke uitoefening van de katholieke religie en het calviniseren van de kerken niet meer aan die voorwaarden voldoen. Andere feesten uit de oude feestkalender zoals vastenavond, verzwoven maandag, kerst, kermis, mei- en nieuwjaarsviering en de jaarmarkt waren veel minder verbonden met kerkelijke rituelen en vroegen om veel minder organisatie, waardoor ze ook moeilijker te weren waren. Omdat zeker op vastenavonden, kermissen en jaarmarkten grote groepen mensen zich verzamelden, waren dit gelegenheden bij uitstek voor een optreden van een rederijkerskamer. Haarlemse, Leidse en Goudse rederijkers gaven voorstellingen tijdens de jaarmarkten. Stadsrekeningen en verzamelingen

mei- en nieuwjaarsliederen doen vermoeden dat het in Amsterdam, Leiden, Den Haag en andere plaatsen voor rederijderskamers een traditie was om jaarlijks op mei- en nieuwjaarsdag een voorstelling te verzorgen. In Gouda was de factor van De Goudsbloemen zelfs statutair verplicht ieder nieuw jaar een gedicht te maken dat hij dan mogelijk in het openbaar voordroeg. Dorpskamers verkozen vooral de vastenavond voor optredens, wat na de Reformatie grote ergernis bij de predikanten wekte.⁵⁴

De Middelburgse kamer Het Bloemken Jesse trad volgens het contract van 1515 voor de Reformatie geregeld op bij politieke vieringen. Na de luisterrijke intocht van Karel V in 1515 volgde een optreden van Veerse rederijders in 1517 tijdens een volgend verblijf van Karel in Middelburg. Twee jaar later ontving de Middelburgse kamer van het stadsbestuur een eerste prijs voor haar optreden tijdens de ceremoniële ontvangst van Karel V bij zijn terugkeer uit Spanje. In 1524 trad de kamer op bij de viering van de overwinning op de Franse koning en bij de daaropvolgende vrede. In 1559 verzorgde ze een vertoning ter gelegenheid van de vrede van Cateau-Cambrésis. Het laatste optreden ter gelegenheid van een viering voor de Habsburgse vorsten vond plaats in 1571. Het Bloemken Jesse voerde toen een zinnespel op bij de viering van de geboorte van prins Carlos. Na de overgang van de stad naar het kamp van de prins van Oranje in 1574 was het gedaan met subsidies voor optredens van rederijders bij politieke vieringen, wat niet wil zeggen dat de kamer geen publieke voorstellingen meer verzorgde. Bij de vele vieringen van overwinningen in de oorlog tegen de Spaanse koning gingen de geschenken echter wel naar muzikanten en organisten, maar niet naar rederijders.⁵⁵

Voor 1580 waren gesubsidieerde optredens van rederijderskamers ter gelegenheid van politieke gebeurtenissen zeldzaam in de rest van de Noordelijke Nederlanden. In 1515 organiseerden de Leidse rederijders een beeldprogramma ter gelegenheid van de inhuldiging van Karel V als graaf van Holland. Bij de viering van de vrede met de Franse koning van 1529 speelde de Utrechtse kamer De Violetten een 'scoen personage ende batement'. De kamer van Haarlem trad in 1538 op bij de viering van een nieuwe vrede met Frankrijk.⁵⁶ Na 1578 nam het aantal gesubsidieerde vieringen nauwelijks toe. De Leidse Witte Ackoleijen organiseerde in dat jaar het eerste festival in Holland na 1564, ter herdenking van het Leids ontzet. De kamer begon dat jaar met een traditie ter herdenking van het ontzet met optredens tijdens de Leidse jaarmarkt rond 3 oktober. Speciale optredens bij overwinningen in de oorlog werden door het stadsbestuur echter niet gesubsidieerd.⁵⁷

Optredens bij politieke vieringen konden natuurlijk ook zonder subsidie doorgaan. In 1609 schreef de Leidse zot Piero een victorielied op het Twaalfjarig Bestand. De Schiedamse rederijders zongen op 5 mei van dat jaar een lied en droegen een refrein voor op de viering van het Bestand. Leden van de Leidse Witte Ackoleijen droegen in 1631 een gedicht voor over de victorie van de Republiek en de prins van Oranje op de vloot van de Spaanse Infante. De Schiedamse tekst van 1609 en de Leidse van 1631 werden gedrukt en als pamflet verspreid. In Amsterdam werd het Bestand in 1609 uitbundig gevierd, maar van subsidie blijkt niets. De jonge Pieter Cornelisz Hooft ontwierp tien vertoningen voor een

toneel op de Dam, waarvan C. Visscher een afbeelding maakte. De Goudse rederijders verzochten in 1629 aan het gerecht 'te mogen leesen in 't openbaer een gedicht van 't veroveren van 's Hartogenbosch'. Het gerecht besloot dat het gedicht niet in het openbaar mocht worden voorgedragen, maar wel in de beslotenheid van de Agnietenkerk.⁵⁸

Des te opmerkelijker is de positie van de Haagse Corenbloem. Vanaf 1588 tot 1609 en van 1627 tot 1645 kreeg de kamer bijna jaarlijks ruime vergoedingen van het Haagse bestuur voor het opvoeren van spelen, het voordragen van refreinen of het zingen van liedjes vanaf het stadhuis tijdens triomffesten. Vreemd genoeg kreeg de kamer voor de viering van de vrede in 1648, als ze al optrad, geen vergoeding. Alleen in Gouda kregen de rederijders een bedrag van tweehonderd gulden, als vergoeding voor de kosten die de kamer had gemaakt voor de vertoningen en het vuurwerk ter gelegenheid van de vrede van Münster. Niettemin kreeg de Haagse kamer tot 1669 toe subsidies van de Haagse overheid. Het feit dat Den Haag het politieke centrum van de Republiek was stimuleerde rederijders ongetwijfeld tot hun optredens. De overheid hoopte misschien met steun aan de positie van Den Haag als politiek centrum in het bewustzijn van zijn inwoners, ambtenaren, gedeputeerden en bezoekers te versterken. In elk geval versterkte het optreden van de Haagse kamers de positie van Den Haag als productiecentrum van politieke teksten.⁵⁹

Subsidies en geschenken

De opvoeringen die kamers in de stedelijke publieke cultuur verzorgden werden zeker niet per definitie door stadsbesturen met geschenken beloond. Sommige steden lijken de lokale rederijders ook voor de Opstand nauwelijks geschenken te hebben verleend. Amsterdam steunde de kamer rond 1535 door haar een zaal in de Waag ter beschikking te stellen, een vorm van subsidie die veel lokale overheden verkozen. Andere overheden kozen voor een combinatie van incidentele schenkingen en structurele subsidiegelden, bijvoorbeeld als vergoeding voor de huur of een jaarlijks bedrag aan wijn of bier.⁶⁰

Het Haarlemse subsidiebeleid kunnen we volgen vanaf 1503, het jaar waarin de reeks stadsrekeningen aanvangt, tot 1621. In dat laatste jaar gaf het in 1618 door prins Maurits vernieuwde stadsbestuur aan de Vlaamse kamer De Witte Angieren toestemming naar een festival te Beverwijk af te reizen, maar besloot men van subsidie af te zien. De contraremonstrantse machtsovername van 1618 luidde daardoor het einde in van een lange reeks schenkingen. In 1503, het eerste gedocumenteerde jaar, schonk het Haarlemse stadsbestuur de oude en de nieuwe kamer van Haarlem samen 26 stuivers voor het opvoeren van esbattementen, na ontvangst van de aankondiging van het bezoek van Philips de Schone. In 1503, 1504 en 1507 ontvingen de Haarlemse kamers geschenken voor optredens tijdens twee bezoeken van Maximiliaan en een intrede van Philips de Schone. Voor optredens in processies kregen ze geen stedelijke geschenken.⁶¹

Vanaf 1507 tot 1526 bleven alle geschenken in Haarlem uit, maar vanaf 1526 veranderde het beleid. In dat jaar ontving de rederijderskamer een vergoeding van twaalf pond voor een reis naar een festival te Den Haag. Drie jaar later deed

het Haarlemse stadsbestuur opnieuw een flinke greep in de stedelijke geldkist. Ter gelegenheid van een festival waar bijna alle kamers van Holland aanwezig waren om te 'spelen ende andere genouchte te bedrijven' ontving de kamer in totaal 26 pond Vlaams. Bovendien vereerde het stadsbestuur de drie stadstrompetters die de kamers hadden verwelkomd met vijf pond. Vanaf 1529 kreeg de Haarlemse kamer bijna jaarlijks een vergoeding voor de opvoering van een geestelijk spel. Na de splitsing van de kamers in 1541 werd het behandelen van oudtestamentele stof traditie. Beide kamers ontvingen van 1541 tot 1566 gezamenlijk drie pond per jaar voor opvoeringen na de processie op Sint-Albrechtsdag en soms ook tijdens de jaarmarkt op Sint-Jansdag. In totaal investeerde het Haarlemse stadsbestuur in de 38 jaar na het stadhoudelijk verbod van 1528 op het laten opvoeren van spelen 'roerende van de heilige stoffen' meer dan 162 pond Vlaams in de publieke kameroptredens. Daarvan ging 72 pond naar schenkingen voor festivaloptredens en negentig pond naar opvoeringen van vooral geestelijke spelen. Opvallend genoeg voerde de Haarlemse stedelijke overheid dus juist na het verbod van 1528 de financiële vergoeding voor kameroptredens sterk op.⁶²

In de eerste fase van de Opstand werd door overheden nog flink in de kamers geïnvesteerd, zo ook in Haarlem. Daar werd het een gebruik dat het stadsbestuur de twee en later drie kamers een vergoeding gaf voor hun optreden tijdens de Jansmarkt. In 1581 ontvingen De Pellicaen en De Wijngaertrancken een bijdrage voor een optreden tijdens de laatste ommegang. Een jaar later begon een traditie van optredens op Sint-Jansdag, waarbij de kamers bijna zonder onderbreking tot 1597 een uitkering kregen. Na 1597 kwamen die uitkeringen veel minder regelmatig. In 1619 traden de drie kamers nog eens op tijdens de Jansmarkt en ontvingen ze voor 'heurlieder speelen ende comedies' samen in totaal negentig pond. De Wijngaertrancken voerden toen waarschijnlijk het spel van *Haerlems Belegeringh* op, geschreven door schoolmeester Govert van der Eemdbd. Het waren de laatste uitkeringen van het stadsbestuur. Voortaan moesten de kamers hun optredens zelf financieren.⁶³

Van 1577 tot 1620 had de Haarlemse overheid in totaal 2.042 Hollandse ponden in de kameroptredens geïnvesteerd, dat is gemiddeld 43 pond per jaar. Daarvan ging na 1602 het grootste deel naar schenkingen wegens optredens op wedstrijden. In Haarlem hield na 1597 de financiering van spelen tijdens lokale feesten grotendeels op. Daarmee volgde de stad een patroon dat zich in heel Holland voordeed, waarbij de financiering zich verlegde van incidentele of jaarlijkse uitkeringen wegens optredens in de lokale feestcultuur naar festivaloptredens en vergoedingen voor zaalkosten. Vooral in de jaren na 1620 begonnen overheden ook die vergoedingen in de ene na de andere plaats in te houden. Dat leidde tot functie- en statusverlies voor kamers die zich hadden gevestigd als geïnstitutionaliseerde kanalen van de publieke samenleving. Het publieke karakter van de rederijdersbeweging onderging daardoor geleidelijk een ingrijpende verandering. De kamers begonnen zich na 1600 steeds meer af te zonderden in hun eigen sfeer.⁶⁴

Met de heropleving van de openbare optredens van rederijderskamers rond 1575 zouden stads- en dorpsbesturen de kamers eerst nog opnieuw subsidiëren en belonen voor verrichte diensten. Maar al spoedig draaiden verschillende

steden de subsidiekraan dicht. Na de overgang van Middelburg in 1574 naar het prinsgezinde kamp werd het contract uit 1515 afgeschaft; geschenken voor optredens van de kamer verdwenen geheel uit de stadsrekeningen. Dat gebeurde tussen 1575 en 1589 in Brouwershaven, Dordrecht, Brielle, Amsterdam, Delft en Rotterdam. Tussen 1590 en 1610 volgden besturen in Domburg, Alkmaar, Zierikzee en Goedereede dit voorbeeld. Na de contraremonstrantse machtsovername in 1618 droogde de subsidiestroom in Vlaardingen, Haarlem, Schiedam en mogelijk ook in Warmond op. Tussen 1640 en 1669 beëindigden besturen in Noordwijk, 's-Gravenzande, Rijnsburg, Arnemuiden, Gouda, Leiden en Den Haag hun subsidiestromen. Vanaf 1670 ontving geen enkele kamer in een Hollandse of Zeeuwse stad nog subsidie voor diensten aan de lokale overheid verleend.⁶⁵

Feesten en netwerken

De eerste Zeeuwse kamers van Walcheren en Zuid-Beveland waren actief op feesten in de wijde omtrek, tot op feesten in het noorden van Vlaanderen en het westen van Brabant toe. Op die manier ontstonden rederijersnetwerken tussen plaatsen als Middelburg, Veere, Goes, Reimerswaal, Bergen op Zoom, Hulst, Axel, Gent, Sluis en Leuven. Zeker na 1500 concentreerden Zeeuwse kamers zich echter op optredens in het eigen gewest. De Veerse, Middelburgse, Goese en Reimerswaalse rederijers onderhielden tot ongeveer 1530 contacten door deelname aan elkaars publieke feesten. De Middelburgse stadsrekeningen doen vermoeden dat ook dit netwerk na 1530 uiteenviel, al kan het ook zijn dat het Middelburgse stadsbestuur dergelijke bezoeken niet langer financieel steunde. Na de Opstand ontwikkelde zich in Zeeland geen nieuwe traditie van gesubsidieerde onderlinge contacten, misschien onder druk van de gereformeerde kerken, die de zichtbaarheid van het rederijersleven zoveel mogelijk trachtten te beperken.⁶⁶

Na 1506, toen Brusselse rederijers Leiden bezochten en twee stedekannen wijn van de burgemeesters ontvingen, is er lange tijd geen blijk van connecties tussen Holland en Brabant. Hollandse kamers beperkten hun contacten voortaan ook tot kamers uit de eigen streek. Voor zover valt na te gaan werden tijdens publieke feesten vooral banden gelegd tussen de kamers uit het kerngebied van de beweging: Leiden, Haarlem, Rotterdam, Amsterdam, Delft en Den Haag. Haarlemse rederijers waren in 1502 en 1507 op bezoek in Leiden. Tussen 1520 en 1530 nam de subsidieverlening voor zulke bezoeken weer toe. Haagse rederijers bezochten in mei 1523 bijvoorbeeld de Leidse processie; ze werden door het Leidse stadsbestuur in het huis van Bertelmeus de bontwerker getrakteerd op vier stedekannen Rijnwijn. In juli kwamen ook de Amsterdamse rederijers naar Leiden. Ook zij werden op kosten van het stadsbestuur in het huis van Bertelmeus de bontwerker getrakteerd op vier stedekannen Rijnwijn.⁶⁷

Misschien kwamen die bezoeken over en weer veel vaker voor. De Haagse kamer bezocht bijvoorbeeld in 1590 Schiedam en reisde in 1626 per wagen naar Scheveningen, 's-Gravenzande en andere plaatsen. Leidse rederijers zongen in 1604 een meilied voor de rederijers van Noordwijk; Wassenaarse rederijers zongen in 1638 een meilied te Zuidwijk. Uit de achttiende-eeuwse kamergeschiedenis van de Leidse oud-rederijker Wijnbeek blijkt dat het in de late zeven-

tiende eeuw heel gebruikelijk was dat kamers uit de omgeving van Leiden elkaar bezochten. Overheden verleenden aan zulke bezoeken slechts zelden subsidies, en na de zeventiende eeuw kwam dat zelfs niet meer voor. Bezoeken over en weer behoorden daardoor tot de informele en private sfeer, al vonden ze vaak plaats tijdens publieke feesten. Ze versterkten het kamernetwerk, stimuleerden onderlinge uitwisseling en afstemming en versterkten de zelfstandigheid van de kamers in de samenleving.⁶⁸

Besluit

De opkomst van de rederijderskamers leidde tot een vernieuwing van de feestcultuur. Ze verdrongen andere groepen – professionelen en amateurs – uit de gunst van de subsidiërende instanties en wierpen zich collectief op als concurrenten van de gevestigde professionele leermeesters van de samenleving: geleerden, schoolmeesters en geestelijken. De rederijders vernieuwden de toneelcultuur door de introductie van nieuwe genres en de toepassing van argumentatietechnieken uit de preektheorie en de retorica. In hun handen werd het toneel bijzonder geschikt gemaakt om het publiek een mening voor te leggen, commentaar te leveren, een gedachte te illustreren of nieuws, kennis en inzichten over te dragen. Hun opkomst als nieuwe culturele leiders met intellectuele ambities en pretenties, met eigen genres, eigen opleidingscapaciteiten en een interlokaal netwerk leidde tot een verdere professionalisering van de toneelcultuur. Door de rederijders werden openbare optredens multimediale spektakels waarin veel tijd, vakmanschap, kennis en geld werd geïnvesteerd.

De kamers maakten zo deel uit van een culturele revolutie. Met hun nieuwe media en mediatechnieken pleegden rederijders, kunstschilders en drukkers vanaf de vijftiende eeuw een aanslag op de publieke macht van de traditionele geestelijke elite en intellectuele cultuur. Kamers bouwden in de loop der jaren een schat aan kennis en ervaring op in het verzorgen van publieke opvoeringen, het trainen van acteurs, het bouwen van decors en het schrijven van teksten. Die ervaring werd door uitwisseling binnenskamers en tussen kamers onderling overgedragen op nieuwe generaties. Doordat steeds nieuwe generaties zich hun argumentatie- en presentatietechnieken en de intellectuele ambitie eigen maakten, ontwikkelden de rederijderskamers zich tot een invloedrijk maatschappelijk instituut. Na de machtsgreep van de gereformeerden in de jaren 1580 begon een stapsgewijze ontmanteling van de publieke feestcultuur. De kamers trokken zich langzaam maar steeds verder terug uit de theatrale, formeel georganiseerde, publiek gereguleerde en gefinancierde openbaarheid. Dat wil echter helemaal niet zeggen dat ze de openbaarheid de rug toekeerden. Wel veranderde hun verhouding tot de formele openbaarheid grondig.⁶⁹

8. Strijd om het publieke domein

Monopolievorming en openbaarheid

Ook rond 1500 was het verkrijgen van invloed op de meningen van het publiek een belangrijk machtsinstrument in handen van wereldlijke en religieuze autoriteiten. Voor de opbouw van een sterke centrale staat moesten vorsten ook werken aan het scheppen van een ideologische belangengemeenschap met verschillende groepen binnen de staat. Stedelijke overheden moesten zich eveneens legitimeren ten opzichte van burgers en inwoners. Voor de handhaving van de interne vrede was een succesvolle communicatiegemeenschap tussen overheden en onderdanen dan ook bijzonder belangrijk. Gewone burgers en inwoners konden een politieke factor van betekenis worden, zeker wanneer er conflicten binnen de leidende groepen ontstonden. Het was voor overheden daarom belangrijk om controle te kunnen hebben over de middelen om de mening van inwoners te beïnvloeden: over de scholen, de prediking en de seculiere publieksmedia, waaronder het drukwerk, het toneel en het lied.¹

Het toneel was zo alomtegenwoordig dat het ook invloed had op de vorm van het prozadrukwerk. Innovaties die de rederijkers aanbrachten, vooral in het zinnespel en het wedstrijdspel, vervolmaakten de functie van het toneel als multimediale communicatievorm. Toneelvoorstellingen waren een visueel en auditief spektakel. In een toneelvoorstelling werden soms tableaux vivants opgenomen, er werd soms in gezongen en gemusiceerd en er kwamen monologen en dialogen in voor. De rederijkers hadden met hun toneel bovendien geleerde pretenties: ze gebruikten communicatie- en argumentatietechnieken uit de preektheorie en uit het onderwijs. Rederijkers concurreerden met gevestigde publieke intellectuele en religieuze leiders in de samenleving: onderwijzers en geleerden, pastoors en de prekende geestelijkheid en later de calvinistische predikanten. Ze concurreerden ook rechtstreeks met het gevestigde massavermaak om de aandacht van het publiek en tenslotte tasten ze ook de monopolievorming van overheden in de politieke opinievorming aan.²

In sommige plaatsen kregen de lokale kamers een spilfunctie in de culturele infrastructuur, met een grote controle over de kanalen van openbaarheid die de publieke feesten waren en met monopolierechten op het opvoeren van publiek toneel. Overal eisten de kamers het recht op de publieke ruimte op, wat ten koste kon gaan van groepen reizende toneelspelers, andere losse lokale verbanden en de vrijheid van wijkbewoners en leden van corporaties om toneelvoorstellingen op te voeren. Rederijderskamers zetten zich af tegen het publieksamusement

van professionele verhalenvertellers en toneelspelers. Met hun ethos riepen ze zelf ook weerstand op bij professionals aan de andere zijde van het culturele veld: geestelijken en geleerden. Ook tegen hen hadden de kamers zich publiek te verdedigen. De strijd om de macht over de publieke communicatiekanalen en -middelen leidde tot een eigen traditie van teksten waarin rederijkers de hoge waarden van hun kunst verdedigden tegen aanvallen van het professionele publieksvermaak en professionele geestelijke leiders.³

De kamers tastten het monopolie op geestelijke en intellectuele voorlichting, informatievoorziening en opinievorming van de professionals aan. Hun 'strijd voor retorica' was niet altijd even intensief; maar er was een kleine onderstroom binnen de leidende geestelijke en intellectuele elites die de kamers het liefst van het publieke toneel zag verdwijnen. Zo verzetten voor de Opstand vooral de minderbroeders zich tegen het rederijkerstoneel; hun tegenstand intensiverde tijdens de vroege Reformatie rond 1530 en tijdens de tweede Reformatiebeweging na 1550. In Leiden wisten de minderbroeders in 1530 de kamer zelfs tijdelijk te laten sluiten, waarop de Leidse rederijker Joris Pietersz een strijdlied tegen hen schreef. Na de Opstand nam een invloedrijke lobby van calvinistische predikanten de strijdfakkeltje over. De sterkste weerstand riepen de rederijkers op wanneer ze zich rechtstreeks op het terrein van andere autoriteiten begaven of zich met gevoelige maatschappelijke kwesties bemoeiden, die publieke onrust konden veroorzaken of de orde van staat en samenleving in gevaar brachten. Omdat het in de aard van het kamerleven lag, waren rederijkers niet te weerhouden zich als experts in publieke debatten te mengen. Dat noodzaakte sommige autoriteiten tot het ontwikkelen van een censuurpolitiek, speciaal gericht op het rederijkers-toneel, zeker tot 1600 hét massamedium van formele openbaarmaking.⁴

Katholieke autoriteiten tegen de rederijkers

Het belang van controle over het rederijkerstoneel werd rond 1525 acuut. Na 1520 begon de vroege hervormingsbeweging ook buiten de kleine kring van geleerden en geestelijkheid aanhang te verwerven onder de lekenbevolking.⁵ Rond 1525 kreeg het Hof van Holland signalen dat rederijkers actief betrokken waren bij het ventileren van hervormingsgezinde ideeën in het publiek. Een nauwer toezicht op rederijkersactiviteiten begon daardoor deel uit te maken van de anti-ketterpolitiek van het Hof van Holland. In 1526 en 1527 werden onderzoeken ingesteld in Monnickendam en Amsterdam, waar verdachte spelen waren opgevoerd. Het Hof stelde speciaal instructies op voor de magistraat van Amsterdam. Blijkbaar voldeden de eerste acties niet. In 1528 constateerde het Hof dat rederijkers overal in Holland en West-Friesland in het openbaar spelen opvoerden waardoor het gewone volk 'geschandaliseert' werd.⁶

Stadhouder Anton van Laing en de raadsheren van het Hof stelden daarom op 18 januari 1528 de tekst van een keizerlijke ordonnantie vast, die vanaf 4 februari in heel Holland en West-Friesland publiek werd afgekondigd in aanwezigheid van schouten, baljuws, burgemeesters en schepenen. De ordonnantie bepaalde dat de plaatselijke gerechten voortaan de spelen, zowel die in het openbaar als die in besloten kring werden opgevoerd, moesten controleren. Ze mocht-

ten pas na gerechtelijke toestemming worden opgevoerd. De eerste wetgeving tegen de rederijkersspelen was daarmee een feit. Zowel de ketterpolitiek als de anti-rederijkerspolitiek lagen in handen van de staat. De centrale en gewestelijke organen van de staat zouden zich voortaan ook toeleggen op een orthodox-katholieke controle over de publieke ruimte en de formele en informele kanalen voor openbaarmaking.⁷

De ordonnantie had nauwelijks weerslag op de praktijk, zodat het alerte Hof het beleid nog in 1528 aanscherpte. In 1528 en 1529 reisden boden met brieven naar Haarlem, Amsterdam, Delft, Schiedam, Rotterdam, Den Haag, Gouda, Leiden en Brielle. De brieven bevatten een totaalverbod op spelen 'mentie maeckende van de heylige stoffen'. Stadsbesturen bleven verplicht alle spelen te controleren en spelen met een geestelijke inhoud moesten ze weren. Het Hof liet zich zeer goed informeren en verzamelde steeds meer informatie over de betrokkenheid van rederijkers bij het openbaar behandelen van gevoelige of zelfs ketterse stof in hun spelen. In 1529 reisde opnieuw een bode naar Brielle, nu met de opdracht een rederijkersspel 'smaeckende ketterije' naar het Hof te laten opsturen. In 1531 werd de eerste Hollandse rederijker gearresteerd. In januari vatten functionarissen van het Hof van Holland, na een eerdere vergeefse poging te Delft, in Den Haag Adriaen Pietersz, keizer van de Delftse kamer, omdat in zijn huis 'Lutherse' boeken waren ontdekt.⁸

Stedelijke overheden weigerden de gewestelijke censuurpolitiek te volgen. Van lokale zijde werden de kamers juist gestimuleerd om geestelijke spelen op te voeren. Nergens staken lokale autoriteiten zoveel energie in het beheersen van de verdachte media als het Hof in Den Haag zelf deed. De rederijkers waren niet af te houden van het opvoeren van spelen met geestelijke inhoud en lokale autoriteiten bleken niet van zins om veel werk te maken van een censuurpolitiek. Het Haarlemse stadsbestuur begon de kamer die in 1529 nog een verdacht spel had opgevoerd, juist toen vergoedingen te geven voor het opvoeren van geestelijke spelen, die toch door het Hof waren verboden. Blijkens aantekeningen in de stadsrekeningen van 1534 en 1535 werden die door stadsbestuur en publiek hoog gewaardeerd 'overmits die vermaninge tot devocien, die dairinne gelegen was'. Het is echter goed mogelijk dat deze spelen een goed katholieke inhoud hadden en dat het stadsbestuur van Haarlem juist daarom in zulke spelen – als tegengif tegen ketterij – investeerde.⁹

Vanaf 1533 richtte het Hof zijn aandacht vooral op het dynamische Amsterdam, dat met zijn ongeveer 20.000 inwoners was uitgegroeid tot de grootste stad van Holland. De stad had een actief hervormingsgezind netwerk dat door de magistraat werd gedoogd en door individuele magistratsleden ook werd gesteund. Hervormingsgezinden hadden ook de Amsterdamse rederijkerswereld in hun greep. In 1533 werd een nieuwe kamer opgericht, die zich met een kettters spel tot het publiek richtte en daarmee direct de aandacht van het Hof trok. Tot de doperse opstand van 1535 waren er ook voortdurend incidenten rond de Amsterdamse rederijkerskamer. Tijdens een onderzoek dat werd ingesteld naar de achtergronden van de Opstand bleek dat kringen rond de rederijkerskamer nauwe banden onderhielden met het radicale Amsterdamse milieu. Het onderzoek liet ook zien dat dit milieu zich uitstreekte tot het Amsterdamse stadsbestuur.

Het trauma van de Münsterse en Amsterdamse opstanden leidde niet tot een ander toneelbeleid op lokaal niveau. Ondanks de gewelddadige repressie moest het Hof voortdurend reageren op nieuwe incidenten.¹⁰

Op 26 september 1539 besloot de stadhouder aan alle baljuws een nieuwe richtlijn op te leggen in afwachting van een keizerlijk plakkaat. Hij droeg ze op rederijkers alle opvoeringen van openbare spelen te verbieden, zowel van geestelijke als van wereldlijke spelen. Op basis van rapporten en inlichtingen moet het de stadhouder duidelijk zijn geworden dat de relaties tussen de kamers, hervormingsbewegingen en lokale elites bijzonder nauw waren. Tussen 1525 en 1540 kreeg de Hollandse hervormingsbeweging stem door en steun van de rederijkers. Mogelijk zorgde de repressie van de radicale beweging na 1535 voor een grotere terughoudendheid in de publieke optredens: de Hollandse hervormingsbeweging verloor een tijdlang haar vitaliteit en brede publieke aandacht. Dat verklaart de adempauze in de censuurpolitiek vanuit het Hof van Holland en de centrale overheid die tussen 1550 en 1560 optrad.¹¹ Een keizerlijke ordonnantie van 10 juli 1540 trok het Hollandse verbod op openbare spelen in: geestelijke spelen mochten nu weer opgevoerd worden. Het bezit, de verkoop en iedere overdracht van verdachte boeken en teksten werd verboden. Bij de ordonnantie was een lijst met verboden boeken opgenomen die was opgesteld door de universiteit van Leuven. De keizer gebood de baljuws in alle gewesten om huizen en winkels van boekdrukkers en boekverkopers, vergaderruimtes van rederijkers en andere huizen te doorzoeken op verboden teksten en die te verbranden en de bezitters ervan te berechten. Particuliere huizen mocht men binnengaan wanneer gegronde verdenking bestond tegen de bewoners. Men moest erop toezien dat rederijkers en anderen geen ketterse spelen opvoerden over de Schrift, de sacramenten, de instellingen van de kerk of andere zaken. Dat betekende dat men in Holland terugviel op de ordonnantie van 1528, die niet uitvoerbaar was gebleken en was opgevolgd door een verbod op alle geestelijke spelen.¹²

Na het overlijden van stadhouder Anton van Laailing in 1540 en na het keizerlijk plakkaat uit hetzelfde jaar lag het initiatief voor de bestrijding van verdachte kameroptredens in Holland niet langer in Den Haag. Het was voortaan in handen van de centrale regering, de keizerlijke inquisitie, hun netwerken, adviseurs en informanten. Zij voerden op afstand een minder stringente politiek dan Anthony van Laailing had voorgestaan. Ondanks dringend advies uit Holland – bijvoorbeeld van de hand van de pastoor van Naaldwijk – besloot men in Brussel de rederijkerskamers niet geheel te verbieden. Wel werd in 1551 een poging ondernomen de censuurpolitiek te centraliseren door de controle op de inhoud op te dragen aan professionele censoren. Op 3 april 1551 kreeg het Hof van Holland vanuit Brussel de opdracht een commissie van theologen aan te stellen en alle rederijkerskamers in de steden, dorpen en vlekken van Holland te verplichten hun spelen ter controle aan deze commissie voor te leggen. Zo probeerde de professionele geestelijkheid een deel van haar verloren monopolie terug te winnen. Niets wijst er echter op dat de commissie daadwerkelijk gefunctioneerd heeft en in elk geval kwam de controle spoedig terug op lokaal niveau, in handen van plaatselijke pastoors en overheden.¹³

Het wegvallen van het initiatief in Den Haag was vermoedelijk ook een gevolg

van de verschuiving van het zwaartepunt van de hervormingsbeweging naar het zuiden. Pas rond 1560 – met de nieuwe betrokkenheid van de kamers bij de opkomst van het calvinisme in Holland en Zeeland – nam de bezorgdheid bij het Hof van Holland zelf weer toe. De centrale regering bleef vasthouden aan de koers die was vastgelegd met het plakkaat van 1540. Een nieuw plakkaat van 1560, maar opgesteld in 1559, hield een verbod in op het spelen of reciteren – zowel in het openbaar als in besloten kring – van moraliteiten, stomme spelen, kamerspelen, esbattementen en komedies, rondelen, liedjes, refreinen en balladen en welke teksten dan ook, waarin ook maar iets werd gezegd over religieuze kwesties. Alle spelen ter ere van God of de heiligen moesten eerst worden onderzocht door de plaatselijke pastoor, de baljuw of het gerecht. Door het verbod op het opvoeren en voordragen van werk over religieuze kwesties en de uitbreiding van dit verbod naar het dichtwerk hield het plakkaat van 1560 een lichte aanscherping van het beleid in.¹⁴

Na publicatie van het plakkaat nam de lokale druk op de rederijderskamers toe. In Leiden werd de kamer in 1561 en 1562 gezuiverd en werd een strenge controle op nieuwe leden ingesteld. In 1565 werd de kamer van Amersfoort onder toezicht geplaatst. Op 7 mei besloot het stadsbestuur de rederijders voorlopig toe te staan om hun spelen op te voeren ‘mits dat die selve retrosynen haare speelen sullen laten visiteren naar ouder gewoonte’. Op 4 oktober van hetzelfde jaar legde het stadsbestuur de kamer echter een vergaderverbod op. Tot 1565 slaagde het Amersfoortse stadsbestuur blijkbaar in zijn controle op de spelen van de kamer. Dat lukte misschien in meer plaatsen, wat misschien verklaart dat de problemen rond de kamers niet nog veel groter waren.¹⁵ In 1567 verving Maximilien de Hénin, graaf van Bossu, de voortvluchtige prins van Oranje als stadhouder van Holland en Zeeland. Met zijn komst keerde het initiatief in de censuurpolitiek terug in Den Haag. De nieuwe druk op de kamers had Brielse en Leidse rederijders er in 1566 en 1567 niet van weerhouden spotprocessen tegen heiligenbeelden te houden. Informanten van Alva tekenden de voorvallen op en gaven als verklaring dat de kamers brandhaarden van ketterij waren geworden. Bossu verplichtte het Haarlemse stadsbestuur op 20 september 1567 de rector van de stadsschool te dwingen in religiekwesties de bisschop te gehoorzamen. Bovendien legde hij de Haarlemse rederijders een voorlopig vergaderverbod op. In 1568 werd op last van het Hof van Holland de Haarlemse schoenlapper Heynsz Adriaensz, factor van De Pellicaen, wegens ketterij ter dood gebracht. De traditie wil dat dit te maken had met anti-katholieke spotrefreinen.¹⁶

Ondanks de harde reactie die op de Beeldenstorm volgde zijn er geen aanwijzingen dat na 1567 de kamers met succes werden verboden. Nog op 19 juli 1568 kregen de Zierikzeese kamers De Eglentieren en De Laurieren bijvoorbeeld alleen een speelverbod opgelegd. Het Middelburgse stadsbestuur legde in dat jaar de kamer weliswaar een vergaderverbod op, maar dat gold niet langer dan zes maanden. Wel zijn na 1567 nauwelijks nog sporen te vinden van openbare activiteiten van kamers, niet van toneelopvoeringen en zeker niet van festivals. Tussen 1568 en 1578 waren de openbare activiteiten van het kamernetwerk grotendeels uitgeschakeld. Dat was het gevolg van het geweld en de chaos na de strafexpedities van de hertog van Alva. Tot ongeveer 1600 bleef men op het

platteland, dat het zwaarst getroffen werd door oorlogshandelingen, kamers heroprichten.¹⁷

Desondanks werd de centrale controle op deze instrumenten van publieke opinievorming een mislukking. Dat was niet te wijten aan de informatievoorziening naar Den Haag of Brussel, want die functioneerde uitstekend. Het Hof van Holland reageerde lange tijd alert op de ontwikkelingen. Maar de censuurpolitiek moest natuurlijk op lokaal niveau uitgevoerd worden en daar remden verschillende factoren het succes ervan. De kamers zelf waren niet van zins hun belangrijkste specialisme, het opvoeren van geestelijke en schriftuurlijke spelen, op te geven. Lokale overheden steunden de kamers, wellicht ook omdat verschillende magistratsleden zelf hervormingsgezind waren. Stadsbesturen waren alleen bereid om op te treden wanneer hun eigen gezag in het geding was, zoals in Amsterdam in 1533, waar een kamer zonder toestemming van de magistraat was opgericht en openbare spelen had opgevoerd. Voor het overige waren ze niet gediend van centrale inmenging in de lokale rechtsgang.¹⁸ De inhoudelijke controle van de spelen lag veelal in handen van pastoors, die zelf ook niet altijd van ketterse smetten vrij waren. Bij gebrek aan een goede georganiseerde censuur op lokaal niveau was het effect van de bestrijding dus afhankelijk van personen en incidenten. Na de dood van stadhouder Lalaing verloor het Hof van Holland bovendien het initiatief. Een aantal raadsleden van het Hof werd zelf ook van hervormingsgezinde sympathieën verdacht, zonder overigens te worden veroordeeld.¹⁹

Maar ook de centrale overheid had de harde politieke lijn van Lalaing niet ondersteund. Van het plakkaat van 1540 tot aan het plakkaat van 1560 stond het centrale gezag een erg voorzichtig en specifiek beleid voor, dat uitging van controle op de inhoud van de spelen. Een advies uit 1551 van een Hollandse pastoor om de kamers geheel te verbieden, omdat daar de wortel van de problematiek lag, werd genegeerd. De centrale commissie van theologen die in 1551 werd ingesteld, moest wel falen: ook hiervoor was men geheel afhankelijk van de bereidwilligheid van de lokale overheid en van de kamers zelf. In bepaalde kringen van geestelijken leefden wel principiële bezwaren tegen het toneel als geestelijk medium, maar die bezwaren hadden tot 1560 geen enkele invloed op het beleid. Het geestelijk toneel was immers een traditioneel en belangrijk element van de lokale feestcultuur en daarin waren juist de rederijkers specialisten en maatschappelijk erkende autoriteiten. Dankzij die factoren werd het bijna onmogelijk het rederijkerstoneel te knevelen en konden rederijkerskamers zich ontwikkelen tot belangrijke woordvoerders van een Hollandse hervormingsbeweging, doordat ze intellectueel zelfstandig invloeden van evangelische humanisten, radicale dopersen, lutheranen, calvinisten, spiritualisten en anti-clericalisme en kritiek op geloofsvervolgingen in hun spelen, refreinen en liederen verwerkten.²⁰

Gereformeerden autoriteiten tegen de rederijkers

De Opstand leidde na 1572 tot ingrijpende wijzigingen in de structuur van staat, kerk en samenleving. Na het verbod op de publieke uitoefening van de katholieke religie in 1573 werd in Holland en Zeeland de traditionele devotiecultuur

in de kerken ontmanteld. De Hollanders en Zeeuwen leefden reeds bijna een halve eeuw in religieuze verscheidenheid. De Opstand versterkte het pluriforme karakter van de samenleving nog eens. Geen enkele religie vormde na 1573, met de ontmanteling van de publieke katholieke kerk, nog een meerderheid. Veel mensen waren voortaan bij geen enkele kerk aangesloten. Gereformeerden, katholieken en doopsgezinden concurreerden met elkaar om het hart van de gelovigen.²¹

De gereformeerden vormden de meest militante pressiegroep en slaagden erin de publieke kerken over te nemen. Ze bleven tegelijk vasthouden aan het ideaal van een avondmaalsgemeenschap van belijdende gelovigen die zich onderwierpen aan de kerkelijke tucht. De gereformeerde kerk bleef een minderheidskerk met een duidelijk besef van de kwetsbaarheid van de eigen positie. Het maatschappelijk succes van de gereformeerden na 1572 werd bepaald door de opbouw van een goede lokale, regionale en nationale organisatie en door de publieke betrokkenheid van de gereformeerde leiders. Tussen 1572 en 1582 slaagden zij erin op verschillende nationale en provinciale synodes een sterk zelfbewustzijn, een interne discipline en afspraken over leefregels voor de gelovigen te ontwikkelen. Predikanten ontwikkelden binnen de classes richtlijnen voor het alledaagse kerkelijke leven. Voorgangers met afwijkende standpunten of afwijkend gedrag werden onder druk gezet.²²

Nadat de gereformeerde kerken in 1580 de status van publieke kerk hadden verkregen, wilden ze hun hervormingsstreven uitbreiden naar de publieke samenleving. Classes en synoden poogden vrije leraren en allerlei 'duytsche leraars' als concurrenten van de officiële, door de gereformeerde kerken aangewezen dienaars van Gods woord te weren. Na verloop van tijd vormden de gereformeerde predikanten een eigen beroepsgroep van professionele geestelijken, die steeds vaker academisch opgeleid waren. Door pressie van invloedrijke calvinistische opinieleiders ontwikkelden de gereformeerde kerken na 1575 ook officiële richtlijnen tegen het rederijkerstoneel. De schriftuurlijke rederijkersspelen werden door de nieuwe officiële geestelijke leidslieden als directe, maar ongeleerde en ongebonden, concurrenten van hun prediking beschouwd. De rederijkers tasten in een samenleving waarin velen nog het oude geloof aanhingen, of aanhangers waren van andere richtingen of sekten, de autoriteit van de officiële gereformeerde prediking aan. Zo remden ze het interne en publieke gereformeerde hervormingsstreven.²³

Vanaf 1575 ontwikkelden enkele predikanten in het kader van de interne gemeenteopbouw en tucht argumenten tegen het rederijkerstoneel. Onder invloed van predikanten uit Dordrecht, Delft en Brielle stelde de Dordtse synode van 1578 een richtlijn tegen het rederijkersleven op. Het lidmaatschap van een rederijkerskamer verdroeg zich niet langer met deelname aan de gereformeerde avondmaalsgemeenschap. Het duurde nog tot ongeveer 1600 voordat deze regel algemeen aanvaard was in de kerken en in de praktijk werd gebracht. Rond 1580 werd een predikant in de classis van Brielle nog verweten dat hij zelf lid was van de plaatselijke kamer. En tekenend voor de verscheidenheid binnen de gereformeerde kerken zelf vroeg de predikant van het Thoolse dorp Sint-Annaland in dezelfde tijd aan zijn classis of hij de middagprediking kon laten vervallen, om

de rederijkers gelegenheid te geven een schriftuurlijk spel op te voeren in de plaatselijke kerk!²⁴

Het anti-rederijkersbeleid kreeg tot 1580 vooral vorm binnen de gereformeerde gemeenten. Lidmaten werden in de prediking, in gesprekken, door afhouding van het avondmaal en zelfs afsnijding van de gemeente gemaand niet mee te werken aan de rederijkersspelen. Een reeks incidenten tussen rederijkers en de Delftse kerkenraad doet vermoeden dat rederijkers voor kerkenraden een gevoelig probleem vormden, vanwege hun zelfstandige en kritische houding in religieuze kwesties. Rederijkers uit verschillende gereformeerde gemeenten, zoals Brielle en Delft, steunden elkaar – door informatie uit te wisselen over de lokale kerkelijke praktijk – in hun weerstand tegen de druk van de predikanten om van het spelen af te zien. In veel plaatsen waren gereformeerden zonder problemen actief lid van de lokale rederijkerskamer. Misschien oefenden ze soms, gedrongen door de gereformeerde prediking, druk uit om het spelen te staken, maar dat was zeker niet de regel. Na 1580 verplaatste de strijd zich naar buiten de grenzen van de kerk. Nu de gereformeerden de status van publieke kerk hadden verworven ontstond een strijd van (vooral) predikanten en classes met de rederijkerskamers om het recht op publieke uitlegging van de Heilige Schrift.²⁵

De eerste successen boekte de gereformeerde bestrijding vermoedelijk in de periferie van het rederijkersnetwerk. Na 1590 kregen de kamers in het oosten geen nieuwe kans meer. Ook in Zuid-Holland werden enkele vroege successen geboekt. In verschillende plaatsen werden de spelen verboden en kamers een tijdlang opgeheven, zoals in traditionele rederijkerscentra als Dordrecht, Rotterdam en Delft. Rond 1600 verdwenen echter vooral kamers in het Hollandse rivierengebied, in de streek tussen Utrecht, Amersfoort en Amsterdam en in de steden ten noorden van Amsterdam. Vermoedelijk was de anti-rederijkerslobby van gereformeerde predikanten daar succesvol en konden de enkele kamers in de periferie – nauwelijks of niet geïntegreerd in het actieve kamernetwerk – weinig weerstand bieden. Tot 1600 werd vooral op lokaal niveau een politiek tegen de rederijkers gevoerd. Kerkenraden en classes zonden delegaties naar magistraten en schreven rapporten en brieven waarin ze hun bezwaren tegen het rederijkers-toneel uiteenzetten.²⁶

Slechts geleidelijk ontwikkelde zich in Holland en Zeeland een gewestelijke censuurpolitiek. In 1581 of 1582 publiceerde het Hof van Holland een plakkaat te Woerden dat het drukken van nieuwe boeken, liedjes of refreinen zonder voorgaande toestemming van de magistraat verbood. Ook verbood het plakkaat scholen te houden zonder toestemming van de autoriteiten. Mogelijk was dit plakkaat ook gericht tegen de rederijkers. In 1583 publiceerde de prins van Oranje op advies van de Staten van Holland en Zeeland een ordonnantie op de openbare orde waarin ook een verbod op de publieke toneelspelen was opgenomen. Daarna werd de druk in Den Haag opgevoerd. Op 19 mei 1586 kreeg de procureur-generaal opdracht ervoor te zorgen dat in het gebied van het Hof en vooral in de Grote Zaal op het Binnenhof geen spelen werden opgevoerd. Een jaar later beval Maurits de deurwaarder van het Hof de Haagse baljuw en de magistraat te verbieden om publieke 'spelen van rhetorica' toe te staan. De Haagse overheid kondigde in 1587 een verbod af op activiteiten tijdens de zondagse prediking,

ook op 'schoolenvergaderingen van rhetorisijns, van batementspeelders, scher-mers, dansers'.²⁷ Wellicht wilden steden en ridderschap, die bijna overal in hun rechtsgebied de spelen en de kamers toelieten en steunden, wetgeving in handen hebben om op terug te kunnen vallen wanneer de kamers problemen zouden gaan veroorzaken. Daartoe lieten ze de richtlijnen die onder Philips II ontwikkeld waren in stand.

Verschillende stedelijke autoriteiten voerden na 1580 de censuur vooraf weer in. In 1580 besloot het stadsbestuur van Brouwershaven dat de rederijkerskamer alleen spelen mocht opvoeren die waren gecontroleerd door de predikant. De raad van Middelburg benoemde in 1582 een commissie om een zinnospel te controleren dat de kamer op tweede Pinksterdag wilde opvoeren. Een van de commissieleden was mr. Pieter van de Baerse, stadssecretaris en overdeken van de rederijkerskamer. Ook in steden als Leiden en Gouda voerde het stadsbestuur een strenge censuurpolitiek. De kamers moesten er toestemming vragen voor het opvoeren van spelen. In Leiden en Gouda voerde men dit beleid vermoedelijk op aandrang van kerkenraad of classis, die daardoor in beide regio's nauwelijks actie behoeften te ondernemen in de bestrijding van de kamers. De Leidse kerkenraad werd daardoor de gelegenheid ontnomen zich intensief met de stedelijke toneelpolitiek te bemoeien, wat volgens het stadsbestuur de competentie van de overheid was.²⁸

Het Hof van Holland en de stadsbesturen traden na 1580 regelmatig tegen kamers op. Dat kwam niet voort uit een principiële opvatting over de toneelspe-len. De autoriteiten reageerden op incidenten of op aanhoudende klachten en bezwaren van de kerken. In 1589 besloot de lokale overheid de Lierse rederijkers voor een jaar het spelen te verbieden, zowel in het openbaar als privé. Ze mochten geen publieke bijeenkomsten houden. Het bleef ze echter wel toegestaan om in hun besloten vergaderingen te spreken en de kunst van retorica in stilte te beoefenen, zonder sprekend of zingend de magistraat of een magistraatspersoon uit te schelden, te beschimpen of te belasteren. Dit verbod had duidelijk een poli-tiek en niet een principieel motief.²⁹ Vanaf 1603 richtte de volle aandacht van het Hof, stadhouder Maurits van Nassau en de classis van Delft zich op de Lierse kamer. Ze bleef weigeren de speelverboden op te volgen die waren opgelegd na de moord op de keizer van de kamer. De rederijkers tastten daarmee de autoriteit van het Hof aan, wat leidde tot jarenlange procedures tegen hun kamer. De ker-ken konden echter brieven schrijven wat ze wilden, het Hof kon hun argumen-ten serieus nemen of niet, uiteindelijk kwamen de rederijkers van De Lier er met een boete vanaf en bleef hun kamer optreden. De classis van Delft had tijdens de langdurige kwestie rond De Lier haar bestrijding van de kamers echter wel geïntensiveerd en de predikanten van de Delftse classis wisten de weg naar Den Haag nu goed te vinden. Tot dan toe was men in gereformeerde kringen niet op-getreden tegen de activiteiten binnenskamers, maar tegen het publieke optreden van de rederijkers. Tijdens de strijd om de Lierse kamer begon men zich in de classis Delft te realiseren dat het publieke optreden van de kamers niet was uit te roeien als de kamervergaderingen bleven voortduren.³⁰

Zelfs langdurige en intensieve procedures van kerkenraad, classis, Hof en stadhouder eindigden niet met de afschaffing van de Lierse kamer, wat mis-

schien voortkwam het het verzet van de lokale overheid en misschien ook wel omdat het Hof uit de verhoren van enkele Lierse rederijkers de indruk kreeg dat kerkenraad en classis de zedeloosheid van deze mensen schromelijk overdreven. Het probleem was bovendien dat er geen centrale autoriteit was die op lokaal niveau beleid kon effectueren. Het Hof van Holland had vooral gezag op het platteland, maar kwam ook daar gemakkelijk in conflict met de lokale overheid. Lokale gerechtsdienaars als baljuws en schouten konden procedures eindeloos vertragen. Wilde men de spelen en kamers in de steden afschaffen, dan was een intensieve, tijdrovende en op alle centrale en lokale autoriteiten gerichte campagne nodig. Een bijna permanente commissie van predikanten uit de classis van Delft bestookte het Hof met klachten, maar zelfs in Delft verdwenen de spelen maar tijdelijk. Uiteindelijk stond de rederijkersbestrijding slechts op de agenda van een kleine groep predikanten, die weliswaar goede contacten wisten op te bouwen met enkele raadsheren van het Hof van Holland, maar die onvoldoende steun wisten te verwerven op lokaal niveau.³¹ Juist in Zuid-Holland groeide de rederijkersbeweging na 1575 tegen de verdrukking in. In het gebied van de classes van Leiden en Gouda waar de rederijkers nauwelijks op de agenda stonden, maar ook in de classes van Brielle en Delft waar dat juist wel het geval was, groeide het aantal kamers in de dorpen en steden hard.³²

In Zeeland vervulden de classes van Tholen en Schouwen na 1590 een rol die vergelijkbaar was met die van de Delftse en Brielse classes. Incidentele successen daargelaten – zo hief het Thoolse stadsbestuur in 1597 de honderd jaar oude kamer op en negeerde het in 1614 een verzoek om heroprichting – bleef ook in Zeeland het kamernetwerk ondanks kerkelijke druk floreren. Wel groeide het minder hard dan in Holland. In Zeeland waren het vooral de Zierikzeese predikanten Willem en Maximiliaan Teelinck en Godefridus Cornelisz Udemans en de Renesser predikant Petrus Wittewrongel die zich tegen de kamers en hun publieke optredens verzetten. Het belangrijkste bezwaar dat men in de classis van Schouwen tegen de rederijkers had was dat ze met hun publieke optredens de sabbatsrust schonden. Door druk van de Zierikzeese predikanten en hun medestanders was het vooral de Schouwse classis die in Zeeland druk uitoefende op de Staten en de Gecommitteerde raden om de spelen te verbieden. Ook hier ondernamen commissies poging op poging om zowel de Staten als de lokale overheden over te halen de uitgevaardigde plakaten te handhaven. Successen waren vrijwel steeds tijdelijk, lokale overheden reageerden slechts op uitwassen. Ook het verbod op rederijkersspelen en om 'broederschap te exerceren' dat het gerecht van Zierikzee in 1616 afkondigde in de stad en in de dorpen van Duiveland was slechts van korte duur.³³

In Holland waren van meet af aan de classis en de predikanten van Brielle, de classis en de predikanten van Delft en de kerkenraad van Dordrecht de sterkste tegenstanders van de rederijkers. In Zeeland waren het de classis van Schouwen, de predikanten van Zierikzee en de classis van Tholen, waar men een traditie van anti-rederijkerspolitiek ontwikkelde. De kracht van de lobby en de druk die deze kon uitoefenen op de overheid was vermoedelijk sterk afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, de aanwezigheid van een academisch gevormde predikant of een kerkenraad met een sterke opvatting over het toneel. Na 1608 werd

in heel Holland de bestrijding van de kamers minder intensief, vermoedelijk vanwege de groei van de interne conflicten in de kerken, die de vergaderagenda gingen bepalen. In 1613 besloot zelfs de Delftse classis, ondanks het verzoek van de Zoetermeerse predikant Paludanus, om niet in actie te komen tegen voorbereidingen van toneelopvoeringen. Het werd 'voor desen tijdt om redenen uytgesteld'. De afgevaardigden ter classis hadden in 1613 wel andere zaken aan hun hoofd. Gedurende de Bestandstwisten stond de bestrijding van de rederijders, zowel in de Delftse als in de Schouwse classis, nauwelijks op de agenda.³⁴

Pas vanaf het midden van de jaren 1620 wist men de bestrijding weer te intensiveren. Vanaf die tijd was censuurpolitiek tegen de rederijders bijna geheel een kerkelijke zaak geworden. Het Hof van Holland, de Staten van Zeeland en lokale overheden begonnen nauwelijks nog zaken tegen de kamers en hun spelen. Wel publiceerden de Staten van Zeeland in 1625, met verwijzing naar het koninklijk plakkaat van 1560 en de vele ordonnanties die daarop volgden, een nieuw plakkaat tegen 'op de vrye markten en kermissen exercerende vertoogen, kamer-spelen, poppen en aessac-spelen, risleryen, lotheryen en diergelijcke tuyscheryen'. Elf jaar later vernieuwden de Staten, op verzoek van de predikant Udemans namens de classis Schouwen het plakkaat tegen het toneel van 1608. Brieven met afschrift van dat plakkaat werden verzonden aan de schouten van Haamstede, Renesse en Noordwelle, alle gelegen op het eiland Schouwen. De classis van Schouwen stapelde vervolgens verzoek op verzoek om overheden over te halen het plakkaat ook uit te voeren.³⁵

Het gereformeerde offensief tegen het toneel kreeg gaandeweg wel succes. In steeds meer plaatsen werd – zeker na de gereformeerde machtsgreep in 1618 – het publieke toneel afgeschaft en begonnen de magistraten hun subsidiestroom te verleggen van het publieke toneel naar ondersteuning van de wekelijkse vergaderingen en van festivaloptredens. Het succes van de gereformeerde campagne tegen het toneel werd echter lang geremd door dezelfde factor die ook de katholieke ketterbestrijders had geplaagd: lokale overheden waren niet overtuigd van de noodzaak de kamers te bestrijden, zagen ze als nuttige stedelijke instellingen en vonden de publieke opvoeringen tot hun eigen competentie en niet tot die van de kerken behoren. Het Hof van Holland werd alleen actief na druk van predikanten en classes. De provinciale richtlijnen tegen het openbare toneel werden niet gehandhaafd zolang rederijders zich niet te buiten gingen aan kritiek op kerk en overheden en geen ordeverstoring veroorzaakten. De rederijders verleenden elkaar onderling steun, en ontwikkelden argumenten tegen gereformeerde opvattingen, die vermoedelijk door lokale overheden en delen van de bevolking werden gedeeld. Het conflict met de kamers was bovendien ook een binnenkerkelijk probleem. Niet alle predikanten waren zo fel tegen het toneel gekant en gereformeerden die lid waren van een kamer hadden er in het geheel geen problemen mee.³⁶

Argumenten tegen openbaar toneel

De strijd tegen de kamers was vooral een conflict over het recht van wie daarvoor niet langs kerkelijke weg was aangewezen om in het publiek de Heilige Schrift

uit te mogen leggen. De staat noch de meerderheid van de geestelijkheid had voor 1567 principiële bezwaren tegen het schriftuurlijk toneel op zich, dat een belangrijke functie vervulde in de godsdienstige meningsvorming van de bevolking. Het grote bezwaar tegen het openbare toneel was dat men het begon te gebruiken om ketterse ideeën te ventileren, die het volk in beroering en verwarring brachten en van het rechte pad afvoerden. Rond 1560 groeiden de principiële bezwaren tegen de geestelijke spelen in katholieke leidinggevende kringen. Tegelijk begon de staat door nood gedwongen het monopolie op de Schriftuitleg terug te geven aan de officiële katholieke geestelijkheid. De nieuwe opvattingen over het toneel drongen door in het plakkaat van 1560, maar werden ook toen nog lang niet algemeen gedeeld.³⁷

Het plakkaat van 1560 vatte alle bezwaren samen die in de loop van dertig jaar tegen het openbare optreden van de rederijders waren ontstaan. Hun spelen, gedichten en liedjes wekten vaak ergernis; rederijders verwerkten stof uit de Heilige Schrift, de goddelijke mysteriën en de inzettingen van de kerk, die soms slecht werd uitgelegd en toegepast. In hun spelen werden ook geestelijke personen en religieuzen bespot en belasterd. Daardoor werd het gewone volk ontsticht, verleid en bedrogen, wat schadelijk was voor het algemene welzijn. Volgens het plakkaat werd voor 1560 minder streng toegezien op de spelen, omdat het volk nog niet zo gecorrumpeerd was en de dwaling minder groot. Omdat de verderfelijke sekten zich echter vermenigvuldigden, moest voortaan strenger opgetreden worden om te voorkomen dat het gewone volk, en vooral eenvoudige en jonge zielen, verleid zouden worden. Deze argumenten speelden in kringen rond het Hof van Holland reeds vanaf 1525 een rol bij het ontwikkelen van de censuurpolitiek tegen rederijdersspelen.³⁸

Voor het eerst werden nu ook principiële bezwaren tegen de geestelijke spelen ingebracht. De rederijders werden onbevoegd verklaard zich als autoriteiten in het publiek over godsdienstige kwesties uit te laten. Het plakkaat van 1560 stelde dat geloofsgeheimenissen niet op een profane manier behandeld mochten worden en dat men stof uit de Heilige Schrift niet mocht misbruiken door haar te vermengen met wereldlijke en komische zaken. Daarmee ontnam het plakkaat de theologische bodem aan de traditionele feestcultuur en lekenreligie. Voortaan zouden geloofsgeheimenissen en de Schriften met eerbied en waardigheid behandeld moeten worden in de plaatsen, op de tijden en door de personen die daartoe officieel waren aangesteld. Het recht om zaken van het geloof te behandelen werd nu strikt tot het domein van de clerus gerekend. Katholieke geestelijken en hoge ambtenaren ontwikkelden rond 1567 allerlei principiële bezwaren tegen het rederijderstoneel die echter ironisch genoeg vooral na 1573 school zouden maken in de handen van de meest geharnaste tegenstanders van de katholieke kerk: een groep van academisch geschoolde predikanten, beïnvloed door het internationale calvinisme.³⁹

De gereformeerden verwoordden hun bezwaren in synode- en classicale besluiten, in preken, rapporten, brieven en publicaties, in gesprekken met lidmaten, overheden en functionarissen. Een kleine groep calvinistische voorlieden uit Dordrecht, Delft en Brielle formuleerde in onderling overleg tussen 1575 en 1580 de anti-toneelopvattingen, die werden overgenomen op alle gerefor-

meerde synodes en werden gesteund door enkele hoogleraren van de Leidse universiteit. Zij gingen in hun bezwaren een stap verder dan het plakkaat van 1560 en verwierpen het medium toneel in zijn geheel. Daarvoor hadden ze een heel aantal argumenten waarvan sommige theologisch en andere pastoraal waren. Van meet af aan beschouwden zij het rederijkerstoneel als een serieus gevaar voor de opbouw van de gereformeerde kerken en de hervorming van de samenleving, die zij voor ogen hadden.⁴⁰

Op 25 april 1575 omschreef de Dordtse predikant Jean Taffin in een brief aan zijn Delftse confrater Arent Cornelisz zijn bezwaren tegen het toneel. Volgens Taffin zondigden spelers tegen het derde gebod doordat ze in hun spelen gewijde onderwerpen ontheiligden of goddeloze of belachelijke en nutteloze zaken behandelden. Spelers waren volgens Taffin hebzuchtige en pronkzuchtige ijdel-tuiten met een publiek dat alleen op genot en vermaak uit was. De spelen zouden hun nut bewezen hebben door veel mensen van de paapse dwalingen te bevrijden, maar uit het feit dat God slechte daden van mensen ten goede aanwendt, zo schreef Taffin, vloeide nog niet voort dat die daden zelf goedkeuring verdienden. Taffin schaarde het optreden van de rederijkers onder het probleem van de vrije predikers, tegen wie de gereformeerde kerken zich al spoedig algemeen zouden gaan verzetten. De controle over de bediening van Gods woord moest voortaan liggen in de handen van gereformeerde gemeenten. Veel predikers hadden – zo argumenteerde Taffin – Christus verkondigd zonder een geldige roeping, al was het weliswaar niet zonder vrucht. Nu was echter de tijd gekomen dat voorgangers niet meer mochten optreden zonder door een gemeente geroepen te zijn.⁴¹

Volgens Taffin behoorden gewijde zaken niet in toneelvoorstellingen te worden onderwezen, en zeker niet in de kerken en nog minder op zondag, waar ze met de kerkdiensten concurreerden. Daar kwam nog bij dat zowel de kerk van het Oude Testament als de apostolische kerk dergelijke vertoningen niet kenden. De spelen waren navolgingen van heidense gewoonten. Ze verdienden het om veroordeeld te worden als oefeningen van werkloze lieden, die de staat geen enkel nut brachten. Taffins argumenten maakten school en sommige gereformeerde predikanten bediscussieerden ze ijverig met lidmaten. De Brielse predikant Johannes Frisius hield in 1579 een lidmaat voor dat hij van de spelen moest afzien, misschien niet omwille van zijn eigen geloof, maar dan toch omwille van dat van zwakkere broeders, die door de spelen tot zonden verleid zouden kunnen worden.⁴²

De bezwaren tegen de rederijkerskamers zelf waren na 1575 gebaseerd op argumenten tegen de rederijkersspelen en het publieke optreden van de kamers. In 1592 had de Zuid-Hollandse synode te Leiden nog geen enkel bezwaar tegen de beoefening van de rederijkerskunst binnenskamers, zolang er maar geen toneelspel mee was gemoeid. Naar aanleiding van gebeurtenissen in het Zuid-Hollandse dorp De Lier namen de bezwaren tegen het rederijkersleven in het algemeen echter toe. In 1603 verzocht de kerkenraad van het dorp in een brief aan het Hof van Holland de plaatselijke kamer, na de moord op de leider van het gezelschap, geheel te sluiten. Hoewel de kerkenraad in deze brief, waarschijnlijk opgesteld door de Lierse predikant Martinus Nicolaesz Scheer, vooral argu-

menten aanvoerde tegen de Lierse kamer, neemt dat niet weg dat die bezwaren nieuw waren en behalve tegen de rederijkersspelen ook gericht waren tegen het Lierse rederijkersleven in het algemeen. De moord van 1603 en een vermeend geval van overspel door een prominent lid van de Lierse kamer waren volgens de kerkenraad tekenend voor het kwaadaardige morele effect van rederijkersbijeenkomsten. De kerkenraad meende dat de leiders van de kamer net zulke types waren als de moordenaar en zijn overspelige medebroeder.⁴³

De rederijkers leefden 'een quaet argerlijck leven' en verleidden de jongelui die ze tot zich lokten tot eenzelfde tuchteloos bestaan. In hun toneelspelen brachten ze zichzelf en andere mensen door vuige taal en het vertonen van onkuis gedrag van het rechte pad. In die spelen belasterden ze iedereen en bespotten ze religie en overheid. Ze waagden het 'saeden van beroerten onder 't volck [te] sayen' door kritiek te leveren op belastingen en de verkoop van de geestelijke goederen. Daarmee kwetsten ze Gods eer en verhinderden ze de opbouw van zijn kerk. Het leidde ook tot 'verwoesting van een goetd burgerlijck leeven onder 't volck' en tot het verwekken van verzet en ongehoorzaamheid van de bevolking tegen haar wettige overheid. Dat laatste argument was ongetwijfeld bedoeld om de autoriteiten nog eens goed onder ogen te brengen dat de Lierse kamer niet alleen voor de kerken als een groot probleem beschouwd mocht worden, maar ook voor de overheid. Het was nieuw dat het kamerleven in zijn algemeenheid – en niet de spelen alleen – werd beschouwd als een verleiding voor de rederijkers en de jeugd die ze opleidden, als een hindernis voor de opbouw van het kerkelijke leven en bron van een rebelse houding ten opzichte van autoriteiten.⁴⁴

De Lierse opvattingen maakten snel school en niet alleen in de classis. Na bespreking van de Lierse brief in de Raad van Holland schreef stadhouder Maurits een brief aan de Lierse baljuw Jacob de Witte die nauwelijks iets tegen de kamer ondernam. Maurits beval de baljuw de kamer te sluiten, totdat het Hof een besluit over de zaak had genomen. Daarmee voldeed hij aan het verzoek van de kerkenraad. In zijn motivatie nam hij de argumenten uit het Lierse herderlijke schrijven bijna woordelijk over. De classis van Delft greep de opvoering van een spel in De Lier in maart 1604 aan om het Hof te verzoeken de kamer geheel te verbieden. De argumentatie van de opstellers van de brief, de Delftse predikanten Albertus van Oosterwijck en Petrus Louwijck die zich in de classis sterk inzetten voor de bestrijding van de rederijkers, bouwde geraffineerd voort op de tekst van de Lierse predikant Scheer, die ze ongetwijfeld gezien hadden. De aanleiding van hun schrijven was de opvoering van het spel 'De wortel van Rhetorica'. Dat stond volgens hen vol gruwelijke godslastering en openlijke bespottung van predikanten, ouderlingen, de diaconie en de ware religie. Wat hen mogelijk vooral stak is dat toneelspelers en dichters met apostelen werden vergeleken.⁴⁵

Ook de classis wees het Hof op dieper liggende krachten achter het optreden van de rederijkers. Die lichtvaardige en tuchteloze mensen lieten zich volgens de classis gebruiken om de eer van de Allerhoogste te kwetsen en de kerk van Christus in De Lier te ruïneren. Staatsgevaarlijk waren deze rederijkers, omdat ze ongetwijfeld werden gesteund door de ergste vijanden van de kerk en de regering. Het Lierse rederijkersleven was een voedingsbodem voor verzet tegen de wettige overheid. Die voedingsbodem werd versterkt door tolerantie ten aanzien

van de weerspanningheid van de rederijkers en hun ongehoorzaamheid jegens de hoge overheid. De rederijkers beroemden zich volgens de classis op hun onvertelbaarheid en maakten het volk wijs dat de autoriteit van de Staten en het Hof 'nul, nietig ende crachteloos is'. Een argument waarmee de pientere predikanten een krachtig appel deden op het eergevoel van de Heren Staten en Raadsleden van Holland zelf.⁴⁶

Van 1605 tot 1607 waren de kerkenraad en classis van Brielle zeer actief in het bestrijden van de rederijkersspelen. Dat was zeker het gevolg van het aantreden van de predikant Willem Crijnsse in 1604. In 1606 schreef Crijnsse een brief over de rederijkersspelen aan burgemeesters, schepenen en raden van Brielle, waarin hij alle gekende argumenten tegen de spelen opsomde: ze waren van heidense oorsprong, bespotten ieders eer en alle gezag, waren een ijdele en staatsgevaarlijke bezigheid en ondermijnden de prediking van de gereformeerde kansels. Zijn voornaamste bezwaar was dat ze dat ook nog eens deden met officiële toestemming van de overheid. Volgens Crijnsse moest het stichten van de bevolking, een van de functies van de spelen, het alleenrecht zijn van 'die wettelick daertoe beroepen sijn', en volgens Crijnsse waren dat de gereformeerde kerken. Toch schonk de magistraat ze dat recht, hoewel hun spelen volgens Crijnsse vol stonden van ijdele scherts en misbruik van Gods woord, twee zaken die de magistraat niet zou mogen toestaan, en zeker niet door de rederijkers ook nog eens symbolische autoriteit te verlenen door ze vanaf het stadhuis te laten optreden. Crijnsse deelde de vrees onder de predikanten dat de spelen rechtstreeks concurreerden met de officiële bediening van Gods woord van de gereformeerde kansels.⁴⁷

De spelen werden dus door een belangrijke groep predikanten gezien als een obstakel voor de hervorming van de samenleving die ze voorstonden. Gedrag rondom en tijdens de opvoering van spelen druiste volgens hen in tegen de goede zeden en weerhield vooral jongeren van een goed christelijk leven. De gereformeerde bezwaren tegen het toneel waren fundamenteeler dan die van de katholieke bestrijders. Toch hadden uiteindelijk ook de gereformeerden – net als de katholieke bestrijders – vooral bezwaren tegen de eigenzinnige, niet-kerkelijk geautoriseerde uitleg van Schrift en geloofsgeheimen. Rederijkers tastten met toestemming van de magistraten het monopolie op geestelijk onderwijs aan dat de predikanten zich wilden toe-eigenen. Hun optredens lokten toehoorders weg van de gereformeerde prediking en belemmerden de opbouw van de gereformeerde kerken. Hun symbolische cultuur herinnerde het publiek bovendien te zeer aan de oude katholieke wereld.⁴⁸

De rederijkers zagen zichzelf als publieke leraars van zeden en geloof. Om hen te bestrijden vielen predikanten hen graag aan op hun maatschappelijke reputatie. Ze schilderden hen voor kerkvolk en overheid af als zedeloze mensen, drinkebroers en staatsgevaarlijke rebellen, die met hun spelen het gezag van kerk en overheid bekritiseerden en bespotten. Maar veel indruk maakten de predikanten daarmee niet. Ook veel gereformeerde lidmaten namen de bezwaren tegen het toneel en de kamers niet erg serieus. Rederijkers schroomden omgekeerd niet hun intellectuele pretenties uit te dragen en zich expliciet te profileren als geestelijke leiders en concurrenten van predikanten. In 1606 vertoonde de Haarlemse Wijngaertrancken vermoedelijk een 'Gheestelijk Spel van Sinnen seer leerlijck,

hoe Christus sit onder die Leeraers', geschreven door Louris Jansz. In de proloog werd fijntjes opgemerkt dat een predikant in een preek hetzelfde onderwerp had behandeld. 'Hij deede een fray sermoon [...] Maer Buyrman, 't selfde sal hier nu werden ghespeelt, en van de Wijnrancxkens so werden verclaert.' In 1606 werd het spel gedrukt en tijdens de Bestandstwisten in 1618 herdrukt.⁴⁹

De Haarlemse kerkenraad was in 1604 zeer bezorgd over concurrentie tussen toneel en preek door de eventuele vestiging van een rederijkerspodium in de Vleeshal direct naast de kerk. Op hun verzoek ging dat niet door.⁵⁰ Het tekent de wankelende situatie van de gereformeerde publieke kerk in de samenleving; en vooral het besef dat gereformeerde leiders hadden van hun lastige positie als publieke kerk en belangrijkste religieuze minderheid. In zijn behandeling van de rol tijdens de Bestandstwisten van de gewone Hollanders en de rederijkerskamers – die hij als volkse instellingen ziet – ging A. Th. van Deursen ervan uit dat zij overheid en kerk beschouwden als opponenten van hun volkscultuur. In zijn ogen waren zij willoze slachtoffers van de autoriteiten. Maar het hele rederijkersleven – bovendien sociaal en religieus zo bijzonder gemengd – was volgens de predikanten juist een gevaarlijk alternatief dat in de publieke opinievorming de publieke kerk veel schade kon berokkenen.

Besluit: weg van straten en pleinen

De openbare cultuur van de vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw was een fysieke, orale en visuele straatcultuur. De publieke ruimte van steden en dorpen speelde tijdens feesten, intredes en processies een belangrijke rol als ontmoetingsplek en platform voor openbare optredens van sprekers, toneelspelers, muzikanten en leden van corporaties. Met het verbod op de katholieke religie vanaf 1573 kwam daar voor de meeste corporaties een einde aan. Ze konden hun publieke status voortaan nog fysiek uitdrukken in de architectuur van hun gildenhuisen, in banken, glasramen en blazoenen in kerken en andere publieke gebouwen. De tot burgerwachten omgevormde schuttersgilden bleven in sommige steden parades houden op jaarmarkten of kermissen. Rederijkerskamers, leerlingen van Latijnse, Duitse en Franse scholen en rondreizende toneel- en muziekgroepen bleven openbare optredens verzorgen.⁵¹

Toch verdween het gesubsidieerde rederijkerstoneel in de loop van de zeventiende eeuw in steeds meer plaatsen van straten en pleinen. Juist in die steden waar het eerst de subsidie werd stopgezet, vond ook die verdringing naar de binnenruimte plaats. Dat was bijvoorbeeld het geval in Amsterdam, waar toneel na 1578 binnenskamers werd opgevoerd. In Delft vonden het stadsbestuur, de rederijkerskamer en de Kamer van Charitate in 1613 een oplossing voor twee problemen. Het stadsbestuur had op instigatie van de kerkenraad de kamer voor 1592 verboden nog openbare optredens te verzorgen en had alle subsidies beëindigd. De kamer wilde zich daar uiteindelijk niet bij neerleggen en in 1613 werd haar het spelen door het stadsbestuur opnieuw toegestaan. Op 1 januari 1614 ondertekenden de rederijkers en hun toezichhouders uit het stadsbestuur een contract met de Kamer van Charitate, de gereformeerde liefdadigheidsinstelling. De kamer kreeg een vergunning voor een maandelijks publiek optreden in

het weeshuis, na censuur van de spelen door de toezichhouders. In ruil daarvoor droeg de kamer een derde deel van de toegangsgelden af aan de armen en een derde aan het gerecht. Van het andere derde deel, bestemd 'ten profyte van de gemeene schole van retorica', moest de kamer een deel afzonderen voor de factor.⁵²

Het toneel verdween daarmee van de straat, terwijl de kamer toch openbare opvoeringen kon verzorgen. De kamer kreeg de kosten voor haar optredens niet langer vergoed door het stadsbestuur, maar kon voortaan, dankzij de beslotenheid van de ruimte, entreegelden heffen en die exploiteren in ruil voor een speelruimte en het recht om op te treden. Dit compromis vormde de aanzet tot een nieuwe professionalisering van het toneellevens. Publiek diende te betalen voor de toegang, acteurs kregen afzonderlijke vergoedingen voor hun optredens en de factor kwam min of meer in dienst van de kamer. Het Delftse concept werd spoedig in meer steden gevolgd, waarschijnlijk als eerste door de Amsterdamse Academie. Op 23 september 1617 ondertekende Coster een contract met het weeshuis, om in ruil voor subsidie voor de bouw van een ruimte voor zijn 'Nederlantsche oefenschool', een deel van de opbrengsten van de optredens af te dragen.⁵³ Tijdens de opening van de Academie op 23 september 1617 werden een stuk van Suffridus Sixtinus, Hoofts *Warenar* en een Oranjetragedie van Van Hogendorp – factor van de Delftse kamer – opgevoerd.⁵⁴ Wellicht werden Coster en de zijnen bij de organisatie van hun nieuwe academie geïnspireerd door het Delftse voorbeeld.

Nadat Coster in 1622 het academiegebouw had overgedaan aan de regenten van het weeshuis⁵⁵, werd het contract overgenomen door de Brabantse kamer Het Wit Lavendel, die rond 1627 fuseerde met de Academie.⁵⁶ Na onderlinge conflicten fuseerde de Academie in 1632, onder dwang van het stadsbestuur, met De Eglentier.⁵⁷ Het contract bleef na elke fusie van kracht tot aan de bouw van de Schouwburg in 1638.⁵⁸ Een vergelijkbaar contract werd op 14 december 1635 met toestemming van de heren van Noordwijk gesloten tussen de Heilige Geestmeesters als bestuurders van het gasthuis en de kamer De Lelytgen onder de Dooren. De kamerbroeders kregen de zolder boven de waag ter beschikking. In ruil daarvoor verplichtten zij zich de baten van publieke opvoeringen van 'eenige notable historien' voor een derde deel af te staan aan het gasthuis en voor een derde aan het weeshuis.⁵⁹ In 1600 ontvingen de Leidse rederijkers hun laatste subsidie voor openbare optredens. Wel kregen ze tot 1651 huursubsidie. In 1620 besloot het stadsbestuur de kamers voortaan te laten spelen op het binnenplein van het weeshuis. Tussen tenminste 1620 en 1647 hadden de Leidse kamers een contract met het weeshuis voor optredens rond 3 oktober. Ook in Zierikzee en Rotterdam hadden de kamers na 1620 een contract met gasthuis en weeshuis. In Gouda mochten ze vanaf 1642 in de schermeschool en in 1648 in het aalmoezenershuis optreden. De Schiedamse kamer kreeg in 1643 de beschikking over het pesthuis en in 1652 over het weeshuis.⁶⁰

Tussen 1614 en 1650 ontwikkelden kamers, stedelijke overheden en stedelijke instellingen dus nieuwe exploitatietechnieken voor openbaar toneel. Daarbij golden twee principes: de kamers traden voortaan op in binnenruimten en de kosten werden niet langer vergoed door stadsbesturen, maar werden ver-

haald op het publiek. Deze ontwikkeling vond zijn voorlopige hoogtepunt met de opening van de Amsterdamse schouwburg in 1638. Vanaf dat moment kregen de professionalisering en nieuwe exploitatietechnieken van het openbare toneel heel nieuwe impulsen. De vernieuwingen vonden niet voor niets allereerst plaats in Delft, Amsterdam, Rotterdam, Zierikzee en Leiden. In alle vijf de steden was de subsidiekraan voor openbare optredens al voor 1610 dichtgedraaid en keurden de overheden waarschijnlijk openbare optredens af. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor in Gouda, Noordwijk en Schiedam. Het is mogelijk dat meer kamers zich zo in binnenruimtes terugtrokken. Daarmee kregen hun optredens voor publiek een minder openbaar karakter. Dat had ongetwijfeld ook gevolgen voor de samenstelling van het publiek, waarin het aandeel van de liefhebbers en kenners steeg en dat van de toevallige passanten daalde.

Rond 1650 was in de grote steden het straattoneel van de rederijders grotendeels verdwenen. Dat was deels het gevolg van een taaie, jarenlange en ogenschijnlijk weinig succesvolle lobby tegen het toneel door de gereformeerde kerken. De gereformeerde lobby wist op de lange duur de publieke zichtbaarheid van het rederijderswezen te verminderen, en de bestaande expressieve orale en visuele publieke cultuur sterk in de verdediging te dringen. In heel wat streken leidde dat ook tot het verdwijnen van hele delen van het kamernetwerk. De geleidelijke uitroeijing van de publieke theatrale cultuur ontnam de kamers belangrijke publicatiekanalen. In een jarenlange wisselwerking tussen overheden, publieke kerk en kamers kwam langzaam een nieuwe publieke cultuur tot stand, waarbij het theater – waarvan de publieke cultuur voor 1600 was doordrongen – naar de binnenruimte werd weggevoerd.

Het gedrukte woord verdrong gaandeweg in de zeventiende eeuw het theater als middel van intellectuele, geleerde en pretentieuze communicatie voor een breed publiek. Maar wat kwam eerder: de opkomst van een nieuwe publieke cultuur of de onderdrukking van de oude? Was de gereformeerde lobby uiteindelijk krachtig genoeg om het toneel als publiek medium uit te roeien? Of had het stijgende scholingsniveau zo'n krachtige invloed op de audiovisuele geletterde cultuur, dat die allengs marginaler werd? Was dat de reden dat de overheid de steun voor het toneel introk, of besloten veel kamers en rederijders uit zichzelf het toneel als medium van de straat vaarwel te zeggen? Misschien had het verdwijnen van belangrijke onderdelen van de infrastructuur van theatermaatschappij en theaterstaat ook te maken met een algemene attitudeverandering van politieke en culturele elites ten opzichte van publieke rituelen die zich in heel Europa voordeed. De elites zouden zich teruggetrokken hebben uit de publieke feestcultuur, waarvan men in elk geval de bruikbaarheid als communicatiekanaal niet langer waardeerde.⁶¹ Het is gezien hun invloedrijke maatschappelijke positie en sociale en politieke connecties echter onwaarschijnlijk dat de rederijderskamers willoze slachtoffers waren van die veranderingen. Ze stimuleerden zelf vernieuwingen in de mediacultuur en publieke sfeer en de opkomst van een meer besloten toneelcultuur. Rederijders zelf droegen er, door hun toenemend gebruik van de drukpers aan bij dat de drukpers naar het centrum van het mediasysteem oprukte en de wereld van het publieke theater daaruit verdween.

9. Media en loopbanen: festivals en prijsschrijvers

Festivals en openbaarheid

Publieke competitie tijdens riddertoernooien, schutterswedstrijden en publieke feesten was een wijdverbreid fenomeen van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europese samenleving. Competitie werd algemeen gezien als een belangrijk middel om vaardigheden te verwerven en te verbeteren, zoals de wapenkunde bij ridders en schutters of de redekunde bij de rederijkers. Zeker vanaf de vijftiende en tot in de achttiende eeuw werden in Franse en Spaanse steden lokale publieke wedstrijden gehouden onder de naam van *puy*s en *justes* en in Duitsland organiseerden de *Meistersänger* openbare wedstrijden onder de naam van *Singschulen*. Wedstrijden in de Nederlanden en Frankrijk onderscheidden zich in een belangrijk opzicht van de literaire competitie in de rest van Europa. Italiaanse en Spaanse academies en de Franse en Duitse literaire associaties hadden zeker ook onderling contact. Maar een eigen ontmoetingskanaal voor publieke krachtmeting tussen gezelschappen uit verschillende plaatsen kende men buiten de rederijkerskamers van de Nederlanden en de *compagnies joyeuses* van de Franstalige Nederlanden en het noorden van Frankrijk niet.¹

De rederijkerskamers verwierven hun grote maatschappelijke uitstraling met hun optredens in de lokale feestcultuur en met hun interlokale rederijkersfestivals. Op die festivals vertoonden kamerdelegaties hun kunnen in de verschillende elementen van publieke communicatie die rederijkers geacht werden te beheersen. De deelnemers presenteerden zich aan elkaar, het publiek en aan een jury die werd samengesteld uit leden en oud-leden van de kamer of andere geletterde experts.² Festivals verschaften kamers en hun leden een platform voor hun expertise, kennis en ideeën. Rederijkersfestivals beïnvloedden bovendien de ontwikkeling van het algemene literaire niveau en droegen bij aan de verspreiding van oude en nieuwe ideeën, intellectuele technieken of strategieën.³ De vormende kracht van wedstrijden werd versterkt doordat deelnemende groepen hun beste krachten onderling om prijs en eer lieten strijden. Competitie verhoogde het niveau van de individuele deelnemers.

Na de opkomst van de rederijkersbeweging in de Noordelijke Nederlanden duurde het enkele decennia voordat een eigen festivalcultuur ontstond met een regelmatig ritme van festivals. Aan het eind van de jaren 1520 werden Hollandse kamers voor het eerst zeer actief in het organiseren van festivals. Dat leidde ertoe dat rond 1550 Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland de centrale regio's van de rederijkersbeweging waren, blijkend uit het aantal kamers en het aantal fes-

tivals dat deze kamers organiseerden. Kamers in streken waar men geen festivals organiseerde, bleven in de marge van de rederijdersbeweging in het algemeen, wat niet wil zeggen dat kamers daar geen belangrijke lokale functie konden vervullen.⁴

Lokale kamerbijeenkomsten waren knooppunten van een informele openbaarheid, van een ongerichte stroom van nieuwtjes, opinies en geruchten die in onderlinge gesprekken werden uitgewisseld. Binnenskamers selecteerden broeders bepaalde thema's om behandeld te worden in onderlinge competitie, in een individuele voordracht of schriftelijke bijdrage. Door de selectie van thema's van wedstrijden, publieke optredens en voordrachten tijdens bijeenkomsten werd die ongerichte informatiestroom meer gestructureerd en verkregen sommige onderwerpen een gerichtere behandeling. Daardoor waren kamerbijeenkomsten slechts een enkele stap verwijderd van een formelere openbaarheid, waarvan sprake is wanneer personen of groepen zich gericht met een bepaalde boodschap tot een relatief onbepaald publiek wenden. Een tekst die binnenskamers was voorgedragen kon met of zonder instemming van het rederijderspubliek openbaar worden, doordat hij in het publiek werd voorgedragen, in handschrift of als drukwerk werd rondgestrooid of aangeplakt.

Wanneer individueel werk op informele manier verspreid raakte, leverde de rederijderskamer daar zelf een weinig gerichte bijdrage aan; zo'n 'publicatie' werd natuurlijk door het kamerleven gestimuleerd, maar daarmee nog niet institutioneel gestuurd. Tijdens de openbare optredens in de feestcultuur richtte een kamer zich wel als instituut bewust zowel tot een welbepaald als tot een onbepaald publiek. Dat publiek bestond onder meer uit de eigen bevolking en hooggeplaatste gasten en bezoekers uit de omgeving, maar nadrukkelijk allereerst uit kamerbroeders, oud-rederijders, burens, gilde- en broederschapsgenoten, vrienden en verwanten. Publieke feesten vormden voor kamers de meest voor de hand liggende publicatiekanalen. Maar zelfs wanneer de kamer de taak had het publieksprogramma van publieke feesten te organiseren en regisseren, bleven de publieke feesten een publicatiekanaal in handen van de lokale gemeenschap. Er moest rekening worden gehouden met de belangen en eisen van buurten, parochies, corporaties, religieuze instellingen en de stedelijke overheid. Op de rederijdersfestivals was dat veel minder het geval. Een rederijderskamer had daarbij veel meer vrijheid in stofkeuze en bij het formuleren van het thema van de prijsvraag die men aan de kamers in een bepaalde regio wilde voorleggen. Het was ook de vrijheid van kamers om al dan niet deel te nemen aan een wedstrijd. Daardoor weerspiegelen prijsvragen en wedstrijd bijdragen van publieke festivals meer dan bijdragen aan publieke feesten de belangstelling en de preoccupaties die binnenskamers leefden.⁵

Op publieke feesten golden de regels van het publieke domein en op de festivals golden daarentegen de regels van de rederijdersretorica. De frequentie van de publieke feesten werd bepaald door de stedelijke gemeenschap als geheel en soms door de centrale overheid. Die lag – dankzij de religieuze kalender – tot aan de politieke Reformatie rond 1580 grotendeels vast. De stofkeuze voor de theaterprogramma's van publieke feesten werd door verschillende instellingen in onderlinge samenspraak bepaald. De festivalkalender echter werd door de ka-

mers zelf bepaald. Dat konden ze doen door af te spreken jaarlijks een festival te organiseren zoals de Hollandse kamers rond 1529 deden. Het kon ook door kamers naar believen een festival te laten organiseren, wat de Zeeuwse kamers vermoedelijk gewoon waren en de Hollandse kamers na 1578 ook weer deden. De stofkeuze voor een festival lag in handen van de kamer zelf; broeders bepaalden in onderlinge afstemming de thema's en regels voor prijsvragen, al dan niet op voorstel van een factor. Met de festivals organiseerden de kamers aldus vanaf de vijftiende eeuw hun eigen relatief vrije – dat wil zeggen van bestaande agenda's en van de autoriteiten onafhankelijke – communicatie- en publicatiekanalen.

Het rederijkersfestival bood schrijvers en sprekers die hun kamers vertegenwoordigden een persoonlijk platform. Een festival was de plek om als rederijker opgemerkt te worden door rederijkers uit andere plaatsen, gezien te worden door het brede publiek en buiten de eigen gemeenschap aanzien te verwerven. Een festival was een publieksfeest, waar mensen elkaar ontmoetten, contacten legden en kennis, nieuwtjes, opinies en geruchten uitwisselden. Er werd in de 'wandelingen' buiten optredens om ongetwijfeld volop gepraat, geroddeld, gediscussieerd en genetwerkt. Op het toneel zelf werd die levendige gespreks-cultuur overigens weerspiegeld in de vraag- en antwoordstructuur waarmee festivals doordrenkt waren. Prijsvragen gaven doel en richting aan de onderwerpen die men belangrijk vond. Die onderwerpen werden geselecteerd en nadrukkelijk onder de aandacht van het publiek gebracht. Deelnemers en toeschouwers werden dan weer gestimuleerd buiten de voorstellingen om over het festivalonderwerp te spreken. Daardoor waren festivals niet alleen knooppunten van formele en informele openbaarheid, maar leverden ze ook een kritische en vaak satirische bijdrage aan de publieke reflectie op de onderlinge communicatie.

Op festivals toonden kamers hun publiek op welke manieren een bepaald onderwerp besproken kon worden, welke problemen zich bij de behandeling konden voordoen en op welke argumenten men kon terugvallen. Hoe meer kamers deelnamen, hoe breder het palet aan argumenten en overwegingen dat aan het publiek werd voorgelegd. Hoe groter het festival, hoe meer verschillende opinies met elkaar concurreerden om de gunst van jury en publiek. Mede afhankelijk van het deelnemersveld kon een festival meer of minder uiteenlopende opvattingen en benaderingswijzen tonen. Een rederijkersfestival had voor publiek en deelnemers daardoor ook het karakter van een publieke leerschool in het redeneren, debatteren, argumenteren en discussiëren. Een festival stimuleerde deelnemers en publiek om een onderwerp van verschillende kanten te benaderen en zoveel mogelijk voor- en tegenargumenten te behandelen.⁶ Op hun festivals demonstreerden de kamers hoe een beschaafde gedachtenwisseling verliep, hoe men redeneringen kon opbouwen en meningen kon aanvallen. Rederijkers toonden het publiek ook hoe discussietrucs, het gebruik van de stem en van gebaren de uitkomsten van een gedachtenwisseling konden bepalen. Dat gebeurde in een vriendelijke en feestelijke sfeer; de regels voor onderlinge omgang op kamerbijeenkomsten golden ongetwijfeld ook op de festivals.⁷

Rederijkers probeerden in hun teksten de belerende en redenerende toon van de geleerde aan te slaan. Door hun rol in literaire uitwisseling werden tijdens festivals ook gemakkelijk nieuwe vormen, drama- en tekstprincipes geïntroduceerd,

waardoor de rederijkersbeweging vanaf de vijftiende eeuw bijdroeg aan de verdere ontwikkeling van het Nederlands als een taal voor literaire, geleerde en intellectuele communicatie. Hoogtepunt in die ontwikkeling waren de publicatie van het rederijkershandboek van Matthijs de Castelein in 1555 en van het Amsterdamse trivium, de drie handboeken voor de Nederlandse grammatica, de dialectica en de retorica die De Eglentier tussen 1584 en 1587 publiceerde. In die publicaties werden belangrijke onderdelen van de kennis en het literaire erfgoed van het rederijkersnetwerk neergelegd.⁸ De onderlinge ontmoetingen tijdens festivals en de uitwisseling van teksten droegen bovendien bij aan de vorming van een gemeenschappelijk 'geletterd' Nederlands, bruikbaar voor maatschappelijke discussies over lokale en regionale grenzen heen. Na de publicatie van de wedstrijdbundels van Gent in 1539 en Antwerpen in 1561 werden ook die bundels 'leerboeken' voor geletterde discussie in het Nederlands. Dankzij de festivals en de wedstrijdbundels verkreeg de rederijkerscultuur zijn grootste invloed op de cultuur van de openbaarmaking, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de pamfletten die na 1567 in groten getale zouden verschijnen. Zeer veel van die pamfletten – maar vooral ook de dialogen – waren naar taal en naar vorm geschreven volgens de rederijkerstradities.⁹

Festivalcultuur

Een evenement als een groot rederijkersfestival kon met al zijn woorden, theater, visueel spektakel en ceremonieel op deelnemers en publiek grote indruk maken, waardoor het thema en de behandeling ervan des te beter in de herinnering en het onderlinge gesprek bleven hangen. Rederijkerswedstrijden integreerden voordrachten, dialogen, rituele handelingen en visueel spektakel tot een geheel. In de rederijkerscultuur was men zich goed bewust van de kracht van beeldende overtuigingstechnieken, zoals blijkt uit de blazoenen, uit de tableaux vivants die behoorden tot de argumentatiestructuur van zinnespelen, uit de optochten, de begroetings- en afscheidsrituelen. Rederijkersfestivals waren behalve intellectuele competities ook multimediale spektakelevenementen: alle bestaande communicatietechnieken en de belangrijkste massamedia werden toegepast en getoond.¹⁰

Elke wedstrijd bestond uit een officiële ontvangst door de organiserende kamer, waarbij de deelnemende gezelschappen in optocht de festivalstad of het festivaldorp binnenkwamen, met hun blazoenen, die ze, nadat ze een voor een waren begroet, in een presentatiedicht aan de ontvangende kamer, de jury en het publiek voorstelden. Met een antwoorddicht nam de organiserende kamer de blazoenen in ontvangst. Na de intredes voerden haar leden een welkomstspel op, of men hield een welkomstrede. Bij een refreinwedstrijd werden na de ontvangst nog dezelfde dag of de dag daarop de antwoordrefreinen voorgedragen. Op een grotere wedstrijd volgde de voordracht van de refreinen en liederen, nadat alle deelnemende kamers hun zinnospel hadden opgevoerd. Vanwege de duur van zinnespelen namen zulke grote wedstrijden soms wel een hele week in beslag. Soms nodigden stadsbesturen het organiserend comité en vertegenwoordigers van alle gastkamers uit voor een besloten maaltijd ten stadhuize, die door gastheren en gasten ongetwijfeld werd aangegrepen om de nodige toespraken te houden. Bij het afscheid sprak een lid van de ontvangende kamer een afscheids-

rede uit en de gastkamers zongen een afscheidslied. Soms werden de prijzen ter plekke uitgereikt, ongetwijfeld ook onder uitgebreide redevoevingen. Wanneer de prijzen werden nagebracht, leidde dat opnieuw tot geletterde feestelijkheden. De prijsuitreiking kon trouwens ook tot onenigheid over de uitslag leiden.¹¹

Wanneer een kamer voor de eerste keer aan een festival deelnam greep men die gelegenheid (soms) aan voor een dooprutueel. Dit ritueel had geen praktische betekenis en was alleen een ceremoniële bezegeling van het toetreden tot de rederijderscompetitie; het was allicht opnieuw een mooie gelegenheid voor het houden van toespraken. Op een festival in Reimerswaal werd in 1555 de Kapelse kamer – na een bestaan van bijna vijftig jaar – ceremonieel toegelaten tot de Zeeuwse competitie. In 1624 werd de nieuwe Leidse kamer te Amsterdam officieel tot de Hollandse en Zeeuwse competitie toegelaten. De doopakten van deze kamers of afschriften daarvan zijn als enige bewaard gebleven, maar uit de wedstrijd bundels en andere bronnen weten we dat het dooprutueel in ieder geval tegen het midden van de zestiende eeuw in Holland was ingevoerd. Misschien dat de Dordtse kamer De Fontaine rond 1550 met een fraaie renaissancestijl gravure van haar blaazen wou tonen hoeveel kamers door haar reeds waren gedoopt. In een krans om het blaazen heen bevinden zich de wapens van een aantal kleinere Hollandse en West-Friese plaatsen, alsof De Fontaine wou uitdrukken dat de kamers uit deze plaatsen de pupillen in retorica waren van de oude Dordtse kamer. Vermoedelijk hield men in kamers niet alleen lijsten bij van alle gezelschappen die gedoopt waren, van alle kamers die tot de competitie waren toegelaten, en misschien ook wel van kamers die nog nooit op een festival waren gesignaleerd, maar waarvan men wel het bestaan wist. Zulke lijsten waren nodig voor het versturen van uitnodigingen voor wedstrijden, de zogenaamde kaarten die door kamerbodes naar de verschillende genodigden werden gebracht.¹²

Er waren twee soorten wedstrijden: de grote festivals en de refreinwedstrijden. Op grote festivals werden intochten gehouden, blaazen toegelicht, zinnespelen en kluchten opgevoerd, refreinen voorgedragen, liederen gezongen en na 1616 werd er met het zogenaamde kniewerk ook nog geïmproviseerd. Het festival was een bijzonder groepsevenement; kamers kwamen met grote delegaties. Op de refreinwedstrijden werden geen zinnespelen opgevoerd en ontbraken vaak ook de intochten en de presentaties van de blaazen. De officiële delegaties waren kleiner, anders dan de optocht en het zinnespel vroeg het refrein slechts om de bijdrage van één individu. De festivals moesten in de publieke ruimte worden georganiseerd, brachten een grote toeloop van publiek met zich mee en konden dagenlang duren, met alle gevolgen van dien voor de ordehandhaving en het plaatselijke leven. Vanwege hun publieke karakter waren ze sterk afhankelijk van de toestemming van de lokale overheid. Refreinwedstrijden konden in een binnenruimte worden gehouden en legden veel minder beslag op de stedelijke ruimte en voorzieningen dan de festivals.¹³

In de programmaonderdelen traden in de loop der jaren door externe druk en door interne vernieuwingen veranderingen op. Voor 1570 waren intochten en zinnespelen waarschijnlijk standaardonderdelen van de festivals. Na 1570 boette het zinnespel als onderdeel van een wedstrijd sterk aan belang in. Tussen 1570 en 1650 kwam het nog maar voor op vijf wedstrijden! Het refrein

nam de centrale plaats van het zinnospel over. Ook de publieke intrede was na 1570 onderdeel van nog maar zes wedstrijden. Aan de marginalisering van het theatrale en ceremoniële element op de festivals lag een aantal oorzaken ten grondslag. De Reformatie van het publieke leven, die na 1580 op aandrang van de gereformeerde publieke kerk stelselmatig werd doorgevoerd, is wel een van de belangrijkste oorzaken. Door het afschaffen van de processiecultuur en de katholieke feestdagen werd de prereminatorische publieke feestcultuur na 1580 in heel Holland en Zeeland opgeheven. Voor de gereformeerde predikanten was het theatrale zinnospel het medium bij uitstek van de door hen verfoeide 'paapse' feestcultuur. Het vormde bovendien door zijn schriftuurlijke stofkeuze een directe concurrent voor de gereformeerde prediking. Het extravagante publieke optreden van rederijkers onder patronage van de overheid riep bij veel gereformeerde predikanten extra aversie op, omdat mede door hun toedoen die oude cultuur, in kerst-, paas-, mei, vastenavond- en oud-en-nieuwvieringen gewoon bleef voortbestaan. De formele theatermaatschappij verdween echter wel met de Opstand, zij het gefaseerd. Daarmee verdween ook een belangrijk publicatiekanaal voor de rederijkerskamers en de gelegenheid bij uitstek voor het opvoeren van het multimediale zinnospel. Het functieverlies van dit rederijkersmedium weerspiegelde zich rechtstreeks in het programma van de festivals.¹⁴

Een bijkomende oorzaak voor de neergang van het zinnospel lag misschien in de geld- en tijdsinvestering die het opvoeren van een zinnospel met zich meebracht. Een investering die men minder bereid was op te brengen nu het zinnospel sterk aan maatschappelijk belang moest inboeten. Om met hun intrede, het blazoen, de attributen en kleding bij de voorstellingen zo goed mogelijk voor de dag te komen, riepen kamers de diensten van schilders, kleermakers en timmerlieden in. De wedijver met andere kamers maakte vooral van de festivals relatief kostbare activiteiten, zowel voor organisatoren als voor deelnemers. Karel van Mander schilderde bijvoorbeeld de blazoenen van De Witte Angieren en De Pellicaen bij de Leidse wedstrijd in 1596 en Cornelis Cornelisz van Haarlem schilderde het blazoen van De Wijngaertrancken. Een reeks kunstenaars vervaardigde de blazoenen voor de wedstrijd van Haarlem in 1606. Die blazoenen bleven achter bij de organiserende kamers.¹⁵ Zij maakten natuurlijk de meeste kosten. Hoe imposanter ze het festival wilden opzetten, hoe meer ze moesten investeren in prijzen, in het toneel, in triomfbogen, maaltijden en logies. Voor kamers die geen aanspraken wisten te maken op overheidssubsidie was het organiseren van een festival een zware financiële last, tenzij de kamer zelf over een behoorlijk kapitaal kon beschikken of men de festiviteiten zo eenvoudig mogelijk hield. Een refreinwedstrijd vroeg om veel minder investeringen, zowel in tijd als in geld. Een refreinwedstrijd was daardoor veel gemakkelijker te organiseren. Een bijkomend voordeel was dat dit kamers de gelegenheid gaf snel in te spelen op actuele ontwikkelingen. Een refreinwedstrijd duurde slechts een dag, zodat ook de investeringen in tijd en geld van deelnemers veel lager lag.¹⁶

Individuele kamerleden kregen door de opkomst van het refreinfest minder mogelijkheden om op te treden. Refreinen werden immers slechts voorgedragen door één persoon die veelal ook de schrijver was. Zinnespelen vroegen om de medewerking van verscheidene kamerbroeders. Dat verlies werd echter ge-

compenseerd door de mogelijkheid om als particulier aan een refreinwedstrijd deel te nemen. Particulieren die aan een wedstrijd deelnamen waren wel lid van een kamer, maar traden niet namens hun kamer op. Tijdens een refreinwedstrijd vond de competitie plaats tussen de individuele prestaties van de prijsschrijvers, of ze nu als particulier of als vertegenwoordiger van hun kamer uitkwamen.¹⁷ Na 1566 kwamen pamflet en lied in de Nederlanden razendsnel op als massamedia. Ze maakten snelle circulatie van nieuws en meningen mogelijk en censuur was gemakkelijker te omzeilen. Het oefenen in refrein en lied werd daardoor wellicht als nuttiger ervaren dan het oefenen in het schrijven en opvoeren van complexe, meer visuele en theatrale teksten.

De opkomst van de particuliere deelnemer was daarom minstens zozeer een gevolg van de nieuwe publieke cultuur als een antwoord op een toenemende individualisering. Van Boheemen neemt bijvoorbeeld ten onrechte aan dat bij een optreden namens het kamercollectief de individuele prestatie niet geteld zou hebben.¹⁸ Rederijksactiviteiten waren reeds in de vijftiende eeuw lang zo collectief, publiek en ambachtelijk niet als nog altijd wordt aangenomen. Dat blijkt wel uit de status die een Anthonis de Roovere of een Jan Smecken zich verwierven. 'De opwaardering van het individuele dichterschap', volgens Grootes kenmerkend voor de zeventiende-eeuwse literatuur, stond helemaal niet haaks op de principes van het rederijksleven.¹⁹ Typerend voor de rederijkscultuur was juist dat individuele capaciteiten werden gestimuleerd en uitgebuit. Op festivals prijkten de kamers met de beste kwaliteiten die ze in huis hadden. Daar werden de resultaten getoond van soms jarenlange investering in talent. Het belonen en prijzen van individuele prestaties was een karakteristiek onderdeel van de rederijkscultuur. De prijzen op festivals voor kamervertegenwoordigers vielen weliswaar soms ook toe aan de kamers zelf, maar de prijs en de eer waren in zekere zin de beloning aan het collectief voor investeringen – in de vorm van vorming en selectie – in de individuele prijswinnaar, de meester. De prijzen bekroonden het niveau van de kamer als school van retorica.²⁰

De verandering in de wedstrijdcultuur, met de opwaardering van het refrein en de marginalisering van intocht, blazoenspresentatie en zinnespel waren het directe gevolg van radicale maatschappelijke ontwikkelingen. Daardoor werden oefening in en competitie op vaardigheden die in de oude publieke feestcultuur van groot belang waren overbodig. Dat kamers de festivalprogramma's zo snel aanpasten aan de radicale veranderingen in de infrastructuur van de openbaarheid is een teken van het engagement, de flexibiliteit, de gerichtheid op functionaliteit en het innovatieve vermogen van de rederijkscultuur. De marginalisering van het zinnespel staat daardoor niet gelijk aan de marginalisering van de rederijkscultuur. De hele zeventiende eeuw door organiseerden kamers in Holland en Zeeland wedstrijden, meestal voor refreinen. Het idee dat de kamercultuur per definitie collectivistisch, traditioneel en conservatief was houdt geen steek gezien de adequate manier waarop kamers reageerden op druk van buiten en op vernieuwingsdrang van binnen.²¹

De kamers schaften de publieke rituele, dramatische en visuele cultuur van hun festivals grotendeels af, maar er werden ook onderdelen aan de wedstrijden toegevoegd. De Vlaardingse factor Job de Wael introduceerde op het grote Vlaar-

dingse festival van 1616 het kniewerk als onderdeel van de refreinwedstrijd. De wedstrijd bundel van 1617 bevat een vers waarin hij – waarschijnlijk op het festival zelf al – de deelnemers uitlegde wat de bedoeling van het kniewerk was. Ze moesten ter plekke voor de vuist weg een tekst schrijven en voordragen. De Waels innovatie bleek blijvend, het kniewerk werd een standaardonderdeel van wedstrijden. Het kniewerk was mogelijk al langer op min of meer vergelijkbare manier onderdeel van de oefeningen en besloten competitie op de kamers, maar niet eerder van festivals en open refreinwedstrijden. Misschien was De Waels introductie het gevolg van een zottenwedstrijd die de Leidse toprederijker Piero in 1613 in Haarlem organiseerde, toen hij de prijzen van het zottenfestival te Leiden van dat jaar kwam uitreiken. Op die Haarlemse zottenwedstrijd was het kniewerk ook een onderdeel. De bijdragen werden uitgegeven in de wedstrijd bundel van het Leidse festival en kunnen De Wael op een idee hebben gebracht.²²

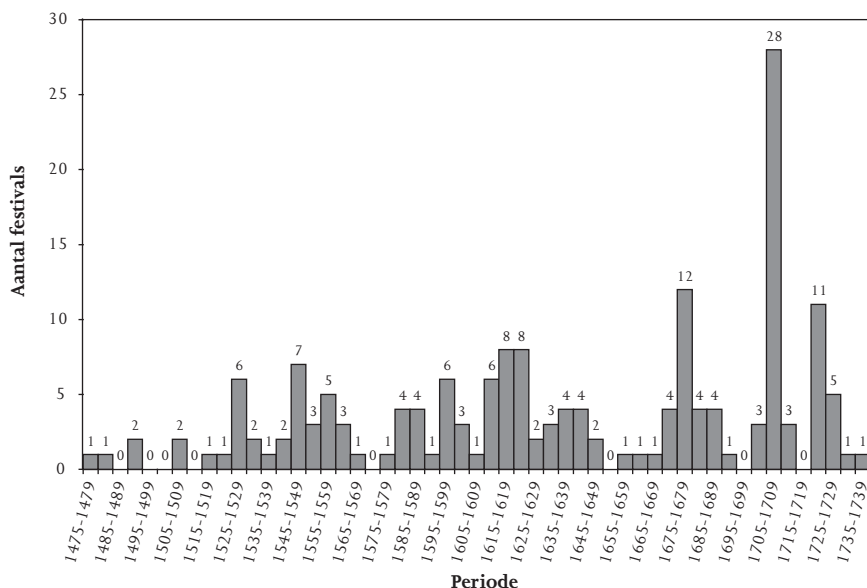
Festivalconjunctuur

Lang werd nauwelijks aandacht besteed aan de wedstrijd cultuur buiten Brabant en Vlaanderen. De Hollandse en Zeeuwse rederij kers cultuur leek veel minder ontwikkeld. Dat paste aardig bij het beeld van de publieke cultuur in het noorden: eenvoudiger, minder rijk en uitbundig dan in het zuiden. Voor Zeeland ging dat oordeel altijd minder op, maar ook de Hollandse feestcultuur was rijk genoeg om aandacht te verdienen.²³ Dankzij Van Boheemen en Van der Heijden is nu duidelijk dat Holland zich bovendien in de vijftig jaar voor 1578 tot het derde centrum van de rederij kers beweging ontwikkelde, naast Vlaanderen en Brabant. Dit nieuwe beeld van Hollands positie in het kamernetwerk sluit goed aan bij de andere inzichten over Hollands opkomst vanaf eind vijftiende eeuw. In allerlei opzichten maakte de Hollandse rederij kers cultuur – zeker in vergelijking met Zeeland, de beide Stichten, Friesland en Gelderland – vooral na 1530 een dynamische ontwikkeling door die tot het midden van de achttiende eeuw zou duren. Daarin pasten ook de meer dan 167 wedstrijden – gemiddeld bijna eens per twee jaar – die tussen de eerst bekende in Leiden in 1493 en de laatst bekende in Noordwijk in 1738 werden georganiseerd. Het aantal bekende interlokale wedstrijden – twaalf tussen 1475 en 1672 – dat in Zeeland werd georganiseerd valt daarbij in het niet. Voor zover we weten organiseerden kamers in de Stichten, Gelderland en Friesland geen wedstrijden.²⁴

De basisorganisatie van het rederij kers netwerk was regionaal: interlokale ontmoetingen en wedstrijden voor kamers uit dezelfde regio of hetzelfde gewest waren regel en intergewestelijke ontmoetingen en wedstrijden waren uitzondering.²⁵ Daarnaast vertoont het organisatieritme van wedstrijden over de decennia heen een opvallende conjunctuurbeweging, die niet alleen te verklaren is door veranderingen in de bronnenoverlevering of de toe- of afname van het aantal kamers als potentiële organisatoren. Op die beweging waren zowel impulsen van invloed die direct en vrijwel autonoom uit ontwikkelingen binnen het kamernetwerk zelf voortvloeiden, als impulsen van buitenaf. Het aantal eerste vermeldingen van kamers steeg in de periode 1525 tot 1529 licht ten opzichte van de voorgaande vijf jaren, om daarna te stabiliseren en weer wat te dalen. In dezelfde

periode nam het bekend aantal wedstrijden ook enigszins toe ten opzichte van de jaren 1519 tot 1524 en daalde het na 1529 weer. Over een korte periode van vijf jaar intensiverden de activiteiten binnen het rederijkersnetwerk door stichtingen van kamers de organisatie van meer wedstrijden. De Hollandse kamers spraken ergens tussen 1525 en 1529 af jaarlijks in een van de Hollandse steden 'te vergaderen ende vrolic tsamen te wezen mit speelen ende anders'. De organiserende kamer werd bij loting aangewezen.²⁶ Een dergelijk systeem zorgde ervoor dat de impuls tot het organiseren van een wedstrijd op de voorgaande werd gegeven, waardoor een bijna jaarlijkse cyclus ontstond. De afspraak stimuleerde continuïteit in de organisatie van wedstrijden, dwong de aangewezen kamer binnen afzienbare tijd een nieuwe wedstrijd te organiseren en garandeerde enige onafhankelijkheid van maatschappelijke druk.

Grafiek 10. Aantal interlokale festivals per periode (=5 jaar), 1475-1740

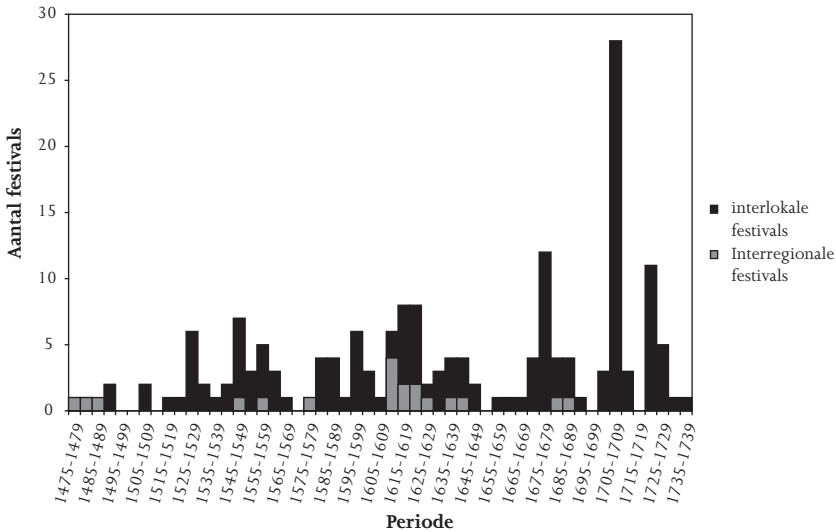

Bron: Repertorium van festivals, 1475-1659; Van Boheemen, Rederijkerswedstrijden en Meertens, Letterkundig leven.

De afspraak van rond 1529 viel samen met twee andere ontwikkelingen die tussen 1525 en 1529 vooral effect hadden binnen het rederijkersnetwerk van Holland. Aan het eind van die periode bleek dat hervormingsgezinde gedachtegoed via de optredens van rederijkerskamers een publiek kon bereiken dat de grenzen van de bestaande evangelischgezinde kringen te buiten ging. Het Hof van Holland reageerde daarop met regelgeving en onderzoeken die na 1526 in aantal en strengheid toenamen. Het is wellicht geen toeval dat het Hollandse rederijkersnetwerk zich ten tijd van de uitvaardiging van het strenge plakkaat van 1528, en de verdere inperking van hun speelvrijheid vlak daarop, hechter aaneensloten. Een regelmatige reeks van festivals – van 1480 tot 1526 waren er in Holland maar drie georganiseerd – was het gevolg. De gelijktijdige groei van het aantal

kamers, het aantal festivals en de ontwikkeling van een repressiepolitiek wekt de indruk dat de hervormingsbeweging een stimulans gaf aan de activiteiten in het kamernetwerk. De festivals droegen er vervolgens toe bij dat een breder publiek werd geïnformeerd over de hervormingsbeweging dan tevoren.²⁷

Grafiek 11. Interlokale en interregionale festivals in Holland en Zeeland per periode (=5 jaar), 1475-1740

Bron: Repertorium van festivals, 1475-1659; Van Boheemen, Rederijkerswedstrijden en Meertens, Letterkundig leven.

Een vergelijkbare conjunctuurbeweging deed zich voor tussen 1545 en 1569 (tweede periode), 1580 en 1589 (derde periode), 1595 en 1599 (vierde periode), in verhevigde mate tussen 1610 en 1624 (vijfde periode) en weer iets minder sterk tussen 1635 en 1644 (zesde periode). Ook tussen het Rampjaar van 1672, en 1690 en na 1702 was sprake van een hoogconjunctuur in wedstrijden.²⁸ De tweede periode viel samen met nieuwe impulsen die het hervormingsgezinde discours rond 1550 in Holland en Zeeland ontving. De derde en vierde periode vielen samen met het ontstaan van de Republiek en de vijfde periode was direct te danken aan de hevige maatschappelijke discussies van de Bestandstwisten. De conjuncturele ontwikkeling van de rederijkersbeweging voltrok zich niet autonoom, maar in interactie met belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen. Hoogconjunctuur in de wedstrijdorganisatie viel veel samen met hevige politieke crisissituaties en intensieve maatschappelijke discussies. Dat gold echter niet voor de laatste periode van relatieve hoogconjunctuur voor 1650, die zich daarom moeilijk laat verklaren. Niets wijst erop dat deze periode samenviel met een intensivering van de discussies over vredesonderhandelingen met Spanje.²⁹

De rederijkerscultuur kende tussen 1480 en 1650 zeven perioden van hoogconjunctuur. In vier van deze perioden werden niet alleen interlokale wedstrijden georganiseerd binnen de gewesten, maar ook intergewestelijke tussen kamers uit de Nederlandse kerngewesten: Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland. Bui-

ten deze perioden van hoogconjunctuur kwamen – voor zover bekend – geen intergewestelijke wedstrijden voor, met uitzondering van twee belangrijke momenten in de geschiedenis van de rederijdersbeweging: tijdens de introductiefase (1475 tot 1494) en aan de vooravond van een algemene herstelfase (1580 tot 1589) na het begin van de Opstand. De Leidse stadssecretaris Jan van Hout en de Leidse kamer De Witte Ackoleijen organiseerden in 1578 de eerste, interregionale wedstrijd in het opstandige noorden. In tijden van hoogconjunctuur stimuleerde het rederijdersnetwerk door interlokale, interregionale en intergewestelijke festivals de intergewestelijke communicatie, uitwisseling van informatie en ideeën en culturele wisselwerking.³⁰

Tabel 23: Aantal deelnemers per festival per periode van 5 jaar, 1475-1659

periode	bekend aantal deelnemers					totaal aantal festivals	intensiteit per periode
	klein 2-5	middel 6-9	groot 10-19	top 20+	onbekend		
1480-1484	1					1	
1490-1494	1		1			2	+
1500-1504							
1510-1514							
1520-1524					1	1	
1530-1534	1				1	2	
1540-1544	1				1	2	
1550-1554	1		1		1	3	
1560-1564		2	1			3	+
1570-1574							
1580-1584	2		1		1	4	+
1590-1594			1			1	
1600-1604	1	2				3	+
1610-1614	2		2	2		6	+++
1620-1624	5	1	2			8	+++
1630-1634	1			1		2	
1640-1644							
1650-1654							
Totaal						88	

Bron: Repertorium van rederijdersfestivals, 1475-1659, grotendeels gebaseerd op Van Boheemen, Rederijderswedstrijden en Meertens, Letterkundig leven.

Het aantal kamers dat aan de competitie deelnam wisselde van wedstrijd tot wedstrijd. Het deelnemersveld maakte deel uit van dezelfde dynamiek waarin ook meer nieuwe kamers werden gesticht, de festivalfrequentie omhoogging, ledentallen stegen en interne conflicten toenamen. Dat neemt niet weg dat het

gemiddeld aantal deelnemers per wedstrijd tussen 1475 en 1650 structureel steeg. Het nam toe van vier in de periode 1475 tot 1550 naar bijna acht tussen 1551 en 1600 en ongeveer negen tussen 1601 en 1650.³¹ Die groei was vooral het gevolg van een stijging van het aantal grote wedstrijden, en niet zozeer van de groei van het doorsnee deelnemersveld. De stijging van het aantal grote wedstrijden was gedeeltelijk het gevolg van een structurele groei van het totaal aantal kamers. Voor een grote wedstrijd was nu eenmaal een behoorlijk aantal kamers nodig. Kleine wedstrijden hadden een deelnemersveld van tussen de twee en de vijf kamers. Op doorsnee wedstrijden maten zes tot negen kamers zich met elkaar. Het deelnemersveld van middelgrote wedstrijden kon variëren van tien tot negentien kamers, en op de grote wedstrijden traden meer dan twintig kamers in het strijdperk. Middelgrote en grote wedstrijden kwamen vanaf de introductieperiode voor. Het Leidse festival van 1493 had tien deelnemers, het Haagse festival van 1526 had er twaalf, een Dordts festival had rond 1552 mogelijk zestien deelnemers. Het hoge aantal deelnemers laat zich niet alleen verklaren door de structurele groei van het aantal kamers.³²

Alle grote en middelgrote festivals, met tien deelnemers en meer, werden gehouden in perioden van hoogconjunctuur van het rederijersleven. Het Leidse festival van 1493 viel in de introductieperiode, het Haagse festival van 1526 en het Dordtse van 1552 werden georganiseerd tijdens de bloei van de 'reformatorische openbaarheid', een festival in Zandvoort dat in 1595 mogelijk 27 kamerdelegaties trok, viel in de vierde periode van hoogconjunctuur, na de consolidatie van de Opstand. Tijdens de Bestandstwisten werden veel grote wedstrijden gehouden, met als klappers de wedstrijden van Haarlem in 1613 met 24 deelnemers, Leiden met 23 en met in 1615 de wedstrijd te Kethel, met 31 deelnemende kamerdelegaties de grootste wedstrijd ooit in de Noordelijke Nederlanden georganiseerd. In de zesde bloeiperiode werd in het Zeeuwse Vlissingen een grote wedstrijd georganiseerd, waaraan 21 delegaties (deels schriftelijk) deelnamen.³³

Het deelnemersveld van de interlokale competitie was erg conjunctuurgevoelig. In perioden waarin meer kamers gesticht en meer festivals werden gehouden, namen meer kamers deel aan de interlokale competitie. De Kapelse kamer en de Leidse Palmboom traden respectievelijk in 1555 en 1624 toe tot de competitie in hun regio, tijdens perioden waarin de rederijersactiviteiten in de hele Noordelijke Nederlanden sterk toenamen. In 1615 traden op de grote Kethelse wedstrijd zes Zuid-Hollandse dorpskamers toe tot de competitie.³⁴ Tegelijk vertaalde de structurele groei van het aantal kamers zich in het deelnemersveld van de grote festivals: er waren in 1550 meer potentiële deelnemers dan in 1475, en in 1600 meer dan in 1550. De festivals van na 1600 waren veelal groter dan die van de periode voor 1600 en het waren er meer, het ene vooral door structurele ontwikkelingen in het kamercircuit en het andere meer als gevolg van structurele veranderingen in de maatschappij.

Kernen en periferie

Door festivalorganisatie en festivaldeelname trad een kamer toe tot een actief interlokaal netwerk waartoe lang niet alle kamers behoorden. De mate waarin ka-

mers in een bepaalde streek waren geïntegreerd in een interlokaal kamernetwerk, met als ontmoetingsplaatsen de wedstrijden en publieke feesten, hing nauw samen met het aantal kamers dat in die streek actief was. Hoe hechter het regionale patroon van kamers, hoe actiever de regionale competitie en de wederzijdse bezoeken. Op basis van de festivalactiviteiten kan een streek als centrum of als periferie van het rederijkersleven gelden. De kamers in Utrecht, Amersfoort, Arnhem, Deventer, Zwolle, Kampen, misschien ook Hasselt, Leeuwarden, Harlingen en Bolsward, waren geen van alle actief op wedstrijden en ook zelf organiseerden ze er geen.³⁵ Misschien was de Utrechtse kamer De Violetten een uitzondering. In 1530 werd ze door de Leidse kamer uitgenodigd om een delegatie naar de wedstrijd van dat jaar te zenden. De Leidse kamer baseerde die uitnodiging op de afspraak tussen de Hollandse kamers van een jaar of wat eerder. De Utrechtse kamer werd dus blijkbaar tot het Hollandse kamernetwerk gerekend. De wedstrijd ging echter niet door en ook Utrecht lijkt nooit te hebben deelgenomen aan enig andere wedstrijd. Er zijn ook geen aanwijzingen van onderlinge ontmoetingen tussen kamers van de IJsselsteden en Utrecht en Amersfoort tijdens publieke feesten. Dat wekt de indruk dat het de oostelijke kamers ontbrak aan een basisvoorwaarde voor een festivalcultuur: onderlinge contacten. Het oosten van de Nederlanden vormde duidelijk de periferie van de rederijkersbeweging.³⁶

In Holland en Zeeland daarentegen werd reeds vanaf de introductie van de kamers voldaan aan de belangrijkste voorwaarde voor de ontwikkeling van een festivalcultuur. Het kamernetwerk was daar ook actief buiten de enkele festivals om die na de introductiefase werden georganiseerd, doordat vooral kamers uit de regio's Walcheren, Zuid-Beveland en het hele graafschap Holland, van de eilanden tot het IJ geregeld elkaars bijeenkomsten of lokale publieke feesten bezochten. Festivals versterkten die netwerkvorming in een regio. Bovendien brachten ze het publiek uit omringende plaatsen waar geen kamer bestond er misschien toe er één te stichten.³⁷ Een dergelijke dynamiek werd zowel in Zeeland als in Holland al in de late vijftiende eeuw in gang gezet. Daardoor brachten de Hollandse en Zeeuwse kamers beide gewesten in het centrum van de rederijkersbeweging.

Maar ook niet elke streek in Holland en Zeeland was even sterk geïntegreerd in een regionaal netwerk en even actief in de festivalcultuur. In Holland behoorden West-Friesland, het Gooi, het rivierengebied tussen Utrecht, Dordrecht en Gouda en de Zuid-Hollandse eilanden grotendeels tot de periferie. Hoewel zich daar in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw een vrij hecht patroon van kamers ontwikkelde, werden er geen wedstrijden georganiseerd.³⁸ Vanuit de Hollandse periferie kwamen ook nauwelijks kamerdelegaties naar wedstrijden buiten de eigen streek. Het centrum van de Hollandse wedstrijdcultuur en dus van het Hollandse rederijkersleven lag in het eigenlijke graafschap Holland, het gebied tussen Dordrecht, Gouda, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Brielle en Rotterdam. De kern ervan lag – zeker voor de Opstand – in zuidelijk Holland. In Zeeland vormden de eilanden Schouwen, Duiveland en Tholen de periferie en lag de kern van de rederijkersbeweging op Walcheren en Zuid-Beveland. In het graafschap Holland en in Zeeland-Bewesterschelde (Walcheren en Zuid-Beveland) werden de belangrijke wedstrijden georganiseerd, daar kwamen de delegaties vandaan die wedstrijden buiten de eigen regio bezochten. De posi-

tie van individuele kamers in de rederijdersbeweging was grotendeels afhankelijk van die van de streek. In de positie van de regio's veranderde in de loop van de tijd weinig, in de positie van individuele kamers, of van een bepaalde streek traden wel veranderingen op.³⁹

Tabel 24: Rederijderscentra voor en na 1575: organisatie

Periode 1475-1574		Periode 1575-1659	
Plaats/kamer van organisatie	Aantal georganiseerde festivals	Plaats/kamer van organisatie	Aantal georganiseerde festivals
Goes [1]	3	Leiden [1]	4
Reimerswaal	3	Gouda [1]	4
Den Briel	3	Haarlem [4]	3
Dordrecht [1]	3	Haarlem [5]	3
Gouda [1]	3	Haastrecht [1]	3
Leiden [1]	3	Schiedam [1]	3
Noordwijk [1]	3	Zandvoort	3
Rotterdam	3	Amsterdam [3]	3

Bron: Repertorium van rederijdersfestivals, grotendeels gebaseerd op Van Boheemen, *Rederijderswedstrijden en Meertens, Letterkundig leven*. Goes [1] verwijst naar de nummering in het kamerrepertorium.

Van de ongeveer 95 kamers die actief waren tussen 1480 en 1570 organiseerden er zestien (zeventien procent) in totaal 37 wedstrijden, dat is gemiddeld één wedstrijd in bijna elke tweeënhalve jaar. Vier van die zestien kamers waren gevestigd in Zeeland en twaalf in Holland. Tien van die Hollandse kamers behoorden tot het hechte kamernetwerk van zuidelijk Holland. De twee belangrijkste steden van Holland, Haarlem en Amsterdam, organiseerden beide slechts één wedstrijd, terwijl twee grote dorpen uit zuidelijk Holland, Noordwijk en Naaldwijk, er ieder voor twee verantwoordelijk waren. De organisatie van een wedstrijd – voor kamers een belangrijke manier om zowel binnen het rederijdersnetwerk als lokaal prestige te verwerven – was in Holland en Zeeland niet voorbehouden aan kamers uit de grootste steden, hoezeer dat misschien vanwege hun financiële armslag en prestige ook voor de hand lag. Ook de winnaar van de voorgaande wedstrijd kreeg niet de organisatie toebedeeld. Dat wil niet zeggen dat alle kamers in aanmerking kwamen voor een wedstrijdorganisatie. Het lijkt erop dat geloot werd uit de groep van kamers die op wedstrijden actief waren. In Zeeland lag de wedstrijdrequentie veel lager. Gemiddeld werd nog niet eens in de tien jaar een wedstrijd georganiseerd.⁴⁰

De kamers die geregeld wedstrijden organiseerden vormden de kopgroep van de rederijdersbeweging. Met drie of meer georganiseerde wedstrijden per kamer als willekeurig criterium, bestond de top van het kamernetwerk voor 1570 uit acht van de zestien kamers die wel eens een wedstrijd hadden georganiseerd: Goes, Reimerswaal, Leiden, Gouda, Rotterdam, Delft, Dordrecht en Noordwijk. De samenstelling van die top veranderde na 1570 sterk: voortaan vormden zes Hollandse kamers de kopgroep, omdat de activiteiten van de Zeeuwse kamers sterk terugvielen. Leiden en Gouda bleven belangrijke wedstrijdplaatsen; Rotter-

dam, Delft, Dordrecht en Noordwijk werden door Zandvoort, Schiedam, Haarlem en Amsterdam vervangen als hoofdplaatsen.⁴¹ Noordelijk Holland kreeg daardoor na 1570 een sterkere positie in het rederijkersnetwerk dan voor de Opstand. Het verdwijnen van Rotterdam, Delft, Dordrecht en Noordwijk als belangrijke locaties en het goeddeels verdwijnen van de wedstrijdcultuur in Zee-land, is wellicht te wijten aan de sterke weerstand van de gereformeerde kerk die kamers in deze plaatsen ondervonden.⁴²

Het aantal Hollandse kamers dat een wedstrijd organiseerde groeide na 1570 sterk, waarschijnlijk mede als gevolg van de afschaffing van het lotingssysteem. Kamers besloten voortaan zelf – eventueel in overleg met lokale instanties – tot het organiseren van een wedstrijd. De 51 wedstrijden uit de periode 1578 tot 1659 werden georganiseerd door 34 kamers, meer dan twee keer zoveel als voor 1570. Daarvan organiseerde meer dan tweederde slechts één wedstrijd. In Leiden, Zandvoort en Gouda daarentegen werden in deze periode vijf of vier festivals georganiseerd. Terwijl de basis van organiserende kamers na 1570 veel breder werd, nam het verschil tussen basis en top toe.⁴³ De gemiddelde wedstrijdrequentie steeg van één wedstrijd in ongeveer tweeënhalf jaar in de periode voor 1570 tot één per anderhalf jaar tussen 1578 en 1659. Ook het aantal kamers dat een wedstrijd organiseerde en het totaal aantal actieve kamers groeide. Na 1578 intensiveerden de kamers hun wedstrijdactiviteiten dus sterk. Met die groei werden de Hollandse gecompenseerd voor het verdwijnen van de publieke feesten. De wedstrijden ontwikkelden zich tot de belangrijkste publicatiekanalen van de Hollandse rederijkersbeweging. Desondanks organiseerde een belangrijke kamer als die van Dordrecht – voor 1570 zelfs nog goed voor drie festivals – er na 1570 geen enkele meer. De Eglentier, De Fonteine en Het Bloemken Jesse konden na de calvinistische machtsovername niet meer rekenen op financiële steun van overheidswege. Maar gebrek aan financiële steun kon de Amsterdams-Brabantse kamer er niet van weerhouden zich wel een toppositie te verwerven.

De organisatie van een festival leverde meer op dan prestigewinst of – in geval van een slechte organisatie – prestigeverlies.⁴⁴ Doordat een organiserende kamer de regels stelde voor een wedstrijd, had ze de mogelijkheid vernieuwingen in te voeren en deze door juring tijdens de wedstrijd af te dwingen. Zo gebruikte Jan van Hout in 1578 een wedstrijd van De Leidse Witte Ackoleijen als platform om de deelnemers met vernieuwingen in metrum, strofevorm en taalgebruik te confronteren. De Vlaardingse kamer introduceerde het kniewerk als onderdeel van de wedstrijd in 1616. Een kamer kon ook vernieuwingen in het deelnemersveld doorvoeren. Zo deden vanaf de Leidse wedstrijd van 1578 regelmatig particulieren mee aan wedstrijden en konden kamers vooral na 1600 hun bijdragen ook per bode insturen, zonder deze te hoeven voordragen. Als zulke vernieuwingen op een volgende wedstrijd werden overgenomen, was de kans groot dat ze algemeen geaccepteerd raakten. Kamers die wedstrijden organiseerden konden zo sturend en leidend optreden, en relatief veel invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de wedstrijdcultuur of de introductie van nieuwe literaire of culturele vormen en gebruiken in de rederijkerswereld.⁴⁵

De kamers met de grootste impact op de rederijkerscultuur waren zeker die kamers die zowel veel festivals organiseerden als aan veel festivals deelnamen. Voor

actieve festivalgangers gold evengoed – zij het in mindere mate dan voor organisatoren – dat ze een sturende rol konden spelen in ontwikkelingen in het rederijkersveld. Over de periode 1480 tot 1570 voerden de Goudse kamer De Goudsbloem met elf en de Leidse Witte Ackoleijen met tien festivals de lijst aan van twaalf kamers die aan meer dan vijf wedstrijden deelnamen. Ze waren ongeveer twee keer zo actief als de meeste andere kamers aan de top. Daarin stonden kamers uit Gouda, Leiden, Rotterdam, Dordrecht, Delft, Amsterdam en Haarlem en de Zuid-Hollandse dorpen Noordwijk en Rijnsburg. Middelburg, Goes en Reimerswaal vormden de top van het Zeeuwse kamernetwerk. Dankzij de sterke opkomst van Alkmaar, Haarlem, Amsterdam en Zandvoort als festivaldeelnemers of -organisatoren ontgroeiende noordelijk Holland na 1570 de periferie. Desondanks bleef de kern van Hollands rederijkersleven gelegen in het gebied tussen Delft, Leiden en Gouda.⁴⁶

Tabel 25: Rederijkerscentra voor en na 1575. Aantal deelnames

periode 1475-1574		periode 1575-1659	
plaats/kamer	aantal delegaties	plaats/kamer	aantal delegaties
Gouda [1]	11	Gouda [1]	30
Leiden [1]	10	Haarlem [4]	24
Rotterdam	7	Haarlem [5]	24
Rijnsburg	6	Haarlem [3]	21
Reimerswaal	6	Leiden [1]	20
Dordrecht [1]	6	Den Haag [1]	18
Delft [1]	6	Schiedam [1]	17
Amsterdam [1]	6	Leiden [3]	15
Noordwijk [1]	5	Vlaardingen [1]	14
Middelburg	5	Noordwijk [1]	14
Haarlem [3]	5	Kethel	12
Goes [1]	5	Katwijk a/d Rijn [1]	11
		Rotterdam	10
		Dordrecht [1]	10
		Amsterdam [3]	9
		Warmond	9
		Zegwaard	9
		Middelburg	8
		Amsterdam [1]	7
		Hazerswoude [1]	7
		Haastrecht [1]	7
		Delft [1]	6
		Gorkum	5
		Katwijk aan Zee	5
		Rijnsburg	5
		Zandvoort	5
		Alkmaar	5

Bron: Repertorium van festivals, grotendeels gebaseerd op Van Boheemen, Rederijkerswedstrijden en Meertens, Letterkundig leven.

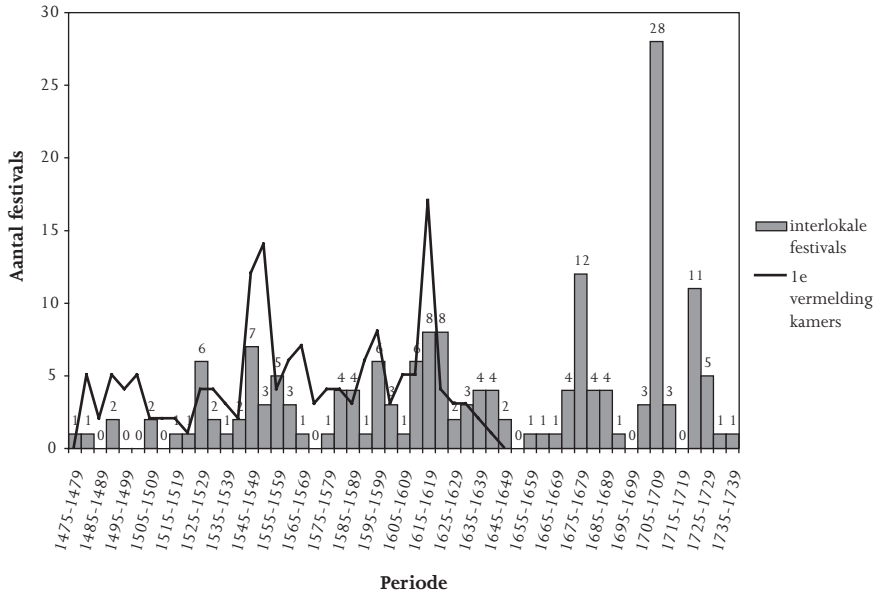
De samenstelling van de top van deelnemers veranderde na 1570 ingrijpend. Het aantal kamers dat aan vijf of meer wedstrijden deelnam verdubbelde van twaalf naar 26 en de relatieve dominantie van Holland werd nog sterker. De enige kamer buiten Holland in de top was die van Middelburg, met acht festivals echter op een lage positie. Zeeland kwam door de onstuimige ontwikkelingen in Holland na 1570 in de periferie van het kamernetwerk te liggen. In Holland nam het aantal dorpen en kleinere steden in de top na 1570 sterk toe. Van die plaatsen lagen alleen Zandvoort en Alkmaar niet in zuidelijk Holland. Ongekroonde leider van de Hollandse rederijderskamers was ook na 1570 de Goudse kamer De Goudsbloemen, die aan minstens dertig festivals deelnam, een verdrievoudiging ten opzichte van de eeuw voor 1570. De Leidse Ackoleyen werd na 1570 door de drie Haarlemse kamers verdreven van de tweede naar de vijfde plaats.⁴⁷ De Haarlemse kamer De Pellicaen nam vier keer zo vaak deel aan festivals als voor 1570. Haarlem verdrong door de actieve deelname van zijn drie kamers Gouda, met zijn twee kamers, van haar eerste rang als rederijderscentrum. Haarlemse rederijders namen in totaal minstens 69 keer deel aan een festival, Leidse rederijders met twee kamers minstens 35 keer en Goudenaren minstens dertig. Zo gezien was Haarlem het centrum van Nederlandse rederijderscultuur na 1570, gevolgd door Gouda, Leiden, Den Haag, Amsterdam, Schiedam en Vlaardingen. De grote steden Rotterdam, Delft en Dordrecht bekleedden – net als het Zeeuwse Middelburg – een bescheiden positie in de top, nog onder Zuid-Hollandse dorpen als Noordwijk, Kethel en Katwijk aan de Rijn. De positie van deze kamers als festivaldeelnemers correspondeerde met hun plaats onder de organisatoren van festivals. Vermoedelijk remden de lokale verhoudingen tot overheid en kerkenraad ook de mogelijkheid voor die minder actieve kamers om zich op festivalniveau te profileren.

Prijsvragen en maatschappelijke discussies

Prijsvragen vormden de kern van rederijdersfestivals. De festivals boden degenen die een prijsvraag uitschreven een prachtige gelegenheid een bepaald thema op de agenda van alle deelnemende kamers te zetten. Dat kon een actueel thema zijn, een kwestie waarin enkele kamerbroeders geïnteresseerd waren of een algemeen maatschappelijk, moreel, filosofisch of theologisch probleem, een spitsvondige vraag of een raadselspreuk. Prijsvragen daagden de deelnemers uit tot het geven van een overtuigend antwoord. Door die verschillende antwoorden kon het publiek uiteenlopende aspecten van een zaak behandeld zien en uit de antwoorden de beste selecteren. Door de jurering kon de kamer – die bij de beantwoording de regie over het thema uit handen had gegeven – het eigen uitgangspunt weer meer naar voren halen, tenzij de jury geheel of gedeeltelijk uit plaatsgenoten bestond die geen lid waren van de kamer.⁴⁸

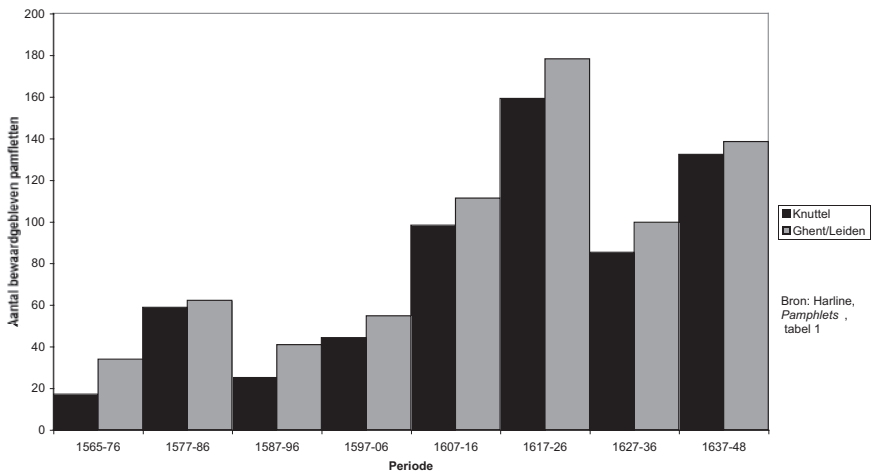
Het thema van een prijsvraag werd natuurlijk in onderling overleg binnen een kamer vastgesteld. De kamer die een festival organiseerde, selecteerde met zijn prijsvraag een onderwerp dat men wilde laten behandelen, dat men zelf belangrijk vond of waarvan men inschatte dat het de interesse van de deelnemers en het

Grafiek 12. Aantal kamers en aantal interlokale festivals per periode (=5 jaar) 1475-1740

publiek zou wekken. Een groot aantal deelnemers versterkte het prestige van de organiserende kamer. Alleen al om die reden lag het voor de hand dat een prijsvraag werd geformuleerd waarmee men kon inhaken op actuele kwesties, discussies en preoccupaties, waarvan men inschatte dat die onder het publiek leefden. En inderdaad haakten de kamers met hun festivals vaak in op maatschappelijke discussies. Zo stimuleerde het maatschappelijk debat de festivalcultuur, en omge-

Grafiek 13. Gemiddelde jaarlijkse pamfletproductie, op basis van decenniumtotalen, 1565-1649

Bron: Harline, Pamphlets, tabel 1.

keerd droegen de festivals bij aan het vormgeven van het maatschappelijk debat. Dat blijkt wanneer thema's van prijsvragen vergeleken worden met de thematiek van pamfletten en andere publicaties en met de dagelijkse conflictstof zoals die blijkt uit notulen en verslagen van kerkelijke en bestuurlijke vergaderingen, gerechtshoven en notarisakten. De preoccupaties van de Nederlandse discussiecultuur en de thema's van rederijersfestivals blijken sterk te overlappen. Perioden van hoogconjunctuur in het festivalleven vielen meestal samen met perioden van levendige maatschappelijke discussies dan wel perioden van duidelijk zichtbare structurele maatschappelijke veranderingen, zoals die ook werden weerspiegeld in het aantal pamfletten dat door de jaren heen werd gedrukt.⁴⁹

Het hervormingsdebat

Heel duidelijk wordt die band na de introductie van de eerste reformatorische ideeën in de Nederlanden, vanaf de vroege jaren 1520. De thematiek van de festivals uit de eerste jaren van het rederijerswezen in Holland en Zeeland, tijdens de festivals van Goes in 1475 en 1481, Leiden in 1493, Middelburg in 1494, Den Haag en Reimerswaal in 1507 is niet bekend. Er lijkt echter een nauw verband te bestaan tussen de introductie van de kamers, de burgeroorlog van de late vijftiende eeuw en de Bourgondisch-Habsburgse vredespolitiek, zodat het goed mogelijk is dat de politieke problemen een rol speelden bij de organisatie van de festivals en misschien zelfs gereflecteerd werden in de thematiek van de eerste festivals.⁵⁰ Het is bijvoorbeeld opvallend dat het Leidse festival van 1493 en het Middelburgse van 1494 werden georganiseerd in de periode van de inhuldiging van Philips de Schone als graaf van Holland en Zeeland. Deze festivals vielen ook vlak voor en vlak na het grote festival van Mechelen, waar de jonge hertog Philips de Schone een (vergeefse) poging deed de rederijersbeweging (institutioneel) meer aan zich te binden. Van de noordelijke kamers was alleen de Amsterdamse er verschenen, hoewel Hollandse en Zeeuwse kamers in die periode toch festivalcontacten onderhielden met Vlaanderen en Brabant. De twee festivals van Den Haag en Reimerswaal in 1507 werden georganiseerd in het jaar van de huldiging van Maximiliaan van Habsburg als voogd van Karel V. De festivals van 1507 markeerden voorlopig het einde van de netwerkvorming tussen de kernregio's van de rederijersbeweging in Vlaanderen en Brabant, Holland en Zeeland.⁵¹

Dat de eerste festivalhoogconjunctuur samenviel met pogingen van de Habsburgse dynastie om haar gezag te vestigen in het oude Bourgondische landencomplex en invloedssfeer is vermoedelijk geen toeval. In dezelfde periode werden immers ook kamers gesticht in Zwolle (1493), Amersfoort (1501) en Arnhem (1506), belangrijke steden die in de Bourgondische invloedssfeer lagen. Natuurlijk blijft het verband hypothetisch zolang we de thematiek van de prijsvragen niet kennen. Na 1507 bleven nieuwe festivalactiviteiten in Holland en Zeeland uit. Niet eerder dan in 1518 werden in Goes en in 1521 in Gouda weer festivals georganiseerd. In Zeeland bleef dit een gebruikelijke frequentie, één festival in tien jaar. De Hollandse kamers daarentegen organiseerden na 1525 bijna jaarlijks een festival. De thematiek die deze festivals begon te beheersen kennen we vooral dankzij de censuurpolitiek van het Hof van Holland en de uitstekende kwaliteit

van zijn informanten. Vanaf 1527 was het Hof van Holland ervan op de hoogte dat in de schriftuurlijke rederijkersspelen evangelische opvattingen werden verwerkt en behandeld. Aan het eind van de jaren 1520 kwam dat veel voor in de belangrijke kamers van Holland; precies in de periode dat de evangelische beweging buiten kleine (humanistische) kring bekend raakte.⁵²

Wellicht werd in 1529 op de wedstrijd te Haarlem een theologisch thema aan de orde gesteld, dat met schriftuurlijke onderbouwing door de deelnemende kamers was beantwoord. In dat jaar reisden boden van het Hof naar zeven Hollandse steden – ongetwijfeld deelnemers aan een wedstrijd – om aan te dringen op een verbod op het opvoeren van schriftuurlijke spelen. Een bode reisde speciaal voor een tweede maal naar Brielle met het verzoek een rederijkersspel ‘smaeckende ketterije’ voor onderzoek naar Den Haag te sturen. In 1533 reisde een bode naar Rotterdam en Naaldwijk, om spelen op te laten sturen die te Delft – waarschijnlijk ook op een wedstrijd – waren opgevoerd. In het midden van de jaren 1530 concentreerde de ketterbestrijding zich op het bloeiende Amsterdam, een belangrijk centrum van religieuze hervormingsdrift. Het lijkt erop dat in die jaren nauwelijks wedstrijden werden georganiseerd en dat de controle door centrale en lokale autoriteiten streng en effectief was. Misschien was een stringenter beleid het gevolg van de traumatische ervaring van de opstand van de Amsterdamse wederdopers in 1535, die overduidelijk mede het effect was van radicale hervormingsgezinde propaganda.⁵³ Na 1540 zetten de Hollandse rederijkerskamers hun quasi-jaarlijkse reeks festivals voort en opnieuw beïnvloedde het hervormingsdebat de thematiek van de prijsvragen. In 1546 veroorzaakten voorgenomen wedstrijden in Gouda en Leiden ongerustheid bij de autoriteiten. Op 26 mei verbood de landvoogdes de wedstrijd te Leiden, op advies van de inquisiteur Rieuwerd Tapper. Bovendien liet ze een onderzoek instellen naar de organisatie van een wedstrijd te Gouda, waarvan alleen de publieke intocht had plaatsgevonden. In april 1551 besloot de landvoogdes na informatie over een voorgenomen wedstrijd te Naaldwijk zoals gezegd tot centralisatie van de controle op rederijkersspelen in Holland door de instelling van de commissie van theologen die verplicht de spelen van de kamers van alle steden, dorpen en vlekken van Holland zou controleren.⁵⁴

Van geen van deze festivals en voorgenomen festivals kennen we de vragen. Toch is het wel zeker dat een groot aantal rederijkerskamers in Holland vanaf 1527 en misschien al eerder – ondanks censuur van hogerhand – de discussie over religieuze en kerkelijke hervormingen met hun lokale spelen en hun festivals steeds hoger op de maatschappelijke agenda zetten. Hoogtepunt van die ontwikkeling was de reeks festivals van Rotterdam in 1561, Noordwijk in 1562, Gouda in 1564 en het Zeeuwse Kapelle tussen 1560 en 1566. Deze vier wedstrijden hadden elk een middelgroot deelnemersveld: negen kamers in Rotterdam, een geschat tiental in Noordwijk, zeven in Gouda, een negental in Kapelle. De deelnemende kamers en subsidieverleners van de drie Hollandse festivals investeerden er zeer veel tijd en geld in. De Rotterdamse wedstrijd bijdragen verschenen in 1564 in druk bij Willem Silvius in Antwerpen, waar in dat of het volgend jaar ook de Goudse bijdragen hadden moeten verschijnen. Of de Noordwijkse kamer ook plannen voor een uitgave had is onbekend, maar ook deze kamer

wilde een blijvend aandenken aan de wedstrijd van 1562 houden. In de zeventiende eeuw had de kamer nog een schilderij van de festivalintocht van 1562 in bezit.⁵⁵

De Rotterdamse uitgave van Willem Silvius was de eerste gedrukte Hollandse wedstrijd bundel. Misschien leverde de factor van de Rijnsburgse kamer, Johannes Fruytiers – die midden jaren zestig connecties had met Silvius – de Antwerpse drukker de teksten van het Rotterdamse festival.⁵⁶ Na onderzoek door de inquisiteurs kreeg Silvius toestemming ze te drukken en zo verschenen in 1564 te Antwerpen twee bundels, een met de refrainen en een met de zinnesspelen. Willem Silvius kreeg ook de teksten van de Goudse wedstrijd in handen, via de geleerde medicus Boudewijn Ronsse, maar hij slaagde er niet in ze te drukken voordat de landvoogdes hem verplichtte de teksten naar Brussel te zenden voor onderzoek. Dat had een minder gunstig resultaat dan het onderzoek naar de Rotterdamse bijdragen. De Goudse bundel werd nooit gedrukt en de teksten gingen verloren.⁵⁷ Het is wonderlijk dat de Rotterdamse spelen de censuur wel passeerden. De prijsvraag, waarop de Rotterdamse kamer in zinnesspelen een antwoord wilde, betrof het kernprobleem van het hervormingsdebat. ‘Wie den meesten troost oyt quam te baten Die schenen te sijn van Godt verlaten?’ In de vraag voor het amoureuze refrain werd opnieuw subtiel naar de troostvraag verwezen: ‘Waarin (schept) een amoureuze hert den meesten troost (...)?’⁵⁸

Niet dat de deelnemers verplicht waren tot het geven van een reformatorisch antwoord, maar een protestantse thematiek bepaalde wel de agenda van de negen deelnemers aan de wedstrijd van 1561. In het winnende spel ging Schiedam in op het probleem van de ketterij. De Schiedamse kamer trakteerde het publiek op een uitgebreide opsomming van kettters, maar in de lijst ontbraken de drie topkettters: Luther, Calvijn en Melanchton. Zo gingen alle spelen op eigen manier in op de actuele geloofsperikelen. Het spel van de Amsterdammer Egbert Meynertsz was – althans in de ogen van moderne onderzoekers – expliciet reformatorisch en anti-katholiek. De spelen van Gouda en Haarlem waren gematigd hervormingsgezind. De schrijver van het Noordwijkse spel – zonder duidelijke theologische keuze – waarschuwde voor op handen zijnde vervolgingen, en spoorde aan daarvoor niet te wijken. De Delftse kamer liet het publiek weten dat de Hollandse kamers goed waren ingevoerd in de Schrift. Op zich geen teken van ketterij, maar in de context van de jaren zestig gaven Delft en Noordwijk op zijn minst een bemoedigende wenk in de richting van hervormingsgezinden.⁵⁹

Op het festival te Noordwijk, waar ‘veele camerens uyt Hollandt’ aanwezig waren, stond in 1562 de troost-problematiek opnieuw op de agenda.⁶⁰ Ook de Goudse kamer De Goudsbloem zinspeelde in 1564 op de troostvraag: ‘Wie hier in swerrelts foreest op den toecommende troost verlaeten aldermeest?’ Die werd door zeven kamers in zinnesspelen beantwoord. Zonder twijfel wilde de vragsteller de reformatorische problematiek nog eens publiekelijk aan de orde stellen. Daarin slaagde hij blijkbaar, want de inhoud van het Goudse spel en van de spelen van Leiden, Oudewater, Monster en Poeldijk was in de ogen van het Hof van Holland zeer verdacht.⁶¹ De factor van de Goudse kamer deed er na het festival alles aan om de spelen via Boudewijn Ronsse zo snel mogelijk in Antwerpen te krijgen. Na de wedstrijd bleef hij zelf tijdelijk in Middelburg, juist in die jaren

een belangrijk calvinistisch bruggenhoofd in de Noordelijke Nederlanden. Deze factor was volgens een Goudse burgemeester de auteur van alle Goudse teksten tegen de katholieke religie. Hij zou met zijn kamerbroeders een disputatie over de vrije wil hebben gevoerd, waarna hij volgens de burgemeester uit de kamer was gezet. Of deze burgervader daarmee een juist beeld van de positie van de factor schetste is de vraag. Het Goudse stadsbestuur steunde De Goudsbloemen bij de organisatie van het festival door een delegatie naar het Hof te zenden om tegen een festivalverbod te pleiten. De factor – gezien zijn disputatie tegen de vrije wil mogelijk een calvinist – speelde binnen zijn kamer een belangrijke rol als opiniemaker. In 1564 greep hij zijn kans aan om van de Goudse kamer een regionaal platform voor de religiekwestie te maken. Zijn plannen om de bijdragen in druk een nog veel breder publiek te geven, werden op de valreep door de landvoogdes vrijdeld, maar het Goudse stadsbestuur had zijn pogingen willens en wetens gesteund.⁶²

Ook door De Wijngaertrancken (van het dorp Kapelle op Zuid-Beveland) werd vermoedelijk rond 1563 een middelgroot festival georganiseerd. De negen deelnemers waren waarschijnlijk afkomstig uit Zeeuwse steden en dorpen. Het is niet bekend wat het thema van het Kapelse festival was; misschien ging het om de vraag: 'Wat is het fundament der christenmensen'. Van de naburige kamer De Fiolieren (uit 's-Gravenpolder) is een schriftuurlijk zinnospel overgeleverd met een zeer actueel thema, dat is opgevoerd op dit festival. Dit zinnospel betoogt dat 'Geloove en liefde est fundament der Cristenmensen'. Het spel, geschreven door een 'plouchman', was een bewerking van de gelijkenis van Jezus over de koning die een bruiloftsfeest aanricht voor zijn zoon, door de genodigde gasten in de steek wordt gelaten en zijn dienaren de straat opstuurt om iedereen tot het bruiloftsfeest te noden, zowel slechten als goeden. De gast die zich zonder bruiloftskleed aan tafel zette werd verwijderd en zwaar gestraft. Het spel van 's-Gravenpolder is de enige wedstrijd bijdrage die is overgeleverd. De wedstrijd lijkt – evenals de Rotterdamse – geen bijzondere belangstelling van de censuur te hebben gewekt, hoewel 's-Gravenpolder een gevoelig thema behandelde.⁶³

Met zijn uitlegging van de parabel van de bruiloftsgangers uit Mattheüs 22, 11-14 gaf de 's-Gravenpolderse kamer het spel een eschatologische inhoud. Dat was – gezien de godsdienstige controverses – op zich al actueel, maar die actualiteitswaarde werd nog versterkt door de verwijzingen naar de Franse godsdienstoorlog. Het spel riep het publiek op tot een keuze, voor het te laat zou zijn. 'De Wachter' zette het spel al aan het begin in het teken van de 'seer periculose tijden'. 'Thyrannich Werck' legde verderop in het spel uit dat hij in Frankrijk goede zaken zou kunnen doen met de verkoop van wapentuig, omdat de Fransen elkaar 'doot smijten met grooten hoopen'. Het waren de 'calvijnen dan de huijgenooten', 'luijters leere' was snel vergeten en ook de 'lozijsten'⁶⁴ kweten zich goed van het moorden: 'dus comen zij malcanderen te velde'. Het publiek kreeg van de 'plouchman' uit 's-Gravenpolder en zijn spelers een scherpe mening over de religietwisten te horen. Daaruit valt op te maken dat hij weinig op had met de nieuwe leringen. Kamers en festivals waren dus niet geheel in de greep van calvinisten en andere hervormingsgezinden, al waren die nog zo dominant en slaagden ze erin de toon te zetten. Toch zette ook het spel van De Fiolieren – hoe-

zeer het zich ook keerde tegen de religieuze verdeeldheid en pleitte voor bezinning – evenzeer de controverses hoog op de rederijkersagenda. De ‘plouchman’ en zijn broeders zullen zeker het publiek geprikkeld hebben en het tot denken hebben aangezet.

Constructie van de Republiek

Het Kapelse festival was vermoedelijk het laatste festival voor het uitbreken van de Opstand. Ongeveer tien jaar later organiseerde de heropgerichte Leidse kamer De Witte Ackoleyen een interregionaal festival. Dat vond plaats in 1578, vier jaar na het Leids ontzet en de overgave van de laatste koningsgezinde bolwerken Middeburg, Goes en Amsterdam. De Unie van Utrecht was nog niet gesloten, de Pacificatie van Gent was twee jaar oud. In 1575 was er door de Staten van Holland en Zeeland in Leiden in naam van de koning een universiteit gesticht. Daarmee hadden de beide gewestelijke Statencolleges een nieuwe stap gezet in de ontwikkeling van een eigen soevereiniteit. De Staten-Generaal waren in 1576 akkoord gegaan met een vergaand experiment om de hertog van Anjou de soevereiniteit van de Nederlandse gewesten aan te bieden. Dat werd een fiasco en zowel de politieke leiding rond Willem van Oranje, de regionale en lokale politieke elites als de bevolking in de opstandige gewesten stonden voor de vraag welke richting de Nederlanden in moesten slaan.⁶⁵

In het opstandige Holland en Zeeland stond men in 1578 voor een ingrijpende reconstructie van de publieke samenleving. De reflectie daarover vond ook buiten de politieke leiders om plaats in de verslaglegging en herdenking van belangrijke gebeurtenissen tijdens de eerste jaren van de Opstand. In pamfletten, ontvangsten, toneel en tableaux vivants, liederen en gedichten probeerden schrijvers, ontwerpers, sprekers, zangers en spelers het feit van de Opstand te verwerken en een plaats te geven in het historisch en politiek bewustzijn van zichzelf, de politieke en religieuze leidslieden en de bevolking. Men stond immers voor de vraag welke rol de Opstand innam in de eigen staatkundige geschiedenis, welke plaats men het nieuwe staatsbestel in de wereldgeschiedenis toedichtte (met de bijbel en de klassieke Oudheid als referentiekader) en hoe de nieuwe politieke en religieuze machthebbers zich tot elkaar en tot de bevolking verhielden. Hierdoor kreeg de ‘theatermaatschappij’, die tussen 1573 en 1600 onder druk kwam te staan, toch nog een sterke impuls. Intermediairs en opinieleiders grepen terug op methoden die ook tijdens de regering van de Bourgondische en Habsburgse vorsten waren gebruikt om de regerende dynastie te verankeren in het politiek bewustzijn van de onderdanen. Nu was het niet langer de vraag hoe de regerende vorst een verbinding kon aangaan met zijn onderdanen, maar hoe een land zich rekenschap moest geven van het recht van een definitieve Opstand tegen de natuurlijke vorst.⁶⁶

Twee klassieke concepten uit de oude theatermaatschappij werden nu omgewerkt en ingezet om de Opstand te rechtvaardigen en de nieuwe staat ook cultureel uit te vinden. Bij het ene concept greep men terug op de bijbelse geschiedenis, in het andere op de klassieke Oudheid. In de beginjaren van de Opstand concentreerden opinieleiders als de calvinist Johannes Fruytiers en de libertijn

Dirck Coornhert – beiden actief in rederijersnetwerken – zich graag op de historische parallellen tussen de bevrijdingsverhalen van Israël en de vrijheidsstrijd van de Nederlanden. Zij hielpen de ideologie van het Nederlandse Israël mee te ontwikkelen, die steeds meer geclaimd zou worden door de calvinisten. Anderen – het eerst in kringen aan de Leidse universiteit – ontwikkelden een voorkeur voor parallellen tussen de militaire triomfen van de Romeinen en andere klassieke helden, de Nederlanders en de prinsen van Oranje. Nog liever concentreerden zij zich op de vergelijking van de opstandige Hollanders met de Bataven en hun vrijheidsdrang. De Bataafse mythe was vanaf het begin van de zestiende eeuw door de humanisten Aurelius en Geldenhouwer – op basis van de opmerkingen van Tacitus en in hun tijd Erasmus – ontwikkeld als ‘historisch’ alternatief voor bestaande afstammingsmythen. In de late zestiende en de zeventiende eeuw maakte deze mythe een even grote opgang in de politieke verbeelding als die van het Nederlandse Israël.⁶⁷

Beide politieke mythen konden zowel door voor- als tegenstanders van de politieke rol van de Oranjes gebruikt worden. In tegenstelling tot het Nederlands Israël was de Bataafse mythe grotendeels een Hollands thema, zij het dat Geldenhouwer het aanvankelijk ook voor Gelre had opgeëist. De prinsen van Oranje namen in het politieke bewustzijn de rol over van de landsheerlijke vorsten, in ceremoniële ontvangsten en blijde inkomsten waaraan rederijerskamers een belangrijke bijdrage leverden. Vooral in de eerste jaren van de Opstand – vanaf 1575 tot 1594 – leidden de militaire successen tot een ware heldenverering van de Oranjes, met als apotheose de triomftocht van Maurits langs de belangrijke Hollandse steden na de verovering van Groningen in 1594. In de publieke media personifieerden de Oranjes de militaire kracht van de jonge staat. Ze buiten die aandacht succesvol uit om hun positie in het politieke en symbolische krachtenveld, dat volop in beweging was, verder uit te bouwen.⁶⁸

Een reeks rederijersfestivals van Leiden in 1578 tot Noordwijk in 1602 bood een platform voor reflectie over de historische en politieke positie van de Nederlandse staat, zijn bestuurders en zijn inwoners. Het Leidse festival van 1578 werd georganiseerd ter gelegenheid van de jaarmarkt op 3 oktober, de dag waarop het ontzet van Leiden werd herdacht. Stadssecretaris Jan van Hout schreef namens de Leidse kamer De Witte Ackoleyen een refreinwedstrijd uit. Deze wedstrijd was de eerste waar de Opstand tegen Philips II aan de orde werd gesteld. Jan van Hout zette met zijn prijsvraag ‘Danckt in minen naem, van alle zine gueien, die hi mi duen bewees’ niet alleen de politieke actualiteit op de agenda. Hij wilde met deze wedstrijd de deelnemers tot literaire vernieuwing dwingen. De bijdragen moesten in zuiver Nederlands zijn gesteld, mochten uit minimaal 150 en maximaal 200 regels bestaan en moesten in telers geschreven worden. Jan van Hout en burgemeester en oud-rederijker Pieter Adriaensz van der Werff zaten in de jury. Uit de bijdragen en het commentaar van jurylid Van Hout blijkt dat de meeste deelnemers grote moeite hadden met de literaire vernieuwing. Jan Jansz van Woerden schreef jurylid Van der Werff een briefje uit Delft, met de vraag om in zijn ‘inder haest’ geschreven bijdrage nog enige verbeteringen aan te brengen.⁶⁹

De zeventien bijdragen – overgeleverd in een collectie met aantekeningen over het beleg – waren geschreven door vijf leden die namens een kamer optraden

en twaalf particulieren, die uit Ieper, Noordwijk, Haarlem en Leiden kwamen. Van de deelnemende kamers kwamen er twee uit Antwerpen – mogelijk door persoonlijke relaties van de delegatieleden Willem van Haecht en Jheronimus van der Voort met Van Hout – en één uit Arnemuiden, de kamer die in dat jaar was opgericht. Jheronimus van der Voort schreef het spel dat ter herdenking van het ontzet op 3 oktober door De Witte Ackoleyen werd opgevoerd. Op 6 oktober werden de zeventien gedichten op het toneel voorgedragen. De gedichten behandelden de geschiedenis van het beleg en het ontzet van de stad Leiden in 1574. Alle auteurs trokken een parallel tussen het ontzet van Leiden en de verlossing van Israël. De deelnemers aan de Leidse wedstrijd zetten zo Israël als model voor de Nederlanden op de publieke agenda. De Leidse wedstrijd staat bekend als een poging tot vernieuwing van de literaire taal en vorm van de rederijkers, maar de wedstrijd leverde ook een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van het politieke bewustzijn van de opstandige Nederlanden.⁷⁰

Aan de refreinwedstrijd te Heenvliet – ter gelegenheid van het afscheid van de schoolmeester Pieter Sterlincx uit Antwerpen – namen in 1580 delegaties van zes kamers uit de omgeving deel. De vraag voor het lied ‘Hoe het Nederlant eertyden gefloereet heeft’ nodigde uit tot een politiek-maatschappelijke vergelijking van het bloeiende verleden met het moeizame heden. De Haagse prijsvraag van 1581 stelde een netelig probleem aan de orde dat de gemoederen nog lang zou bezighouden: dat van de tirannie, met de vraag ‘Of sWerelts Hoogheyd sonder Tyrannie wel mach claeren’. De prijsvraag van de grote Delftse wedstrijd van 1581 – met tien deelnemende kamers – leek minder tot politieke reflectie uit te nodigen. De Delftse kamer greep de gelegenheid niettemin aan om de mythe van het Nederlands Israël opnieuw publiek te behandelen. Zes van de tien toespraken waarmee de Delftse Retorica de gasten verwelkomde verwezen naar verhalen over de vrijheidsstrijd van de Israëlieten. Een aantal deelnemende kamers presenteerde zich aan de Delftse gastheren met allegorische vertoningen waarin de strijd tegen Spanje centraal stond. Rotterdam droeg bij aan de mythe van het Nederlands Israël door Willem van Oranje – die ook in voorstellingen van andere kamers als held werd vereerd – te vergelijken met Judas de Makkabeeër.⁷¹

De tweede Delftse festivaldag werden de antwoorden op de vraag voorgedragen. Hoewel die nauwelijks tot politieke reflectie leek uit te nodigen, kwamen vier kamers met een politieke oplossing op de vraag wat de beste en moeilijkste uitvinding van de menselijke geest was. Volgens Leiden was dat ‘Een burghelijcke Wet, ghelijck zijnde Gods Woort’. Maasland met ‘De Wetten’ en De Lier met ‘Goe Wetten’ sloten zich daarbij aan. Schiedam varieerde daarop met het antwoord dat ‘Politijcke Magistraet’ veruit de beste vinding was. Toch won geen van deze antwoorden de eerste prijs. Die ging naar Den Haag, dat meer zag in ‘De Letterconst als ghevonden by ‘s menschen verstant’. In zijn opdracht van de wedstrijd-bundel aan het Delftse stadsbestuur stelde factor Pieter Jansz Helleman de grote klassieke en moderne dichters – van Homerus, Vergilius, Marot en Ronsard tot Jan van der Noot – aan de Hollanders ten voorbeeld. Holland zou dezelfde eer moeten verwerven als ooit Rome en Athene. Helleman verwees daarmee naar een andere parallel: de vergelijking van Holland met grote klassieke voorbeelden, niet in militaire maar in intellectuele zin. De Delftse Retorica die de gasten ver-

welkomde had die ambitie al uitgedrukt. Zij werd geflankeerd door Aristoteles, Vergilius, Cicero, Sallustius en Plutarchus en achter zich had ze de inspiratie van Scriptura. In 1596 werd het thema van de tirannie door Leiden nogmaals aan de orde gesteld in de opdracht voor de intredes. De kamers moesten ‘Het leven der Tyrannen’ uitbeelden. Ook met de regel ‘Voor een beveysde paeyns, een rechte crijch te prijzen is’ wilde De Witte Ackoleyen het thema van de Opstand op de agenda houden.⁷²

In 1589 werd Maurits in Monster gehuldigd als ambachtsheer. De kamer van Monster organiseerde bij die gelegenheid een wedstrijd, waaraan vijf kamers deelnamen. De vraag ‘Welck sPrincen Eere groot maeckt in zijn Rijk bevesticht?’ en de regel ‘Getrouwe ondersaten vinden Vreed en Eendracht’ nodigden uit om de positie van Maurits in Holland en de Republiek aan een onderzoek te onderwerpen. In Monster werd de deelnemers gevraagd in te gaan op de trouw van de onderdaan aan een vorst als Maurits. In 1602 stelde de kamer van Noordwijk de voor de jonge Republiek fundamentele vraag aan de orde met welk recht een wettige magistraat tegen zijn vorst in opstand mocht komen. Op de wedstrijd te Rotterdam van 1598 was dat geen vraag. Willem Jansz Yselveer, een prominent Hollands rederijker en factor van De Blauwe Ackoleyen, legde aan de deelnemende kamers twee andere actuele vragen voor, een schriftuurlijke en een politieke. De schriftuurlijke vraag ‘Hoe sal den Leerling recht oordeelen van zijns Leeraers leer?’ was volgens de spelende proloog – de inleiding van de kamer op de wedstrijd – actueel, omdat door de vele geloven verwarring heerste onder het volk: hoe kon men oordelen wie de goede leer bracht en wie niet? Yselveer stelde daarmee de vraag aan de orde wat in een religieus pluriforme samenleving het gemeenschappelijk uitgangspunt voor discussie moest zijn.⁷³

De politieke vraag ‘Waer in ons daden, boven de Romeynsche zijn te prijzen?’ nodigde de deelnemers uit verder te gaan dan wat Helleman en de winnende Haagse kamer in 1581 in Delft hadden gedaan: Rome te bezien als model voor de Republiek. Een derde refrein moest commentaar leveren op de regel ‘Alsulcke Bataviërs overtreffen d’oude Romeynen’ en het lied moest ‘De Triumphe der Bataviërsche helden’ bezingen. Rome en de oude Bataviërs vormden samen kernelementen voor de mythe van het Hollands Batavia. Samen met de mythe van het Nederlands Israël – die minder gewestelijk gekleurd was – leverde het Hollands Batavia de stof voor de verdediging van het recht van opstand, voor een politiek-maatschappelijke deugdenleer van vrijheidszin, eenvoud en godvrezendheid en voor de verankering van de nieuwe staat in het historisch bewustzijn. De reeks rederijkersfestivals van Leiden in 1578 tot Rotterdam in 1598 speelden een belangrijke rol in de politieke toepassing en verbreiding van beide mythen, in de culturele uitvinding van de Republiek.

Het armoedebat

De constructie van de jonge Republiek bleef niet beperkt tot reflectie op de her-schikking van politieke en religieuze verhoudingen. Leden van rederijkerskamers vertoonden vanouds een sterke maatschappelijke betrokkenheid. Al rond 1560 hielden auteurs van rederijkersspelen – van de drapenier Louris Jansz in

Haarlem tot de Nieuwerkerker secretaris Job Gommersz – zich bezig met het armoedeprobleem. Louris Jansz was er ook als bestuurder bij betrokken, evenals bijvoorbeeld de Middelburgse procureur en oud-rederijker Willem Jansz Hals.⁷⁴ Rederijkers haakten in op een discussie over de hervorming van de armenzorg die ook in humanistenkringen werd gevoerd. Zo bepleitte Luis Vives in Brugge een professionalisering van het zorgstelsel en hetzelfde deden Dirck Coornhert, stadssecretaris in Haarlem en Jan van Hout, stadssecretaris van Leiden, na het uitbreken van de Opstand. De oorlog en zijn economische effecten en de toestroom van immigranten uit het zuiden vanaf de vroege jaren tachtig maakten een herziening van de armenzorg noodzakelijk. Die noodzaak werd versterkt door het verdwijnen van de katholieke instellingen. Die kerkelijke instellingen die zich bezighielden met de armenzorg kwamen in publieke handen. Een groot deel van de armenzorg werd overgenomen door gereformeerde diakonieën en katholieke en doopsgezinde gemeenschappen. De grote schaal van de problematiek en de versplintering van de religieuze gemeenschap vroegen om een verdere reorganisatie, die werd uitgevoerd door de lokale overheid als belangrijkste bindmiddel na het verdwijnen van de katholieke eenheid.⁷⁵

Vanaf begin jaren negentig werd een reeks wees-, pest-, gasthuizen en oude-mannen- en oudevrouwenhuizen gesticht van Tholen en Middelburg tot Leiden, Zandvoort, Schiedam, Haarlem en Amsterdam. De Leidse oud-rederijker Jan van Hout en de Haarlemse rederijkers Simon van Dijck en Tobias van Swartsenburch waren nauw bij de ontwikkeling van de sociale zorg betrokken. In plaatsen als Leiden, Zandvoort, Haarlem en Schiedam ondersteunden rederijkers de organisatie van loterijen. De lobby van de publieke kerk tegen optredens van kamers in de publieke ruimte leidde verder tot een inventieve structurele samenwerking tussen kamers en zorginstellingen, in Delft, Amsterdam, Noordwijk, Rotterdam, Vlaardingen, Dordrecht en Zierikzee. De kamers kregen een besloten speelruimte, waar ze toegangsgelden hieven die ze gedeeltelijk afdroegen aan de zorginstellingen. Ze behandelden de armoedeproblematiek ook in een reeks festivals, vaak in combinatie met loterijen. De grote Leidse wedstrijd in 1596 – met tien deelnemende kamers – was op initiatief van stadssecretaris Jan van Hout, burgemeester Pieter van der Werff en De Witte Ackoleyen georganiseerd om de inleg in de loterij voor het pest- en dolhuis te stimuleren. Leiden investeerde veel in het festival. De stadssecretaris werkte samen met de Leidse factor mr. Salomon van Dulmanhorst aan het Loterijspel, dat De Witte Ackoleyen zouden opvoeren en dat de armoedeproblematiek tot onderwerp had. De zaal van De Witte Ackoleyen werd verbouwd en vergroot. De kamer leverde in de personen van Jacob van Noorden en Pieter van der Mersch twee medewerkers – een lootjeslezer en niet-roeper – voor de trekkingsceremonie, waaruit blijkt dat De Witte Ackoleyen ook een belangrijk aandeel had in de opzet en organisatie van de loterij. Het prestigieuze Leidse festival en de loterij werden een succes.⁷⁶

Een soortgelijke samenwerking tussen liefdadigheidsinstelling, lokaal bestuur en rederijkerskamers werd na 1596 ook in andere plaatsen opgezet. Het Leidse festival vormde de aanzet tot een reeks festivals in het kader van een liefdadigheidsloterij, waardoor het armoededebat enkele jaren lang hoog op de festival-agenda stond. De prijsvragen van het Leidse festival – dat werd begonnen met

een zottenfeest – sneden maar liefst drie actuele onderwerpen aan. Naast de politieke kwesties van de tirannie en de vredesbesprekingen werd van de deelnemers verlangd dat ze in liedvorm het armoedeprobleem zouden behandelen op de vraag: ‘Hoe Godes gonst staet open, voor die den armen bystant doen, en toonen deucht’. Het onderwerp voor het spel was vrij, men mocht nieuwe of oude stukken opvoeren en de meeste kamers kozen voor een klucht. Alleen Jacob Duym – van de jonge Leids-Vlaamse kamer – behandelde met zijn ‘Den Spiegel der Liefden’ de liefdadigheid.⁷⁷

In 1597 volgde een wedstrijd ter gelegenheid van een loterij te Zandvoort, dat tweemaal door brand was getroffen en waar onder de bevolking grote armoede heerste. De organisatie van de wedstrijd was in handen van de Zandvoortse kamer, maar waarschijnlijk werden festival en loterij in Haarlem gehouden. Bij de organisatie van de loterij was de Haarlemse kamer De Pellicaen nauw betrokken. Een van de bewindvoerders van de loterij was Simon Gorisz van Dijck, een Haarlemse ex-priester en humanist. Hij was een prominent lid van De Pellicaen tussen 1593 en 1603. Ook bij de organisatie van de wedstrijd waren de Haarlemmers betrokken. De Goudse rederijkers lieten op verzoek van De Pellicaen een kopie maken van het prijswinnende zinnospel van Rijssaert van Spiere, dat ze aan Haarlem toestuurd. Mogelijk waren de Haarlemmers van plan een wedstrijd bundel uit te geven.⁷⁸ Op de Zandvoortse wedstrijd moesten de vijftien deelnemende kamers – waaronder die van Schiedam, Haarlem, Dordrecht, Gouda en Hoorn – in een zinnospel antwoord geven op de vraag ‘Hoe men Christum ter werrelt meest liefde bewijsen mach’. Ook in een refrein op de regel ‘Gheen meerder liefde ter werelt men mij bewijsen magh’ moest de christelijke eis van liefdadigheid behandeld worden. Ook de Haastrechtse kamer haakte in 1602 met de prijsvraag ‘Welcke de rijckste ende armste menschen op aerden sijn?’ in op het liefdadigheidsdebat.⁷⁹

Aan het volgende loterijfestival – in Schiedam in 1603 – namen acht kamers en enkele particulieren deel. De deelnemers aan dit festival – ter gelegenheid van de loterij voor het weeshuis – waren niet de minsten. Het initiatief voor de wedstrijd lag bij de notaris mr. Willem Nieuwpoort, een prominent rederijker en vanaf 1621 schout te Schiedam. Voor Vlaardingen kwam Willem Yselveer uit, voor De Lier Pieter van Burgersdijck, voor Maasland Gideon Loockefier en voor Kethel Jacob Schouten, stuk voor stuk vooraanstaande rederijkers. Dat gold ook voor de Leidenaar Pieter van der Mersch en de Schiedammer Johan Dwinglo, vanaf 1621 secretaris van Vlaardingen, die beiden als particulier optraden. De kamerdelegaties hadden in het zinnospel de vraag te beantwoorden ‘Wat noodichst is om d’arme Weesen t’onderhouden’ en moesten in het refrein de regel ‘Daerom wilt liefd’ d’arme Weeskens betoonen’ becommentariëren. Dat loterijfestivals een relatief groot aantal deelnemers trokken, wijst erop dat rederijkers sterk geïnteresseerd waren in de armoedeproblematiek. De betrokkenheid van kamers bij de organisatie van de loterijen en hun toneelopvoeringen ten bate van liefdadigheidsinstellingen bevestigden die indruk. Bovendien bestond er een sterke interesse – zowel bij uitgevers als bij kamers – in het uitgeven van bundels van loterijwedstrijden. Ook de Schiedamse bijdragen werden gedrukt.⁸⁰

Een deel van de Schiedamse prijsschrijvers was ook weer actief op de Haar-

lemse loterijwedstrijd in 1606, de laatste en meest prestigieuze van de reeks loterijfestivals. De Haarlemse wedstrijd ter gelegenheid van de loterij voor het Oudemannenhuis trok veertien deelnemers. Ook hier kwam de crême de la crême van de Hollandse rederijkerswereld in competitie bijeen om in een zinnespel antwoord te geven op de vraag ‘Wat deucht oyt wracht een Mensch barmhertich liefdich goet, en wat verschricklick quaet, een gierich Mensch onvroet’. In een refrein dienden ze uit te leggen ‘Die d’Armen liefdich troost, wat loon de sulck verwacht? Als oock wat straffe fel, die troostloos haer veracht?’ De deelnemers werden uitgedaagd in liedvorm commentaar te geven op de regel ‘Liefst ghy Christum het hoofd, soo troost dan oock zijn leden’. Voor De Pellicaen traden de prominente leden Jan Hendriksz Blommendael en factor Joachim Jacobsz Targier op. Jacob Schouten was er namens Kethel, Lucaszoon Sas namens Gouda, Johan Dwinglo namens Schiedam, Gideon Loockefier namens Vlaardingen, Zacharias Heyns namens de Brabantse kamer van Amsterdam, Ryssaert van Spiere namens Haastrecht, Jacob Celosse namens de Vlaamse kamer van Leiden. Daarmee was een groot deel van de top van de Hollandse rederijkerswereld in Haarlem bijeen.⁸¹

De trekking van de Haarlemse loterij vond pas plaats in april 1607. Rond tien uur 's ochtends, een uur voordat de trekking begon, hield de schilder Jan Hendriksz Blommendael Lijt En Mijt als de Haarlemse maagd een ‘seecker rethorijckelijcke gespreck’ namens De Pellicaen. Op 7 juni werd de trekking beëindigd, en trokken de Pellicanisten met vliegend vaandel en onder tromgeroffel uit, met de personages uit het spel en twee oude mannen, die op het toneel met een samenspraak de loterij officieel afsloten. De tekst van de samenspraak was geschreven door procureur Tobias van Swartsenborch, die de toepasselijke zinspreuk ‘Voet Den Armen’ voerde. De lezers, trekkers en niet-roepers waren allen cameristen van De Pellicaen en ook de jongens die de loterijbriefjes aan elkaar moesten rijgen voordat de trekking begon waren door deze kamer geregeld. De Pellicaen had in twee jaar veel tijd, geld en energie in de organisatie van de loterij gestopt, en werd daarvoor door burgemeesters en regenten van het oudemannengasthuis met subsidie beloond. Na deze schitterende apotheose van het armoededebat kwamen heel nieuwe onderwerpen op de festivalagenda te staan.⁸² Het Haarlemse festival maakte een grote indruk op de jonge Vondel, die met de delegatie van de Amsterdamse Brabantse kamer aanwezig was. Om de herinnering vast te leggen gaf de rederijker Zacharias Heyns – landsdrukker van Overijssel – de meest luxueuze bundel uit die ooit namens een rederijderskamer van de persen kwam. Een groot aantal bijzondere exemplaren vond zijn weg naar kamers en hun relaties. Zo kocht de magistraat van 's-Gravenhage vier boeken voor 24 pond en die van Gouda kocht er dertien, voor zestig pond. De kamer van 's-Gravenhage ontving voor deelname aan de wedstrijd te Haarlem het grote bedrag van 348 pond en een subsidie voor zijn inleg in de loterij van 121 pond. Tot vandaag houden die uitgaven en de blazoenen en juwelen die De Pellicaen eraan overhield de herinnering aan dit festival bij de huidige Haarlemse kamer Trou Moet Blijken levend.⁸³

In 1585 had de Goudse kamer De Goudsbloemen op een lokale wedstrijd aan 'leeck en clerck' de vraag voorgelegd of 'in Christum te ghelooven in aller menschen macht is om naer believen te kiezen de doot oft leven'. De deelnemers moesten commentaar leveren op de opdrachtregel 'Sy prediken alle in den Naem des Heeren'. In Gouda was de predestinatie al voor de Opstand onderwerp van een dispuut binnen de rederijderskamer en in 1585 werd het door de chirurgijn mr. Ewout Gerritsz opnieuw op de agenda gezet, in combinatie met de vraag bij wie de religieuze autoriteit diende te berusten. Thema's als uitverkiezing en vrije wil waren ook onderwerp van de theologische en filosofische discussies die Dirck Coornhert rond 1585 voerde met de Leidse hoogleraar Adriaen Saravia en de Delftse predikanten Arent Cornelisz en Reinier Donteclock.⁸⁴ In 1585 antwoordden veertien Goudse rederijders in refrainen op de prijsvraag. Gerritsz liet de bijdragen in een bundeltje drukken. Blijkbaar waren hij en zijn kamer van mening dat het onderwerp belangrijk genoeg was om onder de aandacht van een breder publiek te brengen. Het initiatief om een bundel uit te brengen met bijdragen van een lokale wedstrijd was nieuw. Voor zover bekend was dat nog nooit eerder gedaan; veel navolging zou het initiatief van Ewout Gerritsz en de zijnen niet krijgen.⁸⁵

Het thema van de uitverkiezing – een centraal onderdeel van de calvinistische leer – kwam in 1603 met de benoeming van Arminius tot hoogleraar aan de Leidse universiteit hoog op de academische agenda te staan. Arminius disputeerde erover met zijn tegenstander Gomarus. Het debat bleef echter niet beperkt tot de universiteit, maar breidde zich uit binnen de gereformeerde gemeenten. In 1608 liepen discussies tussen twee predikanten zo hoog op dat er een scheuring ontstond in de Alkmaarse stadskerk. In 1610 diende de Haagse predikant Uytenbogaert – vanwege de toenemende druk van calvinistische zijde – een Remonstrantie in bij de Staten van Holland. Ondanks tegenstand van steden als Dordrecht en Amsterdam kozen de Hollandse Staten – gestimuleerd door Oldenbarneveldt – de zijde van de arminiaanse remonstranten. De gomaristen dienden in 1611 een Contra-Remonstrantie in met het verzoek om een Nationale Synode te mogen bijeenroepen. Zij wilden de kwestie langs interne kerkelijke weg afhandelen.⁸⁶ In 1611 was daardoor de actualiteitswaarde van de uitverkiezing als onderwerp heel anders dan in 1585. De Goudse rederijker Michiel Vlack greep de nieuwe situatie aan om het boekje van 1585 in Amsterdam te laten herdrukken. Tijdens de Hollandse Statenvergadering van 18 augustus 1611 uitte een Dordtse delegatie haar bezorgdheid over de kandidaatstelling van de arminiaanse Vorstius als hoogleraar te Leiden, maar ook over de publicatie van het Goudse bundeltje dat volgens de Dordtenaren 'schandaleus in zoo swaeren materien' was. De Staten besloten de benoeming van Vorstius te ontraden en de heren van Asperen en Ameijde, beiden leden van de Staten, naar Gouda te zenden. Hun onderzoek wees uit dat het om een herdruk van een werkje uit 1585 ging en daarmee werd de zaak afgedaan. Opmerkelijk genoeg werd Vorstius in 1612 tot predikant in Gouda benoemd, wat de arminiaanse opinie in de stad versterkte.⁸⁷

In een vergadering van precies een jaar eerder, op 18 augustus 1610, hadden de Hollandse Staten opdracht gegeven aan de baljuw van Wassenaar om de kamer

van Katwijk aan Zee te verbieden een festival te organiseren. De Katwijkse kamer De Kempenbloem had een wedstrijd uitgeschreven met als vraag of het contraremonstrantse, traditioneel calvinistische standpunt over de goddelijke uitverkiezing juist was of niet.

Heeft Godt geordonneert d'een mensch gantsch tot sonden quaet,
d'ander tot saligheyt, soo by veel vermonden goet,
helpt ons geloof, of niet, daeruyt de liefde moet blycken,
Wie wijst mij dan den wegh, die ick tot Godt sal wijcken.

Daarmee zette Katwijk de kern van het uitverkiezingsdebat op de agenda van de naburige kamers van Rijnsburg, Warmond en Katwijk aan de Rijn, die volop bezig waren met de voorbereidingen toen de Staten besloten de wedstrijd te verbieden. De (remonstrantse) Rotterdamse overheid besloot in 1611 om onbekende redenen de organisatie van een rederijkersfestival ter gelegenheid van een loterij af te blazen. Misschien was die beslissing beïnvloed door het verbod van het Katwijkse festival.⁸⁸

Voor de politieke lobby van contraremonstranten was het belangrijk te voorkomen dat de behandeling van het gevoelige thema zou plaatsvinden op de rederijkerspodia waar leken – zowel calvinisten als niet-calvinisten – het woord voerden. De contraremonstranten wilden de kwestie geheel via de kerkelijke weg – door professionals en door interne procedures – afwickelen, maar kregen van de Staten van Holland geen toestemming het gewenste forum te laten vergaderen: een nationale synode. Zowel in 1610 en 1611 kwamen de Staten nog in actie bij pogingen van rederijkerskamers de kwestie in het kamercircuit aan de orde te stellen, maar na 1611 zagen ze daarvan af. Met een explosieve stijging van het aantal festivals vanaf 1613 – de laatste bekende wedstrijd was gehouden in 1606 in Haarlem – kwam het controversiële onderwerp nu zeer hoog op de rederijkersagenda te staan. Mede door de festivals bleef de kwestie van 1613 tot 1630 actueel.⁸⁹ Zonder censuur van de Staten of van lokale overheden organiseerde een hele reeks kamers festivals rond actuele thema's als geloof en uitverkiezing, de competentie van theologen en anderen om zich daarover uit te laten, de bemoeienis van de overheid met kerkelijk-theologische kwesties en het gevaar dat religieuze controverses konden inhouden voor de nationale eenheid. In 1613 werd het debat op drie rederijkersfestivals geopend. Rederijkerskamers uit de belangrijkste Hollandse steden, Amsterdam, Leiden en Haarlem, organiseerden een wedstrijd over het thema. Daarmee werd 1613 een absoluut topjaar in de geschiedenis van de rederijkersfestivals. Het waren festivals met veel deelnemers uit Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen.⁹⁰

De deelname van kamers uit het zuiden kan maar gedeeltelijk verklaard worden als een gevolg van het Bestand. De Haarlemse kamer De Pellicaen nam reeds in 1601 – waarschijnlijk per post – ongehinderd deel aan een wedstrijd van een Brusselse kamer. De Haarlemse rederijker Sacharias van den Brande won de eerste prijs voor het refrein op de regel 'Al zou ick mette Cap van Oost ende Westen loopen'. In 1611 kreeg dezelfde kamer de hoogste prijs – een zilveren trompet – voor het beste refrein in het zot en een eerste prijs – een zilveren pen – voor

de kalligrafisch mooiste tekst in een prijsvraag die in 1610 was uitgeschreven door de Antwerpse kamer Het Leliken van Calvariën (In Liefde Groeyende). Het Haarlemse rederijkersmilieu van De Pellicaen als De Witte Angieren onderhield connecties met Brabantse culturele kringen. Op basis daarvan kon een Haarlemse kamer zonder problemen deelnemen aan een wedstrijd in Brabant en kon een Brabantse kamer ongehinderd een Hollandse kamer uitnodigen en in de prijzen laten vallen. Vermoedelijk voelden de kamers uit Vlaanderen en Brabant die in 1613 deelnamen aan wedstrijden in Amsterdam, Haarlem en Leiden zich vooral aangetrokken door de oplopende controverses in Holland, dat rond 1613 – zowel politiek, militair, economisch, cultureel en intellectueel – het leidende gewest van de Nederlanden was geworden.⁹¹

In juli, augustus en oktober 1613 organiseerden Amsterdam, Haarlem en Leiden hun festivals, met achtereenvolgens 14, 24 en 23 deelnemende kamers. In augustus 1615 volgde het festival van Kethel, met dertig kamerdelegaties uit Hollandse plaatsen en vijftien particulieren het grootste festival dat ooit in de Noordelijke Nederlanden werd gehouden. Misschien was de opkomst zo overweldigend, omdat in 1614 geen enkele wedstrijd was georganiseerd. Alle belangrijke kamers waren aanwezig, op de Amsterdamse Eglentier en de Goudse Goudsbloemen na. Er volgden vier festivals in 1616: in Zandvoort, Leiderdorp, Vlaardingen en in Middelburg. Na een rustperiode in 1617 werden in 1618 in Zegwaard en Bleiswijk twee kleine wedstrijden georganiseerd en een wat groter festival in 1619 in Haastrecht. In 1620 werden twee kleine wedstrijden georganiseerd in Overschie en Gouda en een groter festival in Zandvoort. Tot het grote Amsterdamse festival in 1624 werden nog eens verschillende kleinere festivals georganiseerd.⁹² Na 1624 nam het aantal festivals af. In 1626 werd een kleine wedstrijd te Leiden gehouden, in 1629 organiseerden De Witte Angieren echter weer een groot interregionaal festival te Haarlem. Het thema van de Haarlemse wedstrijd greep niet terug op de politieke en theologische controverses, waardoor de reeks festivals rond de Bestandstwisten met het Amsterdamse festival in 1624 werd beëindigd. Wel lukte het Joost van den Vondel in 1630 namens de Nederduytsche Academie het debat een tijdlang te heropenen, niet op festivals, maar met een schriftelijke prijsvraag en in een heftige pamflettenstrijd. Tussen 1630 en 1672 werden geen festivals gewijd aan grote maatschappelijke debatten. Het is niet duidelijk waarom geen enkele kamer zich geroepen voelde het vredesdebat van de jaren 1640 ook op de festivalagenda te zetten. Pas in 1672 verscheen de politieke actualiteit terug in de prijsvragen die kamers voor festivals uitschreven, en volgde een nieuwe festivalhoogconjunctuur.⁹³

Hoewel het Amsterdamse festival van juli 1613 de theologische controversen niet nadrukkelijk in de prijsvraag aan de orde stelde, maakten verschillende deelnemende kamers gebruik van de mogelijkheid in te gaan op de actualiteit. De Haarlemse Wijngaertrancken antwoordde op de vraag 'Wat's d'oorzaeck meest, waerom 't verkeerde Werelts Rond, sich Waenwys so bedrieght, en bloeyd in alle sond?' dat de mens 'int boos veraert, t'waer Licht inwendich derft' en lijkt daarmee een calvinistisch standpunt in te nemen. Het Middelburgse Bloemken Jesse vertolkte een onverbloemd calvinistische opinie: 'Sy leeren ongheleert Gods Rijcke is te vinden door ons verdienstich werck.' Het antwoord van de kamer

uit het Staats-Vlaamse Sluis verdedigde het remonstrantse standpunt: 'met predestinaty comen sy altijd vooren, waenwijs sy haren broeder vermaledijen.' De Amsterdamse particulier Bloem sloot zich daarbij aan en stelde dat 'den mensch heeft zyn vrij wil, om boosheyt te aenvaerden'.⁹⁴

Het Haarlemse festival van augustus 1613 sneed het thema wel uitdrukkelijk aan. De factor van De Wijngaertrancken, de calvinistische medicus Jonas van Gherwen, legde de deelnemers de vraag voor 'of Gods ghenade door Christi lijden en 'sgheests kracht ons salicheyt maer ten deel, of gheheel heeft ghe-wracht?' De eerste prijs werd gewonnen door het contraremonstrantse Middelburgse Bloemken Jesse, dat in zijn antwoorden goed aansloot bij de opinie die de Haarlemse factor in zijn openingsspel verwoord had. Een Antwerpse particulier verdedigde evenwel de vrije wil en ook de kamer van Zoetermeer verwierp de predestinatiegedachte geheel. Van beide zijden verweet men de tegenpartij als vernuft, schijngeleerdheid en afwijking van Gods woord, maar vooral de contraremonstranten roerden deze trom. Zij kregen met de publicatie van het bundeltje van de Haarlemse wedstrijd een sterke stem van de Haarlemse kamer: de factor verwierp in zijn voorrede en zijn openingsspel het remonstrantse standpunt krachtig. Hij scherpte de discussie aan door de voorstanders van de vrije wil voor te houden dat ze ontkenen dat 'haer salicheydt alleen [kon] bestaan in dat Goddelijck eewich dry-eenich wesen Gods'. Dat niet iedereen zich bij die conclusie aansloot blijkt uit enkele bijdragen in de Haarlemse bundel. Deze bundel bood een overzicht van verschillende opvattingen over dit actuele thema waarover geestelijke voormannen elkaar verder in publicaties, in vergaderingen en op straat te vuur en te zwaard bestreden.⁹⁵

De Leidse kamer De Witte Ackoleyen besloot de kwestie op het festival in oktober opnieuw op de agenda te zetten met de vraag 'Waer door ter Werelt meest, en alder sterct Gods Wet, Van Waerheyte ende Vree, den voortgang wert belet'. In het openingsspel schoof de Leidse kamer bij monde van de boerenfiguur Bouwe Rijckje het derde standpunt in de discussie – dat ook in Amsterdam en Haarlem was verwoord – naar voren: 'Maer ick sey t'is best, datmen Godt met zijn gracy laet begaen.' De Vlaams-Leidse kamer pleitte echter op z'n contraremonstrants voor de predestinatiegedachte, Den Haag op z'n remonstrants veroordeelde predikanten die verdoemis preekten, maar Warmond was weer liever gomarist dan luthers, mennonist, calvinist, geus, papist of arminiaan.⁹⁶

De drie festivals van 1613 zetten zo het kerkelijk en politiek debat hoog op de agenda van deelnemers en publiek. Ongeacht het standpunt van de organiserende kamer boden de wedstrijd bijdragen en de drie wedstrijd bundels een ruim overzicht van de opinies, argumenten, de problemen en de discussiepunten die in het debat een rol speelden. Uit de ontmoeting van al die meningen op de festivals kwam echter ook een vrij algemene consensus naar voren over de waanwijsheid van geleerden die zich aanmatigden Gods geheimen te doorgronden. Bovendien was men het eens over het gevaar van zulke twisten voor de eenheid van kerk en staat. Voor een deel van de deelnemers was dat een reden zich niet tot één van beide partijen te bekennen, maar een derde weg te kiezen, zoals de Leidse kamer de boer Bouwe Rijckje liet doen.⁹⁷ De Kerkvrede-resolutie van de Hollandse Staten uit 1614 verbood de behandeling van de controverses in het

publiek en maakte het noodzakelijk dat op het festival van Kethel in 1615 de controverses zelf zouden worden vermeden. De kamer nodigde de deelnemers inderdaad uit – in overeenstemming met de resolutie – zich te onthouden van disputen over de Schrift. De kamer probeerde met de regel ‘t Verwerde Babylon hier door d’ander verstaen’ het theologisch debat van de festivalagenda te voeren en een nieuw debat – over een oplossing van de tweedracht – te initiëren. Inderdaad verschoof het debat zich van de twistpunten naar de twist zelf. Ook een contraremonstrant als Zacharias Heyns, die in 1615 voor de Schiedamse Roo Roosen optrad, steunde het verbod van de Staten op publieke behandeling van de controverses op de preekstoel.⁹⁸

De kamer van Leiderdorp schreef voor 24 tot 27 juni 1616 een prijsvraag uit, waaraan vooral kamers van dorpen uit de omgeving van Leiden deelnamen. De vraag die Leiderdorp aan hen voorlegde nodigde uit tot reflectie op de manier waarop de vrede hersteld kon worden: ‘Wat was de vroomste daet by yemant groot verclaert waer door tGhemene best met vree moecht sijn bewaert?’ Vijf van de zes hoofdprijswinnaars waren van mening dat Willem van Oranjes optreden een lichtend voorbeeld was voor wie de vrede in het land wilde herstellen.⁹⁹ In augustus van dat jaar werd ook in Zandvoort een kleiner festival georganiseerd, met onder meer kamers uit Breda, Amsterdam en Haarlem. De vragen van deze wedstrijd waren religieus en nodigden in principe uit tot het behandelen van de controverses. Er ontstond een conflict tussen de Haarlemse delegatie van De Pellicaen en de Amsterdamse Eglentier enerzijds en de Zandvoortse Appelboom anderzijds. Het conflict liep zo hoog op dat Jonas van Gherwen en David Bostyn zich namens De Pellicaen uit de wedstrijd terugtrokken en hun antwoorden apart in druk lieten verschijnen bij de Haarlemse drukker Vincent Casteleyn. In een sonnet dat ze aan de uitgave toevoegden bekritiseerden ze de gang van zaken op de Zandvoortse wedstrijd. Zandvoort had al voor de inzending door de deelnemers het antwoord op de vraag verspreid ‘als of gheen ander stof daer toe kost zyn gevonden’, zo hoonden Van Gherwen en Bostyn. Zandvoort had blijkbaar naar de zin van De Pellicaen en De Eglentier de inhoud van de antwoorden te zeer willen sturen, gezien de contraremonstrantse opvattingen van Van Gherwen misschien in remonstrantse zin.¹⁰⁰

Een maand tevoren was in Vlaardingen een groot en prestigieus festival georganiseerd, met vijftien kamerdelegaties. De Vlaardingse factor Job de Wael drong in zijn welkomstspel aan op het laten varen van religieuze tweedracht door het onderwerp van de agenda af te voeren. Hij vertolkte – bij monde van Momus en Pan – het standpunt van de derde weg. Het lijkt erop dat de zeven religieuze spelen van Het Wit Lavendel, De Roo Roosen, de kamers van ’s-Gravenzande, Zoetermeer, Rotterdam, Gouda en Dordrecht zich hierbij aansloten. Zes spelen hadden een voornamelijk politieke inhoud en pleitten voor vrede en eendracht. Terwijl de Hollandse politiek in 1616 naar een militaire oplossing begon te zoeken voor de oplopende conflicten tussen de twee partijen, zochten ook de kamerdelegaties die deelnamen aan de wedstrijd van Vlaardingen, daartoe uitgedaagd door de Vlaardingse factor, naar een oplossing voor de tweedracht. Het prijswinnende spel van de Gorkumse Abraham Kemp steunde als enige expliciet de militaire methode om de eendracht te herstellen. De meeste kamers zochten het in een

algemene morele oproep aan de politieke gemeenschap om eendracht te bestrachten. Zo schreef de calvinistische afgevaardigde Gijsbrecht van Hogendorp namens de Delftse kamer: 'Want 'tnutste voor 'tGemeen, en 'tLandt het hoogste goet, Godvruchte Eendracht is, vol Liefd' en Trouwe Zoet.'¹⁰¹

Het kleine festival van Haastrecht met minstens vijf deelnemers volgde in 1619 op de interventies van Maurits in opdracht van de Staten-Generaal in de remonstrantsgezinde Hollandse, Utrechtse en Overijsselse steden. De verschuiving van de agenda van een religieuze naar een politieke thematiek werd in Haastrecht voltooid. Met de vraag 'wat eer den prins behoort, die syn vyandt bestrede, met waepnen overwon, en bragt 't ghemeent' tot vrede?' gaf de Haastrechtse kamer de deelnemers opdracht commentaar te leveren op de politiek van Maurits. De bijdrage van Schiedam, geschreven door Job de Wael, werd uitgegeven en opgedragen aan Maurits. In zijn spel vergeleek hij, in de traditie van het Nederlands Israëel, Maurits als winnaar in het conflict met Oldenbarneveldt en diens partij met de bijbelse David die Goliath versloeg.¹⁰²

Na een aantal kleinere wedstrijden, waarvan niet duidelijk is welke thematiek precies centraal stond eindigde de reeks van festivals rond de Bestandstwisten dus in 1624 te Amsterdam. De controverses waren toen nog altijd actueel.¹⁰³ De prominente rederijker Jacob Kolm legde de deelnemers namens de Brabantse kamer Het Wit Lavendel opdrachten voor, waaruit duidelijk blijkt dat hij het einde van de politieke en religieuze controversen op de agenda wilde zetten. De deelnemers moesten een liedje maken op de regel 'Lang blijf ons Vaderlandt in Eendrachts bant voorspoedich' en dezelfde thematiek klonk door in de vraag 'Waer door geniet de mensch zijn meeste rust en lust?' Nadat in 1630 Het Wit Lavendel was gefuseerd met de Academie schreef Vondel namens de Amsterdamse Academie een prijsvraag uit gericht aan 'alle Poëten en Dichters der Vereenigde Nederlanden', waarin hij de deelnemers uitdaagde zich te wagen aan een bespiegeling over de godsdienstvrijheid.

Wat beste en slimste tongen zijn?
Of waarheit zaligh maekt of schijn?
Of dwang van vrome Christen zielen
Niet strekt om Hollandt te vernielen?
Of vrijheit niet en was de schat,
Waerom men eerst in oorlog tradt?

De vraag was zeer actueel, vooral in Amsterdam waar de tegenstellingen tussen gomaristen en arminianen, predikanten en dichters nog altijd hoog opliepen. Nog in 1627 kwam de schutterij in het geweer toen gomaristen een bijeenkomst van arminianen verstoorden. Er kwamen zesentwintig inzendingen bij de Academie binnen. De bijdragen werden verzameld in een handschrift met de bedoeling ze te laten drukken, maar op 12 april 1630 verbood het gerecht het uitgeven van de vraag en de antwoorden, omdat ze zouden bijdragen tot 'vermeerderinghe en voedinghe van den haet ende verbitteringhe tusschen de ingesetenen deser landen'. Eerste prijswinnaar was Pieter Cornelisz Hoofdt die een antwoord van Maria Tesselschade Roemer Visscher had ingeleverd. Tweede

werd de Amsterdammer Naer Dit Een Beter¹⁰⁴ en derde de calvinistische Dordtse stadspensionaris Jacob Cats. Ondanks zijn deelname was Hooft zelf van mening dat de prijsvraag de twist eerder aanwakkerde dan zou tegengaan. Het was, zo schreef hij in een brief aan zijn zwager Justus Baak, ‘een van die krijgsgranaaten, die zwangher met doodt en bederf, niet en baaren, om ter werelt te brengen, maar om daar uit te helpen’. Geen kamer zag er in de jaren daarop heil in om in navolging van de Academie het onderwerp van de godsdienstvrijheid op de festivalagenda te zetten.¹⁰⁵

Op het eerste gezicht lijkt Joost van den Vondel met het uitschrijven van zijn prijsvraag in 1630 met de Amsterdamse Academie een leidende rol in het wedstrijd-circuit te ambiëren. Hij schreef echter een prijsvraag uit die niet op een festival, maar alleen met schriftelijke inzendingen beantwoord kon worden.¹⁰⁶ Na de samenvoeging van Academie en Eglentier in datzelfde jaar 1630, hield de Amsterdamse fusiekamer zich ook geheel afzijdig van het festivalcircuit. Vondels initiatief kreeg in 1633 en 1636 tijdelijke navolging van de Haagse rederijker Isaac Burchoorn, maar het idee lijkt verder geen effect te hebben gehad op de wedstrijd-cultuur van kamers. Onder de nieuwe generatie rederijkers die tussen 1630 en 1650 ten tonele verscheen, bevonden zich overigens ook geen Amsterdammers meer. Nieuwe leidende figuren binnen de rederijkerswereld kwamen uit Haarlem, Kethel, Schoonhoven, Veere of Vlissingen. Zij werden actief in een periode zonder grote maatschappelijke conflicten. Na de Amsterdamse wedstrijd van 1630 werden op een wedstrijd te Gouda in 1639 en een wedstrijd te Vlissingen in 1641 na nog slechts kleine festivals georganiseerd.¹⁰⁷

Vertegenwoordigers en particulieren

Hoewel de prins het gezelschap leidde en de literaire oefeningen voorzat, was het niet zijn taak om de teksten te schrijven waarmee de kamer zich aan de plaatselijke gemeenschap of in naburige plaatsen presenteerde of optrad op een van de festivals. De makers van deze teksten waren kamerbroeders die op hun intellectuele en literaire meesterschap werden geselecteerd, en soms via een intern conflict hun rivalen moesten uitschakelen. Een publiek optreden was voor een kamer een bijzondere prestigekwestie, daar moest de kamer de vruchten van het kamerleven tonen. De interne refreinwedstrijden waren een goede manier om dergelijk schrijftalent te ontdekken, zich te laten vormen en ontplooiën. Het is ook mogelijk dat teksten voor opvoering buiten de kamer in onderlinge samenwerking tot stand kwamen. Job Gommersz noteerde zijn toneelteksten in de late jaren 1560 in zijn persoonlijke verzameling. Hij dacht zijn teksten waarschijnlijk zelf uit. Maar soms werkten meer schrijvers aan een tekst. Het ingenieuze *Loterijspel* dat de Leidse kamer De Witte Ackoleyen tijdens het Leidse loterijfestival in 1596 opvoerde was geconcipeerd en geschreven door twee personen: de Leidse stadssecretaris en oud-lid van de kamer Jan van Hout en de factor van De Witte Ackoleyen, de landmeter-cartograaf Salomon van Dulmanshorst. De eindversie van het spel is geschreven in het handschrift van Jan van Hout, maar een eerdere versie is van de hand van Van Dulmanshorst. Hoewel de teksten zijn bewaard gebleven in een verzameling van Van Hout, is het duidelijk dat Jan van Hout niet de enige auteur van het spel was.¹⁰⁸

Een festival bood kamervertegenwoordigers – die de antwoorden op de vraag of de regel voordroegen, zongen of speelden – een uitgelezen gelegenheid om zich te profileren. Voor schrijvers van spelen, refreinen en liederen was het festival vaak een eerste publicatiekanaal. In 1539 werd in Gent de allereerste bundel met wedstrijd bijdragen gedrukt. In 1564 volgde de eerste gedrukte bundel met wedstrijd bijdragen uit de Noordelijke Nederlanden, uitgegeven door Willem Silvius te Antwerpen. Na 1580 werd het publiceren van een wedstrijd bundel in het noorden gebruikelijker. Naast een eerste podium bood een festival actieve rederijkers – en zeker zij die zichtbaar waren als vertegenwoordigers van kamers of door particulier optreden – een kans contacten te leggen met geestverwanten uit andere plaatsen en misschien ook met geïnteresseerde uitgevers. Wie daar op kamerbijeenkomsten of door opvoeding het talent voor had ontwikkeld kon op de festivals aan zijn persoonlijke literaire connecties werken. Niet iedereen kreeg die kans: prijsschrijvers, prijsspelers, prijsprekers en prijszangers vormden een vrij selecte groep van rederijkers. Rederijkers van dezelfde generatie kwamen elkaar op wedstrijden regelmatig tegen, de ideale basis voor het leggen van persoonlijke contacten. Tussen 1475 en 1649 zullen op een totaal van ongeveer negentig wedstrijden – waaraan minstens 624 kamerdelegaties deelnamen – een zeshonderd schrijvende rederijkers voor hun kamers zijn uitgekomen. In de praktijk kunnen het er iets meer of iets minder zijn geweest, afhankelijk van het aantal schrijvers per wedstrijd en van het aantal wedstrijden waaraan een enkele schrijver achtereenvolgens deelnam.¹⁰⁹

Op de 51 wedstrijden uit de jaren van 1575 tot 1649 kregen 483 kamerdelegaties de gelegenheid minstens één van hun schrijvende leden af te vaardigen. Van 35 wedstrijden kennen we naam of zinspreuk van in totaal 246 voor hun kamer uitkomende rederijkers en daarnaast van nog eens 118 particuliere deelnemers die meestal ook lid van een deelnemende kamer waren. Een groot aantal van deze 364 deelnemers trad meer dan eens op een wedstrijd op. Van 1540 tot 1649 zijn de namen en zinspreuken bekend van 53 personen die meer dan eens optraden en zo verantwoordelijk waren voor 149 oftewel veertig procent van in totaal 364 individuele deelnames. Sommigen doorliepen een jarenlange carrière als prijsschrijver namens hun kamer of meerdere kamers. De grootste groep van deze 53 rederijkers, twaalf man, was afkomstig uit de Haarlemse kamers De Wijngaertrancken en De Witte Angieren. Van deze twaalf rederijkers traden vier ook of alleen op als particulier. Hun aantal komt aardig overeen met de plaats die de Haarlemse kamers onder de deelnemers aan festivals innamen, maar dat kan toch niet de enige reden zijn. Gouda zou dan – met maar twee rederijkers uit de 53 – in vergelijking met de rol van Goudse kamers een vergelijkbare groep geleverd moeten hebben. De Goudse Lucassoon Sas is echter de enige bij naam bekende rederijker die geregeld voor De Goudsbloemen aan wedstrijden deelnam. Hij kwam tussen 1597 en 1630 met tussenpozen uit op zes van de dertig festivals waar Goudse kamers optraden. In Haarlem waren de wedstrijdloopbanen van een kleine groep rederijkers vergelijkbaar met die van Sas. Jacques van der Schuere kwam bijvoorbeeld tussen 1598 en 1620 viermaal uit voor De Witte Angieren. Zijn vriend Pieter Vergeelseune (of Verhelle) trad tussen 1613 en 1624 tweemaal op voor dezelfde kamer en in 1624 kwam hij uit voor De Wijngaert-

rancken. De meeste Haarlemse loopbanen duurden twee tot drie festivals en dat gold voor de meeste Hollandse festivalcarrières.¹¹⁰

Rederijkers die vaker dan drie wedstrijden optraden vormden dan ook de top van het rederijkersnetwerk. Op eenzame hoogte stond de Leidse vrijgezel, stadsbode en rederijkerszot Pieter Cornelisz van der Mersch, alias Piero, wiens rederijkersloopbaan van negen festivals begon in 1578 en eindigde in 1624. Na hem volgde de Goudse Sas met zes festivals. De Amsterdamse Brabander Kolm bouwde een loopbaan op van vijf festivaldeelnames tussen 1613 en 1624. Verschillende Hollandse rederijkers en een enkele Zeeuw hadden vergelijkbare loopbanen. Zo trad Willem Yselveer vanaf 1580 viermaal voor Rotterdam op en hij beëindigde zijn festivalcarrière namens Vlaardingen in 1603. Gideon Loockefier beantwoordde in 1598 de prijsvraag van Rotterdam namens de kamer van Maasland, in 1603 trad hij op voor Maassluis, drie jaar later voor Vlaardingen en in 1616 kwam hij op de Vlaardingse wedstrijd uit voor de Delftse kamer. In 1643 wilde hij nog als factor van de Rijswijkse kamer een festival organiseren, dat bij gebrek aan belangstelling niet doorging. Ene J. Vollenhove vertegenwoordigde in 1596 Katwijk aan Zee te Leiden en in 1613 en 1615 trad hij driemaal op namens de kamer van Katwijk aan de Rijn. De Middelburger Hendrick van Cannenburch kwam tussen 1613 en 1629 uit op verschillende Hollandse festivals en het is waarschijnlijk dat hij verantwoordelijk was voor een Middelburgse wedstrijd van 1616.¹¹¹

Uit de loopbanen van Yselveer, Loockefier en Vollenhove blijkt hoe mobiel deze rederijkers waren, iets wat ook gold voor de drukker en uitgever Zacharias Heyns. Hij trad in 1606 voor het Amsterdamse Wit Lavendel op in Haarlem. Hij kreeg het recht om de bijdragen van deze wedstrijd te drukken. In 1615 kwam hij nog eens uit voor Amsterdam, maar in 1616 vertegenwoordigde hij Schiedam en in 1624 Zandvoort. Anders dan bij Yselveer, Loockefier en Vollenhove weten we niet of Heyns lid was van die laatste twee kamers of dat hij in hun dienst de antwoorden had geschreven. De geleerde Haarlemse schoolmeester Govert van der Eemdb was in 1616 een jaar lang geen lid van De Wijngaertranken, misschien omdat hij tijdelijk in Nootdorp woonde, en daar lid was van de plaatselijke kamer. Iemand met zijn zinspreuk kwam in dat jaar op het Vlaardingse festival uit voor de kamer van Nootdorp. De Haarlemmer Nicolaes Wollewijns nam in 1629 namens Beverwijk deel aan het festival van de Haarlemse Witte Angieren.¹¹² Prijschrijvers als Van der Mersch, Sas, Kolm, Yselveer, Van der Schuere, Loockefier, Vollenhove en Heyns waren tussen 1580 en 1630, gemeten naar hun wedstrijdloopbanen, topfiguren in het Hollandse festivalleven. Meer dan anderen hadden zij een goede kans zich tot centrale figuren van interlokale rederijkersnetwerken te ontwikkelen en bovendien een plaats te verwerven in de literaire herinnering.¹¹³ Fruytiers, zeer actief in het festivalcircuit van de jaren 1560, en latere rederijkers als Piero en Heyns, Yselveer, Paulus Petit, Jeronimus van der Voort en Jacob Duym werden bijvoorbeeld opgenomen in de canon van Jasper Bernaerds en Jacob Celosse. Reputaties, teksten en ideeën verspreidden zich door persoonlijke contacten die zeker ook gelegd en onderhouden werden op rederijkersfestivals. Veel van deze sleutelfiguren waren tegelijk actief in interlokale netwerken van intellectuelen, wetenschappers en hun publiek. Festivals waren een stimulans voor deze netwerkvorming.¹¹⁴

Besluit: einde van de festivalcultuur

Joost van den Vondel brak in 1630 met de oude festivalcultuur, misschien noodgedwongen, omdat de weerstand van de Amsterdamse predikanten tegen de rederijerscultuur hevig was. Een wedstrijd zonder festival betekende een breuk met de theatermaatschappij. Daarmee verschoof de nadruk in de literaire cultuur van oraliteit en fysieke interactie naar schrift en drukpers. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw ontwikkelde zich een openbare cultuur die steeds minder gebruikmaakte van de publieke ruimte en zich steeds meer afspeelde in de gedrukte media en de binnenwereld van koffiehuisen, gezelschappen en genootschappen. Nieuwe media zorgden voor de circulatie van nieuws, geruchten en meningen, zoals brieven, kranten, pamfletten, almanakken en tijdschriften. In die nieuwe openbare cultuur nam het belang van rituelen, ceremonies en fysieke ontmoeting af.¹¹⁵

De literaire kritiek, onderlinge discussies over maatschappelijke kwesties, het regelmatig agenderen van onderwerpen en informeren van een vast publiek konden tegen lagere kosten, met minder organisatie, sneller, intensiever en met een veel grotere regelmaat worden verzorgd door kranten, tijdschriften en pamfletten. De gedrukte media voldeden bovendien veel beter aan de veranderde behoeften als gevolg van de toenemende specialisatie in de wetenschappen. Proza begon poëzie (dat een belangrijk mnemotechnisch middel is in een semi-orale cultuur) te verdringen als de vorm voor informatieoverdracht in het Nederlands. Door het gestegen onderwijsniveau nam het belang van de openbare oraliteit voor het intellectuele leven stapsgewijs af, eerst in de grote steden en daarna ook in de dorpen. Het laatste Zeeuwse festival werd in 1672 georganiseerd in Vlissingen. In Holland bleef de festivalcultuur nog langer vitaal. In Amsterdam werd de laatste wedstrijd weliswaar gehouden in 1630, maar het laatste Rotterdamse festival werd pas in 1676 gehouden en het laatste Haagse vond een jaar later plaats. Na 1692 werden in Haarlem geen festivals meer georganiseerd, maar in zuidelijk Holland beleefde de festivalcultuur rond 1702 en 1720 zowel in de steden als in de dorpen nog twee intensieve bloeiperioden. Het laatste Leidse festival werd in 1722 gehouden, het laatste Delftse festival in 1726 en in 1738 organiseerde de kamer van Noordwijk vermoedelijk het allerlaatste rederijersfestival. Het is nog niet duidelijk wat het verschil tussen zuidelijk Holland en Zeeland kan verklaren.¹¹⁶

Het is iets te gemakkelijk om daarvoor een verklaring te zoeken in de toenemende gereformeerde dominantie in de openbaarheid. Dat blijkt alleen al uit de dynamiek die het festival- en rederijersleven tegen de calvinistische druk in behield. Maar het is zelfs de vraag of een verklaring op basis van endogene Nederlandse factoren alleen voldoet. Ook in het katholieke Spanje bijvoorbeeld namen na 1650 de literaire academies de rol van de *justas* in de publieke dichterscompetitie over. De *justas* behielden een religieuze functie, maar de academies begonnen na 1650 steeds meer van hun onderlinge sessies via de drukpers te publiceren.¹¹⁷ Hoe dan ook, met het Noordwijkse festival van 1738 kwam een eind aan meer dan tweehonderdvijftig jaar festivalcultuur in de Noordelijke Nederlanden. Hoezeer deze festivalcultuur ook een publiek karakter had, het was zeker voor 1680 en wellicht ook daarna zeker geen vorm van massa- of volkscultuur. De festivals

werden georganiseerd door rederijkerskamers die hoogstens een paar procent van de bevolking vertegenwoordigden en zich specialiseerden in het vormen van een Nederlandstalige culturele elite. De top van de kamers, de publieks- en prijschrijvers, vormde een bijzonder kleine groep in de samenleving, al waren er ongetwijfeld meer rederijkers dan universitair geschoolde opinieleiders. Die Nederlandstalige culturele elite was door onderlinge netwerkvorming relatief hecht, en werd hechter naarmate meer festivals werden georganiseerd.

Rederijkers haakten met hun prijsvragen in op ideeën die tijdens onderlinge discussies, gesprekken en overleg in kleine besloten bestuurlijke, professionele en intellectuele kring circuleerden, en brachten ze daardoor onder de aandacht van een breder publiek. Dat werd tijdens de festivals voorgelicht over die kwesties en kreeg verschillende benaderingswijzen en meningen te horen, te zien en te lezen. Rederijkersfestivals hadden zo een initiërende, sturende en kanaliserende rol in de maatschappelijke discussies. Veel rederijkerskamers, zeker in de grotere steden, telden wel wat leden die persoonlijke toegang hadden tot de kringen waarin zulke thema's het eerst werden besproken. Zij konden hun medebroeders overtuigen van het publieke belang van bepaalde onderwerpen. Een kamer kon vervolgens na onderling overleg besluiten een prijsvraag of een publieksoptreden aan een dergelijk onderwerp te wijden. Wanneer bepaalde thema's het onderwerp werden van een scherp maatschappelijk debat, werden er steeds meer prijsvragen aan gewijd op festivals die steeds meer deelnemers trokken. Discussies die in kleine kring begonnen werden daardoor uiteindelijk de oorzaak van een nieuwe hoogconjunctuur binnen het rederijkersnetwerk.¹¹⁸

Rederijkerselites beheerden de festivals als publicatiekanalen, zetten de toon en bepaalden de agenda. Festivals werden georganiseerd in een ritme dat door de rederijkers zelf werd bepaald, onafhankelijk van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, die nauwelijks slaagden in het censureren van de festivals en de festivalbundels. Integendeel zelfs, wanneer maatschappelijke spanningen opliepen, steeg het aantal festivals en hun reikwijdte, naar aantal deelnemers en regionale herkomst. Festivals bevorderden de circulatie van nieuws, geruchten, ideeën en culturele innovaties. Ze stimuleerden zo de culturele integratie van Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen tussen 1480 en 1650, vooral in tijden van hoogconjunctuur in het festivalleven. De regelmatige organisatie van festivals droeg bij aan het ontstaan van een relatief autonome en duurzame culturele ruimte, beheerd door de rederijkers, waar een literair Nederlands, communicatie- en argumentatieregels werden ontwikkeld en interlokale culturele elites en hun publiek werden gevormd.

10. Publicisten en volkstalige geleerden: media, netwerken en loopbanen

Inleiding

Tot ver in de zeventiende eeuw was het handschrift een van de belangrijkste media voor het vastleggen, bekritisieren, bewerken en in circulatie brengen van bestaande kennis en nieuwe eigen bevindingen. Geestelijke werkzaamheden bleven zo buiten het zicht van de formele openbaarheid, en de kennis ervan beperkte zich tot de producent en een kleine kring om hem of haar heen. Dat gold ook voor geschreven notities over en commentaren op actuele nieuwsfeiten en voor morele, filosofische, literaire en politieke overwegingen. Schrijven zelf was onderdeel van een veel breder intellectueel en cultureel leven rond iedere schrijver. Gesprekken over leesstof, geruchten, nieuwtjes; onderzoek, experimenten en observaties; en correspondentie lagen aan de basis van schrijfactiviteiten.¹ Het bezit van een intellectueel netwerk was een van de belangrijkste voorwaarden om te kunnen publiceren. Dat gold zeker ook voor het publiceren via de drukpers; daarvoor waren rechtstreekse of indirecte contacten met een drukker of uitgever nodig. Contactpersonen konden een geschrift bij een drukker aanbevelen. Een schrijver kon zich ook eerst in het voorwerk van een uitgave van een vriend of bekende door een lofdicht aan het publiek en de drukkerswereld voorstellen. Contacten en een goede reputatie kon men opbouwen in circuits van de hogere kringen en geletterden, waar een literaire omgang heel gebruikelijk was. Een beginnend schrijver kon zijn of haar werk voorleggen aan een schrijver met reputatie of het geluk hebben dat een gevestigd auteur hem of haar ontdekte. Constantijn Huygens profileerde zich op de eerste manier; het tweede overkwam de jonge wees Evert Willemsz, wiens teksten door de rector van de Latijnse school van Woerden, allicht na bewerking, in de openbaarheid werden gebracht. Het kon ook in de rederijderskamers, waarvan geregeld drukkers, boekverkopers en uitgevers lid waren.²

Het vroegmoderne fenomeen van netwerken van geleerden die door gesprek, publicaties en correspondentie met elkaar van gedachten wisselden, kennis deelden, elkaar kritiek leverden en prezen staat bekend als de Republiek der Letteren. De communicatie in deze internationale netwerken vond plaats in het Latijn en na 1600 ook steeds vaker in het Frans. Voor 1560 zou er een relatief sterke scheiding tussen de klassiek georiënteerde, Neolatijnse intellectuelen en de Nederlandstalige literatuur hebben bestaan. Wetenschappelijk of literair werk van de hand van geleerden werd in het Latijn gepubliceerd en eventueel later in het Nederlands vertaald. De wetenschappelijke revolutie van de late zestiende

en zeventiende eeuw kenmerkte zich echter vooral door samenwerking tussen academisch en humanistisch geschoolde geleerden en instrumentmakers, schilders en andere ambachtslieden; bij de uitvinding van wetenschappelijke instrumenten, het vastleggen van bevindingen en het onderzoeken van concrete natuurwetenschappelijke problemen. Steeds meer wetenschappelijk werk werd in het Nederlands gepubliceerd. Na 1560 kwam een groep schrijvers op, klassiek geschoolde humanistische auteurs, die aan publiceren in het Nederlands dezelfde eisen stelden als aan het publiceren in het Latijn. Ze streefden naar het unificeren en beschrijven van grammatica en spelling en naar zuivering van het vocabulaire om het Nederlands te verheffen tot een taal voor geleerden. Ze deelden dat streven met figuren uit het rederijersmilieu als Stevin, Spieghel, Van Mander en Van Hout. Zij schreven literaire werken in het Nederlands naar klassieke regels, en naar klassieke en moderne buitenlandse voorbeelden schiepen zij nieuwe genres. In navolging van eerdere ontwikkelingen in het zuiden schiepen 'Renaissance'-schrijvers als Simon Stevin, Janus Dousa de oude, Daniël Heinsius, Jacob Cats, Constantijn Huygens, Pieter Cornelisz Hooft, Joost van den Vondel en Johan de Brune de Oude uit het noorden het vroegnieuw-Nederlands, een taal voor geleerden.³

Tegelijk met de sterke groei van het aantal Nederlandstalige wetenschappelijke werken op het gebied van taalkunde en literatuur, wiskunde, boekhoudkunde, geschiedenis, filosofie, moraalfilosofie, theologie, geografie, cartografie en natuurwetenschappen begonnen individuele dichters zich vaker met Nederlandstalig werk naar de drukpers te begeven. Een van de eerste rederijders die volgens Tuynman zou hebben gebroken met de traditie van een gemeenschappelijk beoefende kunst was Gerbrand Adriaensz Bredero, met de publicatie van zijn liedboek in 1618.⁴ De sterke groei van het aantal publicaties, als resultaat van groepswork of van individueel werk, viel samen met een stormachtige groei van het boekbedrijf in de Noordelijke Nederlanden na de Opstand, vooral in Holland. Veel zuidelijke boekverkopers, drukkers en uitgevers verplaatsten na 1585 hun bedrijf naar het noorden; naar steden als Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Haarlem en Middelburg. Waren in Den Haag in 1600 zeven drukkers, plaatsnijders en boekverkopers actief, in het volgende decennium waren dat er reeds vijftien en in 1624 was dat aantal gestegen tot 23. Waren er rond 1500 een twintigtal boekdrukkers en -verkopers op het grondgebied van de latere Republiek, rond 1660 waren er 781, waarvan 233 in Amsterdam. De Nederlandse Republiek ontwikkelde zich tussen 1580 en 1650 razendsnel tot een belangrijk Europees kennis-, informatie- en publicatie-emporium, naast en in toenemende mate in plaats van de bestaande centra in Vlaanderen (Gent) en Brabant (Antwerpen).⁵

Literaire werken maakten volgens Frijhoff en Spies rond 1650 hoogstens een tiende uit van alles wat in druk verscheen. De oplage van de meeste literaire werken was niet groter dan vijfhonderd tot duizend exemplaren, zodat het bereik betrekkelijk gering was. Rond 1580 was dat natuurlijk niet veel anders. Wel bevatten veel niet-literaire publicaties tot diep in de zeventiende eeuw allerlei 'literaire' vormen. Pamfletten waren bijvoorbeeld vaak op rijm en in dialogvorm gesteld. Men mengde en verwisselde verschillende genres en vormen

zonder problemen.⁶ Het geestelijke leven speelde zich overigens grotendeels af buiten de gedrukte media. Na 1580 legde men in Holland en Zeeland echter gemakkelijker literair werk in het Nederlands op de pers. Volgens Frijhoff en Spies vormden de jaren tussen 1640 en 1660 een keerpunt in het literaire publiceren in de Republiek. In deze periode werden opvallend veel verzameluitgaven en bloemlezingen van Nederlandse poëzie gepubliceerd. Van verschillende belangrijke auteurs als Hooft, Cats, Vondel en Huygens verschenen verzamelde werken, iets wat voordien vooral bij Neolatijnse dichters voorkwam. Het publiceren van Nederlandstalige literatuur was een hele bedrijfstak geworden. Door de publicatie van verzamelde werken ontstond een canon van auteurs die de status van Nederlandstalige klassieken verwierven.⁷

Door de grote aantallen pamfletten, nieuwsbrieven en traktaten die na 1580 in het noorden verschenen, veranderde het orale en handschriftelijke karakter van de openbaarheid. In de nieuwe openbaarheid speelde de drukpers een toenemende rol, wat leidde tot nieuwe soorten publicisten. Naar de heersende gedachte ging het intellectuele leven zich tussen 1580 en 1750 steeds meer afspeelen in vriendenkringen, salons en informele netwerken van geletterden. De individuele auteur en zijn persoonlijke netwerken maakten een eind aan de noodzaak tot en de behoefte aan een gemeenschappelijk publieksgericht literair leven. Daarmee zou het belang van de rederijderskamers als toegang tot een geletterd leven zijn uitgehold.⁸ Geleerden, wetenschappers en geletterden verspreidden de ideeën van humanisme en Reformatie, de literaire vormen en principes van de internationale Renaissance en de nieuwe wetenschap in de samenleving. Maar hoe verhieldden de kamers zich tot netwerken van intellectuelen, schrijvers, academische geleerden en niet-academische wetenschappers? Beperkten rederijders zich tot het schrijven van werk voor het rederijderscircuit of legden ze hun eigen werk op de drukpers? Lieten ze hun geestesarbeid door gesprekken en discussies, in handschrift of via correspondentie circuleren?

Sommige vormen van godsdienstig leven behoren ook tot het intellectuele leven, zoals het theologisch en opiniërend schrijven en lezen over of bediscussiëren van godsdienstige ideeën en praktijken. Dat geldt ook voor deelname aan het publieke debat of pogingen een debat te instigeren. Afhankelijk van het niveau en de reputatie van de auteur, lezer of discussiant en het niveau en de ambitie van diens intellectuele activiteiten kan bepaald worden of iemand een intellectueel leidende rol vervulde of eerder een navolger en een marginaal deelnemer aan het geestelijke leven was. Waar bevonden rederijdersmilieus en rederijderskringen zich binnen het intellectuele veld? Behoorde het rederijderswezen door middel van zijn deelnemers op de een of andere manier tot dat veld of moeten we ervan uitgaan dat het op een enkeling na voor de meerderheid van de rederijders een gesloten domein bleef, waar ze met hun kamers alleen in naam en in ambitie, maar niet in praktijk en reputatie toe behoorden? Anders gezegd: slaagden kamers erin hun hoogste culturele ambities waar te maken, intellectuelen te vormen en te engageren die vooraanstaande posities innamen of zouden gaan innemen in het geestelijke leven? Of engageerden ze juist intellectuele marginaal en kweekten ze kleine lokaal-georiënteerde geesten aan die vooral buiten de geletterde netwerken bleven?

Kennisnetwerken in Holland en Zeeland

Rederijkers en vroege Reformatie in Holland

Niet alle academici en professionele geestelijke leiders behoren automatisch tot een intellectueel netwerk. Dat rond 1500 academici, priesters en schoolmeesters voorkwamen in de kamers van 's-Gravenhage, Kapelle en Sommelsdijk maakt het echter wel mogelijk dat rederijkers, hun verwanten of hun medebroeders toegang hadden tot geleerdenkennis en misschien ook tot geleerdenkringen. De Haagse rederijkers Ijsbrand Jansz Oem en Floris Florisz Oem van Wijngaerden waren bijvoorbeeld broer en neef van Floris Jansz Oem van Wijngaerden. Floris Jansz was in 1494 rector van de Leuvense universiteit, om daarna evenals broer en neef een ambtelijke loopbaan te beginnen. Hij was bevriend met de geleerde Adriaen Florisz, de latere paus. Een andere Haagse broeder, Karel Grenier, was een kennis van Erasmus, al weten we niet waardoor hun relatie werd gekenmerkt. Medebroeder Wilhelmus Zuyrmond, een gestudeerd man, die tot zijn dood in 1510 of 1511 pastoor was in het Haagse Sint-Elisabeth-convent, was wellicht verwant aan Gulielmus Zuermond, in dezelfde tijd leraar te Alkmaar en opvolger van de beroemde humanistische rector Murmellius aan de bloeiende Latijnse school. Deze connecties maken het denkbaar dat men in elk geval vanuit het vroege Haagse rederijkersmilieu connecties had met Hollandse geleerdenkringen.⁹

Er traden geregeld academici toe tot een kamer. Het waren er echter in de twee eeuwen waarin de kamers actief waren niet veel, en het waren er zeker te weinig om een meer dan toevallige relatie tussen de rederijkerskamers en de geleerdenwereld vast te stellen.¹⁰ Maar zoals de sporen van contacten in het Haagse rederijkersmilieu doen zien, waren ook andere routes van kamers tot in geleerdenkring denkbaar. Met de toenemende activiteiten van het rederijkersnetwerk en de groeiende aandacht van lokale, gewestelijke en centrale overheden valt vanaf de jaren 1520 meer inzicht te krijgen in mogelijke netwerkvorming tussen het rederijkerscircuit en geleerdenmilieus. Spoedig na 1520 vervulden rederijkerskamers een rol in de verbreiding van nieuwe religieuze ideeën. Die werden natuurlijk eerst binnenskamers geïntroduceerd en bediscussieerd, maar het duurde niet lang of ze werden verwerkt in refrainen en publieksspelen. Sommige rederijkers maakten zich buiten de publicatiekanalen van het kamercircuit om tot stem van orthodoxe en heterodoxe meningen. Penvoerders en predikers van de hervormingsbeweging, maar ook hun tegenstanders bewogen zich zowel in intellectuele kringen als in het rederijkersmilieu. Eén gezaghebbende tussenpersoon was voldoende om nieuwe opvattingen van het ene naar het andere milieu door te sluizen.¹¹

Hervormingsgezind denken drong eerst door in geleerdenkringen. De priester Guilielmus Gnapheus bijvoorbeeld, schrijver van toneel en dialogen, had in Leuven gestudeerd en was rond 1523 rector van de Latijnse school te Den Haag. Vanaf dat jaar kreeg hij problemen met de inquisitie. Hij was bevriend met de priester Jan Jansz de Bakker, die eerst aan de Hiëronymusschool te Utrecht bij de hervormingsgezinde Hinne Rode en later te Leuven had gestudeerd. Naar hun vriend Frederik Hondebeke, rector van de Latijnse school te Delft, werd

in 1522 een onderzoek ingesteld door het Hof van Holland. Een jaar eerder legde Cornelis Henricz Hoen, een geleerde advocaat aan datzelfde Hof, via zijn vriend Hinne Rode, een brief over de transsubstantiatie voor aan onder anderen Luther, Zwingli en Bucer. Na zijn dood in 1524 werd deze Avondmaalsbrief gedrukt. In 1525 werden Gnapheus, De Bakker en Hondebeke en de humanist Johannes Sartorius gearresteerd. Sartorius was toen rector van de Latijnse School in Amsterdam. De Bakker werd in 1525 terechtgesteld. Sartorius werd na zijn vrijlating leraar te Noordwijk tot hij in 1531 weer naar Amsterdam trok. Samen met Wouter Delenus, leraar Grieks, voerde hij daar felle disputen met Cornelius Crocus, de orthodox-katholieke rector van de Latijnse school. Sartorius was een taalgeleerde; hij schreef een syntaxis en een grammatica die hij achtereenvolgens opdroeg aan Petrus Nannius, een leraar te Alkmaar, en aan Gnapheus.¹²

Binnen het netwerk van Latijnse scholen werkten humanistische leraren en rectoren in de Nederlanden aan verbeteringen in het onderwijs en in de studie en het gebruik van het Latijn en aan nieuwe oriëntaties op het klassieke erfgoed en de bronnen van het christelijk geloof. Veelal behoorden zulke geleerden tot interregionale geleerdennetwerken, soms rechtstreeks, soms door hun contacten met internationale geleerden. Maar tegelijk behoorden deze grotere en kleinere leden van de Republiek der Letteren tot lokale kringen, waarvan ook geleerde geestelijken en ambtenaren – figuren als Hoen en Bakker – deel uitmaakten. Moeten we voor de periode rond 1500 nog gissen naar contacten in Hollandse en Zeeuwse rederijderskring met deze geleerdenwereld, rond 1530, toen hervormingsgezind denken in bredere kringen ingang vond, worden (zij het nog vaag) de contouren zichtbaar van intensief en structureel contact. Inmiddels had het internationale Latijnstalige netwerk van humanisten – met scholen, universiteiten en religieuze instellingen als ‘lieux de savoir’ of kennislocaties – zijn Nederlandstalige pendant gekregen in de regionale rederijdersnetwerken, waarvan de kamers de ontmoetings- en vormingscentra waren.¹³

De observatie van een Hollandse informant van het centraal gezag in Brussel in 1551 dat de kamers een belangrijke rol speelden in de vorming van het ketterse leiderschap, blijkt rond 1530 met de feiten overeen te stemmen. In Haarlem en Amsterdam was in deze periode sprake van groeiende polarisatie tussen kringen van hervormingsgezinde geleerden als Sartorius en Delenus en orthodox-katholieke geleerden als Alardus van Amsterdam, Cornelius Crocus en de neven Meijster in Haarlem. Jacob Hendriksz Meijster, correspondent van Alardus, was rector van de Haarlemse school en wellicht medeverantwoordelijk voor het ontslag van Delenus in 1527, vanwege diens ketterse sympathieën. Meijsters neef Jacob Meijster was pastoor van het Grote Begijnhof, en stond bij Alardus bekend als een goed rechtsgeleerde. De contacten tussen beide kringen waren overigens niet geheel afgebroken. Rond 1535 doceerden Sartorius en Delenus Hebreeuws en Grieks aan een lekenpubliek in de Amsterdamse rederijderskamer. Crocus bezocht de lessen met zijn leerlingen en discussieerde met de docenten over hun interpretatie van bijbelteksten. Via de Meijsters in Haarlem en Delenus in Amsterdam moeten er connecties zijn geweest tussen het rederijdersmilieu en het geleerdennetwerk in beide steden. De zoon van rector Meijster was in 1529 bestuurder van de Haarlemse rederijderskamer en er zijn aanwijzingen dat Dele-

nus tot het Amsterdamse rederijermilieu behoorde. In elk geval bezochten rederijkers als Frans Frederycxz in den Tromp en Henrick Goedtbeleyt diens lessen. Goedtbeleyt was voorman van de doperse opstand van 1535 in Amsterdam.¹⁴

Het Amsterdamse rederijersmilieu had banden met humanistischgezinde bestuurders als Allart Boelens en Nicolaes Heijnen, en met het milieu van radicaal-doperse hervormers. Het Hof van Holland verdacht de twee stadsbestuurders na het neerslaan van de doperse opstand in 1535 ervan de kamer en de ketterse schoolmeesters Sartorius en Delenus de hand boven het hoofd te hebben gehouden. De Amsterdamse rederijerskamer, die tijdens die opstand als uitvalsbasis had gediend, werd door onderzoekers van het Hof als zeer verdacht beschouwd. Hoewel getuigen (vanzelfsprekend) de rol van de kamer bagateliseerden, lijkt het veeleer dat de kamer en het rederijersmilieu zeer betrokken waren. De Amsterdamse doperse leider Jacob van Campen vertelde in 1535 dat hij de doperse leider Jan Beukelsz kende uit de tijd dat deze lid was van de Leidse rederijerskamer. De rederijker Frans Frederycxz beweerde dat hij de doperse leider Jan Mathijsz – samen met Beukelsz – ooit in een Amsterdamse herberg had gesignaleerd.¹⁵

Hervormers als David Joris en Hendrick Niclaes die in die jaren beiden actief waren in Holland schreven refreinen en liederen in rederijersvormen en Niclaes schreef ook een toneelstuk dat daar sterk door was beïnvloed. David Joris, een van de meest invloedrijke doperse leiders, was zeker ook afkomstig uit rederijerskring. Hij werd in 1502 of 1503 te Delft geboren als zoon van een Vlaamse koopman en rederijker en Maritje de Gorter, dochter uit een aanzienlijke Delftse familie.¹⁶ In 1537 publiceerde hij *Een geestelijk liedt-boecxken*, een werkje met 29 geestelijke liedjes, twee refreinen en een ballade uit de periode 1529 tot 1536.¹⁷ Joris' refreinen en zijn ballade vormden een opmerkelijke lofzang op het Nederlands, de taal waarin de waarheid zou geopenbaard worden, en een aanwijzing van de groeiende belangstelling voor het Nederlands als intellectuele taal.

Het vernedert Nederlandt sal wt nederheyt oprysen
Die duydelijcke Duytsche spraek ghaen boven alle Spraecken:
Daerom moet Ick Nederlant und' het duytsch hooch-prysen
Want Godt wil s'Werlts wijsheyt hier deur tot niet maecken.

Het bundeltje bevat verscheidene aanwijzingen voor een ontstaan in rederijerssferen. Het bevat bijvoorbeeld enkele nieuwjaarsliederen van David Joris uit 1530, 1531 en 1532. Teksten van de hand van Joris, een nieuwjaarslied van ene Jacob Symonss en liedjes van Michaël Janssen eindigen bovendien alle met de voor het rederijersleven kenmerkende prince-strofe, de strofe die begint met het groeten van de 'prince'. In een van de liedjes richt de dichter zich bovendien rechtstreeks tot de 'broeders in 't gemeyne', een zinsnede die op de mannelijke gelovigen, maar nog eerder op een rederijersbijeenkomst kan duiden. Zoiets gold ook voor de doopsgezinde leider Leenaert Bouwens, die in 1515 werd geboren in Sommelsdijk, dat in de zestiende eeuw een centrum van doopsgezind leven werd. Bouwens was rond 1550 een van de belangrijkste medewerkers van Menno Simonsz. Er werd beweerd dat hij als jongeman rederijker was geweest, en Sommelsdijk had inderdaad vanaf 1515 een kamer.¹⁸

Rond 1530 kende Holland dus twee nauw verbonden culturele netwerken. Vroege hervormingsideeën werden er bediscussieerd, bekritiseerd en bestreden, maar ook gereciperd, verwerkt en verspreid. Het ene netwerk bestond uit een kleine voorhoede van academisch gevormde geleerden en andere gestudeerden, die toegang hadden tot internationale geleerdenkennis en geleerdennetwerken. Het andere netwerk bestond uit niet-gestudeerde burgers van allerlei slag die niet over zo'n rechtstreekse toegang beschikten. Zij lieten zich informeren door figuren uit het geleerdennetwerk als Sartorius, Delenus, Crocus en (wellicht) door sleutelfiguren als de jonge Meijster in Haarlem en mannen als Frederycxz en Goetbeleyt in Amsterdam. Deze netwerkvorming was zeker de basis voor de verspreiding van hervormingsgezinde ideeën en het hervormingsdebat naar het brede publiek. Na discussies en informatiebijeenkomsten in kleine kring zorgden rederijkersspelen, liedjes, gedichten en tableaux vivants voor verbreiding van nieuwe ideeën en een verbreding van het publiek voor het hervormingsdebat. Dat had een aanzuigende werking op het rederijkersleven: het aantal publieke activiteiten nam immers toe en het aantal kamers steeg. In Amsterdam had men in 1533 getracht een nieuwe kamer te stichten en in Haarlem splitste de kamer zich in 1541.¹⁹

Geleerdennetwerken hadden nauwe sociale banden met de politiek-sociale elite. De Meijsters waren bijvoorbeeld afkomstig uit het patriciaat en ook in Amsterdam waren de banden tussen het patriciaat en het geleerdenmilieu hecht. Dankzij de kamers verbond dit in alle opzichten vermogende milieu zich – langs figuren als de jonge Meijster – met minder machtige lokale kringen waaruit mannen als Frans Frederycxz en de oud-soldaat Hendrik Goetbeleyt voortkwamen. Binnen dit netwerk van geleerden en volkstalige intellectueel geïnteresseerden circuleerde het radicale gedachtegoed dat de intellectuele voedingsbodemp was voor de opstand van 1534 in Münster en van 1535 in Amsterdam.

Tenminste een deel van de leiding van de radicale doperse beweging, maar ook van de meer vredelievende doopsgezinde bewegingen van na 1535, was dus uit rederijkerskring afkomstig. Dat was mede te danken aan de gemengde sociale en intellectuele samenstelling van de kamers, aan hun intermediaire functie tussen geleerden en geïnteresseerden en aan hun vormingstraject. De hervormingsgezinde leiders van na 1530 waren in belangrijke mate niet-academisch gevormd en niet-latinist. Zowel Beukelsz, Bouwens, Joris, Goetbeleyt, Van Campen en Niclaes hadden wellicht een rederijkersvorming genoten en Mathijsz was in Amsterdamse rederijkerskring bekend. Inquisiteur Franciscus Sonnius die in 1551 de waarschuwende woorden schreef aan de voorzitter van de Geheime Raad te Brussel doelde allicht op deze heren. Sonnius wees erop dat rederijkers onder het mom van retorica vooral over het geloof discussieerden. Als ze dan voldoende welsprekend waren, begonnen deze halve leken in hun waanwijsheid anderen door hun preken tot dwaalwegen te verleiden. Sonnius adviseerde daarom de kamers als kweekplaatsen van zulke opinieleiders met wortel en tak uit te roeien. Nieuwe denkbeelden vonden, zoveel is zeker, langs personen uit geleerdenkring hun weg in niet-geleerde rederijkersmilieus, waar men het talent en het intellectuele vermogen had om die opvattingen te verwerken, aan te passen en op een breder publiek over te dragen. De rederijkerskamers vormden

een belangrijke – zo niet cruciale – schakel in een informatienetwerk tussen lokale geleerdenmilieus en publieksleiders van de vroege hervormingsbeweging in Holland, Zeeland en Utrecht.²⁰

Rederijkers en culturele vernieuwing rond 1560

Ook kennis van humanistische vernieuwingen en de internationale heroriëntatie op de klassieke Oudheid moeten na 1540 via dergelijke netwerken in de kamers zijn doorgedrongen. Kamers overbruggden bovendien niet alleen scheidslijnen tussen geleerdenmilieus en niet-geleerde liefhebbers; ze stimuleerden ook de contacten tussen generaties, waardoor een zekere continuïteit in lokale en regionale intellectuele netwerkvorming ontstond. Dat valt opnieuw goed waar te nemen in Amsterdam en Haarlem rond 1560. In Amsterdam zette na de mislukte aanslag van 1535 in intellectuele kring niet langer het radicale doperse denken de toon. Wel heerste op algemeen cultureel en religieus gebied een vernieuwingsgezinde geest. In Haarlem vormden de uit Amsterdam afkomstige intellectueel Dirck Coornhert en zijn medewerker, de schilder Maarten van Heemskerck, een belangrijke schakel tussen lokale geleedenkringen en het rederijkersmilieu. Van Heemskerck was rond 1540 lid van de nieuw gevormde Wijngaertrancken, waarvan Louris Jansz eind jaren veertig de leidende figuur werd. Van Heemskerck en Coornhert produceerden samen prenten, waarvan een deel mogelijk was geïnspireerd op toneelwerken van de Latijnse schoolmeester Cornelis Schonaeus en van Louris Jansz. Coornhert had ook banden met humanistische kringen en rederijkers in Amsterdam. Zijn broer Frans Coornhert behoorde daar wellicht ook toe. In elk geval was hij in 1594 lid van de Amsterdamse Eglentier.²¹

Van Heemskerck en andere leden van het Haarlemse netwerk behoorden rond 1560 tot het stadsbestuur. Coornhert werd stadssecretaris en de geleerde Quirinus Talesius – bij wie Coornhert het notariaat leerde – was stadspensionaris. Talesius op zijn beurt had wellicht goede banden met de patriciër Adriaen van Groeneven. Beiden waren tijdens het Haarlems beleg koningsgezind en ze werden in 1573 op verdenking van een samenzwering tegen het rebelse bestuur terechtgesteld. Groeneven had connecties in het Haarlemse, Amsterdamse en Dordtse rederijkersmilieu. Zijn verwant Nicolaes van der Laen – goede vriend van Coornhert – nam in 1578 mogelijk als Post Nubula Phoebé deel aan een Leidse rederijkerswedstrijd. Hij was gehuwd met een dochter van Allart Boelens, de Amsterdamse patriciër die tot een Amsterdams intellectueel milieu behoorde dat rond 1580 meerdere rederijkers voortbracht. Rederijkers uit de Boelens-clan behoorden ook tot het netwerk van de gebroeders Coornhert. De positie van Louris Jansz, Van Heemskerck, Coornhert, Boelens, Van der Laen en Groeneven in het intellectuele leven doet vermoeden dat het rederijkersmilieu een rol speelde in de netwerkvorming tussen Latijns- en volkstalige intellectuelen.²²

De kern van het Haarlemse intellectuele netwerk werd gevormd door geleerden als Talesius, Hadrianus Junius en Schonaeus. Maar ook geleerde patriciërs als Jan van Zuren, met wie Coornhert enkele werken uitgaf – onder meer Coornherts vertaling van Cicero's *De Officiis* verscheen – en Cornelis van Berensteyn, die bij Plantijn in Antwerpen twee vertalingen van Spaanse werken publiceerde,

behoorden ertoe. De banden tussen leden van intellectuele netwerken werden beklonken via professionele en politiek-bestuurlijke weg en door wederzijdse huwelijken. De bestendigheid van die intellectuele netwerkvorming is in de kringen rond Coornhert goed waar te nemen.²³ Er waren banden met de kringen die rond 1530 in Amsterdam de toon aangaven. Dat blijkt onder meer ook uit de contacten van de hervormer Hendrick Niclaes, die rond 1530 in Amsterdam en rond 1560 bij Coornhert in Haarlem verbleef. Na 1560 blijken verschillende niet-geleerde leden van Coornherts netwerk terug te vinden in de Amsterdamse kamer, in kringen rond Coornherts latere medewerker Hendrick Goltzius en in het netwerk van Karel van Mander. Die continuïteit tussen ‘meesters’ en ‘pupillen’, de reproductie van talent, ontstond binnen families, het schoolwezen, binnen intellectuele netwerken, maar wat de volkstalige intellectueelgezinden betrof gedeeltelijk zeker ook binnen ondersteunende structuren als de rederijderskamers. Het zijn juist ook de families die we eerder als typische rederijdersfamilies kenmerkten die generaties lang tot het intellectuele milieu van hun woonplaats behoorden.²⁴

Het gaat hierbij niet alleen om kringen waarin allerlei hervormingsgezinde ideeën circuleerden en waar het geestelijk Nederlandstalig leiderschap van libertijnen en calvinisten werd gevormd. Evenals eerder behoorden ook katholieken als Talesius, Schonaeus en Groeneven tot de kring van hervormingsgezinden als Coornhert, Niclaes of Van der Laen. Nederlandstalig katholiek leiderschap als dat van een Spieghel in Amsterdam of een Job Gommersz in Nieuwerkerk deelde met calvinisten en libertijnen een interesse in de eigen taal, in rechtsgeleerdheid en publieke moraal, in de klassieke Oudheid en in de eigen geschiedenis. In lokale kringen deelden geschoolde geleerden kennis en belangstelling met minder geschoolde geïnteresseerden. Niclaes behoorde tot een interregionaal netwerk van libertijnen. Coornhert en Spieghel zouden zich vooral na 1560 opwerken tot Nederlandstalige leiders van formaat. Dat gold ook voor de calvinist Johannes Fruytiers, die via zijn schoonfamilie (wijlen Abel van der Coulster, zijn schoonvader, was een kennis van Erasmus zelf geweest) mogelijk reeds toegang had tot humanisten en liefhebbers van Erasmus in de hoogste kringen van Holland, maar die zijn publieke reputatie na 1560 eerst in Hollandse, Brabantse en Vlaamse rederijderskring opbouwde en zich daarna tot publicist ontwikkelde die actief gebruikmaakte van de Antwerpse drukpers.²⁵

Niet alleen het netwerk van rederijderskamers had zich na 1550 sterk uitgebreid, ook het leiderschap dat uit de kamers voortkwam zou sterk groeien. Zijn actieradius breidde zich uit, precies in een periode waarin binnen het kamernetwerk zelf meer interlokale en zelfs interregionale festivals werden georganiseerd en verschillende wedstrijd bundels werden gedrukt of een poging tot publicatie werd gedaan. Rond figuren als Coornhert, Niclaes en Fruytiers zien we hoe rederijdersmilieus opgenomen raakten in interregionale netwerken. Rond 1560 had het rederijdersmilieu een structuur verkregen die vergelijkbaar was met de internationale Republiek der Letteren, maar dan op nationaal niveau. Enkele vooraanstaanden uit het rederijdersmilieu hadden connecties in geleerdenkring of verkeerden op gelijke voet met geleerden; zij vormden deels ook de Nederlandstalige elite. Randon internationale geleerden bevonden zich lo-

kale geleerden, enkele rederijkers, oud-rederijkers en volkstalige geletterden die tot het rederijkersmilieu behoorden. Daardoor konden – precies als in de jaren 1530 – nieuwe en oude ideeën uit geleerdenkring zich verspreiden onder het brede geïnteresseerde publiek dat alleen de volkstaal machtig was en dus geen rechtstreekse toegang tot geleerdenkennis had. Langs netwerken rond kamers verbreidden zich allerlei hervormingsgezinde ideeën, maar ook de nieuwe inzichten in en kennis van de klassieke Oudheid, het eigen verleden, internationale culturele vernieuwingen en de politieke actualiteit. Geen wonder dus dat veel van die vernieuwingen terug te vinden zijn in rederijkersspelen, in gedichten, liederen of in blazoenen, of in individueel werk van rederijkers.²⁶

De belangstelling binnenskamers beperkte zich niet tot religieuze, politieke of algemeen-morele onderwerpen, maar moet een veel breder terrein hebben bestreken. Dat geldt eens te meer voor de netwerken waarvan kamers knooppunten waren. Het is bijvoorbeeld opvallend dat de Nieuwerkerkse rederijker Job Gommersz zich in de jaren 1570 bleek te interesseren in de astrologie: hij legde een kalender aan waarin hij gebeurtenissen uit zijn omgeving verbond met de loop van de planeten en de stand van de aarde ten opzichte van de zon. Zijn tijdgenoot, de Kamper rederijker en boekhandelaar Lucas Cornelisz, noteerde gebeurtenissen in een tabel die de loop van de maan weergaf; en in een spel voor het Antwerpse landjuweel van 1561 gaf de Brabantse rederijker-humanist Cornelis van Ghistele blijk van zijn belangstelling voor astronomie. Uit de kalender van Gommersz en het handschrift van Cornelisz valt op te maken dat beiden moeten hebben behoord tot lokale netwerken van geletterden. Mogelijk hadden beiden toegang tot plaats- en kamergenoten die geleerder waren dan zichzelf en aan wie ze mede hun geestelijke vorming te danken hadden. Het lijkt typerend voor hun soort van rederijkers: mannen die met weliswaar weinig formele scholing toch een algemene ontwikkeling verwierven, onderdeel waren van een lokaal intellectueel milieu, actief als rederijker en vooral in kleinere lokale kring optraden als opinielider.²⁷

Van Manders connecties: 1580-1615

Beschikten figuren als Coornhert en Fruytiers over indrukwekkende netwerken binnen en buiten rederijkerskring, de kennissenkring van Karel van Mander overtrof hen zeker. Van velen uit zijn kring is bekend dat ze ooit langer of korter lid waren van een kamer. Van vele anderen is het niet bekend, maar er kan vanuit worden gegaan dat we door het ontbreken van ledenlijsten slechts het topje van de ijsberg kennen. Dat kan niet anders betekenen dan dat het Nederlandstalige intellectuele leven duidelijk verworteld was in het rederijkersmilieu. Het lijkt er dan ook sterk op dat de kamers dankzij de netwerken die ze verenigden brandpunten vormden van het geestelijke leven in de volkstaal en een belangrijke kracht achter zijn bestendigheid waren. Daarmee is niet glashard bewezen dat ze een doorslaggevende factor waren in de culturele vorming van de deelnemers aan die netwerken. Het lijkt echter gezien de frequentie waarmee we rederijkers terug zien keren, het ontbreken van een academische opleiding bij de meesten van hen en de bewust socialiserende en pedagogische functie van de kamers, wel

waarschijnlijk dat die bijdrage behoorlijk was. Daarbij moet ook gedacht worden aan de relatie tussen de ontwikkelde rederijker en zijn pupillen. Die verhouding is een belangrijke factor in de continue opeenvolging van intellectuele generaties in steden als Haarlem en ook Middelburg, zeker ook na de toevloed van immigranten na 1580.

Van Mander sloot zich na zijn vlucht van Brugge naar Haarlem in 1583 aan bij het bestaande Amsterdams-Haarlemse intellectuele milieu rond Coornhert en Spieghel. Van Mander was een leerling van de Gentse schilder-rederijker Lucas d'Heere, die weer bevriend was met Johannes Fruytiers. D'Heere had na 1560 bekendheid verworven in Holland en zijn werk had invloed in Amsterdam, Leiden en Haarlem. Na 1580 behoorden ook de Haarlemse notaris en geschiedschrijver Pieter Bor en de doopsgezinde voorganger Hans de Ries tot de kring van Coornhert en later van Van Mander. Leden van dit netwerk waren weer bevriend met de Leidse stadssecretaris en oud-rederijker Jan van Hout. Dit netwerk van rederijkers, oud-rederijkers en rederijkersvrienden rond Van Mander hield zich rond 1580 bezig met de ontwikkeling van het Nederlands tot cultuur- en wetenschapstaal. Ze deden dat in gesprekken en voordrachten in kleine kring en in publicaties. Onder hen vormden zich twee stromingen van denken over de volkstalige dichtkunst: de Amsterdams-ciceroniaanse van Spieghel en Coornhert en de Leids-aristotelische van Van Hout.²⁸

Anders dan zijn Amsterdams vrienden benadrukte Van Hout dat voor rederijkers de aristotelische poëtica en niet de ciceroniaanse retorica relevant was. Hij propageerde zijn opvattingen in kringen van Latijnstalige en Nederlandstalige dichters rond de Leidse universiteit, waar hij bevriend was met de humanisten Janus Dousa en Justus Lipsius, die zijn opvattingen deelden. De activiteiten in deze informele netwerken leidden vanaf 1600 tot grote debatten onder rederijkers over de koers van de kamers.²⁹ Coornhert en zijn Amsterdams vriend Gideon Fallet waren nauw betrokken bij de productie van het Amsterdams trivium: een Nederlandstalige grammatica, dialectica en retorica. De werken verschenen in 1584, 1585 en 1587 als afsluiting van een project van de Eglentier onder leiding van Hendrick Spieghel. Coornhert schreef een voorwoord in de *Twe-spraeck* uit 1584. Volgens Marijke Spies sloten de Amsterdammers met hun project aan bij de humanistische ciceroniaanse retorica-opvattingen die waren verwoord door humanisten als Agricola, Erasmus en Melanchton. In het Nederlands werd deze opvatting gepropageerd door Coornhert en (rond 1550) door de Wormhoudtse priester-schoolmeester en rederijker Jan van Mussem. De Amsterdams rederijker Egbert Meynertsz sloot zich daar rond 1560 bij aan. Ook Spieghels vriend Roemer Visscher droeg deze retorica in zijn gedicht 'T'lof van rethorica' uit in rederijderskring.³⁰

Door de onderlinge verwevenheid van rederijders- en geleerdenmilieus raakten rederijkers snel bekend met ontwikkelingen in de humanistische retorica of de internationale renaissanceliteratuur. Het vernieuwingsstreven van de generatie van Coornhert, Van Hout, Van Mander, Stevin en Spieghel werd na 1600 voortgezet door de Vlaams-Haarlemse schoolmeester Jacques van der Schuere, belangrijk rederijker en leerling van Van Mander, de theoloog en filoloog Abraham van der Mijle en humanisten als Daniël Heinsius en Petrus Scriverius, allen

jongere vrienden van Van Mander en Stevin. De literaire principes die vanuit dit netwerk werden geïntroduceerd maakten onder rederijkers zeker na 1610 in steeds bredere kring school. Ze werden ook buiten de centrale netwerken in Amsterdam, Haarlem en Leiden overgenomen en bediscussieerd. In 1610 publiceerden Haarlemse en Leidse leden van deze groep – bijna allen rederijkers – *Den Nederduytschen Helicon*, een vooruitstrevende dichtbundel die werd opgedragen aan Simon Stevin. In 1612 publiceerde Jacques van der Schuere bij Daniël de Keyser zijn *Nederduytsche Spellinge*, het resultaat van een samenwerkingsproject van ‘liefhebbers’. Abraham van der Mijles *Lingua Belgica* kwam in hetzelfde jaar uit en in 1616 verscheen de *Nederduytsche Poëmata* van Daniël Heinsius, met een voorwoord van Scrivierius, waarin hij kritiek leverde op de rederijkersliteratuur.³¹

De opeenvolgende generaties uit dit netwerk veroorzaakten grote veranderingen in de Nederlandse intellectuele cultuur. Ze droegen bij aan de structurele groei van het individuele en collectieve gedrukte werk, mogelijk gemaakt door een sterke toename van het aantal drukkers en uitgevers. De publicatiemogelijkheden voor individuele leden van intellectuele netwerken namen daardoor toe. Dankzij nieuwe literaire opvattingen verbreidden zich langs deze weg ook nieuwe literaire vormen als het sonnet en het klassieke drama, nieuwe literaire technieken als het metrum en nieuwe literaire criteria als taalzuiverheid; precies zoals zich in netwerken van eerdere generaties humanistische, lutherse, doperse en calvinistische ideeën hadden verbreid. Jan van Hout introduceerde bijvoorbeeld in 1578 het sonnet in de Hollandse literaire wereld.³² Na 1590 maakte deze versvorm snel opgang in Latijns-, Frans- en Nederlandstalige kringen, vooral bij lofdichten in drukwerk. Zo nam rond 1590 de Waalse predikant Jean Taffin – een van de belangrijkste bedenkers van de gereformeerde anti-rederijkersopvattingen – sonnetten op in zijn theologische werken die bij Gillis Rooman in Haarlem verschenen. Taffin behoorde met Hollandse predikanten-publicisten als Vincent Meusevoet en Philippus Ruyl tot de voorbereiders van de Nadere Reformatie. Net als de Vlissingse predikant Abraham van der Mijle speelden zij een sleutelrol in intellectuele netwerken. Ruyl nam in 1606 bijvoorbeeld lofdichten van Pieter Jansz Schaghen en de Amsterdamse medicus Jacobus de Vivere op in een vertaling van werk van de Engelse puriteinse theoloog William Perkins. Schaghen was in 1610 een van de contribuanten van de Haarlems-Leidse bundel *Den Nederduytsche Helicon*; en ook De Vivere behoorde tot het Amsterdams-Haarlemse netwerk.³³

Na het overlijden van Coornhert werd Karel van Mander een van de centrale intermediaire figuren van het intellectuele leven. De belangrijkste rederijkers, geleerden, denkers, schrijvers en schilders in Holland, Zeeland en Utrecht behoorden tot zijn netwerk. Met de schilders Hendrick Goltzius en Cornelis Cornelisz van Haarlem was hij betrokken bij vernieuwingen in de schilderkunst waardoor Haarlem tussen 1600 en 1650 uitgroeide tot het belangrijkste schilderkunstig centrum van de Nederlanden. Na Coornhert werd hij een van de belangrijkste vertalers en bewerkers van klassieke werken, in samenwerking met rector Dirck Schrevelius en de rederijker, schoolmeester en publicist Jacques van der Schuere. Met Hans de Ries en de rederijkers Gillis van Elstlandt en Lenaert Clock behoorde hij rond 1590 tot het doopsgezinde leiderschap en was hij een van de meest ver-

nieuwende dichters van het doopsgezinde lied. Met de publicatie van zijn *Schilderboek* bevorderde deze homo universalis de intellectualisering van schilderkunst en de professionalisering van de geschiedschrijving. Zijn contacten met allerlei intellectuelen doen vermoeden dat zijn belangstelling een stimulans gaf aan de ontwikkeling van andere wetenschappen. Uit bijdragen in verzamelbundels en opdrachten, drempel- en lofdichten in het voorwerk van drukken van zijn eigen en andermans werken blijkt hoe omvangrijk het netwerk was dat Van Mander tussen 1583 en 1604 opbouwde. In dat netwerk zijn de belangrijkste intellectuele en culturele ontwikkelingen van de vroege Gouden Eeuw terug te vinden. Een groot aantal leden uit het netwerk was net als Van Mander op enig moment lid van een rederijkerskamer. Het was ook dit netwerk dat in belangrijke mate verantwoordelijk was voor de Hollands-Zeeuwse publicatie-explosie na 1580, met Amsterdam, Leiden, Haarlem, Middelburg, Rotterdam, Den Haag en Gouda als belangrijkste centra.³⁴

Radermacher en het Middelburgse rederijkersmilieu rond 1600

Rond 1600 nam de koopman-humanist Johan Radermacher, ofwel Rotarius, een positie in het Middelburgse intellectuele leven in die vergelijkbaar was met die van Van Hout, Van Mander of Spieghel in Holland. Deze uit Aken afkomstige en in Antwerpen gevormde autodidact was deskundig in theologische, natuurwetenschappelijke, astronomische, literaire en taalkundige onderwerpen en beheerste Latijn, Grieks, Hebreeuws en Arabisch. Hij had een uitgebreid netwerk van geletterden in Londen, Zeeland en Holland en was verbonden met kringen rond Van Hout, Van Mander en Spieghel. Hij dankte veel van zijn contacten aan zijn verblijf in Londen, waar hij met meer immigranten lid was van de Society of Antiquaries. Zijn *Album Rotarii*, een verzameling teksten van hemzelf en anderen, bevat een refrein dat Cornelis Ketel rond 1580 schreef voor De Eglentier. Ketel, een vriend van Van Mander en Goltzius, had Radermacher in Londen leren kennen. Het album bevat ook teksten van Lucas de Heere en van Marnix van Sint-Aldegonde voor De Heere, familiestukken, een familiechroniek en ontwerpen voor deviezen. Het bevatte ook een refrein van Radermacher zelf, gericht tegen een huwelijksdicht van een Middelburgse predikant uit 1607. Bij zijn dood in 1617 bezat Radermacher twee uitgaven van Casteleins *Const van Rethoriken*, een druk van de Gentse spelen van 1539 en een *Twe-spraeck*. Hij had ook zelf rond 1568 in Londen aan een Nederlandse grammatica gewerkt. Zijn hele intellectuele profiel maakt het waarschijnlijk dat hij ooit lid was van een rederijkerskamer. In ieder geval was deze geleerde in Middelburg spilfiguur in een intellectueel milieu waartoe ook verschillende rederijkers behoorden.³⁵

De Middelburgse kring van geletterden was rond 1600 dankzij Radermacher en zijn vriend en pupil Philippus van Lansbergen verbonden met kringen in Holland, Brabant, Vlaanderen en Engeland. Radermacher was bevriend met de Londense humanist en zijdehandelaar Jacob Cools, alias Ortelianus, met de latere geschiedschrijver Emanuel van Meeteren en met de Leidse uitgever Franciscus van Raphelingen, ofwel Raphelengius. Cools publiceerde twee werkjes te Middelburg, die hij beide opdroeg aan Radermacher. Het laatste werkje, *Van de*

dood, publiceerde hij in 1624 na Radermachers overlijden bij Jan Pietersz van de Venne. Het bevatte drempeldichten van schilder-dichter Adriaen Pietersz van de Venne en een brief van de Middelburgse predikant Willem Teelinck. Philippus van Lansbergen was, tot hij in 1613 na een conflict met de magistraat werd afgezet, predikant te Goes. In 1591 publiceerde hij zijn eerste wiskundige werk, *Triangulorum geometricae* bij Raphelengius in Leiden. Janus Dousa de Jonge en de Middelburgse rector Jacobus Gruterus leverden een lofdicht. Ook Lansbergen was een autodidact; zijn intellectuele mentor was Radermacher die hem had geïntroduceerd in de astronomie, wiskunde en theologie. Aanwijzingen voor connecties van deze kring met het rederijersmilieu zijn te vinden via de Van de Vennes, maar ook via Lansbergens zoon Jacob die in 1642 boekhouder van de Middelburgse kamer was, wat anders dan de functie van overdeken, die altijd door magistraatsleden werd vervuld, wijst op een actief lidmaatschap.³⁶

Een deel van de Middelburgse geleerden uit deze generatie had geen academische opleiding ontvangen. Van figuren als Radermacher, Lansbergen en Teelinck kunnen we met vrij grote zekerheid aannemen dat ze tot het rederijersmilieu behoorden. Willem Teelinck en zijn broer Ewout hadden rond 1590 gestudeerd. Ewout verbleef daarna een tijdlang bij Philip van Marnix op diens slot te Souburg. De familie Teelinck behoorde tot het Zierikzeese patriciaat en had reeds voor 1590 een geletterd profiel. Een tante schreef in 1573 een *Corte belijdenisse des geloofs*. Het werkje werd in 1607 gedrukt en beleefde in 1625 een vijfde druk. Aan de uitgave waren enkele refreinen en liedjes toegevoegd. Het profiel van deze familie maakt het waarschijnlijk dat de Teelincks uit een Zierikzees rederijersmilieu geboortig waren. Bovendien had Willem Teelinck in Middelburg verschillende rederijers in zijn vriendenkring.³⁷ Daaronder bevonden zich ook leden van immigrantenfamilies als Van de Venne, De Vivere, De Swaeff, Beekman, Coenen, Van Cannenburch, Clement en Coorne. Alleen de familie Coorne bracht reeds voor 1600 een enkele academicus voort, maar de Coornes waren dan ook net als de Lansbergens echte patriciërs, nauw verwant aan het Middelburgse bestuurlijke en academische milieu. Hoewel geen van de leden van deze families voor 1600 een geleerdenreputatie had, waren ze toch opgenomen in het Middelburgse intellectuele netwerk, de Coornes op eigen kracht, maar de anderen door persoonlijke vriendschap en verwantschap met enkele intellectuele sleutelfiguren.³⁸

Haarlem en Middelburg tussen 1580 en 1620

In Haarlem verzamelden zulke figuren zich na het vertrek van Dirck Coornhert rond mensen als diens vriend Cornelis van Berensteyn, Karel van Mander, Hendrick Goltzius, Cornelis Schonaeus en Dirck Schrevelius; en na het overlijden van Van Mander, Goltzius en Schonaeus en het vertrek van Schrevelius namen rederijers als Jacques van der Schuere, Jonas van Gherwen en Govert van der Eemdbd, wellicht ook Isaack Massa en wat later een predikant als Samuel Ampzing de fakkel over. Het lijkt erop dat het Haarlemse intellectuele leiderschap na de dood van Van Mander in 1604 veel sterker in het rederijersmilieu wortelde dan het Middelburgse, maar de Zeeuwse hoofdstad telde dan ook meer academici, ook

onder het patriciaat. Het beeld kan bovendien nog enigszins vertekend zijn door het ontbreken van een volledige ledenlijst van de Middelburgse kamer. In Middelburg lag het intellectuele leiderschap na de dood van Radermacher in 1617 in handen van mannen als Jacob Cats, Johan de Brune de Oude en de Jonge, de Lansbergens, de Teelincks, Hendrick Thibaut, Isaack Beeckman en vader en zoons Gruterus. Tussen de intellectuele netwerken uit de periode voor en na 1600 bestond een sterke continuïteit. Jongere verwanten van oudere intellectuelen of hun pupillen namen het leiderschap over en verzamelden groepen om zich heen waar zij dezelfde interesses koesterden als hun voorgangers.³⁹

Steeds opnieuw komen in groepen om belangrijke intellectuelen en publicisten heen rederijkers voor, wat goed te zien is aan de lofdichten die verschenen in werken van Van Mander. Rederijkers en andere intellectuelen die evenals Van Mander zelf als publicist actief waren, schreven over en weer lofdichten in Nederlandstalige theologische, literaire, historische, taalkundige, boekhouden en rekenkundige, geografische, politieke, natuurkundige en botanische werken. Kernfiguren uit Van Manders netwerken werkten tussen 1600 en 1630 geregeld samen aan de uitgave van verzamelbundeltjes met gedichten en liederen. Door vrienden uit zijn netwerk was Van Mander verbonden met lokale intellectuelenkringen in uiteenlopende plaatsen als Hoorn, Amsterdam, Leiden, Rotterdam en Middelburg. Leden van een Hoornse intellectuele kring als Jacob Israëlsz van der Mersch, de jonge renaissancegedichter Cornelis Taemsz, de predikant Theodorus Velsius en de geneesheer Petrus Hogerbeets leverden bijvoorbeeld een lofdicht voor Van Manders vertaling van de *Bucolica* van Vergilius. Cornelis van Berensteyn had hem bij de vertaling geassisteerd; zoals na diens dood in 1595 Dirck Schrevelius Van Manders kring zou helpen bij de vertaling van werken uit de klassieke Oudheid. Hogerbeets en Van Berensteyn vormden een schakel tussen Van Manders generatie en die van Coornhert. De Hoornse kring had een sterke belangstelling voor geografie en geschiedenis. Taemsz leverde bijvoorbeeld een lofdicht voor het *Reys-gheschrift* en de *Itinirario* van de Hoornse ontdekkingsreiziger Jan Huyghen van Linschoten. Taemsz zelf publiceerde een vertaling van een beschrijving van China door Juan Gonzalez de Mendoza en vermoedelijk in Middelburg de *Caert-thresoor*, een wereldatlas.⁴⁰

Van Manders eigen interesse in geografie blijkt uit de postume publicatie bij Passchier van Wesbusch in Haarlem van zijn vertaling van *Historia del mondo nuovo* van Giralamo Benzoni. Het werk was in 1565 gepubliceerd in Venetië. Een van Van Manders opvolgers onder de leidinggevende publicisten in Haarlem was Govert van der Eembd, schoolmeester aan de Latijnse school. Van der Eembd was een spilfiguur in het Haarlemse intellectuele leven; bevriend met leden uit het netwerk van Van Mander, leider van een hervorming van De Wijngaertrancken en schrijver van toneelwerk. Hij vertaalde verschillende werken uit het Frans, waaronder een historische en geografische beschrijving van de wereld. Isaack Massa, pupil van Van Mander en vermoedelijk lid van De Witte Angieren, ondernam zelf reizen naar Rusland en publiceerde daarover in het Latijn en het Nederlands. Ook topfiguren uit Van Manders Amsterdamse netwerk, rederijkers als Jacob van Neck, Anthonie Smyters, Willem Bartjens, Cornelis Ketel en de gebroeders Jacques en Zacharias Heyns, publiceerden wereldkronieken en andere

historische en geografische beschrijvingen van de wereld. De meeste van die werken waren vertalingen, maar het werk van Van Neck was gebaseerd op diens eigen Indiëreizen. Kringen rond Van Mander waren uiteindelijk in belangrijke mate verantwoordelijk voor de verspreiding in het Nederlands van kennis over de klassieke Oudheid, eigentijdse geschiedenis, de geschiedenis en geografie van de wereld. Bovendien werkten ze in navolging van eerdere generaties aan de ontwikkeling van een volwaardige Nederlandse spelling en grammatica en aan de verspreiding van Nederlandstalige stijl-, schrijf- en kalligrafieoefeningen. Rederijkers en oud-rederijkers als Stevin, Bartjens, Smyters en Van der Schuere en vrienden van Van Mander als Jan Coutereels publiceerden Nederlandstalige handboeken voor wiskunde, rekenen en boekhouden.⁴¹

Met Coutereels zijn we terug in Middelburgse intellectuele kring. In de in 1623 verschenen herdruk van diens *Den vasten Stijl van boeck-houden*, waarvan de eerste druk in 1603 te Middelburg was verschenen, waren lofdichten opgenomen van Karel van Mander, van de Haarlemse schrijfmeester Jan van de Velde, van de Middelburgse rector Jacobus Gruterus, van de Middelburgse predikanten Johannes Miggrode en Antonius Walaeus en van Daniël Sohier, alias Vertu Pour Guide, die waarschijnlijk ook een bekende van Isaack Massa was. In Middelburg was de belangstelling voor de ontwikkeling van het Nederlands, voor wiskunde en boekhouden zeker zo sterk als in Haarlem. De belangstelling voor geografie, geschiedenis, de klassieke Oudheid en de internationale renaissanceliteratuur lijkt in Middelburg minder sterk dan in Haarlem, Hoorn en Amsterdam. Afgaande op gedrukte werken lijkt de belangstelling van leden van de Middelburgse intellectuele gemeenschap meer te zijn uitgegaan naar theologie, politiek, natuur-, genees-, kruid- en sterrenkunde en pedagogiek. Anders dan in Holland speelde alleen de gereformeerde gemeenschap van Middelburg een belangrijke rol, terwijl in Haarlem en Amsterdam doopsgezinden, katholieken en later ook remonstranten een groot, zo niet doorslaggevend aandeel hadden in intellectuele netwerken en in de intellectuele productie. Doopsgezind en remonstrants leiderschap kon zich zeker voor 1618 ook min of meer onbelemmerd ontwikkelen. Hoewel ook in Holland predikanten als Jean Taffin, Johannes Ruyls en Vincent Meusevoet met hun vertalingen van Franse en Engelse protestantse theologie bijdroegen aan de ontwikkeling van de Nadere Reformatie, ontwikkelde het leiderschap van deze beweging zich vooral in Zeeland – in kringen rond de Teelincks, maar zeker ook in het milieu rond Radermacher, De Brune, Cats en rederijkerskringen rond de families Beeckman, De Swaeff en Van Cannenburch.⁴²

In het intellectuele milieu rond Radermacher, Beeckman, Cats, Gruterus en Lansbergen ontstond de verrekijker van Sacharias Jansen en Hans Lipperhey. Isaack Beeckman, Isaack Gruterus en Sacharias Jansen kwamen regelmatig voor het doen van waarnemingen bijeen in het huis van Jacob Lansbergen. Door zulke persoonlijke contacten waren de zogenaamde vernuftelingen – niet academisch-opgeleide instrumentenmakers, uitvinders, ontdekkingsreizigers, inventieve schilders, schrijvers van praktische boeken met een wetenschappelijke, onderzoekende instelling – in Holland en in Zeeland opgenomen in intellectuele milieus; en in beide groepen kwamen veel rederijkers voor. Veel deelnemers van die netwerken beoefenden verschillende disciplines of toonden belangstelling

voor een breed scala aan kennisvelden. De literaire cultuur van gedicht en lied verenigde hen in zekere zin: de lofdichten in Nederlandstalige werken uit allerlei wetenschappelijke disciplines tonen aan dat er ondanks verschillende interesses en disciplines een sterke sociale eenheid bestond in het Hollands-Zeeuwse Nederlandstalige intellectuele leven. Dat mag ook blijken uit het door Visser beschreven intellectuele leven van de gebroeders Schabaelje. In 1611 publiceerden zij te Vlissingen met het doopsgezinde *Het Walchers liedboekje* een van de eerste Zeeuwse liedboekjes. Door agitatie van predikanten als Herman Faulkelius en Willem Teelinck, centrale figuren in het Zeeuwse intellectuele leven, werd de stem van de Zeeuwse doopsgezinden en libertijnen echter tot zwijgen gebracht. De gebroeders Schabaelje, molenaars van beroep, vertrokken naar Amsterdam, waar ze terechtkwamen in het rederijkersnetwerk rond De Eglentier, en in contact kwamen met het netwerk van Samuel Coster, Gerbrand Bredero en met de Van der Schueres en Daniël de Keyser in Haarlem. De broers werden doopsgezinde opinielers, publicisten, maar tegelijk werkten ze aan de verbetering van de gruttersmolen. Tussen 1580 en 1620 waren het praktijkmensen als Stevin, Beeckman, Jansen en Hipperdey, de Haarlemse schilders en graveurs en de Schabaeljes die via experimenten instrumenten ontwikkelden of nieuwe vondsten en principes toepasten in hun werk; of door publicaties de basis legden voor verdere wetenschappelijke en technische vernieuwingen.⁴³

Continuïteit in Haarlem en Middelburg na 1620

Als zou blijken dat deze netwerkvorming na 1620 uiteenviel en rederijkers en oud-rederijkers er niet langer een structureel onderdeel van waren, zou dat een bevestiging zijn van de theorie dat de rederijderskamers vanaf dan gemarginaliseerd werden. Dat lijkt in Haarlem noch in Middelburg het geval te zijn. We zagen eerder dat ook de coalitie van aristocraten, patriciërs, gegoede en kleine burgers na 1620 niet uiteenviel. Daartegen pleitte de aanwezigheid van heel wat leden uit het netwerk van Lansbergen en Coorne in de Middelburgse kamer of van Loo en Lakeman in de Haarlemse kamers. Leden van deze families die lid waren van de kamers, behoorden ook tot lokale intellectuele netwerken; dat gold zowel voor Middelburgse aristocraten als Jacob Lansbergen, Cornelis Coorne en Paulus Serooskercke, als voor Haarlemse patriciërs als Johan Claasz Loo, Pieter van den Hove en Cornelis van Kittensteijn. Hoewel het Haarlemse intellectuele milieu na 1620 minder goed bestudeerd is, wijst toch veel erop dat het intellectuele netwerk, met oude en nieuwe leden, een continue factor in de Haarlemse samenleving was. In Middelburg is dat nog veel beter te zien.⁴⁴

Dirck Schrevelius was weliswaar naar Leiden vertrokken, maar behoorde met iemand als Petrus Scriverius en de predikant Samuel Ampzing in de jaren 1620 tot 1650 tot een Amsterdams-Haarlems intellectueel netwerk waartoe ook Frans Hals, Johan Claasz Loo, Simon en Salomon de Bray en de schildersfamilie De Grebber verbonden waren. Scriverius behoorde tot de kringen rond Ampzing en het milieu rond de Haarlemse componist Cornelis Padbrué en de componist, muziektheoreticus, historicus, rechtsgeleerde en dichter Joan Albert Ban. Deze doctor in het wereldlijk en goddelijk recht was in 1624 kapelaan te Haarlem

geworden en was een van de centrale figuren van het Haarlemse intellectuele leven. Hij correspondeerde met Constantijn Huygens en Marin Mersenne en was bevriend met René Descartes toen die rond 1640 vlakbij Haarlem in Santpoort woonde. Verschillende rederijkers en oud-rederijkers behoorden rond 1640 tot dit milieu. De belangrijkste onder hen waren Steven van der Lust en Cornelis van Kittensteijn. Van der Lust was afkomstig uit het netwerk rond Van der Schuere, die rond 1640 naar Amsterdam was vertrokken. De belangstelling in deze netwerken lijkt zich te hebben verlegd van schilderkunst naar bouwkunst, wiskunde, filosofie en muziek. Maar wat bleef was de belangstelling voor de Haarlemse geschiedenis, voor de actuele politiek en voor de ontwikkeling van de Nederlandse taal. Door figuren als Ampzing en Scriverius was het Haarlemse netwerk bovendien verbonden met Middelburgse intellectuele kringen.⁴⁵

Ook een rederijkersgeneratie later, toen mensen als Van der Schuere, Van der Lust, Van Kittensteijn en Van Gherwen aan het eind van hun publicistenloopbaan stonden of waren overleden, bleken de oude structuren in Haarlem nog te bestaan. De doopsgezinde procureur Pieter van Rixtel, factor van De Wijngaertranken, was rond 1670 bevriend met mr. Boëthius van Elstland. Deze rechtsgeleerde was afkomstig uit de Haarlemse rederijkersfamilie Van Elstland. Na een studie in Leiden werd hij advocaat te Hoorn, waar hij contacten had in remonstrantse intellectuele kring. Rixtel schreef in 1669 een gedicht voor het zontje van Van Elstland dat studeerde aan de Latijnse school van Franciscus van den Ende, waar deze les gaf in de cartesiaanse filosofie. Van den Ende was niet alleen Rixtels leermeester, maar ook die van Baruch Spinoza. Hij was lid van het in 1669 opgerichte Amsterdamse dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum. Van Elstland werd in 1658 genoemd als kandidaat voor de opvolging van Caspar Barlaeus aan het Athenaeum Illustre van Amsterdam. Haarlemse rederijkers hadden via netwerken van leden en oud-leden rond 1640 en 1670 nog altijd toegang tot de centrale intellectuele netwerken. Langs die weg moeten ze bekend geraakt zijn met de mechanistische en cartesiaanse filosofie, met radicale verlichtingsfilosofen als Van den Ende en zijn leerling Spinoza en met algemene ontwikkelingen in het internationale intellectuele veld, zoals de oprichting van nieuwe typen genootschappen. Dat wordt bevestigd door een vergelijking met het profiel van het Middelburgse rederijkersmilieu rond 1640 en 1670.⁴⁶

Tot de opheffing van Het Bloemken Jesse in 1681 behoorden verschillende rederijkers tot het Middelburgse intellectuele milieu. Jacob Lansbergen was na een burgeropstand in 1651 naar Den Haag vertrokken, waar hij de Van de Vennes en Jacob Cats weer kon ontmoeten. De predikant Johannes de Mey werd nu een van de belangrijkste intellectuelen van de stad. Hij was de zoon van de immigrant François de Mey en Péronne de Cerf. Zijn tante Cateline de Cerf huwde in 1620 met Isaack Beeckman bij wie Johannes de Mey na de dood van zijn ouders inwoonde en van wie hij zijn vroegste intellectuele vorming ontving. De Mey studeerde vanaf 1634 theologie te Leiden. Na een Grand Tour en een Indiëreis vestigde hij zich in 1649 als predikant te Middelburg. Daar kwam hij terecht in het intellectuele milieu waartoe ook de rederijkers Jacob Lansbergen en Johannes de Swaeff behoorden. De Mey was bevriend met Johan de Brune de Oude, met de geleerde patriciër Adriaen Veth en met kringen rond de Latijnse school:

met de rector-medicus Pieter Burs en diens opvolgers Johannes Wilmerdonx en Isaack Hoornbeeck. Hij publiceerde cartesiaans-copernicaanse theologische en natuurfilosofische werken. Rond 1660 was hij betrokken bij de publicatie van de entomologische studie van de natuurschilder Johannes Goedaert. In zijn driedelige *Metamorphosis Naturalis* beschreef en illustreerde Goedaert onder meer nauwkeurig zijn waarnemingen van de gedaanteverwisseling van vlinders.⁴⁷

In 1676 werd De Mey hoogleraar aan de Illustere school, die men nieuw leven wilde inblazen, wat eerder was geprobeerd door Lansbergen en zijn vrienden. De predikant Willem Momma werd aangesteld als zijn medehoogleraar. De benoeming van deze spinozistisch geïnspireerde theoloog was bijzonder controversieel. De classis Walcheren en een deel van de Middelburgse kerkenraad verzette zich hevig tegen zijn aanstelling. In de daaropvolgende pamflettenstrijd koos De Mey de zijde van Momma en diens vrienden in het stadsbestuur. Na een oproer kwam de prins van Oranje naar Middelburg; hij ontsloeg zes stadsbestuurders, een deel van de kerkenraad en de schutterij en bevestigde het besluit van de classis om Momma te ontslaan. Minstens twee van de ontslagen regenten, de geleerde Johannes Honingh en Jacobus Peckius, behoorden tot de intellectuele kring rond De Mey. Zij hingen de coccejaanse opvatting aan dat de kerk een beperkte autonomie bezat ten opzichte van de overheid. Hun voetiaanse tegenstanders stonden juist een volledig onafhankelijke kerk voor. Het standpunt van Honingh en Peckius was dertig jaar eerder door de Lansbergens in de zogenaamde Grallenstrijd verdedigd. Peckius was lid van Het Bloemken Jesse, en hij was niet de enige uit rederijderskring die tot De Meys kring behoorde. Dat gold ook voor Arent Roggeveen en zijn vriend Jan Pietersz Saleingere, voor de patriciërs Laurens Verpoorten en Jacob Willemsen en voor Remigius Schrijver. Arent Roggeveen – type vernufteling, dichter, wiskundige, cartograaf, geograaf en astronoom – en Remigius Schrijver – dichter, componist, klokkenist, organist en uitgever van een Descartes-vertaling – waren van hen verreweg het belangrijkste.⁴⁸

Schrijvers en publicisten

Voor 1600 was het in de Noordelijke Nederlanden nauwelijks gebruikelijk dat teksten uit het rederijdersleven de weg naar de drukpers vonden. Rederijderskamers hadden voldoende andere publicatiekanalen. Tot lang na 1600 was het in brede intellectuele kring heel gebruikelijk dat de meeste geestesarbeid ongepubliceerd bleef en vooral in kleine kring circuleerde; totdat iemand besloot een eind te maken aan de status van voorlopigheid en de resultaten op de drukpers liet leggen.⁴⁹ Het grootste deel van de rederijders schreef voor 1600 vooral toneelteksten, refreinen en liederen voor optredens in de theatermaatschappij. Hoewel het publiceren namens een kamer een sterk corporatief karakter had, konden penvoerende rederijders in hun spelen zeker iets van hun eigen opvattingen verwoorden, al kon door de noodzaak tot onderlinge afstemming ongetwijfeld niet alles wat ze schreven ook publiek worden gemaakt. Het anti-geuzengedicht uit 1574 over de overgave van Middelburg aan de prins van Oranje van de anonieme dichter Niet Sonder Maer werd in elk geval nooit in druk gepubliceerd. Het is

trouwens ook de vraag of het namens de Middelburgse kamer of tijdens een kamerbijeenkomst werd voorgedragen.⁵⁰

Dat wil niet zeggen dat teksten van individuele rederijkers niet gedrukt werden. In 1478 drukte Gerard Leeu bijvoorbeeld het sacramentslof van de Brugse rederijker Anthonis de Roovere en vertaald werk van de Brusselse rederijker Olivier de la Marche werd rond 1500 in Schiedam en Leiden gedrukt. We zagen eerder dat diens Haarlemse vertaler Pieter Willemsz waarschijnlijk betrokken was bij de eerste Haarlemse rederijkerskamer. Misschien was ook de *Historie van den edelen Lantsloet ende die scone Sandrijn*, rond 1490 te Gouda gedrukt door Govaert van Ghemen, rederijkerswerk. Ook de Middelburger Van Vleem, 'rhetoryker van Jesse', liet in 1500 zijn *Gulde Boekske* drukken in Antwerpen.⁵¹ Radicale publicisten als David Joris en Hendrick Niclaes waren rond 1530 vrijwel zeker betrokken bij het rederijkersleven. Jan Eeuwoutsz drukte in 1541 een gedicht van de Amsterdamse rederijker Jacob Jonck af bij de 'Sorgheloos'-rijmprentenreeks van de schilder Cornelis Anthonisz. In 1539 werd een luthers spel van een Middelburgse rederijker, dat eerst door zijn kamer was opgevoerd, te Antwerpen gedrukt. In hetzelfde jaar verschenen de bundels met Gentse spelen en refreinen. Hoeveel rederijkers via de drukpers publiceerden valt niet goed te bepalen, omdat van veel publicisten eenvoudigweg niet meer vast te stellen is of ze al dan niet ooit lid waren van een kamer. Bovendien is het niet bekend of de schrijver zelf hier de hand in had of dat het initiatief van de drukker kwam. Het is wel zeker dat in de zestiende eeuw in Vlaanderen en Brabant heel wat refreinen als vlugschrift werden gedrukt en onder het publiek uitgedeeld, verkocht of op openbare plaatsen opgehangen. Het kan zijn dat dit in Holland en Zeeland minder voorkwam, omdat er minder drukkers waren, maar ook met die conclusie moet men voorzichtig zijn.⁵²

Het lijkt er intussen wel op dat het rond 1560 in Vlaanderen en Brabant steeds vaker voorkwam dat werk van een individuele rederijker zijn weg naar de drukpers vond. De Brugse rederijker Eduard de Dene gaf bijvoorbeeld het verzamelde werk van rederijkersicoon Anthonis de Roovere uit. In 1555 verscheen postuum de *Const van Rhetoriken* van Mathijs Castelein. Lucas de Heere publiceerde in 1565 zijn *Den Lof en Boomgaard der Poësen* en ook iemand als de Hollandse rederijker Johannes Fruytiers begon in Antwerpen aan een indrukwekkende reeks publicaties. Bovendien werden na 1560 steeds meer bijdragen van Brabantse en Hollandse rederijkersfestivals gedrukt. In Holland en Zeeland zette die trend zich na 1580 en vooral na 1600 door. Heel wat rederijkers profiteerden van de sterke groei van het aantal gedrukte werken in het Nederlands. Sommigen van hen kregen daardoor, naast de traditionele publicatiekanalen als kamerbijeenkomsten, festivals en publieke feesten, ook steeds meer de mogelijkheid een gedicht te publiceren in drukwerk van vrienden of bekenden. Als gevolg van deze nieuwe publicatiemogelijkheden kwamen nieuwe typen rederijkers en oud-rederijkers op. Het is mogelijk dat hun nieuwe publicatiemogelijkheden voor dit soort schrijvers te danken waren aan netwerken die ontstonden door actieve deelname aan kamerbijeenkomsten, interne wedstrijden en festivals.⁵³

Laat-zestiende en begin-zeventiende-eeuwse rederijkers als Joachim Targier, Simon Gorisz van Dijck, Jan Bloemendael, Jan Prins, Adam van der Hagen en Nicolaas Wolewijnsz publiceerden vooral binnen de reguliere rederijkerskanalen.

Targier begon zijn schrijversloopbaan als factor van De Pellicaen en De Wijngaert-rancken en in 1616 misschien ook als tijdelijk lid van de Dordtse Fontaine. Hij kwam vermoedelijk uit een rederijersmilieu en trad toe tot het intellectuele netwerk rond Van Mander en de kring rond Van der Eembd, voor wie hij enkele lofdichten schreef. Ook de Haarlemse humanist Simon Gorisz van Dijck of Simon Aggerius, een Leuvense alumnus, oud-priester, Latijns dichter en goed bevriend met Cornelis Schonaeus, ontwikkelde zijn schrijverschap deels binnen het rederijerscircuit. Hij ontwierp het beeldenprogramma voor een grote wapenschouw in Haarlem in 1593, schreef een winnende bijdrage voor het Leidse festival van 1596 en was medeverantwoordelijk voor de organisatie van het Zandvoortse festival en de Zandvoortse loterij in 1597. Er zijn geen aanwijzingen dat hij deel uitmaakte van de netwerken rond Van Mander, maar zeker is dat hij tot een lokale intellectuele kring behoorde, met een vergelijkbare interesse, die ook aansloot bij die in Middelburg. Zo leverde hij niet alleen een Latijnstalig lofdicht voor de uitgave van toneelwerk van Schonaeus, maar ook voor een botanisch werkje van een Haarlemse apotheker dat rond 1600 in Amsterdam gedrukt en in 1638 in Middelburg herdrukt werd. Ook Bloemendael, Prins, Van der Hagen en Wolewijnsz schreven vooral voor het kamercircuit, maar leverden ook één of meerdere gedichten voor drukwerk van bekenden. Net als Targier en Van Dijck behoorden ze tot kleinere vriendenkringen rond publicisten als Van Mander, Van der Eembd, Van der Lust of een predikant als Ampzing. In Middelburg publiceerde een rederijker als Jan Pietersz Saleingere rond 1660 op dezelfde manier lofdichten in het werk van zijn medebroeder Arent Roggeveen. Saleingere schreef verder teksten voor zijn kamerbroeders en in papierwerk van het Lucasgilde.⁵⁴

Na 1580 kwam uit het rederijersmilieu nog een ander soort schrijvers voort. Hun schrijverschap werd direct beïnvloed door de sterke groei van het drukkers- en uitgeversbedrijf in Holland en Zeeland en de enorme vlucht die de productie van pamfletten nam. Dit soort rederijkers begon net zo goed met schrijven binnen het kamercircuit en voor wedstrijden en festivals. Ook zij publiceerden lofdichten in werk van bekenden. Maar daarnaast traden ze met gelegenhedsdrukwerk als pamfletten op eigen titel in de publiciteit; waarbij ze voor een breed en onbepaald publiek de rol vervulden van commentatoren van nieuwsfeiten, deelnemers aan een debat of opinieleiders. Een deel van hen bleef gedurende zijn schrijversleven nauw aan het kamerleven verbonden, waarbij ook zij vooral in kleine kring van rederijkers, oud-rederijkers en andere intellectuelen verkeerden. Enkel wisten zich echter te ontwikkelen tot zelfstandige publicisten die na verloop van tijd hun kamerlidmaatschap opgaven. Omgekeerd bouwde een andere groep mogelijk met behulp van persoonlijke netwerken een schrijversleven op om pas op latere leeftijd tot het intellectueel leiderschap van een kamer toe te treden.⁵⁵

De Haarlemse rederijker Lucas Gijsbertsz, Luyckt Geen Deucht, was een schrijver en publicist die altijd nauw met het kamerleven verbonden bleef. Hij behoorde tot het netwerk van Van Mander en Van der Eembd. In een Leidse handschriftenverzameling bevindt zich zijn 'Nieuw vermakelijck bruijlofts spel van drie personen'. Het moraliserende spel vol met klassiek jargon was allicht ge-

schreven voor de bruiloft van een lid van De Wijngaertrancken. Gijsbertsz was in 1612 tot die kamer toegetreden en zou tot zijn dood in 1625 lid blijven. In 1617 publiceerde hij bij zijn kamerbroeder Daniël de Keyser een *Elegia, ofte klagh dichtse tweespraeck*. Het werk, geschreven onder de zinspreuk van De Wijngaertrancken, was een treurklacht op de dood van Hendrick Goltzius, die op 2 januari van dat jaar was overleden. Gijsbertsz leverde namens zijn kamer ook een bijdrage aan het festival van Mechelen in 1620 en van Amsterdam in 1624. In 1619 nam Govert van der Eembd een sonnet van Gijsbertsz op in zijn *Haerlems Belegeringhs treur-bly-spel*. Het was volgens de nieuwe literaire principes in alexandrijnen geschreven. Twee jaar later leverde hij Van der Eembd opnieuw een sonnet voor diens *Treurspel Sophonisba*.⁵⁶

De Middelburgse rederijkerskamer kende dit schrijverstype in de bakker Hendrick van Cannenburch. Ook deze rederijker maakte deel uit van een intellectueel netwerk in zijn woonplaats. Hij was onder meer bevriend met de geleerde predikanten Herman Faulkelius en Willem Teelinck. Van Cannenburch, misschien afkomstig uit het Gelderse Bredevoort, was tussen 1602 en 1629 broeder van Het Bloemken Jesse. Hij ontwikkelde zich spoedig tot een pamflettist en een ijverig deelnemer aan het publieke debat. In 1613, 1624 en 1629 leverde hij bijdragen aan de festivals van De Wijngaertrancken te Haarlem, de Brabantse kamer van Amsterdam en de Vlaamse kamer van Haarlem. Misschien organiseerde hij de Middelburgse wedstrijd waaraan de Bredase rederijker Dingman Beens in 1616 deelnam. Maar hij nam ook stelling in een pamflettenstrijd tussen Spaansgezinden in de Zuidelijke Nederlanden en de opstandelingen uit het noorden. In juni 1602 hadden de Staten van Holland in een open brief de inwoners van het zuiden opgeroepen de aartshertogen te verjagen en zich met het noorden te verenigen. De Antwerpse jezuïet en publicist Johannes David (1545-1613) schreef met zijn *Domp-hooren der Hollantsche fackel* een commentaar op deze brief. Van Cannenburch keerde zich met *Een t'samensprekinge van twee personagien* tegen Davids geschrift. Het commentaar verscheen in 1602 in Middelburg, samen met enkele refreinen en liederen.⁵⁷

Bovendien mengde Van Cannenburch zich in het publieke debat van de Bestandstwisten. Hij publiceerde in 1618 in Middelburg met *Een cleyn vensterken* vier liederen gericht tegen Johan van Oldenbarneveldt. Het werkje werd tweemaal herdrukt. In hetzelfde jaar verschenen zijn commentaar-liederen op de gebeurtenissen rond Oldenbarneveldt en een refrein tegen de arminianen.⁵⁸ In 1621 liet Adriaen van de Vivere bij Isaack Schilders een pamflet herdrukken waarin Van Cannenburch zich opnieuw tegen Johannes David had gericht. Deze *Balade aen Divoda Jansz*, was een reactie op Davids *Postillon van den roskam der vermomder eselinne*, gericht tegen Willem Teelinck, en in 1611 in Antwerpen verschenen.⁵⁹ Van Cannenburch verdedigde Teelinck in deze balade die in eerste druk rond 1611 zal zijn verschenen. In 1629 publiceerde hij bij Jacob van de Vivere zijn *Lof-dicht* op de verovering van Wezel en Den Bosch. Twee lofdichten uit dat werkje verschenen ook in een Amsterdamse bundel *Lof-dichten*. De werkjes waren geschreven in alexandrijnen en doorspekt met mythologisch jargon. Van Cannenburch bouwde zo een reputatie op als dichter. Als teken daarvan verschenen in 1640 en 1645 herdrukken van zijn werk in twee edities van het *Geuse liet-boeck*, uitgebracht in Amsterdam en Haarlem.⁶⁰

Het rederijkersleven bracht nog een derde groep schrijvers voort. Zij vormden de intellectuele voorhoede in rederijkerskring en groeiden na verloop van tijd ook buiten deze kring uit tot intellectuele leiders in de volkstaal. Het waren schrijvers die tijdens en na hun rederijkersloopbaan individuele werken publiceerden buiten het rederijkerscircuit om. Een van de vroegste (noordelijke) voorbeelden van zulke publicisten die in rederijkerskring omhoogklommen was Johannes Fruytiers (ca. 1520-ca. 1582). In 1559 woonde Fruytiers in Leiden, waar hij de weduwe van stadspensionaris Van Donselaer huwde. Zij was een dochter van de eerdergenoemde edelman Abel van der Coulster, Raad bij het Hof van Holland, een liefhebber en bekende van de inmiddels overleden maar suspecte Erasmus. Fruytiers – die niet academisch lijkt opgeleid – was aan het begin van zijn publicistenleven rond 1560 dus zeker bekend in het Hollandse intellectuele milieu. Toch begon hij zijn schrijversloopbaan in het kamercircuit, met een reeks succesvolle optredens op festivals in 1561 en 1564 in Holland en Brabant. Mede dankzij een goede reputatie en door zijn netwerk in Vlaams-Brabantse rederijkerskring ontpopte hij zich in het uitgeverscentrum Antwerpen en later in Embden, Delft en Dordrecht tot een zeer productieve schrijver, vertaler en bewerker van nieuwsberichten, historische en pedagogische werkjes en politieke en calvinistische propaganda in het Nederlands. Hij was een van de eerste auteurs die de opstandige gewesten vergeleek met het oudtestamentische volk Israël en zo aan de wieg stond van de later zo invloedrijke politieke mythe van het Nederlandse Israël.⁶¹

Jongere rederijkersgeneraties leverden een overvloed aan dergelijk schrijvers op, zeker als we bedenken dat we maar een fractie kennen van het aantal publicisten dat lid van een kamer moet zijn geweest. Ongetwijfeld begonnen veel niet-academisch geschoolde publicisten net als Fruytiers hun schrijversloopbaan in een rederijkerskamer. Maar door het ontbreken van ledenlijsten zullen we de bijdrage van de kamers aan de vorming van het publicerende intellectuele leiderschap nooit in zijn volle omvang kennen. In kamers waarvan we veel leden kennen duiken echter met zo'n grote frequentie figuren van het formaat van een Fruytiers op dat het zeker is dat zij slechts het topje van de ijsberg vormen. Het is kenmerkend voor dit soort schrijvers dat ze wellicht reeds voor de aanvang van hun schrijversloopbaan opgenomen waren in belangrijkere intellectuele netwerken dan de minder zelfstandige publicisten uit het rederijkerscircuit. Deze schrijvers vormden de top van het intellectueel leiderschap van de kamers, voor wie kenmerkend was dat ze eigen kringen en soms hele netwerken om zich heen verzamelden. Hun naam en reputatie van schrijver, intellectueel en soms van geleerde bleef nogal eens voorleven in de herinnering van plaatsgenoten, streekgenoten en landgenoten.⁶²

De Haarlemse medicus Jonas van Gherwen ontwikkelde zich bijvoorbeeld na zijn rederijkersloopbaan tot een echte publicist. Hij was net als de Van Lansbergen in Middelburg of Van Mander afkomstig uit een patriciërsfamilie. Verwanten waren vanuit Den Bosch in Leiden, Rotterdam, Dordrecht en Amsterdam neergestreken, waar ze spoedig deel uitmaakten van het intellectuele netwerk rond Van Mander. Van Gherwen trad in 1611 toe tot De Wijngaertrancken. In 1612 leverde hij met Van der Eemdb, Joost Havens, Targier, Isaack Massa en Van der Schuere een

antwoordrefrein in op de prijsvraag van Adam van der Hagen. In 1613 schreef hij als factor de antwoorden op de prijsvraag van de Brabantse kamer in Amsterdam die in het teken stond van de strijd tussen contraremonstranten en remonstranten. In hetzelfde jaar schreef Van Gherwen zelf een prijsvraag uit over dat thema. In het voorwerk van de festivalbundel uit 1614 publiceerde hij een sonnet. In het welkomstspel sloot hij zich aan bij de kritiek op het rederijkersleven die toen ook in Amsterdam werd uitgeoefend. Bij het verschijnen van de bundel had Van Gherwens hervormingspoging in De Wijngaertrancken echter reeds het onderspit gedolven. Hij trad nu toe tot De Pellicaen en werd daar direct factor. In 1616 schreef hij het antwoord op de prijsvraag van de Zandvoortse kamer. Omdat De Eglentier en de Pellicaen voortijdig het festival verlieten, werd het spel niet opgevoerd, maar afzonderlijk uitgegeven. Na 1616 trok Van Gherwen zich vermoedelijk uit het Haarlemse rederijkersleven terug, misschien vanwege zijn vertrek uit de stad.⁶³

Hoewel zijn familie remonstrantse sympathieën had, ontwikkelde Van Gherwen rond 1613 een voorkeur voor de contraremonstrantse richting. Dat was misschien het gevolg van zijn goede banden met de bijzonder geliefde en kerkpolitiek gematigde predikant Johannes Bogaert. Bogaert wist de twee partijen binnen de gereformeerde kerk in Haarlem bijeen te houden, maar na zijn overlijden in 1614 vielen ze in tweeën uiteen. Naar aanleiding van Bogaerts overlijden publiceerde Van Gherwen in 1615 zijn *Claghe ende Troost*, met daarin een levensbeschrijving van de predikant. In de tweede druk was ook een werkje opgenomen van Van Gherwens vriend David van Hoornbeeck, schrijffmeester en voorzanger in de kerk, iemand die na 1620 tot de kringen rond de predikant Samuel Ampzing behoorde. Het werkje over Bogaert was Van Gherwens eerste zelfstandige publicatie. Meer dan een decennium later schreef hij een antwoord op Joost van den Vondels controversiële prijsvraag over religieuze tolerantie. Tussen 1635 en 1649 publiceerde Van Gherwen om de paar jaar religieus en politiek commentaar bij de Leidse uitgever Van der Boxe. In 1667 en 1669 verschenen zijn laatste werken bij de Haarlemse uitgever Robbert Tinneken. In het *Cronijckx verhael* beschreef hij de eeuw tussen 1566 en 1667 en in zijn *Spieghel* behandelde hij in 24 strofen de leer van de uitverkiezing op de wijs van psalm 103.⁶⁴

Een vergelijkbaar soort rederijker was Johannes de Swaeff, die opgroeide in een goedburgerlijke immigrantenfamilie uit het Middelburgse intellectuele milieu en de plaatselijke rederijkerskring. Het is onbekend wanneer De Swaeff zelf toetrad tot de kamer, maar zeker is dat hij tussen 1649 en 1653 deelnam aan interne prijsvragen van Het Bloemken Jesse. Hij was in 1611 samen met zijn zus Susanna lid geworden van het schoolmeestersgilde, twee jaar later gevolgd door hun broer Samuel. Johannes de Swaeff was later huisleraar van de kinderen van Jacob Cats, met wie hij goed bevriend was. Samuel en Johannes de Swaeff begonnen hun schrijversloopbaan rond 1620, tegelijk met hun vrienden Jacob Cats en Johan de Brune. Wellicht waren de vier toen lid van Het Bloemken Jesse, maar het kan ook zijn dat Johannes de Swaeff een andere route volgde dan de meeste schrijvers uit rederijkerskring. Zijn eerste publicatie was zeker geen typisch rederijkerswerk. In 1617 publiceerde hij bij Van de Vivere in Middelburg het *Tractaet van den eerlicken staet der Christenen in hare cleedinghe*. Het was een vertaling van een Frans

werkje van de predikant Lambertus Danaeus, met commentaar van De Swaeff. Hij droeg het op aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland en het stadsbestuur van Middelburg. Een jaar later publiceerde hij bij Hans van der Hellen in Middelburg *De Claech-liederen des propheten Jeremiae, sang-wyse ghestelt*. In 1619 nam Samuel de Swaeff een gedicht van hem op in zijn *Proef-stuck van de schryf-konste*.⁶⁵

Johannes de Swaeff had blijkbaar connecties in Amsterdam, waar zijn volgende twee werken verschenen. Het eerste was het pedagogische traktaat *De geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren*, waarin hij verbeteringen in de opvoeding van jonge kinderen bepleitte. Het werkje werd nog in 1740 in Middelburg herdrukt. De Swaeff was inmiddels opgenomen in het intellectuele netwerk rond Willem en Ewout Teelinck. Tussen 1622 en 1633 publiceerde De Swaeff in Amsterdam en Middelburg drie vertalingen van werken van Engelse puriteinse theologen. Hij droeg het eerste werk, *Een hulpe tot ware salicheyt*, op aan een viertal van Teelincks zussen en nichten. Johannes Rogiers, een vriend van De Swaeff die later predikant te Zierikzee werd, leverde een lofdicht. Naast pedagogische en moralistische werken schreef De Swaeff ook meer 'literaire' werken. Zo leverde hij in 1623 enkele gedichten aan *Den Zeeuschen Nachtegael*, een bundel van een hecht netwerk van Zeeuwse renaissancedichters, van wie het merendeel afkomstig was uit het patriciaat, bestuurlijke functies vervulde en academisch was opgeleid. Maar niet alle contribuanten voldeden aan die kenmerken: De Swaeff, Pieter de Vos, Pieter van Meldert en Adriaen Valerius waren allen rederijker of afkomstig uit het rederijkersmilieu, en dat gold ook voor de samensteller en initiatiefnemer, de schilder, dichter en uitgever Adriaen van de Venne.⁶⁶

De Swaeff was een echte intermediair, pedagoog en opinieleider. Net als de rederijkers Van Cannenburch en Van Gherwen schreef hij ook politiek werk. In 1622 publiceerde hij *Eben-Ezer*, een lofdicht op het ontzet van Bergen op Zoom en de verovering van Steenberg. En in 1630 verscheen bij Jacob van de Vivere in Middelburg zijn politieke leerdicht *Mardechai, ofte Christelijcken patriot*, dat hij opdroeg aan de Middelburgse kerkenraad. De gewijzigde herdruk van 1632 droeg hij op aan Frederik Hendrik. Nadat in 1633 zijn laatste vertaling – die hij opdroeg aan Jacob Cats – verscheen sloot hij zijn vijftien jaar lange loopbaan van via de drukpers publiekelijk informeren, opiniëren en moraliseren af. In de beslotenheid van de rederijkerskamer zou hij nog wel optreden als intellectuele voorman. Inmiddels was zijn opname in *Den Zeeuschen Nachtegael* een bevestiging van zijn schrijversreputatie. Hij was niet de enige rederijker die werd opgenomen; en het is niet ondenkbaar dat de bundel onder de academisch gevormde contribuanten meer rederijkers, oud-rederijkers en leden uit rederijkerskring telde dan we nu weten. Meertens vermeldt bijvoorbeeld een rekest uit 1617, door Philibert van Borselen en enkele medeburgers ingediend bij de Thoolse magistraat, dat pleitte voor de heroprichting van de rederijkerskamer.⁶⁷ Het verzoek bleef vruchteloos, maar mocht Meertens vondst juist zijn, dan is het tekenend voor de positie van de rederijkerskamers in de wereld van hoogopgeleide renaissancedichters en andere geleerden. Even kenmerkend was het dat een publicist als De Swaeff lid was van Het Bloemken Jesse en dat zijn neef Isaack Beeckman in 1618 behoorde tot de Bredase rederijkerskamer Het Vreuchdendal.

Besluit

Nader onderzoek zou zeker nog veel meer verbanden tussen rederijkers, liefhebbers, geleerden, vernuftelingen en wetenschappers aan het licht brengen. Het was onmogelijk om een systematische analyse te maken van de samenstelling en structuur van lokale intellectuele kringen in Haarlem en Middelburg. Maar zelfs met een minder systematisch onderzoek zijn zoveel verbanden ontdekt dat we met redelijke zekerheid kunnen vaststellen welke plaats individuele rederijkers innamen in intellectuele netwerken en hoe omgekeerd intellectuele netwerken zich voortzetten tot in het rederijkersmilieu. Dan duiken steeds veel rederijkers, oud-rederijkers, mogelijke rederijkers en leden van rederijkersmilieus op. Sommige rederijkers wisten door te dringen tot ver binnen de kern van het geleerdennetwerk in de Nederlanden, ze hadden toegang tot verschillende publicatiemogelijkheden, en verwierven achting en gezag en intellectueel leiderschap onder een breed publiek. Zij vormden ook het leiderschap van hun kamers, wat te zien is aan de kring van liefhebbers en bewonderaars die ze om zich heen verzamelden, zoals ze zelf vaak weer behoorden tot een of meerdere kringen van liefhebbers van marginale of meer centrale geleerden uit de klassieke Republiek der Letteren. Het lijkt er sterk op dat de kamers functioneerden als een belangrijke factor in de integratie van niet-academisch geschoolde geletterden in stabiele, continue, zich generatie op generatie reproducerende kringen van academisch gevormde geleerden, halve geleerden, geletterden en liefhebbers op lokaal, interlokaal en via topfiguren zelfs regionaal niveau.

Deelnemers aan die netwerken hadden een meer dan literaire belangstelling. Het rederijkersmilieu moet worden gezien als deel van een maatschappelijk veld waar kennis uit de wereld van geleerdheid, wetenschap en algemene kennis werd vertaald in de volkstaal en waar die volkstaal werd ontwikkeld om te kunnen dienen als instrument voor de verbreiding en verwerking van wetenschappelijke kennis en als middel om verslag te doen van zelfstandige geestelijke arbeid. In het rederijkersmilieu werden dan ook oude en nieuwe inzichten en principes uit laatmiddeleeuwse geleerdentradities, het humanisme, de Renaissance en de hervormingsbewegingen, maar ook nieuwe natuurwetenschappelijke, copernicaanse, cartesiaanse en spinozistische ideeën en principes van de late zestiende en de zeventiende eeuw vertaald, bewerkt en doorgegeven aan een breder, niet-geleerd, maar wel ontwikkeld publiek. Het rederijkersmilieu, met de kamers als centra, vormde een belangrijke basis voor netwerken van geletterden en een algemene intellectuele cultuur die steeds meer onderhevig waren aan persoonlijke, groepsgewijze en institutionele specialisatie.

In haar studie naar publicatiemogelijkheden voor vrouwen in de vroegmoderne periode heeft De Jeu aangetoond hoe belangrijk netwerken, lokale kringen van geletterden en de stimulus van intellectuele mentoren waren in succesvolle vrouwelijke schrijf- en publicatieloopbanen. Maar even belangrijk waren deze sociaal-culturele factoren voor mannen. De meeste geleerden en intellectuelen deden hun werk niet in een isolement, maar te midden van gelijkgestemden, medeonderzoekers en liefhebbers. Dat gold ook voor schrijvers van politieke commentaren en nieuwsberichten. In veel gevallen was een publicatie lang niet alleen de vrucht van de publicist, maar ook van netwerken om hem, of haar, heen.

Schrijvers moesten niet alleen ergens hun inspiratie opdoen, ze waren – in een kenniscultuur waar oraliteit, het handschrift en de briefwisseling nog altijd zeker zo belangrijk waren als gedrukte werken – voor hun informatievoorziening sterk afhankelijk van hun correspondenties, van andere onderzoekende vrienden, hun boeken en papieren en hun netwerken. Bij gebrek aan tijdschriften en kranten hadden serieuze schrijvers en publicisten behoefte wetenschappelijke en literaire kritiek van hun eigen publiek: de groep van gelijkgestemden om hen heen.

Het is precies die structuur die we terugvinden rond rederijkers en oud-rederijkers die buiten de wekelijkse trainingen en wedstrijdcultuur van de rederijkerskamers om teksten schreven en publiceerden. De meesten van die schrijvers publiceerden als vrienden en liefhebbers hier en daar een lofdicht. Hun publicatiemogelijkheden strekten vermoedelijk niet veel verder dan de directe omgeving van hun rederijkerskamer. Dit soort schrijvers vormde ongetwijfeld het geïnteresseerde, algemeen ontwikkelde en deskundige publiek van de publicisten in wiens werk hun lofdichten verschenen. Uit de brede basis van schrijvende en publicerende rederijkers kwamen echter ook auteurs op die niet alleen sociaal, maar ook met hun werken toetraden tot de rangen van grotere en minder grote geesten uit de Republiek der Letteren. De bewijzen daarvan waren de lofdichten in hun werken en de opname van hun werk in prestigieuze verzamelbundels. Uit deze groepen kwamen ook heel wat schrijvers van schotschriften en politieke pamfletten voort. Rederijkers en oud-rederijkers vervulden, vergeleken met leden van het goedopgeleide patriciaat en de predikanten die Harline als belangrijkste groep achter de veelal anonieme pamfletten ziet – een zeker zo gewichtige rol.

Gezien de nauwe en continue band tussen de rederijkerswereld en het algemene leven moet ook in steden zonder universiteit sprake zijn geweest van een institutionele inbedding van intellectueel leven. De rederijkerscultuur met zijn algemene belangstelling vormde een belangrijke voedingsbodemp voor wetenschappelijke activiteiten. Ontmoetings- en vormingscentra als de lokale rederijkerskamers bieden wellicht een belangrijke verklaring voor de sterke netwerkvorming tussen de academisch en niet-academisch gevormde geleerden en wetenschappers en de zogenaamde vernuftelingen: instrumentmakers en inventieve ambachtslieden. De samenwerking tussen deze groepen wordt doorslaggevend geacht voor het succes van de wetenschappelijke revolutie. In zijn discussie met Van Berkel onthield Frijhoff de vernuftelingen de titel van intellectueel, maar hun positie in lokale en interlokale netwerken van rederijkers, geleerden en wetenschappers moet ons voorzichtig maken.⁶⁸ Hun literaire cultuur was een verbindend element in het geestelijke leven, wat onder meer blijkt uit de lofdichten die ook verschenen in veel natuurwetenschappelijke publicaties uit de zestiende en zeventiende eeuw. Het was precies in de periode dat de kamers in veel plaatsen begonnen te verdwijnen – vanaf 1660 – dat ook die geletterdencultuur aan het uiteenvallen was.

11. Lustige geesten: vrolijke welsprekendheid

In 1576 hield Jan van Hout, stadssecretaris van Leiden, en afkomstig uit een rederijersmilieu een toespraak voor een gezelschap van mensen die zich in de pasgestichte Leidse universiteit 'ouffende [waren] inde Latynsche of nederduytsche poëzien'. Hij uitte daarin kritiek op de 'vermeynde Rethrozinen (zo zy hem nommen) of afgebastaerde poëten' die meenden 'poëzie ende retoricque ene conste te wezen'. Met voorbeelden uit de antieke Oudheid probeerde hij aan te tonen dat deze opvatting onjuist was. Maar zelfs 'onze voorvaderen' die zich geoeffend hadden in de 'vermeynde rhetorycke', zouden volgens Van Hout, wel geweten hebben dat hun 'conste' en de poëzie weinig met elkaar te maken hadden. Zijn bewijs voor die stelling was dat 'zekere jaren geleden' alle Hollandse kamers te Dordrecht bijeen waren 'opt landjuweel'. Daar zou de echtgenote van een van de broeders bevallen zijn van een zoon. De kamers zouden het kind samen gedoopt hebben en een naam gegeven. De jongen werd volgens Van Hout niet naar Demostenes, Cicero, Quintilianus, Hortensius of een andere beroemde 'orateur ofte retorizien' vernoemd, maar naar Menander 'twelc een out comediescryver ende zulk een poet es gewest'.¹ Mocht dit inderdaad voorgevallen zijn, en hij kan het uit eerste hand bijvoorbeeld van zijn vader vernomen hebben, dan gaf hij hier een uniek inkijkje in een aspect van de literaire feestcultuur in het Holland van rond het midden van de zestiende eeuw waarvan in de bronnen nauwelijks sporen te vinden zijn.

Deze literaire doop behoort tot de feestcultuur van omkerings- en spottradities van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne literaire leven die voor de Nederlanden vooral door Herman Pleij en zijn school zijn bestudeerd.² Een belangrijk aspect van die cultuur was dat rituele handelingen, normaal gesproken uitgevoerd door religieuze, wereldlijke of academische autoriteiten, onder bepaalde regels en omstandigheden, werden uitgevoerd door autoriteiten van de 'verkeerde wereld'. Dat kon gaan om de rituele, tijdelijke machtsovername door een zottenkoning, -keizer, -bisschop of -abt tijdens de vasten, wat in veel plaatsen voorkwam, en waarbij ook spotordonnanties konden worden voorgedragen.³ De taal van de omgekeerde wereld was onderdeel van het sociale leven van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. In de loop van de vijftiende eeuw groeide de band tussen feestcultuur, omgekeerde wereld en de literaire voordrachtscultuur.⁴ De mogelijkheden om de taal van de verkeerde wereld te gebruiken voor sociale, politieke en religieuze kritiek namen zo toe. Een mooi voorbeeld daarvan is dat rederijers voor de Beeldenstorm in Leiden heiligenbeelden kopje lieten

duiken boven de Blauwe Steen, de executieplaats van de stad. Brielse rederijders voerden in februari 1567 een spotproces tegen hun patroonsheilige en andere heiligenbeelden, waarna de beelden 'als ketters' werden verbrand. De Goudse rederijderskamer, het officiële organisatiecomité voor de lokale processie, zou rond de calvinistische machtsovername in Holland in 1580, de laatste Goudse processie volgens de omkeringsprincipes georganiseerd hebben. Daarmee bewezen de Goudse rederijders dat de vrolijke taal van de 'verkeerde wereld' bij kon dragen aan het teweegbrengen van reële maatschappelijke verandering.

De rederijderswereld was doortrokken van die omkerings- en spotprincipes. De doop van de rederijderszoon op het Dordtse festival uit het midden van de zestiende eeuw was een uit een reeks van georganiseerde en geïmproviseerde omkeringen van in dit geval religieuze en rederijkerstradities: de doop van een jong kind en de doop van een jonge kamer, waarbij ook nog eens een spel gespeeld werd met een eerbiedwaardig voorbeeld uit de Oudheid. De verwijzingen naar de omgekeerde wereld zaten al in de titulatuur van de centrale figuren uit het kamerleven: de prins en zijn stadhouder in de meeste Hollandse en Zeeuwse kamers, de keizer en zijn kanselier in de Haagse kamer en de deken als keizer in andere Hollandse en de overdeken als opperprins in de Middelburgse kamer. Hoewel de symbolen van de Hollandse en Zeeuwse kamers de ernst van het rederijdersleven accentueerden (in bloemennamen, zinspreuken en patroonsheiligen en verwijzingen naar retorica, poetica en allerlei klassieke voorgangers), zijn ook daar verwijzingen naar de spotcultuur te vinden. De kamer van Domburg met de dubbelzinnige zinspreuk *Bi Mate Lief*, noemde zich *De Domme Burgers*; het zou kunnen dat de kamer van Tholen zich zelfs *De Blauwe Schuit* noemde, en de jonge Haarlemse kamer verwees in 1503 naar zichzelf als de 'onduytschen' (onverstandigen). In Zeeuwse kamers werd de institutionele band met de spotcultuur levend gehouden door de verkiezing van een kamerkoning op vastenavond, die korte tijd de positie van de prins als spil van het gezelschap overnam. Op de wedstrijd die rond 1563 in Kapelle werd georganiseerd was de Kapelse koning met zijn hof het middelpunt van zijn 'koningsfeest'. De kamer van 's-Gravenpolder vervolmaakte dat literaire spel door het festival om te vormen tot het toneel van het hemelse koningsfeest en de onwaardige gast uit de parabel van Matheus, en die weer te gebruiken voor kritiek op de internationale religieuze en politieke actualiteit.⁵

Die publieke cultuur werd ook weerspiegeld in hun vaandels, vaandrigs, tamboers, parades en intochten en de ceremoniële ontvangsten tijdens wedstrijden. Bodes reisden als afgezanten van een kamer met uitnodigingen of prijzen door het land en werden officieel ontvangen door de prins en zijn gezelschap. In Vlaanderen, en later ook in Holland en Zeeland, ging het copieëren van publieke structuren zover dat regionale hoofdkamers (en in Holland de vergadering van erkende kamers op festivals) privilegebrieven verstrekten waarmee nieuwe gezelschappen tot de regionale kring van erkende kamers toetraden. Die zgn. dooppraktijk, een omkering van de wereldlijke orde, werd literair omgekeerd in de doop van de pasgeboren rederijderszoon door te Dordrecht vergaderde kamers. Het is denkbaar dat twee regels uit het zestiende eeuwse Kapelle in de context van de verkeerde wereld thuis horen. Wie zich geregeld in zijn voordracht ver-

sprak moest daar voor straf een lepel mosterd eten. Plegers van ernstiger feiten die royement te wachten stond besloot men ook door naburige kamers te laten berechten. Gezien het Brielse spotproces en de voorliefde van rederijkers voor een omkeringsspel met officiële instanties, is het voorstelbaar dat de rechtsgang in kamers, maar ook zo'n 'hof van beroep', een theatrale weerspiegeling van wereldlijke processen werd.

Behalve door het copieëren van officiële structuren en praktijken hielden kamers de vrolijke cultuur vooral levend in het esbattement, later de klucht, het lied en het refrein in 't zotte en in normoverschrijdend taalgebruik (vooral door verwijzingen naar het rijk van de onderbuik) en grensoverschrijdend gedrag op het toneel.⁶ Hoewel kamers schelden en vloeken, elkaar beledigen en uitlachen, boers en onbehouden gedrag vertonen, gulzig eten en drinken, aan banden leggen, zijn veel teksten juist gevuld met zulk taalgebruik en gedrag. Dat werkte wellicht volgens het principe dat de Veerse kamer in 1530 vastlegde: vuile taal en slecht gedrag waren verboden, behalve als het in rijm of dicht zo uitkwam. Kamers stonden dus literair versleuteld grensoverschrijdend gedrag en woordgebruik toe. Rond het begin van de zeventiende eeuw kwam een strekking op onder rederijkers en academische geleerden die de rol van de vrolijke cultuur in de kamers wilden herzien. Een vroege variant van dat strikte standpunt is terug te vinden in de betamelijkheidsnorm die Jan van Hout zich oplegde in zijn rede tot het Leidse gezelschap dat de Latijnse en Nederlandse dichtkunst beoefende. Hij beloofde hen dat hij zich zou bekwamen in het schrijven van allerlei dichtwerken 'geen maechden oren schadelicken noch schandelicken zynde'. In de strijd tussen Bredero en Fonteyn in Amsterdam en Van Gherwen en Van der Eemdb in Haarlem die rond 1610 zijn weerslag had tot in plaatsjes als Vlaardingen, speelde ook de wens om de vrolijke cultuur (het gebruik van verheven taal of taal van de onderbuik, de mengeling van geleerd en ongeleerd, het drankgebruik) verder te verbannen uit de rederijkerscultuur.⁷

Het pleit werd in de loop van de zeventiende eeuw beslecht in het voordeel van de aanhangers van de strikte richting. Er ontstond zowel in sociaal opzicht als in taalgebruik een scherpere scheiding tussen geleerd en ongeleerd, tussen de taal van de geest en die van het lichaam, tussen ernst en vrolijkheid. In de negentiende en twintigste eeuw, toen die scheiding misschien wel op zijn hoogtepunt was, werd de vrolijke traditie uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw uiteindelijk geassocieerd met volkscultuur. Het ongeleerde volk werd immers geacht meer voeling te hebben met de onderbuik dan de geleerde elite. Dat zo'n ondubbelzinnige scheiding in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne samenleving niet bestond zag men niet in, waardoor wellicht ook lang over het hoofd is gezien, dat de deelnemers van die vrolijke cultuur zich niet zo gemakkelijk lieten verslaan. Alleen door een erkenning en nauwgezette interpretatie van het belang van de vrolijke wereld kunnen het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne culturele leven, de discussies in de rederijkerswereld rond 1610, en de vroegmoderne opkomende theoretische en praktische scheiding van categorieën als geleerd-ongeleerd, hoofd-lichaam, ernst-vrolijkheid goed begrepen worden.⁸

De principes van de vrolijke cultuur waarin voortdurend grenzen van autoriteit en eerbaarheid overschreden worden wortelen in een orale cultuur, maar mi-

greerden uit de wereld van de oraliteit naar de performatief-literaire cultuur van de rederijkers en andere voordrachtsculturen in West-Europa. Daar werden deze principes van sociale praktijken onderdeel van een schriftelijke traditie, vanwaar ze geleidelijk ook in druk verschenen. Een mooi voorbeeld van restanten van de vrolijke cultuur in druk biedt de *Balade aen Divoda Iansz, alias Iohannes Davids, die hem noemt te zyn van heylighen stadt, priester van Jesu wyt binnen Cortryck*, van de Middelburgse bakker Hendrick van Cannenburgh. In dit werkje hernam hij de polemische aanvaring die hij al in 1602 met de Vlaamse Jezuiet en anti-protestantse publicist Joannes David had gezocht. De aanval van David op de Middelburgse predikant en publicist Willem Teelinck vormde de aanleiding voor een reactie waarin Van Cannenburgh de registers van de vrolijke cultuur bespeelde. Hij vergeleek David met figuren uit de anti-katholieke vrolijke traditie: David was een dienaar van de Antichrist uit Rome, en niet anders dan de razende prediker Broer Cornelis: “Ghy roept/ ghy tiert/ ghy beert/ even als Broer Cornelis/ Eertijts te doene plach/ soo staet ghy oock en stamp/ Om dat ghy dient/ cust/ en leckt/ als met een Godlick ampt”. De polemische werking van de vrolijke traditie spreekt ook uit de omkering in de titel van Jezuiet naar “van Jesu wijt” en in de eerste strofe, waarin met een woordspeling op diens alias Divoda, David werd vergeleken met een voddeman die zijn pamflet samen met zijn vodden aan de man probeert te brengen.⁹

Hout dan u vodden thuyt/en dect u eyghen schande
 want een van twee is waer/ u sinnen zijn ghecrenct
 door wijn oft stercken dranck/ oft dat ghy meester denckt
 int lasteren te zijn/ van de Loyolaiten
 u leughens zijn soo grof/ en met schelden ghemengt
 dat het een eerbaer hert/ te lesen mach verdrieten
 Is uwen Papegaeij/ met lieghen af te schieten
 Soo sult ghy koninck zijn/ want uwen Postillon
 Bewijst wel dat ghy zijt/ van Bileams Leviten
 verwacht dan sulcken loon/ ghelijck Bileam won.¹⁰

Van Cannenburgh vergeleek David met een dronkelap die maar wat uitkraamt en met een meesterleugenaar, die als tijdens een schuttersfeest de papegaai met leugens te raken zou zijn, gemakkelijk schutterskoning zou worden. Hij verweet David het schelden, en schold er zelf even vrolijk op los. In een wellicht bewuste omkering van een titel van een van Davids werken waarin de ketterse kerk vergeleken werd met een “vuyle bruyt”, associeerde hij David met de vuile bruid, een figuur uit de vrolijke cultuur: “Maer ’t blijkt wel dat ghy zijt/ by de vuyl bruyt gheseten”.¹¹ Door toepassing van het omkeringsprincipe werd de katholieke David de reus Goliath en diens gereformeerde opponent Teelinck de vrome David. In de vrolijke wereld spelen de regionen van de onderbuik een belangrijke rol.¹² Zo associeerde Van Cannenburgh de celibataire geestelijken met een hele catalogus van grensoverschrijdende vleselijke lusten: hoererij, aanranding van vrouwen en jonge meisjes, sodomie en incest.

Dan men siet van wat gheest/ dat ghylien zijt ghedreven
 dewijle ghy veracht/ wat Godes woordt ghebiet
 die inden echten staet/ eerlick met een Vrou leven
 die zijn vleeschelick ghesint/ maer straft ghy d'uwe niet
 die veeltijts hoeren groot/ houwen/ ja met verdriet
 vrouwen en maechden jonck/ seer schandelick onteeren
 ick swijch de sodomy/ die hier en daer gheschiet
 ja van u volck noch wort/ beschreven om te leeren
 is dit gheen vleeschlick werck/ dat u pausen verkeeren
 met haer susters onvroom/maer hier van swijcht ghy stil
 deekt toe dien vuylen pot/ u schande mocht vermeerren
 doch die niet sien en wil/ hem en baet keers noch bril.¹³

In zijn besluit combineerde Van Cannenburch het omkeringsprincipe met de voor goede sprekers benodigde humilitas uit de retorica-theorie. Hij stelde zichzelf voor als de simpele ambachtsman met zijn bot en plomp boerenverstand, die de hypocriete waarheid onthulde, terwijl de pretentieuze en leugenachtige “Theologant” die poogde te bedekken.

Ick weet Divoda sal dit werck gheensins behaghen
 Maer roepen overluyt/ o bot en plomp verstant
 Tis waer Divoda Jans/ ick slaen veel boeren slaghen
 Ghedenckt een ambachtsman/ is gheen Theologant
 Ghelijck ghy wesen wilt/ maer tis te grooter schant
 dat ghy soo stoutelick liecht/ om u vuyl te bedecken
 dit dede my de penn'/ oock nemen inde hant
 om te stellen in dicht/ veel van uwe schantvlecken.

Zulk beeldend en sterk taalgebruik, vol scherpe contrasten, met gebruik van vaste thema's en formules en (bizarre) vormen van normoverschrijdend gedrag en vuile taal zijn te beschouwen als kenmerken van een orale cultuur.¹⁴ In de rederijerscultuur waren deze kenmerken volstrekt geïntegreerd als literaire technieken in wat niet alleen een schrift- en drukcultuur was, maar ook, nog altijd een life voordrachts- luister- en kijkcultuur bleef.¹⁵ De technieken (voor conceptueel denken, educatie en kritiek), vervolmaakt in een voordrachts-context, waren een culturele erfenis die in de rederijerswereld werd doorgegeven, en ook de schrift- en drukcultuur mee vormgaf. In de loop van de zestiende eeuw werd de vrolijke traditie steeds meer geënt op nieuwe inzichten gebaseerd op lectuur van de antieken.

De vrolijke cultuur werd in het rederijersleven nauwelijks geïnstitutionaliseerd, behalve in het refrein in 't zotte en de vastenavondkoning in Zeeland. Het is mogelijk dat elke kamer een zot had, en de Zandvoortse wedstrijd van 1593 (waar zotten aanwezig waren) en de Leidse zottenwedstrijd van 1596 zouden dat doen vermoeden, maar uit de administratie van kamers of lokale overheden blijkt daarvan niets.¹⁶ De sterkste aanwijzing dat Haarlemse rederijers een vaste zottencultuur kenden is de zottenstaf met narrenkop die nog altijd in het Frans

Halsmuseum wordt bewaard. De zot maakte echter geen prominent onderdeel uit van het rederijkerszelfbewustzijn en de representatie daarvan in het publiek, en die minimale institutionalisering van de zottencultuur is de belangrijkste reden dat ze in deze studie onderbelicht is gebleven. Die cultuur is vooral in de rederijkersteksten zelf vervat.

De rol van de zot als incarnatie van het alom tegenwoordige zotte was misschien afhankelijk van individuen als Jan van Houts neef Pieter (Piero) Cornelisz van der Mersch. Piero gaf tussen 1580 en 1620 een stimulans aan de zottencultuur in Holland, bijvoorbeeld met de wedstrijd in de vorm van een zottenbruiloft tussen Joncker Mors en Vrou Lors aan het begin van de Leidse wedstrijd van 1596. Piero werd bovendien als zot vereeuwigd door Cornelis Cornelisz van Haarlem en Frans Hals. Op de zottenwedstrijd van 1596 was een prijs uitgelooft voor het belachelijkste geschenk, en kreeg de bruid een pispot aangeboden en mosselschelpen “om den naers mee te schrappen”. Dergelijke schunnigheden waren geen enkel probleem, maar de nasleep van de wedstrijd toont ook hoe de vrolijke cultuur door toepassing van zijn principes op concrete personen op grenzen kon stuiten. Zoals eerder gezegd hadden Van Simpel en enkele andere leden van de Leidse kamer voortgeborduurd op de zottenbruiloft met een reïfrein over Joncker Mors, en een tafelspel over Vrou Lors dat ze voor de schepenen opvoerden. Beide teksten bevatten een aanval op Van der Mersch. Nadat hij van het gerecht genoegdoening kreeg en zijn tegenstanders werden geroyeerd, benadrukten de schepenen dat de kamer zich moest gedragen naar de aard van de “conste der redenrijckers” tot goede “oufeninge, conste ende behoorlicker recreatie ende verlustinge”. Het probleem lag natuurlijk in de interpretatie van de aard van die kunst en in de mate waarin die “verlustinge” toepassing van de vrolijke cultuur op concrete personen toestond.¹⁷

Toen de Leidse hoogleraar retorica Marcus Zuerius Boxhorn de rederijkers in 1644 in navolging van de Amsterdamse predikant Pontanus (1612) omschreef als “mannen van lustighen en poëtischen gheest” (zonder zich iets aan te trekken van de problemen die Van Hout had met de verbinding tussen poëzie en retorica), verwees hij vermoedelijk ook naar de relatie tussen het rederijkersvernuft en de lustige of vrolijke cultuur. De uitdrukking “lustige geesten” kwam in de zeventiende eeuw vaker voor, en werd in 1617 bijvoorbeeld gebruikt door de mogelijk Reimerswaalse schrijver van zijn rekenleerboek voor jongvolwassenen: “lustige geesten laet u begeert blijcken”. Ook Hooft verwees naar de band tussen rederijkers en vrolijke cultuur toen hij in 1642 in zijn *Neederlandsche historien* de rederijkers “aardighste en blygeestighste vernuften” noemde. Hooft verbond dat bovendien met de “scharpheit van een gladde tong”, de “vryheit van monde”, de vrijmoedigheid waarmee rederijkers “daar ’t pas gaf, (en ’t gaf dikwyls pas), den paapen op hun zeer [wisten] te tasten” en “plompe misbruiken te beschempen”.¹⁸ De relatie tussen die lustige of vrolijke cultuur, oefening van de geest, de vrijmoedigheid van spreken en de middelen om voor een breder publiek kritiek uit te oefenen op autoriteiten, instituties, gebruiken en gedrag van personen, verdient wat de rederijkers betreft zeker verder onderzoek.

Anders dan men misschien zou denken vormt deze vrolijke cultuur geen tegenstelling met een educatieve en opiniërende taakopvatting en functie van de rederijerskamers. De Hollandse en Zeeuwse rederijerskamers waren van hun opkomst (vanaf 1480) tot hun verdwijnen (rond 1730) in zelfbeeld, taakopvatting en wekelijkse activiteiten immers allereerst *pedagogische* instellingen. Bijna twee eeuwen lang droegen de kamers cultureel erfoed over aan nieuwe rederijersgeneraties, en de vrolijke cultuur was een belangrijk overdrachtsmechanisme. Herman Pleij meende dat de rederijerskamers eerst bijdroegen aan de beschaving van stedelijke elites en in een tweede fase aan die van gewone burgers. De kamers hadden inderdaad een beschavende functie, maar vanaf het begin mengden zich sociale elites en middengroepen. Rederijerskamers waren bovendien beschavingsinstituten die in de eerste plaats tot doel hadden de algemene vorming van hun *eigen leden* te bevorderen. Als ze vervolgens over voldoende geschoolde rederijers beschikten konden ze zich in het openbaar opwerpen als instructeurs van een breder publiek. Met dat vormingsprincipe wisten de kamers zich ruim twee eeuwen staande te houden. Hun publieke optredens veranderden echter ingrijpend door de transformaties in de openbaarheid tussen 1480 en 1660. Maar omdat publieke optredens niet hun kernactiviteit waren, had dat slechts een beperkt effect op het interne functioneren van rederijerskamers. Zelfs de druk van een spraakmakende hervormingsbeweging rond 1615 vermocht daarin niet veel.

Precies vanwege hun sterk vlottende ledenbestanden waren kamers traditionele organisaties. Een beperkte groep rederijers bleef langer dan vijf jaar aan. Die veteranen waren door de duur van hun lidmaatschap het best ingewijd in de tradities van het rederijersleven. De continuïteit van het kamerleven was daarom sterk afhankelijk van hun intellectuele en bestuurlijke betrokkenheid. De rituelen en tradities van het wekelijkse kamerleven vormden echter ook een stabiliserende factor. Men hield sterk de hand aan de rituele praktijken die de typische rederijerskamer kenmerkten. Gedragsregels, wellevendheid en een literaire en ludieke onderlinge omgang leverden een stevige bijdrage aan het esprit de corps onder de leden. Dat was des te belangrijker, omdat zij vaak jong waren en uit heel verschillende sociale milieus afkomstig. Een sterk esprit de corps en serieuze aandacht voor het literaire leven waren essentieel wilde een kamer aan haar pedagogische taken voldoen en uiteindelijk een cultureel leidende rol spelen in de samenleving. Geestelijke competitie binnenskamers en tussen kamers onderling stimuleerde een semi-professionele houding, gericht op het ontwikkelen en uitbuiten van kennis en communicatieve vaardigheden.

Kamers brachten opinieleiders voort en creëerden een basis van een algemeen ontwikkeld publiek onder leden en oud-leden en in hun milieu. Rederijers leerden zich in wekelijkse kamerbijeenkomsten, tijdens interne wedstrijden, bij optredens tijdens publieke feesten en rederijersfestivals in het publiek te uiten en daarbij gedrag te vertonen dat respect en aandacht opriep. Wie actief en intensief aan het rederijersleven deelnam ontwikkelde communicatieve vaardigheden, leerde kritiek leveren, vormde en verlevendigde zijn taalgebruik en manier van spreken, vergrootte zijn woordenschat, leerde probleemgerichte teksten te produceren en voor- en tegenargumenten te bedenken en af te wegen.

Na enkele jaren actief deelnemen kon een getalenteerde jongeman zich ongetwijfeld een behoorlijke communicator weten, met kennis van de voornaamste media van zijn tijd: het toneel, het tableau vivant, de dialoog, de monoloog en het lied. Bovendien werd hij gedwongen tot een goede luisterhouding. Hun vorming in de omgang met media maakte van rederijkers en oud-rederijkers zo het geschoolde publiek bij uitstek. Rederijkers maakten zich ook vergadertechnieken eigen en velen werden een enkele keer bestuurslid, waardoor ze organisatorische vaardigheden opdeden. Enkele jaren actief lidmaatschap van een rederijkerskamer verschaften (vooral jongvolwassenen) heel wat maatschappelijk vermogen. Naarmate ze minder formele scholing hadden ontvangen en uit minder ontwikkelde milieus afkomstig waren was het vormingseffect van het rederijkersleven natuurlijk groter.

De maatschappelijke marginalisering, die in de literatuur altijd wordt gesignaleerd, deed zich niet voor in de vorm van een geleidelijke daling van de kamers op de sociale ladder. Leden van patriciërsfamilies, zowel als de gegoede en kleine burgerij, bleven tot diep in de zeventiende eeuw – en mogelijk nog langer – tot de kamers toetreden. Leden van de meest uitgelezen kringen uit het als aristocratisch bekendstaande Middelburgse bestuurlijke milieu bleven tot aan de opheffing van de Middelburgse kamer in 1681 toe een hoofdrol in de kamer spelen. Sociale diversiteit was zelfs een belangrijk kenmerk van de kamers. Het was een van de factoren die hun succes verklaren. Hoe meer uiteenlopende sociale en culturele netwerken via een enkel lid binnen de kamers samenkwamen, hoe sterker de kamers verworteld waren in de maatschappij en hoe beter ze hun rol in de circulatie van kennis, ideeën, cultureel erfgoed en vaardigheden konden vervullen. Sterker nog, het lijkt erop dat ook sommige chique burgerfamilies de kamers beschouwden als onderdeel van een vormingstraject. Even kenmerkend voor het kamerleven als de mengeling van uiteenlopende rangen en standen was dat kamers relatief veel leden aantrokken uit innovatieve, internationaal georiënteerde, dynamische sectoren van economie en samenleving; uit groepen vooral die voorop liepen in professionaliserings- en specialiseringsprocessen. Hoewel de middengroepen de kamers getalsmatig zeker domineerden moeten we ons daarop dus zeker niet blindstaren. Daarvoor waren de kamers veel te gemengd en was de aanwezigheid van leden uit lokale sociale, politieke en culturele elites en professionele voorhoedes te structureel.

Het pedagogisch principe van de kamers bestond uit onderlinge vorming. Het niveau daarvan was afhankelijk van de sociale achtergrond van de leden en hun culturele voorkennis of toegang tot bronnen van cultuur. Tussen 1480 en 1650 was er sprake van een constante band tussen het formele onderwijs en het rederijkersmilieu dankzij de aanwezigheid van schoolmeesters in de ledenbestanden. Maar ook andere figuren uit de intellectuele elite waren lid van de kamers, zoals katholieke geestelijken voor 1567 en een enkele academicus. Er waren ook geregeld sleutelfiguren uit de rederijkerskamers die in contact stonden met leden van geleerdennetwerken. Dat gold vooral voor rederijkers die zich via het kamerleven, door connecties en op eigen kracht, hadden opgewerkt tot intellectuele figuren, personen met een intellectuele habitus. Zij waren ook vaak opgenomen in lokale intellectuele netwerken. Directe banden tussen het geleer-

denmilieu en de rederijerswereld ontstonden vooral in de grote en middelgrote steden. In kleine stadjes en dorpen kwam dat minder voor omdat er ook minder intellectuelen te vinden waren. De rederijerskamers in de grotere steden waren daardoor de belangrijkste verbindingsschakels tussen het rederijersmilieu en de geleerdenwereld. Via de culturele ruimte die de kamers samen vormden werden ook dorpskamers uiteindelijk gevoed met nieuwe opvattingen en culturele principes. De kamers verdeelden via hun netwerken, die door onderlinge bezoeken en vooral door de festivals werden opgebouwd, culturele kennis en inzichten uit de kosmopolitische geleerdecultuur in de lekenwereld van kleine en minder interregionaal geïntegreerde lokale gemeenschappen. Naarmate een kamer via sleutelfiguren sterker was geïntegreerd in het algemene geestesleven steeg ook het niveau van de onderlinge vorming. Zo'n kamer kon zich perfect ontwikkelen tot een cultureel en intellectueel vooraanstaande instelling.

Onder welingelichte tijdgenoten bezaten de rederijerskamers rond 1650 nog altijd een reputatie als plaatsen waar men een beschaafd intellectueel gezelschapsleven kon leiden. De plaats van het rederijersleven in de intellectuele cultuur was regelmatig onderwerp van discussie, zowel binnenskamers als tussen kamers en andere intellectuele leidlieden. Die discussie was het onvermijdelijke gevolg van de geestelijke ambitie van de rederijersbeweging. Wat altijd werd gezien als de bestaanscrisis van rond 1615 was in werkelijkheid een teken van grote vitaliteit en een mate van integratie in netwerken van geleerden en geleetterden die tevoren en nadien nooit meer bereikt zouden worden. Die quasi-symbiotische verhouding met het centrum van het intellectuele leven was het gevolg van bijzondere omstandigheden in de organisatie van het intellectuele leven in de Nederlandse Republiek na 1600. In die periode had de verstrengeling tussen netwerken van geleerde geesten, publicisten en opinieleiders, andere mediaprofessionals en hun directe publiek een uitzonderlijk hoog niveau bereikt. Dat was vooral te danken aan de immigratie- en emigratiestromen van het einde van de zestiende eeuw. De afnemende intellectuele en culturele integratie was daardoor vooral een terugkeer naar minder overspannen verhoudingen van rederijersleven en de wereld van geleerden en wetenschappers. Daarvoor noch daarna werd het rederijershervormingsdebat ooit zo intensief gevoerd. Die bevinding sluit aan bij de observaties van Van Berkel en Davids over de groeiende segregatie na 1650 tussen de technici en uitvinders, de zogenaamde vernuftelingen, en de wetenschappers en geleerden.

Het was bovendien kenmerkend voor het geleerdenleven in het Europa van voor 1650 dat er geen scherpe scheiding bestond tussen circuits van natuur- en geesteswetenschappers. Ook in het intellectuele klimaat en de circuits rond rederijerskamers was dat onderscheid afwezig. Er was niet alleen sprake van integratie tussen wetenschappers, geleerden en vernuftelingen, maar ook tussen natuurwetenschappers en geleetterden in het algemeen. Omdat vernuftelingen, zowel als rederijers zich in intellectuele kring bewogen waar het Nederlands de voertaal was, moeten we voorzichtig zijn hen de status van intellectueel te onthouden. Als een intellectueel iemand is met een onderzoekende geest en een algemene ontwikkeling, die actief is in intellectuele beroepen of op een andere manier geestesarbeid ontplooit, dan waren zeker ook veel vernuftelingen en rederijers intellectuele geesten.

Het lijkt er sterk op dat juist de rederijderskamers belangrijke centra van die integratie vormden en iets dergelijk bovendien ook nastreefden. Kamers verenigden intellectueelgezinde geesten, zowel klassiek geschoolden als leken. Daardoor vormden ze knooppunten van kennis-, nieuws-, en informatienetwerken en konden ze een lekenpubliek een algemene ontwikkeling verschaffen. Ze creëerden een nauw met het gesproken woord verbonden literaire taal die geschikt was voor snelle opinievorming, kritiek en commentaar en vervulden zelf de functie van de literaire, intellectuele en maatschappelijke kritiek. Kamers traden publiek op als collectieve opinieleiders en bovendien vormden ze hun leden tot individuele opinieleiders en een geschoold publiek. Ze vervulden belangrijke redactionele functies in het selecteren van onderwerpen voor interne en publieke behandeling. Dankzij die combinatie van functies vormden ze bij uitstek de centra van een intellectuele en wetenschappelijke cultuur die een algemeen en weinig gespecialiseerd karakter had. Een nauw met voordracht, opvoering en feestelijke gelegenheden verweven literaire cultuur versterkte het grote aantal intellectuele, wetenschappelijke of verwetenschappelijkende disciplines waarmee rederijders, oud-rederijders en leden van rederijdersmilieus zich te midden van andere intellectuelen en echte geleerden bezighielden. Binnen die literaire cultuur werden ook de geesten van niet-academici geprikkeld tot onderzoek, studie, algemene ontwikkeling, engagement, commentaar, meningsvorming of geestelijk leiderschap.

Door hun sterk heterogene samenstelling, naar interesses, maatschappelijke achtergrond, kennisniveau en contacten waren de kamers uitstekend geschikt voor hun kerntaak, die bestond uit onderlinge vorming van de geest. Die taak sloot nauw aan bij de werkelijkheid van het geestelijke leven, waar brede algemene ontwikkeling belangrijker was dan sterke specialisering. In de loop van de tweehonderdvijftig jaar waarin de kamers actief waren voldeed een algemene vorming zoals zij die verschaften steeds minder. Ze was te zeer gericht op een orale geestelijke cultuur die mede door hun eigen toedoen steeds meer werd vervangen door een gespecialiseerde, verschriftelijkte en geprofessionaliseerde cultuur. De informatie- en nieuwsvoorziening, de kennisuitwisseling, de literaire kritiek en het maatschappelijk commentaar werden steeds meer beoefend in pamfletten, boeken en in nieuwe media als kranten en tijdschriften. Na 1660 werden steeds meer gespecialiseerde gezelschappen opgericht. Belangrijke groepen binnen de kamers als schilders, chirurgijns, notarissen, procureurs en schoolmeesters organiseerden eigen scholingsinstellingen en gingen steeds vaker naar de Latijnse en Franse scholen en de universiteit. Dat laatste was ook het geval met leden van gegoede families die voorheen vaak verschillende strategieën hadden gecombineerd. Sommigen van hen gingen naar de universiteit, maar de meesten kregen een praktische opleiding en werden dan soms ook lid van een kamer. De behoefte daaraan nam af.

Het was misschien door de combinatie van nieuwe media, meer onderwijs en nieuwe gezelschappen waardoor de kamers belangrijke functies verloren en hun aantrekkingskracht verminderde. Dat gebeurde geleidelijk tussen 1650 en 1750. In die periode ontstond uit de vele experimenten een genootschapsbeweging nieuwe stijl, met gespecialiseerde gezelschappen die onderling grote niveauver-

schillen, uiteenlopende ambities en publieken kenden. De nieuwe genootschappen functioneerden in een nieuwe openbaarheid die maar weinig meer leek op de theatermaatschappij waarop de rederijderskamers waren toegesneden. Het was dan ook niet zozeer een maatschappelijke revolutie als de Opstand of een literaire vernieuwing als de Renaissance die de kamers hun functies en hun publiek ontnam. Integendeel, beide ontwikkelingen hadden in eerste instantie weinig invloed op de positie van de kamers. Het waren veeleer de fundamentele ontwikkelingen in de infrastructuur en in de organisatie van openbaarheid, van de media en van de kunsten en wetenschappen die het traditionele kamermodel – algemene vorming bieden – overbodig maakten.

Vanwege hun plaats in de kenniscultuur waren de kamers tot diep in de zeventiende eeuw belangrijke onderdelen van de culturele infrastructuur. We moeten ervan uitgaan dat de genootschapsbeweging van de achttiende en negentiende eeuw werd voorafgegaan door een genootschapsbeweging van de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw. Die beweging werd gedragen door vernuftige en lustige geesten, mannen die over een cultureel, intellectueel en maatschappelijk engagement beschikten en anderen die daarin gevormd en gestimuleerd wilden worden. Naar de relaties tussen de kamers, hun intellectuele omgeving en de culturele, wetenschappelijke, intellectuele en maatschappelijke revoluties en innovaties moet meer onderzoek gedaan worden. Om de rol van de kamers daarin te begrijpen moet de structuur van intellectuele netwerken en de manier waarop men daarin zijn gezag verwerfde en een positie opbouwde nader bestudeerd worden. Het blijft vooralsnog de vraag hoe de kamers zich precies verhieldden tot de nieuwe intellectuele organisatievormen die in de Republiek, maar ook in Europa als geheel, tot ontwikkeling kwamen. Het blijft ook onduidelijk hoe de kamers nu eigenlijk te vergelijken zijn met het traditionele genootschapsleven in andere delen van Europa. Bestudering van de rederijderscultuur leert in elk geval dat de culturele, intellectuele en wetenschappelijke hoogconjunctuur van de vroege Nederlandse Republiek minder ongeorganiseerd en geïnstitutionaliseerder was dan veelal wordt aangenomen. De vele talenten en hun hechte netwerken zijn minstens voor een deel te verklaren uit de rol die de rederijderskamers vervulden in het geestelijke leven. De infrastructuur van de kamers vormde vrijwel zeker een belangrijk fundament onder de eerst geleidelijke en na 1580 razendsnelle opmars van Holland en Zeeland tot culturele, intellectuele en wetenschappelijke centra van regionaal en Europees niveau. Die indruk bevestigt de gedachte dat de opkomst van beide gewesten deels is toe te schrijven aan voordelige factoren in economie, bestuur en samenleving, waarvoor de fundamentele in de vijftiende eeuw waren gelegd.

Bijlagen

De bijlagen zijn via het internet toegankelijk op www.lustigegeesten.nl. Ze hebben een voorlopig karakter, dat wil zeggen dat ze worden aangevuld en gecorrigeerd wanneer dat nodig is.

1. Prosopografieën van Haagse, Haarlemse en Middelburgse rederijders, 1480-1650.
2. Repertorium van Rederijderskamers in de Noordelijke Nederlanden, 1480-1650. Bevat ook een repertorium van rederijdersfestivals, deelnemende kamers en prijschrijvers.
3. Lijst van leden van de Haarlemse, Middelburgse en 's-Gravenpolderse kamers, 1480-ca.1650.
4. Lijst van publicaties en ander schrijfwerk van Haarlemse en Middelburgse rederijders, 1570-ca. 1660.
5. Verwantschappen van de Coornes en hun Middelburgse familieleden (16de-17de eeuw), van de families Loo-Lakeman-Van Kittensteijn (16de-17de eeuw) en van de Haags-Haarlemse families Oem van Wijngaerden, Cats en Van Ruijven (15de-16de eeuw).

Lijst van afkortingen

BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
CBG	Centraal Bureau voor de Genealogie
GA	Gemeentearchief
KB	Koninklijke Bibliotheek
NA	Nationaal Archief
RM	Retoricaal Memoriaal
RRNN	Repertorium van Rederijkerskamers in de Noordelijke Nederlanden
SAKH	Streekarchief Kennemerland Haarlem (nu Noord-Hollands Archief)
SASD	Streekarchief Schouwen-Duiveland (Zierikzee)
UB	Universiteitsbibliotheek
ZAM	Zeeuws Archief Middelburg
ZBM	Zeeuwse Bibliotheek Middelburg
ZGDW	Zeeuws Genootschap der Wetenschappen

Noten

1. In een traditie gevangen: rederijkers in het onderzoek

- 1 K. Bostoën, 'Dingman Beens en de kamer van Vreugdendal', *Jaarboek Oranjeboom*, 34 (1981), 134-163; A. Leerintveld (red.), *Constantijn Huygens. Nederlandse gedichten 1614-1625*. Deel 1 en 2. Den Haag 2001, aldaar deel 1, 32-33 en deel 2, 117-118.
- 2 Bostoën, 'Dingman Beens', 149-152.
- 3 E.K. Grootes, '8 juli 1600: P.C. Hooft schrijft uit Florence een rijmbrief aan de Amsterdamse rederijkers. P.C. Hooft in zuidelijk licht', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 182-188.
- 4 W. Frijhoff, 'Communication et vie quotidienne à la fin du moyen age et à l'époque moderne. Réflexions de théorie et de méthode', in: *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Internationaler Kongress Krems an der Donau 9. bis 12. Oktober 1990*. Wenen 1992, 9-37, aldaar 33-35. Verder bijvoorbeeld ook: E. Horodowich, 'The gossiping tongue. Oral networks, public life and political culture in early modern Venice', *Renaissance studies*, 19 (2005) 1, 22-45; A. Fox, 'Rumour, news and popular political opinion in Elizabethan and Early Stuart England', *The Historical Journal*, 40 (1997) 3, 597-620; A. Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*. Cambridge 2005, 40-101; R. Darnton, 'An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris', *The American Historical Review*, 105 (2000) 1, 1-35; A. Briggs en P. Burke, *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. Cambridge 2002, 74-105. Voor de cruciale rol van orale communicatie in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne volkstalige en (vooral) de laatmiddeleeuwse geleerdenwereld, zie nog altijd: E. Eisenstein, *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge 1979.
- 5 Zie voor de afbakening van het gebied bijvoorbeeld: M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum 2000, 22; A.L. van Bruaene, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2008. Voor mijn onderzoek heb ik gebruikgemaakt van het proefschrift uit 2004. Ik verwijs hier echter naar de Amsterdamse uitgave.
- 6 F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft 1999. F.C. van Boheemen en Th. C. J. van der Heijden (red.), *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999 (in het vervolg geciteerd als: RM).
- 7 E.K. Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Noordnederland', *De zeventiende eeuw*, 8 (1992), 53-65.
- 8 Bostoën, 'Dingman Beens', passim; Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 9 L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent 1956; J. Koppenol, *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum 1998, passim.

- 10 Bostoën, 'Dingman Beens', 137-153; P. Tuynman, 'Petrus Scriverius. 12 January 1576-30 April 1660', *Quaerendo* 7, (1977) 1, 5-45.
- 11 Voor deze breuk: M.B. Smits-Veldt, 'The First Dutch Academy of Dr. Samuel Coster. Humanist Ideals in Dutch Attire (1617-1622)', in: K. Garber en H. Wismann (red.), *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition. Die europäischen Akademien der Frühen Neuzeit zwischen Frührenaissance und Spätaufklärung*. Tübingen 1996, 853-878; voor een iets andere visie: J.J. Gielen, 'Waarom werd de Nederduytsche Academie gesticht?', *De Gids*, 39 (1935), 228-239.
- 12 M. Smits-Veldt, 'Hollandse rederijkers in hun strijd om een plaats op de Parnassus', in: Duits en Van Strien, 'De Rhetorijcke', 234-247.
- 13 Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 14 Deze opvatting strookt met die van Muchembled, maar minder met die van Herman Pleij, omdat Pleij de elitaire verfijning al in de vijftiende eeuw met de rederijkers laat beginnen. Zie: R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*. Amsterdam 1990; en H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam 1988.
- 15 E.K. Grootes, 'Zeventiende-Eeuwse literatuur als bron van historische kennis', *De zeventiende eeuw*, 1(1985) 1, 3-11.
- 16 Grootes, 'Zeventiende-Eeuwse literatuur'. Voor het netwerkarakter van het literaire leven verder: A. de Jeu, 't Spoor der dichtersessen'. *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*. Hilversum 2000, 19-28; J. Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*. Amsterdam 1999; voor Nil Volentibus: T. Harmsen, '26 november 1669: Oprichtingsvergadering van 'Nil volentibus arduum'. Het Franse classicisme verovert de Schouwburg', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur, 276-282*; voor de Nederduytsche Academie: Smits-Veldt, 'The First Dutch Academy', passim.
- 17 Pleij, *De sneeuwpoppen*, passim.
- 18 De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief of verraad van de middenklassen?'.
- 19 Ibidem.
- 20 Het begrip 'maatschappelijk vermogen' ontleen ik aan: C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering*. Amsterdam 1986, 9-14, zie ook de noten voor zijn commentaar op het gebruik van het begrip 'kapitaal' bij Pierre Bourdieu; vergelijk ook de opmerkingen van De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief'; en R. van Uytven, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages', in: W. Blockmans en A. Janse, *Showing status: representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 19-34, vooral 19-22; verder: J. Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28 (2002), 417-438.
- 21 G. Waite, *Reformers on stage. Popular drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto 2000, 26-48; G. Nijsten, 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem ca 1430-ca 1500', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 79 (1988), 229-247; De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief', 430; een vergelijkbare mening bij B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam 1996, 17. Voor de culturele intermediair en processen van toe-eigening van cultuur door sociale groepen: W. Frijhoff, 'Toe-eigening als vorm van culturele dynamiek', *Volkskunde*, 104 (2003) 1, 3-17, vooral ook 11-12 en 15; ook zijn opmerking over volks-versus elitecultuur in: W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*. Nijmegen 1995, 62-63; vergelijk ook de opmerkingen van Michel Vovelle over de culturele intermediair, makelaar of tussenpersoon: M. Vovelle, 'Culturele tussenpersonen', in: idem, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen 1985, 126-141, vertaling naar de Franse uitgave van 1982.
- 22 Pleij, *De sneeuwpoppen*, passim; De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief of verraad'.

- 23 N. Moser, *De strijd voor rhetorica. Poetica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam 2001, 15-16; 201-202.
- 24 Ibidem, 9-20, vooral 16-17 en 19.
- 25 Ibidem, 18-19; 201-202; zie ook: A. van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers. Rederijkers en hun plaats in het intellectuele veld: 1550-1650', in: D. Coigneau and S. Mareel (red.), *Met eigen ogen. De rederijker als dichtend individu (1450-1600)* (= *Jaarboek De Fonteyne*), verschijnt 2009.
- 26 Moser, *De strijd voor rhetorica*, 201.
- 27 Zie ook: A. Viala, *Naissance de l'écrivain. Sociologie de la littérature à l'âge classique*. Parijs 1985; N. Heinrich, 'Arts et sciences à l'âge classique: professions et institutions culturelles', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 67/68 (1987), 47-78; C. Jouhaud, 'Histoire et histoire littéraire: naissance de l'écrivain (note critique)', *Annales.E.S.C.*, 43 (1988), 849-866, Jouhaud meent dat het literaire veld van de zeventiende eeuw nog minder autonoom was dan Viala beweert.
- 28 P. Bourdieu, *Les règles de l'art*. Parijs 1992, 185-187; 298-390.
- 29 Ibidem, 210-211; 317-332; 364.
- 30 Viala, *Naissance de l'Écrivain*, 7-11.
- 31 Ibidem, 15-50.
- 32 Zie: De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief of verraad'; W. Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status ten tijde van de Republiek: de intellectueel', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 6 (1983), 18-30.
- 33 J.L. McGee, *Cornelis Corneliszoon van Haarlem (1562-1638). Patrons, friends and Dutch humanists*. Nieuwkoop 1991; I.M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century*. Maarssen 1977; E.A. Wyckoff, *Innovation and popularization: printmaking and print publishing in Haarlem during the 1620s*. Ongepubliceerde dissertatie Columbia University 1998 (met dank aan Garrelt Verhoeven, voor het raadplegen van zijn exemplaar); M. Spies, 'Rederijkers en Reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw in Amsterdam', *De zeventiende eeuw*, 8 (1992), 67. Voor Europa ook: P. Burke, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford 1998, 131. Voor intellectualisering van drukkers en uitgevers: Pleij, *De sneeuwpoppen*, 151-221.
- 34 M. van Vaeck, 'Konst baert roem; het uitgeversbedrijf van de Van de Vennes te Middelburg (1618-1625)', *Zeeland*, 1 (1992), 85-90; K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1983; H. Miedema, *Karel van Mander (1548-1606), het bio-bibliografisch materiaal*. Amsterdam 1972; Koppenol, *Leids heelaal*; P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Phillipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*. Deventer 1988; C. Rooker, 'Cornelis Ketel, het album Radermacher en een levensteken van De Eglentier', *De nieuwe taalgids*, 86 (1993), 516-541; K. Bostoën, *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica*. Z.p. 1985; idem (red.), *Het album J. Rotarii. Tekstuitgave van het werk van Johan Radermacher de Oude (1538-1617) in het Album Rotarii, Handschrift 2465 van de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*. Hilversum 1999; W. van Bunge, *From Stevin to Spinoza. An essay on philosophy in the seventeenth-century Dutch Republic*. Leiden 2001, 1-33.
- 35 K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Meppel/Amsterdam 1985, 14-27; idem, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis nieuwe stijl', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 5 (1982) 2, 89-95, aldaar 93-94; R. Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken? Iets over plaats en functie van genootschappen in de maatschappij van het ancien regime', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112 (1999), 24-46, aldaar 42-43.
- 36 H.J. Zuidervaart, 'Het natuurbeeld van Johannes de Mey (1617-1678), hoogleraar filosofie aan de Illustere school te Middelburg', *Archief Zeeland*, 2001, 1-40; P.M.N. Elderling, 'Middelburgs biologisch onderzoek in de 17^e eeuw', in: W. Frijhoff en F. van Lieburg (red.), *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negen-*

- tiende eeuw. Z.p. 1986, 87-102, aldaar 87-94; Frijhoff, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', in: Frijhoff en Van Lieburg, *Worstelende wetenschap*, 7-41; Zijlmans, *Vriendenkringen*; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*; Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*; J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford 2001, 58-81.
- 37 Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 14-26; idem, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis nieuwe stijl'; Usher Chrisman onderscheidt in het Straatburgse intellectuele leven twee circuits: dat van de Latijnstalige geleerden en dat van de praktijkgerichte schrijvers in de volkstaal, onder wie de Meistersinger. Evenmin als Van Berkel heeft Usher Chrisman moeite deze laatste groep toch intellectueel te noemen; M. Usher Chrisman, *Lay culture, Learned culture. Books and social change in Strasbourg, 1480-1599*. New Haven/ Londen 1982, passim xix-xxii, 278; zie ook: H. Bots en F. Wacquet, *La République de Lettres*, Parijs 1997, 94-95.
- 38 Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status ten tijde van de Republiek'.
- 39 R. Merton, *Social theory and social structure*. Illinois 1959, 209; Burke, *The European Renaissance*, 10-12; voor het onderscheid tussen ingewijden en liefhebbers: Bots en Wacquet, *La République des Lettres*, 91-115.
- 40 Van Berkel, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis', vooral 93-95; Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status', vooral 23-29; vgl. P. Bourdieu, *Les règles de l'art*, 185-189; M. Usher Chrisman, *Lay culture, Learned culture*, xix-xxii, 37-58; W. Frijhoff, 'Autodidaxies, XVIe-XIXe siècles: jalons pour la construction d'un objet historique', in: idem (red.), *Autodidaxies XVIe-XIXe siècles. Numéro spécial de la revue Histoire de l'Éducation*. Parijs 1996, 5-28.
- 41 H. de Ridder-Symoens, 'The Changing Face of Centres of Learning 1400-1700', in: A. A. MacDonald en M. W. Twomey (red.), *Schooling and Society: The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages*. Leuven 2004, 115-138; H. Bots en F. Wacquet, *La République de Lettres*, passim; Van Berkel, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis'; Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status'.
- 42 De Ridder-Symoens, 'The Changing Face of Centres of Learning'; idem, 'Stad en kennis', in: M. Carlier e.a. (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*. Gent 1996, 131-151; idem, 'Education and literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands', *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, 16 (1995) 1, 6-21; H. Bots en F. Wacquet, *La République de Lettres*, passim.
- 43 Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 20-25; idem, 'Wetenschap, beroep en status', 27-30; Usher Chrisman, *Lay culture, Learned culture*, passim.
- 44 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 237-256; Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 14-26; W. Frijhoff, 'Patterns', in: H. de Ridder-Symoens (red.), *A history of the University in Europe. II. Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge 1996, 43-110; P. Burke, 'Gutenberg bewältigen. Die Informationsexplosion im frühneuzeitlichen Europa', *Jahrbuch für Europäische Geschichte*, 2 (2001), 237-248; idem, *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge 2001; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, passim; K. Davids, *Zeeuwen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam/ Dieren 1985, 373; H. van Nierop, 'Censorship, illicit printing and the Revolt of the Netherlands', in: A.C. Duke and C.A. Tamse, *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*. Zutphen 1987, 29-44; S. Groenveld, 'The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-century Dutch Republic', in: Duke and Tamse, *Too mighty to be free*, 63-86.
- 45 Viala, *Naissance de l'écrivain*; Heinrich, 'Arts et sciences à l'âge classique'; M. Ornstein, *The role of scientific societies in the seventeenth century*. New York 1975, herdruk van 1928; D.S. Chambers en F. Quiviger, *Italian Academies of the sixteenth century*. Londen 1995; Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 513-553; J. L. Canet, 'L'Académie des 'No-

- turnos' de Valencia (1592-1594) et l'imitation des académies italiennes dans la société valencienne des XVIe et XVIIe siècles', in: D.O. Hurel en Gérard Laudin (red.), *Académies et sociétés savantes en Europe (1650-1800)*. Parijs 2000, 68-75.
- 46 Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*; 55-56; Israel, *Radical Enlightenment*; Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken?'
- 47 J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Haarlem 1941; J. Heers, *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'occident à la fin du moyen âge*. Montreal/ Paris 1971; M. James, 'Ritual, drama and social body in the Late Medieval English town', *Past and Present*, (1983), 3-29; C. Geertz, 'Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the symbolics of Power', in: S. Wilentz (red.), *Rites of power. Symbolism, ritual, and politics since the Middle Ages*. Philadelphia 1985, 13-38 (herdruk van een artikel uit 1977); P. Burke, *Stadscultuur in Italië tussen renaissance en barok*. Amsterdam 1988.
- 48 Geertz, 'Centers, Kings, and Charisma'; idem, *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton 1980; H. Soly, 'Plechtige intochten'; Blockmans, 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets'; Heers, *Fêtes, jeux et joutes*; idem, *Parties and political life in the Medieval West. Europe in the Middle Ages*. Amsterdam 1977, 255-290; James, 'Ritual, drama and social body'; Ramakers, *Spelen en figuren*; Nijsten, 'Toneel in de stad'; Arnade, *Realms of Ritual*, passim.
- 49 Blockmans en Prevenier, *The Burgundian Netherlands*. Cambridge 1986, 223; Arnade, *Realms of Ritual*, 1-6; Geertz, *Negara*, vooral 13-19 en 41; in zijn artikel 'Centers, Kings and Charisma', over de beeldenprogramma's tijdens bezoeken van Elisabeth I aan Engelse steden gebruikt Geertz overigens zelf het begrip 'theatre-state' niet; voor commentaar op het gebruik van dit begrip door Arnade: A. Brown, 'Bruges and the Burgundian 'theatre-state: Charles the Bold and our Lady of the Snow'', *History*, 84 (1999), 276, 573-589.
- 50 Zie ook: W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam/Leuven 1997, 238-240; voor Holland en Zeeland: *Damen, De staat van dienst*, 12-20; 419-428; J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Leuven 1995, passim; D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn 1975, passim; voor Gelderland: G. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*. Kampen 1992; idem, 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem ca 1430-ca 1500', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 79 (1988), 229-247.
- 51 H. Soly, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), 341-361; Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 52 H. Pleij, 'Geladen vermaak: rederijkerstoneel als politiek instrument van een elite-cultuur', *Jaarboek de Fontaine*, 25 (1975), 75-103; H. Brinkman, *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum 1997.
- 53 Ramakers, *Spelen en figuren*; G. Waite, *Reformers on stage*, passim; M. Spies, 'Rederijkers en Reformatie'; idem, 'Lastige Amsterdammers: de rederijkerskamer De Eglentier in de tweede helft van de 16de eeuw', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 14 (1993/4), 1-14.
- 54 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen: kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*. Assen 1974, 340-342; F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, "'De verlossinghe van die stede": rederijkers en feestcultuur tijdens de Opstand', in: M.B. Smits-Veldt, e.a. (red.), *De Nederlandse Opstand in cultuurhistorisch perspectief [speciale uitgave van] De Zeventiende Eeuw*, 10 (1994), 207-217; M.B. Smits-Veldt, "'Waer in ons daden, boven de Romeynsche zijn te prijzen": rederijkers dragen bij aan het Hollands zelfbewustzijn, Rotterdam 1598', *Spektator*, 21 (1992), 83-100; M. Spies, '19 augustus 1594. Stadhouder Maurits wordt in Amsterdam verwelkomd met een tableau vivant dat Davids overwinning op Goliath uitbeeldt. De functie van tableaux vivants bij openbare festiviteiten', in: R.L. Erenstein (red.),

- Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen. Amsterdam 1996, 148-155; O. Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert. Münster 1997; F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, 'Rederijkers en politiek in de regio Delfland (1675-1678)', *De Zeventiende eeuw*, 16 (2000) 1, 42-54.
- 55 Soly, 'Plechtige intochten'; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 227-280 en ook 537-589; C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht 1987.
- 56 Voor deze problematiek ook: A. Hadfield, *Literature, politics and national identity. Reformation to Renaissance*. Cambridge 1994, 1 en 55; Usher Chrisman, xix-xxii; ook: Burke, *The European Renaissance*, 139-156. Interessant voor de relatie tussen literaire vormen en andersoortige teksten ook: J. Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*. Hilversum 2007; C. Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlands praatjespamfletten (circa 1600-1750)*. Hilversum 2008.
- 57 Bostoën, *Het album J. Rotarii; Visser, Broeders in de geest; Voor De Roovere*: J. Oosterman, 'Spelen, goede moraliteiten en eerbare esbattementen. Anthonis de Roovere en het toneel in Brugge', in: H. van Dijk en B. Ramakers (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, 154-177; Koppenol, *Leids heelal*; zie ook: P. Visser, 'De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap', *De zeventiende eeuw*, 5 (1989) 1, 92-102; M. Spies, "'Astronomia die haer constich geneert inden loop des hemels": sterrenkunde op het Antwerps landjuweel', in: H. van Dijk, M.H. Schenkeveld-van der Dussen, J.M.J. Sicking (red.), *In de zevende hemel: opstellen voor P.E.L. Verkuyl over literatuur en kosmos*. Groningen 1993, 52-56.
- 58 M. Spies, 'Developments in sixteenth-century Dutch poetics; from "rhetoric" to "renaissance"', in: H.F. Plett (red.), *Renaissance-Rhetorik; Renaissance rhetoric*. Berlijn 1993, 72-91; J. Koppenol, 'Maatwerk: poëtiëk, metriek en muziek bij Jan van Hout', in: A.C.G. Fleurkens, L.G. Korpel, K. Meerhoff, *Dans der muzen: de relatie tussen de kunsten gethematiseerd*. Hilversum 1995, 57-72; K. Bostoën, *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw: omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot*. Deventer 1987; voor het Engelse discours: Hadfield, *Literature, politics and national identity*, 108-131.
- 59 Zie verschillende bijdragen in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*; voor manieren van nieuwsvoorziening in vroegmodern Europa, zie bijvoorbeeld: D. Woolf, 'News, history and the construction of the present in early modern England', in: B. Dooley en S.A. Baron (red.), *The politics of information in Early Modern Europe*. Londen/New York 2001, 80-118, vooral 84, 88-89.
- 60 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 218-226; elders sluit Frijhoff zich wel aan bij Habermas' opvattingen over vroegmoderne publieke opinie, zie: Frijhoff, 'Communication et vie quotidienne', vooral 28-37. Voor kritiek op het begrip 'discussiecultuur' onder meer: M. Meijer Drees, 'Een mannelijke discussiecultuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 29 (2003) 1, 21-27. Voor commentaar van historici op de communicatietheorieën van Habermas, zie verder onder meer: B. Dooley, 'Introduction', in: Dooley en Baron, *The politics of information*, 1-16, vooral 6-7. Verder ook: H. Mah, 'Phantasies of the public sphere: rethinking the Habermas of historians', *Journal of Modern History*, 72 (2000), 153-182.
- 61 F. Neidhardt, 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', in: F. Neidhardt (red.), *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. Sonderheft Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34 (1994), 7-41; aldaar 7-8.
- 62 J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt 1961, 8 en 14-30. Voor kritiek op zijn theorie zie bijvoorbeeld: B. Robbins (red.), *The Phantom Public Sphere*. Minneapolis/Londen 1990; en C. Calhoun (red.), *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge (MA) 1992.
- 63 Zie bijvoorbeeld: W. Faulstich, *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800-1400*. Göttingen

- 1996; Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400-1700)*. Göttingen 1998; idem, 'Sternchen, Star, Superstar, Megastar, Gigastar. Voorüberlegingen zu einer Theorie des Stars als Herzstück populärer Weltkultur', in: C.Y. Robertson en C. Winter (red.), *Kulturwandel und Globalisierung*. Baden-Baden 2000, 293-306; en verder verschillende bijdragen in: Neidhardt, *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*. Of in: P. Szyska, (red.), *Öffentlichkeit. Diskurs zu einem Schlüsselbegriff der Organisationskommunikation*. Opladen/Wiesbaden 1999; zie ook: P. Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800. The origins of an Associational World*. Oxford 2000, 1-25.
- 64 R. Wohlfeil, 'Reformatiorische Öffentlichkeit', in: L. Grenzmann en K. Stackmann, *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Stuttgart 1984, 41-52; voor een overzicht van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne mediacultuur: Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte*; Briggs en Burke, *A social history of the media*, 15-105; W. Harms en A. Messerli (red.), *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450-1700)*. Basel 2002.
- 65 K. Merten, 'Öffentlichkeit in systemtheoretischer Perspektive', in: Szyska, *Öffentlichkeit*, 49-66; Neidhardt, 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', in: idem, *Öffentlichkeit*, 7-41; voor het verschil tussen formele en informele openbaarheid: W. Evers, *Informele openbaarheid. Een studie naar de massacommunicatieve betekenis van onderlinge gesprekken*. Nijmegen 1999, 1-6 en passim; zie ook: Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 290-313. Ik bereid een artikel voor over de problematiek van laat-middeleeuws en vroegmodern opinieonderzoek.
- 66 J. Raupp, 'Zwischen Akteur und System. Akteure, Rollen und Strukturen von Öffentlichkeit', in: Szyska, *Öffentlichkeit*, 113-130; ook: Neidhart, 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', 11-18.
- 67 Neidhart, 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', 11-14; Raupp, 'Zwischen Akteur und System', 115-120; Merten, 'Öffentlichkeit in systemtheoretischer Perspektive', 55-59; J. Westerbarkey, 'Öffentlichkeit und Nicht-Öffentlichkeit. Thesen, Paradoxien und Folgerungen', in: Szyska, *Öffentlichkeit*, 147-155, aldaar 151-154.
- 68 Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 21-25; hij baseerde zich voor deze laatmiddeleeuwse representatieve openbaarheid vooral op Huizinga's *Herfstij der Middeleeuwen*.

2. Een literaire netwerksamenleving

- 1 Van Bruaene, *Om beters wille*, 25-88.
- 2 Het strikte criterium werd ook toegepast door: N. Moser, 'Een lege plek om te blijven. Rederijkers in Zeeland en Holland voor 1500', *Jaarboek De Fonteyne*, 49-50 (1999-2000), 45-76.
- 3 Repertorium van rederijkerskamers in de Noordelijke Nederlanden. Eerste vermeldingen immers al in resp. 1480, misschien 1481, 1484, 1484, 1482, 1484 en 1485; F.C. van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden in het gewest Holland', in: Van Boheemen en van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 177-347, aldaar 190; Th.C.J. van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', in: *ibidem*, 15-176, aldaar 51.
- 4 Van Bruaene, *Om beters wille*, 35-88.
- 5 W.S. Unger en J.J. Westendorp Boerma, 'De steden van Zeeland', *Archief Zeeland* (1954), 1-87; C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca.1520-1572)*. Goes 1996, 23-27; O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum 2000, 79-86; J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850*. Bergen 1991, 41-47; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995, 324-333; 411-425; Damen, *De staat van dienst*, 184-198. Ook: H. de Schepper, 'Belgium Nostrum' 1500-1650. *Over integratie en desintegratie van Nederland*. Antwerpen 1987, 5-17; en K. K. Forney, 'New

- Documents on the Life of Tielman Susato, Sixteenth-Century Music Printer and Musician', *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, 36. (1982-1984), 18-52.
- 6 Algemeen voor de integratie ook: H. Baltazar, W. Blockmans e.a., *De Gouden Delta der Lage Landen: Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*. Antwerpen 1996, 112-116; verder: K. Gnirrep, 'Relaties van Leeu met andere drukkers en met boekverkopers', in: K. Goudriaan e.a. (red.), *Een drukker zoekt publiek: Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft 1993, 193-203; P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht 1955, 28-43; C. Santing, *Geneeskunde en humanisme. Een intellectuele biografie van Theodericus Ulsenius (c.1460-1508)*. Rotterdam 1992, 103; P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943, 27-56.
 - 7 Over de opstanden van 1477-1488: M. Boone, 'La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir 'bourguignon' (1477-1488)', *Revue Historique*, 625 (2003), 43-66; M.J. van Gent, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*. Oegstgeest 1994; I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494*. Amsterdam 1922; K. Goudriaan, 'Holland in de tijd van Leeu', in: Goudriaan e.a., *Een drukker zoekt publiek*, 3-60.
 - 8 Meertens, *Letterkundig leven*, 75-77, 107, 111, 132; H.M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg', *Archief Zeeland*, I-VIII, 16 (1888), 257-462; 17 (1891), 1-182; 22 (1899), 41-122; 23 (1900), 1-98; 24 (1901), 83-134; aldaar: I, 45; II, 61, 63/4; III, 96, 314, 351/2; IV, 70/1, 97/8; V, 51; VI, 59, 60; VII/VIII, 52, uitgaven aan rederijders; ZAM, GA Veere, Stadsrekeningen, 1471; GA Bergen op Zoom, Stadsrekeningen, 1474/5, 1475/6 en 1483.
 - 9 Repertorium van rederijderskamers in de Noordelijke Nederlanden (RRNN), de kamers van Reimerswaal, Goes en Middelburg.
 - 10 Brinkman, *Dichten uit liefde*, 21-28. Er traden bijvoorbeeld in 1515 speellieden uit Leiden op in Kampen in het jaar dat er vermoedelijk voor het eerst een uitbetaling plaatsvond aan de plaatselijke rederijders voor bewezen diensten tijdens de kermis. GA Kampen, Financiën, pachtlappe, no.405, rekeningen ongefolieerd en ongerubriceerd, 1515-1518, aldaar 1515. Over de rol van de aristocraat, politicus, diplomaat en geleerde Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse in het culturele leven van Holland valt mogelijk meer te zeggen. Hij was stadhouder van Holland van 1462 tot 1477 vlak voor de introductie van de eerste kamers daar, maar in de tijd dat de invloed van de rederijdersbeweging merkbaar werd. Zie voor die vroegste invloed in Holland: Brinkman, *Dichten uit liefde*. Gruuthuse werd opgevolgd als stadhouder door zijn zwager Wolfert van Borssele, heer van Veere (van 1477-1479). Zie: Damen, *De staat van dienst*, 448-449 en 464-465. Voor Gruuthuses rol in het internationale culturele leven: C.A.J. Armstrong, 'L'échange culturel entre les cours d'Angleterre et de Bourgogne à l'époque de Charles le Téméraire', in: idem, *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*. Londen 1983, 402-417. Ook: R. Strohm, *Music in Late Medieval Bruges*. Oxford 1985.
 - 11 Brinkman, *Dichten uit liefde*, 167-173.
 - 12 Brinkman, *Dichten uit liefde*, 167-184.
 - 13 RRNN, Haarlem, Gouda, Leiden. Het is goed denkbaar dat in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw nog meer kamers werden gesticht. De Haarlemse kamer Trou moet Blijcken beweerde, wellicht terecht, in een nieuwjaarszang uit 1787 in 1485 te zijn gesticht. De Goudse kamer pretendeerde in 1680 244 jaar oud te zijn en dus in 1436 te zijn opgericht, maar dat is onmogelijk, en misschien gaat het om een leesfout voor bijvoorbeeld 1486. De leden van de Leidse kamer De Witte Ackoleijen meenden dat hun kamer in 1458 was opgericht, maar ook hier kan sprake zijn van een leesfout, voor bijvoorbeeld 1488. De Leidse Abraham Wijnbeek, schrijver van een handschrift over de geschiedenis van de kamers van Leiden en omstreken, meende midden achttiende eeuw dat de kamers

- van Gouda, Vlaardingen en Rotterdam te Leiden waren gedoopt. In 1484 kreeg een Rotterdamse kamer een gift van het Leidse stadsbestuur, zonder dat overigens melding wordt gemaakt van het bestaan van een Leidse kamer. Zie; KB 72 F 47. Hs. Abraham Wijnbeek, 'Korte schets van de opkomst voortgang bloeij en geheele ondergang van de Aloude Rethorijkers kameren zoo in 't algemeen, als wel in 't bisonder van die, der stad Leijden, genaamt De Witte Ackolijen, onder de sinspreuk Liefde is het Fondament met derselver oeffeningen en ceremonien'. Autograaf. Papier, 85 fol., laatste kwart 18de eeuw. Met ingeplakt blazoen der kamer uit 1679. Mogelijk doelden Wijnbeek en de traditie op een deelname aan een Leidse wedstrijd rond 1484, want de doopraktijk ontstond pas na 1500 in Vlaanderen. Zie daarvoor: Van Bruaene, *Om beters wille*, 96-100.
- 14 Voor netwerkvorming tijdens publieke feesten verder: hoofdstuk 1; en tijdens festivals: hoofdstuk 9.
 - 15 Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 2184.1. Notariële kopie van het reglement van St.Laurentius, ca. 1500. Uitgegeven in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 308-315; S. Elte, 'Sprekers, toneelvoorstellingen en rederijkerij in de 15e en 16e eeuw in Zwolle', *Verslagen en mededeelingen Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* (1934), 6-21, aldaar 15. Voor het Haagse reglement, de Haagse kamer van 1494 en haar culturele aspiraties zie: S. ter Braake en A. van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie. De Haagse rederijderskamer Met Ghenuchten en de ontwikkelingen van een burgerlijke samenleving in Holland rond 1500', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 9 (2006), 150-190.
 - 16 Voor een mogelijke rederijker afkomstig uit een oostelijke stad zie: C.P. Serrure, 'Drie historische liederen en een hekeldicht van Anthonius Ghyselers, 1505-1518', *Vaderlandsch Museum*, deel 4, 181-194, aldaar 185 [editie DBNL, 2006]. GA Kampen, financiën, pachtlappe, no.402-406, rekeningen ongefolieerd en ongerubriceerd, 1472-1523. De Kamperse stadsrekeningen bevatten tussen 1489 en 1516 maar weinig uitbetalingen in verband met optredens van lokale corporaties en groepen tijdens publieke feesten, en vooral aan hoornblazers van Kampen. In 1515 werd daarop een uitzondering gemaakt en kregen verschillende lokale corporaties en de Leidse speellieden giften voor optredens. De uitgebreide registratie van het geschenk aan Cornelis Ros, keizer, maakt het mogelijk dat hij bestuurslid was van de rederijderskamer; de titel van keizer werd in 1531 ook gevoerd door Zwolse rederijders. Vanaf 1516 namen de uitgaven voor de publieke feestcultuur toe en werden incidenteel geschenken vergeven aan pijpers, hoornblazers en speellieden uit Zwolle en Deventer. Zie ook H.C. van Bommel, 'Toneel in Arnhem van 1500 tot 1565', in: G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers (red.), "Wat duikers vent is dit!" *Opstellen voor W.M.H. Hummelens*. Wijhe 1989, 122-138; Elte, 'Sprekers, toneelvoorstellingen en rederijkerij', 11-13. Misschien was de vroege stichting van een kamer in Zwolle te danken aan de sterke Hollandse en Brabantse connecties van de Zwolse drukker Peter van Os, die tussen 1479 en 1504 met ene Derck Malener en gezellen spelen opvoerde in de Zwolse feestcultuur. Overigens lijken Peter de Prenter en Derck Malener tussen 1497 en 1504 nog steeds onafhankelijk van de rederijders op te treden. Elte vermeldt nauwelijks contacten met andere oostelijke steden.
 - 17 Goudriaan, 'Holland in de tijd van Leeu', 36-42; Santing, *Geneeskunde en humanisme*, 103. Als die analyse juist is speelden eerder structureel-economische dan conjunctureel-economische ontwikkelingen een rol bij het ontstaan van de hechte netwerken in het zuid- en noordwesten van de Nederlanden.
 - 18 Ook in de jaren 1670 en na 1702 groeide het aantal kamers (en hun activiteiten) weer sterk. Het kamernetwerk na 1650 werd voor dit boek echter niet bestudeerd en het is dus ook niet duidelijk of de aantallen kamers van na 1650 de trend in een vermindering van het aantal actieve kamers van na 1620 konden doorbreken. Voor de kamers van na 1650

- zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*. Een afzonderlijke studie naar de ontwikkelingen in de organisatie, ledenbestanden en de cultureel-maatschappelijke rol van de kamers in de jaren na 1650, zowel in de Republiek als in de Spaans-Oostenrijkse Nederlanden is gewenst.
- 19 Voor de invloed van vergelijkbare maatschappelijke constellaties bij de ontwikkeling van de ambachtsgilden: W. Blockmans, 'Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert', in: K. Schulz (red.), *Handwerk in Europa. Vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. München 1999, 51-63; Sticht en Oversticht werden vanaf 1528 in het Habsburgse landencomplex geïntegreerd en Gelre en Zutphen pas na 1540. Het is wel opvallend dat de opkomst van de Arnhemse rederijkerskamer in 1506 samenviel met de tijdelijke aanwezigheid van Bourgondisch gezag en zelfs ambtenaren in de Gelderse hoofdstad van 1504 tot 1514.
 - 20 J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland*. Groningen 1904-1908, I, 90 en 93.
 - 21 RRNN, eerste en laatste vermelding van kamers.
 - 22 RRNN, eerste en laatste vermelding van kamers; Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 123-163; met dank aan F. van Lieburg voor het vriendelijk ter beschikking stellen van de passages over rederijkers uit: Streekarchief Schouwen-Duiveland, *Acta classis Schouwen-Duiveland, 1608-1644*. De bestrijding van de kamers in Renesse en Haamstede was zeer intensief. Zie ook: ZAM, 17.02.01, toegang 273, *Acta classis Tholen en Bergen op Zoom, 1584-1608*: bestrijding van de kamers te Scherpenisse, Poortvliet en St. Maartensdijk tussen 1590 en 1607. Voor de maatschappelijke ambities van de Delftse en Delflandse kerken: P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*. Twee delen. Delft 1994, vooral het tweede deel.
 - 23 RRNN, eerste en laatste vermelding van kamers; Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 165-175; hs. Wijnbeek, passim; KB 78 H 22 hs. Van der Wall.
 - 24 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 158-163. De ontwikkeling in de bestrijding is goed te volgen in de classis Delft en Delfland, centrum van het verzet tegen de rederijkerskamers. Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 123-124 en 130-145. Vgl. Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'; Moser, *De strijd voor rhetorica, 196-200*. Zie ook: L. Groenendijk, 'De Nadere Reformatie en het toneel', *De Zeventiende Eeuw*, 5 (1989) 1, 141-153; J. Wille, 'De gereformeerden en het toneel tot omstreeks 1620', in: idem, *Literair-historische opstellen*. Zwolle 1963, 59-142; J.J. Mak, 'De gereformeerden en het toneel', *Spiegel der Letteren*, 3 (1959), 161-181.
 - 25 RRNN, laatste vermeldingen; hs. Wijnbeek, rond 1730.
 - 26 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retorical Memoriaal*, passim; Van Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, passim.
 - 27 KB 78 C 65. Woordenboek der rederijkers. Volgens dit repertorium had de Amsterdamse kamer de Byenkorf met Bloeyende Eglentier in 1664 als hoofden: Cornelis Withenoon, Jan Vos, Tobias van Donselaer, Jacob van der Poel en Cornelis de Vries. Zie ook: *Kort Begrip Leerende recht Duidts spreken*. Amsterdam 1649, een uitgave namens de blijkbaar nog altijd bestaande Amsterdamse kamer. In 1684 werd dit gezelschap door de kamer van Bleiswijk uitgenodigd op een wedstrijd, waaraan het overigens niet deelnam.
 - 28 RRNN, laatste vermeldingen; hs. Wijnbeek.
 - 29 Meertens, *Letterkundig leven*, 145, noot 183.
 - 30 C.G. Vatebender, *Mengelwerken der kamer van Rethorica*. Gouda 1786; J.W. Klein, 'Uyt jonsten begrepen. Nieuwe gegevens over de Goudse rederijkers', *De Schatkamer*, 13 (1999), 1-35; de kamer vierde in 1698, overigens ten onrechte, haar 262-jarig bestaan: M. Hulshof, 'De gilden', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*. Zwolle 1996, 87-148, aldaar 148.
 - 31 M. de Vries, *Beschaven. Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen 2001, 316.

- 32 RRNN, eerste en laatste vermeldingen; stads- en dorpskamers; voor de relatie tussen de grootte van een plaats en de stichting van ambachtsgilden: Blockmans, 'Regionale Vielfalt', 52-58; P. Lourens en J. Lucassen, 'Gilden und Wanderung: Die Niederlande', in: Schulz, *Handwerk in Europa*, 65-80. Blockmans gebruikt daarvoor het begrip 'kritische massa'.
- 33 RRNN.
- 34 RRNN, plaatsen met meer dan een kamer.
- 35 RRNN, voor Goes, Reimerswaal, Veere, Zierikzee.
- 36 Voor de immigrantenkamers zie: J.G.C.A. Briels, 'Reyn genuecht: Zuidnederlandse kamers van rhetorica in Noordnederland 1585-1630', *Bijdragen en geschiedkundige bijzonderheden hertogdom Brabant*, 57 (1974) 1/2, 3-89; J. Koppenol, 'Een wereld apart? Zuid-Nederlandse rederijerskamers in Holland', in: L. Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*. Amsterdam 2004, 93-110.
- 37 RRNN, eerste en laatste vermeldingen.
- 38 RRNN, Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Leiden en Gouda.
- 39 Zie daarvoor: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 352-353. Een 19de-eeuwse kopie van een afschrift uit 1584 van het statuut van de kamer van 'Liefde boven al' dat na de stichting in 1503 door de stad Haarlem werd bezegeld "omme te schouwen ende te beletten alle twisten, ongeneuchten ende geschillen".
- 40 RRNN, Haarlem en Amsterdam; Van Boheemen en Van der Heijden, 'De rederijers en Haarlem', 49-51; J.J. Gielen, 'Waarom werd de Nederduytsche Academie gesticht?', *De Gids*, 39 (1935), 228-239.
- 41 RRNN, Haarlem, Den Haag, Reimerswaal, Veere, Leiden, Amsterdam, Goes, Zierikzee.
- 42 RRNN, eerste en laatste vermeldingen van kamers.
- 43 (RM) GA Amsterdam, 5020, Keurboek D, f.194 en f.277. De kamer was opgericht zonder medeweten van het gerecht en de leden hadden bovendien een publiekspel opgevoerd dat niet door het gerecht gecontroleerd was, en waarin ze geestelijken hadden beledigd, wat tot onrust in de stad had geleid of kon leiden.
- 44 Van Boheemen, 'Rederijers en overheid', 51-64, 123-164, vooral de samenvatting, 158. Het zwaartepunt van de gereformeerde bestrijding lag in Holland tussen 1600 en 1610 en voor 1630, daarna nam de druk van de kerken op de kamers bijna overal weer af.
- 45 Zo'n verband bestond misschien ook in andere clusters van literaire organisaties in Europa. Cochrane bijvoorbeeld veronderstelt een verband tussen de opkomst van absolutistische regimes in het zestiende-eeuwse Italië en de vorming van formele gezelschappen van intellectuelen: de Italiaanse academies. E.W. Cochrane, *Tradition and enlightenment in the Tuscan academies, 1690-1800*. Chicago 1961, 29-33.
- 46 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 82-85.
- 47 Vgl. P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*. Brussel 1995; idem, *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late middle ages*. Leuven 1997; J. Decavele, 'Het culturele en intellectuele netwerk: middeleeuwen en 16de eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. Handelingen van het 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990*. Brussel 1992, 365-384. Dergelijke studies bestaan niet voor Holland, Zeeland en de overige noordelijke gewesten; zie voor Utrechtse broederschappen: De Graaff, 'De broederschappen'. Veel Stichtse dorpen kenden wel een broederschap en een school, maar kamers werden er blijkbaar niet gesticht.
- 48 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 585. Voor Kapelle zie: C. Dekker, *Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Kapelle en de stichting van de parochie Biezelinghe*. Goes 1979, passim. Voor Goes zie: C. Dekker, *Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002, passim. Voor de omstandigheden rond de stichting en voor de stichters van de Kapelse kamer zie: A. van Dixhoorn, 'Rederijers in een Zeeuws dorp', *Zeeland*, 10 (2001) 2, 57-64.

- 49 Zie bijvoorbeeld voor Zeeland: Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 17-21.
- 50 Zeker een van de stichters van de kamer van Sommelsdijk in 1515, de priester Jan Wittesz, had een academische achtergrond. Op 29 augustus 1501 werd immers ene Johannes Wittonis de Somerdiick ingeschreven aan de Leuvense universiteit. A. Schillings, E. Reusens, J. Wils (red.), *Matricule de l'Université de Louvain*. Brussel 1903-1967, deel 3, 216, no.168.
- 51 Bijlage: bevolkingsaantallen van steden en stadjes in de Noordelijke Nederlanden, 1500-1650.
- 52 Voor de ambitieuze houding van de Kapelse stichters zie: Van Dixhoorn, 'Rederijkers' en zie ook de aanhef van de reorganisatieakte van de Sommelsdijkse kamer: *Retoricaal Memoriaal*, 783-785.
- 53 Voor Haarlem: Keesman, W., 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon: literatuur en toneel te Haarlem voor 1800*. Hilversum 1993, 27-48, voor Leiden: Brinkman, *Dichten uit liefde*, 81-88 en voor Den Haag, *ibidem*, 88-89. Ook een aantal Haagse rederijkers had in Leuven gestudeerd, onder wie Ysbrand Jansz Oem van Wijngaarden, een broer van Floris Jansz Oem van Wijngaarden die in 1494 rector van de Leuvense universiteit was. Zie: *prospografie Den Haag*, en: Schillings, Reusens, Wils, *Matricule*, 3, 462, no. 236 en 237 en A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*. Haarlem 1851-1857, V, 10-11. Met dank aan Herman Brinkman die zijn gegevens over de Haagse rederijkers uit 1494 ter beschikking stelde. Voor 's-Gravenpolder: *Privilegebrief van 1596 in verschillende afschriften*. Uitgegeven naar dat van 1734 en 1774 bij: D.A. Poldermans, 'Een en ander over de kamer van Ste Barbara', *Archief Zeeland*, 52 (1930), 89-118. Ook: GA Borssele, *Archief van 's-Gravenpolder*. *Archief van het gezelschap van retorica*, inv.87 en 87a. Zie voor Den Haag: Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'.
- 54 Zie ook bijlage: bevolkingsaantallen van Noord-Nederlandse steden en stadjes.
- 55 RRNN, eerste vermeldingen, na 1560 werden er bijna alleen nog kamers gesticht in dorpen. Rijsenburg, Naaldwijk en Noordwijk waren relatief belangrijke dorpen, waarvan vooral Noordwijk rond 1540 een behoorlijk verstedelijkte infrastructuur bezat. J.B. Glasbergen, *Duizend jaar Rijsenburg*. Leiden 1974, 75; E. van Bergen, *Geschiedenis van Naaldwijk van de vroegste tijden tot begin 20e eeuw*. Naaldwijk 1924; J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*. Noordwijk 1928.
- 56 R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht/Antwerpen 1954, 21-30 en het bijgevoegde kaartje.
- 57 RRNN, eerste vermeldingen.
- 58 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 162-163; Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 251; Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 516: een advies van de Leidse burgemeesters na een besluit van de Dordtse synode van 1578 over het tegengaan van rederijkerstoneel: 'es geensins haer werc ende betonen hierinne dat zy wyzer willen zijn dan de kerc van Geneven. Ooc weten zy zelfs wel dat dit geen cleyne vrucht gedaen heeft jegens de papen'.
- 59 ZAM, *Acta classis Tholen I*, classis van 2 april 1590. Met dank aan F. van Lieburg.
- 60 RRNN, laatste vermeldingen; Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 135.
- 61 Vgl. De Schepper, *Belgium Nostrum*, voor de eenheid van cultuur in de kustgewesten en de culturele oriëntatie van de oostelijke gewesten op de Duitse landen.

3. Organisatieprincipes: literaire corporaties

- 1 Voor het corporatisme als sociaal systeem: M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999, vooral 1-30, 132-136; voor de bloei van het gildenwezen in de Republiek: J. Lucassen en P. Lourens, 'Ambachtsgilden in Nederland, een beknopt overzicht', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*. Zwolle 1996, 9-20; Lourens en Lucassen, 'Gilden und Wanderung: Die Niederlande'; Blockmans, 'Regionale Vielfalt'. Voor de corporatieve 'ideologie': A. Black, *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. Ithaca/New York 1984.
- 2 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1-30, 132-136; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 177-224.
- 3 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1-30, 132-136; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 177-224; Blockmans, 'Regionale Vielfalt'. Voor corporatieve structuren in kleine steden en in dorpen: Dekker, *Een schamele landstede*; F.H. de Klerk, 'Zestiende eeuwse processies in Goes', in: A. Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*. Delft 1991, 83-93; Dekker, *Het Onze-Lieve-Vrouwewekapittel van Kapelle*; Van Dixhoorn, 'Rederijkers'; voor Hollandse dorpen: Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*; Van Bergen, *Geschiedenis van Naaldwijk*; Glasbergen, *Duizend jaar Rijnsburg*.
- 4 Vgl. Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 5 Zie daarvoor: hoofdstuk 2.
- 6 Voor deelname van buitenbroeders en -zusters: Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Sommelsdijk 1515.
- 7 N.J. Pabon, *De hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*. Den Haag 1937, 71. Bij de stichting van het Sommelsdijkse rederijkersgezelschap in 1515 en dat van Amersfoort in 1501 deed men hetzelfde bij voorbaat.
- 8 Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Sommelsdijk 1515.
- 9 Zie bijlage: lijst met reglementen en statuten: Goes 1563 (in het vervolg: plaatsnaam en jaar verwijst naar een statuut); voor Delft: (RM) 'Chronycke van Ste. Ursulaaskerk'; voor Leiden: Brinkman, *Dichten uit liefde*, 87.
- 10 Voor relaties tussen de rederijkers en bepaalde devoties: Brinkman, *Dichten uit liefde*, 85-86; voor Zeeland: J.A. Brandenburg, 'Job Gommersz als vereerder van de heilige moeder Anna', *Kroniek van het land van de zeemeermin*, 5 (1980), 45-71. Voor de patroonheiligen van kamers: RRNN.
- 11 T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen. Catalogus van een tentoonstelling in het Catharijneconvent. Turnhout 1999*, 220-221. Voor (doden)missen: Middelburg en Reimerswaal 1484, Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Kapelle 1508, Sommelsdijk 1515 (1580), Veere 1530, Goes 1563 (1577); voor feesten en maaltijden: Middelburg en Reimerswaal 1484, Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Haarlem 1503 (1584), Kapelle 1508, Haarlem 1511, Middelburg 1515, Veere 1530, Goes 1563, Sommelsdijk 1579 en 1580, Noordwijk voor 1581, Haarlem voor 1581, Leiden 1578, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Amsterdam 1613, Leiden 1616, Voorschoten 1639, voor memories: Reimerswaal 1484, Den Haag 1494, Sommelsdijk 1515.
- 12 G.D.J. Schotel, *Geschiedenis der rederijkers in Nederland*. Twee delen, Rotterdam 1871, 174.
- 13 A.L. Tervoort, *Schoolmeesters in Holland. Schoolmeesters en schoolmeestersambt in vier Hollandse steden, 1300-1573*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie. VU Amsterdam; (RM, 386) SAKH, Stadsarchief Haarlem, 2de afdeling, inv.nr. 850. Resoluties Burgemeesteren, 1604, f.24vo.
- 14 Van Bueren, *Leven na de dood*, 263-264; M.G.A. de Man, 'De voormalige Middelburgsche rederijkerskamer het Bloemken Jesse onder de kenspreuk In minnen groeyende, en hare gildepenningen', *Jaarboek van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1917), 1-40; *Zeelands chronyk almanach, verkort gesteld tot dienst der jeugd*. Tweede deel. S.l. 1786, 999-1039.
- 15 Den Haag 1494.
- 16 Voor huwelijken: Kapelle 1508, Veere 1530, Goes 1563, Sommelsdijk 1580, Brouwersha-

- ven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608; priesterwijdingen: Kapelle 1508, Veere 1530, Sommelsdijk 1580; begrafenissen: Middelburg en Reimerswaal 1484, Den Haag 1494, Kapelle 1508, Middelburg 1515, Veere 1530, Goes 1563, Noordwijk voor 1581, Sommelsdijk 1580, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608.
- 17 W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*. Drie delen. 's-Gravenhage 1923-1931, deel 3, no. 541. 'Besluit van wet en raad betreffende het begraven door gildebreeders. 14 juni 1533'. Over de dood als publieke zaak bijvoorbeeld: Van Bueren, *Leven na de dood*, 50-64; voor de zorg voor de doden in broederschappen zie: M. van Luijk, 'Mors certa, hora incerta. De zorg voor de doden bij lekenbroeder- en zusterschappen in Leiden in de late Middeleeuwen', *Holland*, 32 (2000) 5, 221-243.
 - 18 Kapelle 1508 en 1595, Sommelsdijk 1579, Brouwershaven 1594, Goes 1563.
 - 19 Sommelsdijk 1515; ZBM, Prae-1600-club, Transcriptie overloper Kapelle 1766; ZBM, Prae-1600-club, Transcriptie, overloper 's Heer Abtskerke 1589 (kamers van Nisse en Kloetinge); (RM) GA Goedereede, inv.nr. 250. Stadsrekeningen, 1581-1583, 1596, inkomsten uit land van het rederijkersgilde. Voor de inboedels van kamers ook: Th.C.J. van der Heijden en F.C. van Boheemen, 'Accommodation and Possessions of Chambers of Rhetoric in the Province of Holland', in: E. Strietman en P. Happé (red.), *Urban Theatre in the Low Countries 1400-1625*. Turnhout 2006, 253-281.
 - 20 W.M.H. Hummelen, '1637. Jacob van Campen bouwt de Amsterdamse Schouwburg. Inrichting en gebruik van het toneel bij de rederijkers en in de Schouwburg', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, 192-203, aldaar 202-203; GA Amersfoort, 1, inv.nr. 35, Raadsdagelijks-resolutieboek, 1523-1672, 8 april 1579. Zie het schilderij van Job Berckheyde: Vergadering van Haarlemse rederijkers. Schloss Grünwald, inv.nr. GK I 1976.
 - 21 A. Bredius, 'De gildeboeken van St.Lucas te Middelburg', *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, 6 (1884-1887), 106-264, aldaar 178, 203, 217.
 - 22 P. Blom, 'De zeldzaamheden op het Gemeente-huis voorhanden. Het stadhuis van Veere en zijn inrichting', *Archief Zeeland* (1994), 21-51, 39; ZAM, GA Veere, archief van de rederijkerskamer 7. Verzoekschrift van de kamer over gebruik zaal, 1628.
 - 23 F.C. van Boheemen, 'De lusten en de lasten. Rederijkerstoneel als meer dan incidentele inkomstenbron voor de charitas', in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 371-391.
 - 24 Optredens bij bruiloften of priesterwijdingen: Kapelle 1508, Veere 1530, Goes 1563, Sommelsdijk 1580, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608.
 - 25 Notaris Deteringh, protocol nr.186, geciteerd uit E. Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden en hunne merken*. Haarlem 1928, 49. Zie prosopografie Haarlem.
 - 26 Meertens, *Letterkundig leven*, 86.
 - 27 Sommelsdijk 1515; hoofdstuk 1.
 - 28 Middelburg 1515, Veere 1530, Leiden 1578 en 1616.
 - 29 Sommelsdijk 1515 en aanvullingen, Veere 1530 en 1608 (proloog), Middelburg 1515, Leiden 1578.
 - 30 GA Tholen, raadsresoluties, 17 november 1597, geciteerd uit: Meertens, *Letterkundig leven*, 152; GA Goes, Kleine notulen raad, 24 juli 1679; A. van Bommel, *Beschrijving van de stad Amersfoort*. Twee delen. Utrecht 1760, I, 448.
 - 31 Zie voor die jongerencultuur: Pleij, *De sneeuwpoppen*.
 - 32 Prins: alle kamers behalve Amersfoort, Den Haag en Voorschoten; deken: benaming in Zeeuwse kamers en verder in: Haarlem 1503, Haarlem voor 1581, Amersfoort 1501, Den Haag 1494 en 1562; keizer (als hoofdbestuursfunctie naast de prins): Noordwijk

- voor 1581, Leiden 1578 en 1616, Gouda 1607, Voorschoten 1639; keizer (als vervanging van de prins): Den Haag 1494 en 1562, Voorschoten 1639; koning (als hoofdbestuurder naast de prins, in plaats van deken of keizer): Scheveningen 1564; overdeken: Middelburg 1515, Veere 1608; factor als bestuurslid: Den Haag 1562, Scheveningen 1564, Haarlem 1503, Haarlem 1511, Haarlem voor 1581, Leiden 1578, Leiden 1616, Gouda 1607, Voorschoten 1639.
- 33 Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'.
- 34 Leiden 1578 en 1616, Den Haag 1494 en 1562; voor de vinders: Haarlem 1503, Haarlem 1511, Haarlem voor 1581; voor de hoofdmannen: Noordwijk voor 1581, Gouda 1607 en Den Haag 1494 en 1562; voor de Zeeuwse deken: Middelburg en Reimerswaal 1484, Kapelle 1508, Middelburg 1515, Sommelsdijk 1515, Veere 1530, Goes 1563, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Veere 1608; voor beleeder: Kapelle 1508 en 1595, Middelburg 1515; voor regeerder: Brouwershaven 1594, Sommelsdijk 1515; voor gezworene: Middelburg en Reimerswaal 1484, Middelburg 1515, Veere 1530 en 1608.
- 35 Voor 'retorijkmeesters': Den Haag 1562, Noordwijk voor 1581; de bode kwam overal voor; voor de schaftmeester en boetmeester: Leiden 1578 en 1616, Voorschoten 1639; in Haarlem werd bijvoorbeeld rond 1530 een van de vinders factor genoemd.
- 36 Zie de regels rond bruiloften en priesterwijdingen van leden.
- 37 De Haarlemse linnenwever en rederijker Willem Fransz werd in 1611 en 1612 als 'prince' en van 1613 tot 1620 als 'keyser' vermeld in de rekeningen van het Haarlemse Jacobsgilde. Omdat er geen aanwijzingen zijn dat deze broederschap de titels van prins en keizer kende, is het waarschijnlijk dat zijn rederijkerstitels hem ook buiten de kamer aanzien verleenden. Veel leden van het Jacobsgilde behoorden trouwens tot het rederijkersmilieu, waar de titels vanzelfsprekend enig gezag genoten. H.F. Heerkens Thijssen, 'De geschiedenis van het Haarlemse St. Jacobsgilde', *Jaarboek CBG*, 9 (1955), 82-158, aldaar 101, nr.11.
- 38 Zie de regels rond prinsen, dekens, keizers. In Haarlemse regelgeving komt de keizerstitel niet voor en die van deken wel. Haarlem kende in de zeventiende eeuw wel een keizerstitel, maar dit was waarschijnlijk de aanduiding van een strikt ceremoniële en niet van een bestuurlijke functie.
- 39 Zie de regels rond intredes van nieuwe leden in alle reglementen; eedaflegging in handen van de prins, deken of keizer: Goes 1563, 's-Gravenpolder 1596, Den Haag 1494.
- 40 Zie de regels rond rechtspleging; Kapelle 1508; voor vaste rechtsdagen: 's-Gravenpolder 1596.
- 41 Rekeningdagen: Middelburg en Reimerswaal 1484, Den Haag 1494 en 1562, Amersfoort 1501, Haarlem 1503, Kapelle 1508, Middelburg 1515, Veere 1530, Goes 1563, Sommelsdijk 1580, Noordwijk voor 1581, Haarlem voor 1581, Leiden 1578 en 1616, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608, Amsterdam 1613, Haarlem voor 1689; voor sancties door bestuur bij wanbetaling: Kapelle 1508, Goes 1563, Scheveningen 1564, Gouda 1607, Veere 1608, Noordwijk voor 1581. Over een geval van pandinning bij wanbetalers te Goes zie: Dekker, *Een schamele landstede*, 489.
- 42 Kapelle 1595.
- 43 Verkiezing bestuursleden door kamer voor de duur van een jaar: Den Haag 1494 (keizer, levenslang), Amersfoort 1501, Haarlem 1503, Kapelle 1508, Middelburg 1515 (deken, prins en gezworenen onbepaald), Sommelsdijk 1515, Den Haag 1562, Goes 1563 (prins), Scheveningen 1564, Leiden 1578, Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596 (prins), Veere 1530 en 1608, Gouda 1607, Leiden 1616. Voor de voordracht van de Haagse keizer: Den Haag 1494.
- 44 Haarlem 1503, Haarlem 1511, Haarlem voor 1581, Den Haag 1494.
- 45 Verkiezing door stadsbestuur: Middelburg en Reimerswaal 1484, Veere 1608 (overdeken?), Middelburg 1515 (overdeken), Leiden 1616 (verkiezing keizer door kamer, aanstelling door overheid).

- 46 Den Haag 1494 en Goes 1563.
- 47 Kapelle 1508; Veere 1530.
- 48 Haarlem 1503; Haarlem 1511.
- 49 (RM) SAKH, SA, inv.nr. 116. Thesauriersrekeningen, f.46vo. (1537), inv.nr. 139 (1559), f.66vo. en inv.nr. 141 (1561), f.74vo en f.75, inv.nr. 142 (1562), f.60vo.
- 50 Haarlem voor 1581.
- 51 Den Haag 1562; Scheveningen 1564; Leiden 1578 en 1616; Gouda 1607.
- 52 Zie bijvoorbeeld: Ramakers, *Spelen en figuren*, 125-126.
- 53 Ledenlijsten van De Fiolieren van 's-Gravenpolder en De Wijngaertrancken van Haarlem.
- 54 Ledenlijsten van De Fiolieren en De Wijngaertrancken.
- 55 Zie: prosopografie Haarlem.
- 56 Zie: prosopografie Haarlem.
- 57 Zie: prosopografie Haarlem; voor Friujtier ook hoofdstuk 5.
- 58 Zie: prosopografie Middelburg.
- 59 Zie: ledenlijst De Fiolieren.
- 60 Zie: ledenlijst De Fiolieren.
- 61 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 62 Haarlem 1602, Gouda 1607, Leiden 1578 en 1616, Kapelle 1508. Ook in Veere 1530 en 1608, Den Haag 1562, Noordwijk voor 1581, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595 en Voorschoten 1639 kende men een vergelijkbaar onderscheid.
- 63 Reimerswaal en Middelburg 1484, Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Haarlem 1503, 1511 en voor 1581.
- 64 Middelburg 1515, Amsterdam 1613.
- 65 Haarlem 1602, voor de hervorming zie hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6.
- 66 Voor De Pellicaen: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, Haarlem 1600, 1606 en 1609; (RM) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, ledenlijst van 1603 tot 1659; GA Borssele, Archief van het gezelschap van retorica. *Compartitieboeken over 1619-1659*.
- 67 Zie: prosopografie Haarlem.
- 68 De kamer vergaderde weliswaar tot 1631 te Overveen, maar hield wellicht geen deugdelijke administratie bij.
- 69 (RM) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, ledenlijst 1603-1659.
- 70 Zie: prosopografie Haarlem.
- 71 Den Haag 1494, Kapelle 1508 en 1595, Leiden 1578, 1616 en 1649, Haarlem voor 1689, Goes 1563.
- 72 Zie voor de rol van familieleden, vrienden en bekenden ook hoofdstuk 4.
- 73 Zie hoofdstuk 3.
- 74 Prosopografie Haarlem, persoonsnummers H107, H328; (RM) UB Leiden, sign. ltk 1034. Akte voor notaris Verbeeck.
- 75 Zie hoofdstuk 3.
- 76 ZAM, GA Veere, Archief van de rederijkerskamer, 3-5, rekeningboeken kamer 1590-1793, no.3: 1590-1659. Daarin lijsten van gilbesturen en gilbroeders voor de jaren 1592-1659. Folio 48 bevat een opsomming van leden, het jaar van toetreden en aanduiding van beroep. GA Borssele, Archief van 's-Gravenpolder. Archief van het gezelschap van retorica inv. 87 en 87a. *Comparitieboeken. Over 1619-1659, 1710-1740 en 1763-1813*; (RM) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, Lijst van leden, 1603 tot 1795.
- 77 GA Borssele, Archief van het gezelschap van retorica. *Compartitieboeken over 1619-1659*.
- 78 SAKH, Archief De Wijngaertrancken, Lijst van leden, 1603 tot 1795. Overgenomen uit Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, Haarlem van 1603 tot en met 1659.

- 79 KB 78 C 57. Hs. H. Tollé, Het kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer. 44 fol. Aanschaf 1879, auctie baron Van Heemstra.
- 80 Voor de ledenlijsten van De Pellicaen: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, Haarlem 1600, 1606 en 1609.
- 81 Gebaseerd op de ledenlijsten, na identificatie van de personen.
- 82 Gebaseerd op de vermeldingen in ledenlijsten, na identificatie van de personen.
- 83 Voor de Veerse kamer Missus Scholieren en de kamer van 's-Gravenpolder is een dergelijke analyse misschien ook mogelijk, maar daarvoor is het inzicht in de lokale geschiedenis onvoldoende en bovendien is het ledenbestand van Missus Scholieren nog niet geanalyseerd.
- 84 G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 2001, 134-137, 174-175, 180-181; J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. 's-Gravenhage 1989; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*. Zie ook hoofdstuk 9 over de festivals en hoofdstuk 10 over de rol van rederijkers in de pamflet- en discussiecultuur.
- 85 Het harmoniemodel wordt benadrukt door Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, passim; en ook door Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, passim.
- 86 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 180. SAKH, Notariële Archieven Haarlem, Protocollen notaris Jac. Schoudt, nr. 131, f.52vo. H546. Wulp was in 1609 lid van De Pellicaen, het is niet onmogelijk dat hij dat in 1629 nog altijd was, maar na 1609 ontbreken de gegevens.
- 87 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 143; A. Bredius, *Johannes Torrentius, schilder, 1589-1644*. Den Haag 1909, 17-68.
- 88 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 177. De bronnen voor deze kwestie komen niet voor bij Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*. Zie voor de functie van de kamers als discussieplatform verder: hoofdstuk 6.
- 89 (RM) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, Lijst van namen der broederen sedert 1603.
- 90 De formulering is te vinden in Leiden 1578 en 1616.
- 91 Eigen initiatief: Middelburg en Reimerswaal 1484, Den Haag 1494, Amersfoort 1501, Haarlem 1503 en 1511, Kapelle 1508, Sommelsdijk 1515, Middelburg 1515, Veere 1530, Den Haag 1562, Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Leiden 1578, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608, Leiden 1616, Voorschoten 1639, Leiden 1649, Haarlem voor 1689; regels voor proefbezoeken door aspirant-lid: Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Leiden 1578 en 1616, Gouda 1607, Voorschoten 1639; regels over de goede naam en faam: Kapelle 1508, Haarlem voor 1581, Leiden 1578, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, Leiden 1616.
- 92 Regels over bekwaamheid: Middelburg en Reimerswaal 1484, Middelburg 1515, Veere 1530, Brouwershaven 1594, Voorschoten 1639; over toestemming kamerbroeders: Amersfoort 1501, Middelburg en Reimerswaal 1484, Kapelle 1508, Sommelsdijk 1515, Den Haag 1562, Goes 1563, Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Leiden 1578, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, Veere 1608, Leiden 1616, Leiden 1649.
- 93 Vergoeding voor de knecht: Middelburg en Reimerswaal 1484, Kapelle 1508, Middelburg 1515, Sommelsdijk 1515, Kapelle 1595, 's-Gravenpolder 1596; voor de dubbele bus: Den Haag 1494.
- 94 Sommelsdijk 1515, Haarlem voor 1689; voor overgeleverde eedformules: Den Haag 1494 (niet letterlijk), Kapelle 1508, Sommelsdijk 1515 (niet letterlijk) Veere 1530 en 1608 (niet letterlijk), Goes 1563 (niet letterlijk), Brouwershaven 1594, 's-Gravenpolder 1596. De eed werd in 1595 in Kapelle vervangen door de ondertekening.
- 95 Tabbaardplicht: Middelburg en Reimerswaal 1484, Kapelle 1508, Sommelsdijk 1515, Middelburg 1515, Goes 1563, Brouwershaven 1594; gildenpenning: Gouda 1607.
- 96 Voor de leden van de Lierse kamer: (RM, 608-640) NA, Hof van Holland, inv.nr. 5207.

Criminele papieren. 1606 en na, 1ste afdeling, Collectie Bisdom, no.129. Extracten van de criminele sententiën van het Hof van Holland, no. 104, f.140-144.

- 97 Zie: prosopografie Haarlem.
- 98 Zie: prosopografie Haarlem.
- 99 Zie: prosopografie Haarlem.
- 100 Zie: ledenlijsten Haarlem.
- 101 (RM) ATH, Register, f.91. N.H. van den Bosch-Nord Thomson, 'Van handelsgilde tot gezelligheidsgilde; het Haarlemse schonenvaardersgilde', *Jaarboek Haarlem*, 1967, 37-57; A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Beschrijving van het H. Kerstmisgilde te Haarlem*. 's-Gravenhage 1905; Heerkens Thijssen, 'De geschiedenis van het Haarlemse St. Jacobsgilde'; Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, behandelt wel de rederijerskamers en de schutterijen, maar vreemd genoeg niet de (belangrijke) Haarlemse broederschappen.
- 102 Zie: prosopografie Haarlem. Deze drie generatiegenoten waren ook lid van het St. Jacobsgilde, een aanwijzing te meer dat De Pellicaen voor hen meer dan een broederschapsfunctie vervulde.
- 103 Zie: prosopografie Middelburg.
- 104 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 703-707.
- 105 Veere 1608.
- 106 Kapelle 1508 en 1595.
- 107 Middelburg 1484 en 1515, Sommelsdijk 1515.
- 108 Zie tabel 7.
- 109 Noordwijk voor 1581.
- 110 Goes 1563, Veere 1530 en 1608, Middelburg 1515 en Sommelsdijk 1515.
- 111 Voor de kosten van het onderwijs: H.W. Fortgens, *Meesters, scholieren en grammatica uit het middeleeuwse schoolleven*. Zwolle 1956, 56.

4. Het menselijk kapitaal: de kamerbroeders

- 1 Zie C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering*. Amsterdam 1986, 9-14.
- 2 De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief of verraad'. Voor de toepassing van het begrip maatschappelijk vermogen op de geschiedenis van een familie: Schmidt, *Om de eer van de familie*; passim.
- 3 Schmidt, *Om de eer van de familie*; Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 119-187.
- 4 Het best samengevat in: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 5 Th.C.J. van der Heijden, 'Aanzet tot een sociale stratificatie van de rederijers in het gewest Holland', *Jaarboek De Fontaine*, 51-52 (2001-2002), 203-221, benadrukt vooral de rol van de middengroepen. Voor de opwaardering van de middengroepen in de historiografie: G. Barry en C. Brooks (red.), *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800*. Londen 1994; W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics 1500-1700*. Berkeley 1998; M. Prak, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 15 (1989) 2, 165-173; M. Boone en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen, *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective*. Cambridge 1994, 99-134; P. Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*. München 1981; en voor de zuidelijke rederijers ten slotte ook: Van Bruaene, *Om beters wille*.
- 6 K. Bostoën, 'De Van Elstlands: Een Haarlems poëtengeslacht', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 123-139, aldaar 136-137, over het belang van onderzoek naar familietradities in dichterskringen.
- 7 H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1990, passim; W.S. Unger en J.J. Westendorp Boerma, 'De steden van Zeeland', *Archief Zeeland* (1954), 2-9.

- 8 Schmidt, *Om de eer*, 15-64; M. Thierry de Bye Dolleman, 'Aelbrecht Adriaenszoon, de stamvader van het geslacht Van Adrichem van Dorp, en zijn naaste familieleden', *Jaarboek CBG*, 16 (1962), 147-168.
- 9 H. van Dijk en D.J. Roorda, 'Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971), 306-328; voor de Lakeman-clan waartoe ook de rederijker Louris Jansz behoorde: M. Thierry de Bye Dolleman, 'De geslachten Lakeman te Haarlem, 1500-1730', *De Nederlandsche Leeuw*, 75 (1958), 46-66.
- 10 S.A.C. Dudok van Heel, 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand', *Bulletin Werkgroep Elites*, 9 (1989), 5-22, aldaar 8.
- 11 Zie: de indeling van Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 188-190.
- 12 H. de Ridder-Symoens, 'Formation et professionalisation', in: W. Reinhard (red.), *Les élites du pouvoir et la construction de l'état en Europe*. n.p. 1996, 203-235; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, onder meer 202-203; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 821-827; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, 1-9; K. Davids, 'The bookkeeper's tale. Learning merchant skills in the Northern Netherlands in the sixteenth century', in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort (red.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden/Boston 2004, 235-252.
- 13 Voor de methode zie de proefschrifteditie van dit boek en verder onder meer: L. Stone, 'Prosopography', in: F. Gilbert en S.R. Graubard, *Historical Studies Today*. New York 1972, 107-140; D.J. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', in: idem, *Rond prins en patriciaat: verspreide opstellen*. Weesp 1984, 42-52; H. de Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 45 (1991), 95-117; idem, 'Prosopographical research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the Sixteenth Century', *Medieval Prosopography*, 14 (1993) 2, 27-120 en recent nog: K.S.B. Keats-Rohan (red.), *Prosopography approaches and applications. A Handbook*. Oxford 2007.
- 14 Zie bijvoorbeeld: R.D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York 2000, 19-26.
- 15 Van Bruaene, *Om beters wille*, 12-17; 205-209.
- 16 Hoofdstuk 5 laat zien dat ook van het patriciaat en de middengroepen slechts enkelingen lid werden van een kamer.
- 17 Brinkman, *Dichten uit liefde*, 89; voor deze families voor de periode voor 1480: *Damen, De staat van dienst*; passim; en na 1500: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, passim.
- 18 Voor deze mogelijkheid: Klein, 'Uyt jonsten begrepen'.
- 19 S. Speakman Sutch, 'De Gouda-editie van Le Chevalier Délibéré. Een boek uitgegeven in eigen beheer', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent 2004, 137-155.
- 20 M. Thierry de Bye Dolleman, 'Genealogie Van Ruyven', *Jb CBG*, 20 (1966), 149-173; Keesman, 'Jacob Bellaert en Haarlem', aldaar 37-43. Het werk was rond 1500 in een onafhankelijke vertaling reeds gedrukt door de Schiedamse drukker Otgier Pietersz Nachtegael en in 1503 verscheen de vertaling van de Brusselse rederijker Jan Pertcheval. M.E. Kronenberg, 'Een onbekende Nederlandsche vertaling van Le Chevalier Délibéré, door Pieter Willemsz gemaakt', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, 51 (1932), 178-196; S. Speakman Sutch en A. Lake Prescott, 'Translation as transformation: Olivier de la Marche's Le Chevalier Délibéré and its Hapsburg and Elizabethan Permutations', *Comparative Literature Studies*, 25 (1988) 4, 281-317.
- 21 A. van der Willigen, *Les artistes de Harlem: notices historiques avec un précis sur la gilde de St. Luc*. Haarlem 1870; Keesman, 'Jacob Bellaert en Haarlem', 43. Van der Willigen vertaalt de naam in de post van 1500 als: 'reverend pere Willemsz, peintre'. Ik heb niet kunnen terugvinden waarvan dit een vertaling is, vermoedelijk van zoiets als: 'de eerzame Pieter Willemsz, schilder'.

- 22 (RM, 353-355) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, inv.nr. 8. Kopie uit 1604 van een 'request bij retorica' uit 1505.
- 23 Voor de akte: *Retoricaal Memoriaal*, 308-315.
- 24 Zie: prosopografie Den Haag. Voor het Haagse netwerk: Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'.
- 25 Zie: prosopografie Den Haag; Brinkman, *Dichten uit liefde*, 173-178; en ook Damen, *De staat van dienst*, 500-502. Overigens huwde Joost Oem van Wyngaerden met Martine van der Heyden. Mogelijk was zij verwant aan Floris' medebroeder uit 1494, Adrianus de Heyda. Joost Oem was een zoon van Floris Florisz Oem.
- 26 Voor de relaties tussen de families Van Cats, Bruëlis, Oem, Van Zwieten en Van Ruyven zie: ZBM, hs. J. Moermond, 'Genealogie geslacht Van Cats, Peeters ditCats, Van Welle van Cats, Van Cats van Bruëlis'; Thierry de Bye Dolleman, 'Genealogie van Ruyven'; Damen, *De staat van dienst*, 500-502; voor het Kabeljauwsgezinde netwerk in de Haagse colleges en ambten en vooral de familie Oem: S. ter Braake, 'In dienst in Den Haag. Makelaardij bij het Hof van Holland aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)', *Holland*, 35 (2003) 1, 9-26 en, idem, *Met Recht en Rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)*. Hilversum 2007, hoofdstuk 6.
- 27 Zie: prosopografieën Den Haag en Middelburg.
- 28 J.H.W. Unger en W. Bezemer (red.), 'A.J., Kort verhaal van den Jonker Fransenoerlog 1489 à 1490', in: idem, *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland*. Rotterdam 1895, 29-41, 29-30, met het vermoeden dat de schrijver A.J. een geestelijke was. Een artikel over de refreinen is in voorbereiding. Voor Phillipsz: zie Brinkman, *Dichten uit liefde*, 179-185.
- 29 Voor hem ook: Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie', en C.M. Ridderikhof, 'Familie-aantekeningen in het Kattendijke-handschrift', in: A. Janse, e.a. (red.), *Johan van Kattendijke-kroniek. Die historie of die cronicke van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht*. Den Haag 2005, xxi-xxxviii, aldaar xxix-xxx.
- 30 Voor de context zie ook: A. van Dixhoorn, 'New Institutions and the Dynamics of Civic Culture. Chambers of Rhetoric in the Early Modern (Northern) Netherlands', in: R. Suntrup en J.R. Veenstra (red), *Konstruktion der Gegenwart und Zukunft/Shaping the Present and the Future*. Frankfurt am Main 2008, 135-179.
- 31 Van Bruaene, *Om beters wille*, 53-75.
- 32 Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'.
- 33 Vooral Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie', en prosopografie Den Haag.
- 34 Zie prosopografieën Haarlem en Middelburg, Van Dixhoorn, 'Rederijkers'.
- 35 Van Dixhoorn, 'Rederijkers'; idem, 'New Institutions'.
- 36 Zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Sommelsdijk en verder prosopografie Den Haag; Damen, *De staat van dienst*; Van Nierop, *Van ridders en regenten*; De Ridder-Symoens, 'Formation'; voor de rol van de stichters van de Kapelse kamer in de ontwikkeling van het dorp: Dekker, *Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel*, vooral 84-85; Van Dixhoorn, 'Rederijkers'.
- 37 Voor professionalisering in de handel algemeen: J. Favier, *In naam van God en des gewins. De wording van de zakenman*. Amsterdam 1990; Zie: prosopografie Haarlem en Den Haag.
- 38 Zie prosopografie Den Haag en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, Gouda.
- 39 Waite, *Reformers on stage*, 18-2; A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*. Londen 1990, 90; J. Tracy, *Holland under Habsburg Rule. The Reformation of a Body Politic*. Berkeley 1990, 151.
- 40 Zie: prosopografie Haarlem. Voor de Lakeman-clan: Thierry de Bye Dolleman, 'De geslachten Lakeman te Haarlem', 46-66.

- 41 Prosopografie Haarlem en Thierry de Bye Dolleman, 'De geslachten Lakeman te Haarlem', 46-66.
- 42 De connectie Groeneven-Evengroen vergt meer onderzoek in de Haarlemse notariële archieven. Zie: prosopografie Haarlem. Voor de familie Van Adrichem van Dorp: Thierry de Bye Dolleman, 'Aelbrecht Adriaenzoon', vooral, 162-163; en ook: N. Ursem, *Continuïteit of verandering? Het stedelijk bestuur van Haarlem in de periode van 1550-1590*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Leiden, 1995. Voor de Haarlemse magistraat rond 1572: J. Spaans, 'Politieke verandering en bestuurlijke cultuur in Haarlem, 1572-1578, 1618', *Bulletin Werkgroep Elites*, 9 (1989), 38-51. Jacob Andriesz Boelens was in 1581 lid van de Eglentier. De procureur Hendrick Boelisz die rond 1615 lid was van die kamer behoorde ongetwijfeld ook tot deze familie. Voor de positie van de belangrijke Boelen-Heijnen-clan in het Amsterdamse regentenpatriciaat tussen 1500 en 1580: S.A.C. Dudok van Heel, 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand', *Bulletin Werkgroep Elites*, 9 (1989), 5-22, aldaar, 10-20. Voor de connectie Boelens-Verlaan-Van Adrichem van Dorp ook: J.A. Alberdingh Thijm, *Het patriciaat van Amsterdam*. Amsterdam 1881, f.2a. Voor de familie Verlaan of Van der Laan: M. Thierry de Bye Dolleman en O. Schutte, 'Het Haarlemse geslacht Van der Laen', *De Nederlandsche Leeuw*, 86 (1969), 311-345, aldaar voor Claas Gerritsz en zijn echtgenotes, 319-320.
- 43 Abel van Coulster (1477-1548) moest zich in 1539 verweren tegen de verdenking van ketterij. Hij wist zich blijkbaar voldoende te verdedigen want het kwam niet tot een aanklacht en hij bleef in zijn ambt gehandhaafd. Zie Ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*, 248-253. Van Coulster was een liefhebber en bekende van Erasmus.
- 44 Zie: prosopografie Haarlem (Jacob Jansz Fruijters).
- 45 Zie: prosopografie Haarlem: families van Adrichem van Dorp, Doorn, Van Foreest, Van Dijk, Van Duijnen, Vlasman; voor de verhouding van patriciaat en gezeten burgerij: M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780*. Den Haag 1985, 115-141.
- 46 Zie prosopografie Middelburg, vader en zoon Coorne.
- 47 Zie prosopografie Middelburg; voor Duym: Briels, 'Reyn genuecht', aldaar 35, 38-39.
- 48 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 49 Zie: prosopografie Haarlem.
- 50 Zie: prosopografie Middelburg; voor de sociale structuur van het Middelburgse patriciaat onder meer: M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1982, passim; voor de onderlinge verwantschap van rederijkers bijvoorbeeld ook: Briels, 'Reyn genuecht', 33-35.
- 51 Zie: prosopografie Middelburg.
- 52 Zie: prosopografie Haarlem.
- 53 Hiervoor: hoofdstuk 8.
- 54 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam. Voor Kethel: N. Moser, 'Succes in de marge. Rederijkers in Kethel aan het begin van de 17e eeuw', *Holland*, 29 (1997), 207-225; voor De Lier: F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, 'Merct doch dit gruwelijk speectakel van dit gespuis: De geschiedenis van de rederijderskamer "De Hofbloemkens" uit De Lier', in: K. F. van Dijk e.a., *Uit het Liers Verleden*. Deel 2. De Lier 1981, 71-115.
- 55 Voor Sagarus, Carbonier (waarschijnlijk ooit lid van een Veerse kamer) en Jansse: zie Meertens, *Letterkundig leven*. Voor Mahieu: zie prosopografie Middelburg.
- 56 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.; A. van Dixhoorn, 'Writing poetry as intellectual training. Chambers of Rhetoric and the development of vernacular intellectual life in the Low Countries between 1480 and 1600', in: Goudriaan, Van Moolenbroek en Tervoort,

- Education and Learning, 201-222; Koppenol, *Leids heelal*; Meertens, *Letterkundig leven*, 62 en 116; Van Boheemen en Van der Heijden, 'Merct doch'.
- 57 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, zie Amsterdam; en verder: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 58 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.
- 59 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.; J. Briels, *Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Haarlem 1978; Briels, 'Reyn genuecht', 3-89.
- 60 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.
- 61 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.
- 62 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 63 Zie: prosopografie Haarlem.
- 64 Zie: prosopografie Haarlem en Van Boheemen, en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, De Lier.
- 65 Zie: prosopografie Den Haag; GA Den Haag, Confrerie van St. Joris, beheersnr. 40, inv. nr. 16. Rekening voor 1494, uitgaven voor de processie op Heilig Kruisdag. Besluit van koning, deken en hoofdmannen om St. Joris in de processie, te paard en in gevecht met de draak, te verbeelden.
- 66 Van Dixhoorn, 'Writing poetry'; E. Wiersum, 'Een Zeeuwsche kalender uit de 16de eeuw', *Archief Zeeland* (1908), 47-63; Koppenol, *Leids heelal*.
- 67 Zie: prosopografie Middelburg.
- 68 H. Miedema (red.), Karel van Mander. *Den Grondt der edel vry schilder-const*. Deel 2. Utrecht 1973, 300-306.
- 69 Zie: prosopografie Haarlem; en vooral ook Wyckoff, *Innovation and popularization*.
- 70 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 71 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg; voor de vernieuwingen rond Van Mander: Miedema, Karel van Mander, 297-306; voor het Collegium Medicum: E.M. Sieperda-Staab, "'Is geresolveerd van Ja". Het ontstaan van het Haarlemse Collegium Medico-pharmaceuticum', *Holland*, 30 (1998), 142-161.
- 72 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 73 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam. Voor Rodenburch: T. Hoenselaars en W. Abrahamse, 'Theodore Rodenburgh and English Studies', in: J. Roding en L. Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800). Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995*. Hilversum 1996, 324-339. Voor vernieuwingen in het Haarlemse textielwezen onder meer: S. Colenbrander, 'Haarlems stadsbestuur in textiel', in: C. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Amsterdam 1999, 85-108; voor economische vernieuwingen tijdens de Republiek algemeen: De Vries en Van der Woude, *Nederland*, passim.
- 74 Hiervoor vooral: Briels, *Zuidnederlandse immigratie*, passim; en Briels, 'Reyn genuecht', passim.
- 75 Zie: prosopografie Haarlem; Briels, 'Reyn genuecht', 28-31 noemt slechts enkele Vlaamse Haarlemmers die volgens hem lid waren van De Witte Angieren, van de meesten van hen is dat echter niet zeker.
- 76 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg; zie hiervoor ook: Waite, *Reformers on stage*, 40.
- 77 Voor de overlap tussen sociale milieus van vroege hervormingsgezinden en rederijkers

- ook: Waite, *Reformers on stage*, 18-41; voor Amersfoort: W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*. Amersfoort 1878, deel 2, 464.
- 78 Zie: prosopografie Middelburg. De Haarlemse ex-priester en humanist Simon Gorisz van Dijk speelde tussen 1590 en 1600 een prominente rol in De Pellicaen. Hij behoorde tot een katholiek gebleven familie en was wellicht zelf ook katholiek. Zie: prosopografie Haarlem. Voor Job Gommersz: Van Dixhoorn, 'Writing poetry'.
- 79 Voor de rol van de kamers in het hervormingsdebat: Waite, *Reformers on stage*, passim; Spies, 'Rederijkers en Reformatie'; en recent, B. Ramakers, 'In utramque partem vel in plures. Werte- und Deutungsdivergenzen im Genter Bühnenwettkampf von 1539', in: B. Stollberg-Rilinger en Th. Weller (red.), *Wertekonflikte – Deutungskonflikte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, 19.-20. Mai 2005. Münster 2007, 197-226. Voor de geestelijke stromingen in Holland: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 351-440; Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 131-168; en voor het pluriforme milieu rond de Amsterdamse en Haarlemse kamers ook: Visser, *Broeders in de geest*, passim; voor Middelburg: Meertens, *Letterkundig leven*, 155-197; J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg 1998, 35-54; Van der Bijl, *Idee en interest*, 166-182; M. Wielema, *The march of the libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*. Hilversum 2004, passim.
- 80 Voor het begrip omgangsoecumene: W. Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN*, 98 (1983), 430-459, aldaar 435-442; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 358.
- 81 A. van Dixhoorn en B. Roberts, 'Edifying youths. The boys of the chambers of rhetoric in the early seventeenth century', *Paedagogica Historica*, 39 (2003) 3, 325-337, aldaar, 325-327; zie ook hoofdstuk 8.
- 82 Zie: prosopografieën Den Haag en Middelburg.
- 83 A. van Dixhoorn, 'Writing poetry', 216-220; voor Louris Jansz, prosopografie Haarlem.
- 84 Gebaseerd op de gegevens in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 50-72.
- 85 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg; zie ook: Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youths', passim.
- 86 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg; voor De Lier: gebaseerd op de gegevens in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 609-634.
- 87 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 88 Zie prosopografie Den Haag; voor Jan Wittesz: Schillings, Reusens, Wils, *Matricule*, 3, 216, no. 168; voor Hendrik van Bruëlis en Jan Brouwer: Van Dixhoorn, 'Rederijkers', 59; voor Anthonis van Bruëlis: H. de Ridder-Symoens, D. Illmer en C. Ridderikhoff, *Premier livre des procureurs de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans 1444-1546. Seconde partie. Biographies des étudiants*. Leiden 1978, I, 122, 427. Zie ook: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 89 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg, en Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Amsterdam.
- 90 Voor Lansbergens jaargenoten: *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575-1875, etc.* Den Haag 1875, 90-93; voor Johannes Bet: (RM, 578-579) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 59. Gerechtsdagboek Q, f.9-11.
- 91 Voor Burghersdijck: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 609; voor de loopbaan van zijn zoon verder: Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, 25-41.
- 92 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 93 Zie: prosopografie Middelburg.
- 94 Zie: prosopografie Middelburg.
- 95 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.

96 Ook Waite, *Reformers on stage*, 38-41; en Briels, 'Reyn genuecht', 50, wezen al op het gemeende karakter van rederijderskamers, maar Briels stelt wel dat de kamers vooral uit de ambachtsmilieus rekruteerden, waaruit hij (ten onrechte) de conclusie trekt dat het rederijdersleven tot het terrein van de volkskunst en het volksvermaak behoorde.

5. De missie: scholen van retorica

- 1 Zie bijvoorbeeld: Waite, *Reformers on stage*, 26-48 en 202-208.
- 2 Pleij, *De sneeuwpoppen*, 183-191 en 325-326.
- 3 Vooral H. De Ridder- Symoens, 'Beschavingsoffensief'; Pleij, 'Reactie', 443-447.
- 4 Zie voor de twee laatste elementen vooral: Moser, *De strijd voor retorica*, passim; en voor het eerste: H. Pleij, 'De laatmiddeleeuwse rederijdersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', *Jaarboek de Fontaine*, 34 (1984), 65-96.
- 5 Voor de positiebepaling van kamers zoals die werd uitgedrukt in literaire teksten: Moser, *De strijd voor rhetorica*, passim; voor het Haarlemse blazoen: Veldman, *Maarten van Heemskerck*, 123-141.
- 6 Voor het Bossche blazoen: Veldman, *Maarten van Heemskerck*, 128-129; voor het Dordtse: P.J. van Winter, 'De Hollandse tuin', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 8 (1957), 29-121, aldaar 107; en Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 225-226; voor Goes: Van Bueren, *Leven na de dood*, 221. De schilder (misschien Gillis Mostaert uit Antwerpen) van het blazoen van de Goese kamer De Nardusbloem concentreerde zich rond 1555 op de godsdienstige inspiratie (Maria Magdalena) en op het maatschappelijke ethos (Maria Magdalena was de parochieheilige, de wapens van de landsheer, de stad en het graafschap Zeeland).
- 7 Zie: N. Moser, 'Naam en faam. De plaatsgebonden naamgeving van rederijderskamers als uiting van lokaal chauvinisme', *De Zeventiende Eeuw*, 16 (2000) 1, 29-41.
- 8 A. de Bruin, *De schatten der Pellicanisten. Over de blazoenen, het glas- en zilverwerk, en de wandtapijten van de Haarlemse rederijderskamer 'Trou moet Blycken'*. Haarlem 2001, 86-144; Moser, *De strijd voor rhetorica*, 11-14.
- 9 Moser, *De strijd voor rhetorica*, 21-68, vooral ook 40-43; voor de positiebepaling van kamers in de maatschappelijke arena zie: *ibidem*, passim.
- 10 Haarlem 1511; Kapelle 1508; Goes 1563.
- 11 ZAM, GA Middelburg, Oud Archief Arnemuiden, no. 1353-55. Rekesten van de rederijderskamer. Rekest no. H13c.
- 12 Voor opvattingen onder rederijders over de verhouding tussen de verschillende vrije kunsten: G. Dibbets, 'Rederijders en grammatica in de 16de eeuw', in: M. Klein (red.), *Nieuwe eskapades in de neerlandistiek*. Groningen 1992, 47-69; Moser, *Strijd voor rhetorica*, 71-75.
- 13 Brouwershaven 1594.
- 14 G. Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*. Londen 1982, hoofdstuk 1 en 2.
- 15 Kapelle 1508.
- 16 Sommelsdijk 1515. Hieraan verwant was het motief van de kamer van 's-Gravenpolder uit 1596, in een statuut waarvan een oudere versie op dat van Kapelle gebaseerd was. Hier was de melancholie vervangen door de ledigheid, als aandoening waarvoor de retorica therapeutische werking kon hebben. Eenzelfde motief in het rekest van een nieuwe Leidse kamer in 1616. (RM) GA Leiden, Archieven der Gilden etc. inv.nr. 1475, f.184vo en 185ro.
- 17 Voor de rol van onderwijs en sociale achtergrond bij de vorming van smaak en het verwerven van culturele kennis in de twintigste eeuw ook: P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs 1979.
- 18 Zie ook: H. Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw-nederlandse triviumtraditie (c.1550-c.1650)*. Geschiedenis van de Taalkunde 1. Dordrecht 1983.

- 19 Spies, 'Developments', 84. Voor andere zestiende- en zeventiende-eeuwse omschrijvingen van de functies van kamers zie ook: P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën*. Amsterdam 1642, 37-38; G. Brandt, *Historie der Reformatie*. Amsterdam 1677, deel 1, 229. E. van Meteren, *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen ende geschiedenissen*. Den Haag 1614, fol. 29. Zie ook: W. Waterschoot, 'De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Jaarboek De Fonteyne*, 45-46 (1995-1996), 141-153, aldaar 141-142; Van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers'.
- 20 Beide omschrijvingen geciteerd uit: G. Dibbets (red.), *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584). Assen/Maastricht 1985, 56-57. Voor commentaar op de Amsterdamse definitie: Spies, 'Developments', 84-88.
- 21 Gent, statuut voor de Bomloze Mandé, van 6 oktober 1508; Kortrijk, Kruisbroeders, statuut van 1514; Tielt, De Roos, statuut van 1518: zie Van Bruaene, *Om beters wille*, 173-174. Van Bruaene neemt ten onrechte aan dat de rol van kamers als 'scholen van retorica' pas in het zeventiende-eeuwse Holland van belang werd. Die functie behoorde tenminste al in de vroege zestiende eeuw in Vlaanderen en Brabant tot de kern van de taakopvatting. Ze werd vandaar geïntroduceerd in Holland en Zeeland.
- 22 J. Blok, 'Den boom der schriftuieren ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten augusto in tjaer 1539: een studie van de theologische elementen', in: Wiggers, *Rond de kerk in Zeeland*, 94-106; Veere 1530 proloog; Kapelle 1508 proloog; Ophasselt 1482. Daarbij werd er niet (allereerst) bedoeld op het aanleren van rollen, maar om de beoefening van de kunst van retorica, zoals rederijkerskamers die organiseerden.
- 23 (RM) GA Ooltgensplaat, OA, inv.nr. 253. Rekest van de kamer de Polderblommen.
- 24 (RM) GA Maassluis, OA, inv.nr. 613. Rekest van 10 maart 1623.
- 25 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 57. Gerechtsdagboek O, f.123. Rekest uit 1630 van de Witte Ackoleijen, met apostille: 'exercitie van deselve konste', 'conste der retorique te exerceren', of ibidem, inv.nr. 59. Gerechtsdagboek, f.313vo en 314. Rekest uit 1635 van de Witte Ackoleijen: 'de camere [...] sal mogen frequenteren omme de rhetorique in alle sedicheyt ende behoorlicken modestie te exerceren'. Ibidem, inv.nr.72. Gerechtsdagboek DD, f.120. Rekest van 1654 om Jan Molenaer. Een hele reeks van deze verzoeken is in de Leidse gerechtsboeken opgenomen; uitgegeven in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*.
- 26 Zie: proloog van het statuut van het Brabantse Oudenbosch in: GA Bergen op Zoom, Archieven van de Raad- en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, nr. 492 (16de eeuw), met dank aan A.L. Van Bruaene; plakkaat van 1560; De Lier 1603; Maassluis 1621; Zoetermeer 1656: 'seeckere jongelieden, die men gemeenlijck rhetorijckers noemt', RM, 839; De Rijp: 1647 rederijkerspelen 'die niet en connen dienen dan tot beteringe der grootster ligtvardigheden, verderfelijcke ijdelheden, verleijdinge der jeugd, en ophooping aller ondeugden', RM, 742; Vlaardingen 1632: te jong en te ongekwalificeerd om in de oude kamer lid te worden stichten enkele jongelui uit Vlaardingen een eigen kamer, die door de magistraat wordt verboden; Voorschoten 1603: 'verstaen zynde door het aengeven van den heere Van Wyngaerden dat eenige jonge huysluyden ende andere de gemeene saecke quaedtwillige personen voorgenomen hadde in den dorpe van Voorschoten van nieuws (als noyt daer geweest zynde) op te rechten seeckere rethorickkamer daer nochtans in veel steden daer gelycke kameren te wesen plachten deselve afgeschafft ende hare exercitie verboden is geworden ende dat daerdoor niet dan schandale ende ergernisse ware te verwachten'; Zoetermeer 1614: 'gelijck blijckt uut de jegenwoordige gezeltschap der retorijckspelers, daeronder de kinderen zijn ende toegelaten werden bij den ouderen ende diegene die niet allen professie doen van de gereformeerde religie, maer die oock hoofden principale voorstanders ende pilaren der kercke souden zijn' RM, 837.

- 27 M. Vermeer, 'Den Nederduytschen Helicon', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 77-93; Jasper Bernaerds, 'Veldt-dichtsche t'saemspraeck', in: *Den Nederduytschen Helicon*, 67-86, aldaar 76. B. Thijs, *De hoefslag van Pegasus: een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon* (1610). Hilversum 2004.
- 28 Dibbets, 'Rederijkers en grammatica in de 16de eeuw'.
- 29 F. de Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst*, 2. Gent 1875, 142.
- 30 Oudenbosch 1548.
- 31 Kapelle 1508 en 1595; Aalst 1539; Ophasselt 1482; Oudenbosch 1548: 'ornaet ende scoon te leeren spreken'; zie ook de 'poëticale' gedichten in: ZBM, collectie ZGDW, hs. 6412. Bloemken Jesse 1649-1662, f.3: 'soo noodicht u den prins met den bouckhouder aen/ dat ijder een sijn const soud brengen op de baen/ en die hijer overluidt sou willen prononcheeren/ men sal u goet gehoor verleenen naer begeeren'; hs. Wijnbeek; Leiden 1578 en 1616 en Gouda 1607; de inleidingen tot de uitgaven van het Amsterdamse trium uit 1584 en 1587. Voor de discussies over de taal: hoofdstuk 5.
- 32 (RM) GA Leiden, Archieven der Gilden etc. inv.nr. 1475, f.184vo en 185ro; *Vlaerdings Rederijck-bergh*, etc., Amsterdam, 1617, voorwoord; 's-Gravenpolder 1596; Aalst 1539; zie ook: Moser, *Strijd voor rhetorica*, 126-129. Voor de Vlaardingse wedstrijd en haar religieuze, culturele en politieke context: B. Ramakers (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*. Zwolle 2006.
- 33 ZBM, hs. 6412. Bloemken Jesse 1649-1662, f.4-f.26, antwoord van Johannes de Swaeff en f.2, wedstrijdregels van factor Samuel Bollaert.
- 34 *Vlissings Redens-lusthof* etc: 'Tot den liefhebbenden leser'. Voor opvattingen van rederijkers over de relatie tussen retorica en de overige vrije kunsten zie: Moser, *Strijd voor rhetorica*, 71-75.
- 35 Jasper Bernaerds, 'Veldt-dichtsche t'saemspraeck', in: *Den Nederduytschen Helicon*, 67-86.
- 36 Celosse, 'Vreught-eyndigh Spel', in: *Den Nederduytschen Helicon*, 9-49.
- 37 ZBM, hs. 6412, f.4-f.26, antwoord van Johannes de Swaeff.
- 38 B. Ramakers, 'Between Aea and Golgotha', in: Goudriaan, Van Moolenbroek en Tervoort, *Education and Learning*, 179-200; Moser, *Strijd voor rhetorica*, 29-30.
- 39 Brouwershaven 1594, Sommelsdijk 1515.
- 40 J.F. Willems (red.), 'Oorkonden van rederykkamers. II. Instelbrief van de Rederijkerskamer te Hasselt. 17 augustus 1482', *Belgisch Museum*, 4 (1840), 418-423; Moser, *Strijd voor rhetorica*, 39.
- 41 J.B. Oosterman, 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', *Jaarboek de Fonteyne*, 39-40 (1997-1998), 9-25, aldaar 12-17 en 23; over De Roovere en de eintermen van het vormingstraject van kamers ook: Van Dixhoorn, 'Writing poetry', 201-222.
- 42 Zie: RRNN. De Domburgse kamer Bi Mate Lief noemde zich ook wel de Domme Burgers, de Arnemuidense kamer de Plompkens had als zinspreuk Plomp van Verstande en de leden van de Haarlemse Lief Boven Al noemden zich in hun statuut van 1503 de 'onduytsche' (de simplen, ongeletterden): Haarlem 1503, proloog.
- 43 Voor opvattingen over de relatie tussen de vrije kunsten en de hogere wetenschappen bijvoorbeeld: Dibbets, 'Rederijkers en grammatica', *passim*.
- 44 Voor opvattingen van rederijkers over training en talent: Moser, *De strijd voor rhetorica*, 69-97. Voor Van der Straeten: Van Bueren, *Leven na de dood*, 220-221.
- 45 Zie: Moser, *Strijd voor rhetorica*, 186-187 over opvattingen over de relatie tussen dichtkunst en redekunst bij De Castelein en andere rederijkers; Spies, 'Developments'.
- 46 Vincent Mathijsz, 'Tot den liefhebbenden leser', in: *Vlissings Redens-Lust-Hof*, Vlissingen 1642; *Vlaerdings Rederijck-bergh*, Amsterdam, 1617, voorwoord; Spies, 'Developments'; Moser, *De strijd voor rhetorica*, 127, 187; J. Koppenol, 'Een tegendraadse poëtica. De literaire

- ideeën van Jan van Hout', in: K. Bostoën, S. Gabriëls en J. Koppenol, *Jan van Hout, Voorrede tot het Gezelschap. Voorrede bij zijn vertaling van Buchanans "Franciscanus"*. Soest 1993, 3-25.
- 47 ZBM, collectie ZGDW, hs. 6412, f.25.
- 48 Zie bijvoorbeeld: B. Roberts, 'On not becoming a delinquent. Raising adolescent boys in the Dutch Republic, 1600-1750', in: P. Cox en H. Shore (red.), *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950*. Aldershot 2002, 41-56; over de relatie tussen opvoeding van jeugd en de activiteiten van rederijderskamers ook: Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youths'.
- 49 Schmidt, *Om de eer van de familie*, 9-24; De Ridder-Symoens 'Stad en kennis', idem, 'Education and literacy'; Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youths'; voor de leertijd binnen het gildenwezen bijvoorbeeld: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 101-105; voor de scholing in de Republiek, van onderwijs in lezen, schrijven en rekenen tot beroepsonderwijs en universitair onderwijs: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 237-256; voor de schutterijen: P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hilversum 1994, 117-145; voor de vereisten voor een leven in de betere kringen zie ook: L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1997, 9-50; en De Jeu, 't *Spoor der dichtersessen*', voor de belangrijke rol van literatuur in het sociale leven van een gecultiveerde elite in de Republiek. Zie voor de late Middeleeuwen: Brinkman, *Dichten uit liefde*, 194-201 en passim, over de rol van literatuur in de kring van de Leidse stadssecretaris Jan Phillipsz; Bot, *Humanisme en onderwijs*, 163.
- 50 Zie ook: De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief', 429-433.
- 51 Zie: *colve* in het Middelnederlandsch Woordenboek voor cd-rom.
- 52 Voor regels rond de colve of wekelijkse vergadering: Middelburg 1484; Reimerswaal 1484; Haarlem 1503; Haarlem 1511; Kapelle 1508; Middelburg 1515; Sommeldijk 1515; Veere 1530; Noordwijk voor 1581; Goes 1563; Haarlem voor 1581; Leiden 1578; Sommeldijk 1580; Haarlem 1584; Brouwershaven 1594; Kapelle 1595; 's-Gravepolder 1596; Gouda 1607; Veere 1608; Amsterdam 1613; Leiden 1616; Voorschoten 1639; Leiden 1649; Haarlem voor 1689. Alleen Den Haag 1494; Amersfoort 1501 en Den Haag 1562 kennen geen regels over een wekelijkse bijeenkomst.
- 53 Het is een vergissing om te denken dat de factor vanouds de spil van het literaire leven in de Noordelijke Nederlanden was. De rol van deze figuur ontwikkelde zich daar pas in de loop van de tijd en naast hem bleef de prins tot in de zeventiende eeuw een centraal figuur in het literaire leven. Dit in tegenstelling tot J.J. Mak, *De rederijders*. Amsterdam 1944, 15-16.
- 54 Voor de voordracht tijdens de Zeeuwse colve: Kapelle 1508; Goes 1563; Sommeldijk 1580; Brouwershaven 1594; Kapelle 1595; 's-Gravepolder 1596.
- 55 Dichterlijke groet: Noordwijk voor 1581; Haarlem voor 1581; Leiden 1578; Haarlem 1584; Gouda 1607; Leiden 1616; Voorschoten 1639.
- 56 Wedergroet: Haarlem voor 1581?; Leiden 1578; hs. Wijnbeek (over het gebruik Leiden eind 17de eeuw).
- 57 Leiden 1578 en 1616.
- 58 Gouda 1607.
- 59 Kapelle 1508 en 1595.
- 60 Gouda 1607.
- 61 Haarlem voor 1581; Noordwijk voor 1581. Zie ook: Moser, *Strijd voor rhetorica*, 24 en Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youths'; vgl. daarentegen Mak, *De rederijders*, 29-30 over de functie van de prince-strofe. Voor het refrein: D. Coigneau, *Refreinen in het zotte bij de rederijders*. Drie delen. Gent 1980-1983, passim.
- 62 Leiden 1578; Leiden 1616; Noordwijk voor 1581; Gouda 1607; hs. Wijnbeek, over het termen in Leiden.

- 63 Regels in: Veere 1530 en 1608; Goes 1563; 's-Gravenpolder 1596; Voorschoten 1639; Haarlem voor 1581; Leiden 1578 en 1616; Gouda 1607; Kapelle 1508 en 1595; Noordwijk voor 1581; Brouwershaven 1594.
- 64 Zie ook: Mak, *De rederijkers*, 28, die declamatie en oratorie noemt als de 'essentiële kenmerken der rederijkerskunst'.
- 65 Voor de effecten van het lees- en schrijfonderwijs: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 238; voor de formele voordracht vgl. de praktijk aan universiteiten, waar de magister ook in ambtsgewaad zijn colleges verzorgde. Fortgens, *Meesters, scholieren en grammatica*, 90. Voor een opsomming van de inhoud van de leerstof in het humanistisch onderwijs: Bot, *Humanisme en onderwijs*, 97. Voor het onderwijs in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden zie: De Ridder-Symoens, 'Education and literacy', 7-10.
- 66 Frijhoff en Spies, *Bevochten Eendracht*, 238.
- 67 Voor de centrale rol van 'gedichten' in de vroegmoderne communicatie in de Republiek zie ook: Frijhoff, 'Burgerlijk dichtplezier in 1650?', in: H. Duits en T. van Strien (red.), 'De rhetorische in vele manieren', speciaal nummer van: *Spiegel der Letteren*, 248-265.
- 68 Voor wedijver als didactisch principe: J. Spoelder, *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876*. Amsterdam/Maarssen 2000, 23-66; Bot, *Humanisme en onderwijs*, 56-57.
- 69 Voor de mogelijkheden van en de ontwikkelingen in het genre van het refrein: Coigneau, *Refreinen in het zotte, passim*.
- 70 Den Haag 1494; voor het Gentse statuut: D. Coigneau, '9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer De Fontaine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 103-110; voor het Kapelse statuut en de stichting van de Kapelse kamer: Van Dixhoorn, 'Rederijkers'.
- 71 Den Haag 1494; Kapelle 1508 en 1595; Leiden 1578; Haarlem voor 1581.
- 72 Den Haag 1494; Leiden 1578, 1616 en Haarlem voor 1581.
- 73 Gouda 1607.
- 74 Den Haag 1494.
- 75 Haarlem voor 1581; Leiden 1578 en 1616; 's-Gravenpolder 1596; Kapelle 1508 en 1595.
- 76 Den Haag 1494; (RM) UB Leiden, sign. LTK 1034. Akte van notaris Cornelis Jansz Verbeek.
- 77 ZBM, hs. 6412, f.1-f.28, bijdragen eerste prijsvraag 1649, lofrede van Bollaert op De Swaeff en van de deelnemers op Bollaert.
- 78 Jan Steen, In Liefde Verwarmt, afbeelding in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaeft*, 172; Jan Steen, 'Der gekrönte Redner', te vinden in: Bayerische Staatsgemälde-sammlungen München, inv.nr. 5277.
- 79 Bot, *Humanisme en onderwijs*, 169-170; M. Spies, "'Op de questye...": Over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen', *De nieuwe taalgids*, 83 (1990), 139-150, aldaar 142-144.
- 80 Zie ook de redenering bij: Ramakers, 'Tonen en betogen', 178-187; ook: S.A.P.J.H. Jansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen 1971, 255.
- 81 Spies, "'Op de questye'", 142-144; Moser, *Strijd voor rhetorica*, 121-130. P. Pikhaus, '1577. Jan Baptist Houwaert laat twee tafelspelen opvoeren voor Willem van Oranje en de leden van de Staten-Generaal te Brussel. Het genre van het tafelspel: soorten, thematiek, opvoeringswijzen', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 134-141.
- 82 N. Moser, 'Maria verklaard. Everaert als exegeet in Maria ghecompareirt byde claeurheit', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 246-262; idem, *De strijd voor rhetorica*, 131-193 en Ramakers, 'Allegorisch toneel. Overlevering en benadering', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 228-245.

- 83 Voor praktijk en theorie van de didactische functie van schooltoneel bij humanisten en jezuïeten: J.R. de Vroomen, *Toneel op school. Een historisch en theoretisch onderzoek naar opvattingen over en gebruik van drama in educatie*. Nijmegen 1994, 35-127; ook: A. Fleurkens, 'Schooltoneel tijdens de renaissance. Meer dan vrije expressie', *Literatuur*, 5 (1988), 75-83, aldaar 75-77; Bot, *Humanisme en onderwijs*, 129-131.
- 84 Uitgifte van spelen namens kamer alleen met toestemming van het bestuur: Reimersswaal 1484, Middelburg 1484, Veere 1530, Leiden 1578, Leiden 1616, Den Haag 1494; uitgifte spelen als bestuurstaak: Reimersswaal 1484, Middelburg 1484, Den Haag 1494, Haarlem 1503, Kapelle 1508, Haarlem 1511, Middelburg 1515, Veere 1530, Goes 1563, Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Leiden 1578, Sommelsdijk 1580, Brouwershaven 1594, Kapelle 1595, s'-Gravenpolder 1596, Gouda 1607, Veere 1608, Amsterdam 1613, Leiden 1616, Voorschoten 1639; over de algemene hoofdelijke omslag van kosten van een productie: Reimersswaal 1484, Middelburg 1484, Den Haag 1494, Kapelle 1508, Veere 1530, Leiden 1578, Kapelle 1595, s'-Gravenpolder 1596, Leiden 1616.
- 85 Leiden 1578, regel 17; Leiden 1616, regel 18.
- 86 Kapelle 1508, regel 27 en Kapelle 1595, regel 30; Veere 1530 en 1608; s'-Gravenpolder 1596; Leiden 1578 en Gouda 1607. Omdat rond 1550 het nominale zomerdagloon van een timmerman of metselaar in Holland op 7 à 8 stuivers en in de regio Haarlem op 9 à 10 lag, was een geschoolde ambachtsman in Veere ongeveer een dagloon kwijt wanneer hij zijn rol verloor of vernielde. Rond 1580 verdiende een Hollandse ambachtsmeester ongeveer twaalf stuivers en rond 1650 was dat opgelopen tot 28 stuivers. Een Goudse ambachtsman was in 1607 ongeveer eentiende van zijn dagloon kwijt, mocht hij zijn rol verliezen of beschadigen. De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 703-707.
- 87 Veere 1530 en 1608; Middelburg en Reimersswaal 1484; Goes 1563.
- 88 Voorschoten 1639; Leiden 1578; Veere 1608; Gouda 1607; Middelburg 1484 en 1515.
- 89 Veere 1530 en 1608; Goes 1563; Gouda 1607; s'-Gravenpolder 1596; Kapelle 1508 en 1595. Afbeelding: J.A. Berkcheyde, 'Versammlung der Haarlemer Rederijker', te vinden in: Schloss Grünewald, Berlijn. Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg Potsdam, inv.nr. GK I 1976. Zie ook: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaeft*, 50.
- 90 Drie pond zwart is vermoedelijk minder dan een gewone Hollandse pond. Volgens het Middelnederlandsch woordenboek gaat het om geld dat meer koper dan zilver bevatte. Vier pont zwart stond in 1420 in Dordrecht voor een Hollandse pond.
- 91 Veere 1530 en 1608.
- 92 Geheimhouding: Veere 1530 en 1608; vergelijkbare regels in: Goes 1563; Voorschoten 1639; Haarlem voor 1581; Kapelle 1508 en 1595. Bouwen van stellage: Haarlem voor 1581, Noordwijk voor 1581, Sommelsdijk 1580, Voorschoten 1639.
- 93 Moser, 'Maria verklaard', 248
- 94 Spies, 'Developments', 85.
- 95 J. van den Vondel, 'Berecht aen alle kunstgenooten, en begunstigers der tooneelspeelen', *Lucifer. Treurspel*. Amsterdam 1654.
- 96 Dergelijke regels kwamen in alle regelgeving voor. Kapelle 1508.
- 97 Kamers kenden een uitgebreide regelgeving rond onbeschaafd en provocerend taalgebruik. Voorbeelden zijn te vinden in Middelburg 1484 en 1515, Reimersswaal.
- 98 Regels in Haarlem voor 1581, Gouda 1607 en Kapelle 1595.
- 99 Zie: Brouwershaven 1594, Haarlem voor 1581, Gouda 1607, Kapelle 1508, Goes 1563.
- 100 Zoals in: s'-Gravenpolder 1596.
- 101 Regels in: s'-Gravenpolder (1596), Brouwershaven (1594), Gouda (1607) en Kapelle (1595).
- 102 Zoals in: Goes (1563), Brouwershaven (1594), Leiden (1616), Gouda (1607), Mid-

- delburg en Reimerswaal (1484). Zie voor drankgebruik ook: Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youth'.
- 103 Zie verderop in dit hoofdstuk.
- 104 Zie bijvoorbeeld de ordonnantie voor de schutterijen van Middelburg van 1509, 1528 en 1562 zoals uitgegeven bij Unger, *Bronnen*, deel 1, 1923, 119-120, 148-152 en 166-170: bronnen no. 75, 96 en 106. Een heel andere opzet en inhoud heeft de ordonnantie voor de metselaars en schaliedekkers van 1562, idem, 736-741, nr. 787.
- 105 Veere 1530, Goes 1563, 's-Gravenpolder 1596, Voorschoten 1639, Haarlem voor 1581, Leiden 1578 en 1616, Gouda 1607, Kapelle 1508 en 1595, Noordwijk voor 1581.
- 106 Kapelle 1508, een algemene regel over taalgebruik in dicht ook in: Brouwershaven (1594), artikel 17.
- 107 Leiden 1578 en 1616, Gouda 1607.
- 108 Voor doelbewuste 'literaire' belediging in rederijderskring: A. van Dixhoorn, 'Waar retorica regeert. Rederijdersregels rond taalgebruik en gedrag in de 16e en 17e eeuw', *Zeventiende Eeuw*, 18 (2002), 17-30; ook in hoofdstuk 6.
- 109 Veere 1530.
- 110 Veere 1608.
- 111 Zie voor het komische bij de rederijders: Coigneau, *Refreinen in het zotte*; H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1983; idem, *De sneeuwpoppen*; idem, 'Spectaculair kluchtwerk. De strijd om de broek als theater', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 263-281; idem, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam 2007.
- 112 Van Dixhoorn en Roberts, 'Edifying youth', conclusie.
- 113 Kapelle 1508 en 1595, Veere 1530 en 1608, 's-Gravenpolder 1596, Leiden 1578, Gouda 1607, Noordwijk voor 1581.
- 114 Goes 1563; Brouwershaven 1594.
- 115 Sommelsdijk 1580; Noordwijk voor 1581.
- 116 Voor de Haarlemse collectie: W.N.M. Hüsken, e.a. (red.), *Trou moet blijcken: bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'De pellicanisten'*. Fascimile en transcriptie. Acht delen. Assen 1992-1998; voor de collectie van 's-Gravenpolder: GA Borssele, *Archief van 's-Gravenpolder*. Archief van het gezelschap van retorica. Spelen en rollen. Zie ook: W.N.M. Hüsken en F.A.M. Schaars (red.), *Sandrijn en Lanslot. Diplomatische uitgave van twee toneelrollen uit het voormalig archief van de Rederijderskamer de Fiolieren te 's-Gravenpolder*. Nijmegen 1985; voor de collectie van Brouwershaven: UBU 8 K 28. Handschrift de Rode Lelije, met 11 zinnespelen.
- 117 (RM) Amsterdam 1613, regel 23. P.C. Hoofstede stelde in zijn conceptreglement in 1613 voor een deel van de inkomstgelden opzij te zetten voor de opbouw van een goede 'boeckerie'.
- 118 Voor de beschrijving van de afbeelding zie: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 177-178.
- 119 (RM) Archief Trou, Register, f.32-f.34vo. Inventaris van de goederen van De Pellicaen in 1610; G.J. Jaspers, "'Trou moet blycken" te Haarlem en haar oude drukken in de Stadsbibliotheek', *Boekenwereld Utrecht*, 8 (1992), 154-169.
- 120 Ibidem. Het gaat om bundels van de wedstrijden van Brussel in 1562, Heenvliet in 1582, Amsterdam, Haarlem en Leiden in 1613, Vlaardingingen in 1616 en Vlissingen in 1641.
- 121 (RM) Archief Trou, Register, inventaris 1610 en Jaspers, "'Trou moet blycken"."
- 122 (RM) NA, RA Maassluis, 175 (8 mei 1634). Inventaris van de kamer van Maassluis; H.M. Kesteloo, *Geschiedenis en plaatsbeschrijving van Arnemuiden*. Middelburg 1876, 133; (RM) GA Leiden, bibl.nr. 85951 f. Inventarissen van de kamer van Noordwijk, 1641-1679. De populariteit van Flavius Josephus had ongetwijfeld te maken met de ideologie van het Nederlands Israël, zie daarvoor: S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw*. Amsterdam 1989.

- 123 Allicht ging het hier om de populaire wereldkroniek van Johannes Carion (1499-1537), vanaf 1522 hofwiskundige, huisleraar, astroloog, astronoom, arts en geschiedschrijver aan het hof van keurvorst Joachim I van Brandenburg te Berlijn. Die door Melanchton bewerkte wereldkroniek verscheen in 1532 eerst in het Duits en daarna in een Latijnse vertaling. In 1543 verscheen een Nederlandse vertaling bij Johannes Grapheus in Antwerpen, er volgden vertalingen in het Engels, Frans en Duits.
- 124 (RM) GA Leiden, Archieven der Gilden etc. inv.nr. 1467, Inventaris van alsulcke guederen thoebehoorende den broeders van de Genuecht is 't Al, 1561; ibidem, inv.nr. 1472 (16 september 1597) Inventaris van de goederen van de rederijderskamer De Witte Acoleyen.
- 125 Universiteitsbibliotheek Gent, G.1335. Vriendelijke mededeling van Anne-Laure Van Bruaene.
- 126 Jacob Celosse, 'Vreught-eyndigh Spel', in: *Den Nederduytschen Helicon*, 9-49.
- 127 Moser, *De strijd voor rhetorica*; H. Pleij, 'The despisers of rhetoric: origins and significance of attacks on the art of the rhetoricians (rederijders) in the sixteenth century', in: J. Koopmans, e.a. (red.), *Rhetoric, Rhétoriqueurs, Rederijders. Proceedings of the colloquium*, Amsterdam, 10-13 November 1993. *Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde* 162. Amsterdam 1995, 157-174.
- 128 Zie hiervoor: Pleij, 'The despisers of Rhetoric', passim en hoofdstuk 8.
- 129 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Bestudering en waardering van de rederijders in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw', *De nieuwe taalgids*, 65 (1972), 460-470, aldaar 469. Hier blijkt dat de meeste auteurs tot in de achttiende eeuw een zeer positief oordeel over de rederijders velden. Voor die debatten binnen de rederijderswereld, zie: hoofdstuk 6.
- 130 Voor de kritiek van Scriverius: Tuynman, 'Petrus Scriverius', passim. Voor Van Gherwen en zijn tegenstanders, zie: hoofdstuk 6. Voor de kritiek van predikanten: Van der Heijden, 'Rederijders en overheid', 123-172; Wille, 'De gereformeerden en het toneel'; en de reactie daarop van Mak, 'De gereformeerden en het toneel'. Zie ook J. Bloemendal, 'De dramatische moord op de Vader des Vaderlands. De verhouding tussen vier typen toneel in de vroegmoderne Nederlanden', in: J. Bloemendal en A. A. Sneller (red.), *Bronnen van inspiratie. Recepties van de klassieken in de vroegmoderne Nederlanden in muziek, literatuur en beeldende kunst*. Hilversum 2007. Themanummer van *De Zeventiende Eeuw*, 23 (2007) 1, 99-118. Bloemendal beweert overigens dat de verschillen tussen de literaire werkwijzen van rederijders en humanisten veel minder groot zijn dan vaak werd beweerd.
- 131 D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', *BBH*, 65 (1958), 3-304, aldaar 238, tekst ook in *Retoricaal Memoriaal*.
- 132 L. Guicciardini, *Beschrijving der Nederlanden*. Amsterdam 1660, 48.
- 133 Pontanus, *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-Stadt Amsterdam*, II, 149-150; vertaling uit het Latijn door Petrus Montanus; M.Z. Boxhorn, *Tonneel ofte beschrijvinghe des lands ende steden van Hollandt ende West-Vrieslandt*. Amsterdam 1632, over Amsterdam: 'En deze Rhetoresijns sijn mannen van lustigen ende poetischen geeste die in hare moeders tale in dicht comedien tragedien ende somwijlen oock stomme personagien soo wy gheseyt hebben de saken ende daden der voorouderen aenwijsende met groote genoechte der aensinders vertooghen.' Overigens moet Boxhorn goed op de hoogte zijn geweest van het rederijdersleven. Zijn vader, predikant te Breda, had goede banden met de lokale rederijderskamer de Oranjeboom, en leende de kamer zelfs geld: W.G. van Dijk, 'Wij vaten genucht uyt rechter liefde; overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijders', *Jaarboek De Oranjeboom*, 39 (1986), 55-99; Boxhorn zelf had goede connecties in kringen van het Middelburgse en Veerse rederijderswezen: Meertens, *Letterkundig leven*, 100, 181, 327-328.

- 134 Boxhorn, *Chroniick van Zeelandt*, 176-177, 251: 'Dese Rhetorizijns zijn mannen van lustighen en poëtischen gheest, die in haer moederlijke tale componeren, ende in rijme brengen verscheyden stichtelyke vraghen, als ook de geschiedenissen ende daden van hare voorouders, tot groot vermaeck ende ghenoucht der aenhoorders, ende oeffeninge van den gheest; soodanighe byeenkomsten en handelinghen noch heden ten daghe in alle steden van het vernufte Italien, by de edelste, voornaemste, ende sinrijkste inghesetenen waerghenomen werdende', bijna letterlijk zo overgenomen in: Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland*, I, 448-449, 588; M. van Balen, *Beschryvinge van Dordrecht*. Dordrecht 1677, 275: 'Hier pleeg de kamer der Fonteynisten te vertoonen bly- en treurspelen en zoodanige oefeninge te houden, als tot opscherpinge van de geesten en aanwakkering tot de rymkonst vereyste'. Boxhorn baseerde zich zeker op Pontanus en Smallegange volgde Boxhorn, maar zowel Boxhorn als Smallegange kozen hun woorden zorgvuldig. Hetzelfde geldt voor Van Balen, wanneer die voor zijn omschrijving door Boxhorn werd geïnspireerd. Hoofd gaf een vergelijkbare benaming voor de rederijkers in zijn *Nederlandsche Historiën* uit 1642: 'de aardighste en blygeestigste vernuften'.
- 135 M. Gargon, *Walchersche Arcadia*. Tweede deel. Leiden 1717, 222 en 348-349: over Veere: 'daar zich de Rhetorykers in oeffenen in Dichtkunde, en Welsprekendheid' en over Middelburg: 'Daar vernuiftige Geesten by een kwamen, en daaden en geschiedenissen der roemwaarde voorouders in rijm bragten, of volgeestige en stichtelijke vraagen voorstelden.'
- 136 B. Smytegelt, *Des christens enige troost in leven en sterven*. Middelburg 1742, preek over zondag 29: 'Weet gij hoe nog? Door een troep van een deel dartele menschen, die op hun tooneel hadden het geloof, de bekeering, de verandering des menschen, de standvastigheid, de lijdzaamheid; dat brachten ze alles op den stoel der spotters. Die menschen, die rederijkers genoemd werden, en die somtijds eenige berijmde stukken en stoffen uit de Heilige Schrift in het publiek vertoonden [...]. De verstandigen zagen dat eerste flikkerlicht, die eerste vonken der waarheid, en zij maakten er gebruik van, tot overtuiging der pauselijke geestelijken.' Met dank aan F. van Lieburg voor deze verwijzing.
- 137 *Zeelands chronyk almanach*, 999-1039.
- 138 Schenkeveld-van der Dussen, 'Bestudering en waardering van de rederijkers', aldaar 469.
- 139 *Ibidem*, 468-470; Utrechts Archief, 67. Familiearchief Huydecoper. Stukken van de hand van Balthasar Huydecoper (1695-1778). No. 312. Aantekeningen over rederijderskamers in noord en zuid, alfabetisch repertorium; KB 78 C 65. Schotel, *Woordenboek der rederijders in de Noordelijke en Zuydelijke provincien*; Kops, *Schets eener geschiedenis der Rederijkeren* bevat ook een lijst met kamers; Meertens, *Letterkundig leven*, 131, noot 5.

6. De uitvoering: meesters en scholieren

- 1 Bots en Wacquet, *La République des Lettres*; Bot, *Humanisme en onderwijs*; Post, *Scholen en onderwijs*; P. Baumgart, 'Humanistisches Bildungsreform an deutschen Universitäten des 16. Jahrhunderts', in: W. Reinhard (red.), *Humanismus im Bildungswesen im 15. und 16. Jahrhundert*. Weinheim 1984; De Ridder-Symoens, 'Formation et professionalisation', 203-223; De Ridder-Symoens, 'Beschavingsoffensief'; W.W. Mijnhardt, 'Die Etablierung eines gebildeten Publikums und sein Bündnis mit den kulturellen und politischen Bewegungen in den Niederlanden zur Zeit der Französischen Revolution', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 895-928; C. Santing, 'Liberation from the trivial Yoke': Dutch renaissance educators and their cultural and socio-political objectives', in: J.W. Drijvers en A. A. MacDonald (red.), *Centres of learning. Learning and location in Pre-Modern Europe and the Near East*. Leiden 1995, 315-327; Pleij, *De sneeuwpoppen*; Brinkman, *Dichten uit liefde*, 21-122; Waite, *Reformers on stage*, 29 en 133. Zie ook: M. Mostert, 'Lezen, schrijven en

- geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2 (2002), 203-221, vooral 220-221. Voor het onderscheid tussen de vaardigheid van het schrijven en ontwikkelde geletterdheid, ibidem, 208-209.
- 2 Voor een eerste poging tot systematische vergelijking van regionale literaire organisatievormen in West-Europa zie de bijdragen en conclusie in: S. Speakman Sutch en A. van Dixhoorn (red.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and learned societies in late medieval and early modern Europe*. Leiden 2008.
 - 3 H.C. Christiansen, 'The guilds and the Meistersinger Schools: parallelism in educational patterns', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 3 (Amsterdam 1972), 201-218.
 - 4 Voor de academies: B. Guthmüller, 'Die Akademiebewegung im Cinquecento. Das Beispiel Vicenza', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 238-270.
 - 5 Ibidem, 238-239; F.A. Yates, *The French academies of the sixteenth century*. Londen 1947, over volleverde academici, 10.
 - 6 Voor het begrip 'informele openbaarheid': Evers, *Informele openbaarmaking*, 1-6 en passim. Vgl. ook de informele vroeghumanistische Italiaanse academies: M. Lentzen, 'Die humanistische Akademiebewegung des Quattrocento und die Accademia Platonica in Florenz', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 190-213, vooral 190-191.
 - 7 G. Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. Den Haag 1991; voor de rol van kerkenraden en classes zie: Van Deursen, *Bavarianen en slijkgeuzen*, vooral 1-101.
 - 8 Het handschrift is met commentaar uitgegeven door: P.J. Meertens, 'Een bundeltje katholieke geschiedzangen uit de eerste jaren van de opstand', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, 43 (1924), 258-288. Meertens heeft de verschillende betrokkenen bij het handschrift weten te identificeren. Daaruit blijkt dat het in een katholiek milieu gesitueerd kan worden. Meertens neemt aan dat sprake is van twee auteurs, maar mijn indruk is dat het om een auteur gaat, en het handschrift een autograaf is. Meertens dateert verder het 'Spul van Palmen' ten onrechte op 1566. Het moet gaan om 1556. Met dank aan Nelleke Moser voor inzage in haar beschrijving van het handschrift gemaakt in het kader van haar handschriftenproject. Het handschrift bevat nog notities uit 1569 en een laatste refrein en Latijns gedicht uit 1572. Het heeft toebehoord aan Claes Witten. Hij was tussen 1560 en 1570 schulte van Kampen en Kamperveen, en in 1570 betrokken bij censuur tegen ketterse boeken, samen met de pastoor van Kampen, Michaël Hetsroey. Een gedicht in het handschrift werd door deze pastoor gevisiteerd en goedgekeurd in 1571. Het eerste en oudste stuk, het 'Spul van Palmen', werd blijkens een notitie uit 1566 door de pastoor van Kampen, volgens Meertens mr. Henricus Ernesti Campensis (vanaf 1565 pastoor van de Nicolaaskerk) goedgekeurd om jaarlijks opgevoerd te worden op Palmdag. Het handschrift bevat ook een astrologische kalender voor de jaren 1578 tot 1590. Het laatste jaar, of eerder nog 1589, is mogelijk het sterfjaar van de schrijver van het handschrift. Interessant is ook dat in 1593 een zekere Cornelis Lucassz wordt genoemd als gildemeester van het Lucasgilde in Kampen. Meertens, 'Een bundeltje katholieke geschiedzangen', 259-263.
 - 9 KB 72 J 48, f.12-f.27ev. Zie vooral ook f.12vo: 'Anno 1572 de xx dach in november maecte Lucas Cornelijssz vanden tiende penn gewach ende vanden goezen ene droem ofte selender'. Tenslotte verwijst een notitie op f.1ro naar ene Petrus Wernerus: 'Claes witten boexken gecompariert a Petro Werneru 5 decembris anno 15...'. Het is niet duidelijk hoe deze notitie gelezen moet worden. Petrus Wernerus was echter de gelatiniseerde naam van Peter Warnersz. Tegen deze Kamper boekdrukker voerde de magistraat in het najaar

- van 1566 een proces wegens het uitgeven van *Van den dry Pauwsen, offte verclaringe van die menichfaldige looze practijcken van d'inquisitie*. Warnersz ontsnapte uit gevangenschap en verbleef jaren in ballingschap. Gezien de notitie en hun beider beroep lijkt een connectie tussen Peter Warnarsz en Lucas Cornelisz niet uitgesloten. Het is denkbaar dat schout Witten, Warnarsz en Cornelisz en de twee pastoors tot dezelfde kring van geletterden in Kampen behoorden, en eventueel dus, tot de rederijkerskamer van Kampen. Dat maakt het aannemelijk dat de anti-geuzen gedichten een directe en vrij persoonlijke reactie waren op ideologische tegenstellingen in het Kamperse literaire milieu rond 1566.
- 10 J. Koppenol, 'Pieter Cornelisz van der Mersch, alias Piero, de zot van Leiden', *Literatuur* 18 (2001) 4, 234-243; (RM) GA Leiden, Archieven der Gilden, etc. inv.nr. 1471, f.226 en 226vo. Het conflict rond Van der Mersch is een geval van eerhandel, die ook met literaire en gedeeltelijk met juridische middelen werd bedreven. Voor het begrip 'eerhandel': A. Keunen en H. Roodenburg, 'Inleiding', *Volkskundig Bulletin*, 18 (1992), 289-294; M.T. Leucker, 'Schelmen, hoeren, eerdieven en lastertongen. Smaad en belediging in zeventiende eeuwse kluchten en blijspelen', *ibidem*, 314-339; L.P. Grijp, 'Spotlieders in de Gouden Eeuw', *ibidem*, 340-359.
 - 11 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 146 (Burgemeestersdagboek B), f.107 (7 februari 1611). Voor de Bestandswisten: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 320-345.
 - 12 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retorical Memoriaal*, 163-164.
 - 13 Voor dit interne debat: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen', *passim*. Voor Amsterdam zie: Gielen, 'Waarom werd de Nederduytsche Academie gesticht?'; Smits-Veldt, 'The First Dutch Academy'; Smits-Veldt, 'De opening van de "Nederlandtsche Academia De Byekorff"'. Melpomene presenteert: Gysbrecht van Hogendorps "Orangien-tragedie", *Spectator*, 12 (1982), 199-214. F. van Ingen, 'Der Akademiegedanke in der niederländischen Republik bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts', in: Garber en Wismann, *Europäische Soziätätsbewegung und demokratische Tradition*, 837-852.
 - 14 (RM, 72) GA Amsterdam, Notariële archieven 457, f.158; (RM, 81-82) GA Amsterdam, Notariële archieven 360, f.178-179. Hendrick Boelensz was vermoedelijk een lid van de familie Boelens, die een belangrijke rol speelde in het Amsterdamse stadsbestuur, zie hoofdstuk 4.
 - 15 Jacob Celosse, 'Vreught-eyndigh Spel. Waer in speelwijs vertoont/ hoe de Konst van Redenrijcke (ten leetwesen aller oprechte Konst-lievende) van vele in veel plaetsen misbruyckt wordt: en ten anderen/ hoe sy ghebruyckt te worden behoort', in: *Den Nederduytschen Helicon*, 9-49. Het gaat om de spelen van Gent 1539 en Antwerpen 1561; de werken van Titus Livius, Flavius Josephus, Sleidanus, Stimphius, Froissart en Van Meeteren. De comedies van Terentius en de *Bucolica* van Vergilius en werken van beroemde rederijkers: Van Manders *Schilderboeck*, De Castelein, Van Dale, Houwaert, Van der Voort, Van der Noot en Van Vaernewijck. En ten slotte het kruidboekje van Pieter Messie (Pierre Messie of Pedro de Mexia). Vergelijk ook Guthmüller, 'Die Akademiebewegung in Cinquecento', 254.
 - 16 Zie hoofdstuk 10.
 - 17 Bostoën, 'Dingman Beens'; Van Berkel, *Isaack Beeckman*.
 - 18 R. Fruin, 'De kroniek van Pieter Joossen, Altijt Recht Hout', *Archief Zeeland* (1909), 65-96.
 - 19 *Ibidem*.
 - 20 *Ibidem*, bijlage 1.
 - 21 Zie: prosopografie Middelburg. In 1602 was Joosten broeder en in 1605 deken van Het Bloemken Jesse, maar er zijn geen directe aanwijzingen meer voor zijn lidmaatschap van de kamer na dat jaar, al zou het kunnen zijn dat hij in 1621 nog lid was. Toen schreef hij nog een gedicht in het gildenboek van het timmermansgilde. Dat biedt op zich natuurlijk geen bewijs voor zijn lidmaatschap van de kamer, zeker niet omdat hij in het gedicht

- nergens naar de kamer verwijst. Dat deed hij in een gedicht uit 1595 ook niet, maar toen was hij toch vrij waarschijnlijk wel lid van de kamer.
- 22 Voor een vrij ongenueanceerde uitspraak over de positie van rederijkerskamers als stem van de publieke opinie: bijv. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 340-342.
 - 23 (RM) NA, ANHG, Schipluiden, inv.nr. 3. Kerkenraadsnotulen, 29 juni en 11 juli 1659.
 - 24 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 59 (Gerechtdagboek Q), f.9-11. 'Om Wadden Engelsz' en 'Om Johannes Bet'.
 - 25 Willems, 'Oorkonden van rederykkamers'.
 - 26 (RM, 609-631) NA, Hof van Holland, nr. 5207, Criminele Papieren, no.1606. Getuigenverhoren, 1604.
 - 27 Ibidem, getuigenverhoren, passim.
 - 28 Brinkman, *Dichten uit liefde*, passim. F. Lyna en W. van Eeghem (red.), *Jan van Stijvoorts referienbundel anno MDXXIV*. Twee delen. Antwerpen 1929-30. Een eerste Utrechtse kamer duikt in 1522 in de bronnen op. De combinatie van het handschrift uit 1524 en de eerste vermelding van de kamer maakt het aannemelijk dat Stijvoort nauw betrokken was bij de opbouw van het Utrechtse rederijkersleven, en allicht speelde het handschrift een rol in de overdracht van 'retoricaal' kennis in de Utrechtse context. De eerste vermelding van rederijkersliteratuur in Utrecht dateert van 1519 toen de bonetmaker Henrick Henricxsz 'mit syn medeweckers, een retoryckspuele [had] gespuelt, doe die oude scutten gescoten hadden', waarvoor hij dertig pond ontving. Zie RRNN voor Utrecht.
 - 29 KB, 134 C 55. Handschrift 'Constanter'. Zie: P.H.J. Vermeeren, 'Een manuscript met rederijkerspoëzie uit de boekerij van Constantijn Huygens', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 79 (1963), 271-287.
 - 30 KB, 134 C 55, f.230-f.261.
 - 31 Ibidem, de refreinen van f.262-f.278, de rondelen van f.279-f.282 en na f.282 'Een schoone leeringhe'.
 - 32 Ibidem, titelbeschrijving. 'Mitsgaders noch andere spelen, refereynen, rondelen, schoone leeringe brieve gedenkwaerdighe spruecken, leeringhe ende vraech stucken. Voor de jonckheyt, jae twaer wel te wenschen dat die oude lieden die al van buijten conde ende wisten'.
 - 33 Meertens, *Letterkundig leven*, 119-120; Coigneau, *Refreinen in het zotte*, 267.
 - 34 Iansen, *Verkenningen*, 252.
 - 35 Meertens, *Letterkundig leven*, 119-120.
 - 36 GA Goes, *Gildearchieven*, inv.nr. 139, rekeningboek St. Severius- of weversgilde (1547-1619); J. van der Woude, 'Het beleg van Goes, 1572', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Belveland*, 7 (1981), 121-150, de tekst aldaar bijlage 1. Voor het refrein als voordrachtsmedium voor relatief besloten bijeenkomsten, zie de opmerking bij: Coigneau, *Refreinen in het zotte*, 196.
 - 37 Van der Woude, 'Het beleg', bijlage 1.
 - 38 KB 72 J 48, f.1ev.
 - 39 KB 72 J 48, f.1ev.
 - 40 KB 72 J 48, f.12vo. Refrein.
 - 41 KB 72 J 48, f.20-21ro. Refrein.
 - 42 KB 72 J 48, f.23 ev. Refrein.
 - 43 Meertens, *Letterkundig leven*, 83-84.
 - 44 Ibidem.
 - 45 GA Goes, *handschriftenverzameling*, nr. 20. Rekenboek van Bartholomeüs Danckersz. Anno 1617. Vergelijk idem nrs.152 en 153. Manuscripten voor rekenkunde van Cornelis Eversdijk, rond 1640. Er is niets zeker over doelgroep van het handboek over de rekenkunst dat Danckersz in 1617 voltooide. Het handschrift wordt bewaard in de bibliotheek

van het Goese gemeente-archief en is mogelijk afkomstig uit een collectie van Cornelis Eversdijck, die rond 1690 zelf een nieuw handboek schreef. Er is evenmin zekerheid over de herkomst van het boek of van Bartholomeus Dankersz zelf. De eerste regel van de voorrede van het boek doet echter vermoeden dat zijn publiek zich in de Zeeuwse stad Reimerswaal bevond. Die stad werd in 1530 door een stormvloed ernstig getroffen, waarbij het omliggende land verdronk. Reimerswaal zelf bleef nog tot 1631 bewoond. Toen werd de stad op last van de Zeeuwse Staten opgegeven, werd het archief overgebracht naar het archief van de Staten te Middelburg en vestigden de laatste bewoners zich in omliggende stadjes als Tholen en Goes. Het is mogelijk dat Danckersz zijn handboek in 1617 in Reimerswaal voltooide en dat het in 1631 in Goes terecht kwam.

- 46 RRNN, Reimerswaal.
- 47 'Item pretextus conventus vespertini, statis ocis pub.ad negociationes et conpotationes, quas vocant "de colfe", fiunt saepe disputationes de religione.' Editie: J. van Vloten, 'Herinneringen uit het jaar 1566 e.v.', in: N.C. Kist en W. Moll (red.), *Kerkhistorisch Archief 1*. Amsterdam 1859, 257-260; geciteerd uit: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 511-512. Zie ook de brief van Sonnius aan Viglius, editie: P. Fredericq, 'De inquisiteur Sonnius over de rederijkers (1551)', *Tijdschrift Nederlandse taal en letterkunde*, 10 (1891), 32. Een Nederlandse vertaling in: *Retoricaal Memoriaal*, 677-678.
- 48 (RM, Gouda) ARA Brussel, Arch. Audience, nr. 1397. Gouda.
- 49 *Responsiones diversae. Ofte verscheyden antwoorden, op de vraghe: wat ghelijckst van naem en onghelijckst van krachten is. Uutghegheven den 2. aug. 1612, inde Rederijcke kamer van Liefd'boven al, tot Haerlem, door A.V.D.H. Haerlem, Vincent Casteleyn, 1613.*
- 50 'Kaerte.'
- 51 Zie: prosopografie Haarlem.
- 52 'Toe-eygening.' 'Sulcx doch niet [...] ten quaetsten [te] duyden [...] altijd denckende, dat het alle gheen Meesters en zijn van wien 'tselفة ghedaen is'. Voor het Goudse bundeltje: UB Leiden, 1497 C 7 en 979 F 24 (niet ingezien).
- 53 Haeckt na Vrede (Adam van der Hagen), 'Sonnet tot den Leser', *Dij*, r.
- 54 Van Gerwen, 'Refereyn', *D ij*, vo. Hij begint zijn refrein met de oproep: 'Hooft dit Refereyn, certeyn'.
- 55 Van Gherwen, 'Refereyn', *D ij*, vo.
- 56 In Weelden Siet Toe, 'T'saem-spraec tusschen konst-lievigh hert, ende ondersoecker', *D iij*, vo.
- 57 Van Gherwen, 'Refereyn'; In Weelden Siet Toe, 'Antwoort op dit voorighe Refereyn'.
- 58 Oosterman, 'Anthonis de Roovere', 12-17 en 23.
- 59 Zie: prosopografie Middelburg.
- 60 A.A. Fokker, 'Losse bladen uit de geschiedenis van het chirurgijnsgilde te Middelburg', *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de geneeskunde*, 2 (1877), 346-349; L. van Driel, 'Jezus en de overspelige vrouw: een 16e-eeuws processiespel van de Middelburgse chirurgijns', *Voortgang*, 19(2000), 43-85.
- 61 Voor diens spelen: W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620*. Assen 1968, 1 OE 12. Zie voor de herziene digitale editie: W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500 - ca. 1620*, DBNL (www.dbnl.org) 2003. Voor de rekening van 1559: (RM) SAKH, inv.nr. 139. Thesauriersrekeningen Haarlem, f.66vo.
- 62 S. Koster, *Van schavot tot schouwburg, vijfhonderd jaar toneel in Haarlem*. Haarlem 1970, 52; *Retoricaal Memoriaal*, 365, noot 1202; J.J. Beyerman, 'Het bezoek van prins Philips van Spanje aan Haarlem', *Jb Haerlem* (1953), 46-55.
- 63 (RM, 511, noot 1543) GA Leiden, Secr.Arch.I, inv.nr. 637. Thesauriersrekeningen, f.43vo, 1565.
- 64 Koppenol, 'Pieter Cornelisz van der Mersch', 235 en 239.

- 65 Voor Van Noorden, Van Simpel en het Leidse rederijersmilieu tussen 1561 en 1590, zie: C. Schuren, “‘Tot stads vereeringe”. Rederijers in Leiden 1561-1590’. Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis. Vrije Universiteit Amsterdam 2004, passim.
- 66 (RM) GA Leiden, Notarieel Archief. Protocolen W. van Oudevliet, akten van 25 februari 1588.
- 67 Koppenol, ‘Pieter Cornelisz van der Mersch’, 234-243. (RM) GA Leiden, Archieven der Gilden, etc. inv.nr. 1471, f.226 en 226vo.
- 68 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 48 (Gerechtsdagboek D 1597), f.226 en 230.
- 69 Jasper Bernaerds, ‘Veldt-dichtsche T’samenspraec’, in: *Den Nederduytschen Helicon*, 73-74. Matthijs van Crenenborch was in 1582 factor van De Witte Ackoleijen. Namens de kamer schreef hij een klacht op de dood van Johannes Fruijters in de posthume uitgave van diens berijmde versie van de brief van Paulus aan de Romeinen. Zie: Van Dixhoorn, ‘Writing poetry’, 218.
- 70 Het schilderslijst kwam voor op de inventarislijsten van 1723 en 1736. (RM) GA Leiden, Secret. Archieven ii, inv. nr.107 (Gerechtsdagboek PPP), f.198; (RM, 601-602) GA Leiden, bibl.nr. 72425 en 72400. Koppenol, ‘Pieter Cornelisz van der Mersch’, 242.
- 71 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, voor Leiden: commentaarrefrein van Pieter Jorisz, Const Bemin Ick, uit 1533; satire op heiligenbeelden aan vooravond beeldenstorm in 1566; de kwestie Van Hoverden in 1611.
- 72 Zie: prosopografie Middelburg.
- 73 ZBM, hs. 6412.
- 74 ZBM, collectie ZGDW, hs. 6449, handschrift Bollaert, 1640.
- 75 Zie: prosopografie Middelburg en lijst van publicaties van Middelburgse rederijers.
- 76 *Ibidem*.
- 77 ‘t Nederlantsche treur-spel synde de Verkrachte Belgica, vertoonende d’onheylen daer in voorgevallen; ’t sedert den 25 October 1555, tot den 10 July 1584, daer aan volgende, gecomponeert (alles comform de letteren aenden leser) door Arent Roggeveen, liefhebber der matthesis. Verhoont op t edel Reden-hof binnen Middelburgh, door het Broederschap van de edele Bloeme Jesse, onder het woort In Minne Groeyende. Tot Middelburgh gedruckt by Pieter van Goetthem. Voor (misprijzend) commentaar zie Meertens, *Letterkundig leven*, 87-88. Voor de berisping: F. Nagtglas, *De algemene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860 met eene inleiding en aantekeningen*. Middelburg 1860.
- 78 *Verkrachte Belgica*; zie ook Meertens, *Letterkundig leven*, 140, noot 131.
- 79 Meertens, *Letterkundig leven*, 424-426; Zie: prosopografie Middelburg.
- 80 ZBM, hs. 6412, f.1-f.28: de wedstrijd van eind 1649, voor de vraag, f.2. De vraagstelling en de antwoorden geven daarom geen aanleiding te denken dat er sprake was van een speciaal verval van het Middelburgse rederijersleven. Het waren typische plattitudes uit het literaire verkeer. Het onderwerp komt ook voor in refreinen van Gommersz en in het handschrift van de Haarlemse schilder-rederijker Vincent Laurensz van de Vinne uit het midden van de zeventiende eeuw. Zie: SAKH, Haarlemse handschriften, no. 136. Register van liederen, gedichten en toneelstukken door Vincent Laurensz van der Vinne.
- 81 ZBM, hs. 6412, f.2-3.
- 82 (RM) GA Vlaardingen, OA, inv.nr. 44, f.18vo en f.19. Reformatie van de redencamer. 11 januari 1614.
- 83 *Vlaerdings Rederijck-bergh*, Amsterdam, 1617. Voor de houding van Scriverius tegenover de rederijers zie: Tuynman, ‘Petrus Scriverius’. Zie ook: A. van Dixhoorn, ‘Liefhebbers van de redekunst. Het Vlaardingse festival van 1616 en de principes van het Hollandse rederijersleven’, in: B. Ramakers (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijerswedstrijd van 1616*. Zwolle 2006, 11-29.
- 84 Geciteerd uit: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 311.

- 85 J. van Gherwen, 'Welkomspel', in: *Der Reden-rijcken Springh-Ader [...]. Tot Haerlem, Voor Pieter Arentsz [...] Anno 1614*. Zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 311. Voor de klachten in Haarlem zie: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen', 54-56. Voor een vergelijkbare evaluatie van Van Gherwens positie in literair Haarlem: A.E.C. Simoni, 'Haarlem's modest muse: Anagrams, their solution, and the truth about a Haarlem worthy', *Quaerendo*, 7 (1977), 153-172.
- 86 'Toe-eygening', in: *Responsiones*, A ij.
- 87 Zie: prosopografie Haarlem.
- 88 Tot de groep Van der Eembd behoorde een groot deel van de deelnemers aan de wedstrijd van 1613. Van Gherwen, die ook in de bundel van 1613 was opgenomen, behoorde daar niet toe. Van der Hagen en Joachim Targier wel.
- 89 Voor professionalisering in Amsterdam: Smits-Veldt, '24 september 1617', 196-201. Hummelen, '1637. Jacob van Campen bouwt de Amsterdamse Schouwburg', vooral 203; Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen', passim.
- 90 Mr. G. vander Eembd, 'Tot de vroege berispers ende late beteraers', in zijn: *Treurspel Sophonisba. Gespeelt by de Oude Kamer binnen Amsterdam, op den 21. September 1620*. 's-Gravenhage, Aert Meuris. 1621. Cratinus Priscus of Latinus de Oudere was een Atheense schrijver met conservatief-politieke sympathieën die zo'n 21 vooral politiek-satirische comedies schreef. Hij won prijzen met negen ervan. Van Mander verwijst naar hem in zijn *Schilderboek* en hij werd in de Oudheid ondermeer genoemd door Horatius. Van der Eembd verwees naar de laatste komedie die Cratinus schreef als reactie op provocaties van Aristophanes en anderen die beweerden dat hij een liefdeszieke dronkaard was. Met die komedie won hij een eerste prijs en versloeg daarmee Aristophanes. In het werk bespotten Cratinus zijn eigen zwakten en stelde hij de komische muze voor als de trouwe vrouw van zijn jeugd. Zijn schuldige voorliefde voor haar rivaal, de drank, maakte haar jaloers, ze vroeg om een scheiding, maar de dronkaard keerde berouwvol naar haar terug. Deze informatie is ontleend aan: <http://www.nationmaster.com/encyclopedia/Cratinus> (geraadpleegd 31 december 2008).
- 91 Zie ook de rede van 'Vincit qui Patitur' (misschien Willem Bicker uit Haarlem, zie Haarlemse prosopografie) en lid van De Eglentier over de twisten te Amsterdam: (RM, 100) UB Leiden, Bibliotheca Thysiana, inv.nr. 1178 A1. De schrijver van dit stuk neemt duidelijk een tussenpositie in.
- 92 (RM, Haarlem) UB Leiden, sign. LTK 1034. Akte van notaris Cornelis Jansz Verbeeck. Het is niet duidelijk wat Clock precies bedoelde met 'const'.
- 93 Zie voor de Haarlemmers: prosopografie Haarlem.
- 94 Vgl. de visie van Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen', passim; voor die integratie ook hoofdstuk 10. Zie ook: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers'.
- 95 Voor Van Hout: Koppenol, *Leids heeal*, passim; voor D'Heere: W. Waterschoot, 'Lucas d'Heere en Den Hof en Boomgaard der Poësien (1565)', *Jaarboek de Fontaine*, 14-15 (1964-65), 47-119; voor Fruytiers: D.F. Scheurleer (red.), *Ecclesiasticus, oft de wijse sproken iesu des soons syrach: nu eerstmael deurdeelt ende ghestelt in liedekens, op bequame en ghemeyne voisen naer uutwijsen der musijck-noten daer by ghevoecht, deur ian fruytiers*. Op nieuw uitgegeven en van eene inleiding en een register voorzien. Amsterdam 1898, inleiding. Voor Van Mander: prosopografie Haarlem.
- 96 Voor de rederijkerskamers als omgeving voor een eigen literair jargon bijvoorbeeld: J.B. Drewes, 'Bijdrage tot een woordenboek van de rederijkerstaal', *Tijdschrift Nederlandse taal- en letterkunde*, 73 (1955) 1/2, 109-126 of J.J. Mak, *Rhetorical glossarium. Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid* 12. Assen 1959. Voor het gebruik van jargon: P. Burke, 'The jargon of schools', in: P. Burke en R. Porter, *Languages and Jargons. Contributions to a Social History of Language*. Massa-

- chutes 1995, 1-41. De Nederlandse taalstrijd van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw was ook een aanval op dit literaire jargon, dat evenals het bestuurlijke en juridische jargon was doorspekt met Franse en Latijnse termen.
- 97 Koppenol, *Leids heidel*, voor de rol van Jan van Hout bij de introductie van de internationale renaissanceïstische literaire vormen, technieken en opvattingen in de rederijdersbeweging.
- 98 Zie voor het boekenbezit van kamers: hoofdstuk 6; N. Moser doet onderzoek naar dergelijke handschriften als graadmeters van literaire smaak van de rederijders. Zie bijvoorbeeld: N. Moser, "'Poezijlust en vriendenliefd". Literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600', in: W. van Anrooij en Joris Reynaert (red.), *Literatuur in handschrift en druk in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, [speciale uitgave van] *Spiegel der Letteren*, 49 (2007) 2, 247-264.
- 99 K. Bostoën, 'Medewerkers Nederduytschen Helicon', in: K. Bostoën, R. Tempelaars en B. Thijs, *Den Nederduytschen Helicon (1610), een monument van piëtiët. Geïntroduceerd en getranscribeerd door het Gezelschap van de 16e Eeuw*. Manuscript, Leiden 1997, 9-24.
- 100 Koppenol, 'Pieter Cornelisz van der Mersch', 242.
- 101 Voor ideeën over culturele topposities, sterrendom, voorbeeldfunctie en schoolvorming bijvoorbeeld: W. Faulstich, 'Sternchen, Star, Superstar, Megastar, Gigastar. Vorüberlegungen zu einer Theorie des Stars als Herzstück populärer Weltkultur', in: C.Y. Robertson, en C. Winter (red.), *Kulturwandel und Globalisierung*. Baden-Baden 2000, 293-306; Bourdieu, *Les règles de l'art*, passim.
- 102 Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 315. Koppenol, 'Pieter Cornelisz van der Mersch', 242. Op vergelijkbare manier bleef bijvoorbeeld de schilder Cornelis Ketel, vriend van Karel van Mander, lang in de Amsterdamse literaire herinnering voortleven. Zie: Rooker, 'Cornelis Ketel', noot 29-32. Enkele gedichten van zijn hand zijn opgenomen in *Den Nederduytschen Helicon*.
- 103 Zie: *Epitaphien ofte graf-schriften gemaect op het afsterven van Karel van Mander, in sijn leven clock schilder ende poet, overleden zijnde op den 11 september 1606. Ghedruckt tot Franeker, by Rombertom Doyma. Voor Paschier van Wesbusch, boeckvercooper inden beslaghen Bybel tot Haerlem. Anno 1609*.
- 104 Thijs, *De hoefslag van Pegasus*.
- 105 Zie: prosopografie Haarlem.
- 106 Bernaerds, 'Veldt-dichtsche t'Saemspraeck', *Den Nederduytschen Helicon*, 73-74 en voor de anagrammen, 78-82; Celosse, 'Vreught-eyndigh Spel', *Den Nederduytschen Helicon*, 42.
- 107 Meertens, *Letterkundig leven*, 218-239, voor achtergronden, inhoud en contribuanten.
- 108 R. Samuels, 'Benedetto Varchi, the Accademia degli Infiammati, and the Origins of the Italian Academic Movement', *Renaissance Quarterly*, 29 (1976), 599-634: voor het optreden van leidende figuren in Italiaanse academies in de zestiende eeuw. Voor de vroege zeventiende eeuw: A. Clercuzio en S. de Renzi, 'Medicine, Alchemy and Natural Philosophy in the Early Accademia dei Lincei', in: Chambers en Quivinger, *Italian Academies*, 175-194. Mostert 'Lezen, schrijven en geletterdheid', 212 voor een opmerking over de macht van het woord en het woord van de macht. Zie daarvoor vooral: Bourdieu, *Les règles de l'art*, passim.
- 109 Voor de integratie van rederijders in kennisnetwerken: hoofdstuk 10. Van Dixhoorn, 'Soorten rederijders'.

7. Media en loopbanen: feesten en publieksschrijvers

- 1 Vergelijkbare gedachten in: E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des ceremonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout 2004, en: A.L. Van Bruaene, "'A wonderful triumphe, for the wynnynng of a pryse": Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Network in the Southern Low Countries, ca. 1450-1650', *Renaissance Quarterly* 65 (2006), 374-405.

- 2 Voor Goes: De Klerk, 'Zestiende-eeuwse processies in Goes'; voor Holland: Brinkman, *Dichten uit liefde*, 71-81; voor het zuiden: Ramakers, *Spelen en figuren*, vooral 43-91.
- 3 Nijsten, 'Toneel in de stad', aldaar 114-120. Over het conflictpotentieel van processies ook: Arnade, *Realms of ritual*, 51-64. Verder: Ramakers, *Spelen en figuren*, 43-91.
- 4 Ramakers, *Spelen en figuren*, 249-256.
- 5 GA Den Haag, Confrerie van St. Joris, beheersnummer 40, inv.nr. 16. Rekening voor 1494. Voor het Joristgilde: F.J.W. van Kan, 'Around Saint George: Integration and precedence during the meetings of the civic militia of The Hague', in: Blockmans en Janse, *Showing status, 177-196* en voor de leden van de Haagse kamer in 1494: Van Boheemen en Van der Heijden, *Rhetoricaal Memoriaal*, 308.
- 6 SAKH, Stadsarchief Haarlem, lessenaar 1-a-9. Archief Schutterij Haarlem voor 1580, f.2; SAKH, Gildenarchieven Haarlem, archief chirurgijngilde (collegium medicum), inv.nr.5. Kasboekjes 1547-1567, 1547.
- 7 Zie ook: Nijsten, 'Toneel in de stad', 120. Voor rederijderskamers en de ontwikkeling van de processiecultuur: Ramakers, *Spelen en figuren*, passim.
- 8 (RM) GA Den Briel, Stadsrekeningen 1543, 'Ander uytgeven'. Het is waarschijnlijk dat Ariaen Jacobsz lid was van de Brielse kamer de Vreugdenbloem; zie ook zijn spel 'Van den gepredestineerden blinde': Hummelem, *Repertorium*, 1 D 6.
- 9 GA Goes, ASG, inv.nr. 678, f.18r, ca. 1550.
- 10 Voor de processie en de uitbeeldingen door de verschillende corporaties: De Klerk, 'Zestiende-eeuwse processies in Goes'.
- 11 Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg*, I, 153-156. Statuut van 1515.
- 12 Ibidem, en ook 229 en 526; Meertens, *Letterkundig leven*, 79.
- 13 (RM) ga Gouda, inv.nr. 42. Vroedschapsboek, f.28vo; ibidem, inv.nr. 43, Vroedschapsboek, f.46vo. Vernieuwing van het processierecht in 1524; Elte, 'Sprekers, toneelvoorstellingen en rederijkerij'.
- 14 I.H. van Eeghen, *Het dagboek van broeder Wouter Jacobsz, prior van Stein, Amsterdam, 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Groningen 1959/1960, 670. Geciteerd uit: Van Boheemen en Van der Heijden, *Rhetoricaal Memoriaal*, 274.
- 15 Zie ook: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen', 56-58.
- 16 Zie: Soly, 'Plechtige intochten'; Arnade, *Realms of ritual*, passim; Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder', passim; Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 238-240; J.M. Cauchies, 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', in: idem, 'Fêtes et cérémonies aux XIVe – XVIe siècles', 19-35; Blockmans, 'Le dialogue imaginaire'. Voor de onderlinge afstemming bijvoorbeeld: excerpten uit de stadsrekening van Brugge van 1514-1515, met uitgaven voor de intrede van Karel v. Uitgegeven in: M. Gachard, *Collection des voyages des souverains des Pays Bas*, II Brussel 1882, 536-537.
- 17 N.G.M. Van Dijk, 'Openbare feesten en volksvermaak in Middelburg ca. 1365-1574'. Ongepubliceerde doctoraalscriptie VU Amsterdam 1989, 105; Smit, *Vorst en onderdaan*.
- 18 S. Muller, 'De oudste Rotterdamsche kronieken', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1892, 1-64, aldaar 64. Uit: *Die Cronijcke van Hollant etc.* Div.32.C 11.
- 19 Van Dijk, *Openbare feesten*, 102-110.
- 20 (RM) GA Dordrecht, Stadsarchief I, inv.nr. 441. Thes.rek. 1503, f.92.
- 21 (RM) SAKH, Stadsarchief Haarlem, 2° afdeling inv.nr. 79. Thes.rek., f.54vo.
- 22 (RM) SAKH, Archief De Wijngaertrancken, inv.nr. 8. Kopie uit 1604 van een rekest uit 1505.
- 23 J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*. Deel 3. Utrecht 1843, cameraarsrekening, 203-239, aldaar voor 1528.
- 24 Landwehr nr. 10. Een schoon triumphe ghedaen bynnen dye stadt van Utrecht tot eenen blijde willecome des

- K.M. den XIII augusti. Anno MCCCCXL. Utrecht 1540; zie: A.M.C. van Asch van Wijck, *Plegtige intrede van Keizer Karel den vijften in Utrecht, in den jare 1540, voornamelijk volgens den Triumphus Caroli V Caesaris van Cornelius Valerius*. Utrecht 1838.
- 25 Soly, 'Plechtige intochten', bijvoorbeeld 350 en 354.
 - 26 A.M.C. van Asch van Wijck, 'Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht, 1524-1566', *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht, IV, stuk 2*. Pouwelsz ontving overigens vergiffenis van de schout vanwege zijn onbesproken reputatie.
 - 27 Voor 1549: Landwehr nr. 11. *Brevis descriptio eorum, quae in adventum Caroli V etc.* Utrecht 1549; A.M.C. van Asch van Wijck, *Plegtige intrede van Philips II binnen de stad Utrecht in den jare 1549*. Utrecht 1846. Van Dijk, *Openbare feesten*, 109; Beyerman, 'Het bezoek van prins Philips'.
 - 28 Snoep, *Praal en propaganda*.; Van Dijk, 'Openbare feesten'; (RM), Archief De Wijngaertrancken, inv.nr.8. Kopie uit 1604 van een rekest uit 1505.
 - 29 Vgl. Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', *passim*.
 - 30 Ibidem, 290-311 en 321-370. Mörke besteedt geen aandacht aan de Oranje-intredes voor 1640; Van Boheemen en Van der Heijden, "De verlossinghe van die stede". Voor de opkomst van Oranje in de politieke ceremonies van het zuiden: Soly, 'Plechtige intochten', 354.
 - 31 (RM) GA Delft, o.a., *Thes.rek. 1575/76, f.79vo*. En voor Dordrecht de brief van Taffin: Van Boheemen en Van der Heijden, "De verlossinghe van die stede", 207.
 - 32 (RM) GA Delft, ANHG, inv.nr. 2. *Kerkenraadsnotulen*, 1584.
 - 33 Van Boheemen en Van der Heijden, "De verlossinghe van die stede", 208.
 - 34 Ibidem, 208; voor Den Haag: idem, *Retoricaal Memoriaal*, 320. Het is niet zeker of de Haagse rederijkerskamer erbij betrokken was, de kamer verkeerde juist in een strijd met het Hof van Holland.
 - 35 Van Boheemen en Van der Heijden, "Die verlossinghe", 208-209; Snoep, *Praal en propaganda*, 25-31. Voor de rol van kamers en individuele rederijders in de ontwikkeling van het politieke bewustzijn van de nieuwe staat ook: hoofdstuk 9 en 10.
 - 36 Van Boheemen en Van der Heijden, "Die verlossinghe", 209.
 - 37 Pikhuis, '1577. Jan Baptist Houwaert laat twee tafelspelen opvoeren'.
 - 38 ZAM, GA Veere, Archief heren van Veere, inv.nr. 158-162. *Rekeningen van de rentmeester van de stad Veere, 1491-1496*, 161, f.50ro.
 - 39 (RM), SAKH, Archief De Wijngaertrancken, inv.nr. 8. Kopie uit 1604 van een rekest uit 1505.
 - 40 (RM) SAKH, SA Haarlem, 2^e afdeling, inv.nr. 163, *Thes.rek.*, f.67.
 - 41 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 7458. *Thes. rek.*, f.652.
 - 42 (RM) GA Dirksland, inv.nr. 55, 1595 en 1596.
 - 43 (RM) GA Delft, OA, *Thes.rek.*, 1617, f.246.
 - 44 Unger, *Bronnen*, I, 153-156. *Statuut van 1515*.
 - 45 Kesteloo, 'De stadsrekeningen', III, 314.
 - 46 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven II, inv.nr.7469. *Thes.rek.*, f.225vo en 226 en (RM) GA Leiden, bibliotheeknr. 72422. (RM) GA Vlaardingingen, OA, inv.nr.105, *Thes.rek.*, f.18 en ibidem, inv.nr.106. *Thes.rek.*, f.161; (RM) GA Den Briel, *Stadsrekeningen 1578/1579*; Nijsten, 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak"', aldaar 36.
 - 47 Gebaseerd op de uitgave in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 44 van: UB Gent, *Handschrift Van der Wulp I*, nr. 22. Antwoord op artikel 24. Verhoor van Jacob Franssen van Leyden, retrosijn, vanwege geruchten over een spel door de rederijkers gespeeld in de doelen 'dat men seyt zeer scandaleus te wesen'. Hij had in Leiden gewoond en vermoedelijk wijst het toevoegsel 'van Leijden' daarop.

- 48 (RM) GA Den Haag, Archief Confrerie van St.Joris, inv.nr.78, rekening 1559, f.18vo-19.
- 49 (RM) GA Leiden, Archieven van Gilden etc, inv.nr. 5. Notulen van deken en hoofdmannen der schutterij te Leijden, f.204vo.
- 50 Meertens, *Letterkundig leven*, 117.
- 51 Zie: Coigneau, *Refreinen in het zotte*, 7.
- 52 (RM, De Lier) NA, Hof van Holland, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv.nr. 4501, f.52-52vo.
- 53 Van Bueren, *Leven na de dood*, 220-221.
- 54 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 37-38. Voor de tradities in Amsterdam, Leiden, Den Haag en Gouda zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal voor deze steden*.
- 55 Van Dijk, 'Openbare feesten', 110-115.
- 56 Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, kameraarsrekening, 1529; (RM) ga Haarlem, inv.nr.118, Thes.rek., laatste blad, 1538.
- 57 Van Boheemen en Van der Heijden, "Die verlossinghe", 211-213; Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 38-40.
- 58 Van Boheemen en Van der Heijden, "Die verlossinghe", 210-211.
- 59 Ibidem, 211. Voor de reeks Haagse vieringen zie ook: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal voor de genoemde jaren*. Voor de opkomst van Den Haag als centrum van politiek drukwerk zie: M. Koblusek, *Boeken in de hofstad: Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1997, passim.
- 60 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 41-42; voor de subsidie aan de Haarlemse kamers: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal voor Haarlem*.
- 61 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 38-39.
- 62 Voor deze gegevens: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*.
- 63 Ibidem.
- 64 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, alle steden rond deze jaren.
- 65 Laatste vermeldingen van geschenken: Middelburg 1574, Brouwershaven 1572, Dordrecht 1575, Haamstede 1581, Brielle 1583, Amsterdam 1587, Domburg 1596/1625, Alkmaar 1596, Goes 1597, St.Annaland 1608, Zierikzee 1596/1608, Goedereede 1610, Vlaardingen 1619, Haarlem 1620, Schiedam 1620, Warmond 1620, Veere 1628?, Noordwijk 1640, 's-Gravenzande 1642, Rijnsburg 1643, Arnemuïden 1644, Gouda 1648, Leiden 1652, Den Haag 1669, Rotterdam en Delft voor 1592. Voor de Hollandse kamers: *Retoricaal Memoriaal voor de genoemde plaatsen en jaren*. Voor Middelburg: Kesteloo, 'De stadsrekeningen'; voor Haamstede: Meertens, *Letterkundig leven*, 117-118; voor Domburg: ibidem, 106; Goes: ibidem, 108; Veere: GA Veere, archief van de rederijkerskamer 7. Verzoekschrift van de kamer over gebruik zaal, 1628; St.Annaland: ZAM, RAZ, (Lasonder) 5807 f.26vo., 1608; Arnemuïden: Meertens, *Letterkundig leven*, 106; Zierikzee: ibidem, 116.
- 66 Voor deze netwerkvorming: Meertens, *Letterkundig leven*, 71-130; Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg', passim: geschenken aan rederijkers.
- 67 (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr.581, Thes.rek., f.79vo. en 585, f.34, uitgaven in 1502 en 1506; ibidem, inv.nr. 586, uitgaven in 1507; ibidem, inv.nr. 603, f.70, f.71vo. In 1527 waren Delftse rederijkers te Leiden: ibidem, inv.nr. 608, f.43vo. In 1525 of 1526 was De Vreugdenbloem uit Brielle in het naburige Goedereede op bezoek: (RM) GA Goedereede, inv.nr.248, uitgaven 1525/1526.
- 68 (RM) GA Den Haag, inv.nr. 1188. Thes.rek., f.131; idem, inv.nr. 1223. Thes.rek., f.331vo; Voor het lied voor de Noordwijkse kamer: (rm) ga Leiden, Archieven van Gilden etc., inv.nr. 1473; GA Leiden, bibl.nr. 90.000, lied gezongen in Zuidwijk door de broeders van de Wassenaarse kamer in 1638; zie ook: hs. Wijnbeek. Voor die netwerkvormende rol van festivals ook: Van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redekunst'.

- 69 Anders dan Grootes meende hoefde deze afzondering vanuit de theatrale openbare ruimte niet samen te gaan met een literaire en sociale marginalisering. Zie: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'. Daartegenover staat de opvatting dat een terugtrekking uit de openbare ruimte weliswaar samenging met een marginalisering van de literaire cultuur, maar tegelijk ook met een trend naar elitisering. Zie: A.L. Van Bruaene, 'De contouren van een nieuw cultuurmodel. Rederijkers in Vlaanderen en Brabant in de zeventiende eeuw', *Handelingen der Koninklijke Zuid Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 58 (2005), 221-237. Tegen de gedachte van een publieke en literaire marginalisering in de zeventiende eeuwse Zuidelijke Nederlanden: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers'.

8. Strijd om het publieke domein

- 1 Soly, 'Plechtige intochten', passim; voor de invloed van burgers in de lokale, gewestelijke en nationale politiek: Boone en Prak, 'Rulers, patricians and burghers'. Voor middeleeuwse media voor politieke opinievorming bijvoorbeeld: Brinkman, *Dichten uit Liefde*, 50-62; en voor een opvatting over de relatie tussen literaire cultuur en laatmiddeleeuwse opinievorming in het algemeen: Pleij, *De sneeuwpoppen*, passim. Een theoretische benadering van de relatie zie: J. Bloemendal en A. van Dixhoorn, 'De scharpheit van een gladde tong. Literaire teksten en publieke opinievorming in de vroegmoderne Nederlanden (ca. 1450-ca. 1750)'. Artikel dat in 2008 wordt aangeboden aan een Nederlands historisch tijdschrift.
- 2 Spies, "Op de questye..."; M.B. Smits-Veldt, 'Die Kanzel des Bürgers: Theater und Schauspiel im Amsterdam des 17. Jahrhunderts', in: B. Wilczek (red.), *Amsterdam 1585-1672: Morgenröte des bürgerlichen Kapitalismus*. Bühl-Moos 1993, 136-152; en de artikelen van Coigneau, Van Gijsen, Ramakers, Moser en Pleij in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 201-281; Waite, *Reformers on stage*, 202-208.
- 3 Moser, *De strijd voor rhetorica*, 9-20; 194-202; Pleij, 'The despisers of rhetoric'.
- 4 Voor Joris Pietersz: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 52-53. Voor toneel en reformatorische openbaarmaking in Duitsland: Wohlfeil, 'Reformatorische Öffentlichkeit'; R.W. Scribner, 'Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?', in: H.J. Koehler, *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit*. Beiträge zum Tübinger Symposion. Stuttgart 1981, 65-76; idem, *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*. Londen 1987. Voor de Noordelijke Nederlanden is nauwelijks onderzoek gedaan naar de relatie tussen openbaarheid en hervormingsbeweging; een goede uitzondering vormt: Waite, *Reformers on stage*, wiens boek sterk geïnspireerd is door de Duitse historiografie. Voor de Zuidelijke Nederlanden: G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*. Antwerpen/Amsterdam 1996, vooral 47-76.
- 5 Rond 1520 werd de hervormingsbeweging vooral bevorderd door kringen van academisch geschoolden, geleerden en geestelijken. Voor een vroeg netwerk van hervormingsgezinden, zie: B.J. Spruyt, 'De Delfts-Haagse kring (ca. 1520-ca.1525). Evangelisch humanisme in het vroeg zestiende-eeuwse Delft en Den Haag', in: J.C. Okkema, e.a. (red.) *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden*. Delft 1994. Voor de vroege ketterpolitiek van het Hof van Holland, zie: G. de Moor, 'Magister Jacob Ruysch. De Haagse mini-Granvelle (ca.1440-1519)', in: Okkema, *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen*, 83-106; en vooral: Ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*, 22-257. Voor de verbreiding vanuit geleerdenkringen naar ambachtsmilieus: Waite, *Reformers on stage*, 13-14; Duke, *Reformation and Revolt*, 1-123.
- 6 Voor de bronnen voor de censuurpolitiek: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, passim. Voor Amsterdam: (RM) NA, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv.

- nr. 4449, f.51vo en 52; voor Monnickendam: (RM) P. Fredericq (red.), *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Gent/Den Haag 1889-1906, V, 171. 'Schandaliseren' betekent zowel het verwekken van ergernis als het veroorzaken van iemands zedelijke ondergang. Het 'schandaliserend' karakter van toneel was wel het belangrijkste motief voor de censuurpolitiek tot 1567. Zie: *Middelnederlandsch Woordenboek*.
- 7 (RM) NA, Hof van Holland, Derde memoriaelboek van Sandeling, f.202vo, passage uitgegeven in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 10-11. Anton van Laing, graaf van Hoogstraten, was van 1522 tot 1540 stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland. Hij was een invloedrijk adviseur van Karel V. Zie voor hem: Ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*, 263-264.
 - 8 (RM) NA, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv.nr. 4452, f.58 en 58vo; ibidem, inv. nr. 4452, f.57vo; ibidem, inv.nr. 4454, f.105vo en 108vo. Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 51-53.
 - 9 Voor de steun van lokale autoriteiten aan de hervormingsbeweging en de afkeer van de strenge ketterpolitiek: Waite, *Reformers on stage*, passim. Voor Haarlem: (RM) SAKH, SA Haarlem, inv.nr.113. Thes.rek. 1534, f.108 'een deel van der passie ons Heren, 't welck den gemeenen volcke zeer bequaem gesticht heeft overmits die vermaninge tot devocien, die dairinne gelegen was'. Ibidem, inv.nr.114, Thes.rek. 1535, f.77, met vergelijkbare bewoordingen. Voor de gewelddadige onderdrukking van de Hollandse doperbeweging onder meer: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 155-156 en A.C. Duke, 'Building heaven in hell's despite: the early history of the Reformation in the towns of the Low Countries', in: Duke en C.A. Tamse, ed., *Britain and the Netherlands.VI. Church and state since the Reformation*. Den Haag 1981, 45-75.
 - 10 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 53-55; Waite, *Reformers on stage*, 79-98. Uit rapporten van centrale ambtenaren blijkt dat men in Den Haag zeer bezorgd was over de coulante houding van de Amsterdamse overheid tegenover de bijzonder actieve rederijkers en hun relaties met hervormingsbewegingen in de stad: (RM) NA, Archief ambtenaren centraal bestuur, 92, volgens de uitgave van *Retoricaal Memoriaal*, 43. UB Gent, Handschrift Van der Wulp I, nr.22., volgens de uitgave: *Retoricaal Memoriaal*, 44. Memorie over de opstand te Amsterdam: UB Gent, Handschrift Van der Wulp I, nr.23, zoals uitgegeven in: *Retoricaal Memoriaal*, 46.
 - 11 Voor het verbod van 1539, dat zich gezien de motivatie op de Hollandse situatie richt en niet is beïnvloed door het Gentse festival van 1539: (RM) NA, ambtenaren van het centraal bestuur, inv.nr.97, 5 december 1539, artikel xxiiiij. In hetzelfde jaar reisde de Middelburgse baljuw naar Den Haag om uitleg te verschaffen over 'den spele dat tot Middelburch gespeelt was', vermoedelijk het spel dat in 1539 in Antwerpen werd gedrukt. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 116 (naar: ZAM, RAZ, Rekeningen I, 493, f.10). Voor de adempauze in de bestrijding: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 57.
 - 12 (RM) ARA Brussel, Oostenrijkse Geheime Raad, register 670, f.46-47.
 - 13 De commissie bestond uit de inquisiteur Franciscus Sonnius; Dr Maerten Herman de Goude, deken, en mr. Morales de Cestro, kannunik, van het kapittel van St. Marie in de Hofkapel te Den Haag; mr. Florent van Haerlem (pastoor van Amsterdam); mr. Maerten Doncke (pastoor van Wormer); mr. Merten van Montfert (de bewuste pastoor van Naaldwijk). Voor het advies: Fredericq, 'De inquisiteur Sonnius over de rederijkers'. Voor de commissie: (RM, 678) ARA Brussel, Arch.Audience, inv.nr. 1656/2, 3 april 1551.
 - 14 (RM, 13-15) *Groot Placaetboek*. Den Haag 1705, I, 463-464.
 - 15 Meertens, 'Een bundeltje katholieke geschiedzangen'. Het Kamperse 'Spul van Palmen' uit 1556 werd blijkens een notitie uit 1566 door de pastoor van Kampen, volgens Meertens mr. Henricus Ernesti Campensis (vanaf 1565 pastoor van de Nicolaaskerk), goedgekeurd om jaarlijks opgevoerd te worden. In 1563/1564 gaf de pastoor van Brouwershaven zijn

- goedkeuring voor de opvoering van een spel, blijktens zijn notitie in het verzamelhand-schrift van de kamer: UBU 8 K 28, Gildeboek van de Roode Lelie te Brouwershaven, f.54ro. Over een spel te Kapelle werd beweerd dat het was goedgekeurd door de plaatse-lijke pastoor, zie: J. Bijlo, *Kroniek van Kapelle-Biezeling en Eversdijk*. Middelburg 1923, bijlage 4, 211-212. Voor Leiden: (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 390, f.23-24 en inv.nr. 388 en 247. Voor Amersfoort: GA Amersfoort, 1, inv.no. 35, Raadsdagelijks boek, 1523-1672, voor 1565.
- 16 Van Boheemen, 'Rederijkers en overheid', 59-61.
 - 17 Voor Zierikzee: SASD, ASZ 101. Trefwoordindices op de verdwenen raadsresoluties. 'Rhetorijkers', 19 juli; voor Middelburg: N.C. Lambrechtsen van Ritthem, 'Beknopte ge-schiedenis van de Middelburgsche rethorijkamer Het bloemken Jesse', *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, eerste serie 3, 1 (1819) 119-175, bron onbekend. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 183, vermeldt een proces tegen de Zierikzese rederijkerskamer De Distelblom die schandaleuze refreinen in het publiek had gebracht, dat in 1560 werd geseponeerd. Zie ARA Brussel, Arc.Aud. 327, f.38vo-39vo; f.61-61vo; f.64-65vo.
 - 18 Duke, *Reformation and Revolt*, 152-174; Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, onder meer 97-102.
 - 19 De president van het Hof, mr. Gerrit van Assendelft, en raadsheer mr. Abel van der Coul-ster, werden in 1539 verdacht van ketterse opvattingen. Abel van der Coulster deed over-igens zelf in 1534 onderzoek naar de 'lakse' censuurpolitiek van de Amsterdamse ma-gistraat. Voor de gedachte dat er sprake was van (groeierende) politieke en publieke onwil tegen strenge repressie: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 155-157. Zie ook: Ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*, 246-248.
 - 20 Zie voor die inhoudelijke onafhankelijkheid de argumentatie bij: Waite, *Reformers on stage*, passim.
 - 21 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 351-440.
 - 22 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 1-226; W. Bergsma, *Tussen Gideonbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650*. Hilversum/Leeuwarden 1999, 96-256; S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*. Hilversum/Leeuwarden 2000, 316-380; Frijhoff, *Wegen van Willem Evertsz*, 69-118.
 - 23 Zie ook de discussie bij: Wille, 'De gereformeerden en het toneel' en Mak, 'De gerefor-meerden en het toneel'; en verder: M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'De toneelbestrij-ding door kerk en staat', in: A. Pels, *Gebruik en misbruik des toneels*. Culemborg 1978, 11-16. Zie ook: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 161-163.
 - 24 (RM) naar de uitgave bij: F.L. Rutgers, *Acta van de Ned.Synoden der zestiende eeuw*, 269; (RM) GA Brielle, ANHG, classicaal archief, memoriael voor de classis Den Briel, 9 mei 1580; ZAM, Acta classis Tholen en Bergen op Zoom 1584-1608 (transcriptie F.A. van Lieburg, t.b.v. RGP-uitgave), 2 april 1590.
 - 25 Voor een overzicht van de gereformeerde bestrijding per classis zie: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 123-175. De bronnen zijn naar plaats en jaar geordend uitge-geven in Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, passim. Voor de onderlinge steun van rederijkers, zie bijvoorbeeld: brief van de Brielse predikant Frisius aan ds Arent Cornelisz: (RM) GA Delft, ANHG, inv.nr. 112.
 - 26 Zie de briefwisseling tussen ds Taffin en ds Arent Cornelisz: *Werken van de Marnix Vereeniging III*, 5, 153-155; ZAM, Acta classis Tholen en Bergen op Zoom, 2 en 3 juli 1590, rapport van ds Simon Jansen, gericht aan de rederijkerskamer van Scherpenisse (met dank aan F. van Lieburg, overigens maande de classis hem tot terughoudendheid); brief van de Brielse predikant Frisius aan ds Arent Cornelisz: (RM) GA Delft, ANHG, inv.nr. 112; drie

- preken van de Zoetermeerse predikant Paludanus over de psalmen, waarin hij de rederijkersspelen veroordeelde: *Memorie van de predicatien die Pieter van Brouck tot Soetermeer etc. Drie afschriften van preken in bezit van T. Wouters*. Uitgave van het fragment over de rederijkers: *Retoricaal Memoriaal*, 837-838; nota van de Brielse predikant Willem Crijnse: (RM) GA Brielle, ANHG, inv.nr. A3, actaboek, 1602-1606, 20 april 1606; brief van de Lierse kerkenraad: (RM, 609-610) NA, Hof van Holland, inv.nr. 5207. *Criminele Papieren*. 1606; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, vooral deel 2.
- 27 Voor het Woerdens plakkaat: (RM) GA Woerden, kast vi, inv.nr. 6. *Stadsrekeningen* 1581/1582, f.15; *Groot-placaet-boek*, Deel I, 358. *Placaet van de Staten van Zeeland*. *Ordonnantie van sijne princelicke excellentie, op't stuck vande policie binnen Zeelandt*, 8 februari 1583. Art. 36 en 37; (RM) NA, Hof van Holland, *Resoluties Hof van Holland*, 19 mei 1586; *ibidem*, 9 augustus 1587; (RM) GA Den Haag, inv.nr. 611. *Keurboek* 1586-1607, f.162vo-170.
- 28 SASD, Archief stad Brouwershaven, 1. *Resoluties van de raad*. 3 juni 1582 (f.25v); *Meertens, Letterkundig leven*, 81; voor Leiden bijvoorbeeld: (RM) GA Leiden, *Secr.Arch.II*, inv.nr. 7453 *Thes.rek.*, f.57vo; voor Gouda bijvoorbeeld: (RM) GA Gouda, *Kamerboek*, inv.nr. 94, f.68vo (verzoek om toestemming opvoering zinnespel over de oorlogen tot 1582 afgewezen, tekst opgevraagd); *ibidem*, inv.nr. 96, f.76 (verzoek van de kamer om een gedicht te mogen voordragen over de verovering van Den Bosch in 1629, verwezen naar de Agnietenkerk). Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 159: in plaatsen als Haarlem, Leiden en Gouda reageerde de kerkenraad veel gematigder op de rederijkers dan in Delft.
- 29 Zie ook het oordeel van: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 123; voor de Delftse classis zie ook: F.C. van Boheemen en Th. van der Heijden, *De Delftse rederijkers "Wy rapen gheneucht"*. *Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum* 9. Amsterdam 1982; en idem, *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw: met een tekstuitgave, inleiding en aantekeningen van het Spel van Sinne "De Wortel van Rethorijka"*. Amsterdam 1985. Voor De Lier in 1589: (RM) NA, Hof van Holland, *Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen*, inv.nr. 4501, f.52. Ook stedelijke overheden reageerden vooral op incidenten rond kamers waarbij hun eigen autoriteit in het geding was, zie bijvoorbeeld: (RM) SAKH, *Stadsarchief Haarlem*, 2e afd. inv.nr. 841 (1589), f.10 'hoe dat den rethorizijnen, zoe van de oude als de nyeuwe cameran binnen desen stadt hen zeer onbehoorlijcken hadden gedraegen met qualijck spreken, schempen ende lasteren op de magistraet deser stadt, zoe wel tegens heur presente persoonen als achter rugge'. De kamers werd hun prestigieuze speelplaats op de markt ontnomen en de vroedschap vroeg zich zelfs af of de kamers niet geheel verboden moesten worden.
- 30 Voor het geval De Lier: Van Boheemen en Van der Heijden, 'Merct doch dit gruwelijck spectakel', 71-115. Het Haarlemse incident uit 1589 laat zien dat ook lokale autoriteiten soms een dergelijke optie overwogen. In 1629 werd de Haarlemse kamer De Wijngaert-rancken vanwege een 'schandaleus' nieuwjaarsdicht voor enkele jaren een vergaderverbod opgelegd kreeg: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 177.
- 31 Voor het optreden van het Hof van Holland: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 162-163.
- 32 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 158-164, geeft ook een profiel van twee belangrijke bestrijders van de rederijkers uit de classis Delft. De bestrijders vormden een groep van academisch geschoolde, intellectuele predikanten, die in correspondentie met elkaar stonden over de opbouw van de gereformeerde kerken.
- 33 SASD, *Classicale acta Schouwen-Duiveland*, 1608-1642 (transcriptie van F.A. van Lieburg, t.b.v. RGP-uitgave); SASD, Archief Stad Zierikzee, 101, 1616. Meertens, *Letterkundig leven*, 115.
- 34 Voor het verzoek van Paludanus: (RM) NA, ANHG, *Classicaal Archief Delft en Delfland*, acta, inv.nr. 137, f.273.

- 35 Voor het Zeeuwse plakkaat: *Groot Placaet-boeck IV*. Den Haag 1705, 1032/33. Placaet, tegens de kamer-speelen, poppen en aessack-speelen, rijsseleeryen, loteryen, etc. in date den negenden junii 1625; SASD, *Classicale acta Schouwen-Duiveland*, 1636 en verder 1636 tot 1642.
- 36 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 158-164.
- 37 Voor de katholieke bezwaren zie ook: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 57-64.
- 38 (RM, 13-15) *Groot Placaetboek I*, 463-464. Voor eerdere argumenten: (RM, algemeen) NA, ambtenaren van het centraal bestuur, inv.nr. 98, 26 september 1539, tijdelijk algeheel spelverbod.
- 39 (RM, 13-15) *Groot Placaetboek I*, 463-464.
- 40 Voor een overzicht van de bezwaren: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 123-164 en vooral, 123-128 en 159-161. Zie de discussie tussen: Wille, 'De gereformeerden' en Mak, 'De gereformeerden'. Verder het commentaar van Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 163 op A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991. Van Deursen overschat de steun van de overheid aan de anti-rederijkerspolitiek schromelijk, zoals Van der Heijden terecht opmerkt.
- 41 (RM, algemeen) uit: *Werken van de Marnix Vereeniging III*, 5, 153-155. Voor de problematiek van de vrije predikanten: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 34-41. Beide predikanten waren academisch gevormd, de een te Heidelberg en de ander te Padua en Geneve. Beiden waren predikant geweest van calvinistische vluchtelingengemeenten. Vanuit hun achtergrond en hun positie als predikanten van grote calvinistische gemeenten in twee Hollandse hoofdsteden waren Taffin en Cornelisz bij uitstek geschikt om een leidende rol op zich te nemen in de opbouw van de Hollandse gereformeerde kerk.
- 42 Brief van Frisius aan Arent Cornelisz: (RM) GA Delft, ANHG, inv.nr. 112.
- 43 (RM, 609-610) NA, Hof van Holland, inv.nr. 5207. *Criminele Papieren*. 1606.
- 44 Voor Maurits brief: (RM, 610-611) *ibidem*.
- 45 (RM 614-615) *ibidem*. Voor een tekstuitgave van het spel: Van Boheemen en Van der Heijden, 'Merct doch dit gruwelijck spectacel van dit gespuis', 71-115. Voor commentaar: Moser, *De strijd voor rhetorica*, 55-68.
- 46 (RM, 614-615) NA, Hof van Holland, inv.nr. 5207. *Criminele Papieren*, 1606.
- 47 (RM) GA Brielle, ANHG, inv.nr. A3, actaboek, 1602-1606, 20 april 1606.
- 48 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 159-161.
- 49 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 176; Hummelen, *Repertorium*, 1 OC 3, 3 L 13.
- 50 (RM) SAKH, ANHG Haarlem, inv.nr. 10/2. *Kerkenraadsnotulen*, f.191-192.
- 51 Zie bijvoorbeeld: Schama, *Overvloed en onbehagen*, 186-196; en: A.J. Hoenselaars, '23 april 1586. Engelse toneelspelers voeren in Utrecht De werken van Hercules op. Beroepsacteurs en rederijkers', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 142-147.
- 52 (RM) GA Delft, OA, niet geïnventariseerde akte, 1 januari 1614.
- 53 (RM) UA Utrecht, Huydecoperarchief, inv.nr. 163. Afschrift van het contract tussen het Weeshuis en Samuel Coster.
- 54 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 93.
- 55 (RM) UA Utrecht, Huydecoperarchief, inv.nr. 163. Afschrift van verkoopakte tussen het Weeshuis en Samuel Coster, 9 augustus 1622.
- 56 (RM) GA Amsterdam, PA 367 (Archief van het Weeshuis), inv.nr. 197-198 (Rapiamus van de ontvangsten 1612-1650). Ontvangsten in 1625 nog van de Academie, in 1626 van de Brabantse kamer en vervolgens nog slechts van de Academie. In 1630 schreef Vondel, voorheen lid van de Brabantse kamer, namens de Amsterdamse Academie een prijsvraag uit: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 142.
- 57 (RM) UA Utrecht, Huydecoperarchief inv.nr. 165, 42. Akte van 7 juli 1632: het stadsbestuur voegt de twee rederijkerskamers van Amsterdam samen; de gefuseerde kamer zal zijn opbrengsten delen met het Weeshuis en het Oudemannenhuis.

- 58 (RM) UA Utrecht, Huydecoperarchief, inv.nr. 164. Afschriften uit de rekenboeken van de weesvaders en van de kamer zelf.
- 59 (RM) GA Leiden, bibliotheek sign. 85951. Contract van 14 december 1635.
- 60 Voor Leiden: de Thes.rek. over de jaren 1600 tot 1652, uitgegeven posten in: *Retoricaal Memoriaal*; (RM) GA Leiden, Secret. Archieven I, inv.nr. 53. Gerechtsdagboek L, f.184; (RM) Van Vloten 1859, 25: kroniekje van notaris Paets; (RM) GA Leiden, Archief van het Weeshuis, afdeling III, inv.nr. 412. Blaffaert van ontfang ende uutgeven 1620, f.27-28. Alles te vinden in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 566-567. Voor Zierikzee: Meertens, *Letterkundig leven*, 116; voor Rotterdam: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 757; voor Gouda: (RM) GA Gouda, inv.nr. 99. Kamerboek, f.49vo en idem, inv.nr. 100. Kamerboek, f.49vo; voor Schiedam: (RM) GA Schiedam, OAA, inv. nr. 341. Besogneboek burgemeesteren, f.5; idem inv.nr. 342, f.88vo. Zie: Van Boheemen, 'De lusten en de lasten. Rederijkerstoneel als meer dan incidentele inkomstenbron voor de charitas', in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 371-391. Voor de professionalisering van het toneel: Hummelen, '1637. Jacob van Campen bouwt de Amsterdamse Schouwburg'; M.B. Smits-Veldt, '3 januari 1638. Opening van de Amsterdamse Schouwburg met Vondels Gysbreght van Aemstel', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 204-211; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 559-561, 583-585.
- 61 Voor de rol van rederijkers zelf in die vernieuwingen ook: hoofdstuk 9 en 10; vgl. P. Burke, 'De afwijzing van het ritueel in het vroeg-moderne Europa', in: idem, *Stadscultuur in Italië*, 273-290; idem, *Venetie en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1991, 118-123; voor de veranderingen in de verhouding tussen elites en openbaarheid in de Republiek zie: Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder', passim; Soly, 'Plechtige intochten', 357-361. Zie ook: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 175; het stedelijke geheugen werd volgens hen in de loop der zeventiende eeuw steeds meer verschriftelijkt, ten koste van ritueel en ceremonieel. Voor Europa ook: A. van Dixhoorn, 'Epilogue', in: A. van Dixhoorn en S. Speakman Sutch (red.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and learned societies in late medieval and early modern Europe* (Leiden, verschijnt 2008).

9. Media en loopbanen: festivals en prijschrijvers

- Zie hiervoor de bijdragen in: Van Dixhoorn en Speakman Sutch, *The Reach of the Republic of Letters*. Verder ook: R. Strong, *Art and power: renaissance Festivals 1450-1650*. Berkeley 1984; Christiansen, 'The guilds and the Meistersinger Schools'; Samuels, 'Benedetto Varchi'; J. Koopmans, 'Toneelgeschiedenis rond de grens. Drama in de Noord-Franse steden', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 83-97, aldaar 87-90 over de wedstrijdcultuur van de Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden; J.L. Flecniakoska, 'Spectacles religieux dans les pueblos à travers les dossiers de l'Inquisition de Ceunca (1526-1588)', *Bulletin hispanique*, 77 (1975), 269-292; J. Robbins, *Love poetry of the literary academies in the reigns of Philip IV and Charles II*. Londen 1997, 47-50; W. F. King, *Prosa novelística y academias literarias en el siglo XVII*. Madrid 1963, 84-88; M. Bouhaïk-Gironès, *Les clercs de la Basoche et le théâtre comique* (Paris, 1420-1550). Parijs 2007; K. Lavéant, 'Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIIe siècles)'. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam 2007.
- M.B. Smits-Veldt, 'Hollandse rederijkers', 238-243; Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 179-370, aldaar 283.
- Ramakers, 'Tonen en betogen'.
- Voor een beschrijving van alle Hollandse festivals, zie Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden'.
- Voor de feestcultuur van de Late Middeleeuwen: Pleij, *De sneeuwpoppen*, passim; Arnade, *Realms of rituals*, passim; Soly, 'Plechtige intochten'; Ramakers, *Spelen en figuren*, passim; Nijsten, 'Toneel in de stad'.

- 6 Ramakers, 'Tonen en betogen', passim; idem, 'Allegorisch toneel. Overlevering en benadering' in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 228-245; Moser, 'Maria verklaard', 246-262. Voor de dialoogstructuur, zie ook verschillende uitgaven van festivalbundels, zoals beschreven bij Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden'.
- 7 Ramakers, 'Tonen en betogen'; Moser, 'Maria verklaard'. Voor het begrip openbare oraliteit van de stad zie M. Mostert, *Oraliteit*. Amsterdam 1998, 82.
- 8 Iansen, *Verkenningen*; M. Spies, '1 juli 1584: De Amsterdamse kamer "De eglentier" draagt de "Twespraack vande Nederduitsche letterkunst" op aan het Amsterdamse stadsbestuur. Nieuwe opvattingen over de literatuur', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 177-181.
- 9 Frijhoff, 'Burgerlijk dichtplezier'; Vrieler, *Het poëtisch accent*; Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen*. Voor de bijdragen van rederijkers aan de ontwikkeling van het Nederlands: Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw-nederlandse triviumtraditie*; L. Peeters, 'De trappen der geleterdheid in de zestiende-eeuwse taalkunde en taalkunst', in: C. Hamans, e.a., *Adieu adieu sweet bahnhof*. Amsterdam 1984, 53-58.
- 10 Voor het visuele bij de rederijkers zie Ramakers, 'Allegorisch toneel'; idem, 'Tonen en betogen'; Moser, 'Maria verklaard', voor de blazoencultuur zie: De Bruin, *De schatten der Pellicanisten*, 205-209; Pleij, 'Spectaculaire kluchtwerk', 263-280.
- 11 Zie bijvoorbeeld de gang van zaken tijdens de festivals van Leiden in 1596 en Haarlem in 1606, zoals te vinden bij Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 276-286 en 298-307. Zie ook: Van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redekunst'; idem, 'Chambers of Rhetoric: Performative Culture and Literary Sociability in the Early Modern Northern Netherlands', in: Van Dixhoorn en Speakman Sutch, *The Reach of the Republic of Letters*.
- 12 Voor de Dordtse houtsnede: Van Winter, 'De Hollandse tuin'; (RM, 569) GA Leiden, Arch. Gilden, inv.nr. 1477 (28 mei 1624), doopbrief voor De Palmboom; Statuut Kapelle 1595, proloog.
- 13 Over de programma-indeling: Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 205-209.
- 14 Zie de argumentatie van Grootes 'De ontwikkeling', die vooral hierop betrokken moet worden.
- 15 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 211-213; zie bijvoorbeeld voor de investeringen in het Leidse festival van 1596, ibidem, 276-286. Zie ook: Y. Bleyerveld, 'De negen geschilderde blazoenen van de Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616', in: Ramakers, *Op de Hollandse Parnas*, 31-64.
- 16 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 206.
- 17 Ibidem, 206-207.
- 18 Ibidem, 'Rederijkerswedstrijden', 193-202, met name 202.
- 19 Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'. Zie ook Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 193-202.
- 20 In 1601 won de Haarlemse Pellicaen een zilveren hartje op een wedstrijd van de Brusselse Corenbloem. De prijs werd verdiend door Sacharias van den Brande 'ons vriendlijcke ende constrijcke medebroeder [...] welkens verdiende eere den camer voorschreeven toecompt ende t loon des prijs den meester als wel bij hem verdient [...] sonder meer wiens verdienste de oude camer [...] geen vereeringe soude vercregen hebben'. (RM) Archief TMB Haarlem, Register, f.17vo.
- 21 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', passim. Zie ook de suggestie van Smits-Veldt, 'Hollandse rederijkers', aldaar 245-246.
- 22 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 193-202; Smits-Veldt, 'Hollandse rederijkers', passim. Voor de Vlaardingse wedstrijd zie: Ramakers, *Op de Hollandse Parnas*, passim.
- 23 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 179-180.
- 24 Zie het Repertorium van rederijkersfestivals; voor Holland volgens de opgave van Van

- Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 211. Een totaal van 167 wedstrijden, waarvan 26 onzeker. Daarnaast nog negen wedstrijden die niet zijn doorgegaan, maar wel georganiseerd. Er zijn voor Zeeland geen aanwijzingen dat het er veel meer geweest kunnen zijn. Dekker, *Een schamele landstede*, 486-491 bijvoorbeeld geeft uit de Goese archieven geen nieuwe gegevens over festivals.
- 25 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 202-203 en 221, meent dat de wedstrijdcultuur steeds opener werd. Er was echter eerder sprake van een golfbeweging van interregionalisering en regionalisering.
- 26 Van Boheemen, 190-193. Overigens meent Van Boheemen dat de afspraak rond 1507 werd gemaakt. De frequentie van de (bekende) festivals suggereert echter een latere datum. De eerste en enige verwijzing naar zo'n afspraak stamt ook uit 1530. Zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, Leiden 1530.
- 27 Vgl. H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse opstand*. Amsterdam 1999, 39-48.
- 28 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 203-204 en 347-370.
- 29 Zo ging een festival te Rijswijk niet door, ondanks de prijsvraag die de prominente rederijker Gideon Loockefier in 1643 aan de kamers in de regio voorlegde, waarin hij ze uitnodigde aan de hand van het Batavieren-motief in te gaan op de strijd tegen de Spanjaarden. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 262-263.
- 30 Zie ook: Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 202.
- 31 In de jaren 1475-1550, gemiddeld bijna vier kamers, op negentien festivals; 1551-1600, bijna acht op 24 festivals en 1601-1650, bijna negen op 38 festivals waarvan we de aantallen deelnemers met zekerheid of bij benadering kennen.
- 32 Voor de aantallen deelnemers, zie het overzicht van Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 223-370.
- 33 Voor het Vlissingse festival, zie: Meertens, *Letterkundig leven*, 93-94.
- 34 Voor de dopen te Kethel: Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 316.
- 35 Repertorium van rederijkersfestivals. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', passim.
- 36 Ibidem. Er zijn geen aanwijzingen voor oostelijke festivals of rederijkersnetwerken bij: Van Bommel, 'Toneel in Arnhem van 1500 tot 1565'; Elte, 'Sprekers, toneelvoorstellingen en rederijkerij'; J.M. Hollaar en E.W.F. van der Elzen, 'Toneellevens in Deventer in de 15e en 16e eeuw', *De nieuwe taalgids*, 73 (1980), 412-425.
- 37 De Kapelse kamer werd bijvoorbeeld in 1508 gesticht, vlak na het Reimerswaalse festival van 1507 en werd op het Reimerswaalse festival van 1555 gedoopt.
- 38 Dat noordelijk Holland tot de rederijkersperiferie behoorde kwam overeen met de gebrekkige integratie van het Noorderkwartier in de politieke structuur van Holland voor 1570. Van Nierop, *Het verraad*, 37-38. De precieze verklaring voor deze parallel is niet duidelijk. Van Nierop vraagt zich af of er in politieke zin een eigen regionale identiteit en een autonomiebesef aan ten grondslag lag. Er waren overigens wel kamers gesticht in het gebied.
- 39 Voor de centrale positie van zuidelijk Holland: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 158.
- 40 Repertorium van rederijkersfestivals.
- 41 In Leiden en Amsterdam waren na 1570 de immigrantenkamers verantwoordelijk voor deze positie.
- 42 Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 129-130. Meertens, *Letterkundig leven*, 161-197.
- 43 Repertorium van rederijkersfestivals.
- 44 Het prestige van de Zandvoortse kamer werd in 1616 aangetast door de publicatie van de kritiek van de Haarlemse en Amsterdamse deelnemers aan een festival van deze kamer. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 326-327.

- 45 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 189-209.
- 46 Over de positie van Zuid-Hollandse kamers zie ook: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'; en vooral Boheemen en Van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers*, passim.
- 47 Repertorium van rederijkersfestivals.
- 48 Voor de argumentatieve rol van verschillende antwoorden tijdens een wedstrijd: Ramakers, 'In utramque partem vel in plures'.
- 49 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 221. Harline, *Pamphlets, printing and political culture*; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 218-224. Voor de nauwe relatie tussen boekbedrijf en maatschappelijke discussies zie: Keblusek, *Boeken in de hofstad*, passim.
- 50 De betrokkenheid van rederijkersmilieus bij de politieke ontwikkelingen rond 1500 blijkt uit de rol van de Haarlemse rederijkers bij pro-Bourgondische propaganda, de vredesthematiek van het programma van de intocht van Philips de Schone in 1505. Zie hoofdstuk 3, 5 en 8; ook: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 37-40.
- 51 Van Bruaene, *Om beters wille*, 91. Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'; Van Dixhoorn, 'New Institutions'.
- 52 Zie ook de hoofdstukken 4 en 8.
- 53 Van Nierop, *Het verraad*, 39-40, onderschat het heterodoxe karakter van de rederijkersspelen uit deze periode; zie ook: Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 51-64.
- 54 (RM, 678) ARA Brussel, Arch.Audience, inv.nr. 1656/2, 3 april 1551. Idem voor een brief aan de heer Van Assendelft, schout van Naaldwijk (RM, 678) geeft hierbij 'Aen den heere Van Assendelft, pastoor in Hollant'. Dat moet een fout zijn. Het onderschrift van de brief ('Aen den schout van Naeldwijck') en de aanhef ('lieve ende guede vrunt') maken duidelijk dat de adressant niet een geestelijke is maar een bestuurder.
- 55 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 250.
- 56 Coigneau, *Refreinen*, 239-244. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 246. Zie voor de Rotterdamse wedstrijd ook: H. Hollaar, *De Rotterdamse spelen van 1561. Een Hollandse toneelcompetitie met politieke lading*. Delft 2006. Vgl. de (terecht) zeer kritische signalement van deze studie van J. Koppelman in *De Zeventiende Eeuw*, 24 (2008) 1, 134-135.
- 57 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 251-255.
- 58 Ibidem, 245-248.
- 59 Spies, 'Lastige Amsterdammers'; D. Coigneau, 'Drie Rijnsburgse refrainen te Rotterdam 1561 en hun Franse bron', *Verhandelingen en Mededelingen Koninklijke Academie*, (1977), 239-290. Waite, *Reformers*; Spies, 'Rederijkers en reformatie', 66-74; J.J. Mak, 'Iets over de Amsterdamse rederijker Egbert Meynertsz', in: idem, *Uyt ionsten versaemt*. Zwolle 1957, 139-148; H. A. Enno van Gelder, *Erasmus, schilders en rederijkers: De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen 1959, 70-86; J.B. Drewes, 'Spel van sinne (1561) van de Witte Acoleyen', *De nieuwe taalgids*, 70 (1977), 301-319. Voor de spelen van Rotterdam: H. Hollaar (red.), *Spelen van Sinne vol schoone allegatien. Drijderley Refereynen. De Rotterdamse spelen van 1561*. Delft 2006.
- 60 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 250.
- 61 Ibidem, 251-255.
- 62 Ibidem, 251; in de collectie van Trou Moet Blijcken bevindt zich een afschrift van het Dordtse antwoord op de Goudse vraag, afgeschreven door Goossen ten Berch.
- 63 G.R.W. Dibbets, 'Een bruiloftsganger, een krans en politieke actualiteit', in: G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers (red.), "Wat duikers vent is dit!" *Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe 1989, 165-183.
- 64 De lozisten waren aanhangers van de kleurrijke Anwerpse 'hervormer' Loïs de Schalie-dekker die in de jaren 20 en 30 van de zestiende eeuw aanhangers had tot in de hoogste kringen in Antwerpen. De sekte werd begin jaren 40 uitgerooid. Zie J. Frederichs, *De secte*

- der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen (1525-1545) : Eliqius Pruystinck (Loy de Schaliendecker) en zijne aanhangers. Gent 1891.
- 65 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 218.
- 66 Ibidem, 218; M. van Gelderen, *The political thought of the Dutch Revolt 1555-1590*. Cambridge 1992; Van Boheemen en Van der Heijden, "De verlossinghe van die stede". Voor de thematiek van de Habsburg-Bourgondische propagandacultuur: Soly, 'Plechtige intochten', 341-361, vooral 341-357.
- 67 Schama, *Overvloed en onbehagen*, 63-134. Voor Fruytiers: Scheurleer, *Ecclesiasticus*, xvii en Van Dixhoorn, 'Writing poetry'; Smits-Veldt, "Waer in ons daden"; H. Duits, "'De Vryheid, wiens waardy geen mensch te recht bevat." Vrijheid op het Nederlands toneel tussen 1570 en 1700', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999, 99-131, vooral 99-112; M. Spies, "'Vrijheid, vrijheid": poëzie als propaganda, 1565-1665', in: Haitsma Mulier en Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis*, 71-98; idem, 'Verbeeldingen van vrijheid; David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato', *De Zeventiende Eeuw*, 10 (1994), 141-158; M.N. Smits-Veldt, "'Het vaderland" bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, 83-107. Voor de Bataafse mythe vanaf de Opstand ook: H. Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand. Studies over de relatie tussen politiek en toneel in het midden van de zeventiende eeuw*. Hilversum 1990.
- 68 Van Boheemen en Van der Heijden, "De verlossinghe van die stede", 207-217. Voor de positie van de prinsen van Oranje in het politieke bewustzijn, zie: Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'.
- 69 Koppenol, 'In mate volgt mi', 55-85; Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 264-266. Over de introductie van 'nieuwe literatuur' en het experiment met versvormen in Vlaams-Brabantse immigrantenkringen in Engeland na 1560: L. Forster, *Janus Gruter's English Years. Studies in the Continuity of Dutch Literature in Exile in Elizabethan England*. Leiden/Londen 1967; en de recensie in: Th. Weevers, 'New Light on the Continuity of Dutch Literature in the Sixteenth Century', *The Modern Language Review* 65 (1970) 3, 558-561.
- 70 Koppenol, 'In mate volgt mi'; Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 264-266.
- 71 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 266-272. Voor Leiden 1596: ibidem, 279-280.
- 72 Ibidem, 268-270.
- 73 Ibidem, 272 en 289-292; Smits-Veldt, "Waer in ons daden".
- 74 Voor Gommersz en Jansz: Meertens, *Letterkundig leven*, 120; voor Hals: M.H. Visvliet, *Inventaris der rechterlijke archieven van Middelburg*. Middelburg 1906, 93-94: De Middelburgse kamer droeg in 1547 een erfcijs van 3 sch.Vl.groot, jaarlijks, gevestigd op hun huis en erf de 'Gouden Kolve', op de hoek van de Markt en de Langeviele over aan Willem Janszoon Hals 'totten armen ghevanghen binnen Middelburch behouf'.
- 75 J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*. Hilversum 1997; Koppenol, *Leids heeal*, 44-70; J. Koppenol, '(Naasten-)Liefde es tFondament: de Leidse rederijkers en de loterij van 1596', *De zeventiende eeuw*, 6 (1990), 27-33; Stadsarchief Tholen, inv.nr. 196 Stadsrekeningen, 1583/84, uitgaven voor de bouw van een huis voor 'de siecken van huïjslieden van buijten', nodig vanwege de komst van Brabantse vluchtelingen. Waarschijnlijk betreft het de bouw van een pesthuis, zie inv.nr. 197, f.xviro, 1584/5. Van der Heijden, 'Rederijkers en overheid', 91-99; Van der Heijden, 'Kamers en overheid', 91-99, idem, 'De lusten en de lasten', 371-391.
- 76 Koppenol, *Leids heeal*, passim. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 276-286.
- 77 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 276-286.
- 78 Ibidem, 286-289.

- 79 Ibidem, 286-289; 292-297.
- 80 Ibidem, 298-307. De Bruin, *De schatten*, passim; zie voor latere loterijspelen: H. Borst, 'De loterijspelen van Coster en De Koning', in: W. Abrahamse, e.a. (red.), *Kort tijd-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, 45-51; voor de loterijen in het algemeen zie: A. Huisman en J. Koppenol, *Daer compt de lotery met trommels en trompetten!: loterijen in de Nederlanden tot 1726*. Hilversum 1991; en G.A. Fokker, *Geschiedenis der Loterijen in de Nederlanden. Eene bijdrage tot de kennis van de zeden en gewoonten der Nederlanders in de 15e, 16e en 17e eeuwen*. Amsterdam 1862. Voor Dwinglo en zijn omgeving zie: Van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redekunst'.
- 81 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 298-304.
- 82 Ibidem. Voor de uitgave: B. Ramakers, 'De Const getoond. De beeldtaal van de Haarlemse rederijkers-wedstrijd van 1606', in: R. Falkenburg, e.a. (red.), *Hof-, staats-, en stadsceremonies. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek (1998)* 49, 129-183. Voor de blaazenen: ibidem en De Bruin, *De schatten*, passim; en meer fundamenteel: Bleyerveld, 'De negen geschilderde blaazenen'. Een studie over de relatie tussen de Europese literaire cultuur en de blaazen-cultuur is dringend gewenst.
- 83 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 307.
- 84 H.B. Bonger, *Leven en werken van D.V. Coornhert*. Amsterdam 1978, 83-178, 233-253.
- 85 (RM, 286-287) NA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 374, f.197 en (RM) GA Gouda, inv.nr. 182, f.112vo en 113ro, 26 augustus 1611.
- 86 Voor het conflict: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, passim; recent ook: J. Spaans, 'Politiek, religie en samenleving in Vlaedings Rederijck-bergh', in: Ramakers, *Op de Hollandse Parnas*, 149-168; en: J. Spaans, 'Public Opinion or Ritual Celebration of Concord? Politics, Religion and Society in the Competition between the Chambers of Rhetoric at Vlaardingen, 1616', in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*. Leiden 2007, 189-210. Spaans neemt ten onrechte aan dat de wedstrijd geen rol speelde in het proces van opinievorming in Holland. Dit hoofdstuk laat zien dat wedstrijden die rol wel degelijk vervulden, en dat voor een goed begrip van die rol niet volstaan kan worden met het onderzoek van de teksten van een enkele wedstrijd, maar dat naast de politieke context ook de reeks wedstrijden en hun deelnemersveld meegewogen moeten worden. Zie ook: Van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redekunst', over dezelfde Vlaardingse wedstrijd.
- 87 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 286-287.
- 88 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 256; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*; voor Rotterdam: (RM) GA Rotterdam, OSA, inv.nr. 18, Resolutiën van de vroedschap, f.76 en f.77.
- 89 M. Spies, 'Rederijkers in beroering: religie en politiek bij de Hollandse rederijkers in de eerste decennia van de zeventiende eeuw', in: F. de Bree, M. Spies en R. Zemel (red.), "Teeckenrijke woorden" voor Henk Duits: opstellen over literatuur, toneel, kunst en religie, meest uit de zestiende en zeventiende eeuw. Amsterdam/Münster 2002, 59-76.
- 90 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 307-315.
- 91 Voor de Haarlemse deelname in 1611: (rm) Archief TMB Haarlem, Register, f.55.
- 92 Repertorium van rederijkersfestivals. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 307-333.
- 93 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 334-347; Van Boheemen en Van der Heijden, 'Rederijkers en politiek'.
- 94 Spies, 'Rederijkers in beroering'.
- 95 Ibidem; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 341-342.
- 96 Spies, 'Rederijkers in beroering'.
- 97 Ibidem.
- 98 Ibidem; Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 315-318.

- 99 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 324-325.
- 100 Ibidem, 324-327.
- 101 Spies, 'Rederijkers in beroering'; Smits-Veldt, 'Hollandse rederijkers', 234-247. Voor de theologie van de spelen vooral: Spaans, 'Politiek, religie en samenleving'.
- 102 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 328-330.
- 103 Niet alleen in Amsterdam, ook in Haarlem bleven de discussies levend. De (oud-?)rederijker en zilversmid Dirk Dirksz Wulp getuigde in 1629 bijvoorbeeld dat hij op het prijsmaal van de handboogschutters de vaandrig Willem van de Camere had horen zeggen dat alle arminianen schelmen waren. SAKH, Notarieel Archief Haarlem, notaris J. Schoudt, prot. 131, f.52vo; geciteerd naar: E. Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden en hunne merken*. Haarlem 1928. Voor het festival: Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 332-335.
- 104 Hij was mogelijk dezelfde als Jacques Razet die deze spreuk voerde, en de Hier Na Een Beter die zich in 1615 in het conflict in De Eglentier mengde.
- 105 Smits-Veldt, *Samuel Coster, ethicus-didacticus*, 333-334. De bronnen over de prijsvraag zijn uitgegeven bij: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retorical Memorial*, 142-144.
- 106 Interessant is dat de Parijse dichter Clément Marot, die net als zijn vader in de jaren 1520 had deelgenomen aan wedstrijden van de Puy van Rouen, in de jaren 1530 zgn. *Blasons* organiseerde, prijsvragen over bepaalde thema's die openstonden voor alle Franse dichters. Werd Vondel voor zijn project hierdoor geïnspireerd? Zie: D. Reid, 'Patrons of Poetry: Rouen's Confraternity of the Immaculate Conception of our Lady', in: Van Dixhoorn en Speakman Sutch, *The Reach of the Republic of Letters*.
- 107 Volgens Keblusek, *Boeken in de Hofstad*, 203-204, kreeg Vondels initiatief in 1633 en 1636 nog wel navolging van de Haagse rederijker Isaac Burchoorn. Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 347-370, voor een overzicht van de festivals tot 1738.
- 108 Koppenol, *Leids heeal*, 187 en 272-276; A. van Dixhoorn, 'In een traditie gevangen? Hollandse rederijkerskamers en rederijkers in de recente literatuurgeschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112 (1999), 385-406, aldaar 390-391; E. van der Vlist, 'Bespreking van "Leids heeal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout", *Jaarboek Dirk van Eck* (1998), 194-197. Voor Dulmanshorst en zijn omgeving zie: Schuren, "Tot stadts vereeringe".
- 109 Op basis van Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', passim; en het repertorium van rederijkersfestivals.
- 110 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', passim, en het Repertorium van prijschrijvers.
- 111 Ibidem.
- 112 Zie: prosopografie Haarlem en lijst van prijschrijvers.
- 113 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', passim en lijst van prijschrijvers.
- 114 Bernaerds, 74; Celosse, 42. Zie voor schrijverstypen in de rederijkerswereld: hoofdstuk 10 en Van Dixhoorn, 'Liefhebbers van de redekunst'; idem, 'Soorten rederijkers'.
- 115 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 216-224; 237-279; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 210-212, 372-376; Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken', 24-46; C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam 1991; W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987, 6; De Vries, *Beschaven*, 324. De opkomst van de genootschappen in de Republiek wordt veelal geplaatst rond 1750; een goede inventarisatie van genootschappen uit de periode voor 1750 is echter niet voorhanden. Zie ook: Zijlmans, *Vriendenkringen*.
- 116 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 347-370, voor een overzicht van de festivals tot 1738.
- 117 Robbins, *Love poetry of the literary academies*, 50-53.
- 118 Zie voor die sleutelfiguren: hoofdstuk 10.

10. Publicisten en volkstalige geleerden: media, netwerken en loopbanen

- 1 Over de circulatie van wetenschappelijke ideeën: Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status', 18-30, aldaar 23; over de sociale context voor de productie, behoud en overdracht van kennis: N. Elias, *Involvement and Detachment*. Oxford 1987; over de ontwikkeling en verspreiding van kennis en informatie als groepsproces ook: Burke, *A social history of knowledge*, 3-78; voor het belang van de mondelinge communicatie tussen geleerden: Bots en Wacquet, *La République des Lettres*, 145; over het belang van het handschrift in de vroegmoderne wetenschap en geleerdecultuur: S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 21; ook: Zuidervaar, 'Het natuurbeeld van Johannes de Mey', 23-27.
- 2 Voor patronen in publicatiemogelijkheden voor vrouwen: De Jeu, 't Spoor der dichters', passim. Dezelfde patronen golden grotendeels ook voor mannen; voor Huygens: Leertintveld, *Constantijn Huygens. Nederlandse gedichten*, deel 1, 32-33 en deel 2, 117-118; voor Evert Willemsz. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 457-487.
- 3 Bots en Wacquet, *La République des Lettres*, passim; voor de samenwerking van geleerden en instrumentmakers tijdens de wetenschappelijke revolutie: Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 17-20; voor de literaire ontwikkeling: Tuynman, 'Petrus Scriverius', 15; Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw-nederlandse triviumtraditie*; L. Peeters, *Taalopbouw als renaissance ideaal*. Amsterdam 1989; L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent 1956.
- 4 Tuynman, 'Petrus Scriverius', 14.
- 5 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 27; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 373-374; voor de groei van wetenschappelijke publicaties in het Nederlands: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 232-233.
- 6 Vrieler, *Het poëtisch accent*; Dingemans, *Rap van tong, scherp van pen*.
- 7 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 537 en 542; Tuynman, 'Petrus Scriverius', 38-43; van een scheiding tussen Snows 'two cultures' was nog geen sprake; ook de grenzen tussen wetenschap, toegepaste wetenschap en techniek waren vaag. Vgl. C.P. Snow, *Two cultures, and: a second look: an expanded version of the two cultures and the scientific revolution*. Londen 1974. Van Berkel rekent cartografie, landmeetkunde en zeevaartkunde dan ook tot de natuurwetenschappen: Van Berkel, *In het voetspoor*, 23-25.
- 8 Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*; Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'.
- 9 Zie prosopografie Den Haag; P.M. Grijpink, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en bedienaars, zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*. Utrecht 1914, deel 5; en vooral: Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie'. Voor Brussel: S. Speakman Sutch, 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijders en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003, 141-160.
- 10 Zie ook: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijders'.
- 11 Voor een overzicht: Waite, *Reformers on stage*, passim; en hoofdstuk 7, 8 en 9.
- 12 Spruyt, 'De Delfts-Haagse kring', 107-119.
- 13 Voor het gebruik van het begrip *lieux de savoir* voor de kamers: Ramakers, 'Aea and Golgotha', 182 en 194.
- 14 Zie: prosopografie Haarlem. A.J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen*. Nijmegen 1963, 86-87; Bot, *Humanisme en onderwijs*, 131; Waite, *Reformers on Stage*, 85-87; Van Dixhoorn, 'Writing poetry', 214-215. Voor Sartorius ook: Spruyt, 'De Delfts-Haagse kring'; voor Sartorius, Delenus en Crocus: J.F.M. Sterck, 'Onder Amsterdamsche humanisten', *Het Boek*, 9 (1920) 5, 161-174, aldaar 167-174; de getuigenverlagen over de rol van de rederijders in de opstand van

- 1535 onder meer bij: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 42-46, aldaar over de lessen op de kamer, 45-46, voor de Amsterdamse rederijders rond 1530: Waite, *Reformers on stage*, 81-98, voor het getuigenis van Frederycxz over Delenus en Mathijs, aldaar, 87. Ook de radicale hervormer Melchior Hoffmann had in deze jaren invloed in het Amsterdamse rederijdersmilieu: Waite, *Reformers on stage*, 83.
- 15 Waite, *Reformers on stage*, 83-84; Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 43-44; voor meer connecties tussen het Amsterdamse patriciaat, het rederijdersmilieu en Amsterdamse humanistenkringen: Sterck, 'Onder Amsterdamsche humanisten', 163-164; de rederijker die een monoloog hield in de doelen werd in een verslag aan de stadhouder van 1534 door Gerrit van Assendelft: 'Jacob Franssen van Leyden, retrosijn' genoemd. In 1535 werd de Amsterdamse doperse leider Jacob van Campen verhoord, die vertelde dat hij 'in voortijden heeft gekent Jan Boekelsz, nu conick tot Munster, ten tijde als Jan voors. woende ende rethorijcker was tot Leyden'. Voor Van Campen en de verdenking van dopersheid tegen de Amsterdamse burgemeesters Heyman Jacobs, Pieter Colijn en Goosen Reecalf ook: Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 109, 131-132, 135-136, 142, 144.
- 16 Brinkman, *Dichten uit liefde*, 92; voor Joris: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 2*. Kampen 1983, 159. Voor de vroege doperse en hervormingsgezinde stromingen in de Nederlanden: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 33-147, over de verhouding tot de rederijderskamers vooral, 40; zie ook: Van Boheemen en Van der Heijden, *De Delftse rederijders*, 42-43.
- 17 [David Joris], *Een Geestelijk Liedt-Boeckken: Inhoudende veel schoone sinrijcke Christlijcke Liedekens: Oock troostlijcke Nieuwe-Jaren, Claech unde Lof-Sanghen, ter Eeren Godes: Alle Oprechte Godt-meenende Liefhebber-der Waerheydt Christi, Olden unde Jonghen, seer dienstlijck: Deur D.J. z.p.[1537]*, volgens de editie: www.dbnl.nl.
- 18 Voor Bouwens: F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem. Deel 3*. Haarlem 1973, 518.
- 19 RRNN.
- 20 Fredericq, 'De inquisiteur Sonnius over de rederijders', overgenomen in: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 677-678. Het lijkt er overigens op dat ook voorstanders van de katholieke tegenstem hun plaats in het rederijdersmilieu verbonden met katholieke geleerden. Zie bijvoorbeeld voor het zuiden de relaties van Marcus van Vaerne-wijck en Lucas de Heere met de dominicaan en katholiek apologet Pieter de Backere in Gent: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijders'.
- 21 Voor het netwerk van Coornhert: B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert. RGP kleine serie*, 25. Den Haag 1928, passim; en Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, 21-178; E. K. Grootes, E.J.C. Nieuweboer en H.B. van der Weel, 'Letterkunde en muziek', in: G.F. van der Ree-Scholtens, e.a. (red.), *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995, 235-263, aldaar 238-239; Heemskercks plaats in het Haarlemse rederijdersmilieu en zijn samenwerking met Dirck Coornhert: Veldman, *Maarten van Heemskerck*, 123-141; voor Heemskercks bestuurlijke loopbaan: Ursem, *Continuïteit of verandering?*, bijlage 2, nummer 57.
- 22 Voor dit bestuurlijk milieu: Ursem, *Continuïteit of verandering?*, bijlage 1, 1550-1568; E.K. Grootes, e.a., 'Onderwijs, wetenschap en boekdrukkers', in: Van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld*, 221-234, aldaar 230-231. De Amsterdammer Andries Boelens Loen was een zoon van Lysbeth Boelens en Cornelis Hendricks Loen (hij werd schepen van Amsterdam in 1552). Lysbeth Boelens was een dochter van Dirck Boelens, broer van Allart Andriesz Boelens. Zie: J.A. Alberdingh Thijm, *Het patriciaat van Amsterdam*. Amsterdam 1881, f.2a en f.2b. Ida Boelens Loen, een zuster van Andries, huwde met de Amsterdamse rederijker en stadssecretaris Gideon Fallet, vriend van Coornhert, Pieter Bor en later ook van Van Mander: Bongers, *Leven en werk*, 146 en 152. Van der Laen was ook bevriend met Jan van

- Hout. Voor de Antwerpse connectie: R. Buys, “te doene tghene datmen verstaet”. Lekenwijsheid, stadse Stoa en vrijzinnig christendom tussen Reformatie en Opstand’, *Queeste* (2005), 18-46.
- 23 Voor de kringen rond Coornhert: Bongers, *Leven en werk*, 21-178. Zie prosopografie Haarlem: H354.
- 24 Voor Van Berensteyn: NNBW, 10, 42. Van Berensteyns zoon Arnout huwde met Emerantia van Zuren, dochter van Jan van Zuren: H. van de Venne, *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611). Leven en werk van de Christelijke Terentius. Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van de Latijnse Scholen van Gouda, 's-Gravenhage en Haarlem*. Vol. 1. Voorthuizen 2001, 260. Schonaeus was tot 1569 conrector onder mr. Cornelis Duijck, wiens dochter huwde met Cornelis Coper, waard in De Bellaert. Deze was voor februari 1603 overleden: Van de Venne, *Cornelius Schonaeus*, 419. De waard of zijn zoon, de geleerde chirurgijn Cornelis Coper, stond in 1603 geregistreerd als lid van De Wijngaertrancken. Zie prosopografie Haarlem H167, H177, H295, H322. De geleerde Goudse medicus Boudewijn Ronsse, die in 1564 contactpersoon was tussen de factor van de Goudse kamer en Willem Silvius te Antwerpen, was een kennis van Cornelis Schonaeus: Van de Venne, *Cornelius Schonaeus*, 271. Simon Gorisz van Dijk, rond 1590 vooraanstaand lid van Trou Moet Blijcken, was een goede vriend van Schonaeus. Zie ook: H. van de Venne, *Cornelius Schonaeus (1540-1611). Vriendenkring. Gedichten van en aan zijn vrienden*. Vol. 2. Voorthuizen 2001. Verder: prosopografie Haarlem.
- 25 Voor Fruytiers schrijversloopbaan en netwerken: Van Dixhoorn, ‘Writing poetry’, 218-221; Scheurleer, *Ecclesiasticus*, passim. Zie Haarlemse prosopografie H182.
- 26 Van Dixhoorn, ‘Soorten rederijkers’.
- 27 Voor Cornelisz’ tekst: KB 72 J 48, f.19ro; Spies, “‘Astronomia’”; voor Gommersz: Wiersum, ‘Een Zeeuwsche kalender uit de 16de eeuw’; Van Dixhoorn, ‘Writing poetry’, 216-217. Voor Cornelisz ook: Meertens, ‘Een bundeltje katholieke geschiedzangen’. Voor de ‘wetenschappelijke’ belangstelling in rederijkerskring ook: Van Dixhoorn, ‘Soorten rederijkers’.
- 28 Koppenol, *Leids heeal*, passim.
- 29 Spies, ‘Developments’; C. Heesakkers, ‘Lipsius, Dousa and Jan van Hout’, in: K. Enenkel en C. Heesakkers (red.), *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist on the occasion of his 450th anniversary*. Voorthuizen 1997, 93-106, passim; Koppenol, ‘In mate volget mi’.
- 30 Becker, *Bronnen*, 94; Spies, ‘Developments’; M. Spies, ‘Between ornament and argumentation: developments in 16th-century Dutch poetics’, in: Koopmans, *Rhetoric, Rhétoriqueurs, Rederijkers*, 117-122; idem, ‘1 juli 1584’; idem, ‘The Amsterdam chamber De Eglentier and the ideals of Erasmian humanism’, in: Th. Hermans en R. Salverda, *From revolt to riches: culture and history of the Low Countries 1500-1700: international and interdisciplinary perspectives*. Londen 1993, 109-118.
- 31 Zie: prosopografie Haarlem en lijst van publicaties van Haarlemse rederijkers; Bostoens, e.a., *Den Nederduytschen Helicon*; voor Van der Mijle: Meertens, *Letterkundig leven*, 337-338; voor Scriverius: Tuynman, ‘Petrus Scriverius’, die ook een overzicht geeft van de ontwikkeling van het debat.
- 32 Lucas de Heere publiceerde in Gent rond 1558 zijn eerste sonnet in druk. Zie mijn Fontaine-artikel.
- 33 Koppenol, ‘In mate’; voor Van der Mijle en Pieter Jansz Schaghen: Bostoens, ‘Medewerkers’; zie: Bijlage: lijst met publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijkers.
- 34 Voor het doopsgezinde netwerk ook: Visser, *Broeders in de geest*, passim. Zie: prosopografie Haarlem.
- 35 Voor Radermacher: Rooker, ‘Cornelis Ketel’, en verder ook: K. Bostoens e.a., *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617) humanist en koopman*. Hilversum 1998; idem, *Kaars en bril*; idem, *Het album J. Rotarii; Zuidervaart, ‘Het natuurbeeld van Johannes de Mey’*, 40.

- 36 Voor dit netwerk en de rol van de Nederlandse en Italiaanse immigrantengemeenschappen in Londen in de ontwikkeling van het intellectuele leven in de Republiek ook: Bostoën, *Bonis in bonum*, 57; J.A. van Dorsten en K. Schaap (red.), *Jacob Cool en diens 'Staet van London'*. Leiden 1962, 1-11. Op de betrokkenheid van dit netwerk bij rederijkersmilieus wijst ook de herdruk van Van Meterens *Belgische ofte Nederlantsche historie*, Delft 1605, waarbij de Rotterdamse rederijker W.I. Yselveer betrokken was. Zie: exemplaar UBU: AB, 11 A 8; voor de lofdichten ook: Van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden, etc.* Tot Delft: ghedruct by Jacob Cornelisz Vennecool, 1599. In de Haagse uitgave uit 1614 waren lofdichten opgenomen van Janus Gruterus, Augerius Clutius, T.V. [= Theodorus Velius?] Horn, R. S., C. Taemsson van Hoorn en Jacobus Viverius. Oorspronkelijk was Radermacher door de gereformeerde synode aangesteld als correspondent voor wie over gegevens en documenten over de gereformeerde kerken aan het begin van de Opstand beschikten, met de bedoeling tot geschiedschrijving te komen. Het werk van Emanuel van Meeteren was daarvan het uiteindelijke resultaat: Bostoën, *Bonis in bonum*. Franciscus Raphelengius had ook goede banden met het rederijkersmilieu. In 1580 gaf hij de bundel van het festival van Heenvliet, georganiseerd door Pieter Sterlinx uit en in 1596 liet de Leidse kamer hem de officiële en door hen verbeterde versie van de wedstrijd bundel van 1596 drukken, nadat een uitgave van Jan Jansz Orlers hevige kritiek had opgeroepen. Zie: Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 266; 276-277. Voor de connecties tussen het Leidse rederijkersmilieu en kringen rond de Leidse universiteit ook de doctoraalscriptie van C. Schuren, "'Tot stads vereeringhe'", 57-59. Sleutelfiguur was daarbij onder meer de rederijker Salomon van Dulmenhorst, van wie in 1604 posthuum een lofdicht op Van Manders *Schilder-boeck* verscheen. Voor contacten in Antwerpen: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers'.
- 37 Voor de Teelincks en hun milieu: Meertens, *Letterkundig leven*, 171-173, 327 en 402.
- 38 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg. Voor de familiebetrekkingen tussen deze families ook: Meertens, *Letterkundig leven*, 161 en 306; C. de Waardt (red.) I. Beeckman, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 a 1634, publié avec une introduction et des notes par C. de Waardt*. Vier delen. 's-Gravenhage 1939-1953, II, 248-249, 265; IV, 8-14; en voor het netwerk zie verder: Van Berkel, *Isaack Beeckman*, 126 en 142; Frijhoff, 'Zeelands universiteit', aldaar 7-14; Elderling, 'Middelburgs biologisch onderzoek', aldaar 87-94; Meertens, *Letterkundig leven*, 190-191; P. de la Rue, *Geletterd Zeeland*. Middelburg 1741, 409-413.
- 39 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 40 Lofdichten in de *Bucolica* van: Sapere Aude; Theodorus Velius (Hoorn), D. Petrus Hoberbeets (Hoorn), Israël van der Mersch (Hoorn), Cornelis Taemsz (Hoorn), Gheeft Die U Bidt, Abraham van der Mijle (Vlissingen), E.M. Bohain, I. de Rue (H431); opdracht van Van Mander aan Goltzius en Van Berensteijn. Voor Taemsz en zijn kring: M. Spies, 'Betaald werk? Poëzie als ambacht in de 17^e eeuw', *Holland*, 23 (1991), 210-224, aldaar 214-217; Spies neemt aan dat alleen commerciële drijfveren Taemsz tot deze publicaties en zijn lofdichten op Linschoten konden brengen, maar gezien het karakter van het milieu rond Taemsz en de activiteiten in het netwerk van Van Mander waartoe hij behoorde, biedt zijn intellectuele en wetenschappelijke belangstelling een veel betere verklaring. Spies, 'Betaald werk?', 215. Lofdichten in Linschotens *Historie Naturel ende Morael* van: Sapere Aude, C. Taemsz (een sonnet), H.I. Compostel (een sonnet). Zie: lijst met publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijkers.
- 41 Zie: lijst met publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijkers; en prosopografie Haarlem. Zie voor deze interesse ook het handboekje rekenen van een (vermoedelijk) Reimerswaalse rederijker uit 1617.
- 42 Zie: lijst met publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijkers; en prosopografie Middelburg. Meertens, *Letterkundig leven*, 251-252; voor de relatie Cats-De Swaeff: B. Ro-

- berts, 'Jacob Cats (1577-1660) en de adviesboeken voor de Nederlandse jeugd in de Gouden Eeuw' in: *Nehalennia*, 134 (2001), 19-24.
- 43 Visser, *Broeders in de geest*, passim. Zie ook: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 44 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 45 Zie: prosopografie Haarlem; en lijst met publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijders; Grootes, Nieuwboer, Van der Weel, 'Letterkunde en muziek', aldaar 261-262; Frijhoff en Spies, *Bevochten Eendracht*, 598-601; A.J. Rehorst, *Torrentius*. Rotterdam 1939, 171-172; voor de connectie Descartes, Ban, Bloemaert, De Bray: E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad*. Maarssen 1978, 502, noot 141; Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, I, 33-48; III, 459; voor Ampzing onder meer: *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland I*. Utrecht 1907, 153-154; J.J. Graaf, 'Jan Albert Ban', *Bijdragen Bisdom Haarlem* (1872), 29-70; en ook: P. Dirkse, 'Pieter de Grebber: Haarlems schilder tussen begijnen, kloppen en pastoors', *Jb Haarlem* (1978), 109-127. De Grebber behoorde met De Bray en Van Everdingen tot de Haarlemse Classicisten of Academisten, die de traditie van Van Mander, Goltzius en Cornelis Cornelisz van Haarlem voortzetten.
- 46 Bostoën, 'De Van Elstlands', aldaar 123-124; M. Bedjai, 'Le docteur Fransiscus van den Enden, son cercle et l'alchimie dans les provinces-unies du xviieme siecle', *Nouvelles de la Republiques des Lettres*, (1992) 2, 19-50, aldaar 33-34. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 177-179.
- 47 Zuidervaart, 'Het natuurbeeld', 1-7 en 17-18 en 23-27; voor De Mey en Goedaert: L.J. Bol, 'Een Middelburgse Brueghel-groep. IX. Johannes Goedaert, schilder en entomoloog', *Oud-Holland*, (1959), 1-19.
- 48 Zie: prosopografie Middelburg. Zuidervaart, 'Het natuurbeeld', 12-14; Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 12-13. Frijhoff gaat in zijn artikel niet in op het bestaan van een sterk intellectueel-wetenschappelijk klimaat in Middelburg, juist rond de initiatiefnemers Thibaut-Lansbergen, als motief voor de stichting van de Illustere School. Bovendien doet hij het politieke en ideologische conflict rond de benoeming van Momma ten onrechte af als een 'steekspel van hoge heren'; vgl. daarentegen de analyse bij Van der Bijl, *Idee en interest*, 26, 167.
- 49 Zuidervaart, 'Het natuurbeeld', 26; S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht, oudheidkunde in de Gouden Eeuw; Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*. Hilversum 2001, 21.
- 50 Voor het gedicht van Niet Sonder Maer: G.D.J. Schotel (red.), *De legende van den Geusen troubele over Zeelant in den jare 1572 ende 1573 door een Roomsche Catholyk tijdgenoot*. Leiden 1872.
- 51 Zie ook: H. Brinkman, 'De const ter perse. Publiceren bij de rederijders voor de Reformatie', in: H. Pleij, J. Reynaert, e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd*. Gent 2004, 157-176; G.D.J. Schotel (red.), *Den Boom der schriftueren van vi personagien, ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten augusto in 't jaer 1539*. Utrecht 1870. Zie voor de verhouding tot de drukpers ook de indeling van typen rederijders naar hun positie in de kennismaatschappij en het openbare leven in: Van Dixhoorn, 'Soorten rederijders'.
- 52 Brinkman, *Dichten uit liefde*; Pleij, *De sneeuwpoppen*. Voor publiceren bij rederijders ook: A.L. van Bruaene, 'Printing plays'; Spies, 'Rederijders en Reformatie', 67-68.
- 53 Oosterman, 'Anthonis de Roovere'; Iansen, *Verkenningen*; Klein, 'Uyt jonsten begrepen'; Waterschoot, 'Lucas d'Heere en Den Hof en Boomgaerd der Poë sien'.
- 54 Zie: prosopografieën Haarlem en Middelbrug. Van Dijcks nicht Judith Claesdochter van Dijck was de echtgenote van de Haarlemse rederijker Pieter van Foreest. Toen Van Dijck op 22 december 1602 'sieckelyck naerden lichame ende te bedde leggende' zijn testament liet opmaken was Borryt Pietersz Dooren een van de getuigen. Dooren was lid van dezelfde kamer als Van Dijck en Foreest. Zie: Van de Venne, *Cornelius Schonaeus*, deel 2, 150-152. Zijn zwager, de kleermaker Willem Arentsz van der Plas, was mogelijk de kleermaker Wil-

- lem Aertsz die was betrokken bij de Haarlemse bijdrage te Leiden in 1596 (RM, 377).
- 55 Voor de opkomst van het nieuwe schrijverstype ook: Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen'; en Van Dixhoorn, 'Soorten rederijkers'.
- 56 Zie: prosopografie Haarlem. Zijn Haarlemse tijdgenoten Pieter Vergeelseune of Verhelle, Isaack de Rue, Dirck Woutersen en in latere generaties Cornelis van Kittensteijn en Steven Teunisz van der Lust waren vergelijkbare publicisten.
- 57 Zie: prosopografie Middelburg. In Middelburg waren de glasblazer Willem Wijnants (van Deventer) en Samuel Bollaert vergelijkbare auteurs.
- 58 Meertens, *Letterkundig leven*, 83-84; voor Joannes David onder meer: W. Audenaert, e.a., *Prosopographia Iesuitica Belgica Antiqua. A biographical dictionary of the Jesuits in the Low Countries 1542-1773*, 4 delen. Leuven-Heverlee 2000, deel 1, 271; M. de Schepper en C.L. Heesakkers, (red.), *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas avec un répertoire bibliographique des humanistes et poètes neo-latins, supplément 1970-1985*. Brussel 1988, 122-123. Ook de vergelijkbare Hollandse rederijker-publicist Willem Jansz Yselveer reageerde op dit pamflet met zijn *Balade op ende teghen den partialen domp-hoorn*, etc. Den Haag 1603, herdrukt Schiedam 1608. Voor hem ook: Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal Memoriaal*, 754. Hij behoorde tot het netwerk van Jan Coutereels.
- 59 In 1608 of 1609 publiceerde Willem Teelinck zijn *Ghetrouwe waarschouwinghe, teghen het verdrietich begapen der afgoden, ende afgodischen dienst*. Daarop reageerde Joannes David met *Vry-Gheleyde tot ontlastinghe van conscientie om de catholieke kercken, beelden, ende Godtsdienst te gaen bekiicken*. Antwerpen, 1609. Teelinck reageerde daarop weer met *Ontdeckinge des vermomden Balaams, dat is: Grondich bewijs vande nieticheyt des vry-gheleydes tot het begapen der paepsche afgoden*. Middelburg, 1611. In hetzelfde jaar verscheen een herdruk van zijn *Timotheus, ofte Ghetrouwe waarschouwinge tegen het verdrietelick begapen der affgoden, ende afgodisschen dienst der papisten*. David verweerde zich met zijn *Postillon van den roskam der vermomder eslinne van Willem Teelinck*. Antwerpen, 1611, waarop Van Cannenburchs bijdrage volgde.
- 60 Zie: prosopografie Middelburg, M25.
- 61 Zie: prosopografie Haarem, H182; Van Dixhoorn, 'Writing poetry', 218-221; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 156. Over Fruijtiets bereid ik een artikel voor.
- 62 Zie: lijst van publicaties van Haarlemse en Middelburgse rederijkers; prosopografieën Haarlem en Middelburg.
- 63 Prosopografie Haarlem, H197.
- 64 Simoni, 'Haarlem's modest muse', 153-172: Van Hoornbeeck was ook bevriend met Samuel Ampzing en maecenas van Jan Pietersz Sweelinck en Jan van den Velde; Van Gherwens deelname aan Vondels wedstrijd: UvA, UBM: port. Vondel F 45, Onpartydich antwoord op de vragen van d' Amsterdamsche Academi. Z.p. 1630.
- 65 Zie: prosopografie Middelburg, M86. Meertens, *Letterkundig leven*, 424-426. In 1613 had Hans van der Hellen te Zierikzee een andere vertaling van een Latijns werk van Danaeus gepubliceerd, van de hand van Adriaan Hoffer: *Ethica Christiana, Ofte Onderwijsinge inde goede/ ende allen Christenen betamende seden*, zie: W.J. op 't Hof, 'De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus', in: W.J. op 't Hoff (red.), *Adrianus Hofferus (1589-1644). Drie opstellen over Hofferus' ambtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis*. Amsterdam 1993, 19-46, aldaar 25. Van figuren als Samuel de Swaeff, Jacob Cats, Adriaan Hoffer en Johan de Brune is, door het ontbreken van ledenlijsten, niet met zekerheid te zeggen of ze al dan niet lid waren van de Middelburgse rederijkerskamer. Evenmin als Jacob Lansbergen, Isaack Beeckman of Johannes de Swaeff publiceerden ze ooit typische rederijkersteksten, behalve Samuel de Swaeff, wiens moralistische leerdicht *Octonaria* uit 1623 volgens Meertens in het rijmschema van de rederijkersballaden was geschreven: Meertens, *Letterkundig leven*, 460. Hun intellectuele vriend, de theoloog Antonius Walaeus, bekriftigde in een lofdicht in Hoffer's *Nederduytsche Poëmata* uit 1635 de beoefening van de 'duytsche Poësy' in de rederij-

kerskamers: 'De duytsche Poësy die eertijts lach versteecken/ in eenen duyst'ren hoek van 't Camerspeelders gild. Of in het slechte breyn van ongeleerde leecken, Die sonder wet, of slot daer rijmden in het wild. Die heeft in onsen tijd haer hoofd seer opgeheven', geciteerd bij: L. Strengolt, 'Een gans onder de zwanen? De dichter Adrianus Hofferus', in: Op 't Hoff, *Adrianus Hofferus*, 50.

- 66 Zie: prosopografie Middelburg en lijst van publicaties van Middelburgse rederijders. Rogiers behoorde tot de kring van *Den Zeeuschen Nachtegael* en was ook bevriend met Adrianus Hoffer. Hoffer was bevriend met de uit Zierikzee afkomstige Reinier Telle, pamflettist in Amsterdam en vriend van de Schabaeljes en Samuel Coster. Hij was bovendien bevriend met de Leidse hoogleraar Marcus Boxhorn, geschiedschrijver van Zeeland. Hoffer hielp Boxhorn bij diens heruitgave van de kroniek van Reygersberch, waaraan ook de Veerse rederijker Spoomaker, dichterspupil van Adriaen Valerius, met zijn informatie over Veere een bijdrage leverde: Meertens, *Letterkundig leven*, 100, 327.
- 67 Voor dit werk en zijn dichters: Meertens, *Letterkundig leven*, 100, 327; Van Borssele's bijdrage aan die oprichtingspogingen heb ik in het Thoolse archief nog niet teruggevonden.
- 68 Frijhoff, 'Wetenschap, beroep en status'; Van Berkel, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis'; idem, *In het voetspoor van Stevin*, 15-25.

11. Lustige geesten: vrolijke welsprekendheid

- 1 Jan van Hout, 'Betoog', in: M. C. A. van der Heijden (red.), *O muze kom nu voort. Ontluikende Renaissance*. Utrecht/Antwerpen 1968, 11-25. Voor Van Hout, zie: Koppenol, *Leids helaal*. Voor de problematiek rond de interpretatie door Koppenol en andere neerlandici zie behalve dit boek ook: Van Dixhoorn, 'In een traditie gevangen'.
- 2 Pleij, *De sneeuwpoppen*; idem, *Het gilde van de Blauwe Schuit*, ook Brinkman, *Dichten uit liefde*, 65-71, bespreekt een vastenavondgedicht van Jan van Hout uit 1578 dat de vrolijke cultuur in Leiden behandelt met 'een bij vastenavond toepasselijke voorliefde voor woordspelingen en dubbelzinnigheden'. Voor een problematisering van de relatie tussen de vrolijke cultuur en de geleerdencultuur zie natuurlijk: M. Bakhtin, *Rabelais and His World*. Bloomington 1984;. Voor de Franstalige vrolijke traditie: K. Gvozdeva, 'Le jeu du sacre dans les contextes ludiques, rituels et polémiques', in : M. Bouhaïk-Gironès, J. Koopmans, K. Lavéant (red.), *Le Théâtre polémique français 1450-1550*. Rennes 2008, 89-107; Bouhaïk-Gironès, *Les clercs de la Basoche et le théâtre comique*; Lavéant, 'Théâtre et culture dramatique'.
- 3 Zie bijvoorbeeld ook: P. Verhuyck en C. Kisling, *Het Mandement van Bacchus*, Antwerpse kroegentocht in 1580. Antwerpen 1987 en de daarin genoemde literatuur.
- 4 Een teken is daarvan de opkomst van literaire gezelschappen die nauw met de vrolijke wereld verbonden waren, zoals de titels in Vlaanderen en de *compagnies joyeuses* in verschillende Franstalige regio's. Zie Van Bruaene, *Om beters wille*, 29-38; en Lavéant, 'Théâtre et culture dramatique'.
- 5 Dibbets, 'Een bruiloftsganger, een krans en politieke actualiteit'.
- 6 D. Coigneau, *Refreinen in het zotte*; Femke Kramer, *Mooi vies knap, lelijk Grotesk realisme in rederijdersk-luchten*. Hilversum 2008.
- 7 Zie Van der Eembds verdediging van de drank in zijn *Treurspel Sophonisba*. Het Haarlemse schilderij van Retorica en Bacchus uit 1659 en de aanval van Scriverius op de rederijderskannenkijkers maken dus in zekere zin zelf deel uit van de vrolijke traditie, zij het van de kritische loot, die overigens ook al in het handschrift Job Gommersz te vinden is (jaren 1560). Ik bereid een artikel voor over deze problematiek. Zie ook: de *Hymnus oft Lof-sanck van Bacchus* (1614) een vastenavondlied van Daniël Heinsius, opnieuw uitgegeven in L. P. H. Rank; J. D. P. Warners en F. L. de Zwaan (red.), *Daniel Heinsius. Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius*. Zwolle 1965, en enkele jaren eerder het werkje van de Leuvense hoogleraar retorica Erycius Puteanus, *Comus dat is Bras-Godt ofte slemp-feeste der Cimmerianen*. etc..

Leuven 1611, dat anders dan het werk van Heinsius uitmondt in een satirische kritiek op drankgelagen. In 1611 hield Puteanus overigens ook een carnavaleske rede over Democrites en de lach tijdens de 'Quaestiones Quodlibeticae', de openbare discussie-oefeningen die jaarlijks rond 13 december aan de Leuvense universiteit werden gehouden. De rede verscheen in 1612 en 1614 in het Latijn en werd ook in het Nederlands vertaald. Zie daarvoor en voor de cultuur van de lach in de Nederlanden in het algemeen: J. Verberckmoes, Schertsen, schimpen en schateren. *Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*. Nijmegen 1998, 247-250.

- 8 Voor de aanval op de lach in de zeventiende eeuw: Verberckmoes, Schertsen, schimpen en schateren, 247-250. Zie ook: R. van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtencultuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam 1996, 45-47.
- 9 H. van Cannenburg, *Balade aen Divoda Iansz, alias Iohannes Davids, die hem noemt te zijn van heylighen stadt, priester van Jesu wijt binnen Cortrijck*. Middelburg 1611. Knuttel 1919.
- 10 De ezel van Bileam verwijst naar Divoda Jansen (Joannes David), *Postillon van den roskam der vermomder eselinne van Willem Teelinck*. Antwerpen 1611, en naar de tekst van Teelinck waartegen David zich keerde. De roskam wordt aangehaald in de laatste strofe van Van Cannenburgs ballade.
- 11 Zie: Joannes David, *Historie van de kettersche kercke ghe-naemt de vuyle bruydt*. Uranopoli 1611.
- 12 Voor de traditie van het vieze bruidspaar en de vuile bruid: Pleij, *De sneeuwpoppen*, 138-140; Brinkman, *Dichten uit liefde*, 63-70 (waarbij opnieuw Jan van Houts vastenavondgedicht als getuige dient).
- 13 Het lijkt erop dat Van Cannenburg zijn lectuur van verschillende werken van David verwerkte en diens teksten onderwierp aan allerlei omkeringsprincipes. Zie ook: Divoda Iansen van Heylighenstadt (Joannes David), *Den ketterschen vleeschpot der smoorender onkuyscheydt*. Antwerpen 1610; en, Joannes David, *Palleersel voor de kettersche vuyle bruydt met haren steert*. Uranopoli 1611.
- 14 W. J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Londen/New York 2005, hoofdstuk 3.
- 15 Zie vooral: H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam 2007, dat geheel aan de verhouding van literaire teksten met de oraliteit is gewijd.
- 16 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 274.
- 17 Van Boheemen, 'Rederijkerswedstrijden', 280-282.
- 18 Waterschoot, 'De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie'.

Bibliografie

Deze bibliografie bevat ook de werken waarnaar verwezen wordt in het Repertorium van Rederijkerskamers en de Prosopografieën.

Literatuur, naslagwerken en bronnenuitgaven

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Amsterdam 1969.
- Abels, P.H.A.M. en A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*. Twee delen. Delft 1994.
- Agulhon, M., *Le cercle dans la France bourgeoise 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*. Parijs 1977.
- Alberdingh Thijm, J.A., *Het patriciaat van Amsterdam*. Amsterdam 1881.
- Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811)*. Franeker 1968.
- Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575-1875, etc.* Den Haag 1875.
- Album studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae*. Utrecht 1886.
- Algemeen Nederlandsch Familieblad*, 1883/4, 92-95.
- Allan, F., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen*. Haarlem 1877.
- Allen, P.S. en H.M. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. IV. 1519-1521*. Oxford 1922.
- Andries, J.C., *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief te Brussel. III*. Amsterdam 1965.
- Annegarn, A.F.J., *Floris en Cornelis Schuyt: muziek in Leiden van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht 1973.
- Arnade, P., *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*. Ithaca/ Londen 1996.
- Asch van Wijck, A.M.C. van, 'Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht, 1524-1566', *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht*, IV, stuk 2.
- Asch van Wijck, A.M.C. van, *Plegtige intrede van Keizer Karel den vijfden in Utrecht, in den jare 1540, voornamelijk volgens den Triumphus Caroli V Caesaris van Cornelius Valerius*. Utrecht 1838.
- Asch van Wijck, A.M.C. van, *Plegtige intrede van Philips II binnen de stad Utrecht in den jare 1549*. Utrecht 1846.
- Audenaert, W., e.a., *Prosopographia Iesuitica Belgica Antiqua. A biographical dictionary of the Jesuits in the Low Countries 1542-1773*, 4 delen. Leuven-Heverlee 2000.

- Bakhtin, M., *Rabelais and His World*. Bloomington 1984.
- Baltazar, H., W. Blockmans, e.a., *De Gouden Delta der Lage Landen: Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*. Antwerpen 1996.
- Bank, Th., e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995.
- Barry, G. en C. Brooks (red.), *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800*. Londen 1994.
- Batten, D., J. Caste, R. Thord (red.), *Networks in action. Communication, Economics and Human Knowledge*. New York 1995, 25-48.
- Baumgart, P., 'Humanistische Bildungsreform an deutschen Universitäten des 16. Jahrhunderts', in: Reinhard, W. (red.), *Humanismus im Bildungswesen im 15. und 16. Jahrhundert*. Weinheim 1984.
- Becker, B., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*. RGP kleine serie, 25. Den Haag 1928.
- Beckmann, M.J., 'Economic models of knowledge networks', in: Batten, Caste, Thord, *Networks in action*, 159-174.
- Bedjai, M., 'Le docteur Fransiscus van den Enden, son cercle et l'alchimie dans les provinces-unies du xviiieme siecle', *Nouvelles de la Republiques des Lettres*, (1992) 2, 19-50, aldaar 33-34.
- Begheyn, P.J., 'Biografische gegevens betreffende de Haarlemse schilder Cornelis Bega (ca 1632-1664) en zijn verwanten', *Jb Haerlem*, 1981, 69-85.
- Beimers, J.C. 'Een verhuisde gevelsteen', *De Wete*, 15 (1986) 1, 20-23.
- Bemmel, A. van, *Beschrijving van de stad Amersfoort*. Twee delen. Utrecht 1760.
- Bemmel, H.C. van, 'Toneel in Arnhem van 1500 tot 1565', in: Dibbets en Wackers, *Wat duikers vent is dit!*, 122-138.
- Bergen, E. van, *Geschiedenis van Naaldwijk van de vroegste tijden tot begin 20e eeuw*. Naaldwijk 1924.
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650*. Hilversum/Leeuwarden 1999.
- Berkel, K. van, 'Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis nieuwe stijl', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 5 (1982) 2, 89-95.
- Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Meppel/Amsterdam 1985.
- Berkel, K. van, *Isaac Beekman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1983.
- Beyerman, J.J., 'Het bezoek van prins Philips van Spanje aan Haarlem', *Jb Haerlem* (1953), 46-55.
- Bierbach, C., 'Todos maestros, todos discipulos: Spanische Akademien vor 1700', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung*, 513-553.
- Biesboer, P., *Collections of paintings in Haarlem, 1572-1745*. Los Angeles 2001.
- Bietenholz, P.G. en T.B. Deutscher (red.), *Contemporaries of Erasmus. A bibliographical register of the Renaissance and Reformation*. Volume I, A-E. Toronto, Buffalo, Londen 1985.
- Bijl, M. van der, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1982.

- Bijlo, J., *Kroniek van Kapelle-Biezelinghe en Eversdijk*. Middelburg 1923.
- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 2. Kampen 1983.
- Biographie Nationale de Belgique. Brussel 1866-1986.
- Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godeleerden in Nederland. Utrecht 1907.
- Black, C.F., *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge 1989.
- Blécourt, A.S. en E.M. Meijers, *Memorialen van het Hof van Holland, Zeeland en Friesland, van den secretaris Jan Rosa*. Haarlem 1929.
- Bleyerveld, Y., 'De negen geschilderde blazoenen van de Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616', in: B. Ramakers (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*. Zwolle 2006, 31-64.
- Blickle, P., *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*. München 1981.
- Blockmans, W. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam/Leuven 1997.
- Blockmans, W. en W. Prevenier, *The Burgundian Netherlands*. Cambridge 1986.
- Blockmans, W. P. en E.K. Grootes, (red.) *Literatuur als bron voor sociale geschiedenis. Speciaal nummer van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10. Amsterdam 1984.
- Blockmans, W., 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les Joyeuses Entreprises en Brabant en 1494 et en 1496' in: Cauchies, *Fêtes et cérémonies aux XIVe-XVIe siècles*, 37-53.
- Blockmans, W., 'Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert', in: Schulz, *Handwerk in Europa*, 51-63.
- Bloemendal, J. en A. van Dixhoorn, 'De scharpheit van een gladde tong. Literaire teksten en publieke opinievorming in de vroegmoderne Nederlanden (ca. 1450-ca. 1750)'. Aangeboden aan de BMGN voor publicatie in 2009.
- Blok, M.J., 'Den boom der schriftuereen ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten augusto in tjaer 1539: een studie van de theologische elementen', in: A. Wiggers e.a., *Rond de kerk in Zeeland*. Delft 1991, 94-106.
- Blom, P., 'De zeldzaamheden op het Gemeente-huis voorhanden. Het stadhuis van Veere en zijn inrichting', *Archief Zeeland*, (1994), 21-51.
- Bloys van Treslong Prins, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland*. Utrecht 1919.
- Boheemen F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, "'De verlossinghe van die stede": rederijkers en feestcultuur tijdens de Opstand', in: M.B. Smits-Veldt, e.a. (red.), *De Nederlandse Opstand in cultuurhistorisch perspectief, De Zeventiende Eeuw*, 10 (1994), 207-217.
- Boheemen, F.C. van en Th. van der Heijden, 'De rederijkers en Haarlem', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 47-60.
- Boheemen, F.C. van en Th. van der Heijden, *De Delftse rederijkers "Wy rapen gheneucht". Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum 9*. Amsterdam 1982.
- Boheemen, F.C. van en Th. van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw: met een tekstuitgave, inleiding en aantekeningen van het Spel van Sinne "De Wortel van Rethorijka"*. Amsterdam 1985.
- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden (red.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999.

- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft 1999.
- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, 'Merct doch dit gruwelijck speectakel van dit gespuis: De geschiedenis van de rederijderskamer "De Hofbloemkens" uit De Lier', in: K. F. van Dijk e.a., *Uit het Liers Verleden. Werkgroep Oud-De Lier. Deel 2. De Lier* 1981.
- Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, 'Rederijders en politiek in de regio Delfland (1675-1678)', *De Zeventiende eeuw*, 16 (2000) 1, 42-54.
- Bok, M.J., 'Art lovers and their paintings: Van Mander's *Schilder-boeck* as a source for the history of the art market in the Northern Netherlands', in: G. Luijten, e.a. (red.), *Dawn of the Golden Age: Northern Netherlands Art, 1580-1620*. Zwolle 1993.
- Bol, L.J., 'Een Middelburgse Brueghel-groep IX. Johannes Goedaert, schilder en entomoloog', *Oud-Holland*, (1959), 1-19.
- Bonger, H.B., *Leven en werken van D.V. Coornhert*. Amsterdam 1978.
- Boone, M. en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen, *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective*. Cambridge 1994, 99-134.
- Boone, M., 'La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir 'bourguignon' (1477-1488)', *Revue Historique*, 625 (2003), 43-66.
- Borst, H., 'De loterijspelen van Coster en De Koning', in: W. Abrahamse, e.a. (red.), *Kort tijd-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, 45-51.
- Bosch-Nord Thomson, N.H. van den, 'Van handelsingilde tot gezelligheidsgilde; het Haarlemse schonenvaardersgilde', *Jb Haerlem*, 1967, 37-57.
- Bosman-Jelgersma, A., *Pieter van Foreest: de Hollandsche Hippocrates, 1521-1597*. Heiloo 1984.
- Bostoën, K., (red.), *Het album J. Rotarii. Tekstuitgave van het werk van Johan Radermacher de Oude (1538-1617) in het Album Rotarii, Handschrift 2465 van de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*. Hilversum 1999.
- Bostoën, K., 'De Van Elstlands: een Haarlems poëtengeslacht', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 123-139, aldaar 136-137.
- Bostoën, K., 'Dingman Beens en de kamer van Vreugdendal', *Jaarboek Oranjeboom*, 34 (1981), 134-163.
- Bostoën, K., 'Medewerkers Nederduytschen Helicon', in: K. Bostoën, R. Tempelaars en B. Thijs, 'Den Nederduytschen Helicon (1610), een monument van piëtiet. Geïntroduceerd en getranscribeerd door het Gezelschap van de 16e Eeuw'. Manuscript, Leiden 1997, 9-24.
- Bostoën, K., *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw: omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot*. Deventer 1987.
- Bostoën, K., e.a., *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617) humanist en koopman*. Hilversum 1998.
- Bostoën, K., *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica*. Z.p. 1985.
- Bot, P.N.M., *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht 1955.
- Bots, H. en F. Wacquet, *La République de Lettres*. Parijs 1997.

- Bouhaïk-Gironès, M., *Les clercs de la Basoche et le théâtre comique* (Paris, 1420-1550). Parijs 2007.
- Bouman, J., *Nederlandse gelegenheidsgedichten in de Koninklijke Bibliotheek*. Den Haag 1982.
- Bourdieu, P., *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs 1979.
- Bourdieu, P., *Les règles de l'art*. Parijs 1992.
- Braake, S. ter, 'In dienst in Den Haag. Makelaardij bij het Hof van Holland aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)', *Holland*, 35 (2003) 1, 9-26.
- Braake, S. ter, en A. van Dixhoorn. 'Engagement en ambitie. De Haagse rederijderskamer 'Met Ghenuchten' en de ontwikkelingen van een burgerlijke samenleving in Holland rond 1500', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 9 (2006), 150-190.
- Braake, S. ter, *Met Recht en Rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)*. Hilversum 2007.
- Brake, W. te, *Shaping history. Ordinary people in European politics 1500-1700*. Berkeley 1998.
- Branden, L. van den, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent 1956.
- Brandenburg, J.A., 'Job Gommersz als vereerder van de heilige moeder Anna', *Kroniek van het land van de zeezeermin*, 5 (1980), 45-71.
- Brands, G.A., *Tspel van de Cristenkercke*. Utrecht 1921.
- Bredius, A., 'De gildeboeken van St. Lucasgilde te Middelburg', *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, 6 (1884-1887), 106-264.
- Bredius, A., *Johannes Torrentius: schilder, 1589-1644*. Den Haag 1909.
- Bredius, A., *Künstler-inventare: Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts. I-VIII*. Den Haag 1915-1922.
- Brekelmans, F.A., 'De rederijderskamer te Zevenbergen', *Jaarboek De Ghulden Roos*, 16 (1956), 101-106.
- Breuker, P.H., 'De godstijnsich-politieke ondergang fan de Ljouwerter rederijderskeamer yn 1619', in: N.R. Arhammar, e.a. (red.), *Miscellanea Frisica: in nije bondel Fryske studzjes*. Assen 1984, 411-422.
- Breuker, P.H., 'De Ljouwerter rederijderskeamer ut 1576', *Ut de smidte*, 16 (1982) 4, 12.
- Breuker, P.H., 'Skoal- en rederijdersstoaniel te Boalsert (1572-1580)', *Ut de smidte*, 20 (1986) 2, 14.
- Briels, J., *Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Haarlem 1978.
- Briels, J.G.C.A., 'Reyn genuecht: Zuidnederlandse kamers van rhetorica in Noordnederland 1585-1630', *Bijdragen en geschiedkundige bijzonderheden hertogdom Brabant*, 57 (1974) 1/2, 3-89.
- Briggs, A. en P. Burke, *A social history of the media. From Gutenberg to the internet*. Cambridge/Oxford 2002.
- Brinkman, H., *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum 1997.
- Brinkman, H., 'De const ter perse. Publiceren bij de rederijders voor de Reformatie', in: H. Pleij, J. Reynaert, e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd*. Gent 2004, 157-176.
- Brouwer, J.H., *Jan Jansz Starter*. Assen 1940.

- Brown, A., 'Bruges and the Burgundian 'theatre-state: Charles the Bold and our Lady of the Snow', *History*, 84 (1999), 276, 573-589.
- Bruaene, A.L. van, 'Abel in eenighe const. Claey's vander Meersch, meester-schilder, en de jonge Fonteyne (1448-1476)', *Jaarboek de Fonteyne*, 41-42 (1999-2000), 77-94.
- Bruaene, A.L. Van, 'De contouren van een nieuw cultuurmodel. Rederijkers in Vlaanderen en Brabant in de zeventiende eeuw', *Handelingen der Koninklijke Zuid Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 58 (2005), 221-237.
- Bruaene, A.L. van, 'Printing plays. The publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities', *Dutch Crossing*, 24 (2000) 2, 265-284.
- Bruaene, A.L. van, "'A wonderful triumphe, for the wynnynge of a pryse': Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Network in the Southern Low Countries, ca. 1450-1650', *Renaissance Quarterly*, 65 (2006), 374-405.
- Bruaene, A.L. van, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2008.
- Bruaene, A.L. van, 'Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)'. Proefschrift Universiteit Gent 2004.
- Bruin, A. de, *De schatten der Pellicanisten. Over de blazoenen, het glas- en zilverwerk, en de wandta-pijten van de Haarlemse rederijkerskamer 'Trou moet Blycken'*. Haarlem 2001.
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Repu-bliek (1600-1750)*. Den Haag 1991.
- Bueren, T. van, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen. Catalogus van een tentoonstel-ling in het Catharijneconvent*. Turnhout 1999.
- Bueren, T. van, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen*. Hilversum 1993.
- Buma, J., 'Het princezaaltje in Middelburg', *Mea Sponte*, (1996).
- Bunge, W. van, *From Stevin to Spinoza. An essay on philosophy in the seventeenth-century Dutch Republic*. Leiden 2001.
- Burke, P., 'Gutenberg bewältigen. Die Informationsexplosion im frühneuzeitli-chen Europa', *Jahrbuch für Europäische Geschichte*, 2 (2001), 237-248.
- Burke, P., 'The jargon of schools', in: P. Burke en R. Porter, *Languages and Jargons. Con-tributions to a Social History of Language*. Massachetts 1995, 1-41.
- Burke, P., *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge 2001.
- Burke, P., *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en barok*. Amsterdam 1988.
- Burke, P., *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford 1998.
- Burke, P., *Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1991.
- Buys, R., "'te doene tghene datmen verstaet". Lekenwijsheid, stadse Stoa en vrij-zinnig christendom tussen Reformatie en Opstand', *Queeste* (2005), 18-46.
- Caland, F., 'Testament van Jonkvrouw Elisabeth van Egmond wed. van Jonkhr. Fred. v. Zevender 1592', *De Nederlandsche Leeuw*, 8 (1890), 1-2.
- Canet, J. L., 'L'Académie des 'Noturnos' de Valencia (1592-1594) et l'imitation des académies italiennes dans la société valencienne des XVIe et XVIIe siècles', in: D.O. Hurel en Gérard Laudin (red.), *Académies et sociétés savantes en Europe (1650-1800)*. Parijs 2000, 68-75.

- Carlier, M. e.a., *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*. Gent 1996.
- Casti, J.L., 'The theory of networks', in: Batten, Caste, Thord, *Networks in Action*, 3-24.
- Cauchies, J.M. (red.), *Fêtes et cérémonies aux XIVe – XVIe siècles: Publication du centre Européen d'études Bourguignonnes (XIVe – XVIe s.). Rencontres de Lausanne (1993)*. Neuchâtel 1994.
- Cauchies, J.M., 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', in: idem, *Fêtes et cérémonies aux XIVe – XVIe siècles*, 19-35.
- Chambers, D.S. en F. Quiviger (red.), *Italian academies of the sixteenth century*. Londen 1995.
- Christiansen, H.C., 'The guilds and the Meistersinger Schools: parallelism in educational patterns', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 3 (Amsterdam 1972), 201-218.
- Citroen, K., *Dutch goldsmiths' and silversmiths' marks and names prior to 1812*. Leiden 1993.
- Clark, P., *British Clubs and Societies 1580-1800. The origins of an Associational World*. Oxford 2000.
- Cleruzio, A. en S. de Renzi, 'Medicine, Alchemy and Natural Philosophy in the Early Accademia dei Lincei', in: Chambers en Quivinger, *Italian Academies of the Sixteenth Century*. Londen 1995, 175-194
- Cochrane, E.W. *Tradition and enlightenment in the Tuscan academies, 1690-1800*. Chicago 1961.
- Coigneau, D., 'Drie Rijnsburgse refreinen te Rotterdam 1561 en hun Franse bron', *Verhandelingen en Mededelingen Koninklijke Academie*, (1977), 239-290.
- Coigneau, D., 'Drama in druk, tot circa 1540', in: B. Ramakers en H. van Dijk (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, 201-214.
- Coigneau, D., '9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer De Fontaine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 103-110.
- Coigneau, D., *Refreinen in het zotte bij de rederijkers. Drie delen*. Gent, 1980-83.
- Colenbrander, S., 'Haarlems stadsbestuur in textiel', in: C. Lesger en L. Noordergraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Amsterdam 1999, 85-108.
- Cools, H., 'Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca.1430-ca.1530', *Holland*, 34 (2002) 3, 167-181.
- Craendijk, J., *Nog een en ander betreffende de Assendelfts en aanverwante geslachten*. 's-Gravenhage 1915.
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Twee delen*. Leeuwarden 1916-1920.
- Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum 2000.
- Davids, K., 'The bookkeeper's tale. Learning merchant skills in the Northern

- Netherlands in the sixteenth century', in: Goudriaan, Van Moolenbroek en Tervoort, *Education and learning in the Netherlands*, 235-252.
- Davids, K., *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam/Dieren 1985.
- Decavele, J., 'Het culturele en intellectuele netwerk: middeleeuwen en 16de eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*. Handelingen van het 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Brussel 1992, 365-384.
- Dekker, C., *Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002.
- Dekker, C., *Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Kapelle en de stichting van de parochie Biezelinghe*. Goes 1979.
- Delahaye, A., *Vossemeer, land van 1000 heren*. Vossemeer 1969.
- Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen: kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarneveld*. Assen 1974.
- Dibbets, G. (red.), *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*. Assen/Maastricht 1985.
- Dibbets, G., 'Rederijkers en grammatica in de 16de eeuw', in: M. Klein (red.), *Nieuwe eskapades in de neerlandistiek*. Groningen 1992, 47-69.
- Dibbets, G.R.W., 'Een bruiloftsganger, een krans en politieke actualiteit', in: G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers (red.), "Wat duikers vent is dit!" Opstellen voor W.M.H. Hummelen. Wijhe 1989, 165-183.
- Dieterich, D.H., 'Confraternities and lay leadership in sixteenth-century Liège', *Renaissance and Reformation*, 13 (1989), 15-34.
- Dijck, G.C.M. van, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere LieveVrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. Tilburg 1973.
- Dijck, L.G. van, 'Haarlemse Brabanders', *De Brabantse Leeuw*, 15 (1966).
- Dijk, E. van, 'Abraham en Loth: een sinnespel van de rederijkerskamer de Fiolieren. Teksteditie'. Ongepubliceerde scriptie. S.l. 1990.
- Dijk, H. van, en B. Ramakers e.a., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001.
- Dijk, H. van, en D.J. Roorda, 'Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971), 306-328.
- Dijk, N.G.M. van, 'Openbare feesten en volksvermaak in Middelburg ca. 1365-1574.' Ongepubliceerde doctoraalscriptie VU Amsterdam 1989.
- Dijk, W.G. van, 'Wij vaten genucht uyt rechter liefde; overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijkers', *Jaarboek De Oranjeboom*, 39 (1986), 55-99.
- Dingemans, C., *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlands praatjespamfletten (circa 1600-1750)*. Hilversum 2008.
- Dirkse, P., 'Pieter de Grebber: Haarlems schilder tussen begijnen, kloppen en pastoors', *Jb Haerlem* (1978), 109-127.
- Dixhoorn, A. van, 'Chambers of Rhetoric: Performative Culture and Literary Sociability in the Early Modern Northern Netherlands', in: A. van Dixhoorn en

- S. Speakman Sutch (red.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and learned societies in late medieval and early modern Europe*. Leiden 2008, 119-158.
- Dixhoorn, A. van, 'Epilogue', in: Van Dixhoorn en Speakman Sutch, *The Reach of the Republic of Letters*, 423-462.
- Dixhoorn, A. van, 'Liefhebbers van de redekunst. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616 en de principes van het Hollandse rederijkersleven', in: B. Ramakers (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*. Zwolle 2006, 11-29.
- Dixhoorn, A. van, 'New Institutions and the Dynamics of Civic Culture. Chambers of Rhetoric in the Early Modern (Northern) Netherlands', in: R. Suntrup en J.R. Veenstra (red.), *Konstruktion der Gegenwart und Zukunft/Shaping the Present and the Future*. Frankfurt am Main 2008, 135-179.
- Dixhoorn, A. van, 'Rederijkers in een Zeeuws dorp', *Zeeland*, 10 (2001) 2, 57-64.
- Dixhoorn, A. van, 'Waar retorica regeert. Rederijkersregels rond taalgebruik en gedrag in de 16e en 17e eeuw', *De Zeventiende Eeuw*, 18 (2002), 17-30.
- Dixhoorn, A. van, 'Writing poetry as intellectual training. Chambers of Rhetoric and the development of vernacular intellectual life in the Low Countries between 1480 and 1600', in: Goudriaan, Van Moolenbroek en Tervoort, *Education and Learning*, 201-222.
- Dixhoorn, A. van, en B. Roberts, 'Edifying youths. The boys of the chambers of rhetoric in the early seventeenth century', *Paedagogica Historica*, 39 (2003) 3, 325-337.
- Dixhoorn, A. van, 'In een traditie gevangen? Hollandse rederijkerskamers en rederijkers in de recente literatuurgeschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112 (1999), 385-406.
- Dotd van Flensburg, J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*. Deel 3. Utrecht 1843.
- Dooley, B. en S.A. Baron (red.), *The politics of information in Early Modern Europe*. London/New York 2001.
- Dooley, B., 'Introduction', in: Dooley en Baron, *The politics of information*, 1-16.
- Doorman, G., *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw*. Den Haag 1940.
- Dorren, G., *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 2001.
- Dorsten, J.A. van, K. Schaap (red.), *Jacob Cool en diens 'Staet van Londen'*. Leiden 1962.
- Drewes, B., 'Bijdrage tot een woordenboek van de rederijkerstaal', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 73 (1955) 1/2, 109-126.
- Drewes, J.B., 'Spel van sinne (1561) van de Witte Acoleyen', *De nieuwe taalgids*, 70 (1977), 301-319.
- Driel, L. van, 'Jezus en de overspelige vrouw: een 16e-eeuws processiespel van de Middelburgse chirurgijns', *Voortgang*, 19 (2000), 43-85.
- Drijvers, J.W. en A. A. MacDonald (red.), *Centres of learning. Learning and location in Pre-Modern Europe and the Near East*. Leiden 1995.
- Drossaers, S.W.A., *De archieven van de Delftsche Statenkloosters*. 's-Gravenhage 1917.
- Dudok van Heel, S.A.C., 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand', *Bulletin Werkgroep Elites*, 9 (1989), 5-22.

- Duits, H. en T. van Strien (red.), 'De rhetorijcke in vele manieren', speciaal nummer van: *Spiegel der Letteren*. Leuven 2001.
- Duits, H., "'De Vryheid, wiens waardy geen mensch te recht bevat.'" Vrijheid op het Nederlands toneel tussen 1570 en 1700', in: Haitsma Mulier en Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis*, 99-131.
- Duits, H., e.a. (red.), *Eer is het lof des deuchts*. Amsterdam 1986.
- Duits, H., *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand. Studies over de relatie tussen politiek en toneel in het midden van de zeventiende eeuw*. Hilversum 1990.
- Duke, A., *Reformation and Revolt in the Low Countries*. Londen 1990.
- Duke, A.C. en C.A. Tamse, *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*. Zutphen 1987.
- Duke, A.C., 'Building heaven in hell's despite: the early history of the Reformation in the towns of the Low Countries', in: A.C. Duke en C.A. Tamse, (red.), *Britain and the Netherlands. VI. Church and state since the Reformation*. Den Haag 1981, 45-75.
- Dumolyn, J., 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28 (2002), 417-438.
- E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999.
- Eeghen, I.H. van, *Het dagboek van broeder Wouter Jacobsz, prior van Stein, Amsterdam, 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Groningen 1959/1960.
- Eemeren, G. van, H. Meeus, *Genres in het ernstige renaissance-toneel der Nederlanden 1626-1650*. Leuven 1988.
- Ekama, C., *Catalogus van boeken, pamfletten etc.* Haarlem 1874-1875.
- Elderling, P.M.N., 'Middelburgs biologisch onderzoek in de 17e eeuw', in: W. Frijhoff en F. van Lieburg (red.), *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw*. Z.p. 1986, 87-102.
- Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken. Deel 1 en 2*. Utrecht/Antwerpen 1982.
- Elias, N., *Involvement and Detachment*. Oxford 1987.
- Elslander, A. van 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd: de rederijkers. Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVde en XVIde eeuw', *Jaarboek de Fonteyne*, 18 (1968), 29-78.
- Elslander, A. Van, 'De Instelbrief van de Rederijkerskamer "De Fonteyne" te Gent (9 december 1448)', *Jaarboek de Fonteyne*, 6-7 (1948-49), 15-22.
- Elslander, A. van, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*. Gent 1953.
- Elte, S., 'Sprekers, toneelvoorstellingen en rederijkerij in de 15e en 16e eeuw in Zwolle', *Verslagen en mededeelingen Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, (1934), 6-21.
- Enno van Gelder, H. A., *Erasmus, schilders en rederijkers: De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen 1959.
- Erenstein, R.L. (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996.
- Ermerins, J., *Eenige Zeeuwsche oudheden uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebracht*. Middelburg 1790.

- Evers, G.A., 'Reyer Pauwels; de Utrechtse boekbinder en rederijker', *Het Boek*, 9 (1920), 253-265.
- Evers, W., *Informeel openbaarheid. Een studie naar de massacommunicatieve betekenis van onderlinge gesprekken*. Nijmegen 1999.
- Faulstich, W., *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800-1400*. Göttingen 1996.
- Faulstich, W., *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400-1700)*. Göttingen 1998
- Faulstich, W., 'Sternchen, Star, Superstar, Megastar, Gigastar. Vorüberlegungen zu einer Theorie des Stars als Herzstück populärer Weltkultur', in: C.Y. Robertson en C. Winter (red.), *Kulturwandel und Globalisierung*. Baden-Baden 2000, 293-306.
- Flechniakoska, J.L., 'Spectacles religieux dans les pueblos à travers les dossiers de l'Inquisition de Ceunca (1526-1588)', *Bulletin hispanique*, 77 (1975), 269-292.
- Fleurkens, A., 'Schooltoneel tijdens de renaissance. Meer dan vrije expressie', *Literatuur*, 5 (1988), 75-83.
- Fokker, A.A., 'Losse bladen uit de geschiedenis van het chirurgijnsgilde te Middelburg', *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de geneeskunde*, 2 (1877), 346-349.
- Fokker, G.A., *Geschiedenis der Loterijen in de Nederlanden. Eene bijdrage tot de kennis van de zeden en gewoonten der Nederlanders in de 15e, 16e en 17e eeuwen*. Amsterdam 1862.
- Forney, K.K., 'New Documents on the Life of Tielman Susato, Sixteenth-Century Music Printer and Musician', *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 36 (1982-1984), 18-52.
- Forster, L., *Janus Gruter's English Years. Studies in the Continuity of Dutch Literature in Exile in Elizabethan England*. Leiden/Londen 1967.
- Fortgens, H.W., *Meesters, scholieren en grammatica uit het middeleeuwse schoolleven*. Zwolle 1956.
- Fredericq, P., 'De inquisiteur Sonnius over de rederijkers (1551)', *Tijdschrift voor Nederlandse taal en letterkunde*, 10 (1891), 32.
- Frederichs, J., *De secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen (1525-1545) : Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers*. Gent 1891.
- Frijhoff, W., 'Communication et vie quotidienne à la fin du moyen age et à l'époque moderne. Réflexions de théorie et de méthode', in: *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Internationaler Kongress Krems an der Donau 9. bis 12. Oktober 1990*. Wenen 1992, 9-37.
- Frijhoff, W., 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN*, 98 (1983), 430-459.
- Frijhoff, W., 'Autodidaxies, XVIIe-XIXe siècles: jalons pour la construction d'un objet historique', in: idem (red.), *Autodidaxies XVIIe-XIXe siècles. Numéro spécial de la revue Histoire de l'Éducation*. Parijs 1996, 5-28
- Frijhoff, W., 'Burgerlijk dichtplezier in 1650?', in: Duits en Van Strien, 'De rhetorische in vele manieren', 248-265.
- Frijhoff, W., 'Patterns', in: H. de Ridder-Symoens (red.), *A history of the University in Europe. II. Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, 43-110.
- Frijhoff, W., 'Toe-eigening als vorm van culturele dynamiek', *Volkskunde*, 104 (2003) 1, 3-17.

- Frijhoff, W., 'Wetenschap, beroep en status ten tijde van de Republiek: de intellectueel', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 6 (1983), 18-30.
- Frijhoff, W., 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', in: Frijhoff en Van Lieburg, *Worstelende wetenschap*, 7-41.
- Frijhoff, W., *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*. Nijmegen 1995.
- Frijhoff, W.T.M. en M. Spies, e.a., *1650: Bevochten eendracht*. Den Haag 1999.
- Fruin, R., 'De kroniek van Pieter Joossen, Altijt Recht Hout', *Archief Zeeland* (1909), 65-96.
- Fruin, R., *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht. Het Bourgondisch-Oostenrijksche tijdvak, 1433-1584*. Den Haag 1909.
- Fruin, R., *Het recht der stad Reimerswaal*. 's-Gravenhage 1905.
- Gachard, M., *Collection des voyages des souverains des Pays Bas, II*. Brussel 1882.
- Garber, K. en H. Wismann (red.), *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition. Die europäischen Akademien der Frühen Neuzeit zwischen Frührenaissance und Spätaufklärung*. Tübingen 1996.
- Geertz, C., *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton 1980.
- Geertz, C., 'Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the symbolics of Power', in: S. Wilentz (red.), *Rites of power. Symbolism, ritual, and politics since the Middle Ages*. Philadelphia 1985, 13-38.
- Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*. Amsterdam 1939.
- Gelder, H.E. van, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden: samenvattende kunstgeschiedenis van Nederland en Vlaanderen van begin tot heden*. Utrecht 1935.
- Gelderblom, O., *Zuid-Nederlandse koopliden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum 2000.
- Gelderen, M. van, *The political thought of the Dutch Revolt 1555-1590*. Cambridge 1992.
- Geluk, A., *Beschrijving der stad Reimerswaal in haren bloei en ondergang*. Middelburg 1877.
- Gent, M.J. van, 'Pertijelijke saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijksche tijdperk*. Oegstgeest 1994.
- Gielen, J.J., 'Waarom werd de Nederduytsche Academie gesticht?', *De Gids*, 39 (1935), 228-239.
- Glasbergen, J.B., *Duizend jaar Rijnsburg*. Leiden 1974.
- Gnirrep, K., 'Relaties van Leeu met andere drukkers en met boekverkopers', in: Goudriaan e.a., *Een drukker zoekt publiek*, 193-203.
- Goosens, M.E.W., *Schilders en de markt, Haarlem 1605-1635*. Leiden 2001.
- Goudriaan, K. e.a., *De gilden in Gouda*. Zwolle 1996.
- Goudriaan, K., 'Holland in de tijd van Leeu', in: Goudriaan e.a., *Een drukker zoekt publiek*, 3-60.
- Goudriaan, K., e.a. (red.), *Een drukker zoekt publiek: Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft 1993.
- Goudriaan, K., J. van Moolenbroek en A. Tervoort (red.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden/Boston 2004.
- Gouw, J.L. van der, *De Ring van Putten. Onderzoekingen over een hoog-heemraadschap in het Deltagebied*. 's-Gravenhage 1967.

- Graaf, J.J., 'Jan Albert Ban', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, (1872), 29-70.
- Graaf, J.J., 'Uit de levens der 'Maechden van den Hoeck' te Haarlem'. Overdruk uit *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 1895.
- Graaff, L.P.W. de, 'De broederschappen op het platteland in de provincie Utrecht op het eind van de Middeleeuwen. Een inventarisatie', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*. Hilversum 1997, 233-244.
- Gravezande, A. 's, *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgsche vrijheid zoo in den godsdienst als burgerstaat of historische aaneenschakeling van gebeurtenissen der stad Middelburg in Zeeland ten tijde der Nederlandsche beroerten*. Middelburg 1774.
- Grijp, L.P., 'Spotliederen in de Gouden Eeuw', *Volkskundig Bulletin*, 18 (1992), 340-359.
- Grijpink, P.M., *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en bedienaars, zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*. Utrecht 1914, deel 5.
- Groenendijk, L., 'De Nadere Reformatie en het toneel', *De Zeventiende Eeuw*, 5 (1989) 1, 141-153.
- Groenhuis, G., *De predikanten: de sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700*. Groningen 1977.
- Groenveld, S., 'The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-century Dutch Republic', in: Duke and Tamse, *Too mighty to be free*, 63-86.
- Grootes, E.K., E.J.C. Nieuweboer en H.B. van der Weel, 'Letterkunde en muziek', in: Bank, e.a. (red.), *Deugd boven geweld*, 235-263.
- Grootes, E.K., 'Zeventiende-Eeuwse literatuur als bron van historische kennis', *De Zeventiende Eeuw*, (1985), 3-11.
- Grootes, E.K., 'Het liedboekje van "Haerlem Soetendal"', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 93-111.
- Grootes, E.K. (red.), *Haarlems Helicon: literatuur en toneel te Haarlem voor 1800*. Hilversum 1993.
- Grootes, E.K., '8 juli 1600: P.C. Hooft schrijft uit Florence een rijmbrief aan de Amsterdamse rederijders. P.C. Hooft in zuidelijk licht', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 182-188.
- Grootes, E.K., 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Noordnederland', *De zeventiende eeuw*, 8 (1992), 53-65.
- Grootes, E.K., e.a., 'Onderwijs, wetenschap en boekdrukkers', in: Bank e.a. (red.), *Deugd boven geweld*, 221-234.
- Guthmüller, B., 'Die Akademiebewegung im Cinquecento. Das Beispiel Vicenza', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung*, 238-270.
- Gvozdeva, K., 'Le jeu du sacre dans les contextes ludiques, rituels et polémiques', in: M. Bouhaïk-Gironès, J. Koopmans, K. Lavéant (red.), *Le Théâtre polémique français 1450-1550*. Rennes 2008, 89-107.
- Haak, B., *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1984.
- Haar, C. van de, 'Het huis Grote Markt 21', *Jb Haerlem* (1956), 31-36.
- Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt 1961.

- Hadfield, A., *Literature, politics and national identity. Reformation to Renaissance*. Cambridge 1994.
- Ham, J. van, 'Over de speelmogelijkheden van een Middelburgs rederijkersspel', *Zeeuws Tijdschrift*, 2 (1955), 58-64.
- Harline, C.E., *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht 1987.
- Harms, W. en A. Messerli (red.), *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450-1700)*. Basel 2002.
- Harmsen, T., '26 november 1669: Oprichtingsvergadering van "Nil volentibus arduum"'. Het Frans-classicisme verovert de Schouwburg', in: Schenkeveld-Van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 276-282.
- Hart, G. 't, *Historische beschrijving der Vrije en Hoge heerlijkheid van Heenvliet. Met inventaris en regestenlijst van het huisarchief der Vrijheren van Heenvliet*. Z.p. 1949.
- Hart, G. 't, *Inventaris van het Oud-archief der gemeente's-Gravenhage*. Den Haag 1957.
- Hasselt, G. van, *Arnhemsche oudheden. Deel 1*. Arnhem 1803.
- Heeringa, K., *Het archief van de Staten van Zeeland*. Den Haag 1922.
- Heerkens Thijssen, H.F., 'De geschiedenis van het Haarlemse St. Jacobsgilde', *Jaarboek CBG*, 9 (1955), 82-158.
- Heers, J., *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'occident à la fin du moyen age*. Montreal/Paris 1971.
- Heers, J., *Parties and political life in the Medieval West. Europe in the Middle Ages*. Amsterdam 1977.
- Hees, C.A. van, 'Archivalia betreffende Frans Hals en de zijnen', *Oud-Holland* (1959), 36-42.
- Heesakkers, C., 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout', in: K. Enenkel en C. Heesakkers (red.), *Lipsius in Leide. Studies in the Life and Works of a great Humanist on the occasion of his 450th anniversary*. Voorthuizen 1997, 93-106.
- Heijden, Th.C.J. van der, 'Aanzet tot een sociale stratificatie van de rederijkers in het gewest Holland', *Jaarboek De Fontaine*, 51-52 (2001-2002), 203-221.
- Heijden, Th.C.J. van der, en F.C. van Boheemen, 'Accommodation and Possessions of Chambers of Rhetoric in the Province of Holland', in: E. Strietman en P. Happé (red.), *Urban Theatre in the Low Countries 1400-1625*. Turnhout 2006, 253-281.
- Heinrich, N., 'Arts et sciences à l'âge classique: professions et institutions culturelles', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 67/68 (1987), 47-78.
- Hoenselaars, T. en W. Abrahamse, 'Theodore Rodenburgh and English Studies', in: Roding en Heerma van Voss, *The North Sea and Culture*, 324-339.
- Hoenselaars, A.J., '23 april 1586. Engelse toneelspelers voeren in Utrecht De werken van Hercules op. Beroepsacteurs en rederijkers', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 142-147.
- Hof, W.J. op 't (red.), *Adrianus Hofferus (1589-1644). Drie opstellen over Hofferus' mbtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis*. Amsterdam 1993.
- Hof, W.J. op 't, 'De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus', in: Op 't Hoff, *Adrianus Hofferus*, 19-46.
- Hollaar, H. (red.), *Spelen van Sinne vol schoone allegatien. Drijderley Refereynen. De Rotterdamse spelen van 1561*. Delft 2006.

- Hollaar, H., *De Rotterdamse spelen van 1561. Een Hollandse toneelcompetitie met politieke lading*. Delft 2006.
- Hollaar, J.M. en E.W.F. van den Elzen, 'Toneellevens in Deventer in de 15e en 16e eeuw', *De nieuwe taalgids*, 73 (1980), 412-425.
- Hollestelle, A., *Geschiedkundige beschrijving van Tholen en omstreken*. Middelburg 1897.
- Hollestelle, C., 'Tets over oude gebruiken en de gilden te Tholen en omgeving', *Sinte Geertruydsbronne*, 1 (1924), 16-22.
- Hooij, A.P., 'De ontwikkeling van de Middelburgse rederijderskamer'. Ongepubliceerde scriptie. Middelburg 1986.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een Middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360-ca.1515)*. A.A.G. Bijdragen 32. Wageningen 1992.
- Horsthuis, J.G., 'De rederijders te Utrecht', *De Navorscher*, 22 (1872), 246.
- Horsthuis, J.G., 'Rederijderskamer "de Vreugdenbloem" te Bergen-op-Zoom', *De Navorscher*, 22 (1872), 285-286.
- Hout, Jan van, 'Betoog', in: M. C. A. van der Heijden (red.), *O muze kom nu voort. Ontluikende Renaissance*. Utrecht/Antwerpen 1968, 11-25.
- Huisman, A. en J. Koppenol, *Daer compt de lotery met trommels en trompetten!: loterijen in de Nederlanden tot 1726*. Hilversum 1991.
- Huizinga, J., *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Haarlem 1941.
- Hulshof, M., 'De gilden', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*. Zwolle 1996, 87-148.
- Hummelen, W., "'Pause" en "selete" in de Bliscapen', in: Van Dijk en Ramakers e.a., *Spel en spektakel*, 133-153.
- Hummelen, W.M.H., '1637. Jacob van Campen bouwt de Amsterdamse Schouwburg. Inrichting en gebruik van het toneel bij de rederijders en in de Schouwburg', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 192-203.
- Hummelen, W.M.H., *De sinnekens in het rederijdersdrama*. Groningen 1958.
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijdersdrama 1500-ca. 1620*. Assen 1968.
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijdersdrama 1500-ca. 1620*. DBNL (www.dbnl.org) 2003.
- Hüsken, W.N.M. e.a. (red.), *Trou moet blijken: bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'De pellicanisten'*. Fascimile en transcriptie, 8 delen. Assen 1992-1998.
- Hüsken, W.N.M. en F.A.M. Schaars (red.), *Sandrijn en Lanslot. Diplomatische uitgave van twee toneelrollen uit het voormalig archief van de Rederijderskamer de Fiolieren te 's-Gravenpolder*. Nijmegen 1985.
- Iansen, S.A.P.J.H., *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen 1971.
- Ingen, F. van, 'Der Akademiegedanke in der niederländischen Republik bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung*, 837-852.
- Israel, J., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford 2001.
- James, M., 'Ritual, drama and social body in the Late Medieval English town', *Past and Present*, (1983), 3-29.
- Jaspers, G.J., "'Trou moet blycken" te Haarlem en haar oude drukken in de Stadsbibliotheek', *Boekenwereld Utrecht*, 8 (1992), 154-169.

- Jeu, A. de, 't Spoor der dichters. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750). Hilversum 2000.
- Johnson, J., 'Links, arrows and networks: fundamental metaphors in human thought', in: D. Batten, J. Caste, R. Thord (red.), *Networks in Action. Communication, Economics and Human Knowledge*. New York 1995, 25-48.
- Jouhaud, C., 'Histoire et histoire littéraire: naissance de l'écrivain (note critique)', *Annales E.S.C.*, 43 (1988), 849-866.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16e eeuw*. Twee delen. Leiden 1889.
- Kan, F.J.W. van, 'Around Saint George: Integration and precedence during the meetings of the civic militia of The Hague', in: W. Blockmans en A. Janse (red.), *Showing status: representations of social positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 177-196.
- Karsemeijer, J., *De dichter Jeremias de Decker*. Amsterdam 1934.
- Keats-Rohan, K.S.B. (red.), *Prosopography approaches and applications. A Handbook*. Oxford 2007.
- Keblusek, M., *Boeken in de hofstad: Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1997.
- Keesman, W., 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 27-48.
- Kendrick, L., *The Game of Love. Troubadour Wordplay*. Berkeley 1988, 90-94.
- Kesteloo, H.M., 'De stadsrekeningen van Middelburg', *Archief Zeeland*, 16 (1888), 257-462; 17 (1891), 1-182; 22 (1899), 41-122; 23 (1900), 1-98; 24 (1901), 83-134.
- Kesteloo, H.M., *Domburg in woord en beeld*. Middelburg 1913.
- Kesteloo, H.M., *Geschiedenis en plaatsbeschrijving van Arnemuiden*. Middelburg 1876.
- Keunen, A. en H. Roodenburg, 'Inleiding', *Volkskundig Bulletin*, 18 (1992), 289-294.
- Keussen, H. (red.), *Die Matrikel der Universität Köln 1389-1559*. Bonn 1892-1929. Reprint Düsseldorf 1979.
- Keyes, G.S., *Cornelis Vroom: Marine and landscape artist*. Utrecht 1975.
- Keyes, G.S., *Esaias van den Velde 1587-1630. With a biographical chapter by J. G. C. A. Briels*. Doornspijk 1984.
- King, W.F., *Prosa novelística y academias literarias en el siglo XVII*. Madrid 1963.
- Kleijntjes, J., 'Verslag over den godsdienstigen toestand in Holland en Friesland', *Haarlemsche bijdragen*, 59 (1940/1941), 52-101.
- Klein, J.W., 'Uyt jonsten begrepen. Nieuwe gegevens over de Goudse rederijders', *De Schatkamer*, 13 (1999), 1-35.
- Klerk, F.H. de, 'Zestiende eeuwse processies in Goes', in: A. Wiggers, e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*. Delft 1991, 83-93.
- Klifman, H., *Studies op het gebied van de vroegnieuw-nederlandse triviumtraditie (c.1550-c.1650)*. *Geschiedenis van de Taalkunde 1*. Dordrecht 1983.
- Kloos, J., *Noordwijk in den loop der eeuwen*. Noordwijk 1928.
- Kluiver, J.H., *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg 1998.
- Knevel, P., *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hilversum 1994.

- Knod, G., *Deutsche Studenten in Bologna 1289-1562. Biographischer index zu den Acta nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*. Straatsburg 1899.
- Knottnerus, O.S., 'Vroegmoderne cultuurgebieden in Nederland en Noordwest-Duitsland: gedachten over behoudzucht en dynamiek', *De zeventiende eeuw*, 16 (2000) 1, 14-28.
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de KB*. Utrecht 1978.
- Kölker, A.J., *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen*. Nijmegen 1963, 86-87.
- Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1997.
- Koopmans, J., 'Toneelgeschiedenis rond de grens. Drama in de Noord-Franse steden', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 83-97.
- Koopmans, J., e.a. (red.), *Rhetoric, Rhétoriciens, Rederijkers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993*. Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde 162. Amsterdam 1995.
- Koppenol, J. en G. Verhoeven, 'Krakeel in het bloemperk: rederijkers, tulpen en vreemdelingenproblematiek in 1611', *Literatuur*, 18 (2001) 5, 274-286.
- Koppenol, J., '"In mate volget mi": Jan van Hout als voorman van de renaissance', *Spektator*, 20 (1991), 55-85.
- Koppenol, J., '(Naasten-)Liefde es tFondament: de Leidse rederijkers en de loterij van 1596', *De zeventiende eeuw*, 6 (1990), 27-33.
- Koppenol, J., 'Pieter Cornelisz van der Mersch, alias Piero, de zot van Leiden', *Literatuur*, 18 (2001) 4, 234-243.
- Koppenol, J., 'Een wereld apart? Zuid-Nederlandse rederijkerskamers in Holland', in: L. Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*. Amsterdam 2004, 93-110.
- Koppenol, J., 'Signalement', *De Zeventiende Eeuw*, 24 (2008) 1, 134-135.
- Kramer, F., *Mooi vies knap lelijk. Grotesk realisme in rederijkerskluchten*. Hilversum 2008.
- Kruif, J. de, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006.
- Koppenol, J., *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum 1998.
- Koppenol, J., 'Maatwerk: poëtië, metrie en muziek bij Jan van Hout', in: A.C.G. Fleurkens, L.G. Korpel, K. Meerhoff, *Dans der muzen: de relatie tussen de kunsten gethematiseerd*. Hilversum 1995, 57-72.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in 's-Gravenhage 1281-1650', in: *Ons voorgelacht*, 40 (1985), 1-25.
- Kort, J.C., *Het archief van de graven van Holland. Drie delen. 's-Gravenhage* 1981.
- Koster, S., *Komedie in Gelderland. Grote en kleine momenten uit driehonderd jaar theaterleven*. Zutphen 1979.
- Koster, S., *Van schavot tot schouwburg, vijfhonderd jaar toneel in Haarlem*. Haarlem 1970.
- Krahn, C. (red.), *The Mennonite Encyclopedia*. Scottsdale 1955-1959.
- Kristeller, P.O., 'Rhetoric in Medieval and Renaissance Culture', in: Murphy, *Renaissance eloquence*, 1-19.
- Kronijk van het Historisch Genootschap, zesde jaargang (1850), tweede serie.*
- Kurtz, G.H., 'De stamvader van een Haarlemsche regentenfamilie (Arend Meijndertsz Fabricius)', *Jb Haarlem* (1938), 80-97.

- Kurtz, G.H., 'Het huis dat Jacob van Campen bouwde', *Jaarboek Haerlem* (1957), 50-60.
- Laan, N., van der (red.), *Rederijkersspelen: naar een handschrift ter bibliotheek van het Leidsche gemeentearchief. 's-Gravenhage* 1932.
- Laceulle-Van de Kerk, H.J., *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540-1600*. Den Haag 1951.
- Lambrechtsen van Ritthem, N.C., 'Beknopte geschiedenis van de Middelburgsche rethorijkamer Het bloemken Jesse', *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leyden*, eerste serie 3, 1 (1819) 119-175.
- Langereis, S., *Geschiedenis als ambacht, oudheidkunde in de Gouden Eeuw; Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*. Hilversum 2001.
- Lavéant, K., *Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIIe siècles)*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam 2007.
- Lecuppre-Desjardin, E., *La ville des ceremonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout 2004.
- Leerintveld, A. (red.), *Constantijn Huygens. Nederlandse gedichten 1614-1625*. Deel 1 en 2. Den Haag 2001.
- Lentzen, M., 'Die humanistische Akademiebewegung des Quattrocento und die Accademia Platonica in Florenz', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung*, 190-213.
- Leuker, M.T., 'Schelmen, hoeren, eerdieven en lastertongen. Smaad en belediging in zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen', *Volkskundig Bulletin*, 18 (1992), 314-339.
- Linden, H. van der, 'Een esbatement van een crijschman die een buermans paert steelt'. Ongepubliceerd werkstuk. Arkel 1984.
- Linden, H. van der, 'De Roode Lelije: een zestiende eeuwse rederijkerskamer te Brouwershaven', *Kroniek van het land van de zeemeermin*, 11 (1986), 75-90.
- Lourens, P. en J. Lucassen, 'Gilden und Wanderung: Die Niederlande', in: Schulz, *Handwerk in Europa*, 65-80.
- Lucassen, J. en P. Lourens, 'Ambachtsgilden in Nederland, een beknopt overzicht', in: Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*, 9-20.
- Luijk, M. van, "'Ter eeren ende love Goodes". Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572', *Jaarboek Dirk van Eck* (1998), 23-58.
- Luijk, M. van, 'Mors certa, hora incerta. De zorg voor de doden bij lekenbroederen zusterschappen in Leiden in de late Middeleeuwen', *Holland*, 32 (2000) 5, 221-243.
- Lyna, F. en W. van Eeghem (red.), *Jan van Stijvoorts refereinenbundel anno MDXXIV*. Twee delen. Antwerpen 1929-30.
- M.E. Kronenberg, 'Een onbekende Nederlandsche vertaling van Le Chevalier Délibéré, door Pieter Willemsz gemaakt', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, 51 (1932), 178-196.
- Maczak, A. en E. Müller-Luckner (red.), *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München 1988.
- Mak, J.J., 'De gereformeerden en het toneel', *Spiegel der Letteren*, 3 (1959), 161-181.
- Mak, J.J., *De rederijkers*. Amsterdam 1944.

- Mak, J.J., *Het toneel van de Rederijkers in de bloeitijd*. s.l. 1948.
- Mak, J.J., 'Tets over de Amsterdamse rederijker Egbert Meynertsz', in: idem, *Uyt ionsten versaemt*. Zwolle 1957, 139-148.
- Mak, J.J., *Rhetoricaal glossarium. Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid* 12. Assen 1959.
- Man, J.P. de, 'Eenige genealogische en heraldische aantekeningen betreffende de familie van Berendrecht'. Overdruk uit: *De Nederlandsche Leeuw*, 1915.
- Man, M.G.A. de, 'De voormalige Middelburgsche rederijderskamer het Bloemken Jesse onder de kenspreuk In minnen groeyende, en hare gildepenningen', *Jaarboek van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1917), 1-40.
- Man, M.G.A. de, *Een en ander over het Goud-en zilversmedengilde te Middelburg*. Amsterdam 1914.
- Maris van Samdelingenambacht, J.C., 'De Middelburgse Van de Putte's (II)', *De Nederlandsche Leeuw*, 86 (1969), 288-306.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*. Antwerpen/Amsterdam 1996.
- Martens van Sevenhoven, A.H., *Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage 1914.
- Maylender, M., *Storia delle accademie d'Italia I-IV*. Bologna 1926-1930.
- McGee, J.L., *Cornelis Corneliszoon van Haarlem (1562-1638). Patrons, friends and Dutch humanists*. Nieuwkoop 1991.
- Meertens, P.J., 'Job Gommersz, een Zeeuws rederijker uit het midden van de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor taal en letteren*, (1926), 245-284.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
- Meertens, P.J., 'Een bundeltje katholieke geschiedzangen uit de eerste jaren van de Opstand', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, 43 (1924), 258-288.
- Meijer Drees, M., 'Een mannelijke discussiecultuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 29 (2003) 1, 21-27.
- Meijling, H., *Esbatemen van de Rode Lelije te Brouwershaven*. Groningen 1946.
- Meilink, P.A., *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde gewestelijke besturen I. Archieven van de Staten van Holland voor 1572*. 's-Gravenhage 1929.
- Merten, K. 'Öffentlichkeit in systemtheoretischer Perspektive', in: Szyska, P. (red.), *Öffentlichkeit. Diskurs zu einem Schlüsselbegriff der Organisationskommunikation*. Opladen/Wiesbaden 1999, 49-66.
- Merton, R., *Social theory and social structure*. Illinois 1959.
- Middel-Nederlandsch Woordenboek op cd-rom*.
- Miedema, H. (red.), *Karel van Mander. Den Grondt der edel vry schilder-const. Deel II*. Utrecht 1973.
- Miedema, H. en M. Spies (red.), *De kerck der deucht. Karel van Mander*. Amsterdam 1977.
- Miedema, H., 'Karel van Mander, Het leven van Hendrick Goltzius (1558-1617) met parafraze en commentaar', *Kunsthistorisch Jaarboek*, 42-43 (1992-1993), 13-76.
- Miedema, H., *De archiefbescheiden van het st. Lucasgilde te Haarlem 1497-1798*. Twee delen. Alphen a/d Rijn 1980.
- Miedema, H., *Karel van Mander (1548-1606), het bio-bibliografisch materiaal*. Amsterdam 1972.

- Mijnhardt, W.W., 'Die Etablierung eines gebildeten Publikums und sein Bündnis mit den kulturellen und politischen Bewegungen in den Niederlanden zur Zeit der Französischen Revolution', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 895-928.
- Mijnhardt, W.W. *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987.
- Moens van Bloois, A., 'De rederijkkamer te Veere', *Zeeuwsche volks-almanak*, (1841), 70-73.
- Moltke, G.W., 'Jan de Bray', *Jb Haerlem*, 1937, 33-59.
- Moor, G. de, 'Magister Jacob Ruysch. De Haagse mini-Granvelle (ca.1440-1519)', in: Okkema, Heidenen, papen, libertijnen en fijnen, 83-106.
- Mörke, O., 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert. Münster 1997.
- Moser, N., 'Een lege plek om te blijven. Rederijkers in Zeeland en Holland voor 1500', *Jaarboek De Fonteyne*, 49-50 (1999-2000), 45-76.
- Moser, N., 'Maria verklaard. Everaert als exegeet in Maria ghecompareert byde claeheyte', in: Van Dijk en Ramakers, e.a., *Spel en spektakel*, 246-262.
- Moser, N., *De strijd voor rhetorica. Poetica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam 2001.
- Moser, N., 'Naam en faam. De plaatsgebonden naamgeving van rederijkerskamers als uiting van lokaal chauvinisme', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000) 1, 29-41
- Moser, N., 'Succes in de marge. Rederijkers in Kethel aan het begin van de 17e eeuw', *Holland*, 29 (1997), 207-225.
- Moser, N., "'Poezijlust en vriendenliefde". Literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600', in: W. van Anrooij en Joris Reynaert (red.), *Literatuur in handschrift en druk in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, [speciale uitgave van] *Spiegel der Letteren*, 49 (2007) 2, 247-264.
- Mostert, M., 'Lezen, schrijven en geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2 (2002), 203-221.
- Mostert, M., *Oraliteit*. Amsterdam 1998.
- Muchembled, R., *De uitvinding van de moderne mens*. Amsterdam 1990.
- Muller, S., 'De oudste Rotterdamsche kronieken', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1892, 1-64.
- Murphy, J.J. (red.), *Renaissance eloquence. Studies in the theory and practice of renaissance rhetoric*. Berkeley/ Londen 1983, 20-36.
- Murphy, J.J., 'One thousand neglected authors: the scope and importance of renaissance Rhetoric', in: idem, *Renaissance eloquence*, 20-36.
- Nagtglas, F., *De algemene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860 met eene inleiding en aantekeningen*. Middelburg 1860.
- Nagtglas, F., *Levensberichten van Zeeuwen*. 4 delen. Middelburg 1890-1893.
- Neidhardt, F., (red.), *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*. Sonderheft *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34 (1994).
- Neidhardt, F., 'Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen', in: Neidhardt, *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*, 7-41.

- Neuteboom-Dieleman, M.P. (red.), *Reymerswale. Burgemeesters en schepenen 1513-1631*. Uitgave prae1600club.
- Neuteboom-Dieleman, M.P. (red.), *Stadsrekening Reimerswaal van 1573*. Uitgave prae1600club, 1990.
- Nichols, L.W., 'Hendrick Goltzius. Documents and printed literature concerning his life', *Kunsthistorisch Jaarboek*, 42-43 (1992-1993), 77-120.
- Nierop, H. van, 'Censorship, illicit printing and the Revolt of the Netherlands', in: *Duke and Tamse, Too mighty to be free*, 29-44.
- Nierop, H. van, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam 1999.
- Nierop, H. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1990. *Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek*.
- Nieuwkoop, J. van, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden. Orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St-Bavokerk te Haarlem*. Utrecht 1988.
- Nijhoff, M., (red.), *Bibliographische Adversaria*. Den Haag 1874-1875.
- Nijsten, G., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*. Kampen 1992.
- Nijsten, G., 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem ca 1430-ca 1500', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 79 (1988), 229-47.
- Nijsten, G., 'Toneel in de stad. Op zoek naar culturele uitingsvormen van stedelijk bewustzijn in de Noordelijke Nederlanden', in: *Carlier, Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*, 105-129.
- Okkema, J.C., e.a. (red.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden*. Delft 1994.
- Olson, G., *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*. Londen 1982.
- Ong, W. J., *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Londen/New York 2005.
- Oosterman, J., 'Spelen, goede moraliteiten en eerbare esbattementen. Anthonis de Roovere en het toneel in Brugge', in: *Van Dijk en Ramakers, Spel en spektakel*, 154-177.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', *Jaarboek de Fontaine*, 39-40 (1997-1998), 9-25.
- Oosterzee, H.C.M. van, 'Naschrift', *Zeeuwsche volks-almanak*, (1844), 20-23.
- Oranje, W., 'Samuel Bollaert, een Middelburgse rederijker en zijn Schriftmatige bekentnisse der 12 articulen des waren christelicken geloofs'. Ongepubliceerde scriptie. Goes 1979.
- Orchard, G.E. (red.), *A short history of the Beginnings and origins of these present wars in Moscow under the reign of various sovereigns down to the year 1610*, by Isaac Massa. Toronto 1982.
- Ornstein, M., *The role of scientific societies in the seventeenth century*. New York 1975, herdruk van 1928.
- Otto, K.F., *Die Sprachgesellschaften des 17. Jahrhunderts*. Stuttgart 1972.
- Pabon, N.J., *De hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*. Den Haag 1937.
- Pascal, R., *German literature in the sixteenth and seventeenth centuries*. Westport 1979.
- Peeters, L., 'De trappen der geletterdheid in de zestiende-eeuwse taalkunde en taalkunst', in: *C. Hamans, e.a., Adieu adieu sweet bahnhof*. Amsterdam 1984, 53-58.

- Peeters, L., *Taalopbouw als renaissance ideaal*. Amsterdam 1989.
- Peters, U., *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen 1983.
- Piccardt, R.A.S., *Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes*. Goes 1846.
- Pikhaus, P., '1577. Jan Baptist Houwaert laat twee tafelspelen opvoeren voor Willem van Oranje en de leden van de Staten-Generaal te Brussel. Het genre van het tafelspel: soorten, thematiek, opvoeringswijzen', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 134-141.
- Pikhaus, P., *Het tafelspel bij de rederijkers*. Kon. Ac. voor Ned. Taal- en Letterkunde, reeks 6. 2 delen. Gent 1988-89.
- Pleij, H., 'The despisers of rhetoric: origins and significance of attacks on the art of the rhetoricians (rederijkers) in the sixteenth century', in: Koopmans, *Rhetoric, Rhétoriciens, Rederijkers*, 157-174.
- Pleij, H., 'De laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', *Jaarboek de Fonteyne*, 34 (1984), 65-96.
- Pleij, H., 'Reactie', *BMGN*, 106 (1991) 3, 443-447.
- Pleij, H., 'Spectaculair kluchtwerk. De strijd om de broek als theater', in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 263-281.
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam 1988.
- Pleij, H., e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam 1991.
- Pleij, H., 'Geladen vermaak: rederijkerstoneel als politiek instrument van een elite-cultuur', *Jaarboek de Fonteyne*, 25 (1975), 75-103.
- Pleij, H., *Het gilde van de Blauwe Schuit. Volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1983.
- Pleij, H., *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam 2007.
- Po-Chia Hsia, R., *Social discipline in the reformation. Central Europe 1550-1750*. Londen/New York 1989.
- Poldermans, D.A., 'Een en ander over de kamer van Ste Barbara', *Archief Zeeland*, 52 (1930), 89-118.
- Poortinga, Y., 'It toaniel yn Fryslan yn 'e 17e ieu', *De Vrije Fries*, 42 (1955), 107-117.
- Post, R.R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht/Antwerpen 1954.
- Potter, F. de, en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst*, 2. Gent 1875.
- Prak, M., 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 15 (1989) 2, 165-173.
- Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780*. Den Haag 1985.
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999.
- Prims, F., 'De "Boom der Schriftuur" te Antwerpen, 1542', *Antwerpiensia*, 13 (1939), 84-91.
- Prins, I., *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494*. Amsterdam 1922.

- Ramakers, B., 'De Const getoond. De beeldtaal van de Haarlemse rederijkerswedstrijd van 1606', in: Falkenburg, R. e.a. (red.), *Hof-, staats-, en stadsceremonies. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, (1998) 49, 129-183.
- Ramakers, B., 'Allegorisch toneel. Overlevering en benadering' in: Van Dijk en Ramakers, *Spel en spektakel*, 228-245.
- Ramakers, B., 'Between Aea and Golgotha', in: Goudriaan, Van Moolenbroek en Tervoort, *Education and Learning*, 179-200.
- Ramakers, B., 'De mythe van de grote vertraging', *Queeste*, 5 (1998), 58-63.
- Ramakers, B., 'Tonen en betogen. De dramaturgie van de Rotterdamse spelen van 1561', in: Duits en Van Strien, 'De Rhetorijcke in vele manieren', 176-204.
- Ramakers, B., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam 1996.
- Ramakers, B., (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*. Zwolle 2006.
- Rang, B., 'Letters across the North Sea: a Dutch source of John Locke's letters concerning education', in: Roding en Heerma van Voss, *The North Sea and culture*, 378-396.
- Rank, L.P.H., J.D.P. Warners en F. L. de Zwaan (red.), *Daniel Heinsius. Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius*. Zwolle 1965.
- Raupp, J., 'Zwischen Akteur und System. Akteure, Rollen und Strukturen von Öffentlichkeit', in: Szyska, P. (red.), *Öffentlichkeit. Diskurs zu einem Schlüsselbegriff der Organisationskommunikation*. Opladen/Wiesbaden 1999.
- Regtdoorzee-Roldanus, S.C., *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen*. Den Haag 1936.
- Rehorst, A.J., *Torrentius*. Rotterdam 1939.
- Reinhard, W. (red.), *Humanismus im Bildungswesen im 15. und 16. Jahrhundert*. Weinheim 1984.
- Reinhard, W., 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten', in: A. Maczak en E. Müller-Luckner (red.), *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. München 1988, 47-62.
- Reitsma, J. en S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*. Groningen 1894.
- Rembry-Barth, *Histoire de Menin*, 4. Brugge 1881.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Beschavingsoffensief of verraad van de middenklassen?', *BMGN*, 106 (1991) 3, 426-443.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Education and literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands', *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, 16 (1995) 1, 6-21.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Formation et professionalisation', in: W. Reinhard, *Les élites du pouvoir et la construction de l'état en Europe*. n.p. 1996, 203-235.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 45 (1991), 95-117.
- Ridder-Symoens, H. de, 'The Changing Face of Centres of Learning 1400-1700', in: A. A. MacDonald en M. W. Twomey (red.), *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages*. Leuven 2004, 115-138.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopographical research in the Low Countries concerning the Middle Ages and the Sixteenth Century', *Medieval Prosopography*, 14 (1993) 2, 27-120.

- Ridder-Symoens, H. de, 'Stad en kennis', in: M. Carlier e.a., *Hart en marge*, 131-151.
- Ridder-Symoens, H. de, D. Illmer en C. Ridderikhoff, *Premier livre des procureurs de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans 1444-1546*. Seconde partie. Biographies des étudiants. Leiden 1978.
- Riemer, J. de, *Beschryving van 's Graven Hage*. Delft 1730-1739.
- Robbins, J., *Love poetry of the literary academies in the reigns of Philip IV and Charles II*. Londen 1997.
- Roberts, B., 'On not becoming a delinquent. Raising adolescent boys in the Dutch Republic, 1600-1750', in: P. Cox en H. Shore (red.), *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950*. Aldershot 2002, 41-56.
- Roberts, B., 'Jacob Cats (1577-1660) en de adviesboeken voor de Nederlandse jeugd in de Gouden Eeuw' in: *Nehalennia*, 134 (2001), 19-24.
- Roding, J. en L. Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995. Hilversum 1996.
- Roest, C.B., '(van) War(ren)', *De Nederlandsche Leeuw*, 65 (1948), 144.
- Rombouts, Ph. en Th. van Lerijs (red.), *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*; afschreven en bewerkt. Amsterdam 1961.
- Rooijen, A.J.S. van, *Jaarboek die Haghe. Haagsch Jaarboekje voor 1897*. Deel 9. Den Haag 1897.
- Rooker, C., 'Cornelis Ketel, het album Radermacher en een levensteken van De Eglentier', *De nieuwe taalgids*, 86 (1993), 516-541.
- Roorda, D.J., 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', in: idem, *Rond prins en patriciaat: verspreide opstellen*. Weesp 1984, 42-52.
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen 1978.
- Roos, M. de, 'De sneeuwpoppen van Smeken en de sneeuwpoppen van Pleij', in het discussiedossier over De Sneeuwpoppen in: *BMGN*, 106 (1991) 3, 434-442.
- Roos, M. de, 'A la recherche du théâtre perdu: théâtre et spectacles aux anciens Pays-Basbourguignons (XIVe-XVIe siècles)', in: J. M. Cauchies (red.), *Rencontres de Middelbourg/Bergen op Zoom (27 au 30 septembre 1990): 'Les sources littéraires et leurs publics dans l'espace bourguignon (XIVe-XVIe s.)'*. Neuchâtel 1991, 27-36.
- Rootselaar, W.F.N. van, *Amersfoort 777-1580*. Twee delen. Amersfoort 1878.
- Rootselaar, W.F.N. van, 'Sinte Hieronymus broederschap te Amersfoort', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 13 (1885), 219-221.
- Rooze-Stouthamer, C., *Hervorming in Zeeland (ca.1520-1572)*. Goes 1996.
- Rue, P. de la, *Geletterd Zeeland*. Middelburg 1741.
- Ruiter, J., *'s-Gravenpolder, dorp van de graaf*. Goes 1998.
- Samuels, R., 'Benedetto Varchi, the Accademia degli Infiammati, and the Origins of the Italian Academic Movement', *Renaissance Quarterly*, 29 (1976), 599-634.
- Santing, C., 'Liberation from the trivial Yoke': Dutch renaissance educators and their cultural and socio-political objectives', in: Drijvers en MacDonald, *Centres of learning*, 315-327.
- Santing, C., *Geneeskunde en humanisme. Een intellectuele biografie van Theodericus Ulsenius (c.1460-1508)*. Rotterdam 1992.

- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Beschrijving van het H. Kerstmisgilde te Haarlem*. 's-Gravenhage 1905.
- Schama, S., *Overloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1989.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Bestudering en waardering van de rederijders in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw', *De nieuwe taalgids*, 65 (1972), 460-470.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'De toneelbestrijding door kerk en staat', in: A. Pels, *Gebruik en misbruik des toneels*. Culemborg 1978, 11-16.
- Schepper, H. de, 'Belgium Nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland. Antwerpen 1987.
- Schepper, M. de, en C.L. Heesakkers, (red.), *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas avec un répertoire bibliographique des humanistes et poètes neo-latins, supplément 1970-1985*. Brussel 1988.
- Scherft, P., 'De namen van de Veerse rederijderskamers', *Zeeland*, 1 (1992), 111-112.
- Scheurleer, D.F. (red.), *Ecclesiasticus, oft de wijze sproken iesu des soons syrach: nu eerstmael deurdeelt ende ghestelt in liedekens, op bequame en ghemeyne voisen naer uwtwijzen der musijcknoten daer by ghevoecht, deur ian fruytiers. Op nieuw uitgegeven en van eene inleiding en een register voorzien*. Amsterdam 1898.
- Schillings, A., E. Reusens, J. Wils, *Matricule de l'Université de Louvain*. Brussel 1903-1967.
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering*. Amsterdam 1986.
- Schotel, G.D.J. (red.), *De legende van den Geusen troubele over Zeelant in den jare 1572 ende 1573 door een Roomsche Catholyk tijdgenoot*. Leiden 1872.
- Schotel, G.D.J. (red.), *Den Boom der schrifturen van vi personagien, ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten augusto in 't jaer 1539*. Utrecht 1870.
- Schotel, G.D.J., *Geschiedenis der rederijders in Nederland*. Twee delen, Rotterdam 1871.
- Schoute, D., *Schets van het Middelburgsche Chirurgijns-gilde*. Middelburg 1940.
- Schulz, K. (red.) *Handwerk in Europa. Vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. München 1999, 51-63.
- Schuren, C., "'Tot stadts vereeringe". Rederijders in Leiden 1561-1590'. Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis. Vrije Universiteit Amsterdam 2004.
- Scribner, R.W., 'Flugblatt und Alphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?', in: H.J. Koehler, *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium*. Stuttgart 1981, 65-76.
- Scribner, R.W., *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*. Londen 1987.
- Sernee, J.M. en S.W.A. Drossaers, 'Het oud-archief van het sint-Nicolaasgasthuis te 's-Gravenhage', in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 41 (1918) 1, 159-275.
- Sernee, J.M., S.W.A. Drossaers en W.G. Feith, *De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland*. 's-Gravenhage 1920.

- Serrure, C.P., 'De rhetorijkkamers van Zeeland', *Vaderlandsch Museum*, 2 (1858), 287.
- Sieperda-Staab, E.M., "'Is geresolveerd van Ja". Het ontstaan van het Haarlemse Collegium Medico-pharmaceuticum', *Holland*, 30 (1998), 142-161.
- Simoni, A.E.C., 'Haarlem's modest muse: Anagrams, their solution, and the truth about a Haarlem worthy', *Quaerendo*, 7 (1977), 153-172.
- Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam 1991
- Smeur, A.J.E.M., *De zestiende eeuwse Nederlandse rekenboeken*. Den Haag 1960.
- Smidt, J.R.H. en J.Th. de, 'Het Haarlems oproer van 22 juli 1482. Dossier van een Hollandse appelzaak voor de Grote Raad', *Verslagen en mededeelingen vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, XII (1960), 218-279.
- Smit, J., 'De kerkinventaris van de voormalige Hofkapel in Den Haag', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 41 (1923), 1-57.
- Smit, J., 'Een vroeg-zestiende-eeuwsch orgel in de Haagsche Hofkapel'. Overdruk uit: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, (ca.1925), 105-109.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Leuven 1995.
- Smits-Veldt, M.B., *Samuel Coster, ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*. Groningen 1986.
- Smits-Veldt, "'Het vaderland" bij Hollandse rederijders, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, 83-107.
- Smits-Veldt, M.B. en W. Abrahamse, 'Een Nederlands polyglot: Theodore Rodenburgh (1574-1644)', *De zeventiende eeuw*, 8 (1992), 232-245.
- Smits-Veldt, M.B., "'Waer in ons daden, boven de Romeynsche zijn te prijzen": rederijders dragen bij aan het Hollands zelfbewustzijn, Rotterdam 1598', *Spektator*, 21 (1992), 83-100.
- Smits-Veldt, M.B., 'De opening van de "Neerlandtsche Academia De Byekorf". Melpomene presenteert: Gysbrecht van Hogendorps "Orangien-tragedie"', *Spektator*, 12 (1982), 199-214.
- Smits-Veldt, M.B., 'Die Kanzel des Bürgers: Theater und Schauspiel im Amsterdam des 17. Jahrhunderts', in: B. Wilczek (red.), *Amsterdam 1585-1672: Morgenröte des bürgerlichen Kapitalismus*. Bühl-Moos 1993, 136-152.
- Smits-Veldt, M.B., 'Hollandse rederijders in hun strijd om een plaats op de Parnassus', in: Duits en Van Strien, *De Rhetorijcke in vele manieren*, 234-247.
- Smits-Veldt, M.B., 'The First Dutch Academy of Dr. Samuel Coster. Humanist Ideals in Dutch Attire (1617-1622)', in: Garber en Wismann, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, 853-878.
- Smits-Veldt, M.B., '24 september 1617. Inwijding van de Nederduytsche Academie. De opbloei van het renaissance-toneel in Amsterdam', in: Schenkeveld-Van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 196-201.
- Snoep, D.P., *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn 1975.
- Snow, C.P., *Two cultures, and: a second look: an expanded version of the two cultures and the scientific revolution*. Londen 1974.

- Soly, H., 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), 341-361.
- Sorgen, W.G.F.A. van, *De tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg*. Den Haag 1885.
- Spaans, J., 'Politiek, religie en samenleving in Vlaerdings Redenrijck-bergh', in: Ramakers, *Op de Hollandse Parnas*, 149-168.
- Spaans, J., 'Politieke verandering en bestuurlijke cultuur in Haarlem, 1572-1578, 1618', *Bulletin Werkgroep Elites*, 9 (1989), 38-51.
- Spaans, J., 'Public Opinion or Ritual Celebration of Concord? Politics, Religion and Society in the Competition between the Chambers of Rhetoric at Vlaerdings, 1616', in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*. Leiden 2007, 189-210.
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800 : publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden : Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*. Hilversum 1997.
- Spaans, J., *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. 's-Gravenhage 1989.
- Speakman Sutch, S., 'De Gouda-editie van Le Chevalier Délibéré. Een boek uitgegeven in eigen beheer', in : H. Pleij, J. Reynaert, e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent 2004, 137-155.
- Speakman Sutch, S., 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)' in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003, 141-160
- Speakman Sutch, S., en A. Lake Prescott, 'Translation as transformation: Olivier de la Marche's Le Chevalier délibéré and its Hapsburg and Elizabethan Permutations', *Comparative Literature Studies*, 25 (1988) 4, 281-317.
- Spies, M., "'Vrijheid, vrijheid": poëzie als propaganda, 1565-1665', in: Haitsma Mulier en Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis*, 71-98.
- Spies, M., "'Astronomia die haer constich geneert inden loop des hemels": sterrenkunde op het Antwerps landjuweel', in: H. van Dijk, M. H. Schenkeveld-van der Dussen, J. M. J. Sicking (red.), *In de zevende hemel: opstellen voor P. E. L. Verkuyl over literatuur en kosmos*. Groningen 1993, 52-56.
- Spies, M., "'Op de questye...": Over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen', *De nieuwe taalgids*, 83 (1990), 139-150.
- Spies, M., '1 juli 1584: De Amsterdamse kamer "De eglentier" draagt de "Tweespraack vande Nederduitsche letterkunst" op aan het Amsterdamse stadsbestuur. Nieuwe opvattingen over de literatuur', in: Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 177-181.
- Spies, M., '19 augustus 1594. Stadhouder Maurits wordt in Amsterdam verwelkomd met een tableau vivant dat Davids overwinning op Goliath uitbeeldt. De functie van tableaux vivants bij openbare festiviteiten', in: Erenstein, *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, 148-155.
- Spies, M., 'Between ornament and argumentation: developments in 16th-century Dutch poetics', *Koopmans, Rhetoric, Rhétoriciens, Rederijkers*, 117-122.

- Spies, M., 'Developments in sixteenth-century Dutch poetics; from "rhetoric" to "renaissance"', in: H.F. Plett (red.), *Renaissance-Rhetorik; Renaissance rhetoric*. Berlin 1993, 72-91.
- Spies, M., 'Lastige Amsterdammers: de rederijderskamer De Eglentier in de tweede helft van de 16de eeuw', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 14 (1993/4), 1-14.
- Spies, M., 'Rederijders en Reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw in Amsterdam', *De zeventiende eeuw*, 8 (1992), 66-74.
- Spies, M., 'Rederijders in beroering: religie en politiek bij de Hollandse rederijders in de eerste decennia van de zeventiende eeuw', in: F. de Bree, M. Spies en R. Zemel (red.), 'Teckenrijcke woorden' voor Henk Duits: opstellen over literatuur, toneel, kunst en religie, meest uit de zestiende en zeventiende eeuw. Amsterdam/Münster 2002, 59-76.
- Spies, M., 'The Amsterdam chamber De Eglentier and the ideals of Erasmian humanism', in: Th. Hermans en R. Salverda, *From revolt to riches: culture and history of the Low Countries 1500-1700: international and interdisciplinary perspectives*. Londen 1993, 109-118.
- Spies, M., 'Verbeeldingen van vrijheid; David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato', *De Zeventiende Eeuw*, 10 (1994), 141-158.
- Spoelder, J., *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876*. Amsterdam/Maarssen 2000.
- Spruyt, B.J., 'De Delfts-Haagse kring (ca. 1520-ca.1525). Evangelisch humanisme in het vroeg zestiende-eeuwse Delft en Den Haag', in: Okkema, Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Delft 1994, 107-119.
- Stabel, P., *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*. Brussel 1995.
- Stabel, P., *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late middle ages*. Leuven 1997.
- Stegemann, S., *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren*. Nijmegen 1996.
- Sterck, J.F.M., 'Onder Amsterdamsche humanisten', *Het Boek*, 9 (1920) 5, 161-174.
- Sterck-Proot, J.M., 'De buitenplaats Ipenrode', *JB Haerlem* (1943), 33-47.
- Stipriaan, R. van, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtencultuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam 1996.
- Stone, L., 'Prosopography', in: F. Gilbert en S.R. Graubard, *Historical Studies Today*. New York 1972, 107-140.
- Stoppelaar, J.H. de, J.L. Heerebout, *Middelburg: alfabetische lijst van namen uit het oud archief der stad Middelburg gedurende de jaren 1217-1581*. Goes 1989.
- Strengholt, L., 'Bredero over de dichters. Parallellen tussen Apolloos Aanspraak totte Nederlandtsche Jonckheyt en Hoofds Reden vande waerdicheit der poesie', in: Duits, *Eer is het lof des deuchts*, 112-118.
- Strengholt, L., 'Een gans onder de zwanen? De dichter Adrianus Hofferus', in: Op 't Hoff, *Adrianus Hofferus*.
- Strong, R., *Art and power: renaissance Festivals 1450-1650*. Berkeley 1984.

- Stuiveling, G., *Memoriaal van Bredero. Documentaire van een dichterleven*. Culemborg 1970.
- Swalue, E.B., *De daden der Zeeuwen gedurende den Opstand tegen Spanje*. Amsterdam 1846.
- Szyska, P. (red.), *Öffentlichkeit. Diskurs zu einem Schlüsselbegriff der Organisationskommunikation*. Opladen/Wiesbaden 1999.
- Taverne, E.R.M., In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Maarssen 1978.
- Temminck, J.J. (red.), *Memoriaelbouck: dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581 door Willem Janszoon Verwer*. Haarlem 1973.
- Tervoort, A.L., 'Schoolmeesters in Holland. Schoolmeesters en schoolmeestersambt in vier Hollandse steden, 1300-1573'. Ongepubliceerde doctoraalscriptie. VU Amsterdam 1992.
- Tervoort, A.L., *The 'iter italicum' and the Northern Netherlands. Dutch students at Italian universities and their role in the Netherland's Society (1426-1575)*. Proefschrift EUI Florence 2000.
- Tex, J. den, *Nederlandse studenten in de rechten te Padua, 1545-1700*. Den Haag 1959.
- Thierry de Bye Dolleman, M. en C.C. van Valkenburg, 'Twee oude Haarlemse geslachten, Van Loo en Loo', *Jb CBG*, 33 (1979), 86-117.
- Thierry de Bye Dolleman, M. en O. Schutte, 'Het Haarlemse geslacht Van der Laen', *De Nederlandsche Leeuw*, 86 (1969), 311-345.
- Thierry de Bye Dolleman, M., 'Aelbrecht Adriaenszoon, de stamvader van het geslacht Van Adrichem van Dorp, en zijn naaste familieleden', *Jaarboek CBG*, 16 (1962), 147-168.
- Thierry de Bye Dolleman, M., 'De geslachten Lakeman te Haarlem, 1500-1730', *De Nederlandsche Leeuw*, 75 (1958), 46-66.
- Thierry de Bye Dolleman, M., 'Genealogie Van Ruyven', *Jb CBG*, 20 (1966), 149-173.
- Thierry de Bye Dolleman, M., 'Nieuwe gegevens betreffende Anneke Harmansdr., de eerste echtgenote van Frans Hals', *Jb Haerlem*, (1974), 249-257.
- Thijs, B., *De hoefslag van Pegasus : een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)*. Hilversum 2004.
- Tolli, H.A., *Berigt nopens de rederijkkamer der stad Vere. Vere 1791*.
- Tracy, J., *Holland under Habsburg Rule. The Reformation of a Body Politic*. Berkeley 1990.
- Trio, P., 'A mediaeval Students Confraternity at Ypres: the Notre Dame Confraternity of Paris Students', *History of Universities*, V (1985), 15-53.
- Trio, P., 'Statuten van laatmiddeleeuwse broederschappen. Enkele Gentse voorbeelden', in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*. Brussel 1989, 279-308.
- Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late Middeleeuwen*. Leuven 1993.
- Tuyman, P., 'Petrus Scriverius. 12 January 1576-30 April 1660', *Quaerendo* 7, (1977) 1, 5-45.
- Unger, J.H.W. en W. Bezemer (red.), 'A.J. Kort verhaal van den Jonker Fransenoorlog 1489 à 1490', in: idem, *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland*. Rotterdam 1895, 29-41.
- Unger, J.H.W. en W. Bezemer, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*. Derde deel. Rotterdam 1899.
- Unger, W.S., en J.J. Westendorp Boerma, 'De steden van Zeeland', *Archief Zeeland* (1954), 1-87.

- Unger, W.S., 'Het inschrijvingsregister van de kamer Zeeland der Verenigde Oost-Indische Compagnie', *Economisch Historisch Jaarboek*, 24, (1950), 1-33.
- Unger, W.S., *Archief der gemeente Middelburg. De archieven der gilden en beurzen*. Middelburg 1930.
- Unger, W.S., *Archief der gemeente Middelburg. Inventaris der doop-, trouw-, en begraafboeken 1574-1810*. Middelburg 1924.
- Unger, W.S., *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd. Drie delen. 's-Gravenhage 1923-1931*.
- Ursem, N., 'Continuïteit of verandering? Het stedelijk bestuur van Haarlem in de periode van 1550-1590'. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Leiden, 1995.
- Usher Chrisman, M., *Lay culture, Learned culture. Books and social change in Strasbourg, 1480-1599*. New Haven/ Londen 1982.
- Utrecht Dresselhuis, J. ab, 'De redenrijkers te Goes, eene nalezing', *Zeeland*, (1855), 137-166.
- Uytven, R. van, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages', in: W. Blockmans en A.Janse, *Showing status: representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 19-34.
- Vaeck, M. van, 'Konst baert roem; het uitgeversbedrijf van de Van de Venne te Middelburg (1618-1625)', *Zeeland*, 1 (1992), 85-90.
- Valkenburg, C.C. van, 'De Bloemendaalsche kerkramen, in het bijzonder dat der stichters', *Jb Haarlem* (1942), 107.
- Valkenburg, C.C. van, 'De Haarlemse schutterstukken', *Jb Haarlem*, (1959), 58-68; 118-128.
- Valkenburg, C.C. van, 'De Haarlemse schutterstukken', *Jb Haarlem*, (1961), 46-77, 116-125.
- Valkenburg, C.C. van, 'De Haarlemse schutterstukken', *Jb Haarlem*, (1962), 47-76.
- Van der Horst, J.J., 'Kerkelijk Veere', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 26 (1901), 161-199; 341-369.
- Vandecasteele, M., 'De Haagse rederijkerskamer "Met Ghenuchten" in 1494', *Jaarboek de Fontaine*, 35-36, (1985-86), 125-148.
- Vandecasteele, M., 'Het Antwerpse rederijkersfeest van 1496: een onderzoek van bronnen', *Jaarboek de Fontaine*, 36-37 (1985-86), 149-176.
- Vandevelde, L., *De kamers van Rhetorica in de Lage Landen: een inventarisatie*. Brussel 1994.
- Vatebender, G.C.C., *Mengelwerken der kamer van Rethorica*. Gouda 1786.
- Veldman, I.M., *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century*. Maarsse 1977.
- Venne, H. van de, *Cornelius Schonaeus (1540-1611). Vriendenkring. Gedichten van en aan zijn vrienden*. Voorthuizen 2001.
- Venne, H. van de, *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611). Leven en werk van de Christelijke Terentius. Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van de Latijnse Scholen van Gouda, 's-Gravenhage en Haarlem*. Voorthuizen 2001.
- Verberckmoes, J., *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*. Nijmegen 1998.
- Verheus, S.L., *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem 1993.
- Verhuyck, P. en C. Kisling, *Het Mandement van Bacchus, Antwerpse kroegentocht in 1580*. Antwerpen 1987.

- Vermeer, M., 'Den Nederduytschen Helicon', in: Grootes, *Haarlems Helicon*, 77-93.
- Vermeeren, P.H.J., 'Een manuscript met rederijkerspoëzie uit de boekerij van Constantijn Huygens', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 79 (1963), 271-287.
- Vermij, R., 'Nieuwe wijn in oude zakken? Iets over plaats en functie van genootschappen in de maatschappij van het ancien regime', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112 (1999), 24-46.
- Viala, A., *Naissance de l'écrivain. Sociologie de la littérature à l'âge classique*. Parijs 1985.
- Visser, P., *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*. Deventer 1988.
- Visser, P., 'De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap', *De zeventiende eeuw*, 5 (1989) 1, 92-102.
- Visvliet, M.H., *Inventaris der rechterlijke archieven van Middelburg*. Middelburg 1906.
- Vlist, E. van der, 'Bespreking van "Leids heelal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout"', *Jaarboek Dirk van Eck* (1998), 194-197.
- Vloten, J. van, 'Herinneringen uit het jaar 1566 e.v.', in: N.C. Kist en W. Moll (red.), *Kerkhistorisch Archief, I*. Amsterdam 1859, 257-260.
- Voet, E., *Haarlemsche goud- en zilversmeden en hunne merken*. Haarlem 1928.
- Vogler, J.G. 'De leerlingen van het Middelburgsch gymnasium van 1629-1905', in: *Archief Zeeland* (1906), 1-82.
- Vooyo, C.G.N. De, 'Onbekende zestiende-eeuwse esbattermenten van een onbekende Rederijkerskamer', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 55 (1936), 3-4, 211-224.
- Vooyo, C.G.N. de, 'Rederijkersspelen in het archief van "Trou moet blijcken"', *Tijdschrift Nederlandse taal- en letterkunde*, 45 (1926), 265; 47 (1928), 160; 49 (1930), 1.
- Vooyo, C.G.N., de, 'Het abele spel van Lanseloet, door Zeeuwse rederijkers ten tonele gebracht?', *Tijdschrift Nederlandse taal- en letterkunde*, 54 (1935), 297.
- Vos, P.D. de, 'Rederijkerskamers op Schouwen en Duiveland', *Zierikzeesche Nieuwsbode*, (19 oktober 1923).
- Vovelle, M., 'Culturele tussenpersonen', in: idem, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen 1985, 126-141.
- Vrieler, J., *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*. Hilversum 2007.
- Vries, J. de, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.
- Vries, M. de, *Beschaven. Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen 2001.
- Vries, W.B. de, *Wandeling en verhandeling: de ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum 1998.
- Vrijland, C.W.D., 'Vaart-en-duin', *Jb Haarlem*, (1959).
- Vroomen, J.R. de, *Toneel op school. Een historisch en theoretisch onderzoek naar opvattingen over en gebruik van drama in educatie*. Nijmegen 1994.
- Waardt, C. de (red.), *I. Beeckman, Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 a 1634, publie avec une introduction et des notes par C. de Waardt. Vier delen*. 's-Gravenhage 1939-1953.
- Waardt, C. de, *De Archieven, berustende onder het bestuur der godshuizen te Middelburg. Inventaris van de oude archieven 1343-1812*. Middelburg 1907.

- Waite, G., *Reformers on stage. Popular drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto 2000.
- Walrave, J., 'Rederijkerskamer "De Fiolieren"', *De Spuije*, 33 (1995), 5-10.
- Walrave, J., 'Rederijkerskamer de Fiolieren', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noordbeveland*, (1994), 33-64.
- Was, J., 'Mededeling', *Nehelennia*, (1850), 235.
- Water, J.W. te, 'Brief over de Rhetorijkamer te Vosmeer', *Konst en letterberichten*, (1805), 10.
- Waterschoot, W. 'Lucas d'Heere en Den Hof en Boomgaard der Poësien (1565)', *Jaarboek de Fontaine*, 14-15 (1964-65), 47-119.
- Waterschoot, W., 'De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Jaarboek De Fontaine*, 45-46 (1995-1996), 141-153.
- Weevers, Th., 'New Light on the Continuity of Dutch Literature in the Sixteenth Century', *The Modern Language Review* 65 (1970) 3, 558-561.
- Weststrate, Th., "By Symon Moulert, Drucker Ordinaris der Heeren Staten van Zeelandt'. Het bedrijf van Symon Moulert en zijn erfgenamen als drukkers-ordinaris van de Staten van Zeeland en als zelfstandige drukkers-boekverkopers 1597-1646'. Twee delen. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA 2000.
- Widerkehr, L., 'Le graveur Jacob Matham et les chambres de rhétorique à Haarlem', *Histoire de l'art (Arts graphiques)*, 24 (1993), 39-51.
- Wielema, M., *The march of the libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*. Hilversum 2004.
- Wiersum, E., 'Een Zeeuwsche kalender uit de 16de eeuw', *Archief Zeeland*, (1908), 47-63.
- Wille, J., 'De gereformeerden en het tooneel tot omstreeks 1620', in: idem, *Litterair-historische opstellen*. Zwolle 1962, 59-142.
- Willems, J.F. (red.), 'Oorkonden van rederykkamers. II. Instelbrief van de Rederijkerskamer te Hasselt. 17 augustus 1482', *Belgisch Museum*, 4 (1840), 418-423.
- Willigen, A. van der, *Les artistes de Harlem : notices historiques avec un précis sur la gilde de St. Luc*. Haarlem 1870.
- Wils, M.P.A., 'Het retorijka gilde te Kapelle', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 47 (1931), 275-278.
- Winkelman, H.P., *Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen*. Vlissingen 1873.
- Winter, P.J. van, 'De Hollandse tuin', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 8 (1957), 29-121.
- Wohlfeil, R., 'Reformatiorische Öffentlichkeit', in: L. Grenzmann en K. Stackmann, *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Stuttgart 1984, 41-52.
- Woolf, D., 'News, history and the construction of the present in early modern England', in: Dooley en Baron, *The politics of information*, 80-118.
- Worp, J.A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Twee delen. Groningen 1904-1908.
- Woude, A.M. van der, 'Het gebruik van de familienaam in Holland in de 17e eeuw', *Holland*, 5, 1973, 117-119.

- Woude, J. van der, 'Het beleg van Goes, 1572', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, 7 (1981), 121-150.
- Woude, J. van der, 'Het retorica-gilde "De Wijngaertdrancke"', *Historisch jaarboek Zuid- Noord-Beveland*, 3 (1977), 25-45.
- Wyckoff, E.A., 'Innovation and popularization: printmaking and print publishing in Haarlem during the 1620s'. Ongepubliceerde dissertatie, Columbia University 1998.
- Yates, F.A., *The French academies of the sixteenth century*. Londen 1947.
- Yates, F.A., 'The Italian Academies', in: idem, *Renaissance and reform: the Italian contribution*. Collected essays 2. Londen 1983, 6-29.
- Ysselsteijn, G.T. van, 'Het Haarlemse smalweversgilde', *Jaarverslag Stichting Textielgeschiedenis* (1957), 28-46.
- Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850*. Bergen 1991.
- Zijlmans, J., *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*. Amsterdam 1999.
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*. Hilversum/Leeuwarden 2000.
- Zuidervaart, H.J., 'Het natuurbeeld van Johannes de Mey (1617-1678), hoogleraar filosofie aan de Illustere School te Middelburg', *Archief Zeeland*, 2001, 1-40.
- Zwaan, F.L. (red.), *Nederduydsche spellinge door Jacob van der Schuere*. Groningen 1957.

Oude drukken

- Ackersdijk, W.C., 'Geschiedenis der rederijerskamers der Hoofdstad en Meyereye van 's-Hertogenbosch', in: *Tweede proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia musae*. Utrecht 1781, 213-254.
- Ampzing, S., *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland in Rijm bearbeyd ende met veele oude ende nieuwe stucken buyten dicht uyt verscheyde kronijken handvesten brieven memorien ofte geheugenissen ende diergelijcke schriften verklaerd ende bevestigd. Door Samuel Ampzing van Haerlem. Te Haerlem by Adriaen Rooman, ordinaris stads-boeckdrucker 1628*. Haarlem 1628.
- Balen, M. van, *Beschryvinge van Dordrecht*. Dordrecht 1677.
- Bemmel, A. van, *Beschryving van de stad Amersfoort*. Twee delen. Utrecht 1760.
- Boxhorn, M.Z., *Chroniick van Zeelandt*. Middelburg 1644.
- Boxhorn, M.Z., *Tonneel ofte beschrijvinghe des landts ende steden van Hollandt ende West-Vrieslandt*. Amsterdam 1632.
- Brevis descriptio eorum, quae in adventum Caroli V etc*. Utrecht, 1549. Landwehr nr.11.
- Cannenburg, H. van, *Balade aen Divoda Iansz, alias Iohannes Davids, die hem noemt te zijn van heylighen stadt, priester van Jesu wijt binnen Cortrijck*. Middelburg 1611. Knuttel 1919.
- Clock, L., *Kleyn Liedeboecxken vervatende sommige voornaemste geestelijcke liedekens, etc. Vergadert ende in een ordentelyck Register ghetoghen door L.C. Tot Haerlem, Gedruckt by Hans van Wesbusch op de Marckt in den beslagen bybel*. 1625. Haarlem 1625.
- Clock, L., *Het groote Liede-Boeck van L.C. Inhoudende veelderhande schriftuyrlijcke liedenkens etc. Midtsgaders het tweede liedeboecxken van ghelijcken propooste ghenaeamt: een Hell cymbaelken des*

- Juychens. Waer by nu nieuws ghecomen is het derde liedboekcken vervatende noch sommighe te vooren noyt ghedruckte gheestelijcke liedekens ,etc. Midtsgaders noch ses uyt het cleyn Liedt-boeck van L.C. Item veerthien van andere verscheydene personen. Als oock mede die form van eenighe Christelijcke Ghebeden, etc. Tot Leeuwarden men vintse te coop by Dirck Albertsz, boeckvercooper in de klokke-straet in de vergulden bybel, anno 1625. Leeuwarden 1625.
- Const-thoonende Iuweel by de loflijcke stadt Haerlem ten versoecke van Trou Moet Blijcken, in 't licht gebracht (...). Tot Zwol 1607. Zwolle 1607.
- David, Joannes, Den ketterschen vleeschpot der smoorender onkuyscheydt. Antwerpen 1610.
- David, Joannes, Postillon van den roskam der vermomder eselinne van Willem Teelinck. Antwerpen 1611.
- David, Joannes, Historie van de kettersche kercke gheenaemt de vuyle bruydt. Uranopoli 1611.
- David, Joannes, Palleersel voor de kettersche vuyle bruydt met haren steert. Uranopoli 1611. De magistraat der stad Middelburg, die geregeert hebben sedert anno 1560. Te Middelburg, gedrukt by Willem de Klerk, ordinaris stadsdrukker, woonende op de Wal. Z.j.
- Der Reden-rijcken Springh-Ader [...]. Tot Haerlem, Voor Pieter Arentsz [...] Anno 1614.
- Eembd, G. van der, Treurspel Sophonisba. Gespeelt by de Oude Kamer binnen Amsterdam, op den 21. September 1620. 's-Gravenhage, Aert Meuris. 1621. Den Haag 1621.
- Eembd, G. van, Den getrouwen herder uyt Arcadien. Overgesteld uyt de Italiaense in de Franse sprake, door Baptista Guarini, Ridder. Ende nu uyt de Franse in Neder-duyts vertaaldt. 't Haerlem, gedrukt by Victor Casteleyn; voor J.E. Kloppenburch, Amsterdam, 1618. Amsterdam 1618.
- Eembd, G. van, Haerlemse Belegeringhs treur-bly-eynde-spel. Gespeelt by de Wijn-gaerd-ranken onder Liefd'boven al, tot Haerlem, op den 26. Iulij, in 't Iaer 1619. Den Haag 1619.
- Eembd, G. van, Seneca, Eenighe uyt-ghelezene spreucken. 4o. Haerlem, H.P. van Wesbusch, 1623. Haarlem 1623.
- Eembd, G. van, Wereld spiegel waer in verтоont word de beschrijvinge der rijken staten, ende vorstendommen des gantsen aerdbodems. D.T.V.Y [Pierre d'Avity]; uit het frans door Govert vander Eembd. Amsterdam, J.E. Kloppenburch, 1621. Amsterdam 1621.
- Een schoon triumphhe ghedaen bynnen dye stadt van Utrecht tot eenen blijde willecome des K.M. den XIIIJ augusti. Anno MCCCCXL. Utrecht, 1540. Landwehr nr. 10.
- Gargon, M., Walchersche Arcadia. Tweede deel. Leiden 1717.
- Gerritsz, J., Vijf stichtelijcke predicatien / Jan Gerritsz ; ter begeerte van sommige aandachtige personen in druck uytgheg. : noch zijn hier op nieuws bygevoegt drie stichtelijcke predicatien, van een mede-hulper in de Christelijcke religie, diemen gemeenelijck de Waterlandsche gemeente noemt. Jacques Verschuere. Amsterdam 1650.
- Groot Placaet-boeck I-IV. Den Haag 1705.
- Guicciardini, L., Beschrijving der Nederlanden. Amsterdam 1660.
- Heemskerk, J., Minne-kund, ofte Philosophie der liefden. Uyt Frans vertaalt door I. H. Mitsgaders Sa. de Brays Minne-zughjes. - T'Amsteldam : by Jacob Aertsz. Colom op 't Water, in de Vyerighe Colom, 1628. Amsterdam 1628.
- [Joris, David], Een Geestelijck Liedt-Boeckken: Inholdende veel schoone sinrijcke Christijcke Liedekens: Oock troostlijcke Nieuwe-Jaren, Claech unde Lof-Sanghen, ter Eeren Godes: Alle Oprechte Godt-meenende Liefhebberden der Waerheyt Christi, Olden unde Jonghen, seer dienstlijck: Deur D.J. z.p.[1537]. Naar de editie: www.dbnl.nl.
- Kops, W., Schets eener geschiedenis der Rederijkeren. Werken van de Maetschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden 2. Leiden 1774.

- Leeuwen, S. van, *Batavia Illustrata*. Den Haag 1685.
- Meteren, E. van, *Belgische ofte Nederlantsche historie*. Delft 1605.
- Meteren, E. van, *Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden, etc.* Tot Delft: ghedruct by Jacob Cornelisz Vennecool, 1599. Delft 1599.
- Ne'erlands vallende oorsaek, en hulp-middelen tot desselfs her-stel. Aengewesen in verscheyde antwoorden: op de vrage Waerom kreeg Nederlandt in dit jaer sulken krack? En in den sin van de liederen Hoe God Ne'erlandt sal verschoonen? Welcke vragen zijn voorgesteld by de hoofden der reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt de Blauwe Acoleye, onder t woordt Den geest ondersoeket et al. Op den eersten novembris 1672. Ende beantwoordt op den een-en-dertighsten Decembris des selven jaers. Etc. Gedruct te Middelburg, by H. Smidt, boek-verkoper op de Wal. [1673]. Middelburg 1673.
- Nederduytsche concordantie ofte harmonie. Waerinne alle de leerachtigste ende aenmerkelyckste spreken der gantsche h. schrift bij malkander gestelt zijn op de ordre van A.B.C. ook vervolgende de boecken en capitelen van gen. af tot apocal. toe ... / Tsamen vergadert door liefhebbers der h. schrifture. Jacques van der Schuere. Amsterdam 1646.
- Nieujaersgift aen Mittels Reden-hof, op geestige vragen van Pallas, voorgesteld en door de redenaers en liefhebbers van de Spruyte Jesse, onder 't woord In minnen groeyende, beantwoort binnen Middelburg in Zeelant, den 1. Jan. 1680. Tot Middelburg, gedrukt by Johannes Meertens, boeckdrucker woonende in de Gist-straet, in de Globe, 1680. Middelburg 1680.
- Nootwendich Vertoogh, der allensuyverende Springh-ader aller kinderen Gods: vervaert in verscheyden antwoorden der Reden-rijcke tonghen, op de uytghegheven Caerte der Wijngaertrancxkens, onder 't woort Liefd'boven al. Binnen de Ioffelijcke stadt Haerlem, anno 1613. Welcke haer caert hebben uytghesonden aen alle vrye Kamers, en konst-lievende gheesten int Nederlant, waer van sy teghen den bestenden dach dese naer volghende wercken hebben ontfanghen, uyt Hollant, Zeelant, Brabant, Vlaenderen en Henegouwe, op de Vraghe ende Reghel als volcht. Haarlem, David Wachtendonck, 1614. Haarlem 1614.
- Pontanus, J., *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-Stadt Amsterdam*. Amsterdam 1614.
- Puteanus, E., *Comus dat is Bras-Godt ofte slemp-feeste der Cimmerianen. etc.* Leuven 1611.
- Responsiones diversae*. Ofte verscheyden antwoorden, op de vraghe: wat ghelijckst van naem en onghelijckst van krachten is. Uytghegheven den 2. aug. 1612, inde Redenrijcke kamer van Liefd'boven al, tot Haerlem, door A.V.D.H. Haerlem, Vincent Casteleyn. Haarlem 1613.
- Reygersberch, J.J., *Dye chronijke van Zeelandt*. Antwerpen 1551.
- Roggeveen, J., t *Nederlantsche treur-spel synde de Verkrachte Belgica*, vertoonende d'onheylen daer in voorgevallen; 't sedert den 25 October 1555, tot den 10 July 1584, daer aan volgende, gecomponeert (alles comform de letteren aenden leser) door Arent Roggeveen, liefhebber der matthesis. Verthoont op t edel Reden-hof binnen Middelburgh, door het Broederschap van de edele Bloeme Jesse, onder het woort In Minne Groeyende. Tot Middelburgh gedrukt by Pieter van Goetthem. Middelburg 1669.
- Rue, P. de la, *Geletterd Zeeland*. Middelburg 1741.
- Schrevelius, Th., *Harlemias*. Ofte om beter te seggen, de eerste stichtinghe der stadt Haerlem, het toenemen en vergrootinge der selfden, hare seltsame fortuyn en avontuer, etc. Haarlem 1648.
- Schuere, J. van der, *Arithmetica oft reken-konst en een Kort onderricht van't Italiaens boeckhouden* / Door Jacob vander Schuere Meenenaer. Bij den autheur oversien, verbeetert en vermeerdert. Amsterdam 1643.
- Schuere, J. van der, *Biblia dat is: De gantsche H. Schriftvre*, vervattende alle de boecken des Ou-

- den en Nieuwen Testaments. : Gedrvckt naer het exemplae van Nicolaes Biestkens. Amsterdam 1646.
- Schuere, J. van der, *Gedachtenisse, der eeuwigheyt, tot af-stervinge van des werlds ydelheyt en verderflijckheyt ... / Gestelt door den geleerden heer Puget De La Serre, vermeerderd met ses aandachtige Aanmerkingen, vertoonende waar toe de gedachtenisse der eeuwigheit den menschen dienen kan ; Alles uit de Fransche tale in 't Nederlantsch overgezet door Jacob van der Schuere.* Amsterdam 1667.
- Schuere, J. van der, *Kort onder-richt over het Italiaens boek-houden / in 't licht gebracht door Jakob vander Schuere.* Amsterdam 1643.
- Schuere, J. van, *Uytlegginge ofte verklaringe, over het vyfde kapittel vanden eersten brief tot den Korintheren: voor eenige jaren in geschrift vervaet, ende nu door den druk yeder een voorgesteld / door I.V.S. [= J. van der Schuere?].* z.p. 1624.
- Smallegange, M., *Nieuwe cronyk van Zeeland.* Middelburg 1696.
- Smytegelt, B., *Des christens eenige troost in leven en sterven.* Middelburg 1742.
- Vatebender, C.G., *Mengelwerken der kamer van Rethorica.* Gouda 1786.
- Vlaerdings Rederijck-bergh, met middelen beplant. *Die noodigh sijn 't Gemeen, en voorderlijck het Landt.* T'Amsterdam, Gedruckt bij Kornelis Fransz. Boeckdrucker wonende by de Zuyder Kerck. Anno 1617 met privilegie. Amsterdam 1617.
- Vlissings Redens-lust-hof, beplant met seer schoone en bequame oeffeningen, ghestelt op de vrage, *Wat oeff'ning is elck best, en noodigst voor 't gemeen? Als oock een regel vast gestelt, geluckigh is het landt, daer sulcke volck'ren wonen. Met een liedt op desen sin, Die God heeft tot sijn hulp, geen dingh hem hinder doet. Dit alles beantwoordt met 63 verscheyden wercken, op den 1 Julij 1641. En is besloten met een knie-wercx regel, 't Is 't werck van Godes geest te roepen Abba Vader. Alles uytgegeven by de reden-camer tot Vlissinge, de Blaeu Acolye, Den geest ondersoeket al. Tot Vlissinge, by Iacob Iansz Pick, boeck-verkooper op de Beurs. Anno MDCXLII. Vlissingen 1642.*
- Zeelands chronyk almanach, verkort gesteld tot dienst der jeugd. Tweede deel. S.l. 1786.*

Index

Plaatsnamen

- 's-Gravenpolder, 51, 52, 53, 65, 67, 70, 71, 77, 83, 84, 85, 88, 99, 133, 135, 148, 149, 153, 248, 296
De Fiolieren, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 99, 133, 145, 248
's-Gravenzande, 36, 39, 43, 51, 206, 260
Aalst, 119, 134, 135
Abbenbroek, 103
Aken, 29, 279
Aleppo, 165
Alkmaar, 43, 94, 119, 154, 199, 200, 206, 242, 243, 256, 270, 271
Ameijde, 256
Amersfoort, 39, 40, 46, 52, 59, 61, 63, 66, 73, 88, 99, 120, 213, 216, 239, 245
St. Hiëronymus, 78, 120
Amsterdam, 13, 14, 22, 23, 28, 36, 38, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 61, 81, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 149, 154, 156, 157, 181, 185, 186, 187, 191, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 210, 211, 212, 214, 216, 224, 226, 230, 231, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 300
De Eglentier, 12, 48, 73, 109, 113, 123, 125, 132, 136, 156, 165, 185, 187, 188, 189, 200, 225, 230, 241, 258, 260, 262, 274, 277, 279, 283, 290
Nederduytsche Academie, 14, 16, 47, 48, 187, 200, 225, 258, 261, 262
Nederduytsche Academie De Byenkorf, 185
Nil Volentibus Arduum, 16, 43, 284
Wit Lavendel, 200, 225, 260, 261, 264
Amsterdam-Brabant, 241
Antwerpen, 11, 13, 29, 36, 37, 38, 39, 59, 109, 119, 137, 154, 156, 169, 172, 190, 230, 246, 247, 251, 259, 263, 268, 274, 275, 276, 279, 286, 288, 289
Het Leliken van Calvarien (In Liefde Groeyende), 258
Arnhem, 39, 40, 46, 52, 55, 101, 201, 239, 245
Artesië, 36
Asperen, 41, 256
Athene, 187, 251
Axel, 37, 38, 206
Bali, 27
Bergen op Zoom, 37, 38, 53, 206, 291
De Vreuchdenbloem, 37, 38
Beverwijk, 204, 264
Biezeling, 50, 104
Bleiswijk, 164, 165, 258
Bolsward, 40, 239
Brabant, 11, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 51, 52, 54, 57, 69, 100, 102, 109, 114, 115, 119, 130, 134, 193, 194, 197, 199, 206, 225, 227, 234, 236, 245, 255, 257, 258, 261, 264, 266, 268, 275, 276, 279, 286, 288, 289, 290
Breda, 11, 12, 14, 125, 166, 169, 260, 288
Het Vreuchdendal, 11, 14, 111, 291
Bredevoort, 288
Brielle, 41, 43, 46, 50, 195, 206, 211, 215, 216, 218, 220, 223, 239, 246
Brouwershaven, 60, 88, 113, 131, 132, 136, 149, 151, 153, 206, 217
De Rode Lelie, 141, 153

Brugge, 29, 37, 38, 52, 100, 102, 103, 125, 137, 253, 277, 286
 De Drie Santinnen, 137
 Brussel, 52, 100, 101, 103, 107, 206, 212, 214, 247, 257, 271, 273, 286
 Leliebroeders, 103
 Caen, 11
 Cateau-Cambrésis, vrede van, 203
 China, 281
 De Lier, 84, 87, 113, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 134, 148, 168, 170, 202, 217, 218, 221, 222, 251, 254
 Delfland, 40, 46, 52
 Delft, 39, 41, 43, 46, 48, 51, 53, 59, 76, 102, 118, 119, 124, 156, 164, 194, 197, 199, 202, 206, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 256, 261, 264, 265, 270, 272, 289
 De Rapenbloem, 199, 201
 Den Bosch, 11, 52, 119, 130, 204, 288, 289
 Den Briel, 195, 201, 213, 218, 221, 240, 296, 297
 Den Haag, 23, 30, 36, 39, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 59, 60, 65, 67, 68, 73, 74, 76, 78, 88, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 132, 140, 144, 194, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 206, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 238, 239, 242, 243, 245, 246, 251, 252, 255, 256, 259, 262, 265, 268, 270, 279, 284, 296
 De Corenbloem, 200, 204
 Met Genuchten, 60, 64, 67, 68, 90, 145
 St. Laurentius, 39, 78, 103, 105
 Denemarken, 118
 Deventer, 40, 46, 52, 55, 173, 239
 Dirksland, 201
 Domburg, 206, 296
 Dordrecht, 11, 36, 39, 43, 46, 48, 50, 51, 52, 58, 62, 102, 105, 106, 107, 108, 119, 120, 125, 129, 157, 197, 199, 206, 215, 216, 218, 220, 221, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 253, 254, 256, 260, 262, 274, 289, 295, 296
 De Fontaine, 129, 197, 231, 241, 287
 Drenthe, 12
 Duitsland, 30, 32, 39, 119, 155, 161, 227
 Duiveland, 46, 53, 117, 218, 239
 Edam, 41
 Emden, 109, 113, 289
 Engeland, 31, 81, 109, 119, 161, 199, 200, 278, 279, 291
 Enkhuizen, 41, 182
 Florence, 12
 Franeker, 111
 Frankrijk, 13, 19, 21, 26, 31, 37, 84, 137, 161, 189, 203, 227, 248
 Friesland, 12, 40, 55, 111, 193, 196, 234
 Geertruidenberg, 12
 Gelderland, 41, 57, 234
 Gelre, 12, 36, 40, 54, 55, 193, 196, 250
 Gent, 13, 35, 37, 51, 53, 131, 132, 155, 169, 189, 206, 230, 263, 268, 277, 279, 286
 De Fontaine, 35, 144
 Pacificatie, 249
 Goedereede, 43, 46, 206
 Goes, 36, 37, 38, 43, 46, 48, 50, 51, 53, 59, 60, 63, 88, 121, 131, 138, 148, 149, 151, 153, 170, 171, 172, 195, 197, 202, 206, 240, 242, 245, 249, 280
 De Nardusbloem (Met Ganser Herten), 59, 75, 90, 170, 171, 195
 Gorkum, 260
 Gouda, 39, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 65, 68, 73, 82, 89, 100, 102, 105, 108, 115, 141, 142, 144, 145, 148, 149, 174, 175, 195, 196, 197, 202, 204, 206, 211, 217, 218, 225, 226, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 254, 255, 256, 258, 260, 262, 263, 264, 279, 286, 296
 De Goudsbloem, 43, 68, 100, 140, 141, 144, 203, 242, 243, 247, 248, 256, 258, 263
 Groningen, 12, 40, 111, 200, 250
 Haamstede, 41, 202, 219
 Haarlem, 13, 22, 23, 30, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 59, 61, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131,

134, 141, 142, 145, 154, 155, 170,
 175, 177, 178, 181, 185, 186, 187,
 188, 190, 191, 194, 195, 197, 198,
 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205,
 206, 211, 213, 224, 232, 234, 238,
 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247,
 251, 253, 254, 255, 257, 258, 259,
 260, 262, 263, 264, 265, 268, 271,
 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280,
 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288,
 289, 290, 292, 296, 297, 299
 De Pellicaen (Trou Moet Blijcken), 59,
 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
 82, 84, 85, 86, 87, 104, 106, 111, 115,
 124, 128, 130, 140, 145, 151, 153,
 154, 155, 169, 175, 186, 187, 188,
 189, 197, 205, 213, 232, 243, 254,
 255, 257, 258, 260, 287, 290
 De Wijngaertrancken (Liefd' boven al),
 59, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87,
 106, 111, 112, 115, 116, 119, 124,
 129, 140, 144, 145, 174, 175, 178,
 185, 186, 187, 188, 190, 198, 201,
 205, 223, 232, 258, 259, 263, 264,
 274, 281, 284, 287, 288, 289, 290
 De Witte Angieren, 62, 84, 85, 87, 109,
 112, 115, 175, 190, 204, 232, 258,
 263, 264, 281
 Het kindeken Jesus in de
 Wijngaertrancken, 102, 104
 Haastrecht, 48, 240, 242, 254, 255, 258,
 261
 Harderwijk, 111
 Harlingen, 47, 48, 239
 Hasselt, 46, 239
 Hazerswoude, 48, 242
 De Haeselenboom, 130
 Heemstede, 194
 Heenvliet, 251
 Henegouwen, 36
 het Gooi, 239
 Holland, 11, 12, 28, 29, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 49, 52, 53,
 54, 55, 58, 60, 64, 69, 77, 80, 81, 82,
 84, 87, 88, 90, 93, 94, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108,
 109, 110, 111, 112, 113, 119, 121,
 122, 127, 129, 130, 134, 140, 141,
 142, 144, 151, 157, 164, 165, 168,
 174, 178, 179, 181, 185, 190, 192,
 193, 196, 197, 199, 200, 203, 205,
 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
 216, 218, 219, 224, 227, 229, 231,
 232, 233, 234, 235, 236, 239, 240,
 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249,
 250, 251, 252, 255, 257, 258, 260,
 261, 264, 265, 266, 268, 269, 270,
 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278,
 279, 282, 283, 286, 287, 289, 295,
 296, 300, 301, 305
 Hoorn, 254, 281, 282, 284
 Hulst, 37, 53, 200, 206
 Ieper, 251
 Italië, 13, 14, 26, 96, 157, 161, 162, 227
 Kampen, 39, 40, 46, 52, 55, 121, 163, 171,
 239, 276
 Kapelle, 46, 50, 51, 52, 53, 59, 60, 67, 74,
 88, 89, 99, 101, 102, 104, 108, 122,
 125, 131, 132, 134, 135, 141, 142,
 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150,
 152, 231, 238, 246, 248, 249, 270,
 296
 De Wijngaertrancken, 66, 73, 104, 144,
 248
 Kapelle-Biezelinghe, 50
 Katwijk, 156
 Katwijk aan de Rijn, 46, 48, 243, 257, 264
 Katwijk aan Zee, 46, 242, 257, 264
 De Kempenbloem, 257
 Ketel, 113
 Kethel, 238, 242, 243, 254, 255, 258, 260,
 262
 Keulen, 107, 125
 Kortrijk
 Kruisbroeders, 135
 Land van Heusden, 12
 Leerdam, 41
 Leeuwarden, 40, 239
 Leiden, 13, 19, 23, 29, 38, 39, 41, 42, 43,
 46, 47, 48, 50, 52, 53, 59, 62, 68, 73,
 74, 75, 78, 88, 89, 95, 99, 100, 101,
 102, 106, 109, 111, 113, 117, 119,
 120, 125, 126, 133, 134, 135, 136,
 141, 142, 144, 145, 148, 152, 154,
 155, 157, 164, 165, 168, 169, 178,
 179, 180, 181, 190, 191, 195, 197,
 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206,
 207, 210, 211, 213, 217, 218, 221,
 225, 226, 231, 232, 234, 237, 238,

239, 240, 241, 242, 243, 245, 246,
 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254,
 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262,
 264, 265, 268, 272, 274, 277, 278,
 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287,
 289, 290, 295, 297, 299, 300
 De Palmboom, 74, 133, 135, 136, 140,
 148, 238
 De Witte Ackoleyen, 62, 63, 78, 106,
 126, 133, 144, 148, 149, 154, 155,
 164, 168, 179, 180, 181, 190, 201,
 203, 237, 241, 242, 243, 249, 250,
 251, 252, 253, 259, 262
 In Liefde Groeyende, 164
 Oranje Lelie, 201
 Leiderdorp, 181, 258, 260
 Leuven, 37, 51, 53, 124, 125, 135, 206,
 212, 270, 287
 De Roos, 37
 Limburg, 12
 Londen, 29, 81, 279
 Royal Society, 25
 Society of Antiquaries, 279
 Maasland, 251, 254, 264
 Maassluis, 133, 154, 155, 264
 Mechelen, 39, 201, 245, 288
 Medemblik, 41
 Menen, 84
 Meulenbeke, 109, 111
 Middelburg, 11, 23, 29, 30, 36, 37, 38, 39,
 43, 46, 53, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 67,
 70, 71, 72, 73, 75, 78, 82, 85, 88, 89,
 99, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110,
 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 128, 133, 135, 138,
 141, 145, 146, 148, 155, 157, 166,
 167, 172, 173, 178, 179, 181, 182,
 183, 184, 191, 195, 197, 198, 199,
 201, 203, 206, 213, 217, 242, 243,
 245, 247, 249, 253, 258, 264, 268,
 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291,
 292, 296, 298, 302
 Het Bloemken Jesse, 60, 62, 70, 72, 73,
 77, 78, 85, 87, 89, 90, 103, 109, 111,
 113, 121, 128, 133, 156, 167, 173,
 178, 181, 183, 195, 203, 241, 258,
 259, 284, 285, 288, 290, 291
 In Minnen Groeyende, 167, 173
 Sint Anna scholieren, 133
 Monnickendam, 41, 210
 Monster, 46, 53, 200, 247, 252
 Muiden, 41
 Münster, 212, 273
 vrede van, 110, 182, 204
 Naaldwijk, 46, 52, 53, 212, 240, 246
 Naarden, 41
 Nieuwerkerk, 113, 117, 121, 123, 169,
 253, 275, 276
 De Blauwe Ackoleijen, 169, 170, 252
 Nijmegen, 40
 Nisse, 113
 Noord-Brabant, 12
 Noordelijke Nederlanden, 12, 15, 25, 50,
 54, 67, 97, 98, 100, 114, 121, 130,
 133, 158, 179, 198, 203, 227, 238,
 248, 258, 263, 265, 268, 285
 Nederlandse Republiek, 13, 15, 16, 22, 23,
 25, 26, 28, 29, 30, 40, 41, 49, 55, 81,
 87, 109, 111, 118, 139, 199, 203, 204,
 236, 249, 252, 268, 269, 303, 305
 Noordwelle, 219
 Noordwijk, 46, 48, 52, 53, 65, 88, 90, 126,
 141, 142, 153, 155, 164, 206, 225,
 226, 234, 240, 241, 242, 243, 246,
 247, 250, 251, 252, 253, 265, 271
 De Lelytgen onder de Dooren, 225
 Nootdorp, 264
 Oegstgeest, 126
 Ooltgensplaat
 De Polderbloemen, 133
 Ophasselt, 137, 168
 Opper-Gelre, 12
 Orléans, 107, 125
 Oudenaarde, 28
 Oudenbosch, 134
 Oudewater, 247
 Overflakkee, 12
 Overijssel, 12, 41, 164, 255
 Overschie, 258
 Oversticht, 12, 35, 36, 40, 54, 55, 57, 193
 Overveen, 81
 Parijs, 21, 124
 Académie des Sciences, 21, 25
 Pijnacker, 124
 Poeldijk, 247
 Poortvliet, 46, 51, 53
 Reimerswaal, 36, 37, 38, 39, 43, 46, 53,
 64, 67, 73, 75, 88, 103, 107, 110, 148,

- 174, 197, 206, 231, 240, 242, 245, 300
 De Gentylen ('In minnen versaemt'), 46, 174
 De Gentylen/Drie Korenbloemkens (In Minnen Versaemt), 173
 De Korenbloem, 46
 Drie Korenbloemkens ('In minnen versaemt'), 174
 Renaissance, 41, 218, 219
 Rijnland, 42, 46
 Rijnsburg, 46, 52, 53, 113, 123, 206, 242, 247, 257
 Rijsel, 36
 Rijswijk, 46, 264
 Roermond, 12, 40
 Rome, 48, 251, 252, 298
 Accademia del Cimento, 25
 Rotterdam, 11, 23, 36, 39, 43, 46, 50, 51, 101, 111, 119, 120, 181, 197, 200, 206, 211, 216, 225, 226, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 251, 252, 253, 257, 260, 264, 265, 268, 279, 281, 289
 Rusland, 281
 Santpoort, 284
 Saumur, 126
 Scheveningen, 68, 206
 Schiedam, 48, 84, 100, 126, 154, 181, 203, 206, 211, 225, 226, 240, 241, 242, 243, 247, 251, 253, 254, 255, 261, 264, 286
 De Roo Roosen, 260
 Schieland, 46, 52, 165
 Schipluiden, 168, 177
 Schoonhoven, 262
 Schouwen, 41, 46, 218, 219, 239
 Schouwen-Duiveland, 53
 Sint-Annaland, 215
 Sluis, 37, 206, 259
 Sommelsdijk, 12, 46, 51, 60, 61, 62, 67, 78, 82, 88, 89, 99, 102, 103, 104, 108, 122, 125, 132, 136, 141, 153, 270, 272
 St. Anna, 78
 Souburg, 62, 280
 Spanje, 26, 161, 166, 182, 200, 203, 227, 236, 251, 265
 Steenberg, 291
 Stein (klooster), 196
 Tholen, 41, 43, 46, 51, 52, 53, 63, 215, 218, 239, 253, 291
 De Blauwe Schuit, 296
 Tongeren, 169
 Utrecht, 11, 12, 36, 39, 40, 41, 46, 48, 54, 57, 60, 98, 111, 112, 164, 169, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 216, 239, 261, 270, 274, 278
 De Violetten, 198, 203, 239
 Unie, 249
 Valenciennes, 172
 Veere, 37, 43, 46, 48, 51, 53, 61, 62, 67, 88, 89, 102, 113, 126, 133, 148, 149, 157, 191, 195, 201, 203, 206, 262, 297
 Missus Scholieren, 59, 61, 62, 68, 77, 87, 88, 89, 133, 140, 148, 152
 Venetië, 281
 Vlaanderen, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 51, 52, 53, 54, 57, 62, 71, 75, 84, 102, 109, 114, 115, 119, 133, 134, 137, 168, 190, 193, 194, 197, 199, 201, 204, 206, 227, 234, 236, 245, 254, 255, 257, 258, 259, 266, 268, 272, 275, 279, 286, 288, 296, 298
 Vlaardingen, 14, 43, 46, 48, 126, 185, 186, 187, 201, 206, 233, 234, 241, 242, 243, 253, 254, 255, 258, 260, 264, 297
 De Aeckerboom, 188
 Vlissingen, 43, 46, 53, 135, 138, 182, 197, 238, 262, 265, 278, 283
 Conamur Tenues Grandia, 43
 De Klimmende Leeuwerik, 43
 Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 43
 Voorne, 41, 52, 53
 Voorschoten, 89, 140, 149
 Walcheren, 40, 41, 206, 239, 285
 Warmond, 206, 242, 257, 259
 Wassenaar, 206, 256
 West-Friesland, 12, 210, 231, 239
 Wezel, 288
 Woerden, 41, 216, 267
 Wormhoudt, 277
 Zandvoort, 238, 240, 241, 242, 243, 253, 254, 258, 260, 264, 287, 290, 299
 De Appelboom, 260
 Zeeland, 12, 13, 23, 29, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 52, 53, 54, 55,

58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 69, 75, 77,
80, 82, 90, 94, 97, 98, 100, 101, 102,
106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
127, 140, 141, 144, 151, 153, 157,
166, 169, 170, 181, 182, 191, 193,
194, 196, 197, 199, 202, 206, 213,
214, 215, 216, 218, 227, 229, 231,
232, 233, 234, 236, 238, 239, 240,
241, 242, 243, 245, 246, 248, 249,
257, 264, 265, 266, 269, 270, 271,
274, 278, 279, 280, 282, 283, 286,
287, 291, 296, 299, 301, 305

Zeeuws-Vlaanderen, 12

Zegwaard, 242, 258

Zevenbergen, 12

Zierikzee, 43, 46, 48, 191, 206, 213, 218,
225, 226, 253, 280, 291

De Eglentieren, 213

De Laurieren, 213

Zoetermeer, 48, 219, 259, 260

Zuid-Beveland, 36, 40, 41, 46, 52, 193,
206, 239, 248

Zuidelijke Nederlanden, 12, 16, 23, 158,
172, 288

Zuid-Holland, 40, 41, 46, 54, 101, 102,
168, 216, 218, 221, 238, 242

Zuid-Nederland, 130

Zuidwijk, 206

Zutphen, 12, 40

Zweden, 118

Zwolle, 39, 40, 46, 52, 55, 195, 239, 245

Persoonsnamen

Adolf van Bourgondië, 62

Adriaensz, Heijnsz, 115, 213

Adriaensz, Jochem, 84, 134, 168, 170

Adrichem van Dorp, Van (familie), 94

Aggerius, Simon, 287

Agricola, Rudolphus, 277

Akersloot, Willem, 22, 118

Alardus van Amsterdam, 271

Alva, 109, 164, 171, 174, 213

Ampzing, Samuel, 126, 280, 283, 284, 287,
290

Anjou, hertog van, 249

Anthonisz, Cornelis, 286

Aristoteles, 252, 277

Arminius, Jacobus, 154, 256

Arnade, Peter, 27

Aurelius, Cornelius, 250

Baak, Justus, 262

Baerse, Pieter van de, 217

Bakker, Jan Jansz de, 270, 271

Balen, M. van, 157

Baltens van Wijckersloot, Daniel, 71

Ban, Joan Albert, 283

Barlaeus, Caspar, 284

Bartjens, Willem, 114, 281, 282

Baselier, Pieter, 118

Baseliers, Jan, 115

Bay, Jan Jansen, 72

Beeckman, (familie), 111, 119, 121, 125,
126, 280, 282

Beeckman, Isaack, 11, 12, 14, 22, 111, 114,
125, 127, 166, 183, 281, 282, 283,
284, 291

Beens, Dingman, 11, 14, 288

Beheit, Maarten, 191

Bellaert, Jacob, 100

Belle, Jan van, 101

Belle, Olivier van, 101, 102

Benzoni, Girolamo

Berch, Hendrik Goossen ten, 169

Berckel de jonge, Jan van, 113

Berckel, Jan van, 70, 85, 113

Berckel, Van (familie), 112

Berendrecht, Jan Jansz van, 106

Berendrecht, Jan Joosten van, 106

Berendrecht, Van (familie), 106

Berensteyn, Cornelis van, 274, 280, 281

Berents, Gijsbert, 120

Berghe, Jacob van den, 110, 115, 118

Berkel, Karel van, 23, 24, 25, 26, 293, 303

Bernaerds, Jasper, 134, 136, 189, 190, 191,
264

Bertelmeus de bontwerker, 206

Bet, Johannes, 126, 168, 183

Beukelsz, Jan, 272, 273

Bierses, Ardt, 169

Bijns, Anna

Blockmans, Wim, 27

Bloem, 259

Bloemendael, Jan, 255, 286, 287

Boccaccio, Giovanni, 154

Boele junior, Adriaan, 101

Boele, Adriaan, 101, 102

Boele, Agnes, 101

Boelens, (familie), 274

Boelens, Allart, 272, 274
 Boele-Van Belle (echtpaar), 101
 Boelisz, Hendrick, 165, 187
 Bogaert, Frans Simonsz van den, 118
 Bogaert, Johannes, 80, 290
 Boheemen, F.C. van, 13, 28, 29, 102, 107,
 108, 110, 112, 123, 125, 233, 234,
 235, 236, 237, 240, 242
 Boij, Cornelis Quirijnsen, 87
 Bollaert, Samuel, 135, 138, 179, 181, 182,
 183, 184, 185
 Bondt, Simon Arentsz, 84
 Boneval, Hans, 118
 Boogaert de Oude, Gillis van den, 185
 Bor, Pieter, 277
 Borssele, Philibert van, 291
 Bosdrager, Reinier Jansz, 71
 Bostoen, Karel, 13, 14, 29, 30
 Bostyn, David, 260
 Bourdieu, Pierre, 19, 20, 21, 93
 Bouwens, Leenaert, 272, 273
 Boxe, Willem Christiaens Van der, 290
 Boxhorn, Marcus Zuërius, 71, 135, 157,
 300
 Brande, Sacharias van den, 257
 Bray, de (gebroeders), 119
 Bray, Salomon de, 118, 283
 Bray, Simon de, 283
 Bredero, Gerbrand Adriaansz, 14, 123, 165,
 187, 268, 283, 297
 Brederode, Frans van, 101
 Breughel, Gerrit Hendricksz van, 154
 Brinkman, Herman, 38, 99
 Brouwer, Jan Cornelisz, 104, 125
 Bruaene, Anne-Laure van, 12
 Bruëlis, Anthonis van, 101, 125
 Bruëlis, Hendrik van, 101, 102, 104, 125
 Bruëlis, Joost van, 125
 Bruëlis, Maria van, 101, 107
 Brune de jonge, Johan de, 281
 Brune de oude, Johan de, 268, 281, 284,
 290
 Brune, De, 138
 Brune, De (familie), 282
 Brusselman, Arend, 70
 Bucer, Martin, 271
 Bullestrate, Adriaan van, 87, 115
 Bunge, Wiep van, 23, 26
 Burchoorn, Isaac, 262
 Burghersdijck, Frans Pietersz, 126
 Burghersdijk, Pieter Vranckensz van, 84,
 126, 254
 Burke, Peter, 15, 26
 Burs, Pieter, 285
 Buys, Cornelis Willemsz, 84
 Calvijn, Johannes, 154, 247
 Camere, Willem van de, 81
 Camhoot, Adriaan Jansz, 174
 Campen, Jacob van, 61, 272, 273
 Camphuysen, Dirk Rafaëlsz, 156
 Cannenburch, Hendrik van, 71, 87, 172,
 173, 192, 264, 288, 291, 298, 299
 Cannenburch, van (familie), 280, 282
 Carbonier, Pieter, 113
 Carion, Johannes, 155
 Casselaer, (familie), 112
 Casselaer, Alexander Jacobsz, 62
 Casselaer, Jacob Jacobsz, 62
 Casselaer, Jacob junior, 62
 Castelein, Mathijs de, 132, 149, 169, 170,
 190, 230, 279, 286
 Casteleyn, Vincent, 260
 Cats, Jacob, 12, 15, 138, 262, 268, 269,
 281, 282, 284, 290, 291
 Cats, Van (familie), 100, 101, 102
 Cats, Anthonis van, 107
 Cats, Jacob van, 100, 101, 102
 Cats, Jan van, 100
 Cats, Maria van, 100, 201
 Cats, Willem van, 101, 107
 Celosse, Jacob, 134, 136, 155, 165, 166,
 189, 190, 191, 255, 264
 Cerf, Cateline de, 284
 Cerf, Péronne de, 284
 Cicero, 138, 252, 274, 277, 295
 Claasz, Roelof, 74
 Claesz, Jan, 84
 Clamp, Jacob, 117
 Clapmuts, Cornelis, 116
 Clement, (familie), 280
 Clock, Lenaert, 75, 76, 145, 187, 191, 278
 Cloet, Salomon Jansz de, 70, 71
 Cocceius, Johannes, 285
 Cocq, Cornelis Cornelisz, 84
 Cocq, Cornelis Willemsz, 84
 Coenen, (familie), 280
 Coenen, Hans, 127
 Cools, alias Ortelianus, Jacob, 279, 280
 Coorne, (familie), 109, 119, 120, 121, 124,
 125, 127, 280, 283

Coorne, Catharina, 182
 Coorne, Cornelis, 109, 111, 113, 124, 125, 181, 283
 Coorne, Pieter, 118, 124
 Coorne, Tobias, 111, 113, 124, 181
 Coornhert, (gebroeders), 274
 Coornhert, Dirck Volckertsz, 13, 22, 154, 191, 250, 253, 256, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281
 Coornhert, Frans, 274
 Coper, (familie), 126
 Coper, Cornelis, 113
 Copernicus, 285, 292
 Cornelisz, Adriaan, 84, 124
 Cornelisz, Arent, 221
 Cornelisz, Cornelis, 12, 14, 15, 22, 256
 Cornelisz, Lucas ('Doende Leert Men'), 121, 163, 171, 172, 276
 Coster, Samuel, 14, 113, 123, 125, 165, 185, 186, 187, 191, 225, 283
 Coudenberge, Jan van, 101, 103
 Coulster, Abel van der, 107, 275, 289
 Coulster, Johanna van der, 107
 Coulster, Maria van der, 107
 Coutereels, Jan, 282
 Cratinus, 187
 Crenenborch, Mathijs Harmansz van, 180, 181, 191
 Crijnsse, Willem, 223
 Crocus, Cornelius, 271, 273
 Croes/Croesen, (familie), 112, 126
 Croes, Willem, 124
 Croes, Wouter, 124
 Danaeus, Lambertus, 291
 Danckaartz, Jan, 104
 Danckersz, Bartholomeüs, 173, 174
 Dane, Jan, 118
 Dathenus, Petrus, 138
 David, Johannes, 172, 288, 298
 Davids, K., 303
 Delenus, Wouter, 114, 271, 272, 273
 Demosthenes, 138, 295
 Dene, Eduard de, 137, 138, 286
 Descartes, René, 284, 285, 292
 Deursen, A.Th. van, 28, 224
 Dijck, Simon Gorisz van, 84, 254, 286, 287
 Dijck, Simon van, 124, 253
 Dirksz, Jan, 74
 Dirksz, Michiel, 185
 Doesburch, Dirk Jacobsz van, 164
 Dominekusse, Cornelis, 84
 Donselaer, Van, 289
 Dontelock, Reinier, 256
 Doorn, (familie), 115
 Doorn, Borrit Pietersz, 74, 87
 Dousa de jonge, Janus, 280
 Dousa de oude, Janus, 268, 277
 Duijnen, Frans Jansz van, 74
 Dulmanshorst, Salomon van, 253, 262
 Duym, Jacob, 110, 169, 191, 254, 264
 Dwinglo, Johan, 254, 255
 Eembd, Govert van der, 70, 74, 85, 113, 119, 175, 186, 187, 190, 205, 264, 280, 281, 287, 288, 289, 297
 Eeuwoutsz, Jan, 286
 Effen, Justus van, 157
 Egmond, Jan van, 194
 Elias, Norbert, 26
 Elisabeth van de Palts, 200
 Elisabeth, koningin van Engeland, 199
 Elstland, Boëthius van, 284
 Elstland, van (familie), 284
 Elstland, Gillis van, 109, 191, 278
 Ende, Franciscus van den, 284
 Engelsz, Wadden, 168, 183
 Erasmus, Desiderius, 23, 143, 250, 270, 275, 277, 289
 Evengroen, (familie), 106
 Evengroen, Jacob, 74
 Evengroen, Nicolaas, 74
 Fabricius (familie), 95
 Fallet, Gideon, 277
 Faulkelius, Herman, 111, 283, 288
 Feyten, (familie), 112
 Flavius Josephus, 154, 155
 Florisz, Adriaen, 270
 Fonteyn, Johan, 113, 123, 187, 297
 Fransz, Cornelis, 135, 138
 Fransz, Jacob (van Leijden), 126, 168, 201
 Frederycxz in den Tromp, Frans, 272, 273
 Frijhoff, Willem, 23, 25, 29, 30, 121, 268, 269, 293
 Friisius, Johannes, 221
 Fruijtier, Jacob Jansz, 71, 87, 107, 120
 Fruytiers, Johannes, 71, 107, 113, 123, 179, 189, 191, 247, 249, 264, 275, 276, 277, 286, 289
 Gaage, Adriaan Jorisz van der, 168, 177, 183
 Gargon, M., 157
 Geertz, Clifford, 27

Geldenhouwer, Gerard, 250
 Gerritsz, Ewout, 256
 Ghelen, Jan van, 137
 Ghemen, Govaert van, 100, 286
 Gherwen, Jonas van, 74, 85, 113, 119, 120,
 156, 174, 175, 176, 177, 185, 186,
 187, 188, 259, 260, 280, 284, 289,
 290, 291, 297
 Ghistele, Cornelis van, 276
 Gijsbertsz, Lucas (Luyckt Geen Deucht),
 287, 288
 Gijsbertsz, Pieter, 115
 Gnaphheus, Guilielmus, 270, 271
 Goedaert, Jan, 285
 Goetheleyt, Hendrik, 272, 273
 Gois, Hubrecht Jansz van der, 104
 Goltzius, Hendrick, 22, 117, 118, 130, 275,
 278, 279, 280, 288
 Gomarus, Franciscus, 256
 Gommersz, Job, 113, 117, 121, 123, 169,
 170, 172, 179, 253, 262, 275, 276
 Gonzalez de Mendoza, Juan, 281
 Gorter, Maritje de, 272
 Grange, Pieter de la, 118
 Grebber, de (familie), 283
 Grebber, Frans Pietersz de, 130
 Grenier, Karel, 104, 270
 Groeneven, (familie), 106
 Groeneven, Adriaan van Adrichem, alias,
 106, 107, 274, 275
 Grootes, Ed, 13, 14, 15, 16, 19, 29, 188,
 233
 Grotius, Hugo, 11
 Gruterus, (familie), 281
 Gruterus, Isaack, 282
 Gruterus, Jacobus, 282
 Gruterus, Janus, 13, 280, 282
 Guicciardini, Lodovico, 156
 Haarlem, Cornelis Cornelisz van, 117, 118,
 181, 190, 232, 278, 300
 Habermas, Jürgen, 30, 31, 32, 33
 Habsburg, Maximiliaan van, 197, 204, 245
 Habsburg, (dynastie), 197, 199, 203, 249
 Haecht, Willem van, 251
 Hagen, Adam van der, 70, 74, 175, 176,
 177, 185, 187, 188, 286, 287, 290
 Haghe, Jan van der, 174
 Hags, Stephanus de, 125
 Hals, (gebroeders), 119
 Hals, Dirk, 22, 118
 Hals, Frans, 22, 74, 85, 118, 190, 283, 300
 Hals, Willem Jansz, 104, 122, 253
 Hanneman, Pieter, 102
 Happaert, Jan, 113, 178, 179
 Harline, Craig, 29, 243, 293
 Havens, Joost, 70, 74, 85, 175, 289
 Heemskerck, Maarten van, 22, 129, 198,
 274
 Heere, Lucas de, 13, 132, 189, 277, 279,
 286
 Heijden, Th.C.J. van der, 13, 28, 29, 102,
 107, 108, 110, 112, 123, 125, 234
 Heijnen, Nicolaes, 272
 Heinrich, Nathalie, 21
 Heinsius, Daniel, 11, 12, 14, 138, 185, 268,
 277, 278
 Helleman, Pieter Jansz, 251, 252
 Hellen, Hans van der, 291
 Hénin, graaf de Bossu, Maximilien de, 213
 Heyns, Jacques, 281
 Heyns, Peeter, 109, 191
 Heyns, Zacharias, 154, 191, 255, 260, 264,
 281
 Hipperdey, Hans, 283
 Hoen, Cornelis Henricxz, 271
 Hoflant, Jacob, 105
 Hoflant, Jacob Jacobsz, 105
 Hogendorp, Gijsbrecht Van, 225, 261
 Hogerbeets, Petrus, 281
 Homerus, 251
 Hondebeke, Frederik, 270, 271
 Honingh, Johannes, 285
 Hooft, Pieter Cornelisz, 12, 14, 15, 23, 73,
 115, 123, 125, 139, 157, 187, 191,
 200, 203, 225, 261, 262, 268, 269,
 300
 Hoornbeeck, David van, 290
 Hoornbeeck, Isaack, 285
 Hopkoper, Jacob, 115
 Horn, Dammas Arisz van der, 111
 Hortensius, 138, 295
 Hout, Cornelis Meesz van, 179
 Hout, Jan van, 13, 14, 19, 22, 29, 113, 117,
 138, 179, 181, 189, 191, 237, 241,
 250, 251, 253, 262, 268, 277, 278,
 279, 295, 297, 300
 Houwaert, Jan-Baptist, 138, 154
 Hove, Pieter van den, 283
 Hoverden, Pieter van, 164, 191
 Huizinga, Johan, 26

Huydecoper, Balthasar, 158
 Huygens, Constantijn, 11, 12, 14, 15, 138,
 139, 169, 267, 268, 269, 284
 Huyghen van Linschoten, Jan, 281
 Isabella van Aragon, 197
 Isabella, infante, 172, 203
 Isenhoudt, Nicolaas van, 111
 Isenhoudt, Paschasie van, 111
 Israel, Jonathan, 23, 26
 Jacobsz, Ariaen, 195
 Jacobsz, Wouter, 196
 Jansen, Sacharias, 282, 283
 Jansse, Marten, 113
 Janssen, Michaël, 272
 Jansz, Reinier, 85
 Jansz, Joost, 106
 Jansz, Louris, 68, 84, 106, 107, 115, 123,
 170, 178, 179, 198, 224, 252, 253,
 274, 275
 Jansz, Thymen, 120
 Jeu, A. De, 292
 Jonck, Jacob, 286
 Joosten (in 't Rechthout), Pieter ('Altijs
 Recht Hout'), 110, 117, 126, 127, 166,
 167, 172, 173, 192
 Joosten, Abraham, 118
 Joosten, Cornelis, 84, 134
 Joris, David, 117, 194, 201, 210, 272, 273,
 286
 Junius, Hadrianus, 13, 274
 Karel de Stoute, 37, 75
 Karel V, 197, 198, 203, 245
 Kemp, Abraham, 260
 Ketel, Cornelis, 279, 281
 Keyser, Daniël de, 118, 154, 278, 283, 288
 Kittensteijn, Cornelis van, 22, 115, 118,
 119, 120, 283, 284
 Knuyt, Jan Cornelissen, 84
 Koeckebacker, Cornelis Cornelisz, 119
 Koeckebacker, Dirck Cornelisz, 120
 Koekuyt, 119
 Koets, Roelof Claasz, 74
 Kolm, Jacob, 261, 264
 Koninck, Cornelis de, 118
 Koppenol, Johan, 13, 14, 19, 29, 30
 Kos, Willem, 59
 Laen, Nicolaes van der (Post Nubula
 Phoebe), 274, 275
 Lakeman, (familie), 95, 106, 109, 111, 283
 Lakeman, Hildebrand, 76, 106, 124
 Lalaing, Anton van, 210, 212, 214
 Lambertsz, Hendrik, 59
 Lansbergen, van (familie), 111, 119, 120,
 121, 280, 281, 283, 285, 289
 Lansbergen, Jacob, 111, 113, 125, 280,
 282, 283, 284
 Lansbergen, Philippus van, 111, 279, 280,
 282, 285
 Lare, Adolphus van, 178
 Leeu, Geraert, 39, 100, 286
 Leicester, graaf van, 199, 200, 201
 Lenaert, alias Couwe Winter, 115
 Lepel, (familie), 115
 Lepel, Adriaan Lourisz, 169
 Lepel, Laurens Arendsz, 85
 Limmen, Van (familie), 112
 Lipperhey, Hans, 282
 Lipsen, Jan Jansz, 174
 Lipsius, Justus, 277
 Livius, Titus, 155
 Lof-dichten, 288
 Longin, Maria, 107
 Loo, Johan Claesz, 74, 85, 111, 115, 283
 Loo, van (familie), 283
 Loockefier, Gideon, 254, 255, 264
 Louwijck, Louwijck, 222
 Lubbertsz, Willem, 178, 179
 Lust, Steven Teunisz van der, 85, 284, 287
 Luther, Maarten, 154, 247, 259, 271, 286
 Maertensz, Pieter, 84
 Mahieu, Joos, 113
 Mander, Karel van, 22, 47, 109, 110, 111,
 115, 117, 118, 154, 175, 186, 189,
 190, 191, 192, 232, 268, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 281, 282, 287,
 289
 Mander, Van (familie), 119
 Maninc (Mahuy), Joos, 178
 Marche, Olivier de la, 100, 103, 286
 Maria van Bourgondië, 196
 Maria van Hongarije, 198
 Marnix van Sint-Aldegonde, Philips van, 12,
 13, 138, 279, 280
 Marot, Clément, 137, 138, 251
 Massa, Isaack, 118, 175, 280, 281, 282,
 289
 Matham, Jacob, 118
 Mathijsz, Jan, 272, 273
 Mathijsz, Vincent, 136, 138
 Meertens, P.J., 126, 163, 170, 235, 236,
 237, 240, 242, 291

Meester, Jacob de, 154
 Meeteren, Emanuel van, 154, 157, 279
 Meijde, Albert Willemsz van der, 187
 Meijster, (neven), 271, 273
 Meijster, Jacob, 271
 Meijster, Jacob Hendriksz, 271
 Melanchton, Philippus, 247, 277
 Meldert, Pieter van, 291
 Menander, 295
 Mersch, Jacob Israëlsz van der, 281
 Mersch, Pieter Cornelisz van der (alias Piero), 164, 179, 180, 181, 183, 190, 191, 203, 234, 253, 254, 264, 300
 Mersenne, Marin, 284
 Merton, Robert, 24
 Meusevoet, Vincent, 278, 282
 Mexia, Pedro de, 166
 Mey, François de, 284
 Mey, Johannes de, 284, 285
 Meynertsz, Arent, 95
 Meynertsz, Egbert, 114, 150, 247, 277
 Miggrode, Johannes, 282
 Mijle, Abraham van der, 277, 278
 Mildt, Pieter Stoffelsz de, 71
 Minne, Christoffel, 71
 Mol, Ingel Joosz, 174
 Molenaer, Jan, 133
 Molinet, Jean, 137
 Momma, Willem, 285
 Mörke, Olaf, 28
 Moser, Nelleke, 13, 14, 19, 20, 147
 Mostaert, Gillis, 59
 Murmellius, Johannes, 270
 Mussem, Jan van, 277
 Nannius, Petrus, 271
 Nassau, Jan van, 201
 Nassau, Maurits van, 81, 133, 165, 200, 201, 204, 216, 217, 222, 250, 252, 261
 Neck, Jacob van, 118, 281, 282
 Neck, Jan van, 123
 Niclaes, Hendrick, 272, 273, 275, 286
 Nieuwpoort, Willem, 254
 Nijsten, Gerard, 18, 27
 Noorden, Jacob van, 179, 253
 Noot, Jan van der, 13, 251
 Nuysenburgh, Van (familie), 106
 Oem van Wijngaerden, Floris, 102, 104
 Oem van Wijngaerden, Floris Florisz, 100, 101, 117, 270
 Oem van Wijngaerden, Floris Jansz, 101, 124, 270
 Oem van Wijngaerden, Margriet, 101
 Oem van Wijngaerden, Ysbrand Jansz, 101, 102, 117, 124, 270
 Oem, Jan, 101
 Oldenbarneveldt, Johannes van, 256, 261, 288
 Oosterman, Johan, 29
 Oosterwijck, Albertus van, 222
 Oranje, Frederik Hendrik van Nassau, prins van, 199, 200, 201, 202, 291
 Oranje, Willem van Nassau, prins van, 62, 182, 201, 203, 213, 216, 249, 251, 260, 285
 Oranje, Willem III, prins van, 49, 182
 Orlers, Jan Jansz, 181
 Ornstein, M., 26
 Oudevliet, Willem van, 180
 Overoren, Pieter Jacobsz van, 133
 Padbrué, Cornelis, 283
 Paludanus, 219
 Pars, Adriaan (predikant Katwijk), 156
 Pauw, Adriaan, 115
 Peckius, Jacobus, 182, 285
 Perkins, William, 278
 Pertcheval, Jan, 103
 Petit, Paulus, 109, 191, 264
 Peyn, Gilles, 87, 110
 Philips de Goede, 103
 Philips de Schone, 100, 101, 102, 197, 201, 204, 245
 Philips II, 84, 123, 178, 182, 198, 217, 250
 Philips van Bourgondië, 62
 Phillipsz, Jan, 38, 39, 99, 101, 102, 169
 Phillipsz, Vranck, 99
 Pietersz, Adriaen, 211
 Pietersz, Andries, 187
 Pietersz, Joris, 210
 Pietersz, Thomas, 74, 85, 87, 126, 130, 187
 Plantijn, Christoffel, 274
 Pleij, Herman, 16, 17, 18, 19, 27, 28, 129, 295, 301
 Plutarchus, 252
 Polderdijck, Marinis Cornelissen, 72
 Pontanus, 156, 157, 300
 Poorter, Jacob de, 124
 Pouwelsz, Reinier, 198
 Prevenier, Walter, 27
 Prins, Abraham Jansz, 85

Prins, Jan, 286, 287
 Quintilianus, 138, 143, 295
 Radermacher (Rotarius), Johan, 22, 29,
 279, 280, 281, 282
 Ragebaum, Thomas, 53
 Ramakers, Bart, 27, 28
 Raphelingen (Raphelengius), Franciscus
 van, 279, 280
 Rael, Laurens, 115
 Rembrantsz, Jan, 59
 Reygersbergh, Jan van, 166, 167
 Rhijsdorp, Jan Jacobsz van, 133
 Ridder-Symoens, Hilde de, 16, 17, 18, 19
 Ries, Hans de, 277, 278
 Rijcke, Lieven de, 110
 Rixtel, Pieter van, 284
 Rode, Hinne, 141, 153, 270, 271
 Rodenburch, Theodoor, 118, 123, 187
 Rodenburch, Willem Cornelisz, 84
 Roemer Visscher, Anna, 11
 Roggeveen, Arent, 114, 182, 285, 287
 Rogiers, Johannes, 291
 Romenburg, Adriaen Gerritsz, 84
 Romenburg, Gerrit Jansz, 84
 Ronsard, Pierre de, 251
 Ronsse, Boudewijn, 247
 Rooman, Gillis, 278
 Rooselaer, Jeronimus, 87, 118
 Roovere, Anthonis de, 29, 38, 39, 100, 101,
 137, 138, 177, 233, 286
 Ros, Cornelis, 39
 Rue, Isaack de, 74, 191
 Ruyl, Philippus, 278
 Ruyls, Johannes, 282
 Ruyven, Claes van, 100, 102, 201
 Ruyven, Elisabeth van, 100, 101
 Ruyven, Maria van, 100
 Ruyven, Van (familie), 100, 101, 102
 Sagarus, Jacobus, 113
 Saleingere, Jan Pietersz, 118, 285, 287
 Sallustius, 252
 Salombijn, Paulus, 119, 175
 Saravia, Adriaen, 256
 Sartorius, Johannes, 271, 272, 273
 Sas, Lucaszoon, 255, 263, 264
 Savary, Pieter Pietersz, 85
 Schabaelje, (gebroeders), 22, 283
 Schabaelje, Dirk, 29
 Schabaelje, Jan, 29
 Schaghen, Pieter Jansz, 278
 Scheer, Martinus Nicolaesz, 221, 222
 Schepper, Daniël de, 119, 124
 Scheyndel, Gillis van, 118
 Schilders, Isaack, 288
 Schonaeus, Cornelis, 154, 274, 275, 280,
 287
 Schotel, G.D.J., 158
 Schouten, Jacob, 254, 255
 Schrevelius, Dirck, 278, 280, 281, 283
 Schrijver, Remigius, 87, 285
 Schuere, Jacques van der, 84, 109, 113, 175,
 190, 191, 263, 264, 277, 278, 280,
 282, 284, 289
 Schuere, van der (familie), 283
 Scriverius, Petrus, 14, 156, 185, 277, 278,
 283, 284
 Serooskercke, Paulus, 283
 Seversz, Jan, 100
 Silvius, Willem, 246, 247, 263
 Simonsz, Arent, 105
 Simonsz, Menno, 154, 272
 Sempel, Cornelis Bouwensz van, 179, 180,
 181, 300
 Sixtinus, Suffridus, 225
 Slatius, 165
 Sleidanus, Johannes, 155
 Smallegange, M., 157
 Smeken, Jan, 233
 Smits-Veldt, Mieke, 13, 14, 28
 Smytegelt, Bernardus, 157
 Smyters, Anthonie, 281, 282
 Snoep, D.P., 198
 Socinius, 154
 Socrates, 81
 Soeten, Garbrant van, 68, 104
 Sohier, alias Vertu Pour Guide, Daniël, 282
 Soly, Hugo, 26, 27, 29
 Somer, David de, 125
 Sonnius, Franciscus, 273
 Speakman Sutch, Susie, 100
 Spieghel, Hendrick, 115, 268, 275, 277,
 279
 Spiere, Rijssaert van, 254, 255
 Spies, Marijke, 13, 14, 28, 29, 30, 133, 146,
 268, 269, 277
 Spinoza, Baruch, 284, 292
 Star, Matthijs Jansz van der, 85
 Steen, Jan, 146
 Sterlinx, Pieter, 47, 251

Stevin, Simon, 22, 23, 47, 125, 268, 277,
 278, 282, 283
 Steyn, Pauwels Adriaensse, 72, 84
 Stijvevoort, Jan van, 169
 Straeten, Mathias van der, 59, 138, 202
 Suycker, Claes, 187
 Swaeff, de (familie), 125, 126, 280, 282
 Swaeff, Johannes de, 87, 114, 125, 135,
 136, 179, 183, 184, 185, 191, 284,
 290, 291
 Swaeff, Samuel de, 290, 291
 Swaeff, Susanna de, 290
 Swartsenborch, Tobias van, 253, 255
 Symensz, Jop, 165
 Symonss, Jacob, 272
 Tacitus, 250
 Taemsz, Cornelis, 281
 Taffin, Jean, 221, 278, 282
 Talesius, Quirinus, 274, 275
 Tapper, Rieuwerd, 246
 Targier, Joachim, 175, 186, 187, 191, 255,
 286, 287, 289
 Tauler, Johan, 169
 Teding van Berkhout (familie), 94
 Teelinck, (familie), 280, 281, 282, 291
 Teelinck, Ewout, 280, 291
 Teelinck, Maximiliaan, 218
 Teelinck, Willem, 218, 280, 283, 288, 291,
 298
 Teunisz, Lambert, 85, 185, 186
 Thibaut, Hendrick, 281
 Thonis, Junis, 115
 Tinneken, Robbert, 290
 Toll, Floris Florisz van, 105
 Toll, Floris van, 105
 Toll, Frans Florisz van, 105
 Toll, Van (familie), 105
 Torrentius, Johannes, 81
 Triere, Gomes van, 154
 Tuynman, P., 132, 268
 Udemans, Godefridus Cornelisz, 218, 219
 Uytengogaert, 256
 Uytenghove, 138
 Valerius Maximus, 169
 Valerius, Adriaen, 126, 191, 291
 Valerius, Cornelius, 198
 Valerius, Marcus, 126
 Velde, Abraham van de, 118
 Velde, Cornelis Pietersen van den, 84
 Velde, Esaias van de, 118
 Velde, Jan van de, 118, 282
 Velius, Theodorus, 281
 Velsen, Philips Jansz van, 87
 Venne, Adriaen Pietersz van de, 191, 280,
 291
 Venne, Jan Pietersz van de, 280
 Venne, van de (familie), 22, 280, 284
 Verbeeck, Pieter Adriaensz, 187
 Vergeelseune (Verhelle), Pieter, 74, 190,
 191, 263
 Vergilius, 251, 252, 281
 Vermij, Rienk, 26
 Verpoorte, (familie), 115, 127
 Verpoorte, Laurens, 127, 285
 Verpoorte, Willem Lauwreis, 127
 Verstraeten, Philips, 74, 175, 186, 190
 Vervaten, Isaack, 138
 Veth, Adriaen, 284
 Viala, A., 21
 Villon, François, 137
 Visscher, C., 204
 Visscher, Isaäk de, 87, 115, 118
 Visscher, Maria Tesselschade Roemer, 261
 Visscher, Roemer, 115, 277
 Visser, P., 29, 283
 Vivere, Adriaen de, 288
 Vivere, de (familie), 280
 Vivere, Jacob van de, 288, 290, 291
 Vivere, Jacobus de, 278
 Vivere, Joos de, 118
 Vives, Luis, 253
 Vlack, Michiel, 256
 Vlasman, Pieter, 106, 107, 113
 Vleem, van, 286
 Voet, Gisbert, 285
 Vollenhove, J., 264
 Vondel, Joost van den, 15, 150, 255, 258,
 261, 262, 265, 268, 269, 290
 Voort, Jeronimus van der, 154, 251, 264
 Voragine, Jacobus de, 170
 Vorsterman, Willem, 154
 Vorstius, Conradus, 256
 Vos, Pieter de, 291
 Wael, Job de, 185, 233, 234, 260, 261
 Waesberghe, Jan van, 200
 Waite, Gary, 18, 28
 Walaeus, Antonius, 282
 Wassenaer, Willem de bastaard van, 38, 39,
 100, 101, 102
 Werff, Pieter Adriaensz van der, 250, 253

Wesbusch, Passchier van, 154, 281
 Wijnants, Willem, 173
 Wijnbeek, Abraham, 135, 142, 206
 Willem de barbier, 105
 Willemsen, Jacob, 285
 Willemsz, Elias, 84, 124
 Willemsz, Evert, 267
 Willemsz, Pieter, 100, 286
 Wilmerdonx, Johannes, 285
 Wilsens, Pieter, 155
 Wits, Claes Jacobsz, 182
 Witte, Jacob de, 222
 Wittewrongel, Petrus, 218
 Woerden, Jan Jansz van, 250
 Wohlfeil, Rainer, 32, 33
 Wolewijnsz, Nicolaes, 85, 264, 286, 287
 Wulp, Dirk Dirksz, 81, 124
 Yselveer, Willem Jansz, 252, 254, 264
 Zeventer, Jan van, 104
 Zuermond, Gulielmus, 270
 Zuren, Jan van, 274
 Zuymont, Willem, 125, 270
 Zwieten, Boudijn van, 101
 Zwieten, Josina van, 101
 Zwieten, Maria van, 101
 Zwieten, Willem de bastaard van, 100
 Zwieten, Willem van, 101, 102
 Zwingli, 271

Trefwoorden

academie, 11, 14, 21, 22, 24, 25, 26, 111, 157, 161, 162, 225, 227, 265
 dichtgenootschap, 42, 43, 284
 geleerdengenootschapswezen, 26
 genootschap, 13, 22, 25, 26, 31, 43, 55, 158, 265, 284, 305
 genootschapsbeweging, 22, 304, 305
 genootschapsleven, 305
 genootschapswezen, 43, 55
 sodaliteiten, 32
 amateur, 24, 26, 207
 amateurtoneelspelers, 37
 autodidact, 24, 279, 280
 ambacht, 16, 21, 95, 103, 150
 ambachtsman, 22, 50, 88, 89, 90, 105, 137, 166, 268, 293, 299
 ambachtsmeesters, 16, 95, 139
 ambachtsvrouwen, 42
 handwerklieden, 16, 23

ambitie, 51, 52, 130, 136, 137, 139, 158, 181, 192, 207, 252, 269, 303, 305
 ambitieus, 14, 119, 130, 136, 138, 184
 ambtelijke en juridische functies en beroepen
 advocaat, 94, 95, 271, 284
 ambachtsheren, 42, 51, 53
 ambtenaar, 32, 36, 52, 94, 95, 100, 101, 104, 105, 113, 124, 169, 204, 220, 271
 ambtenaren, 103
 baljuw, 104, 185, 210, 212, 213, 216, 218, 222, 256
 beambte, 116
 centrale ambtenaar, 95
 deurwaarder, 113, 178, 216
 gerechtsdienaar, 218
 griffier, 100, 101, 104
 jurist, 32, 101, 104, 105, 109
 korenmeeters, 116
 notaris, 13, 76, 87, 104, 124, 127, 155, 165, 168, 180, 191, 254, 277, 304
 procureur, 94, 95, 104, 113, 122, 127, 165, 253, 255, 284, 304
 procureur-generaal, 216
 rentmeester, 101, 104, 113, 201
 schout, 124, 185, 201, 210, 218, 219, 254
 stadsbode, 85, 164, 179, 264
 stadspensionaris, 94, 104, 262, 274, 289
 stadssecretaris, 13, 16, 19, 29, 38, 94, 99, 104, 113, 124, 127, 169, 182, 217, 237, 250, 253, 262, 274, 277, 295
 suppoosten, 104
 arbeider, 90, 95, 126
 landarbeider, 84, 116, 134
 arbitrage, 58, 66
 rechtspraak, 57, 58, 66, 95, 96
 argumentatie, 146, 150, 174, 207, 222
 argument, 146, 222, 223
 argumentatiemethode, 147
 argumentatietechnieken, 146, 147, 150, 207, 209
 argumenten, 19, 32, 135, 136, 143, 146, 147, 184, 187, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 229, 259
 dialoog, 25, 30, 150, 158, 170, 172, 173, 194, 196, 200, 209, 230, 270, 302

- tegenargument, 146
- autoriteit, 55, 146, 183, 215, 217, 218, 223, 297
- autoriteiten, 12, 28, 34, 35, 42, 48, 53, 65, 137, 146, 209, 210, 211, 214, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 229, 246, 256, 266, 295, 300
- bakker, 50, 87, 105, 126, 172, 192, 288, 298
- belediging, 151
- beledigen, 151, 152, 297
 - onkuise taal, 152
 - schunnigheden, 300
 - vuile taal, 297, 299
- beschaving, 17, 301
 - academische opleiding, 94, 125
- beschavingsbeweging, 17
- beschavingsideaal, 140
- beschavingsinstituten, 301
- beschavingsnorm, 151
 - opleiding, 11, 17, 24, 51, 93, 94, 96, 115, 123, 125, 126, 147, 155, 168, 169, 276, 280, 304
- Bestand, 110, 203, 257
- Bestandstwissen, 28, 29, 47, 49, 55, 80, 81, 110, 164, 165, 179, 181, 186, 187, 200, 219, 224, 236, 238, 256, 258, 261, 288
- contraremonstrant, 81, 187, 256, 257, 259, 260, 261, 290
- contraremonstrants, 28, 53, 80, 81, 164, 165, 200, 204, 206, 257, 259, 260, 290
- remonstrant, 81, 121, 173, 185, 256, 259, 261, 282, 288, 290
- remonstrants, 80, 81, 164, 165, 187, 256, 257, 259, 260, 261, 284, 290
- bestuursleden
 - beleder, 65, 71, 127
 - bestuurscollege, 95, 107, 111, 163
 - centrale bestuurscollege, 111
 - deken, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 117, 127, 147, 148, 152, 185, 194, 296
 - gezworene, 65
 - hoofdman, 65, 67, 71, 72, 194, 202
 - kanselier, 64, 296
 - keizer, 39, 64, 66, 67, 68, 69, 84, 115, 140, 145, 147, 148, 153, 211, 212, 217, 296
 - opperprins, 71, 182, 296
 - overdeken, 64, 71, 127, 217, 280, 296
 - prins, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 81, 82, 104, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 151, 153, 183, 185, 213, 262, 296
 - procurator, 66
 - regeerder, 65
 - regent, 65
 - retorijckmeesters, 65
 - stadhouder, 64, 67, 194, 200, 201, 212, 296
 - vinder, 65, 67, 68, 70, 71, 115, 185
- bestuurslid, 62, 64, 65, 68, 69, 72, 73, 147, 170, 302
- bibliotheek, 21, 26, 169
- blazoen, 43, 61, 81, 129, 130, 140, 154, 198, 224, 230, 231, 232, 255, 276
- boekencollectie, 154
- boekenkast, 155
 - kamerbibliotheek, 154, 155
 - kamercollecties, 155
 - bijbel, 147, 154, 155, 249
 - bijbels, 28, 249, 261
 - oudtestamentische, 205
 - Schrift, 136, 176, 212, 216, 219, 220, 223, 247, 260
 - schriftuurlijk, 108, 130, 147, 194, 214, 216, 220, 232, 246, 248, 252
 - Scriptura, 130, 252
- boekhandel, 114
- boekbedrijf, 268
- boekdrukker, 22, 23, 114, 115, 118, 163, 171, 212, 268
- boekhandelaar, 54, 95, 114, 118, 154, 276
- boekproducenten, 54
- boekverkoper, 268
- boekverkopers, 22, 37, 212, 267, 268
 - druk, 14, 96, 155, 166, 169, 175, 178, 182, 189, 246, 248, 260, 268, 279, 280, 282, 285, 288, 290, 298
 - drukken, 62, 169, 216, 247, 256, 261, 264, 279, 286
 - drukker, 16, 22, 32, 37, 39, 54, 95, 100, 114, 127, 207, 247, 260, 264, 267, 268, 278, 286, 287
 - drukpers, 15, 164, 181, 192, 226, 265, 267, 268, 269, 275, 285, 286, 291
 - drukwerk, 209, 228, 278, 286, 287
 - herdruk, 256, 282, 291

landsdrukker, 255
 plaatsnijder, 268
 prozadrukwerk, 209
 uitgave, 15, 100, 137, 150, 154, 175,
 182, 185, 189, 190, 246, 247, 260,
 267, 280, 281, 287uitgever, 22, 84, 87,
 95, 114, 115, 127, 135, 138, 163, 181,
 191, 254, 263, 264, 267, 268, 278,
 279, 285, 290, 291
 uitgeverbedrijf, 287
 uitgevercentrum, 289
 uitgeverij, 21
 uitgevers, 25
 bouw- en constructiesector, 115
 architect, 23, 95
 bouwers van waterwerken en
 vestingwerken, 23
 bouwmeester, 95, 117, 126
 meestertimmerman, 126, 166, 167
 scheepsbouw, 111
 timmerman, 50, 84, 88, 110, 117, 126,
 166, 192, 232
 timmermangilde, 117, 127
 brouwer, 85, 111
 brouwerij, 111
 brouwersfamilies, 115
 burger, 16, 31, 32, 34, 57, 58, 82, 86, 100,
 106, 107, 110, 118, 121, 127, 137,
 139, 158, 192, 198, 201, 209, 273,
 283, 301
 aristocratisch-burgerlijke families, 94
 burgerbewegingen, 49
 burgercultuur, 16
 burgergroepen, 38
 burgerij, 16, 17, 31, 57, 94, 95, 96, 102,
 103, 105, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 122, 127, 167, 197, 302
 burgerlijk, 30, 31, 32, 55, 94, 96, 128, 129
 burgermoraal, 28
 burgeroorlog, 37, 164, 245
 burgerrecht, 95
 middengroepen, 17, 18, 19, 91, 93, 94,
 96, 97, 139, 142, 301, 302
 patriciër, 102, 103, 106, 107, 109, 110,
 127, 274, 280, 283, 285
 carrière, 70, 111, 113, 122, 124, 263
 bestuursjaren, 71
 bestuursloopbaan, 69, 70
 festivalcarrière, 264
 kamerloopbaan, 70, 71
 loopbaan, 19, 70, 71, 113, 121, 123,
 178, 193, 227, 264, 267, 270, 291
 cartografen, 23
 censuur, 22, 149, 214, 217, 225, 233, 246,
 247, 248, 257
 censuurpolitiek, 53, 81, 210, 211, 212,
 213, 214, 216, 217, 219, 220, 245
 collectie, 153
 collectievorming, 153
 collectief, 207, 233
 collectieve, 15, 30, 80, 91, 93, 96, 155,
 278, 304
 collectivisme, 58
 collectivistisch, 233
 collegiant, 154
 communicatiewetenschappers, 30
 compagnies joyeuses, 161, 227
 competitie, 142, 143, 158, 175, 182, 227,
 228, 231, 233, 234, 237, 238, 239,
 255, 301
 competitieve sfeer, 179
 dichtwedstrijd, 70
 disputatio, 146, 147, 189
 intergewestelijke wedstrijd, 234, 237
 jurering, 241, 243
 jury, 68, 145, 146, 174, 175, 176, 178,
 184, 227, 229, 230, 243, 250
 justas, 227, 265
 kwestie, 146
 prijs, 11, 61, 66, 89, 90, 143, 144, 145,
 190, 231, 232, 233, 234, 258, 296
 prijsbekers, 61
 prijsmeester, 68, 144, 145
 prijschalen, 61
 prijsvraag, 49, 64, 69, 74, 87, 135, 137,
 138, 143, 144, 145, 146, 158, 166,
 174, 175, 176, 178, 179, 183, 190,
 197, 228, 229, 243, 244, 245, 246,
 247, 250, 251, 253, 254, 256, 258,
 260, 261, 262, 264, 266, 290
 prijswinnaar, 138, 144, 145, 174, 176,
 233, 261
 puy, 161, 227
 quaestio, 146
 quaestio disputata, 146
 rederijkerswedstrijd, 11, 37, 38, 39,
 274
 refreinwedstrijd, 38, 68, 69, 143, 144,
 146, 172, 174, 177, 230, 231, 232,
 233, 234, 250, 251, 262

- Singschulen, 227
 themata, 146
 vraag, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 174, 175, 176, 183, 229, 243, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263
 wedstrijd, 11, 28, 37, 38, 40, 74, 100, 130, 144, 154, 169, 174, 175, 178, 179, 181, 183, 205, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 286, 287, 288, 296, 299, 300, 301
 wedstrijdboek, 71
 wedstrijdcultuur, 35
 wedstrijdspel, 209
 wedstrijdspelen, 146, 147
 competitie, 238
 conjunctuur
 bloEIFase, 48
 conjunctuurbeweging, 49, 80, 234, 236
 conjunctuurgevoelig, 91, 238
 contractie, 40
 crisis, 13, 37, 49, 54, 55, 165, 188
 economische, 76
 expansie, 40
 expansiefasen, 54
 festivalconjunctuur, 234
 festivalhoogconjunctuur, 245, 258
 groeifase, 49
 hoogconjunctuur, 48, 80, 83, 91, 98, 199, 236, 237, 238, 245, 266, 305
 conservatisme, 14, 58
 conservatief, 233
 continuïteit, 23, 55, 72, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 110, 235, 274, 275, 281, 301
 controverser, 28, 48, 80, 81, 91, 165, 174, 186, 188, 248, 249, 257, 258, 259, 260, 261
 conflict, 48, 80, 81, 84, 115, 131, 152, 164, 165, 180, 181, 185, 186, 187, 218, 219, 260, 261, 262, 280
 controversieel, 148, 195, 285
 debat, 19, 24, 30, 32, 47, 80, 81, 121, 156, 164, 165, 172, 174, 175, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 210, 244, 245, 256, 257, 258, 259, 260, 266, 269, 277, 287, 288
 discussie, 30, 105, 118, 130, 138, 146, 147, 150, 158, 163, 164, 165, 172, 174, 185, 188, 230, 236, 243, 244, 245, 246, 252, 253, 256, 259, 265, 266, 269, 273, 293, 297, 303
 discussietechnieken, 150
 dispuut, 172, 174, 176, 177, 185, 188, 256, 260, 271
 Hoekse en Kabeljauwse twisten, 37, 49, 174
 machtsconflict, 196
 religietwisten, 248
 strijd, 19, 41, 166, 177, 181, 188, 192, 210, 216, 217, 219, 251, 290, 297
 twist, 37, 81, 179, 188, 259, 260, 262
 vrijheidsstrijd, 250, 251
 copie
 afschrift, 118, 169, 170, 192, 219, 231
 afschrijven, 148
 afschrijver, 148, 169
 copieëren, 296, 297
 copiïsten, 169
 corporatie, 57, 58, 59, 60, 65, 83, 129, 150, 151, 161, 193, 194, 195, 196, 202, 209, 224, 228
 ambachtscorporaties, 57
 ambachtsgilde, 57, 72, 93, 139, 161, 194
 broederchap, 50, 57, 58, 86, 87, 93, 95, 103, 127, 132, 139, 156, 157, 187, 194, 218
 broederschap, 106, 111
 chirurgijngilde, 116, 178, 194
 corporatief, 23, 57, 58, 59, 63, 83, 91, 94, 285
 corporatieleven, 58, 60
 corporatiewezen, 64
 gilde, 16, 22, 57, 58, 64, 66, 115, 116, 118, 121, 124, 126, 139, 143, 156, 157, 161, 162, 178, 194, 228
 smalredersgilde, 115, 118
 weversgilde, 170
 culturele intermediair
 culturele intermediairs, 18
 intermediair, 24, 33, 291
 makelaar, 18, 34
 tussenfiguren, 18
 tussenpersonen, 18
 cultuurcentrum, 16, 99
 devotie, 52, 59, 60, 73, 76, 91, 102, 103, 121, 137

altaar, 58, 59, 60
 devotiecultuur, 214
 kamerpatroon, 59
 memories, 59
 memorietafel, 59, 138
 patrones, 59, 137
 patroonheilige, 58, 59, 130, 296
 patroonsfeest, 59, 66
 patroonsheilige, 59, 296
 dichten, 12, 134, 136, 184, 187
 dichter, 11, 12, 14, 15, 16, 69, 100, 136,
 137, 138, 145, 146, 182, 183, 184,
 187, 191, 222, 251, 261, 268, 269,
 272, 277, 279, 280, 283, 285, 287,
 288, 291
 dichtergroet, 11
 dichterreputatie, 11
 dichtkunst, 14, 20, 138, 155, 157, 181,
 184, 277, 297
 dichtvorm, 11, 141, 174, 189
 gedicht, 14, 25, 30, 68, 138, 139, 141,
 142, 145, 146, 150, 152, 167, 170,
 171, 173, 176, 182, 183, 187, 202,
 203, 204, 220, 249, 251, 273, 276,
 277, 281, 283, 284, 286, 287, 291
 lofdicht, 287
 poëzie, 14, 138, 265, 269, 295, 300
 rijmbrief, 12
 didactiek, 143
 didactisch, 57, 129, 134, 146, 150, 194
 doopsgezind, 29, 84, 109, 272
 doopsgezinde, 75, 121, 253, 272, 273,
 277, 278, 279, 283, 284
 doopsgezinden, 121, 215, 282, 283
 dopers, 211, 272, 273, 274, 278
 dorp, 15, 40, 41, 46, 50, 51, 52, 53, 54,
 57, 66, 84, 89, 97, 98, 99, 104, 106,
 113, 116, 126, 130, 134, 153, 158,
 164, 168, 169, 193, 194, 198, 202,
 212, 215, 218, 221, 224, 240, 242,
 243, 246, 248, 260, 265, 303
 buurtdorp, 53
 dorping, 51, 196
 dorpje, 53, 113, 122, 123
 dorpsbestuur, 201, 205
 dorpsamenleving, 51
 vissersdorp, 133
 drank, 90, 141, 151, 202
 beschaafd drankgebruik, 151
 drankgebruik, 152, 156, 186, 297
 drinken, 139, 151, 297
 edelsmid
 goudsmid, 22, 62, 76, 114, 118, 124
 zilversmid, 22, 62, 81, 114
 educatie, 299, 301
 educatief, 21, 133, 158, 159
 instructie, 28, 134, 147
 elite, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 37, 87, 94,
 95, 97, 99, 105, 109, 110, 111, 114,
 127, 128, 139, 140, 156, 157, 196,
 207, 210, 212, 226, 249, 266, 273,
 275, 297, 301, 302
 adel, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 107,
 109, 110, 112, 139
 aristocraten, 100, 102, 103, 108, 110,
 111, 283
 aristocratie, 109
 edelen, 27, 100, 108, 110, 127
 elitecultuur, 15, 16, 18, 140, 152
 patriciaat, 16, 94, 95, 96, 100, 102,
 105, 107, 109, 110, 111, 112, 120,
 127, 139, 273, 280, 281, 291, 293
 patriciërsmilieu, 11, 100, 106, 109,
 125
 stadsadel, 16
 elitevorming, 17
 exclusiviteit, 17
 sociale geslotenheid, 17
 engagement, 55, 91, 96, 97, 102, 120, 122,
 131, 188, 233, 301, 304, 305
 betrokkenheid, 15, 33, 49, 60, 72, 96,
 100, 165, 174, 198, 211, 213, 215,
 252, 254
 entertainment, 35
 gezelligheid, 151, 156
 gezelligheidsverenigingen, 86
 gezelschapsleven, 58, 111, 303
 recreatie, 180, 300
 vermaak, 178, 194, 221
 verstrooiing, 163, 200
 factor, 64, 67, 68, 69, 70, 91, 115, 137,
 138, 141, 145, 146, 162, 177, 178,
 182, 183, 185, 186, 203, 213, 225,
 229, 233, 247, 248, 251, 252, 253,
 255, 259, 260, 262, 264, 284, 287,
 290
 componist, 67, 68, 101, 177, 283, 285
 facteur, 62, 67, 68
 factoir, 68, 178
 factorschap, 69, 70, 177

- oud-factor, 186
- feest, 13, 15, 26, 37, 38, 39, 53, 58, 60, 62, 65, 130, 139, 177, 178, 193, 194, 195, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 209, 224, 227, 228, 239, 241, 286, 301
 - blijde inkomst, 196, 197, 250
 - blijde intrede, 22, 27, 197, 198, 199
 - ceremonie, 26, 27, 28, 265
- feestcultuur, 27, 28, 35, 40, 58, 91, 156, 178, 193, 195, 198, 205, 207, 214, 220, 226, 227, 228, 232, 233, 234, 295
- feestelijk, 62, 69, 84, 147, 195, 196, 200, 229, 304
- feestprogramma, 162, 197
- festival, 39, 68, 84, 106, 162, 165, 166, 170, 174, 178, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 197, 203, 204, 205, 213, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 275, 286, 287, 288, 289, 290, 296, 303
- festivalcircuit, 262, 264
- festivalcultuur, 227, 230, 239, 244, 265
- festivaldeelname, 238, 264
- festivaldorp, 230
- festivalkalender, 228
- festivalleven, 245, 264, 266
- festivalonderwerp, 229
- festivalsoptredens, 205, 219
- festivalprogramma's, 233
- festivalstad, 230
 - intocht, 198, 200, 203, 231, 233, 246, 296
 - intrede, 100, 162, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 224, 230, 232, 252
 - jaarfeesten, 90
 - jaarmarkten, 37, 193, 202, 224
 - koningsfeest, 60, 141, 296
 - loterij, 253, 254, 255, 257, 287
 - loterijfestival, 130, 254, 262
 - mediaspektakel, 195
 - processie, 15, 22, 27, 28, 37, 38, 40, 60, 62, 117, 162, 178, 193, 194, 195, 196, 202, 204, 205, 206, 224, 296
 - processiecultuur, 35
 - publieksfeesten, 192
 - rederijersfestival, 49, 53, 130, 177, 178, 185, 192, 200, 227, 228, 229, 230, 237, 240, 243, 245, 250, 252, 257, 264, 265, 266, 286, 301
 - refreinfeest, 170, 232
 - rituelen, 26, 27, 31, 59, 91, 202, 226, 265, 301
 - schuttersfeesten, 62
 - spektakel, 29, 194, 209, 230
 - theatermaatschappij, 28, 193, 196, 226, 232, 249, 265, 285, 305
 - theaterstaat, 27, 28, 29, 33, 193, 199, 226
 - trekkingsceremonie, 253
- functie, 15, 17, 18, 20, 27, 28, 29, 51, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 91, 93, 94, 95, 104, 109, 110, 111, 112, 119, 122, 127, 157, 162, 163, 168, 177, 178, 191, 193, 228, 265, 276, 280, 291, 301, 304, 305
- functieverlies, 15, 205, 232
 - intermediaire functie, 273
- geest, 121, 133, 135, 138, 157, 183, 251, 274, 297, 300, 303, 304
 - brein, 165
 - vernuft, 259
 - vernuftige, 305
 - verstand, 135, 138
- geestelijke, 16, 103, 104, 127, 207, 210, 214, 215, 220, 271, 298, 302
 - bisschop, 213
 - ex-priester, 254
- geestelijk, 26, 111, 113, 129, 130, 132, 133, 139, 161, 184, 191, 192, 205, 207, 210, 211, 212, 214, 215, 220, 222, 223, 259, 269, 270, 272, 276, 292, 293, 303, 304, 305
- geestelijkheid, 209, 210, 212, 220
 - kanunnik, 104, 169
 - kapelaan, 283
 - minderbroeder, 181, 210
 - pastoor, 209, 212, 213, 214, 270, 271
 - priester, 59, 64, 65, 68, 74, 84, 94, 101, 104, 105, 112, 270, 277, 287
- geheimhouding, 149
- geleerde, 14, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 36, 59, 123, 137, 138, 155, 156, 157, 161, 186, 187, 198, 207, 209, 210, 229, 259, 267, 268, 269, 270, 271,

- 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280,
284, 285, 289, 291, 292, 293, 297,
303, 304
filoloog, 277
- geleerdenwereld, 24, 131, 137, 270, 271,
303
humanist, 13, 25, 29, 32, 84, 143, 147,
155, 161, 166, 198, 214, 250, 254,
271, 275, 276, 277, 279, 287
intellectueel, 23, 24, 32, 119, 191, 192,
264, 267, 269, 274, 279, 281, 284,
287, 292, 293, 303, 304
natuurwetenschapper, 166
theoloog, 13, 277, 278, 285
wetenschapper, 23, 25, 26, 264, 269,
292, 293, 303
- geleerde disciplines, 30
astrologie, 165, 276
astronomie, 165, 276, 280
boekhoudkunde, 95, 165, 268
bouwkunst, 96, 165, 284
cartografie, 96, 268
ethiek, 184
filologie, 21, 29
filosofie, 268, 284
geneeskunde, 282
geografie, 165, 268, 281, 282
geschiedenis, 157, 163, 184, 268, 281,
282
kruidkunde, 165, 282
medicijnen, 125
moraalfilosofie, 29, 268
natuurfilosofie, 184
natuurkunde, 282
natuurwetenschappen, 26, 268
pedagogiek, 282
rechten, 125
rekenkunde, 95, 165
sterrenkunde, 29, 282
taalkunde, 165, 268
theologie, 29, 125, 184, 268, 280, 282,
284
wiskunde, 23, 96, 165, 268, 280, 282,
284
- geletterden, 21, 32, 43, 161, 267, 268,
269, 276, 279, 292, 303
generatie, 20, 21, 71, 86, 87, 93, 97, 98,
102, 103, 104, 105, 106, 107, 109,
112, 126, 127, 137, 150, 153, 179,
207, 262, 263, 274, 275, 277, 278,
280, 281, 282, 292
- gereformeerd, 15, 41, 42, 46, 76, 80, 110,
111, 120, 121, 122, 164, 206, 214,
215, 216, 217, 219, 221, 223, 224,
226, 232, 241, 253, 256, 265, 278,
282, 290, 298
calviniseren, 202
calvinisering, 41, 55
calvinisme, 121, 213, 220
calvinist, 55, 171, 214, 248, 249, 250,
257, 259, 275
calvinistisch, 174, 202, 241, 256, 258,
278, 296
classis, 41, 53, 112, 165, 215, 216,
217, 218, 219, 222, 223, 285
gereformeerd, 41
gereformeerden, 41, 121, 207, 215,
216, 219, 220, 223
kerkenraad, 41, 46, 53, 80, 81, 84, 113,
122, 124, 163, 168, 182, 202, 216,
217, 218, 221, 222, 223, 224, 243,
285, 291
niet-calvinist, 257
predikant, 29, 32, 41, 53, 80, 94, 111,
112, 113, 122, 126, 156, 157, 158,
165, 203, 209, 210, 215, 216, 217,
218, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
232, 256, 259, 261, 265, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 285, 287,
288, 290, 291, 293, 298, 300
streng-gereformeerden, 121
synode, 41, 62, 112, 165, 215, 220,
221, 257
- geschiedschrijving, 13, 32, 167, 279
cultuurgeschiedschrijving, 94
geschiedschrijver, 277, 279
kroniek, 71, 117, 126, 156, 157, 166,
167, 173
kroniekschrijver, 156
wereldkronieken, 281
- gewest, 12, 25, 35, 36, 38, 39, 55, 88, 113,
199, 206, 212, 234, 236, 239, 249,
258, 305
- gewestelijk, 42, 53, 54, 94, 95, 104, 111,
113, 198, 211, 216, 249, 270
- gezelschap, 13, 35, 38, 41, 43, 48, 58, 59,
61, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 79,
80, 84, 86, 87, 94, 97, 99, 103, 105,
122, 123, 124, 127, 131, 140, 141,
145, 152, 156, 161, 162, 163, 177,
185, 186, 191, 194, 198, 200, 201,
221, 227, 230, 231, 262, 265, 295,
296, 297, 304

- literaire associatie, 227
- gildenkleed, 83
- tabbaard, 82, 89, 90, 141, 143, 195
- gildenpenning, 59, 71, 82, 83, 90
- glazenmaker, 87, 105
- handelssector
 - groothandel, 105, 108, 114, 116
 - groothandelaar, 95, 115
 - handelaar, 87, 110, 114, 123
 - houthandelaar, 115
 - houtkoper, 105, 111
 - houtkopersfamilie, 105
 - ijzerhandelaar, 115
 - koopman, 29, 95, 118, 272, 279
 - visverkoper, 115
- historicus, 12, 29, 30, 31, 38, 283
 - historisch
 - cultuurhistorisch, 12, 26, 29, 34
 - literair-historisch, 12, 34
 - literair-historische theorieën, 29
 - literatuurgeschiedschrijving, 13, 14
 - literatuurhistorici, 12, 13, 14, 15, 28, 133
 - literatuur-historici, 186
 - literatuur-historici, 188
 - medio-neerlandicus, 16
 - sociaal-historische, 34
- humanisme, 16, 269, 292
- immigrant, 47, 84, 109, 110, 119, 122, 253, 277, 279, 284
 - ballingen, 119
- immigratie, 109, 303
- individu, 22, 23, 33, 58, 96, 119, 167, 231, 300
- individualisering, 22, 233
- individuele, 15, 16, 18, 22, 25, 26, 47, 49, 52, 54, 57, 74, 80, 91, 96, 117, 119, 120, 127, 134, 155, 158, 162, 166, 174, 177, 189, 190, 192, 194, 195, 198, 211, 227, 228, 232, 233, 240, 263, 268, 269, 276, 278, 286, 289, 292, 304
- inkomsten, 17, 60, 61, 66, 89, 94
 - bodegeld, 89
 - boete, 61, 65, 77, 89, 90, 140, 141, 142, 145, 148, 149, 151, 152, 153, 195, 217
 - doodschuld, 61, 88, 89, 90, 91
 - gelagkosten, 89
 - giften, 65
 - inkomstgeld, 61, 88, 89
 - intredegeld, 89, 90, 91
 - intreegeld, 65, 82, 88
 - jaargeld, 61, 77, 88, 89, 90, 195
 - legaten, 61
 - overheidssubsidie, 90, 232
 - schenkings, 61, 204, 205
 - subsidie, 54, 61, 68, 108, 195, 198, 203, 204, 206, 207, 224, 225, 255
- instroom, 47, 79, 80
 - aspirant-lid, 82
 - ballotage, 65, 82, 83, 91
 - intrede, 70, 71, 72, 82, 83, 84, 147, 168, 197
 - introducés, 75, 80, 162
 - introductie, 36, 51, 82, 91, 140, 162
 - nieuwelings, 79, 83, 162
- intellectueel leven, 23, 29, 161, 163, 175, 181, 183, 191, 265, 267, 269, 274, 276, 278, 279, 281, 283, 284, 293, 303
 - academici, 96, 124, 125, 270, 280
 - eruditie, 15
 - geleerdencommunicatie, 21
 - geleerdencorrespondentie, 25
 - geleerdecultuur, 303
 - geleerdenkring, 12, 270
- intellectueel, 14, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 47, 117, 121, 124, 126, 130, 131, 132, 134, 150, 155, 156, 157, 158, 159, 163, 167, 168, 171, 184, 185, 188, 192, 207, 214, 258, 269, 273, 278, 280, 281, 282, 284, 287, 289, 292, 302, 303
- intellectuele gemeenschap, 24
 - niet-academici, 304
 - Nieuwe Wetenschap, 25
 - toegepaste wetenschap, 23
 - wetenschap, 23, 25, 133, 135, 138, 163, 184, 269, 292
 - wetenschapsbedrijf, 25
 - wetenschapsbeoefening, 25
- intermediaire functie, 18
- jargon, 21, 33, 132, 189, 287, 288
- jongeren, 133, 139, 142, 152, 223
- jeugd, 222
- jeugdcultuur, 139
- jong, 301
- jongeman, 123, 124, 125, 126, 127, 139, 140, 169, 272, 302

jongvolwassenen, 173, 300, 302
 kamerbijeekomst, 81, 124, 144, 156, 162,
 163, 166, 167, 172, 174, 188, 228,
 229, 263, 286, 301
 colfe, 174
 colfmeester, 88, 90, 140, 141, 143
 colve, 88, 90, 140, 141, 144, 149
 colveniers, 141
 kapitaal, 61, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 121,
 126, 127, 181, 232
 kapitaalbezit, 17
 onvermogen, 14
 vermogen, 17, 18, 19, 24, 33, 93, 116,
 139, 150, 158, 233, 273, 302
 kapittel, 50, 104
 katholic, 109, 111, 120, 121, 154, 171,
 215, 220, 275, 282
 anti-katholiek, 247, 298
 catholicisme, 121
 katholieke, 46, 112, 121, 163, 172, 188,
 196, 202, 210, 211, 214, 215, 219,
 220, 223, 224, 232, 248, 253, 265,
 298, 302
 kennis, 14, 17, 21, 23, 24, 25, 30, 38, 87,
 93, 95, 97, 102, 104, 116, 126, 135,
 136, 137, 143, 155, 161, 163, 167,
 168, 176, 179, 183, 184, 192, 193,
 207, 227, 229, 230, 267, 268, 270,
 274, 275, 276, 282, 292, 301, 302,
 303, 304
 kennisverwerving, 117
 kerk, 15, 16, 19, 20, 32, 33, 42, 53, 58, 61,
 80, 105, 109, 110, 111, 113, 121, 164,
 187, 188, 202, 206, 212, 214, 215,
 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 226, 232, 241, 253, 259, 285,
 290, 298
 kerkdienst, 59, 162, 196, 221
 kerkelijk, 20, 31, 41, 53, 93, 94, 121, 137,
 202, 215, 218, 219, 222, 245, 246,
 253, 256, 257, 259, 266
 kerkpolitiek, 290
 kern, 24, 32, 39, 52, 69, 72, 83, 91, 111,
 140, 162, 191, 193, 199, 238, 239,
 242, 243, 257, 274, 292
 centrum, 20, 36, 37, 39, 43, 54, 102,
 199, 204, 226, 234, 239, 243, 246,
 272, 278, 303
 metropool, 36, 102
 ketter, 120, 247, 296
 ketterij, 115, 211, 213, 246, 247
 ketterproces, 81
 kettters, 174, 198, 211, 212, 214, 220, 271,
 272, 298
 kijkcultuur, 299
 kijken, 12
 klokkenmakers, 23
 kritiek, 19, 20, 21, 29, 31, 32, 131, 142,
 152, 156, 158, 173, 175, 185, 186,
 187, 188, 189, 192, 214, 219, 222,
 265, 267, 278, 290, 293, 295, 296,
 299, 300, 301, 304
 belasteren, 217
 beschimpen, 217
 schandaleus, 81, 256
 schimp, 175
 kuiper, 126
 kunsten
 artes mechanicae, 22
 beeldende kunsten, 22
 schilderkunst, 165, 278, 279, 284
 const, 131, 132, 133, 135, 136, 163,
 168, 173, 180, 183, 184, 187, 295,
 300
 vrije kunsten, 21
 zeven vrije kunsten, 130, 131, 132,
 134, 135, 137
 arithmetica, 130, 173
 artes liberales, 22
 astrologia, 130
 dialectica, 13, 130, 131, 132, 134,
 230, 277
 geometria, 130
 grammatica, 13, 14, 130, 131, 134,
 176, 230, 268, 271, 277, 279, 282
 musica, 130, 132
 quadrivium, 132, 137
 retorica, 13, 29, 35, 37, 59, 67, 101,
 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134,
 135, 136, 137, 138, 144, 150, 154,
 155, 157, 163, 174, 175, 178, 180,
 184, 186, 207, 210, 217, 222, 225,
 230, 231, 233, 251, 273, 277, 296,
 299, 300
 retoricatheorie, 130
 retoricke, 35
 retorycke, 37, 38
 seconde réthorique, 35, 138
 trivium, 131, 132, 134, 136, 137,
 138, 159, 189, 230, 277

kunstenaar, 16, 21, 22, 32, 95, 96, 114,
 118, 127, 129, 198, 232
 beeldhouwers, 22, 23
 fijschilders, 105
 graveur, 13, 22, 114, 115, 118, 283
 kunstenaarscommunicatie, 21
 kunstschilder, 13, 95, 96, 207
 prentendrukker, 114
 prentenhandel, 114
 schilder, 22, 23, 47, 59, 74, 81, 85, 96,
 109, 114, 115, 124, 129, 130, 146,
 190, 195, 198, 232, 255, 268, 274,
 277, 278, 280, 282, 283, 286, 291,
 304
 lachen
 gelach, 142, 151, 152
 landvoogd, 199
 landvoogdes, 246, 247, 248
 Latijn, 13, 24, 25, 147, 161, 171, 198, 267,
 268, 271, 279, 281
 Latijns (talig), 131, 137, 138, 159, 161,
 198, 277, 287
 Neolatijn(s), 25, 267, 269
 leden, 12, 18, 19, 34, 42, 47, 48, 54, 57,
 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69,
 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
 109, 111, 112, 113, 115, 116, 119,
 120, 121, 124, 127, 129, 133, 134,
 135, 140, 141, 142, 144, 145, 146,
 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
 155, 156, 158, 159, 162, 163, 165,
 167, 168, 173, 174, 175, 177, 178,
 179, 183, 185, 186, 188, 191, 192,
 193, 195, 202, 203, 209, 213, 224,
 227, 230, 250, 252, 255, 256, 263,
 266, 271, 274, 275, 277, 278, 279,
 280, 281, 282, 283, 284, 289, 291,
 292, 293, 300, 301, 302, 304
 beminder, 71, 73, 74, 75, 86, 134, 162,
 168, 187
 beminnaars, 73
 broeder, 59, 60, 65, 70, 73, 82, 89, 91,
 122, 133, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 148, 149, 150, 155, 163, 164,
 165, 167, 168, 170, 171, 172, 173,
 174, 177, 179, 180, 183, 184, 185,
 186, 188, 192, 221, 228, 229, 249,
 259, 270, 272, 288, 295
 buitenbroeders, 65
 buitenzusters, 65
 camerist, 69, 71, 73, 74, 75, 78, 86, 90,
 162, 255
 kamerbroeders, 52, 60, 67, 73, 75, 76,
 93, 127, 133, 141, 148, 153, 167, 168,
 169, 171, 180, 183, 189, 225, 228,
 232, 243, 248, 262, 287
 kamerleden, 66, 67, 75, 141, 150, 158,
 232
 kunstbroeders, 11, 118
 ledenbestand, 12, 72, 76, 77, 80, 81,
 84, 85, 86, 87, 91, 96, 99, 165, 301,
 302
 lidmaatschap, 14, 58, 70, 72, 74, 82,
 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 98, 103,
 112, 116, 117, 120, 124, 126, 127,
 139, 215, 280, 301, 302
 liefhebbers, 73, 74, 75, 78, 90, 91, 187,
 191, 226, 274, 275, 278, 292, 293
 medebroeder, 60, 75, 109, 135, 138,
 142, 145, 146, 150, 151, 155, 164,
 165, 167, 170, 172, 180, 181, 182,
 183, 184, 188, 191, 192, 222, 266,
 270, 287
 niet-leden, 140, 153, 162
 oud-leden, 227, 301
 prominente leden, 255
 scholieren, 73
 lezen, 12, 14, 140, 142, 150, 154, 158,
 163, 266, 269
 leesvermogen, 142
 libertijn, 154, 249, 275, 283
 libertijnse, 81
 liefdadigheid, 254
 armenzorg, 29, 117, 253
 dolhuis, 253
 gasthuis, 225, 253
 liefdadigheidsdebat, 254
 liefdadigheidsinstelling, 50, 224, 253, 254
 liefdadigheidsloterij, 253
 oudemannenhuizen, 253
 oude vrouwenhuizen, 253
 pesthuis, 225, 253
 weeshuis, 225, 253, 254
 welzijnsinstellingen, 61
 literaire cultuur, 14, 15, 20, 35, 37, 49, 99,
 110, 140, 165, 185, 192, 265, 283,
 293, 298, 304
 literair gezelschap, 35

literaire competitie, 35
 literaire elite, 19, 93, 94
 literaire gezelschap, 21
 literaire regels, 19
 literaire veld, 19, 20, 21
 canonvorming, 20
 competitieve literaire cultuur, 119
 consecratie, 20
 culturele veld, 19, 20, 21, 33, 210
 literair veld, 19, 20, 23
 literaire instelling, 14
 literaire opvattingen, 12, 14, 278
 literaire organisaties, 12, 16
 literaire principes, 13, 14, 278, 288
 literaire productie, 12, 19, 34
 literaire sociabiliteit, 16, 191
 literatuur, 13, 14, 15, 26, 103, 132, 233,
 267, 268, 269, 302
 literatuur-historici, 29
 literatuur-historisch onderzoek, 29
 literatuuropvattingen, 12, 19
 literatoren, 20, 21, 22
 lokaal, 13, 15, 32, 40, 41, 42, 43, 46, 53,
 54, 57, 61, 62, 64, 65, 67, 70, 81, 90,
 91, 94, 95, 96, 99, 100, 103, 104, 107,
 108, 110, 113, 116, 117, 120, 123,
 124, 127, 129, 157, 162, 167, 175,
 177, 188, 193, 196, 200, 201, 202,
 204, 205, 206, 209, 211, 212, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 227, 228,
 230, 231, 239, 240, 241, 243, 246,
 249, 253, 256, 257, 269, 270, 276,
 292, 293, 296, 299, 302, 303
 Lucasgilde, 22, 61, 115, 116, 117, 118,
 163, 287
 maaltijd, 58, 59, 194, 196, 200, 201, 230,
 232
 eten, 141, 142, 151, 297
 schepenmaaltijd, 178, 201
 mandenmaker, 115
 marginalisering, 15, 232, 233, 302
 mediawetenschappers, 30
 medische beroepen
 apotheker, 95, 287
 arts, 85, 95, 105, 113, 119, 123, 127
 barbier, 50, 105
 chirurgijn, 70, 85, 95, 105, 113, 118,
 124, 127, 157, 256, 304
 Collegium Medico-Pharmaceuticum,
 118
 geneeskunde, 11, 96
 medicus, 94, 106, 111, 113, 174, 247, 259,
 278, 285, 289
 stadsmedicus, 111
 meester, 105, 115, 124, 136, 137, 146,
 161, 162, 168, 175, 177, 178, 181,
 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192,
 233, 275, 298
 meesterschrijver, 150, 181
 Meistersinger, 161, 162, 227
 memorisatie, 142
 memorisatietechnieken, 147
 mnemotechnisch middel, 265
 metselaars, 50
 monopolie, 60, 62, 210, 212, 220, 223
 monopoliepositie, 46, 195
 monopolierechten, 209
 monopolievorming, 209
 speelmonopolie, 148
 musicus, 87
 organist, 87, 104, 203, 285
 muziek, 132, 141, 284
 zingen, 12, 59, 61, 139, 140, 141, 143,
 151, 200, 201, 204
 muziektheoreticus, 283
 Nadere Reformatie, 121, 157, 278, 282
 Nederlands, 14, 23, 29, 35, 135, 187, 189,
 230, 250, 265, 266, 267, 268, 269,
 272, 277, 281, 282, 286, 289, 303
 Nederlands(talig), 13, 14, 41, 132, 133,
 161, 181, 188, 191, 266, 267, 268,
 269, 271, 275, 276, 277, 282, 283
 Vlaamse taal, 137
 Nederlandse Opstand, 15, 28, 29, 41, 48,
 53, 55, 58, 59, 94, 95, 105, 109, 112,
 126, 130, 154, 156, 157, 167, 169,
 170, 172, 182, 195, 199, 204, 205,
 206, 210, 211, 214, 215, 232, 237,
 238, 239, 241, 249, 250, 252, 253,
 256, 268, 305
 netwerk, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 27, 36, 37, 40, 41, 46, 51, 52, 53, 54,
 55, 59, 65, 87, 97, 100, 103, 104, 110,
 111, 113, 115, 119, 120, 126, 127,
 161, 189, 191, 192, 206, 207, 211,
 238, 239, 264, 267, 269, 270, 271,
 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279,
 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287,
 288, 289, 291, 292, 293, 302, 303,
 305

kamernetwerk, 35, 40, 42, 43, 46, 49,
 50, 52, 53, 54, 55, 80, 81, 106, 162,
 165, 207, 213, 216, 218, 226, 234,
 236, 239, 240, 242, 243, 275
 kring, 16, 22, 23, 38, 51, 52, 58, 59,
 89, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101,
 102, 106, 107, 108, 111, 114, 118,
 120, 121, 122, 124, 125, 127, 139,
 140, 142, 147, 152, 155, 164, 165,
 171, 175, 191, 210, 211, 213, 214,
 217, 220, 235, 246, 250, 258, 266,
 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283,
 284, 285, 287, 289, 290, 292, 296,
 302, 303
 milieu, 17, 39, 105, 106, 108, 111,
 118, 120, 121, 124, 126, 139, 140,
 143, 152, 211, 270, 272, 273, 274,
 275, 276, 277, 279, 280, 282, 283,
 284, 289, 290, 301, 302, 303
 rederijkersmilieu, 14, 100, 101, 104,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 125, 127, 169, 188, 191, 258, 268,
 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275,
 276, 279, 280, 284, 287, 291, 292,
 295, 302, 303, 304
 rederijkersnetwerk, 39, 54, 101, 109,
 216, 230, 234, 235, 237, 240, 241,
 264, 266, 270, 271, 283
 relatie, 12, 19, 24, 33, 193, 251, 255,
 270, 277, 300, 305
 netwerkvorming, 113, 239, 245, 264, 266,
 270, 273, 274, 275, 283, 293
 nevenfuncties, 65
 bode, 64, 70, 84, 154, 211, 241, 246,
 296
 boekhouder, 65, 71, 72, 149, 280
 boetmeester, 65
 busmeester, 65, 66
 gildeknecht, 65
 kamerbode, 65, 68, 148
 kamerknecht, 71
 kleermeester, 70
 knaap, 64
 knecht, 70, 82
 schaftmeester, 65
 secretaris, 65, 101, 104, 113, 117, 169,
 202, 253, 254
 tamboers, 296
 vaandrig, 70, 76, 81, 296
 zangmeester, 65, 68
 oefenen, 133, 141, 146, 149, 170, 194,
 233
 ge oefent, 133, 150
 geoufent, 133, 134
 oefening, 87, 133, 134, 135, 136, 137,
 138, 142, 163, 168, 169, 174, 182,
 192, 221, 233, 234, 262, 300
 literaire, 72
 ouffenende, 295
 openbaarheid, 30, 31, 32, 33, 162, 164,
 193, 207, 209, 227, 228, 229, 233,
 238, 265, 267, 269, 301, 305
 almanakken, 265
 communicatie, 25, 27, 28, 29, 31, 32,
 33, 173, 189, 200, 226, 227, 229, 230,
 237, 266, 267
 communicatiekanaal, 226
 communicatiemiddel, 18, 26
 communicatietechnieken, 136, 209
 discussie, 21, 179, 266
 discussiecultuur, 30, 174, 245
 krant, 30, 265, 293, 304
 massamedium, 18, 28, 210
 medium, 31, 150, 172, 181, 214, 221,
 226, 232
 opinie, 256, 258, 259
 opinieleider, 28, 33, 158, 171, 191,
 215, 249, 266, 273, 276, 283, 287,
 291, 301, 303, 304
 pamflet, 29, 30, 80, 172, 173, 182,
 198, 203, 230, 233, 245, 249, 265,
 268, 269, 287, 288, 293, 298, 304
 pamfletcultuur, 29
 pamfletstrijd, 258, 285, 288
 pamflettist, 29, 285, 288
 propaganda, 28, 29, 198, 246, 289
 propaganda-instrument, 29
 propagandamiddel, 26
 publieke opinie, 29, 30, 33
 publieke sfeer, 30, 31, 33, 226
 rederijkersmedium, 232
 tijdschriften, 25, 265, 293, 304
 traktaten, 25, 29, 30, 132, 269
 vlugschrift, 31, 32, 163, 286
 opiniëren, 170, 291
 moraliseren, 291
 moraliserend, 13
 opiniërende, 30, 34, 301
 opinievorming, 26, 30, 31, 32, 33, 81, 172,
 183, 209, 210, 214, 224, 304

oraliteit, 265, 293, 298
 mondeling, 32, 33, 145
 oraal, 27, 185, 224, 226, 265, 269, 297,
 299, 304
 Oranjehuis, 199, 200
 orangisten, 182
 orangistische, 182
 Oranje, 166, 199, 250, 285
 Oranje-aanhanger, 187
 Oranjes, 199, 200, 250
 Oranjewelgen, 200
 prinsgezinde kamp, 206
 Oudheid, 14, 21, 25, 138, 143, 194, 249,
 274, 275, 276, 281, 282, 295, 296
 antieke, 187, 194
 antiekken, 299
 overheid, 19, 20, 21, 41, 46, 48, 54,
 57, 58, 61, 62, 65, 66, 67, 75, 81, 82,
 91, 103, 105, 139, 156, 174, 187, 198,
 204, 205, 206, 207, 209, 211, 212,
 214, 216, 217, 218, 219, 220, 222,
 223, 224, 225, 226, 228, 231, 232,
 243, 253, 257, 270, 285, 299
 overheidsinstanties, 33
 overheidspublicatie, 30
 pedagogie
 pedagogisch, 114, 116, 119, 143, 147, 157,
 189, 276, 289, 291, 301, 302
 periferie, 43, 216, 238, 239, 242, 243
 marge, 20, 228
 sociale marge, 94
 poëten, 137, 261, 295
 politiek, 41, 81, 120, 163, 170, 182, 193,
 200, 204, 212, 217, 258, 260, 261,
 282, 284
 bestuur, 57, 58, 61, 90, 91, 94, 95, 96,
 100, 104, 111, 113, 117, 120, 126,
 182, 204, 274, 305
 bestuurlijk, 43, 51, 66, 94, 95, 101,
 103, 111, 113, 114, 116, 120, 156,
 178, 245, 291
 politieke, 17, 36, 57, 93, 199, 249, 251,
 252, 275, 290, 291
 professionalisering, 21, 22, 26, 69, 95, 96,
 104, 105, 113, 117, 119, 195, 207,
 225, 226, 253, 279
 academisering, 95
 verwetenschappelijking, 95
 prominent, 107, 222
 intellectueel, 165
 leiderschap, 17, 18, 19, 113, 188, 192,
 271, 275, 278, 280, 281, 282, 287,
 289, 292, 304
 literaire leiderschap, 181
 prominent lid, 254
 prominent onderdeel, 300
 spilfiguur, 68, 71, 72, 186, 279, 281
 toprederijker, 29, 123, 190, 234
 protestant, 156, 170
 anti-protestantse, 298
 lutheraan, 214
 protestants, 11, 170, 247, 282
 publiek, 12, 14, 16, 18, 20, 24, 28, 29, 30,
 31, 32, 33, 61, 83, 105, 123, 129, 135,
 139, 143, 147, 150, 156, 158, 162,
 163, 165, 166, 167, 171, 172, 173,
 174, 178, 188, 191, 192, 193, 194,
 196, 200, 207, 209, 210, 211, 219,
 220, 221, 223, 224, 226, 227, 228,
 229, 230, 231, 233, 235, 236, 239,
 243, 244, 247, 248, 249, 251, 256,
 259, 260, 262, 264, 265, 266, 267,
 273, 276, 285, 286, 287, 292, 293,
 300, 301, 302, 303, 304, 305
 rechtsgeleerde, 271, 283, 284
 rederijker, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19,
 20, 23, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 37, 38,
 39, 41, 42, 47, 49, 51, 52, 53, 59, 60,
 61, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 81,
 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 94, 96, 97,
 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
 158, 162, 163, 164, 165, 166, 168,
 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184,
 185, 187, 189, 190, 191, 192, 195,
 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
 203, 204, 206, 207, 209, 210, 211,
 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225,
 226, 227, 229, 232, 243, 250, 251,
 253, 254, 255, 256, 257, 261, 262,
 263, 264, 266, 268, 269, 270, 272,
 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280,

281, 282, 283, 284, 285, 286, 287,
 288, 290, 291, 292, 293, 295, 296,
 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303,
 304
 beschaafde rederijker, 151
 meester-rederijker, 179, 188, 191, 192
 niet-rederijkers, 60
 oud-rederijker, 228, 253, 276, 277,
 282, 283, 284, 286, 287, 291, 292,
 293, 302, 304
 prijsspeler, 263
 prijsspreker, 263
 prijzanger, 263
 prominent rederijker, 252, 254
 rederijkersbestrijders, 53
 rederijkerscarrière, 84
 rederijkersdorpen, 48
 rederijkerselite, 266
 rederijkersgeneratie, 71, 189, 284
 rederijkershervormingsdebat, 303
 rederijkerskring, 28, 59, 125, 126, 134,
 135, 137, 154, 166, 269, 271, 272,
 273, 275, 276, 277, 282, 285, 289,
 290, 291
 rederijkerswereld, 12, 14, 80, 107, 108,
 138, 162, 169, 181, 189, 211, 241,
 255, 262, 293, 296, 297, 299, 303
 retorizien, 295
 Rhetorizienen, 137
 rederijkersbeweging, 13, 37, 39, 40, 41, 49,
 54, 99, 100, 105, 136, 137, 153, 165,
 174, 186, 187, 189, 190, 205, 218,
 227, 228, 230, 234, 236, 237, 239,
 240, 241, 245, 303
 rederijkerscultuur, 15, 16, 18, 35, 38, 53,
 99, 129, 185, 230, 233, 234, 236, 241,
 243, 265, 293, 297, 299, 305
 rederijkersactiviteit, 60, 62, 69, 210, 233,
 238
 rederijkersleven, 12, 26, 36, 40, 41, 43, 46,
 48, 49, 60, 62, 73, 76, 80, 82, 90, 102,
 110, 119, 120, 122, 123, 124, 126,
 129, 134, 135, 136, 138, 142, 145,
 152, 156, 157, 165, 171, 178, 179,
 180, 182, 185, 186, 188, 190, 206,
 215, 221, 222, 224, 233, 238, 239,
 242, 265, 272, 273, 285, 286, 289,
 290, 296, 299, 301, 302, 303
 rederijkersprincipes, 14
 termen, 65, 142
 rederijkerskamer/kamer, 11, 12, 13, 14,
 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29,
 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54,
 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98,
 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128,
 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165,
 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174,
 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182,
 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190,
 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197,
 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212,
 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219,
 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234,
 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,
 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255,
 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270,
 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277,
 279, 280, 281, 283, 285, 286, 287,
 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295,
 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303,
 304, 305
 anti-kamerpolitiek, 41
 bestuurlijk, 66, 72
 dorpskamer, 46, 51, 54, 80, 93, 99,
 124, 203, 238, 303
 kameradministraties, 77
 kamerbestuur, 58, 59, 64, 65, 66, 67,
 68, 69, 71, 72, 76, 82, 140, 147, 148,
 150, 153, 174, 179, 185
 kamerbestuurlijke continuïteit, 67, 69
 kamerfinanciën, 62, 66
 kamerleven, 42, 54, 60, 62, 65, 69, 71,
 72, 75, 80, 90, 94, 124, 153, 155, 156,
 173, 174, 186, 188, 189, 210, 222,
 228, 262, 287, 296, 301, 302

- rederijdersgezelschap, 47, 59, 60, 64, 65,
 73, 91, 105, 154, 163, 167, 179
- rederijdersliteratuur, 12, 13, 30, 34, 36,
 102, 157, 158, 278
- alexandrijnen, 14, 288
- ballade, 145, 149, 213, 272
- Brabantse maat, 11
- bundel, 15, 190, 230, 247, 254, 255,
 256, 259, 263, 278, 286, 288, 290,
 291
- conceptstokregel, 171
- esbatement, 13, 37, 38, 149, 152, 153,
 197, 200, 204, 213, 297
- esbattementspel, 202
- geleerd refrein, 141, 144
- kamerspel, 213
- klucht, 152, 169, 170, 231, 254, 297
- kniewerk, 231, 234, 241
- komedie, 13, 154, 187, 213
- lied, 13, 30, 61, 141, 143, 163, 172,
 173, 200, 201, 203, 204, 209, 213,
 214, 216, 220, 230, 231, 233, 249,
 251, 252, 263, 272, 273, 276, 279,
 280, 281, 283, 285, 288, 297, 302
- lofdicht, 145, 166, 182, 267, 278, 279,
 280, 281, 282, 283, 287, 288, 291,
 293
- loterijspel, 29
- metrisch, 175
- metrische verzen, 12
- metrum, 14, 29, 189, 241, 278
- monoloog, 150, 169, 201, 209, 272,
 302
- moraliteit, 213
- nieuwjaarsgedicht, 81
- ongeleerd rondeel, 141
- openingsspel, 259
- paasspel, 171
- poëtica, 15, 29, 138, 277
- prijsrefrein, 143
- prose, 141
- proza, 145, 166, 265
- publieksspel, 149
- rederijdersgenre, 11, 12, 29
- rederijderspoëtica, 19
- rederijdersspel, 41, 53, 120, 174, 211, 216,
 218, 220, 221, 222, 223, 246, 252,
 273, 276
- rederijkerstoneel, 18, 41, 146, 210, 214,
 215, 216, 220, 221, 224
- rederijkersvers, 12, 14
- refrein, 11, 13, 29, 38, 68, 100, 101,
 117, 137, 141, 143, 144, 145, 146,
 149, 151, 152, 153, 163, 164, 169,
 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177,
 179, 180, 181, 189, 200, 203, 204,
 213, 214, 216, 230, 231, 232, 233,
 247, 252, 254, 255, 256, 257, 263,
 270, 272, 279, 280, 285, 286, 288,
 297, 299, 300
- refreinprincipe, 143
- refreintekst, 143, 171
- refreinvorm, 143, 175
- rondeel, 68, 141, 143, 145, 149, 152,
 169, 213
- satirische werken, 30
- schriftuurlijk, 215
- sonnet, 13, 29, 182, 189, 260, 278,
 288, 290
- spelen van rhetorica, 216
- spelen van zinne, 146
- stokregel, 141, 143, 144, 169, 170,
 172, 176
- tableau vivant, 150, 182, 194, 195,
 197, 198, 199, 200, 209, 230, 249,
 273, 302
- tafelspel, 13, 147, 170, 180, 200, 201,
 300
- toneelstukken, 29, 30
- tragedie, 13
- wagenspel, 178
- wagenspelen, 195
- wedstrijd bundel, 69, 154, 158, 176,
 185, 186, 189, 190, 230, 231, 234,
 247, 251, 254, 259, 263, 275
- welkomstspel, 230, 260, 290
- zinnespel, 13, 147, 149, 169, 170, 189,
 200, 202, 203, 209, 217, 230, 231,
 232, 233, 247, 248, 254, 255
- rederijkerswezen, 13, 35, 42, 43, 54, 96,
 105, 111, 114, 115, 117, 127, 158,
 191, 226, 245, 269
- Reformatie, 15, 20, 31, 32, 58, 60, 86, 109,
 120, 139, 156, 157, 203, 210, 228,
 232, 269, 270
- hervormingsbeweging, 48, 49, 105,
 210, 212, 213, 214, 236, 270, 274,
 292, 301
- hervormingsdebat, 121, 245, 246, 247,
 273

- hervormingsgezind, 28, 109, 120, 210,
 214, 235, 236, 246, 247, 270, 271,
 273, 275, 276
 hervormingsgezinden, 105, 120, 211,
 247, 248, 275
 hervormingsideeën, 273
 hervormingsstreven, 215
 Reformatiebeweging, 210
 reformatorisch, 32, 33, 238, 245, 247
 regels, 20, 21, 54, 66, 67, 68, 73, 80, 139,
 143, 144, 147, 148, 151, 152, 153,
 173, 182, 184, 228, 229, 241, 268,
 295, 296
 gedragsregels, 140, 151, 152
 geprotestantiseerde reglement, 152
 regelgeving, 53, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 69,
 73, 140, 141, 147, 148, 151, 154, 155,
 235
 reglement, 51, 57, 68, 75, 82, 144, 151,
 179
 statuut, 35, 51, 62, 63, 66, 67, 68, 130,
 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
 148, 151, 152, 168
 regio, 35, 38, 40, 50, 51, 53, 54, 88, 96,
 140, 144, 156, 161, 193, 217, 227,
 228, 234, 238, 239, 240
 bovenlokaal, 75, 99
 intergewestelijk, 234, 236, 237
 interlokaal, 39, 51, 52, 53, 74, 95, 99,
 193, 200, 227, 234, 236, 237, 238,
 266, 275, 292
 interregionaal, 39, 51, 54, 95, 105,
 107, 114, 118, 193, 237, 249, 258,
 275, 303
 regionaal, 32, 35, 40, 43, 51, 54, 64, 94,
 95, 96, 99, 100, 106, 108, 110, 120,
 127, 139, 193, 215, 230, 234, 239,
 248, 249, 266, 292, 296, 305
 rekeningboek, 65, 77
 administratie, 60, 77, 113, 117, 299
 rekeningen, 73, 117
 Renaissance, 13, 14, 15, 16, 22, 268, 269,
 292, 305
 Renaissanceliteratuur, 13
 renaissancisten, 14, 15, 17, 22
 renaissancistisch, 13, 15, 93, 129, 130,
 231, 277
 Republiek der Letteren, 22, 25, 30, 267,
 271, 275, 292, 293
 Republiek van Geleerden, 22
 rivaal, 179, 180, 181, 262
 rivaliteit, 177, 180, 187, 188
 schipper, 84, 126
 schoenlapper, 213
 schoenmaker, 115
 scholingswezen, 20
 dorpscholen, 52
 Duitse school, 224
 Franse school, 121, 124, 168, 181, 224,
 304
 Latijnse school, 11, 24, 43, 59, 121,
 124, 125, 126, 139, 142, 146, 147,
 168, 181, 192, 224, 267, 270, 271,
 281, 284, 304
 leraar Grieks, 114
 onderwijs, 25, 50, 90, 93, 95, 96, 104,
 108, 113, 131, 142, 143, 146, 147,
 159, 161, 181, 209, 223, 271, 302,
 304
 onderwijzer, 147, 209
 parochieschool, 161
 primair onderwijs, 121, 124, 142
 rector, 43, 59, 213, 267, 270, 271, 278,
 280, 282, 285
 scholier, 133, 143, 146, 147, 150, 158,
 161, 162, 168, 173, 175, 179, 186,
 187, 191, 192, 201
 school, 20, 28, 52, 129, 132, 133, 134,
 136, 139, 143, 157, 184, 187, 189,
 192, 209, 216, 233, 271
 school/scholing, 132, 135, 168, 276,
 302
 schoolbezoek, 139
 schoolmeester, 11, 16, 23, 47, 52, 84,
 85, 87, 95, 104, 105, 113, 124, 127,
 135, 143, 158, 168, 175, 178, 179,
 182, 183, 184, 186, 191, 198, 200,
 205, 207, 251, 264, 270, 272, 274,
 277, 278, 281, 302, 304
 schoolmeestersgilde, 116, 290
 schooltoneel, 147
 schrijfschool, 139, 168, 181
 schrijversschool, 20
 stadsschool, 161, 213
 universitaire opleiding, 24
 universiteit, 20, 22, 23, 24, 25, 111,
 121, 124, 125, 126, 127, 137, 139,
 143, 146, 159, 161, 168, 192, 212,
 221, 249, 250, 256, 270, 271, 277,
 293, 295, 304

vormingsinstellingen, 20
 schrift- en drukcultuur, 299
 schrijven, 12, 14, 34, 68, 139, 140, 143,
 144, 145, 149, 158, 162, 166, 167,
 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176,
 177, 178, 181, 194, 207, 233, 234,
 262, 267, 269, 287, 297
 opiniërend schrijven, 269
 schrijfvaardigheid, 148
 schrijver, 20, 21, 22, 23, 28, 30, 74, 106,
 109, 123, 136, 138, 147, 149, 150,
 152, 156, 157, 164, 169, 170, 171,
 172, 175, 176, 178, 182, 187, 190,
 191, 198, 229, 232, 247, 249, 262,
 263, 267, 268, 269, 270, 278, 281,
 282, 285, 286, 287, 289, 290, 292,
 293, 300
 auteur, 19, 21, 69, 118, 143, 147, 158,
 181, 248, 251, 252, 262, 267, 268,
 269, 289, 293
 liedschrijver, 29
 prijschrijver, 178, 179, 192, 227, 233,
 254, 263, 266
 publicist, 84, 87, 179, 183, 184, 267,
 269, 275, 278, 281, 283, 285, 286,
 287, 288, 289, 291, 292, 293, 298,
 303
 toneelschrijvers, 29
 schutterswezen, 143
 schutterij, 50, 58, 63, 81, 86, 87, 113, 121,
 194, 195, 201, 202, 261, 285
 schutters, 38, 86, 87, 95, 151, 193, 194,
 202, 227
 schuttersfeest, 60, 298
 schuttersgilde, 27, 57, 58, 95, 127, 139,
 151, 195, 224
 schutterskoning, 202, 298
 schuttersplichten, 62, 195
 schuttersvaandels, 202
 schutterswedstrijden, 35, 38, 227
 sociale mobiliteit
 sociale herkomst, 17, 115
 sociale stijging, 17
 spel, 28, 39, 54, 60, 61, 62, 68, 108, 121,
 133, 146, 147, 148, 149, 150, 153,
 155, 158, 163, 169, 170, 177, 178,
 180, 182, 194, 195, 196, 197, 201,
 204, 205, 210, 211, 212, 213, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 242, 246, 247,
 248, 251, 254, 255, 260, 261, 262,
 263, 276, 279, 285, 286, 287, 290,
 296
 publiekspel, 270
 spreken, 12, 59, 120, 134, 135, 136, 139,
 140, 142, 143, 147, 149, 151, 152,
 158, 168, 217, 229, 300, 301
 beschaafd converseren, 139
 converseren, 140, 158
 geroddel, 32
 gerucht, 32, 162, 164, 171, 199, 228,
 229, 265, 266, 267
 gesprek, 24, 25, 30, 32, 76, 142, 162,
 163, 166, 167, 172, 173, 174, 188,
 192, 216, 220, 228, 230, 266, 267,
 269, 277
 gesprekscultuur, 163, 229
 gespreksstof, 163, 165, 167
 luistercultuur, 299
 luisteren, 12, 134, 142, 152, 158
 nieuws, 51, 163, 164, 207, 233, 265,
 266, 304
 nieuwtjes, 162, 163, 171, 228, 229,
 267
 pronunciatie, 134, 142
 stilte, 141, 151, 217
 voordracht, 24, 61, 138, 141, 142, 143,
 144, 146, 151, 152, 162, 163, 167,
 170, 171, 173, 184, 185, 192, 196,
 201, 228, 230, 277, 296, 304
 voordrachts-context, 299
 voordrachtscultuur, 295, 298, 299
 welsprekend, 273
 welsprekendheid, 135, 142, 157, 295
 zwijgen, 151, 283
 staat, 27, 32, 33, 36, 96, 196, 209, 211,
 220, 221, 259
 eenheidsstaat, 27
 staatkundige geschiedenis, 249
 staatsapparaat, 31
 staatsbestel, 249
 vorst, 27, 104, 196, 197, 198, 201,
 249, 252
 vorstelijk, 24, 25, 29, 94, 162, 196,
 198, 200
 stad, 12, 16, 23, 26, 27, 29, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 50, 51, 52,
 53, 54, 57, 62, 63, 64, 68, 80, 81, 87,
 89, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 106,
 109, 111, 113, 116, 118, 119, 125,

129, 130, 131, 144, 155, 157, 158,
 164, 166, 170, 171, 172, 177, 178,
 179, 181, 182, 193, 195, 196, 197,
 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206,
 211, 212, 216, 217, 218, 224, 225,
 226, 227, 235, 240, 243, 245, 246,
 248, 250, 251, 256, 257, 261, 265,
 266, 268, 271, 277, 284, 290, 293,
 296, 303
 havensteden, 37
 stedelijk, 15, 16, 18, 20, 27, 28, 32, 38,
 46, 50, 57, 58, 60, 62, 81, 94, 95, 103,
 104, 109, 112, 113, 129, 130, 139,
 150, 156, 165, 181, 193, 194, 195,
 204, 205, 209, 211, 217, 219, 225,
 228, 231, 301
 stadhoudelijk verbod, 205
 stadsbestuur, 39, 46, 53, 57, 58, 62, 63, 71,
 74, 80, 81, 82, 94, 100, 105, 106, 108,
 109, 131, 148, 163, 168, 178, 185,
 193, 195, 196, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 211, 213, 214, 217, 218,
 224, 225, 230, 248, 251, 253, 274,
 285, 291
 bestuursfunctie, 16
 burgemeester, 59, 81, 105, 113, 148,
 164, 165, 182, 185, 199, 201, 206,
 210, 223, 248, 250, 253, 255
 schepen, 111, 165, 180, 185, 187, 210,
 223, 300
 stadsbestuurder, 108, 109, 110, 118, 123,
 272, 285
 stadsrekeningen, 61, 65, 68, 71, 103, 106,
 201, 202, 204, 206, 211
 status, 12, 22, 24, 27, 57, 93, 94, 95, 136,
 155, 157, 177, 179, 181, 182, 190,
 192, 215, 216, 224, 233, 269, 285,
 303
 literaire reputatie, 162
 prestige, 17, 21, 65, 193, 194, 200,
 240, 244
 reputatie, 11, 12, 27, 30, 31, 43, 60,
 65, 95, 96, 109, 110, 111, 120, 122,
 123, 124, 147, 149, 155, 156, 158,
 162, 164, 178, 179, 181, 194, 200,
 223, 267, 269, 275, 288, 289, 303
 statusverlies, 205
 stichting, 21, 23, 38, 39, 46, 47, 48, 49,
 51, 52, 53, 54, 80, 102, 104, 109, 156,
 185
 oprichting, 26, 37, 62, 91, 118, 131,
 284
 reorganisatie, 68, 70, 75, 86, 89, 119,
 131, 156, 185, 187, 253
 stichtingsakte, 49, 51
 stichtingsperiode, 48
 stichtingsstatuut, 67
 strodekker, 84, 116, 134, 169
 techniek, 23, 134
 term, 35
 textielsector, 115, 118
 drapenier, 84, 115, 178, 198, 252
 droogscheerder, 85, 87, 115
 lakenkopers, 115
 linnenblekers, 115
 linnenlakenkoper, 105
 linnenwevers, 115
 smalreder, 115, 118, 119, 124
 smalrederszoon, 71
 textiel, 108, 111, 114, 116, 118, 119
 textielmilieu, 71
 wever, 170, 171, 172
 toneel, 12, 13, 25, 28, 38, 53, 61, 123,
 147, 150, 156, 157, 163, 169, 189,
 194, 196, 204, 207, 209, 214, 216,
 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 225, 226, 229, 232, 249, 251,
 255, 270, 296, 297, 302
 didactisch publiekstoneel, 150
 opvoering, 123, 147, 148, 163, 177,
 178, 194, 195, 196, 199, 201, 204,
 205, 207, 212, 219, 222, 223, 225,
 262, 304
 publiek toneel, 62, 209
 publiekstoneel, 147
 rol, 60, 68, 134, 147, 148, 149, 150,
 153, 162, 168, 170, 180
 rolleren, 148
 speelrol, 152, 153, 168
 speelttekst, 147, 148, 149, 153
 toneelopvoeringen, 213, 219, 254
 toneelvoorstelling, 22, 68, 209, 221
 treurspel, 150, 182, 187, 288
 traditie, 11, 12, 21, 29, 47, 91, 130, 131,
 132, 133, 157, 159, 181, 188, 191,
 192, 194, 201, 203, 205, 206, 210,
 213, 218, 261, 268, 298, 299
 geleerdtradities, 292
 literaire traditie, 189
 traditioneel, 22, 141, 214, 233, 257

- vrolijke traditie, 297, 298
- uitstroom, 79, 80, 98
- vaardigheden, 17, 24, 33, 93, 96, 97, 104, 110, 117, 126, 139, 140, 158, 161, 168, 227, 233, 301, 302
 - communicatieve vaardigheden, 115
- vernieuwing, 15, 20, 27, 49, 51, 52, 54, 62, 66, 91, 95, 104, 105, 117, 118, 143, 161, 183, 187, 189, 194, 207, 226, 231, 241, 250, 251, 274, 276, 278, 283, 305
- hervorming, 64, 73, 76, 182, 185, 221, 223, 253, 281
- innovatie, 95, 96, 117, 119, 161, 234, 266, 305
- innovatieproces, 95
- vernufteling, 23, 24, 282, 285, 292, 293, 303
 - instrumentenmakers, 23, 25, 268, 282, 293
 - technici, 23, 25, 303
- vertaler, 103, 278, 286, 289
 - bewerker, 278, 289
 - bewerking, 248, 267
- vertaling, 29, 100, 154, 155, 274, 278, 281, 282, 285, 290, 291
- volk, 16, 17, 18, 27, 28, 29, 97, 102, 107, 110, 112, 155, 156, 167, 210, 220, 223, 252, 297
 - armen, 16, 95, 96, 154, 225, 254
 - gemeen, 16
 - lagere sociale groepen, 18, 19, 142
 - lagere sociale milieus, 17
 - marginalen, 16, 269
 - zwerwenden, 16
- volkscultuur, 16, 18, 224, 265, 297
- volkstaal, 24, 25, 93, 103, 132, 158, 161, 173, 192, 276, 289, 292
- volkstalig, 13, 29, 30, 138, 159, 267, 275, 277
- voorrechten, 57, 58
 - heerlijke rechten, 94, 95
 - privileges, 57
 - rechten, 58, 60, 62, 63, 65, 73, 93, 184
 - vertegenwoordigende rechten, 195
- vrijheden, 57, 63
- vorming, 11, 20, 32, 94, 96, 105, 106, 121, 122, 124, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 143, 158, 161, 162, 168, 169, 170, 175, 183, 187, 188, 191, 192, 198, 230, 233, 271, 276, 284, 289, 301, 302, 303, 304, 305
- vormingscentra, 271, 293
- vormingseffect, 302
- vormingsfase, 21
- vormingspraktijk, 126
- vormingsprincipe, 301
- vormingsprogramma, 134, 142, 143
- vormingstraject, 134, 136, 138, 158, 170, 273, 302
- vrolijke cultuur, 297, 298, 299, 300, 301
 - anti-katholiek spotrefreinen, 213
 - ironie, 152
 - kamerzotten, 180
 - lustige cultuur, 300
 - lustige geesten, 173, 300, 305
 - omkering, 296, 298
 - omkeringsprincipe, 296, 298, 299
 - omkeringsspel, 297
 - omkeringstradities, 295
 - rederijkerszot, 190, 264
 - sarcasme, 152
 - spot, 152, 154
 - spotcultuur, 296
 - spotordonnanties, 295
 - spotprincipes, 296
 - spotproces, 213, 296, 297
 - spottradities, 295
 - spotwereld, 64
 - verkeerde wereld, 295, 296
 - zot, 152, 169, 170, 189, 203, 257, 299, 300
 - zotte, 144, 145, 297, 299, 300
 - zotteklap, 186
 - zottenabt, 295
 - zottenbisschop, 295
 - zottenbruiloft, 180, 300
 - zottencultuur, 299, 300
 - zottenfeest, 179, 180, 181, 190, 254
 - zottenfestival, 234
 - zottenkeizer, 295
 - zottenkoning, 295
 - zottenstaf, 299
 - zottenwedstrijd, 234, 299, 300
- wellevenskunst, 150
 - beschaafd, 158
 - beschaafd gedrag, 140
 - boers en onbehouwen gedrag, 297
 - boers gedrag, 151

dorpelijcke woorden, 152
dorperheit, 151
elegant gedrag, 151, 158
etiquette, 26
etiquetteboekje, 151, 154
gedrag, 24, 30, 134, 135, 140, 147,
150, 151, 155, 156, 181, 185, 215,
297, 300, 301
gedragsregels, 301
grensoverschrijdend gedrag, 297
hoffelijk gedrag, 151
hoffelijk groeten, 151
hoffelijke groet, 142
normoverschrijdend gedrag, 299
onkuis gedrag, 222
professioneel gedrag, 158
slecht gedrag, 297
sociaal gedrag, 12
wellevendheid, 301
zelfbeeld, 18, 129, 130, 155, 301
doelstelling, 12, 14, 129, 138
ethos, 129, 130, 175, 210
kamerethos, 129
missie, 129
zevengetijdenmeester, 59
zinspreuk, 86, 129, 153, 170, 174, 255,
263, 264, 288, 296
deviezen, 279
kamerdevies, 82
spreuk, 167, 172, 184

